श्री पादलिप्तसूरिविरचितं

श्रीज्योतिष्करण्डकम्

सानुवादम्



सम्पादकानुवादकश्च

मुनि पार्श्वरत्नसागरः

आ. ॐकारसूरि ज्ञानमंदिर ग्रंथावली - ७०

श्री पादलिप्तसूरिविरचितं

श्रीज्योतिष्करण्डकम्

प्रकीर्णकम्

श्रीमन्मलयगिर्याचार्यकृतवृत्तियुक्तम्

गुर्जरानुवाद सहितम्

आगमप्रभाकर मुनिराजश्री पुण्यविजयसज्जीकृत सामग्री सहायेन

सम्पादकानुवादकश्च

पू.आ.नवरत्नसागरसूरि शिष्य पू.गणिवैराग्यरत्नसागर शिष्य

मुनि पार्श्वरत्नसागर

: प्रकाशक :

आ. ॐकारसूरि आराधना भवन

आ. ॐकारसूरि ज्ञानमंदिर, गोपीपुरा, सुरत

ग्रंथ का नाम : **आ. पादलिप्तसूरिरचितं श्रीज्योतिष्करण्डकं प्रकीर्णकं सानुवादम्**

आवृत्ति : **प्रथम सं. २०६९**

प्रकाशक : **आ. ॐकारसूरि आराधना भवन**
गोपीपुरा, सुरत

मूल्य : **५००-०० रूपये**

प्रत : **५००**

आगामी साहित्य

सिद्धप्राभृत - संस्कृतछाया - गुजराती अनुवाद सहित

प्राप्तिस्थान :

- **आचार्य श्रीॐकारसूरिज्ञानमंदिर**
  आचार्य श्रीॐकारसूरि आराधनाभवन,
  सुभाषचोक, गोपीपुरा, सुरत
  फोन : ९८२४१५२७२७
  E-mail : omkarsuri@rediffmail.com / mehta_sevantilal@yahoo.co.in

- **आचार्य श्रीॐकारसूरि गुरुमंदिर**
  वावपथकनी वाडी, दशापोरवाड सोसायटी,
  पालडी चार रस्ता, अमदावाद-३८० ००७
  फोन : ०७९-२६५८६२९३

- **विजयभद्र चेरिटेबल ट्रस्ट**
  पार्श्वभक्तिनगर, नेशनल हाईवे नं. १४,
  भीलडीयाजी, जि. बनासकांठा-३८५५३५
  फोन : ०२७४४-२३३१२९, २३४१२९

- **सरस्वती पुस्तक भंडार**
  हाथीखाना, रतनपोल, अमदावाद-३८० ००१

मुद्रक : किरीट ग्राफीक्स
४१६, वृन्दावन शोपींग सेन्टर, रतनपोळ, अमदावाद-१, दूरभाष : ९८९८४९००९१

ग्रंथ समर्पण...

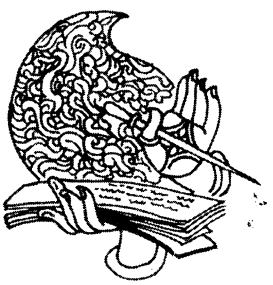
प. पू. मालवदेशोद्धारक परमतपस्वी

सरल स्वभावी, निजात्मनंदी

आचार्यभगवंत श्रीमद्

नवरत्नसागरसूरीश्वरजी म.सा. के

पावन करकमलोंमें...



પ્રકાશકીય

ગણિત અને જ્યોતિષના વિષયને વર્ણવતાં બે હજાર વર્ષ પ્રાચીન શ્રીજ્યોતિષ્કરંડક ગ્રન્થને સુવિખ્યાત ટીકાકાર આ.શ્રી મલયગિરિસૂરિજીની ટીકા અને તેના અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

આ ગ્રન્થ ટીકા સાથે ઈ.સ. ૧૯૨૮માં પ્રગટ થયેલો. આગમોદ્ધારક પૂ.આ.ભ.શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મ.સા. સંપાદિત આ ગ્રન્થનું પ્રકાશન ઋષભદેવજી કેશરીમલજી સંસ્થા રતલામ દ્વારા ૮૪ વર્ષ પૂર્વે થયેલું.

પ્રસ્તુત પ્રકાશન માત્ર પુનર્મુદ્રણ નથી પરંતુ પાછળથી મળેલી પ્રતિઓના આધારે આ.પ્ર. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મ.સા.એ કરેલી શુદ્ધવાચનાનો આ સંસ્કરણમાં સંપાદકશ્રીએ લાભ લીધો છે. એમાં મળતી અધિક ગાથાઓનો ટિપ્પણમાં સમાવેશ પણ કર્યો છે. મૂળ અને ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ સહુ પ્રથમવાર પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તે પણ આ સંસ્કરણની વિશેષતા છે. પૂ. મુનિરાજશ્રી પાર્શ્વરત્ન સાગરજી મ.સા.એ ભારે જહેમતથી આ ગ્રંથનો સંપૂર્ણ અનુવાદ તૈયાર કરેલ છે. એ માટે અમારી સંસ્થા પૂ. મુનિરાજ શ્રીની શ્રુતોપાસનાની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કરે છે અને ભવિષ્ય માં પણ તેઓ આવા ગ્રંથ સર્જન દ્વારા અમારી સંસ્થાની ગ્રંથમાળામાં નવા નવા મણકા ઉમેરતા રહે એવી અમો આશા રાખીએ છીએ.

પૂ.આ.ભ. અરવિંદસૂરિશ્વરજી મ.સા. પૂ.આ.ભ. શ્રી યશોવિજયસૂરિ મ.સા. પૂ.આ.ભ. શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિ મ.સા.નું સતત માર્ગદર્શન આ ગ્રન્થમાળાના પ્રકાશનો માટે મળી રહ્યું છે. તેઓની કૃપાથી જ આ ગ્રન્થમાળામાં અનેક અનેક સુંદર પ્રકાશનો થયા છે થઈ રહ્યા છે. ઉપકારી ગુરુભગવંતોના ચરણે વંદના.

આ ગ્રન્થનો અધિકારી વિદ્વાનો અધ્યયન-અધ્યાપન કરી સ્વાધ્યાયાદિ કરી આગમના રહસ્યોને હૃદયસ્થ આત્મસ્થ કરે એજ પ્રાર્થના.

લી.

પ્રકાશન

सुसंपादनम्

अद्यकालीन परंपरा में जैन शासन के अंदर उपलब्ध कइ ग्रंथो का अध्ययन-अध्यापन जैसे रुक ही गया है, अवसर्पिणी कालके प्रभावसे कुछ साधु-साध्वीजी भगवंतो को भी संस्कृत-प्राकृत ग्रंथो के अध्ययनमें अब ज्यादा रुचि नही होती, इस कारण से जैन शासन के कई ग्रंथोंका अनेक विद्वान मुनि भगवंतो एवं पण्डितोने हिन्दी या गुजराती भाषा में अनुवाद करनेका कार्य शुरु किया है ताकि अपनी प्राचीन धरोहर रूप इन ग्रंथो का ठीक तरहसे अध्ययन तो हो शके !

इस बातको ही नजर समक्ष रखते हुअे मुझे विचार आया की क्युं न उपयोगी ग्रंथों का हिन्दी या गुजराती भाषा में अनुवाद करके इन ग्रंथोंका अध्ययन सरल बनाया जाय ? "सूर्यप्रज्ञप्ति" नामके आगमग्रंथ के संक्षिप्त सारभूत 'ज्योतिष्करण्डक' नामके इस ग्रंथकी प्रति उज्जैन के खाराकुवा जैन संघ के ज्ञानभंडार में मेरी नजर में आइ, मैंने कंइ ग्रंथो में इस ग्रंथ के साक्षीपाठ देखे हैं अतः मेरे मनमें सहज स्फुरणा हुइ की एसे महत्त्वपूर्ण ग्रंथ का यदि सरल भाषामें गुजराती अनुवाद किया जाय तो विशेष लाभदायी होगा ।

सबसे पहेले तो ये ग्रंथ मैने अपने अध्ययन के लिये हि लिया था लेकिन बाद में एसा लगा की अध्ययन के साथ-साथ इसका गुजराती अनुवाद भी हो जाय तो अच्छा है यह बात मैंने प.पू.आ.भ.श्री मुनिचंद्रसूरि म.सा.से कही उन्होने भी मुझे बताया की इस ग्रंथ का अभी तक प्रायः गुजराती अनुवाद नही हुआ है, अतः आप खुशीसे अनुवाद कर शकते हैं ।

और मैने पूज्यश्री के आशीर्वाद से ग्रंथानुवाद प्रारंभ किया जिसकी फलश्रुति आज आपके समक्ष उपस्थित है ।

आगमप्रभाकरमुनिराजश्री पुण्यविजयजी म.ने प्रस्तुत ग्रंथ एवं आ. श्री मलयगिरिसूरिवृत्ति का संशोधन विविध प्रतों के आधार पर करके उसकी मुद्रणार्हप्रति तैयार की थी । ला.द. भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर स्थित यह प्रति पं. जितेन्द्रकुमार बी. शाह के सौजन्य से आ.मुनिचन्द्रसूरि म.सा. ने प्राप्त की । उस संशोधित प्रति का भी हमने संपूर्ण उपयोग किया है ।

विशेष में इस ग्रंथ के अंदर आ.प्र. श्री पुण्यविजयसंपादित शिवानंदि वाचकके टिप्पणके साथ महावीर विद्यालय द्वारा प्रकाशित ज्योतिष्करण्डक ग्रंथ के विशेष पाठ एवं शुद्धि आदिका सूचन भी टिप्पनक में किया है ताकि वाचक वर्ग को उस ग्रंथ का भी रसास्वाद हो । प्रथम सम्पादक आगमोद्धारकश्री आनन्दसागरसूरिजी म. एवं आगमप्रभाकर मुनि पुण्यविजयजी म. के हम ऋणी है ।

इस ग्रंथ के अनुवाद के दौरान कोइ जिनाज्ञा विरुद्ध की प्ररूपणा हो गइ हो तो मिच्छामि दुक्कडम् ।

● ग्रंथ में लिए गए साक्षीपाठों को वृत्ति सहित उन ग्रंथो में से लेकर तीन परिशिष्ट भी तैयार किये है, ताकि अध्येता को उन साक्षी ग्रंथो का सहारा लेने की आवश्यकता न हो ।

● इस ग्रंथ के सर्जनमें सभी तरहसे मुझे सहायक बननेवाले सहवर्ती मुनिवरों की सहृदय अनुमोदना ।

● ग्रंथ प्रकाशनमें ज्ञाननिधिसे आर्थिक सहाय करनेवाले श्री जैन श्वे. पार्श्वनाथ ट्रस्ट (राजनांद गांव) की श्रुतभक्ति की भूरि भूरि अनुमोदना ।

● ग्रंथ के प्रिन्टींग, सेटिंग आदि में दिलके शुभभावसे सतत मुझे सहायक बननेवाले और सुंदरता के साथ इस ग्रंथ की छपाई करनेवाले 'किरीट ग्राफिक्स' के श्री किरीटभाई एवं श्री श्रेणिकभाई की भी इस अवसर पर अनुमोदना एवं धन्यवाद.

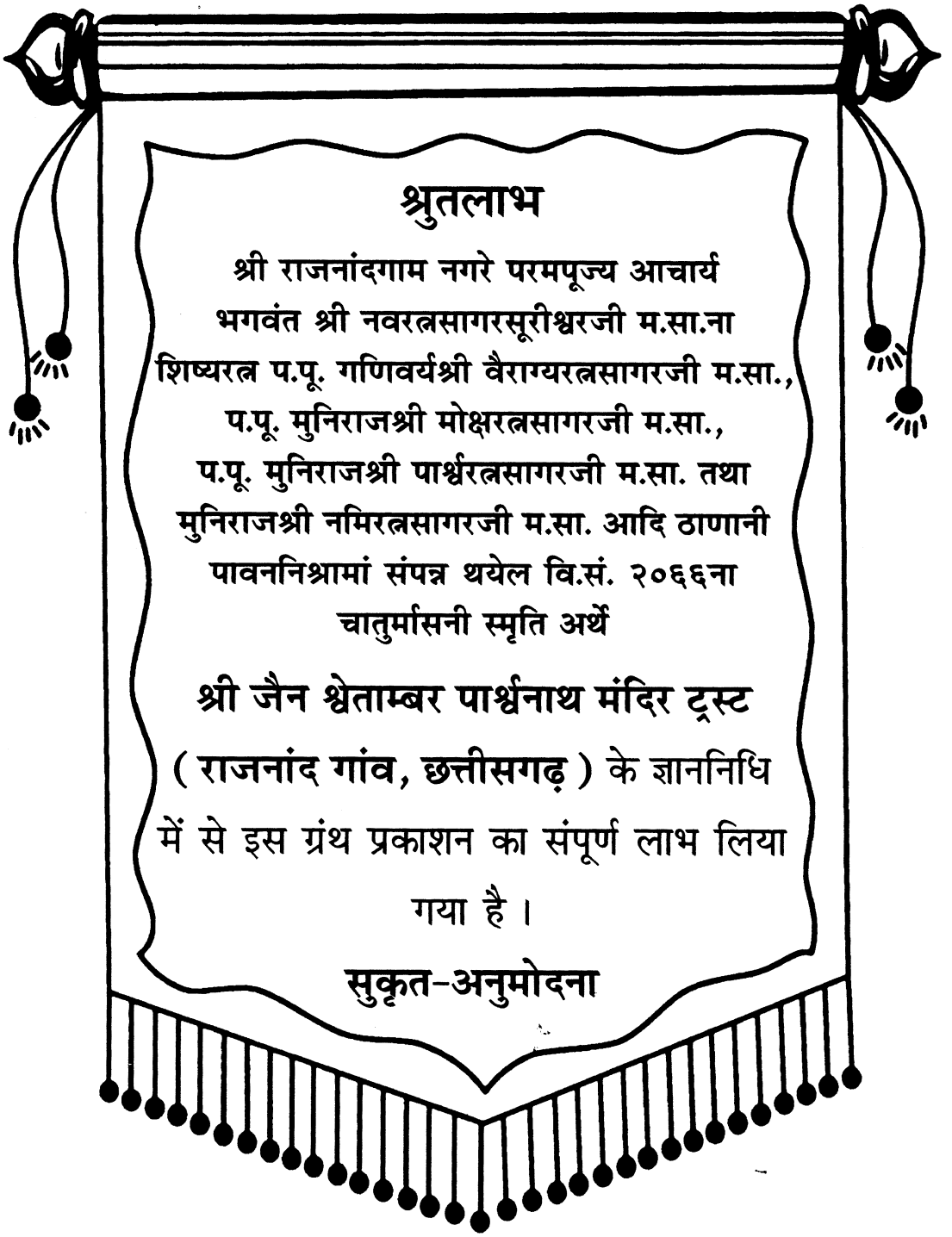
अंतमें,

स्व-पर उपकारार्थे सृष्ट इस ग्रंथ का अध्ययन-अध्यापन कर सभी आत्मा ज्ञानावरणीय के क्षयोपशम-क्षयको प्राप्त करें इस शुभकामना सह जिनाज्ञा विरुद्ध कुछ भी लिखा गया हो तो त्रिविध त्रिविध मिच्छामि दुक्कडम् ।

अषाढ वदी-०))
गुरुपुष्यामृत सिद्धियोग
राजनांद गांव (छत्तीसगढ)

पू.आ.नवरत्नसागरसूरि शिष्य-
पू.गणिवैराग्यरत्नसागर शिष्य
मुनि पार्श्वरत्नसागर

● ● ●



श्रुतलाभ

श्री राजनांदगाम नगरे परमपूज्य आचार्य
भगवंत श्री नवरत्नसागरसूरीश्वरजी म.सा.ना
शिष्यरत्न प.पू. गणिवर्यश्री वैराग्यरत्नसागरजी म.सा.,
प.पू. मुनिराजश्री मोक्षरत्नसागरजी म.सा.,
प.पू. मुनिराजश्री पार्श्वरत्नसागरजी म.सा. तथा
मुनिराजश्री नमिरत्नसागरजी म.सा. आदि ठाणानी
पावननिश्रामां संपन्न थयेल वि.सं. २०६६ना
चातुर्मासनी स्मृति अर्थे

श्री जैन श्वेताम्बर पार्श्वनाथ मंदिर ट्रस्ट

(राजनांद गांव, छत्तीसगढ़) के ज्ञाननिधि
में से इस ग्रंथ प्रकाशन का संपूर्ण लाभ लिया
गया है ।

सुकृत-अनुमोदना

પ્રસ્તાવના

આ. વિજય મુનિચન્દ્રસૂરિ

જ્યોતિષકરંડક ગ્રન્થ ગણિત અને જ્યોતિષના વિષયને નિરૂપતો પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ છે. પ્રાચીન વૈદિક ગણિતના 'વેદાંગ જ્યોતિષ' જેવા ગ્રન્થમાં એના અવતરણ અપાયા છે. એ જોતાં જૈનસંઘ ઉપરાંત વૈદિક પરંપરામાં પણ એ જાણીતો છે.

સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આ. શ્રીમલયગિરિસૂરીશ્વરજીએ આ ગ્રન્થ ઉપર વિશદ ટીકા રચીને બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. આ સટીકગ્રંથનું સંપાદન શ્રીસાગરજી મ.એ કરેલું અને ઈ.સ. ૧૯૨૮માં ઋષભદેવકેશરીમલ સંસ્થા રતલામથી પ્રકાશિત થયેલ. આ સટીકગ્રંથની મુદ્રિત પ્રતિમાં જ વિવિધ પ્રતોના આધારે પૂ. આગમ પ્રભાકરશ્રી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મ.એ સંશોધન કરીને મુદ્રણ યોગ્ય બનાવેલી છે. લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય વિદ્યામંદિર અમદાવાદ સ્થિત આ પ્રત અમને પં. જિતેન્દ્રકુમાર બી. શાહના સૌજન્યથી મળી છે. આ પ્રતમાં અનેક પાઠો સુધારવામાં આવ્યા છે. તદુપરાંત અનુસ્વારના અનુનાસિક કરવા, પદચ્છેદ આદિ અનેક નાના મોટા સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે. કયાંક ટિપ્પણો અને તુલનાઓ પણ કરી છે. આ સંસ્કરણમાં પાઠ સુધારા અને ટિપ્પણ વગેરેનો ભરપૂર લાભ લેવામાં આવ્યો છે. શ્રી પુણ્યવિજય મ. સંશોધિત આ પ્રતનો અમે પુ.પ્રે. સંકેત રાખ્યો છે. આ સટીકગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે સહુ પ્રથમવાર પ્રગટ થાય છે. એ માટે અનુવાદક મુનિશ્રી પાર્શ્વરત્નસાગરજી ધન્યવાદને પાત્ર છે.

ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર

ટીકાકાર આ. શ્રી મલયગિરિસૂરિ મ.ને જ્યોતિષ્કરંડકની મૂળ જે પ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેનાથી વિશિષ્ટ પ્રતિઓ જેસલમેર અને ખંભાતના જ્ઞાનભંડારમાંથી હમણાં પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પ્રતમાં પ્રાકૃતભાષામાં [1]ટિપ્પણ પણ છે. ટીકાકારશ્રીને ૩૭૬ ગાથાઓ પ્રાપ્ત થયેલી. જેસલમેરની પ્રતમાં ૪૦૬ અને ખંભાતની પ્રતોમાં ૪૦૫ ગાથાઓ છે.

આ વિશિષ્ટ પ્રતિના કારણે કેટલીક નવી બાબતો પ્રકાશમાં આવી છે. અત્યારસુધી એવું મનાતું કે શ્રી પાદલિપ્તસૂરિજીએ જ્યોતિષ્કરંડક ઉપર ટીકા રચી છે. આ. મલયગિરિસૂરિજીએ પણ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ ઉપરની પોતાની વૃત્તિ (પત્ર ૭૨ અને ૧૦૦)માં અને પ્રસ્તુત જ્યોતિષકરંડકની વૃત્તિ (ગાથા-૯૦)માં પણ પાદલિપ્તસૂરિજીએ ટીકા રચ્યાની વાત જણાવી છે. જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર ૧૧૮ની ટીકામાં આ. મલયગિરિસૂરિજીએ આ. પાદલિપ્તસૂરિ મ.એ કહ્યું છે તે જણાવી જ્યોતિષકરંડકની ૨૬૫મી ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે

---

૧. સંભવત : આ ટિપ્પણનો વૃત્તિકાર આ.મલયગિરિસૂરિજીએ ગા. ૨૦૩ અને ગા. ૩૩૧-૪ માં 'મૂલટીકા' તરીકે ઉલ્લેક કર્યો છે.

એટલે જ્યોતિષકરંડકના કર્તા પાદલિપ્તસૂરિ હોવાનો તેમનો મત જણાય છે. જેસલમેર અને ખંભાતની પ્રતો પ્રમાણે મૂલગ્રન્થ જ્યોતિષ્કરંડક આ. પાદલિપ્તસૂરિજીની રચના છે.

જ્યો.ક.ની જેસલમેર અને ખંભાતની પ્રતના અંતે આ ગાથા પાદલિપ્તાચાર્યનું કર્તૃત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. જેસલમેરની સં. ૧૪૮૯માં લખાયેલી પ્રતમાં-

पुव्वायरियकयाणं करणाणं जोतिसम्मि समयंम्मि ।
पालित्तकेण इणमो रइया गाहाहिं परिवाडी ॥

ખંભાતની સં. ૧૫૮૦ની પ્રતમાં થોડોક ફેરફાર પૂર્વાર્ધમાં છે. ઉત્તરાર્ધ તો આ પ્રમાણે જ છે.

આ. શ્રી પાદલિપ્તસૂરિજી રચિત ગ્રન્થોના ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે. પ્રશ્નપ્રકાશ (પ્રબંધચિંતામણિ ૫/૩૪૭), કાલજ્ઞાન (ચૂર્ણિમાં ઉલ્લેખ[૧]), નિર્વાણકલિકા (પ્રગટ થયેલ છે.) શત્રુંજયકલ્પ અને રૈવતગિરિ કલ્પ (વિવિધ તીર્થકલ્પ શત્રુંજયકલ્પ શ્લો. ૧૨૨ અને રૈવતગિરિ કલ્પ સંક્ષેપ શ્લો. ૬) ગાહાસત્તસઈની કેટલીક ગાથા આ. પાદલિપ્તસૂરિએ રચ્યાનું મનાય છે.[૨] પં.ધનપાલે પાઈઅલચ્છી નામમાલામાં આ. પાદલિપ્તસૂરિએ દેસી નામમાલા રચ્યાનું જણાવ્યું છે. આ. પાદલિપ્તસૂરિની અગત્યની રચના 'તરંગવતી' કથા જો કે આજે મળતી નથી પણ એના ઉપરથી આ. નેમિચન્દ્રસૂરિએ કે એમના શિષ્ય 'જસ' (યશ) એ રચેલ સંક્ષેપ મળે છે.[૩] આ ઉપરાંત 'संखित्त तरंगवई कहा' પ્રાચીન કવિકૃત મળે છે. (શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણીના ગુજ. અનુવાદ સાથે લા.દ. વિ.મ. તરફથી ઈ.સ. ૧૯૭૯માં પ્રગટ થઈ છે.) ૧૬૪૨ ગાથા પ્રમાણ આ રચનામાં 'તરંગવતી'માંથી જ દેશ્ય શબ્દો કાઢીને આ. પાદલિપ્તસૂરિએ રચેલી ગાથાઓમાંથી જ પસંદગી કરી હોવાનું કર્તાએ જણાવ્યું છે. 'કહાવલી'માં પણ તરંગવતીનો સંક્ષેપ છે.[૪] પ્રાકૃત ભાષામાં અનેક દેશ્ય શબ્દોથી મઢેલી આ અનુપમ કૃતિનો ઉલ્લેખ અનુયોગદ્વાર[૫] સૂત્રમાં થયો છે. આ. ઉદ્યોતનસૂરિજીએ (કુવલયમાળામાં) અને પં. ધનપાલે 'તરંગવતી'ની ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે.

૧-૨. જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૩ / પ્રભાવકચરિત્ર પ્રબંધ પર્યાલોચન પૃ. ૧૮/

૩. આનુ જર્મન ભાષાંતર અર્નેસ્ટ લોયમેને કર્યું છે તેના ઉપરથી કરેલ શ્રી નરસીભાઈ પટેલ કૃત ગુજરાતી અનુવાદ 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' અંક-૨માં છપાયો છે. 'જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પૃ. ૭૦ ટિ. ૯૩ મુજબ આ સંક્ષેપ (તરંગલોલા) ૧૯૦૦ ગાથા પ્રમાણ છે. 'પાઇઅ (પ્રાકૃત) ભાષાઓ અને સાહિત્ય' પૃ. ૮૩માં ૪૫૦ શ્લોક પરિમાણ હોવાનું શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ જણાવ્યું છે.

૪. 'કહાવલી' પ્રથમપરિચ્છેદનો પ્રથમખંડ મુનિ શ્રી કલ્યાણકીર્તિ વિ.મ. સંપાદિત ક.સ. હેમચન્દ્રસૂરિ નવમ જન્મશતાબ્દી શિક્ષણનિધિ તરફથી વિ.સં. ૨૦૬૮માં પ્રગટ થયો છે. 'તરંગવઇ કહા' બીજા ભાગમાં આવશે. 'પ્રબંધચતુષ્ટય' નામે 'કહાવલી'ના ૪ પ્રબંધો પ્રગટ થયા છે.

૫. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૦ પત્ર ૧૪૯B માં તરંગવઈ સાથે મલયવઈનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ 'મલયવઈ' પણ પાદલિપ્તસૂરિની રચના હોવાની સંભવના નિર્વાણકલિકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં વ્યક્ત થઈ છે.

આ. શ્રી પાદલિપ્તસૂરિ

આ. શ્રી પાદલિપ્તસૂરિજીનું વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર 'પ્રભાવક ચરિત્ર'ના પાંચમાં પ્રબંધમાં મળે છે. એનો સાર અને ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ પં. કલ્યાણવિજયજી ગણિએ 'પ્રબંધ પર્યાલોચન' નામે પ્રભાવકચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે. બીજા વિદ્વાનોએ પણ લખ્યું છે એ બધાના આધારે અહીં થોડુંક જણાવીએ છીએ.

[૧]વિક્રમના પ્રથમ શતકમાં અયોધ્યાનગરીમાં વિજયબ્રહ્મરાજાના રાજ્યકાળમાં ફુલ્લશ્રેષ્ઠિની પત્ની પ્રતિમાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. નાગેન્દ્ર નામ પાડવામાં આવ્યું.

[૨]વિદ્યાધરગચ્છના આચાર્ય આર્યનાગહસ્તિને માતાએ સમર્પિત કર્યો. આઠમા વર્ષે દીક્ષા અપાઈ. શ્રી મંડનગણિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો.

'પાદલિપ્ત' નામકરણ દીક્ષા વખતનું નથી પણ એકવાર ગોચરી વહોરીને આવેલા બાલમુનિને આચાર્ય નાગહસ્તિએ પૂછ્યું કે 'આ કોને વહોરાવ્યું ?' ત્યારે બાલમુનિએ કહ્યું કે :

अंबं तंबच्छीए अपुप्फियं पुप्फदंतपंतीए ।
नवसालिकंजियं नववहुइ कुडएण मे दिन्नं ॥

લાલ નેત્રવાળી પુષ્પસમાન દાંતવાળી નવવધુએ નવા ડાંગરની કાંજી વહોરાવી છે.

આવું શૃંગારપૂર્ણ વર્ણન સાંભળી ગુસ્સે થયેલા આચાર્યશ્રીએ કહ્યું 'पलित्तोसि.' ત્યારે બાલમુનિએ વિનયપૂર્વક કહ્યું કે એક કાનો વધારી આપો. પ્રસન્ન ગુરુભગવંતે કહ્યું : तुं पालित-पादलिप्त - પગે લેપ કરી આકાશમાં ઉડવાવાળો થા. આ પછી બાલમુનિ 'પાદલિપ્ત' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

દસ વર્ષના 'પાદલિપ્ત' મુનિને આચાર્યપદે બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા.

---

૧. આગમપ્રભાકર મુનિ પુણ્યવિજયજીના મતે પાદલિપ્તાચાર્ય વીર નિ.સં. ૪૬૭માં (જ્યો. ક.પ્રસ્તાવના) અને ઇતિહાસ વિદ્ પં. કલ્યાણ વિ. ગણીના મતે વિ.સં. ૨૦૦ આસપાસ થયા છે. શ્રી મધુસૂદન ઢાંકીના મતે ત્રણ પાદલિપ્તસૂરિ થયા છે. પ્રથમ જ્યોતિષ્કરંડકના કર્તા ઇસ્વીસનના બીજા-ત્રીજા સૈકામાં, બીજા ઇ. સાતમા સૈકામાં અને ત્રીજા ૧૦મા સૈકામાં થયા હોવાનો એમનો મત છે. (સંશોધન સળંગ અંક-૧૫-૧૬, પેજ ૨૧)

૨. પ્રભાવક ચરિત્રના 'પાદલિપ્તસૂરિ' પ્રબંધમાં અને 'વૃદ્ધવાદિસૂરિ' પ્રબંધમાં આ. પ્રભાચન્દ્રસૂરિએ આર્યનાગહસ્તિને વિદ્યાધર વંશના આ. કાલકસૂરિની પરંપરામાં વિદ્યાધરગચ્છમાં થયા હોવાનું જણાવે છે. પં. કલ્યાણ વિ.મ. લખે છે કે— "ઘણા જુના સમયમાં એ વિદ્યાધરી શાખા હશે અને કાળાંતરે તે શાખા મટી 'કુલ'ના નામથી પણ પ્રકાશમાં આવી હશે, અને છેવટે કુલનું પણ નામ છોડીને ગચ્છનું નામ ધારણ કર્યું હશે એમ લાગે છે. આ ઉપરથી પાદલિપ્તસૂરિને (વિદ્યાધર) કુલના અથવા વિદ્યાધર વંશના કહીએ તો કંઈ પણ હરકત નથી." પ્રબંધ પર્યાલોચન પૃ. ૨૧

પાટલીપુત્રના મુરુંડરાજાની મસ્તકની પીડા આ. પાદલિપ્તસૂરિએ પોતાના ઢીંચણ ઉપર તર્જની આંગળી ફેરવી દૂર કર્યાની નોંધ નિશીથ ભાષ્ય (ગા. ૪૪૬૦)માં પણ નોંધાઈ છે.

શિષ્યો કેટલા વિનિત હોય છે એ વાત મુરુંડ રાજાને સમજાવવા આ.પાદલિપ્તસૂરિએ બાલમુનિને ગંગા કઈ દિશામાં વહે છે એ જાણવા મોકલ્યા તે ઘટનાની નોંધ વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની આ ગાથામાં છે.

निवपुच्छिएण भणिओ गुरुणा गंगा कुओमुही वहइ ?।
संपाइयवं सीसो जह तह सव्वत्थ कायव्वं ॥

આ પાદલિપ્તસૂરિએ ખપુટાચાર્ય પાસે સાતિશય વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યાની અને 'પાદલિપ્તા' નામની સાંકેતિક ભાષાની રચના કર્યાની વિગત પણ મળે છે.

નાગાર્જુન નામનો રસાયણશાસ્ત્રી આ. પાદલિપ્તસૂરિનો ગૃહસ્થ શિષ્ય બન્યો હતો. આચાર્યશ્રી પાદલેપ દ્વારા ગગનમાર્ગે યાત્રા કરી પરત આવતા ત્યારે પગ ધોઈને એ પાણી પરઠવાનો લાભ લેતો. પાણી સુંઘી સુંઘીને એણે એમાં રહેલા ૧૦૮ રસાયણો ઓળખ્યા હતા.

એણે એવો લેપ તૈયાર કર્યો પણ ઉડી ન શક્યો. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે - ચોખાના ધોવાણમાં ૧૦૮ ઔષધીઓ મેળવવી જોઈએ. સાદા પાણીમાં નહીં...

નાગાર્જુને પોતાના વિદ્યુગુરુની યાદમાં પાદલિપ્તપુર બનાવ્યું જે આજે પાલીતાણા તરીકે જાણીતું છે.

નાગાર્જુને શત્રુંજય તીર્થ ઉપર ભગવાન મહાવીરના જિનાલયનું નિર્માણ કર્યું. એમાં આ. પાદલિપ્તસૂરિની ગુરુમૂર્તિ બિરાજિત કરી હતી. આ જિનાલયમાં આચાર્યે 'ગાહાજુઅલેણ'થી શરૂ થતું પ્રભુ મહાવીરનું સ્તોત્ર બનાવ્યું હતું.

આ સ્તોત્રમાં સુવર્ણસિદ્ધિ અને આકાશગામિની વિદ્યાની હકિકત ગુપ્ત રીતે આપી છે.[૧]

---

૧. શ્રી હીરાલાલ કાપડિયા જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧, પૃ. ૧૨૩ ટિ. ૧ માં જણાવે છે કે – "આ (સ્તોત્ર) ચ. પ્ર. (ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ) પૃ. ૨૬૫-૨૬૬માં ઘ-પરિશિષ્ટ તરીકે સંસ્કૃત છાયા સહિત છપાવ્યો છે. આની સુવર્ણસિદ્ધિ પૂરતી વ્યાખ્યા પૂરી પાડતી અને જિનપ્રભસૂરિએ વિ.સં. ૧૩૮૦માં રચેલી વૃત્તિના સંક્ષેપરૂપ અવચૂરિ ચ.પ્ર.ના મારા અનુવાદમાં પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે છપાઈ છે."
પ્રભાવકચરિત્ર ભાષાંતર પૃ. ૧૪૦, ટિ. ૧માં જણાવ્યું છે કે – "આ શ્રી પાદલિપ્તસૂરિ રચિત 'સુવર્ણસિદ્ધિગર્ભ મહાવીર જિનસ્તવન' જગત્યસુંદરી પ્રયોગમાલા મહાવીર ગ્રંથમાલા નં. ૧૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. (ગવર્નમેન્ટ કલેક્શન ઑફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટી. વોલ્યૂમ XIX ભા. ૨, પૃ. ૧૮૨)"

આ. પ્રભાચન્દ્રસૂરિ પ્રભાવક ચરિત્રમાં (રચના સં. ૧૩૩૪) જણાવે છે કે – "આ. પાદલિપ્તસૂરિએ ગિરનાર પર્વત નીચે કિલ્લામાં નેમિનાથ ચરિત્રનું વ્યાખ્યાન કરેલું. તે સાંભળીને નાગાર્જુને તે વર્ણન મુજબ દશાર્હમંડપ, ઉગ્રસેનનો મહેલ, વિવાહમંડપ, ચોરી આદિ બનાવરાવ્યા હતા જે હજી પણ ત્યાં જોવામાં આવે છે." (પ્ર.ચ. અનુવાદ પૃ. ૧૩૭)

માન્યખેટનો કૃષ્ણરાજા આ. પાદલિપ્તસૂરિનો પરમભક્ત હતો. સાતવાહન રાજાએ માન્યખેટ નગરથી તેમને પ્રતિષ્ઠાનપુર તેડાવ્યા. ત્યાં એમણે વ્યાખ્યાનમાં 'તરંગલોલા' કથા કહેવા માંડી. રસ ઝરતી એ કથાથી લોકો પ્રભાવિત થયા તે કારણે અને રાજાએ વિશિષ્ટ સન્માન કર્યું એથી પાંચાલ નામના કવિએ ઈર્ષ્યાથી એવો આક્ષેપ કર્યો કે આ તો મારા ગ્રન્થમાંથી ચોરીને ઉઠાંતરી કરેલી કથા છે. આ. પાદલિપ્તસૂરિએ જિનશાસનની હાનિ કરનાર આક્ષેપને કેવી રીતે દૂર કરવો તે વિચાર્યું.

યૌગિક પ્રક્રિયા દ્વારા જડ-મૃતકવત્ બની ગયા. આ. પાદલિપ્તસૂરિના અચાનક કાળધર્મથી આખા પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં હાહાકાર વર્તી ગયો. એમની પાલખી જ્યારે પાંચાલ કવિના ઘર પાસેથી નિકળી ત્યારે એને પોતાના દુષ્કૃત્ય ઉપર ભારે પસ્તાવો થયો. પોતે અઘટિત આક્ષેપ કરી આચાર્યના પ્રાણ લીધા છે એવું એને લાગ્યું. એ પાલખી પાસે આવી રડતાં રડતાં પોતાના ગુનાનો એકરાર કર્યો અને કહ્યું કે–

सीसं कहवि न फुट्टं, जमस्स पालियत्तं हरंतस्स ।
जस्स मुहनिज्झराओ तरंगलोला नई वूढा ॥ १ ॥

(प्रबंधचतुष्टय पृ. ૩૧, ૯૮)

ત્યારે આચાર્યશ્રીએ પાંચાલના મસ્તક ઉપર હાથ મુકી છાનો રાખ્યો આચાર્ય જીવંત છે જાણી સર્વત્ર આનંદ છવાયો.

રાજાએ અને નગરજનોએ પાંચાલને અપમાનિત કરી કાઢી મુક્યો ત્યારે આચાર્યશ્રીએ જ એને સસન્માન પાછો બોલાવવા રાજાને સમજાવ્યા.

આ. પાદલિપ્તસૂરિ મોટા ગજાના વિદ્વાન, નૃપપ્રતિબોધક અને મહાન શાસ્ત્રકાર હતા.[૧] તેમનો કાળધર્મ પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં થયાનું કહાવલીમાં પ્રબંધચતુષ્ટય પૃ. ૩૧, ૯૮ જણાવ્યું છે.

---

૧. ડૉ. મોતીચંદના મતે 'તિત્થોગાલી'માં કલ્કિના સમકાલિન 'પાડિવત' જ આ. પાદલિપ્ત છે. (પ્રભાવકચરિત્ર ભાષાંતર પૃ. ૨૧, ટિ. ૧)

જ્યોતિષ્કરંડક પ્રકીર્ણક

૪૫ આગમમાં દસ પ્રકીર્ણકનો પણ સમાવેશ છે. આ દસ ઉપરાંત પણ બીજા જે પ્રકીર્ણકોના નામ મળે છે એમાં 'જ્યોતિષ્કરંડક' પણ છે. નંદીસૂત્રની આ. મલયગિરિ-સૂરિજીની ટીકા મુજબ ચૌદહજાર જેટલા પ્રકીર્ણકો શ્રમણોએ આગમના આધારે રચ્યા છે.

આ. પાદલિપ્તસૂરિએ આ ગ્રન્થની રચના, सुण ताव सुरपण्णत्तिवण्णणं... ॥ गा. ७ ॥ 'दिणकरपण्णत्तीतो सिस्सजणहिओ सुहोपायो' ॥ गा. ४०४ ॥ એમ સ્પષ્ટપણે 'સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ'ના આધારે રચના કર્યાનું જણાવ્યું છે.

જેસલમેરની અને ખંભાતની હસ્તપ્રતોના આધારે આ ગ્રન્થની શુદ્ધવાચના આ.પ્ર. પુણ્યવિજયજી મ. દ્વારા સંપાદિત થઈ મહાવીર વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત થઈ છે. સંભવતઃ ટીકાકાર આ. શ્રી મલયગિરિસૂરિને પણ આવી સંપૂર્ણ ગ્રન્થવાળી પ્રત મળી નથી. પણ જેસલમેરની એક તાડપત્રીય પત્ર જેમાં આદિ અંતનો કેટલોક ભાગ નથી એવી અપૂર્ણ મળી લાગે છે.

જ્યોતિષ અને ગણિત વિષયક જૈનગ્રન્થો હજારો વર્ષ જુના હોવાના કારણે પ્રાચીન વૈદિક વગેરે ગણિતોની ગૂંચો ઉકેલવા માટે પણ મહત્ત્વનું સાધન મનાય છે.

'જૈનસત્યપ્રકાશ' વિ.સં. ૧૯૯૭ના અષાઢ માસમાં પ્રગટ થયેલ ''ऐतहासिक दृष्टिसे प्राचीन जैन वाङ्मय का महत्त्व' નામના લેખમાં શ્રી ભા. રં. કુલકર્ણી જણાવે છે કે—

'वेदाङ्ग ज्योतिष' नामका एक छोटासा ज्योतिष ग्रन्थ विद्यमान संस्कृत ज्योतिष ग्रन्थोमें प्राचीनतम समझा जाता है। उसकी भाषा प्राचीन संकेतमय और समझनेको इतनी क्लिष्ट है की इ. स. १८७७ से आजतक इस ३५-४० श्लोकवाले छोटेसे ग्रन्थका, डॉ. थीवो, महामहोपाध्याय सुधाकर द्विवेदी, ज्यो. शं. बा. दीक्षित, लो. टिलक इत्यादी विद्वानोंके अनेकानेक प्रयत्नों पर भी संपूर्णतः अर्थ नहीं लग सका। किन्तु आजतक अशक्यप्रायः समझा गया वह चमत्कारस्वरूप कार्य महामहोपाध्याय डॉ. शामशास्त्री (मैसोर) ने सरलतासे कर डाला और वो भी **जैन ज्योतिष ग्रन्थोंकी** सहायतासे। सूर्यप्रज्ञप्ति, ज्योतिष्करंडक और काललोकप्रकाश यह वे तीन जैन ग्रन्थ हैं। डॉ. महाशयके ध्यानमें यह आया की वेदांग ज्योतिषकी पद्धति और उपर्युक्त जैन ज्योतिष ग्रन्थोंकी पद्धतिमें स्पष्ट साम्य है और वेदांग ज्योतिषके जो जो श्लोक आज तक दुर्बोध समझकर भूतपूर्व विद्वानोंने छोड दिये थे वे इन जैन ग्रन्थोकी सहायतासे सुगम और सुसंगत ही नहीं किन्तु अर्थपूर्ण प्रतीत होते है। इस तरहसे अगम्य वेदांग ज्योतिषको संपूर्ण तथा सुगम करनेवाले प्रथम संशोधक, ऐसा डॉ. शामशास्त्रीका सुविख्यात नाम जैन ग्रन्थोंकी सहायतासे ही हुआ है।

इस उपर्युक्त वेदाङ्ग ज्योतिष के संपादन कार्य में एक छोटीसी विसंगतता ज्योतिष करंडकके श्लोक २८८ के विषयमें हो गई है।

"उक्तं चैतत् **ज्योतिष करंडे** (प. १९६ पद्य २८८)–

लग्गं च दक्खिणायनविसुवेसु वि अस्स उत्तरं अयणे।

लग्गं साईविसुवेसु पञ्चसुवि दक्खिणं अयणे ॥ २८८ ॥

छाया–लग्नं च दक्षिणायनविषुवेषु अपि अश्वे उत्तरमयने।

लग्नं स्वाति विषुवेषु पञ्चस्वपि दक्षिणायने ॥

दक्षिणायनगतेषु पञ्चस्वपि विषुवेषु अश्वे अश्विनीनक्षत्रे लग्नं भवति।" इत्यादि। वेदाङ्ग ज्योतिष पृष्ठ ५०।

इस श्लोककी छाया और टीका मलयगिरिकृत है और उसका अंग्रेजी अनुवाद डॉ. शामशास्त्रीने ऐसा किया है।

'The Lagna of the five Vishuwas or equinoctical days in a yuga is the rise of the Ashwini Nakshatra in the Uttarayana and that in the five Dakshinayanas is the rise of the Swati Nakshatra.

-वेदांग ज्योतिष-पृ. ३०

उपरके दोनों अवतरणोमें स्थित विसंगति यह है कि इस श्लोककी संस्कृत टीकामें दक्षिणायनमें आनेवाले विषुव दिनका नक्षत्र अश्विनी है और अंग्रेजी भाषांतरमें वही अश्विनी नक्षत्र उत्तरायणके विषुव दिनको जोड दिया गया है। डॉ. शामशास्त्रीको मैंने इस विषयमें पत्र लिखा था। आप अपना अंग्रेजी भाषांतर ही यथार्थ प्रतिपादित करते हैं, कारण स्पष्ट है कि - अश्विनी नक्षत्रमें उत्तरायणका विषुवदिन याने वसंतसंपात यह आजसे लगभग दो हजार वर्ष पूर्व होता था। अन्यथा संस्कृत टीकाकारने लिया हुवा अश्विनी नक्षत्रमें दक्षिणायनका विषुव याने शरदसंपात होने को कमसे कम १४००० चौदह हजार वर्षोसे अधिक काल हो गया[१] है।

ज्योतिषकरंडकका यह श्लोक स्वभावतः क्लिष्ट और संभ्रमोत्पादक है। उसमें दो बार दक्षिणायन शब्द आनेसे उसका संबंध अश्विनीसे लगाना या स्वातीसे लगाना यह एक जटिल समस्या है। और जैन प्राचीन साहित्यके अंदर आनेवाले ज्योतिष विषयके अन्यान्य प्रमाणोंका सम्यक् अभ्यास करनेवाले पंडित ही उसको हल कर सकेंगे।

१. संपात बिंदूकी वाम गति है और नक्षत्रचक्रकी एक पूर्ण प्रदक्षिणा लगभग २६००० वर्षमें होती है। हाल वसंतसंपात उत्तरा भाद्रपदा नक्षत्रमें है। अश्विनीसे उत्तरा भाद्रपदा तकका दो नक्षत्रोंका अंतर १४ हजार वर्ष पूर्व होता था।

चित्रा और स्वाति इनके बीचमें वसंतसंपात रहनेका प्रमाण तो संस्कृत ज्योतिष ग्रंथमें पाया जाता है । शुल्बसूत्रके भाष्यमें कर्काचार्यका ऐसा स्पष्टवचन[२] है । फिर उपर बताये हुए ज्योतिषकरंडकके पद्यमें जो स्वातिका संबंध वसंतसंपातसे देखा जाता है वह भी यथार्थ क्यों न हो ?

यह एक ही नहीं ऐसे अनेकानेक प्रश्न उपस्थित होते है । आवश्यकता है उनकी ओर ध्यान देकर उस दिशासे जैन साहित्यका संशोधन करनेवालोंकी । जैन जनता धार्मिक है, उदार है और धनवान भी है । वह चाहे तो अपने प्राचीन धार्मिक साहित्यका ऐतिहासिक और तुलनात्मक पद्धतिसे अभ्यास करनेवाले विद्वानोंको प्रोत्साहन देकर भारतीय संस्कृतिका गौरव बढानेमें अंशभाक् हो सकती है और होवे यह प्रार्थना है ।"

પં. અમૃતભાઈ ભોજક આ લેખ બાબતમાં જ્યોતિષકરંડક (પ્ર. મહાવીર વિદ્યાલય)ની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે -

"ઉપરના લેખમાં શ્રી કુલકર્ણીજીએ જ્યોતિષ્કરંડકની જે "लग्गं च दक्खिणायण०" ગાથા ઉદ્ધૃત કરીને, તેને વિસંગત અને સંભ્રમોત્પાદક જણાવી છે, તે ગાથા જ હકીકતમાં મૌલિક પ્રમાણભૂત નથી. આ સૂચિતગાથાના સ્થાનમાં અમારા પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં આ પ્રમાણે ગાથા છે-

दक्खिणअयणे लग्गं पंचसु विसुवेहि होति अस्से य ।
उत्तरअयणे लग्गं साती विसुवेसु पंचसु वि ॥ ३०६ ॥

ઉપર નોંધેલી ગાથા ઉપર પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંપાદક પૂ.પા. આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે "मुद्रिते तु अस्या गाथायाः पाठोऽशुद्धोऽव्यवस्थितश्च वर्तते ।" આ પ્રમાણે ટિપ્પણી લખીને કુલકર્ણીજીએ નોંધેલી વૃત્તિસહિત મુદ્રિત જ્યોતિષ્કરંડકની ગાથાને અશુદ્ધ અને અવ્યવસ્થિત જણાવી છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રના અધિકારી વિદ્વાન સ્વ. ડૉ. નેમિચન્દ્રજી શાસ્ત્રીએ અનેક શાસ્ત્રોના અન્વેષણપૂર્વક સફળ પરિશ્રમથી લખેલા "ભારતીય જ્યોતિષ" ગ્રંથનાં ૫૭ થી ૬૦ પૃષ્ઠોમાં સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અને જ્યોતિષ્કરંડક, આ ત્રણ ગ્રંથોના સંબંધમાં સંશોધનાત્મક માહિતી આપી છે, તેમાંથી જ્યોતિષ્કરંડકના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે -

---

२. पं. दी. चुलेट : 'वेदकालनिर्णय' ।

"**ज्योतिष्करण्डक**- यह प्राचीन ज्योतिषका मौलिक ग्रन्थ है । इसका विषय वेदाङ्ग-ज्योतिषके समान अविकसित अवस्थामें है । इसमें भी नक्षत्र लग्नका प्रतिपादन किया गया है । भाषा एवं रचनाशैली आदिके परीक्षणसे पता लगता है कि यह ग्रन्थ ई. पू. ३००-४०० का है । इसमें लग्नके सम्बन्धमें बताया गया है :

लग्गं च दक्खिणायणविसुवेसु वि अस्स उत्तरं अयणे ।

लग्गं साई विसुवेसु पंचसु वि दक्खिणे अयणे ॥

अर्थात्— अस्स यानी अश्विनी और साई-स्वाति ये नक्षत्र विषुवके लग्न बताये गये हैं । यहाँ विशिष्ट अवस्थाकी राशिके समान विशिष्ट अवस्थाके नक्षत्रोंको लग्न माना है ।

इस ग्रन्थमें कृत्तिकादि, धनिष्ठादि, भरण्यादि, श्रवणादि एवं अभिजितादि नक्षत्र गणनाओंकी समालोचना की गयी है ।"

— (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન દ્વારા પ્રકાશિત "भारतीय ज्योतिष" ગ્રંથની ચૌદમી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦.)

શ્રી કુલકર્ણીના લેખમાંથી એ પણ મહત્ત્વની હકીકત જાણી શકાય છે કે, ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રના સૌથી પ્રાચીન 'વેદાંગ જ્યોતિષ' નામક ગ્રંથના સંપૂર્ણ હાર્દને સમજવા માટેનો યશ 'સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ' અને 'જ્યોતિષ્કરંડક' આદિ જૈન ગ્રંથોને છે, અન્યથા 'વેદાંગ જ્યોતિષ'ને સમજવા માટે ઉપલબ્ધ સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યમાં કોઈ આધાર ન હતો.

ઉપર જણાવેલી માહિતીમાં પણ ડૉ. નેમિચંદ્રજીએ, અહીં જણાવેલી શ્રી કુલકર્ણીજીએ ચર્ચેલી જ્યોતિષ્કરંડકની "लग्गं च दक्खिणायण०" ગાથાની જ નોંધ લીધી છે. અહીં સુજ્ઞ વાચકો સમજી શકશે કે, જે ગાથા અશુદ્ધ અને અવ્યવસ્થિત છે તેના આધારે થયેલું પ્રતિપાદન અપૂર્ણ કે અસંગત હોવાનો સંભવ છે.

ડૉ. નેમિચંદ્રજીએ જે જ્યોતિષ્કરંડકની રચનાનો સમય જણાવ્યો છે તે, જેના આધારે જ્યોતિષ્કરંડકની રચના થઈ છે તે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં આવતા જ્યોતિષવિષયક નિરૂપણના આધારે હોય તેમ લાગે છે. પણ હવે પ્રસ્તુત પ્રકાશનના સંપાદકજીના સાધાર વિધાન મુજબ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જ્યોતિષ્કરંડકના કર્તા આચાર્યશ્રી પાદલિપ્તસૂરિ છે અને તેમનો સમય વીરનિર્વાણ સં. ૪૬૭ની આસપાસ (ઈ.સ. પૂર્વે પહેલી શતાબ્દી) છે.

પ્રસ્તુત જ્યોતિષ્કરંડકની ૧૪ થી ૧૬ ગાથામાં ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ આદિનું તથા ૭૦ થી ૮૦ ગાથામાં સમય, પૂર્વાંગ, પૂર્વ આદિનું જે નિરૂપણ છે તેની સાથે અનુયોગદ્વારસૂત્રનો

પાઠ મેળવતાં કેટલીક હકીકતમાં ફરક છે, જુઓ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત "नंदिसूत्तं अणुओगद्दाराइं च" ગ્રંથમાં અનુયોગદ્વારનું ૩૬૭મું સૂત્ર.

જ્યોતિષ્કરંડકમાં ૨૮ નક્ષત્રોનો ક્રમ અભિજિતથી ઉત્તરાષાઢા પર્યંત છે, જુઓ ગાથા ૧૪૪ થી ૧૪૬. જ્યારે અનુયોગદ્વારમાં કૃતિકાથી ભરણી પર્યંત છે, જુઓ ઉપર સૂચિત અનુયોગદ્વારનું ૧૨૭મું સૂત્ર.

અન્યાન્ય જૈન આગમોમાં આવેલ, જ્યોતિષ્કરંડકમાં નિરૂપિત વસ્તુને સરખાવતાં કોઈ'ક સ્થળે ભિન્નતા પણ જણાશે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ જ્યોતિષ્કરંડકની પચીસમી ગાથા અને અનુયોગદ્વારનું ૩૨૨મું સૂત્ર.

આ ઉપરાંત જ્યોતિષ્કરંડકમાં નિરૂપિત તુલાવિધાન, તોલ-માપ તથા કાલમાન વગેરેના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી છે, તેની સમગ્ર ભારતીય સાહિત્ય સાથે તુલના કરવામાં આવે તો વિશેષ ઉપયોગી જ્ઞાતવ્ય વસ્તુ મળવાની સંભાવના છે."

(જ્યો.ક.પ્ર.મહાવીર વિદ્યાલય, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૨-૨૫)

જેસલમેર અને ખંભાતની શ્રી શિવાનંદિવાચકના ટિપ્પણ સાથેની જ્યોતિષ્કરંડકની પ્રતોના આધારે આ. પ્ર. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મ. દ્વારા સંપાદિત અને જૈન આગમ ગ્રન્થમાલા ૧૭(૩) માં શ્રી મહાવીરવિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત 'જ્યોતિષ્કરંડક' દ્વારા ગ્રન્થની શુદ્ધવાચના મળી. આ કારણે મૂળગ્રન્થની કેટલીક અશુદ્ધિઓ દૂર થઈ. પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સંપાદક મુનિશ્રીએ આ સંસ્કરણનો ઉપયોગ કરી શુદ્ધવાચના તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મૂળ અને ટીકાનો અનુવાદ પ્રથમવાર પ્રગટ થાય છે ત્યારે ગણિત વિષયક આ ગ્રન્થને સમજવાનું કાર્ય વધુ સુગમ બન્યું છે. આ માટે સંપાદક મુનિશ્રી ધન્યવાદને પાત્ર છે.

અધિકારી વિદ્વાનો આનો અભ્યાસ કરી આત્મકલ્યાણ કરે એજ મંગલ કામના.

ટીકાકાર આ. મલયગિરિ સૂરિ

વિક્રમના બારમા અને તેરમા સૈકામાં જિનાગમોના અને અન્ય પ્રકરણગ્રન્થોના આઠ મહાન વ્યાખ્યાકારો થયા છે.

(૧) અભયદેવસૂરિ (૨) દ્રોણાચાર્ય (૩) મલયગિરિસૂરિ (૪) મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ (૫) નેમિચન્દ્રસૂરિ (૬) શ્રીચન્દ્રસૂરિ (૭) યશોદેવસૂરિ (૮) શ્રીતિલકસૂરિ

આ. મલયગિરિ એક મહાન વ્યાખ્યાકાર થયા છે. એમણે વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય રચ્યું છે. એમની ટીકાને માના ધાવણની ઉપમા આપવામાં આવી છે. દરેક વસ્તુને ખૂબ

સરસ રીતે સમજાવવા એમણે પ્રયાસ કર્યો છે. કોઈપણ જટીલ વસ્તુને સમજાવવા તેઓશ્રી અનેકવિધ રીતે ચર્ચા કરે છે. ક્યારેક એક ગાથાની વ્યાખ્યા ૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણના વિસ્તાર સુધી પણ પહોંચી જાય તો વાંધો નહીં પણ વાચકને પૂરો સંતોષ કરવાનું એમનું લક્ષ્ય રહ્યું છે અને એમાં તેઓ પૂરેપૂરા સફળ થયા છે.

આ. મલયગિરિસૂરિએ પોતે પોતાના ગ્રન્થના છેડે પોતાનો પરિચય કે ગુરુપરંપરાની કોઈ વિગત આપી નથી. એક બે અપવાદ સિવાય તેઓએ પોતાની આચાર્યપદવીનું સૂચન કરવાનું ટાળ્યું છે. મોટેભાગે 'मलयगिरिणा' એવો ઉલ્લેખ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધ ચિંતામણિ કે પુરાતનપ્રબંધમાં આચાર્યશ્રીના જીવનવિષે કશી વિગત સાંપડતી નથી[૧]. સદ્ભાગ્યે જિનમંડન ગણિએ (પંદરમા સૈકામાં) કુમારપાલ પ્રબંધમાં આ. મલયગિરિસૂરિ[૨] કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. હેમચન્દ્રસૂરિ અને આ. દેવેન્દ્રસૂરિને અધ્યયન માટે ગૌડદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યાનો પ્રસંગ છે. પ્રસન્ન થયેલી દેવી પાસે શ્રી મલયગિરિજી આગમોની ટીકા રચવામાં સહાય કરવાનું માંગેલું. કુમારપાલપ્રબંધના અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં આ.પ્ર. પુણ્યવિજય મ. આ પ્રસંગ આ પ્રમાણે અપાયો છે.

"આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રે ગુરુની આજ્ઞા લઈ અન્યગચ્છીય શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ અને શ્રીમલયગિરિ સાથે કલાઓમાં કુશળતા મેળવવા માટે ગૌડદેશ તરફ વિહાર કર્યો. રસ્તામાં આવતા ખિલૂર ગામમાં એક સાધુ માંદા હતા તેમની ત્રણે જણાએ સારી રીતે સેવા કરી. તે સાધુ ગિરનાર તીર્થની યાત્રા માટે ખૂબ ઝંખતા હતા. તેમની અંતસમયની ભાવના પૂરી કરવા માટે ગામના લોકોને સમજાવી પાલખી વગેરે સાધનનો બંદોબસ્ત કરી રાત્રે સૂઈ ગયા. સવારે ઉઠીને જુએ છે તો ત્રણે જણા પોતાની જાતને ગિરનારમાં જુએ છે. આ વખતે શાસનદેવતાએ આવી તેમને કહ્યું કે – આપ સૌનું ધારેલું બધું ય કામ અહીંજ પાર પડી જશે, હવે આપને આ માટે ગૌડદેશમાં જવાની જરૂરત નથી. અને વિધિ, નામ, માહાત્મ્ય, કહેવાપૂર્વક અનેક મંત્ર ઔષધી વગેરે આપી દેવી પોતાને ઠેકાણે ચાલી ગઈ.

૧.જિનરત્નકોશમાં પૃ. ૩૦૨માં 'मलयगिरिचरित्र' બિકાનેર ક્ષમાકલ્યાણ ભંડાર બંડલ ૧૨માં હોવાની નોંધ છે. અમે આ પ્રત મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળતા મળી નથી.

૨. 'પ્રબંધપારિજાત' પૃ. ૧૪૭માં પં. કલ્યાણવિ. ગણિએ ૧૫મી સદીમાં તપગચ્છીય કર્તાએ રચેલા એક 'કલ્પ અંતર્વાચ્ય'નો પરિચય આપ્યો છે. એમાં સ્થવિરાવલિના અંતે કેટલાક સ્થવિરોના નામ અપાયા છે. તેમાં છેલ્લા બે નામ ક.સ.હેમચન્દ્રસૂરિ અને શ્રી મલયગિરિસૂરિના છે.

એક વખત ગુરુમહારાજે તેમને સિદ્ધચક્રનો મંત્ર આમ્નાય સાથે આપ્યો, જે કાળીચૌદશની રાત્રે પદ્મિની સ્ત્રીના ઉત્તરસાધકપણાથી સિદ્ધ કરી શકાય.

ત્રણે જણાએ વિદ્યાસાધનના પુરશ્ચરણને સિદ્ધ કરી, અંબિકાદેવીની સહાયથી ભગવાન શ્રીનેમિનાથ સામે બેસી સિદ્ધચક્રમંત્રની આરાધના કરી. મંત્રના અધિષ્ઠાયક શ્રીવિમલેશ્વરદેવે પ્રસન્ન થઈ ત્રણે જણાને કહ્યું કે – તમને ગમતું વરદાન માગો ત્યારે શ્રીહેમચન્દ્રે રાજાને પ્રતિબોધ કરવાનું, શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિએ એક રાતમાં કાન્તિનગરીથી સેરીસામાં મંદિર લાવવાનું અને શ્રીમલયગિરિસૂરિએ જૈન સિદ્ધાન્તોની વૃત્તિઓ રચવાનું વર માગ્યું. ત્રણેને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણેનું વર આપી દેવ પોતાને સ્થાને ચાલ્યો ગયો."

"ઉપર કુમારપાલપ્રબન્ધમાંથી જે ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે એમાં મલયગિરિ નામનો જે ઉલ્લેખ છે એ બીજા કોઈ નહિ, પણ જૈન આગમોની વૃત્તિઓ રચવાનું વર માગનાર હોઈ પ્રસ્તુત મલયગિરિ જ છે. આ ઉલ્લેખ ટૂંકો હોવા છતાં એમાં નીચેની મહત્ત્વની બાબતોનો ઉલ્લેખ થયેલો આપણે જોઈ શકીએ છીએ – (૧) પૂજ્ય શ્રીમલયગિરિ ભગવાન શ્રીહેમચન્દ્ર સાથે વિદ્યાસાધન માટે ગયા હતા. (૨) તેમણે જૈન આગમોની ટીકાઓ રચવા માટે વરદાન મેળવ્યું હતું અથવા એ માટે પોતે ઉત્સુક હોઈ યોગ્ય સાહાય્યની માગણી કરી હતી. (૩) 'મલયગિરિસૂરિણા' એ ઉલ્લેખથી શ્રીમલયગિરિ આચાર્યપદ વિભૂષિત હતા."

આ મલયગિરિસૂરિજીએ જણાવ્યું છે કે જ્યોતિષ્કરંડક ગ્રન્થ વાલભીવાચનાનુસારી છે. એટલે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર વગેરે માથુરીવાચનાનુસારી ગ્રન્થોથી આમાં ગણિતની બાબત કેટલીક ભિન્નતા જોવા મળે છે એટલે વ્યામોહ ન કરવો. આ ગ્રન્થ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રના આધારે રચાયો છે અને ઘણી ઉપયોગી બાબત આમાં છે. ટીકાનું પ્રમાણ ગ્રન્થાગ્ર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણે છે.

પં. કલ્યાણવિજયગણિના મતે આ. મલયગિરિસૂરિ એમની દરેક રચનામાં 'કુશલ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. (જેવી રીતે આ. મુનિસુંદરસૂરિજી 'જયશ્રી' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે તેવી રીતે.) પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં પણ 'કુશલ' શબ્દ છે જ.

આ. મલયગિરિસૂરિની રચનાઓ

	ટીકાનું નામ	**શ્લોક પ્રમાણ**
૧.	ભગવતીસૂત્ર - દ્વિતીયશતક વૃત્તિ	૩૭૫૦
૨.	રાજપ્રશ્નીયોપાંગ ટીકા	૩૭૦૦ મુદ્રિત

૩.	જીવાજીવાભિગમોપાંગ ટીકા	૧૬૦૦૦ મુદ્રિત
૪.	પ્રજ્ઞાપનોપાંગ ટીકા	૧૬૦૦૦ મુદ્રિત
૫.	ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્ત્યુપાંગ ટીકા	૯૫૦૦ મુદ્રિત
૬.	સૂર્યપ્રજ્ઞપ્ત્યુપાંગ ટીકા	૯૫૦૦ મુદ્રિત
૭.	નન્દીસૂત્ર ટીકા	૭૭૩૨ મુદ્રિત
૮.	વ્યવહારસૂત્ર ટીકા	૩૪૦૦૦ મુદ્રિત
૯.	બૃહત્કલ્પપીઠિકાવૃત્તિ (અપૂર્ણ)	૪૬૦૦ મુદ્રિત
૧૦.	આવશ્યકવૃત્તિ (અપૂર્ણ)	૧૮૦૦૦ મુદ્રિત
૧૧.	પિંડનિર્યુક્તિ ટીકા	૬૭૦૦ મુદ્રિત
૧૨.	જ્યોતિષ્કરંડક ટીકા	૫૦૦૦ મુદ્રિત
૧૩.	ધર્મસંગ્રહણી ટીકા	૧૦૦૦૦ મુદ્રિત
૧૪.	કર્મ-પ્રકૃતિ ટીકા	૮૦૦૦ મુદ્રિત
૧૫.	પંચસંગ્રહવૃત્તિ	૧૮૮૫૦ મુદ્રિત
૧૬.	ષડશીતિવૃત્તિ	૨૦૦૦ મુદ્રિત
૧૭.	સપ્તતિકાવૃત્તિ	૩૭૮૦ મુદ્રિત
૧૮.	બૃહત્સંગ્રહણીવૃત્તિ	૫૦૦૦ મુદ્રિત
૧૯.	બૃહત્ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ	૯૫૦૦ મુદ્રિત
૨૦.	મલયગિરિ શબ્દાનુશાસન	૫૦૦૦ મુદ્રિત

અનુપલબ્ધ

(૧) જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા (૨) ઓઘનિર્યુક્તિ ટીકા (૩) વિશેષાવશ્યક ટીકા (૪) [૧]તત્ત્વાર્થ ટીકા (૫) [૨]ધર્મસારપ્રકરણ ટીકા (૬) [૩]દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ ટીકા (૭) [૪]પ્રાકૃત વ્યાકરણ (૮) દેશીનામમાલા (૯) ઉણાદિસૂત્રો

આ. દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી (જૈનઆગમ સાહિત્ય મનન ઔર મીમાંસા પૃ. ૫૨૪-૬ માં) જણાવે છે કે –

---

૧. "यथा च प्रमाणबाधितत्वं तथा **तत्त्वार्थटीकायां** भावितमिति ततोऽवधार्यम् "प्रज्ञापनासूत्रटीका ॥ ૨. "यथा चापुरुषार्थता अर्थकामयोस्तथा **धर्मसारटीकाया**मभिहितमिति नेह प्रतायते ।" धर्मसंग्रहणीटीका ॥ ૩. "वृत्तादीनां च प्रतिपृथिवि परिमाणं **देवेन्द्रनरकेन्द्रे** प्रपञ्चितमिति नेह भूयः प्रपञ्च्यते" संग्रहणीवृत्ति पत्र १०६ ॥ ૪. પં. બેચરદાસે સંભાવના વ્યક્ત કરી છે. જુઓ મલયગિરિશબ્દાનુશાસન પરિશિષ્ટ પૃ. ૩૭ ટિ. ૧, ૨.

आचार्य मलयगिरि उत्कृष्ट प्रतिभा के धनी थे । उन्होंने आगमग्रंथों पर अत्यंत महत्त्वपूर्ण टीकाएँ लिखि है । उन टीकाओं में उनका प्रकांड पांडित्य स्पष्टरूप से झलकता है । विषय की गहनता भाषा की प्रांजलता शैली की लालित्यता एवं विश्लेषण की स्पष्टता उनकी विशेषताएँ है ।

આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજય મ. કર્મગ્રન્થ(૫-૬)ની અને બૃહત્કલ્પસૂત્ર (ભા.૬ની) પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે –

"શ્રીમલયગિરિની ટીકા એટલે તેમના પૂર્વવર્ત્તી તે તે વિષયના પ્રાચીન ગ્રન્થો, ચૂર્ણી, ટીકા, ટિપ્પણ આદિ અનેક શાસ્ત્રોના દોહન ઉપરાંત પોતા તરફના તે તે વિષયને લગતા વિચારોની પરિપૂર્ણતા સમજવી જોઈએ. ગંભીરમાં ગંભીર વિષયોને ચર્ચતી વખતે પણ ભાષાની પ્રાસાદિકતા, પ્રૌઢતા અને સ્પષ્ટતામાં જરા સરખી પણ ઉણપ નજરે પડતી નથી અને વિષયની વિશદતા એટલી જ કાયમ રહે છે.

આચાર્ય મલયગિરિની ટીકા રચવાની પદ્ધતિ ટૂંકમાં આ પ્રમાણેની છે – તેઓશ્રી સૌ પહેલાં મૂલસૂત્ર, ગાથા કે શ્લોકના શબ્દાર્થની વ્યાખ્યા કરતાં જે સ્પષ્ટ કરવાનું હોય તે સાથે કહી દે છે. ત્યારપછી જે વિષયો પરત્વે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા હોય ત્યાં "अयं भावः, किमुक्तं भवति, अयमाशयः, इदमत्र हृदयम्" ઇત્યાદિ લખી આખાય વક્તવ્યનો સાર કહી દે છે. આ રીતે પ્રત્યેક વિષયને સ્પષ્ટ કર્યા પછી તેને લગતા પ્રાસંગિક અને અનુપ્રાસંગિક વિષયોને ચર્ચવાનું તેમજ તદ્વિષયક અનેક પ્રાચીન પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કરવાનું પણ તેઓશ્રી ચુકતા નથી. એટલું જ નહિ પણ જે પ્રમાણોનો પોતે ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેને અંગે જરૂરત જણાય ત્યાં વિષમ શબ્દોના અર્થો, વ્યાખ્યા કે ભાવાર્થ લખવાનું પણ તેઓ ભૂલતા નથી, જેથી કોઈ પણ અભ્યાસીને તેના અર્થ માટે મુઝાવું ન પડે કે ફાંફાં મારવાં ન પડે. આ કારણસર તેમજ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ ભાષાની પ્રાસાદિકતા અને અર્થ તેમજ વિષયપ્રતિપાદન કરવાની વિશદ પદ્ધતિને લીધે આચાર્ય શ્રીમલયગિરિની ટીકાઓ અને તેમનું ટીકાકારપણું સમગ્ર જૈન સમાજમાં ખૂબ જ પ્રતિષ્ઠા પામ્યાં છે.

આચાર્ય મલયગિરિનું બહુશ્રુતપણું—આચાર્ય મલયગિરિકૃત મહાન ગ્રન્થરાશિનું અવગાહન કરતાં તેમાં જે અનેક આગમિક અને દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચા છે, તેમજ પ્રસંગે પ્રસંગે તે તે વિષયને લગતાં જે અનેકાનેક કલ્પનાતીત શાસ્ત્રીય પ્રમાણો ટાંકેલાં છે; એ જોતાં આપણે સમજી શકીશું કે-તેઓશ્રી માત્ર જૈન વાઙ્મયનું જ જ્ઞાન ધરાવતા હતા એમ ન હોતું; પરંતુ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાના ભારતીય જૈન–જૈનેતર દાર્શનિક સાહિત્ય, જ્યોતિર્વિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, લક્ષણશાસ્ત્ર આદિને લગતા વિવિધ અને વિશિષ્ટ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો વિશાળ

વારસો ધરાવનાર મહાપુરુષ હતા. તેઓશ્રીએ પોતાના ગ્રન્થોમાં જે રીતે પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે એ તરફ આપણે સૂક્ષ્મ રીતે ધ્યાન આપીશું તો આપણને લાગશે કે એ મહાપુરુષ વિપુલ વાઙ્મયવારિધિને ઘુંટીને પી જ ગયા હતા, અને આમ કહેવામાં આપણે જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી જ કરતા. પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમલયગિરિસૂરિવરમાં ભલે ગમે તેટલું વિશ્વવિદ્યાવિષયક પાંડિત્ય હો, તે છતાં તેઓશ્રી એકાન્ત નિર્વૃતિમાર્ગના ધોરી અને નિર્વૃતિમાર્ગપરાયણ હોઈ તેમને આપણે નિર્વૃત્તિમાર્ગપરાયણ જૈનધર્મની પરિભાષામાં આગમિક કે સૈદ્ધાન્તિક યુગપ્રધાન આચાર્ય તરીકે ઓળખીએ એ જ વધારે ઘટમાન વસ્તુ છે.

આચાર્ય શ્રીમલયગિરિવિરચિત જે વિશાળ ગ્રન્થરાશિ આજે આપણી નજર સામે વિદ્યમાન છે એ પોતે જ એ પ્રભાવક પુરુષના આન્તર જીવનની રેખા દોરી રહેલ છે. એ ગ્રન્થરાશિ અને તેમાં વર્ણવાયેલા પદાર્થો આપણને કહી રહ્યા છે કે—એ પ્રજ્ઞાપ્રધાન પુરુષ મહાન્ જ્ઞાનયોગી, કર્મયોગી, આત્મયોગી અગર જે માનો તે હતા. એ ગુણધામ અને પુણ્યનામ મહાપુરુષે પોતાની જાતને એટલી છૂપાવી છે કે એમના વિશાળ સાહિત્યરાશિમાં કોઈપણ ઠેકાણે એમણે પોતાને માટે "यदवापि मलयगिरिणा" એટલા સામાન્ય નામનિર્દેશ સિવાય કશું ય લખ્યું નથી. વાર વાર વંદન હો એ માન-મદવિરહિત મહાપુરુષના પાદપદ્મને !!!

આ. શ્રી મલયગિરિસૂરિજી કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિમ.ના સમકાલીન છે એ નિશ્ચિત છે. તેઓએ આવશ્યકની વૃત્તિમાં અન્યયોગવ્ય. ના ૩૦મા શ્લોકનું અવતરણ આપતા પૂર્વે 'तथा चाहुः स्तुतिषु गुरवः' એવો બહુમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ હોવાથી વિદ્વાનો માને છે કે તેઓ ક.સ. હેમચન્દ્રસૂરિજીથી વયમાં અને પર્યાયમાં પણ નાના હશે.

આ. મલયગિરિસૂરિજીએ જો કે ગ્રન્થમાં રચનાસંવત આપ્યા નથી પરંતુ 'मलयगिरिशब्दानुशासन' માં 'ख्याते दृश्ये' સૂત્રની ટીકામાં 'अदहत् कुमारपालो आरातीन्' એ ઉદાહરણ જોતાં કુમારપાલ રાજાના રાજ્યકાળમાં વ્યાકરણની રચના કરી જણાય છે. તેઓશ્રીએ ટીકા રચનામાં જ્યાં જ્યાં વ્યાકરણના સૂત્રો આપ્યા છે. તે પોતાના શબ્દાનુશાસનના જ પ્રાયઃ આપ્યા છે. જો કે શરૂમાં આ શબ્દાનુશાસન વિષે ખ્યાલ ન હતો ત્યાં સુધી તો સંપાદકો સિદ્ધહેમ કે પાણિની વ્યા.ના સૂત્ર નંબર મુકતા હતા. પણ, કેટલાક સૂત્રો કોઈપણ વ્યાકરણમાં મળ્યા નહીં ત્યારે વિદ્વાનોને પ્રશ્ન થયો કે આ સૂત્રો ક્યાંના હશે. જ્યારે મલયગિરિશબ્દાનુશાસન મળ્યું ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે તેઓએ સ્વકીયશબ્દાનુ-

શાસનના સૂત્રો ટાંક્યા છે. અપૂર્ણ મળતાં આ 'મલયગિરિશબ્દાનુશાસન'નું સંપાદન પં. બેચરદાસજીએ કર્યું છે. લા.દ. વિદ્યામંદિર દ્વારા પ્રકાશિત થયું છે.

આ. મલયગિરિસૂરિએ રચેલી બૃહત્કલ્પની અપૂર્ણ ટીકાની પૂર્તિ કરતાં બૃહત્કલ્પની ટીકાની ઉત્થાનિકામાં આ. ક્ષેમકીર્તિસૂરિએ "शब्दानुशासनादिविश्वविद्यामयज्योतिः पुञ्जपरमाणुघटितमूर्तिभिः श्रीमलयगिरिमुनीन्द्रपादैः विवरणमुपचक्रमे ।" આ રીતે વ્યાકરણરચનાનો ઉલ્લેખ કરેલો જ છે.

આગમોની ટીકામાં કેટલાક 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ'ના 'દેશીનામમાલા'ના અને 'ઉણાદિસૂત્ર'ના અવતરણો મળે છે. એના સંદર્ભ અન્ય વ્યાકરણાદિ ગ્રન્થોમાં નથી મળતા એટલે આ. મલયગિરિસૂરિએ 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ', 'દેશીનામમાલા' અને 'ઉણાદિસૂત્રો' રચ્યા હોય એવી સંભાવના પં. બેચરદાસે વ્યક્ત કરી છે. જો કે આવા કોઈ ગ્રન્થો હજુ સુધી મળ્યા નથી. જુઓ 'મલયગિરિ શબ્દાનુશાસન' પરિશિષ્ટ પૃ. ૩૭, ટિ. ૧, ૨.

મુનિ પાર્શ્વરત્નસાગરજીએ આનું સંપાદન અને અનુવાદ કર્યો છે. મહાવીરવિદ્યાલય પ્રકાશિત જ્યોતિષ્કરંડક અને પ્રાકૃત ટિપ્પણનું અવલોકન કરી આ ગ્રન્થને શુદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જે ગાથાઓ અધિક મળી છે તે ટિપ્પણમાં છાયા સાથે આપી છે. આ.પ્ર.પુણ્યવિજયજી મ. દ્વારા સંશોધિત આ.મલયગિરિસૂરિ ટીકાનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. જ્યોતિષ્કરંડક મૂળ અને ટીકાના બધા પ્રુફો પ્રવર્તિની સાધ્વીશ્રી મનકશ્રીજીના પરિવારના સાધ્વીશ્રી તત્ત્વદર્શનાશ્રી સા. પરમરુચિશ્રી મા. પરમધારાશ્રી આદિએ શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈને જોયા છે. ધન્યવાદ ! અધિકારી વિદ્વાનો આ ગ્રન્થનું અધ્યયન કરી આત્મકલ્યાણને વરે.

એજ મંગલ કામના.

આસો વદ અમાસ, - **આચાર્ય મુનિચન્દ્રસૂરિ.**
પ્રભુ મહાવીર નિર્વાણ કલ્યાણક દિન
અને
પૂ. ગુરુદેવમુનિરાજશ્રી જિનચન્દ્ર વિ.મ.ની
તૃતીય સ્વર્ગવાસ તિથિ.
જસવંતપુરા-૨૦૬૮

●●●

ज्योतिष्करंडक: विहंगावलोकन

जैन वाङ्मय में ज्योतिष्करंडक प्रकीर्णक की गणना आगम साहित्य में होती है। विशेष कर 84 आगमों में इसका निर्देश हुआ है। इस ग्रंथ में कालज्ञान का सारभूत विषय प्रतिपादित किया गया है। षड्द्रव्यों में एक समय स्वरूप काल को भी द्रव्य माना है। सर्वज्ञ भगवंत ने व्यवहारनय से काल की विभावना भूत-भावि और वर्तमानरूप एवं संख्यात- असंख्यात व अंतरहित-अनंत की गई है। इस प्रकरण का मूल-स्रोत सूर्यप्रज्ञप्ति उपांग है। उसी के आधार से इसका निरूपण किया गया है ऐसा इस ग्रंथ के टीकाकार श्री मलयगिरिजी ने टीका में बताया है। सूर्यप्रज्ञप्ति आदि आगम ग्रंथों में काल द्रव्य का खूब विस्तार से विवेचन किया गया है परंतु वह तीव्र बुद्धिगम्य है। इसीलिए बालजीवों को यह विषय सरल और सुबोध बने ऐसी उपकारक अभिलाषा से किसी अज्ञात श्रुतस्थविर आचार्य भगवंत ने इस प्रकरण की रचना की है।

काल ज्ञान को जानने की जिज्ञासा वाले मुमुक्षु के लिए ग्रंथकार ने इसमें काल विषयक संवत्सर प्रमाण, अधिक मासोत्पत्ति इत्यादि 21 अधिकारों में सुंदर मार्गदर्शन किया है। इस प्रकीर्णक के रचयिता वलभी परंपरा के आचार्य है ऐसा प्राचीन ग्रंथकारों ने माना है। समर्थ टीकाकार श्री मलयगिरीसूरिजी ने इस प्रकीर्णक पर पांच हजार श्लोक प्रमाण विद्वद्भोग्य टीका रची है। आचार्य श्री मलयगिरिजी टीका में बताते है कि यह कालज्ञान समास शिष्यों के विशिष्टबोध हेतु प्राचीन आचार्यों ने सूर्यप्रज्ञप्ति के आधार से तैयार किया है, परंपरा से सर्वज्ञ कथित होने के कारण यह ज्ञान विद्वानों के लिए अवश्यमेव उपादेय है। ग्रह-नक्षत्रादि ज्योतिष के चराचर भावों को बतलाने वाला यह अनुपम आगमिक ग्रंथ है। इसके अवबोध से आराधक जीव रत्नत्रयी की साधना में विशेषरूप से उपयोगवंत बनता है अतः परंपरा से मोक्षगामी होता है यह बात सुस्पष्ट है।

इस प्रकीर्णक पर आचार्य श्री मलयगिरिसूरिजी से पूर्ववर्ती महान जैनाचार्य श्री पादलिप्तसूरिजी ने भी प्राकृत भाषाबद्ध प्रौढ टीका रची थी ऐसा उल्लेख श्री मलयगिरीय टीका में प्राप्त होता है ।

गुजराती भाषा में सर्वप्रथम बार इस ग्रंथ का अनुवाद करनेवाले **मुनिराज श्री पार्श्वरत्नसागरजी महाराज** ने एक स्तुत्य प्रयास किया है अतः इनके इस अनुमोदनीय कार्य के लिए मैं खूब खूब धन्यवाद देता हूँ । गुजराती भाषा के माध्यम से अभ्यास करनेवाले पूज्य साधु-साध्वीजी एवं जिज्ञासु जन इस अनुवाद के आलंबन से स्वाध्याय का अपूर्व लाभ प्राप्त करेंगे ऐसी कामना करता हूँ ।

वर्तमान समय चूंकि सर्वश्रेष्ठ ज्ञान-विज्ञान का समय है । प्रबुद्ध नागरिकों में सर्वश्रेष्ठ ज्ञान की जबरदस्त भूख जगी है । ऐसे माहौल में श्रुतज्ञान के क्षेत्र में हमारे पूर्वाचार्यों द्वारा विरचित विशाल साहित्य विद्यमान है जो पांडुलिपियों में संगृहीत होने से संपादन-संशोधन के द्वारा प्रकाशित करने योग्य है । इस दिशा में उत्साही मुनिवरों एवं विद्वानों की प्रवृत्ति धीरे धीरे वेगवती होती जा रही है। इसी के कारण आनेवाले काल में विचारवंत-ज्ञानवंत जैन समाज का सृजन होगा ऐसा मेरा विश्वास है । इसी परिप्रेक्ष्य में श्रुतज्ञान के संरक्षण संवर्धन व आधुनिक टेकनोलोजी के जरिये जैन साहित्य विस्तारित करके ज्ञानार्जन के नये नये आयाम खोलने होंगे, जिससे विद्वानों को श्रुत संपादन के संशोधन आसानी से सुलभ हों । उनकी श्रुतसेवा की महान प्रवृत्ति को अधिक बल प्राप्त हों ।

गुजराती के इस भाषांतर का साद्यंत अवलोकन करके मुझे अत्यंत प्रसन्नता हुई । ऐसा सुंदर अनुवाद का आगम स्वाध्यायी मुनिवरों एवं विद्वान जगत में खूब आदर होगा यह निःशंक बात है । श्रुत-साहित्य के उपासक मुनिवर का यह प्रयास खूब उपयुक्त है और श्रुतप्रेमी आराधकों के लिए आनंद और सौभाग्य की बात है ।

पद्मसागरसूरि...
11-10-12
KOBA.

• • •

स्व विचारबिन्दु

"**ज्योतिषामयनं चक्षुः**" एक आर्षवाणी अनुसार **शास्त्र का नयन ज्योतिषशास्त्र** है। जिनेश्वर परमात्मा ने समस्त जीवों के आत्मकल्याण हेतु गणधर भगवंत के माध्यम से शास्त्ररूपी अमृतवाणी द्वारा अनन्त काल के लिये पथप्रदर्शक का काम किया है। आज बदलते कालचक्र में इतर शास्त्रों का सृजन, संशोधन-संपादन विशेष रूप से पाया जाता है। लोगों का झुकाव भी उस तरफ अधिक है। अनमोल मानवभवतारक जिनवचन ही हमारे लिये आत्मकल्याणकारी शास्त्र है। इसे प्राणपण से बचाने का हमारा ध्येय होना चाहिये। परंपरा से प्राप्त श्रुतसंपदा के प्रति यदि हम जागरुक न होंगे तो ये शास्त्र काल के गाल में चले जायेंगे। मुझे यह बताते हुए अत्यन्त प्रसन्नता हो रही है कि अपने गुरुजनों के पदचिह्न पर अग्रसर होते नवोदित मुनि भगवंतों का शास्त्रोद्धार के प्रति समर्पण अवश्य ही श्रुत संरक्षण व संवर्धन की दिशा में एक नया सोपान है।

तीर्थंकर परमात्मा ने मानव जीवन व्यवहारोपयोगी शास्त्रों को भी अपनी अनुपम देशना का विषय बनाकर हमारे उपर उपकार की वर्षा की है। कोई ऐसा विषय नहीं जो जिनागम में समाया न हो।

पूर्वाचार्य वल्लभीयाचार्य प्रणीत प्रस्तुत ग्रंथ सूर्यप्रज्ञप्ति पंचम उपांगसूत्र का सारांशरूप "**ज्योतिष्करंडक**" ज्योतिषशास्त्र का एक प्रामाणिक एवं प्राचीन ग्रंथ है। इसके ऊपर पूज्य आगम टीकाकार आचार्य श्री मलयगिरिसूरि म.सा. की टीका सुवर्ण में सुगंध के समान है। प्रान्तीय गुजराती भाषाभाषी के लिये गूर्जरभाषानुवादमय यह प्रकाशन एक अलौकिक आह्लाद का विषय है। ज्योतिष के जिज्ञासुओं के लिये यह अतीव उपयोगी सिद्ध होगा। इसमें वर्णित कालगणना, भौगोलिक वर्णन आदि सभी विषय अपने आप में अद्‌भुत है।

अंत में अनुवाद सर्जक मुनि श्री पार्श्वरत्नसागरजी को मंगलाशीषपूर्वक इनके कार्य की भूरि-भूरि अनुमोदना करता हूँ। चरम तीर्थपति श्रीमहावीरस्वामी भगवान इनमें इस प्रकार शक्ति व प्रवृत्ति दें, जिससे भविष्य में इनके द्वारा अधिक से अधिक प्राचीन दुर्लभ ग्रंथरत्नों का उद्धार हो।

– पू.श्री भुवनपद्मसागरजी म.सा.

• • •

ज्योतिष्करण्डकलघुक्रमः

प्राभृताङ्कः	विषयः	पृष्ठः
१.	कालप्रमाणं	७
२.	घटिकादिकालमानं	११
३.	अधिकमासनिष्पत्तिः	८०
४.	तिथिसमाप्तिः	८३
५.	अवमरात्रनिष्पत्तिः	९६
६.	चन्द्रादिसंख्या नक्षत्रसंख्यादि च	१०५
७.	चन्द्रादिविमानपरिमाणं	१२३
८.	चन्द्रादिगतिमानम्	१२६
९.	सूर्यचन्द्राणां नक्षत्रयोगः	१३३
१०.	मण्डलानां स्थानं वर्षादि जीवादि तेषां संख्यापरिधिविकम्पान्तरिकाप्रवेशादि आबाधा तद्वृद्धिः	१५३
११.	चन्द्रसूर्ययोरयनानि	२११
१२.	चन्द्रसूर्ययोरावृत्तयस्तद्दक्षाणि	२२०
१३.	मण्डलानां समाप्तिस्तत्र गतिश्च	२४४
१४.	चन्द्रसूर्ययोःऋतवस्तत्तिथयोऽवमाधिकरात्रौ नक्षत्राणि च	२५४
१५.	विषुवेषु पर्वतिथिनक्षत्रलग्नानि	२७९
१६.	व्यतिपातास्तत्करणं च	३०१
१७.	सूर्यस्य तापक्षेत्रं दृष्टिविषयता च	३१२
१८.	दिनरात्रिवृध्व्यपवृद्धी	३२७
१९.	अमावस्यापूर्णिमाकरणं युगे मण्डलसंख्या समाप्तिनक्षत्राणि	३३६
२०.	प्रणष्टपर्वजन्मर्क्षकरणे	३८७
२१.	पौरुषीवृद्धिहानिकरणं	३९३

• • •

अथ ज्योतिष्करण्डकस्य बृहद्विषयानुक्रमः

प्राभृतगाथाङ्कः	विषयः
१-५	उपक्रमः कालप्रमाणादिप्राभृता (२१) भिधेयनिर्देशः
६	ज्योतिश्चक्रस्य लोकानुभावभवत्वं, कालश्च तदुतिप्रभवः
१-९	कालस्यानन्त्यं समयोच्छ्वासप्राणस्तोकलवनालिकावर्णनम्
	प्राभृतं प्रथमं १
१०-१५	नालिकासंस्थानच्छिद्रोदकमानवर्णनं
१६-१९	मधुरतृणादिभारान्तस्वरूपम्
२०-२४	तुलामानं तत्र रेखाः (२५) नन्दीपिनद्धिका (४) स्वरूपं
२५-२७	पलादिवाहान्तमेयप्रमाणं
२८-२९	उदकस्वरूपम्
३०-३९	नालिकाहोरात्रपक्षमासवर्षानयनं
४०-४९	कर्ममासनामानि आदित्यादयो वर्षभेदाः तल्लक्षणं तन्मासवर्षदिनमुहूर्तमानं (उदकमानं)
५०-५२	युगवर्षाणि चन्द्राभिवर्धितयोरहोरात्रतौल्यमेयमानं
५३-५५	युगस्यादिर्मासपक्षदिवसरात्रिनक्षत्रमुहूर्तादिना
५६	युगे दिवसतिथीनां मानं
५७-५९	युगे आदित्यचन्द्रनक्षत्राभिवर्धितमासाः (तद्दिनमुहूर्त्ततौल्यमेयादिसंख्या)
६०-६१	आयुःकर्मास्थितीनां सूर्यसंवत्सरमेयत्वं
६२-७२	सांगपूर्वलतामहालतानलिनमहानलिनपद्ममहापद्मकमलमहाकमलकुमुदमहाकुमुदाडड-महाडडोहमहोहशीर्षप्रहेलिकान्तः कालः
७३-८९	परमाणुलक्षणं, परमाण्वाद्यष्टगुणतांगुलांते अङ्गुलपादवितस्तिहस्तधनुर्योजनमानम्, वालाग्रतदवगाहतदपहारकालपल्योपमसागरोपमादिमानं षडरक (युग्मिवर्णन)तत्कालमानं कालानन्त्यं च

प्राभृतगाथाङ्कः	विषयः
९०	युगस्याद्यन्त्ययोरुत्सर्पिण्यादेराद्यन्तौ
	प्राभृतं द्वितीयं २
९१-९३	अधिकमासस्य निष्पत्तिः
	तृतीयं प्राभृतं ३
९४-९७	कर्ममासस्य निरंशता व्यवहार्यता च, सूर्यस्य मण्डलगत्या चंद्रस्य हानिवृद्धिकृता तिथि
९८-१०६	चन्द्रज्योत्स्नाया हानिवृद्धि राहुवर्णनं तत्कृता वृध्यपवृद्धी तन्मानं तिथिस्वरूपं तन्नामानि तन्मानं तत्समाप्तिः
	चतुर्थं प्राभृतं ४
१०७-१०	परस्परापेक्षया मासेषु वृध्यपवृद्धीः चन्द्रर्तुमासांशविश्लेषेऽवमरात्रांशाः प्रतिदिवसमवमरात्रांशाः
१११-१५	तिथिहानिविधिः अवमरात्रपर्वाणि अवमरात्रतिथयः अवमरात्रसमाप्तिकरणम्
	पञ्चमं प्राभृतम् ५
११६-२५	स्थितविचारिणो ज्योतिष्काश्चन्द्राद्याः मानुषक्षेत्रद्वीपसमुद्रौ आधातकीखण्डात्, ततः प्रभृति च चन्द्रसूर्यसंख्या तत्करणं च
१२६-१४२	नक्षत्रग्रहतारकमानं, नक्षत्राणां संस्थानानि तारकसंख्या च नामानि देवता मण्डलच्छेदः सीमविष्कम्भः
	षष्ठं प्राभृतं ६
१४३-४४	चन्द्रसूर्यादिविमानपरिमाणम्
	सप्तमं प्राभृतं ७
१४५-४८	यथोत्तरं चन्द्रसूर्यनक्षत्राणि शीघ्राणि, शेषा अनियतगतयः, चन्द्रादीनां मण्डलच्छेदाश्च
	अष्टमं प्राभृतं ८
१४९-५३	अभिजिदादीनां चन्द्रेण योगकालः
१५४-६०	चन्द्रेण नक्षत्राणामादानविसर्गकरणं
१६०-७०	सूर्येण नक्षत्राणां योगकालः आदानविसर्गकरणं च
१७१	अर्धसमद्व्यर्धक्षेत्राणां सूर्येण योगे करणं
१७२-७३	नक्षत्राणां सूर्ययोगाच्चन्द्रयोगज्ञाने करणं
	नवमं प्राभृतं ९
१७३-१८५	मण्डलस्य विष्कम्भः वर्षवर्षधराः तेषां विष्कम्भो जीवाकरणं धनुःपृष्ठकरणं इषुकरणं प्रकारान्तरेण जीवाकरणं बाहाकरणं परिरयकरणं च

प्राभृतगाथाङ्कः	विषयः
१८६-८७	जम्बूद्वीपस्य परिधिः
१८८-९०	मेरोर्वर्णनं विष्कम्भकरणं च
१९१	ह्रदादिषु प्रवेशवृद्धिकरणं
१९२-९७	चन्द्रादीनां गतिरतिकता मण्डलसंख्या बाह्याभ्यन्तरमण्डलपरिधिः
१९८	चन्द्रमसः साधारणासाधारणमण्डलानि
१९९	चन्द्रान्तरे सूर्यमार्गाः $(\frac{४}{१२}\ \frac{६}{१३}\ \frac{४}{१२})$
२००	चन्द्रविकम्पे सूर्यविकम्पाः
२०१	चन्द्रसूर्यमण्डलान्तरपरिमाणम्
२०२	चन्द्रसूर्ययोर्विकम्पपरिमाणम्
२०३	चन्द्रसूर्ययोस्तिर्यगाक्रमः (५१०)
२०४	मण्डलान्तरिकानयनकरणम्
२०५-७	चन्द्रमण्डलेषु सूर्यमण्डलप्रवेशे करणम्
२०८-९	साधारणमण्डले रवेः प्रवेशो मिश्रता चन्द्रस्वातन्त्र्यं च
२१०	चन्द्रस्य मध्यसाधारणमण्डलेषु पञ्चसु भागाः
२११-२१३	अन्त्यसाधारणेषु प्रवेशभागादिः
२१४-२१६	बाह्याभ्यन्तरमण्डलयोः परस्परं सूर्याबाधा, प्रतिमण्डलं चाबाधावृद्धिः
२१७	प्रतिमण्डलं चन्द्राबाधावृद्धिः
२१८-२०	चन्द्रसूर्ययोः प्रतिमण्डलाबाधापरिरयकरणम्
	दसमं प्राभृतं १०
२२१-२५	सूर्यस्यायनसंख्याज्ञाने करणं
२२६-३०	चन्द्रस्य मण्डलानि तदयनादिकरणं च
	एकादशं प्राभृतं ११
२३१-३२	चन्द्रस्यार्कस्य चावृत्तयः (१३४-१०)
२३३-४०	सूर्यावृत्तिषु करणं तन्नक्षत्राणि तत्तिथयश्च
२४१-४७	सूर्यावृत्तिषु चन्द्रयोगनक्षत्रकरणे ध्रुवराशिः शोधनकं च
२४८-५३	सूर्यस्यावृत्तिषु श्रावणे माघे च नक्षत्राणि पुष्योत्तराषाढाविषयः चन्द्रावृत्तौ अभिजित्पुष्ययोगः
	द्वादशं प्राभृतं १२
२५४	नक्षत्रसूर्यराशिनां मंडलगतयः

प्राभृतगाथाङ्कः	विषयः
२५५-५६	नक्षत्रमण्डलसमाप्तिकालः प्रतिमण्डलं नक्षत्रगतिः
२५७	सूर्यस्य प्रतिमण्डलं गतिः
२५८-५९	चन्द्रस्य मण्डलपूर्तिकालः मुहूर्त्तगतिः
	त्रयोदशं प्राभृतं १३
२६०-२६४	सूर्यर्त्वानयनकरणं
२६५	ऋतूनां नामानि
२६६	ऋतूषु तिथिज्ञानकरणं
२६७	सूर्यर्तुषु अधिकरात्रपर्वाणि
२६८-६९	अवमरात्राधिकरात्रनिष्पत्तिस्तन्मासतिथयः
२७०-७२	ऋतुषु सूर्यस्य चन्द्रस्य च नक्षत्रयोगकरणे ध्रुवराशि-शोधनकानि
२७३-७८	चन्द्रर्तवस्तत्प्रमाणं तत्करणं तत्समाप्तिदिनकरणं तन्नक्षत्रकरणं
	चतुर्दशं प्राभृतं १४
२७९-९१	अयनमध्ये विषुवं दिनरात्रिसन्धौ विषुवे पर्वतिथिकरणचतुष्टयं पर्वसंख्यागाथा तिथिसंग्रहगाथा विषुवनक्षत्राणि विषुवसूर्यनक्षत्रगाथा विषुवलग्नसंग्रहः विषुव-निश्चयकालः
	पंचदशं प्राभृतं १५
२९२	व्यतिपातस्वरूपं फलराशिः
२९३-९४	व्यतिपाते करणं
	षोडशं प्राभृतं १६
२९५	समभूतलात् चन्द्रसूर्यतारकाणामुच्चता
२९६-९७	बाह्याभ्यन्तरमण्डलादिषु दिनरात्रिभागाः
२९८-९९	तापक्षेत्रस्यायामं प्रतिमण्डलं वृद्धिः
३००-३०३	अभ्यन्तरे बाह्ये च मण्डले मेरुसमीपेऽन्यत्र च तापक्षेत्रविष्कंभः
३०४-३०५	सूर्यस्य दृष्टिप्राप्ततताकरणं तापक्षेत्रमानं
	सप्तदशं प्राभृतं १७
३०६-३०९	दिवसरात्रेर्ध्रुवाध्रुवमुहूर्त्ताःत्रिंशन्मुहूर्त्ताऽहोरात्रस्य दिवसरात्रिहानिवृद्धौ करणं सूर्यमास-पर्यन्ते हानिवृद्धिकरणं च
३१०-११	सर्वबाह्याभ्यन्तरमण्डलयोर्दिनरात्रिमानं

प्राभृतगाथाङ्कः	विषयः
३१२-३१४	दिनरात्रिमानकरणं
	अष्टादशं प्राभृतं १८
३१५-२५	अमावास्याकरणे ध्रुवराशिः शोधनकं च
३२६-२७	पूर्णिमाकरणं
३२८	युगे चन्द्रसूर्ययोर्मण्डलसंख्या
३२९-३१	अयने पर्वाणि चन्द्रमण्डलसंख्यातद्विश्लेषः
३३२-३५	पर्वसमाप्त्ययनमण्डलकरणं
३३६-३८	पर्वसु चन्द्रनक्षत्रकरणं
३३९-४२	युगस्य पूर्वार्धे पश्चार्धे च पर्वसमाप्तिनक्षत्राणि
३४४	सूर्यमण्डले पर्वसमाप्तिकरणं
३४५-५३	पर्वसमाप्तौ सूर्यनक्षत्रकरणद्वयं पुष्यादिशोधनकानि
३५४-५७	युगपूर्वार्धे पर्वसूर्यनक्षत्राणि
३५८-६०	पर्वचरमदिवसमुहूर्त्तकरणं
	एकोनविंशतितमं प्राभृतं १९
३६१-३६५	प्रणष्टपर्वकरणं
३६६-६८	प्रणष्टजन्मनक्षत्रकरणं
	विंशतिमं प्राभृतं २०
३६९-७२	पौरुषीप्रमाणकरणं अयने क्षयवृद्धी
३७३-७५	दक्षिणोत्तरायनयोर्वृद्धिहानिमानं
३७६	पौरुषीमानेनायनज्ञानं
३७७	उपसंहारः
	एकविंशतितमं प्राभृतं २१
	इति ज्योतिष्करण्डकस्य विषयानुक्रमः
	परिशिष्ट-१
४१०-४१४	संख्यादर्शकं कोष्ठकं (ज्यो. क. अनुसारे)
	परिशिष्ट-२

● ● ●

श्रीमत्पादलिप्तसूरिरचितं

ज्योतिष्करण्डकम्

आचार्यश्रीमन्मलयगिरिकृतिवरविहितविवृतियुतम्

प्रणम्य श्रीपार्श्वममीझराख्यमशेष-तीर्थगणभृच्छ्रुतधरांश्च ।
सवृत्तिकमिदं ज्योतिष्करण्डकं-गुर्जरभाषानुबद्धं कुर्वे बालहिताय ॥ १ ॥

શ્રી અમીઝરા પાર્શ્વનાથ પરમાત્માને તેમજ સર્વ તીર્થંકર, ગણધર-શ્રુતધરોને નમસ્કાર કરીને પ્રાચીનતર કોઈક વલ્લભીઆચાર્ય દ્વારા વિરચિત તેમજ પૂજ્યપાદ શ્રીમદ્ મલયગિરિ આચાર્ય દ્વારા રચાયેલી જ્યોતિષ્કરંડક નામના ગ્રંથની જ્યોતિશ્ચક્રની ગતિવિધિ પર આધારિત વૃત્તિનો અલ્પમતિ વિનેયજનના હિત માટે સરળ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરું છું.

અહીં ગ્રંથનો આરંભ કરતાં પહેલાં વૃત્તિકાર બે શ્લોક દ્વારા સર્વપ્રથમ ઉપોદ્ઘાત સ્વરૂપ મંગલાચરણ કરે છે.

॥ अर्हं ॥ स्पष्टं चराचरं विश्वं, जानीते यः प्रतिक्षणम् ।
तस्मै नमो जिनेशाय, श्रीवीराय हितैषिणे ॥ १ ॥

सम्यग्गुरुपदाम्भोजपर्युपास्तिप्रसादतः ।
ज्योतिष्करण्डकं व्यक्तं, विवृणोमि यथाऽऽगमम् ॥ २ ॥[१]

---

१. अत्रानन्तरं आ. प्र. पुण्यविजयसम्पादिते महावीरविद्यालय संस्करणे गाथाषट्कमधिकं संप्राप्यते दृश्यते तच्चैवं - कातूण नमोक्कारं जिणवरवसभस्स वद्धमाणस्स । जोतिसकरंडगमिणं लीलावट्टीव लोगस्स ॥ १ ॥ कालण्णाणाभिगमं सुणह समासेण पागड महत्थं । णक्खत्त-चंद-सूरा जुगम्मि जोगं जध उवेंति ॥ २ ॥ किंचि (? कंचि) वायग वालब्भं सुतसागरपारगं दढचरित्तं । अप्पस्सुतो सुविहियं वंदिय सिरसा भणति सिस्सो ॥ ३ ॥ सज्झाय - झाण - जोगस्स धीर ! जदि वो ण कोयि उवरोधो । इच्छामि ताव सोतुं कालण्णाणं समासेणं ॥ ४ ॥ अह भणति एवभणितो उवमा-विण्णाण-णाणसंपण्णो । सो समणगंधहत्थी पडिहत्थी अण्णवादीणं ॥ ५ ॥ दिवसिय-रातिय-पक्खिय-चउमासिय-तह य-वासियाणं च । णिअयपडिक्कमणाणं सज्झायस्सावि य तदत्थे ॥ ६ ॥ Δ [एतस्य छाया एवमनुवादस्तृतीय परिशिष्टे दृष्टव्यः ।]

इह कायमनोभ्यामपीष्टदेवतानमस्कारकरणादखिलविघ्नविनायकोपशान्तिं मन्यमानो वाचनिकमभीष्टदेवतानमस्कारमकृत्वा प्रेक्षावतामसन्देहेन प्रवृत्त्यर्थं परम्परया प्रकरणस्य सर्वज्ञमूलतां ख्यापयन् प्रथमतः प्रयोजनमुद्दिशति-

ગાથાર્થ :- જે પ્રતિક્ષણ ચરાચર વિશ્વને સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે, તેવા સર્વજનહિતકારી શ્રી વીરજિનેશને નમસ્કાર થાઓ. સુંદર રીતે ગુરુદેવના ચરણકમલોની પર્યુપાસ્તિ (સેવા)ના પ્રસાદથી હું વ્યક્ત રીતે આ જ્યોતિષ્કરંડક નામના ગ્રંથનું આગમમાં જણાવ્યા અનુસાર વિવરણ કરું છું.

टीकार्थ :- પ્રસ્તુત પ્રકીર્ણક ગ્રંથમાં આરંભ કરતા પૂર્વે મંગલ કરવું જરૂરી છે. માટે અહીં કાયા અને મનના યોગથી પણ ઈષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કરવામાં આવે તો પણ આવનારા સકલ વિઘ્ન સમૂહો શાન્ત થઈ જાય છે એમ માનનાર ગ્રંથકાર શ્રી વચન સંબંધી અર્થાત્ વાણી દ્વારા ઈષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કર્યા વિના વિદ્વજ્જનોની પ્રસ્તુત કાર્યમાં સંદેહરહિત પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે પરંપરાથી આ પ્રકરણ સર્વજ્ઞકથિત છે એમ જણાવતાં પહેલાં ગ્રંથરચનાનું પ્રયોજન જણાવી રહ્યા છે :-

सुण ताव सूरपन्नत्तिवण्णणं वित्थरेण जं निउणं ।
थोरुच्चएण[1] तत्तो वोच्छं उल्लोगमेत्तागं ॥ १ ॥

अयमत्र पूर्वाचार्योपदर्शित उपोद्घातः- कोऽपि शिष्योऽल्पश्रुतः कंचिदाचार्यं पूर्वगतसूत्रार्थधारकं वालभ्यं श्रुतसागरपारगतं शिरसा प्रणम्य विज्ञपयति स्म, यथा-भगवन्! इच्छामि युष्माकं श्रुतनिधीनामन्ते यथाऽवस्थितं कालविभागं ज्ञातुमिति, तत एवमुक्ते सत्याचार्य आह-श्रुणु वत्स ! तावदवहितो येन कथयामि, अत्र श्रृण्विति क्रियापदेन श्रुतज्ञानविषय उपयोग आक्षिप्यते, श्रुतज्ञानं च मंगलं, भावनन्दिमध्ये तस्य पठितत्वात्, ततः श्रोतृणामपि समस्तविघ्नविनायकोपशमनिमित्तं मंगलमनेनाक्षिप्तमिति सिद्धा तेष्यामप्यभिलीषितार्थसिद्धिः, यत्**सूर्यप्रज्ञप्तौ** विस्तरेण **निपुणं**-निपुणमतिगम्यं काल-विभागस्य वर्णनं कृतं ततोऽहं **उल्लोकमात्रं**-यावता भवतो मनाक् कालविभागपरिज्ञानरूप आलोको भवति तावन्मात्रकं **'स्तोकोच्चयेन'** स्तोकस्योद्धरणेन वक्ष्ये । एतेन प्रकरणस्य परम्परया सर्वज्ञमूलता निवेदिता, तथाहि-सूर्यप्रज्ञप्तेरिदं प्रकरणमुद्धृतं, सूर्यप्रज्ञप्तिश्च

१. **'थोरुच्चएण' इति गंधहस्तीसूत्रे । स्थूलोच्चयेनेत्यर्थः -इति म. वि. संस्करणे ॥**

पूर्वेभ्यो विनिर्गता, पूर्वाणि च साक्षादर्थतो भगवता वर्द्धमानस्वामिनाऽभिहितानि, सूत्रतो गणधरदेवैः, ततो भवतीदं प्रकरणं परम्परया सर्वज्ञमूलं, सर्वज्ञमूलत्वाद वितथमवितथत्वाच्चावश्यमुपादेयमिति[१] ॥ इह कालविभागोऽभिधेयः, कालविभागपरिज्ञानं श्रोतृणामनन्तरं प्रयोजनं, परम्पराप्रयोजनं निःश्रेयसावाप्तिः, तथाहि-कालविभागं सम्यक् परिज्ञाय नास्य कालस्यान्तो नापि संसारे दुःखानामिति संवेगान्मोक्षाय घटते, ततस्तदवाप्तिरिति, कर्तुरनन्तरं प्रयोजनं सत्त्वानुग्रहः, परम्पराप्रयोजनं तस्यापि निःश्रेयसावाप्तिः, सत्त्वानुग्रहस्य परम्परया मोक्षावाप्तिनिबन्धनत्वात्, उक्तञ्च-

"सर्वज्ञस्योपदेशेन, यः सत्त्वानामनुग्रहम् ।
करोति बोधबाह्यानां, स प्राप्नोत्यचिराच्छिवम् ॥ १ ॥"

इह 'कालविभागोऽभिधेय' इत्युक्तं ततो यैरधिकारैः कालविभागो वक्तव्यस्तानभिधित्सुराह-

गाथार्थ :- हे वत्स ! એકાગ્ર થઈને સાંભળ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં જે નિપુણ મતિગમ્ય કાલવિભાગનું વર્ણન કરેલું છે તેમાંથી થોડા ઉદાહરણ દ્વારા જેટલો માત્ર બોધ થાય તેટલું કહીશ.

टीकार्थ :- આ ઉપોદ્‌ઘાત અહીં પૂર્વાચાર્યો દ્વારા બતાવાયો છે તે :- કોઈપણ અલ્પમતિ શિષ્ય કોઈક પૂર્વગત સૂત્ર અને અર્થના ધારક, શ્રુતસાગરને પારપામેલા વલ્લભી આચાર્યને મસ્તક વડે પ્રણામ કરી વિનંતિ કરે છે, હે ભગવન્ ! હું આપ શ્રુતનિધિ પાસે યથાવસ્થિત કાળવિભાગને જાણવા ઇચ્છું છું, શિષ્યના એમ કહેવાથી આચાર્ય કહે છે :- હે વત્સ ! એકાગ્ર થઈને સાંભળ ! અહીં 'શ્રુણુ' ક્રિયાપદથી શ્રુતજ્ઞાનના વિષયમાં ઉપયોગનો આક્ષેપ કરાયો છે. શ્રુતજ્ઞાન એ મંગલ છે એવું ભાવનંદિમાં કહ્યું છે. તેથી શ્રોતાઓના પણ સમસ્ત વિઘ્નવિનાયકોના ઉપશમ માટે એના દ્વારા મંગલનો આક્ષેપ થાય છે. એટલે તેમની પણ અભિલષિત અર્થસિદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. જે રીતે "સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ"માં નિપુણમતિગમ્ય એવા કાલવિભાગનું વિસ્તારથી વર્ણન કરાયું છે તેમાંથી હું ઉલ્લોક માત્ર - આપને કાલવિભાગનો પરિજ્ઞાનરૂપ જેટલોમાત્ર આલોક (બોધ) થાય તેટલો થોડા ઉદ્ધરણથી જણાવીશ. અર્થાત્ જેટલો જરૂરી છે તેટલો કાલવિભાગ જણાવીશ.

ગ્રંથકારશ્રી એના દ્વારા આ પ્રકરણ સર્વજ્ઞમૂલક છે એમ જણાવે છે, કારણ કે, "સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ"માંથી આ પ્રકરણ ઉદ્ધૃત થયું છે અને તે પૂર્વમાંથી નીકળેલી છે, પૂર્વો

---

१. 'ञ्चश्यकमु॰ सर्वासु प्रतिषु' -इति पु. प्रे. टिप्पणे । स्थूलोच्चयेनेत्यर्थः -इति म. वि. संस्करणे ॥

અર્થથી સાક્ષાત્ ભગવાન વર્ધમાનસ્વામી દ્વારા કહેવાયેલાં છે અને સૂત્રથી ગણધરો દ્વારા. તેથી આ પ્રકરણ પરંપરાગત રીતે જોતાં સર્વજ્ઞમૂલક થાય છે એટલે જ અવિતથ છે અને અવિતથ હોવાથી અવશ્ય ઉપાદેય છે.

કોઈપણ પ્રકરણની રચનામાં ચાર વસ્તુઓ કારણભૂત હોય છે. (૧) મંગલ (૨) અભિધેય (૩) પ્રયોજન (૪) અધિકાર.

મંગલની વાત આગળ જણાવી, હવે, અભિધેય અહીં 'કાલવિભાગ' છે. કારણ કે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં વર્ણવેલ કાલના વિસ્તૃત વર્ણનમાંથી સંક્ષેપમાં કાળનો વિભાગ અહીં બતાવવાનો છે. ત્રીજા નંબરમાં પ્રયોજન, એ બે પ્રકારે અનંતર અને પરંપર. કાલવિભાગનું પરિજ્ઞાન એ શ્રોતાનું અનંતર પ્રયોજન છે અને નિઃશ્રેયશ (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ એ પરંપર પ્રયોજન છે. કાલવિભાગને સમ્યગ્ રીતે જાણીને **"આ संसारमां કાળનો કે દુઃખોનો અંત નથી."** એમ સંવેગથી મોક્ષ માટે પ્રવૃત્ત થાય છે અને ત્યાર બાદ તેને પ્રાપ્ત કરે છે. હવે કર્તાનું અનંતર પ્રયોજન સત્ત્વાનુગ્રહ છે અને પરંપર તો તેને પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ જ છે, કારણ કે સત્ત્વાનુગ્રહ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, કહ્યું છે :- **"સર્વજ્ઞના ઉપદેશથી જે બોધબાહ્ય એવા સત્ત્વો ઉપર અનુગ્રહ (ઉપકાર) કરે છે તે શીઘ્રતાથી શિવ (મોક્ષ) ને પામે છે"** ॥ ૧ ॥

અહીં, 'કાલવિભાગ અભિધેય છે' એમ કહ્યું એટલે ચોથા નંબરમાં આવતા જે અધિકારો દ્વારા કાલવિભાગ કહેવાયોગ્ય છે તે એકવીશ અધિકારો આગળના ચાર શ્લોકો દ્વારા જણાવે છે.

-: કાલવિભાગના વ્યવહારથી અધિકારો :-

कालपमाणं१ माणं२ निप्फत्ती अहिगमासगस्स वि य३ ।
वोच्छामि ओमरत्तं५ पव्वतिहिणो समत्तिं च४ ॥ २ ॥

नक्खत्तपरीमाणं६ परिमाणं वा वि चंदसूराणं७ ।
नक्खत्तचंदसूराण गइं८ नक्खत्तजोगं च९ ॥ ३ ॥

मंडलविभाग१०मयणं११आउट्टी१२मंडलेमुहुत्तगई१३ ।
उउ१४विसुव१५वईवाए१६तावं१७वुड्ढिं च दिवसाणं१८ ॥४॥

अवमासपुण्णामासी१९ पणट्ठपव्वं२० च पोरिसिं२१ वावि ।
ववहारनयमएणं तं पुण सुण मे अणन्नमणो ॥ ५ ॥

इह सूर्यप्रज्ञप्तिसत्का अधिकारा एकविंशतिःउपप्राभृतविनिबद्धाः, तत्र प्रथमेऽधिकारे कालस्य-समयादेर्घटिकापर्यन्तस्य प्रमाणं वक्ष्ये, द्वितीये मानं-प्रमाणं संवत्सराणां, तृतीये-ऽधिकमासस्य निष्पत्तिं, तदनन्तरं चाल्पवक्तव्यत्वाद् गाथोक्तं क्रममुल्लंघ्य चतुर्थे पर्वतिथि-समाप्तिं वक्ष्ये, पञ्चमेऽवमरात्रं, गाथायां चान्यथानिर्देशः छन्दोवशात्, ततः षष्ठे-नक्षत्राणां संस्थानादिपरिमाणं वक्ष्यामि, सप्तमे चन्द्रसूर्यपरिमाणं अष्टमे चन्द्रसूर्य- नक्षत्राणां गतिं, नवमे नक्षत्रयोगं, दशमे जम्बूद्वीपे चन्द्रसूर्याणां मण्डलविभागम्, एकादशेऽयनं, द्वादशे आवृत्तिं, त्रयोदशे चन्द्रसूर्यनक्षत्राणां मण्डले मण्डले मुहूर्त्तगतिपरिमाणं, चतुर्दशे ऋतुपरिमाणं, पंचदशे विषुवाणि, षोडशे व्यतिपातान्, सप्तदशे तापक्षेत्रम्, अष्टादशे दिवसानां वृद्ध्यपवृद्धी, एकोनविंशतितमेऽमावास्यापौर्णमासीवक्तव्यतां, विंशतितमे प्रनष्टं पर्व, एकविंशतितमे पौरुषीं, एतांश्चैकविंशतिसंख्यानप्यर्थाधिकारान् वक्ष्ये व्यवहारनयमतेन, न निश्चयनयमतेन निश्चयनयमतेन हि कलाकलांशप्रतिकलांशगणनया परमार्थतः परमश्रुतविद एव बुध्यन्ते, न शेषाः, न च तथा कथ्यमानं श्रोतृणां अञ्जसाऽवगमपथमृच्छति, ततो व्यवहारनयमतेन योजनगव्यूतकतिपयकलाकलांशप्रविभागरूपेण वक्ष्ये, तच्च तथा मे कथयतो भवानवहितमनस्को भूत्वा श्रृणु ॥ २-५॥

ગાથાર્થ :- વ્યવહારનયમતથી 'કાળવિભાગના ૨૧ અધિકારો અનન્યમનસ્ક થઈને સાંભળ, કાળપ્રમાણ ૧, સંવત્સરોનું પ્રમાણ ૨, અધિકમાસની નિષ્પત્તિ ૩, અવમરાત્ર ૪, પર્વતિથિસમાપ્તિ ૫, નક્ષત્રપરિમાણ ૬, ચંદ્રસૂર્યનું પરિમાણ ૭, નક્ષત્ર-ચંદ્ર-સૂર્યની ગતિ ૮, નક્ષત્ર યોગ ૯, મંડલવિભાગ ૧૦, અયન ૧૧, આવૃત્તિ ૧૨, મંડલમાં મુહૂર્ત ગતિ ૧૩, ઋતુ ૧૪, વિષુવો ૧૫, વ્યતિપાતો ૧૬, તાપક્ષેત્ર ૧૭, દિવસોની વૃદ્ધિ-હાનિ ૧૮, અમાવસ્યા-પૂર્ણમાસી ૧૯, પ્રનષ્ટ પર્વ ૨૦, પૌરુષી ૨૧. ॥ ૨-૫ ॥

ટીકાર્થ :- અહીં સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ સંબંધી ૨૧ અધિકારો ઉપપ્રાભૃતવિનિબદ્ધ છે. ત્યાં, પ્રથમ અધિકારમાં સમયાદિ ઘટિકાપર્યન્ત કાળનું પ્રમાણ કહીશું. બીજામાં સંવત્સરોનું

---

१. अत्र म. वि. संस्करणे शिवनन्दि वाचक टिप्पणे । 'एवमेते तेवीसं पाहुडे वण्णयिस्सामो जधक्कमं । तत्र 'पव्वसमत्ति ५ तिहिसमत्ति ६ च' एवं 'अवमासी २० पुण्णमासी २१' इति द्वौ द्वौ अधिकारौ भिन्नौ भणितौ स्तः।

પ્રમાણ, ત્રીજામાં અધિકમાસની નિષ્પત્તિ, ત્યારબાદ અલ્પવક્તવ્યતા હોવાથી ગાથામાં કહેલ ક્રમને ઉલ્લંઘીને ચોથામાં પર્વતિથિની સમાપ્તિ, પાંચમામાં અવમરાત્ર, છઠ્ઠામાં નક્ષત્રોનું સંસ્થાનાદિ પરિમાણ, સાતમામાં ચંદ્ર-સૂર્યનું પરિમાણ, આઠમામાં ચન્દ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્રોની ગતિ, નવમામાં નક્ષત્રયોગ, દશમામાં જંબૂદ્વીપમાં ચન્દ્ર-સૂર્યોનો મંડલવિભાગ, અગિયારમામાં અયન, બારમામાં આવૃત્તિ, તેરમામાં ચન્દ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્રોની મંડલમાં મુહૂર્તગતિ પરિમાણ, ચૌદમામાં ઋતુપરિમાણ, પંદરમામાં વિષુવો, સોળમામાં વ્યતિપાતો, સત્તરમામાં તાપક્ષેત્ર, અઢારમામાં દિવસોની વૃદ્ધિ-અપવૃદ્ધિ, ઓગણીશમામાં અમાવસ્યા-પૂર્ણિમાની વક્તવ્યતા, વીશમામાં પ્રનષ્ટ પર્વ, એકવીશમામાં પૌરુષી, વ્યવહારનયમતથી આ એકવીશે અધિકારો કહીશું નહિ કે નિશ્ચયમતથી કારણ કે નિશ્ચયનયમતથી કલાંશ - પ્રતિકલાંશની ગણનાથી પરમાર્થતઃ પરમશ્રુતવિદો જ જાણે છે. બધા નહિ, અને એ રીતે (નિશ્ચયનયમતાનુસારથી) કહેવાથી શ્રોતાઓ સરળતાથી તેનો બોધ પામી શકતા નથી. એટલે વ્યવહારનયમતથી યોજન-ગાઉ અને કેટલીક કલા-કલાંશના પ્રવિભાગ રૂપે કહીશ અને તે અવ્યવહિત-એકાગ્ર મનવાળો થઈને સાંભળ ॥ ગા. ૨ થી ૫ ॥

तदेवं निर्दिष्टा अर्थाधिकाराः, सम्प्रति 'यथोद्देशं निर्देश 'इति न्यायात् प्रथमतः कालप्रमाणरूपं प्रथममधिकारं विवक्षुरिदमाह–

लोगाणुभावजणियं जोइसचक्कं भणंति अरहंता ।
सव्वे कालविसेसा जस्स गइविसेसनिप्फन्ना ॥ ६ ॥

'**यस्य**' ज्योतिश्चक्रस्य चंद्रसूर्यनक्षत्रादिरूपस्य सम्बन्धिना गतिविशेषेण निष्पन्नाः '**सर्वे कालविशेषाः**' चन्द्रमाससूर्यमासनक्षत्रमासादिकाः तद्ज्योतिश्चक्रं **लोकानुभावजनितम्,** अनादिकालसन्ततिपतिततया शाश्वतं वेदितव्यं, नेश्वरादिकृतमिति **भणन्ति**-प्रतिपादयन्ति भगवन्तः '**अर्हन्तः**' तीर्थकराः, तीर्थकृतां च वचनमवश्यं प्रमाणयितव्यं, क्षीणसकलदोषतया तद्वचनस्य वितथार्थत्वाभावात्, उक्तंच - '**रागाद्वा द्वेषाद्वा मोहाद्वा वाक्यमुच्यते ह्यनृतम् । यस्य तु नैते दोषास्तस्यानृतकारणं किं स्यात् ?**' ॥ १ ॥ अपिच-युक्त्याऽपि विचार्यमाणो नेश्वरादिर्घटां प्रांचति, ततस्तदभावादपि ज्योतिश्चक्रं लोकानुभावजनितमवसेयं, यथा च युक्त्या विचार्यमाणो नेश्वरादिर्घटते तथा **तत्त्वार्थटीकादौ** विजृम्भितमिति तत एवावधार्यम् ॥ ६ ॥ तदेव लोकानुभावजानिताद् ज्योतिश्चक्रात् कालविशेषो निष्पन्न इति सामान्यतः कालस्य सम्भवं प्रतिपाद्य सम्प्रति संक्षेपतः कालस्य भेदानाचष्टे--

અધિકારોનો નિર્દેશ કર્યા પછી હવે, 'ઉદ્દેશાનુસાર નિર્દેશ હોય છે' એ ન્યાયને અનુસરી 'કાલપ્રમાણ' રૂપ પ્રથમ અધિકારનું વર્ણન કરે છે-

ગાથાર્થ :- જેના સર્વકાલવિશેષો ગતિવિશેષથી બનેલા છે તે જ્યોતિશ્ચક્રને અરિહંત ભગવંતો લોકાનુભાવજનિત કહે છે.

ટીકાર્થ :- જેના સૂર્યચંદ્ર-નક્ષત્રાદિ સંબંધી ગતિવિશેષથી બનેલા સર્વ ચન્દ્રમાસ-સૂર્યમાસ-નક્ષત્રમાસાદિક કાલવિશેષો છે તે જ્યોતિશ્ચક્ર લોકાનુભાવ જનિત છે. અર્થાત્ અનાદિકાળ સંતતિપતિત-અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવતું હોઈ શાશ્વત જાણવું, તે ઈશ્વરદિકૃત નથી એમ ભગવાન અરિહંતો-તીર્થંકરો જણાવે છે અને તીર્થંકરોનું વચન પ્રમાણ માનવું યોગ્ય છે, એમના સકલદોષો ક્ષીણ થઈ ચૂક્યા હોવાથી તેમના વચનમાં અસત્યઅર્થતાનો અસત્ય પ્રતિપાદનનો અભાવ હોય છે. કહ્યું છે :- **'રાગથી કે દ્વેષથી અથવા મોહથી જ અસત્યવાક્ય બોલાય છે. પરંતુ જેનામાં આ એકેય દોષો નથી તેને અસત્યનું કારણ શું હોઈ શકે ?** ॥ ૧ ॥ અને યુક્તિથી વિચારીએ તો પણ આ ઈશ્વરાદિ ઘટતો નથી, તેથી તેના (ઈશ્વર કર્તૃત્વના) અભાવે પણ આ જ્યોતિશ્ચક્ર, લોકાનુભાવ જનિત છે એમ જાણવું. યુક્તિથી વિચારતાં પણ આ ઈશ્વરાદિ જે રીતે ઘટતો નથી તેની વિસ્તૃત ચર્ચા "તત્ત્વાર્થટીકાદિ"માંથી જાણવી. ॥ ૬ ॥

આ જ લોકાનુભાવજનિત જ્યોતિશ્ચક્રથી કાળ વિશેષ બનેલો છે એટલે સામાન્યથી કાળનો સંભવ જણાવીને હવે, સંક્ષેપથી કાળના ભેદો જણાવે છે.

• • •

૧. આ 'ઈશ્વર કર્તૃત્વ નિરાકરણ'નો અધિકાર અન્ય ગ્રંથોમાંથી સમજવો. અહીં, ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી વધુ વિસ્તાર કર્યો નથી.

અધિકાર પહેલો - કાળ પ્રમાણ

૧. કાળના ભેદોની પ્રરૂપણા - (સંક્ષેપથી)

संखेवेण उ कालो अणागयातीतवट्टमाणो य ।
संखेज्जमसंखेज्जो अणंतकालो य निद्दिट्ठो ॥ ७ ॥

कालः सङ्क्षेपतस्त्रिधा, तद्यथा-अनागतोऽतीतो वर्त्तमानश्च, तत्र यो विवक्षितं वर्त्तमानसमयमवधीकृत्य भावी समयराशिः स सर्वोऽपि कालोऽनागतः, यस्तु तमेव विवक्षितं वर्त्तमानं समयमवधीकृत्य भूतवान् समयराशिः सोऽतीतः, यस्तु वर्त्तते समयः स कालो वर्त्तमानः, तदेवमित्थं संक्षेपतः कालस्य त्रैविध्यं प्रतिपाद्य संप्रति प्रकारान्तरेण सङ्क्षेपत एव कालस्य त्रैविध्यमाह- '**संखेज्जे**' त्यादि, त्रिविधः कालो भगवद्भिः-तीर्थकरगणधरैर्निर्दिष्टस्तद्यथा-सङ्ख्येयोऽसङ्ख्येयोऽनन्तश्च, तत्र समयादिः शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तः सङ्ख्येयः, असङ्ख्येयः पल्योपमादिकः, अनन्तः अनन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यादिकः ॥ ७ ॥ तत्र प्रथमतः सङ्ख्येयंकालं विवक्षुरिदमाह–

ગાથાર્થ :- સંક્ષેપથી કાળ અનાગત - અતીત - વર્તમાન અને સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અનંત કહેવાયો છે.

ટીકાર્થ :- કાળ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે - અનાગત, અતીત અને વર્તમાન, ત્યાં જે વિવક્ષિત વર્તમાન સમયને આશ્રયીને રહેનારો ભવિષ્યકાલિન સમયરાશિ તે સર્વકાળ અનાગતકાળ છે. જે વિવક્ષિત વર્તમાન સમયને આશ્રયીને રહેલો ભૂતકાલિન સમય રાશિ તે સર્વકાળ અતીતકાળ છે. જે સમય વર્તે છે તે વર્તમાનકાળ કહેવાય છે. આ રીતે સંક્ષેપથી કાળની ત્રિવિધતા જણાવીને હવે અન્ય પ્રકારે સંક્ષેપથી જ કાળની ત્રિવિધતા

કહે છે. સંખ્યાત - અસંખ્યાત અને અનંત એમ ત્રણ પ્રકારનો કાળ તીર્થંકર-ગણધરો એ નિર્દેશ કર્યો છે. ત્યાં સમયથી-શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીનો જે કાળ તે- સંખ્યેય કાળ, પલ્યોપમાદિ કાળ તે અસંખ્યકાળ અને અનંતોત્સર્પિણી - અવસર્પિણી આદિકાળ તે અનંતકાળ છે.

ત્યાં સૌપ્રથમ સંખ્યેયકાળની વિવક્ષા કરે છે—

(૧) સંખ્યેયકાળ - નાલિકા પ્રમાણ

कालो परमनिरुद्धो अविभज्जो तं तु जाण समयं तु ।
समया य असंखेज्जा हवइ हु उस्सासनिस्सासो ॥ ८ ॥

उस्सासो निस्सासो य दोऽवि पाणुत्ति भन्नए एक्को ।
पाणा य सत्त थोवा थोवावि य सत्त लवमाहु ॥ ९ ॥

अट्ठतीसं तु लवा अद्ध लवो चेव नालिया होइ ।

यः कालः **'परमनिरुद्धः'** परमनिकृष्टः, एतदेव व्याचष्टे-**'अविभज्यः'** विभक्तुमशक्यः, किमुक्तं भवति ?-यस्य भूयोऽपि विभागः कर्तुं न शक्यते स कालः परमनिरुद्धः, तमित्थम्भूतं परमनिरुद्धं कालविशेषं समयं जानीहि, स च समयो दुरधिगमः, तं हि भगवन्तः केवलिनोऽपि साक्षात् केवलज्ञानेन विदन्ति, न तु शृङ्गग्राहिकया परेभ्यो निर्देष्टुं शक्नुवन्ति, निर्देशो हि प्रथमतः कायप्रयोगेण भाषाद्रव्याण्यादाय पश्चाद्वाक्पर्याप्तिकरणप्रयोगतो विधीयते, ततो यावत्समय इत्येतावन्त्यक्षराण्युच्चार्यन्ते तावदसङ्ख्येयाः समयाः समतिक्रामन्तीति न साक्षाद्विनिर्लुठितरूपतया निर्देष्टुं शक्यते, इत्थम्भूताः समया असङ्ख्येया एक उच्छवासनिःश्वासो भवति, किमुक्तं भवति ? -अनन्तरोक्तस्वरूपाः समया जघन्ययुक्तासङ्ख्यातकप्रमाणा एकाऽऽवलिका, सङ्ख्येयाऽऽवलिका एक उच्छवासः तावत्प्रमाण एवैको निःश्वासः, तयोश्चायं भेदः- उर्ध्वंगमनस्वभाव उच्छ्वासः अधोगमनस्वभावो निःश्वासः ॥ ८ ॥ पुरुषस्य शारीरिकबलोपेतस्यानुपहतकरणग्रामस्य नीरुजस्य प्रशस्ते यौवने वर्त्तमानस्यानाकुलचेतसो य एकः उच्छ्वासः सङ्ख्येयावलिकाप्रमाणो यश्चैको निःश्वासः सङ्ख्यातावलिकाप्रमाण एव तौ द्वावपि समुदितावेकः प्राणो भण्यते, प्राणो नाम कालविशेषः, एतदुक्तं भवति-यथोक्तपुरुषगतोच्छ्वासनिःश्वासप्रमितः कालविशेषः प्राण इति,

यच्च पुरुषस्य शारीरिकबलोपेतादिविशेषणकलापोपादानं तदन्यथाभूतपुरुषसम्बन्धिनावुच्छ्वासनिःश्वासौ न प्राणरूपकालविशेषप्रमितिहेतू भवत इति प्रतिपत्त्यर्थं, ते च प्राणाः 'सप्त' सप्तसङ्ख्या एकः स्तोकः, स्तोकानपि च सप्त सङ्ख्यानेकं लवमाहुः पूर्वसूच्यः ॥ ९ ॥ तेऽपि च लवा अष्टात्रिंशत्-अष्टात्रिंशत्सङ्ख्याः, अर्धलवश्च अर्द्धं लवस्य अर्द्धलवः **"समे अंशेऽर्ध"** मिति समासश्च चेवशब्दः समुच्चये एका नालिका भवति, सार्द्धाष्टात्रिंशल्लवाः समुदिता एका नालिका भवतीत्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां
कालप्रमाणनामा प्रथमोऽधिकारः समाप्तः ॥

ગાથાર્થ :- પરમનિરુદ્ધ, અવિભાજ્ય જે કાળ તેને સમય જાણ. એવા અસંખ્યેય સમયોથી એક ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ થાય છે, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ દ્વારા એક પ્રાણ થાય છે. સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક થાય છે અને સાત સ્તોકનો એક લવ કહેવાય છે. આવા સાડા આડત્રીશ લવોની એક નાલિકા થાય છે.

ટીકાર્થ :- જે પરમનિરુદ્ધ અર્થાત્ પરમનિકૃષ્ટ કાળ તે સમય તે કેવો હોય છે ? અવિભાજ્ય - જેનો ફરીથી વિભાગ ન કરી શકાય તે કાળ પરમનિરુદ્ધ કાળ. આવા પ્રકારનો જે કાળ તેને સમય જાણ. તે સમય દુરધિગમ્ય છે, સાક્ષાત્ કેવલજ્ઞાન દ્વારા કેવલી ભગવંતો જેને જાણે છે પરંતુ શિંગડુ પકડાવવાના ન્યાયથી અન્યને નિર્દેશ કરી શકતા નથી. અર્થાત્ શિંગડુ પકડાવીને અન્યને કહે કે જો આ શિંગડું કહેવાય એમ સમયને પકડીને જણાવી શકાતો નથી. કારણ કે નિર્દેશ સૌપ્રથમ કાયપ્રયોગથી ભાષા દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરીને પછી વચનપર્યાપ્તિના કરણયોગ દ્વારા ઉચ્ચારણ કરાય છે તેથી 'સમય' એટલા અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય તેટલામાં અસંખ્યેય સમયો પસાર થઈ જાય છે એટલે બતાવવા દ્વારા સાક્ષાત્ તેનો નિર્દેશ શક્ય નથી. આવા અસંખ્યેય સમયોનો એક ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ થાય છે. આવા જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતપ્રમાણ સમયોની એક આવલિકા, સંખ્યેયઆવલિકાનો એક ઉચ્છ્વાસ અને તેટલા પ્રમાણનો એક નિઃશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસમાં આટલો ભેદ છે- ઉપર જવાના સ્વભાવવાળો તે ઉચ્છ્વાસ અને નીચે જવાના સ્વભાવવાળો નિઃશ્વાસ કહેવાય છે. ॥ ૮ ॥

શારીરિક બળથી યુક્ત, પ્રતિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયગ્રામવાળા, નિરોગી, પ્રશસ્તયુવાનીમાં વર્તમાન, મનની આકુળતા રહિત પુરુષનો જે એક ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ (અસંખ્યેય આવલિકા પ્રમાણ) તે બંને મળીને એક પ્રાણ થાય છે. અર્થાત્ યથોક્ત પુરુષનો ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ પ્રમાણ કાળવિશેષ તે પ્રાણ અને યથોક્ત વિશેષણ વિનાના પુરુષનો ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ પ્રાણરૂપકાળવિશેષના પ્રમાણમાં હેતુ બનતો નથી.

તે ૭ પ્રાણો = ૧ સ્તોક અને ૭ સ્તોકનો એક લવ થાય છે. આવા ૩૮॥ લવોની એક નાલિકા થાય છે. ॥ ૯ ॥

॥ શ્રીમલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડકવૃત્તિમાં
કાલપ્રમાણ નામનો પ્રથમાધિકાર સાનુવાદ પૂર્ણ થયો. ॥

• • •

અધિકાર બીજો - ઘટિકાદિનું પ્રમાણ

तदेवमुक्तं कालप्रमाणं, सम्प्रति मानं घटिकादीनां वक्तव्यं, तत्र प्रथमतो नालिकायाः संस्थानादि विवक्षुराह–

तीसे पुण संठाणं छिड्डुं उदगं च वोच्छामि ॥ १० ॥

'तीसे' इति पञ्चार्धं, तस्याः पुनर्नालिकायाः **'संस्थानम्'** आकृतिं तथा **'छिद्रम्'** विवरमधोभागे येनोदकं नालिकामध्ये प्रविशति उदकं च यादृग्भूतं छिद्रेण प्रविशद् नालिकायां भूत्वा यथोक्तनालिकारूपकालविशेषपरिमाणहेतुर्भवति तादृग्भूतं वक्ष्यामि ॥ १० ॥ तत्र प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयितुकामः प्रथमतः संस्थानप्ररूपणां छिद्रप्रमाणवक्तव्यतोपक्षेपं च कुर्वन्नाह–

પ્રથમ અધિકારમાં કાલપ્રમાણ જણાવ્યું હવે, ઘટિકાદિનું માન-પ્રમાણ નામનો અધિકાર જણાવે છે. ત્યાં સૌપ્રથમ નાલિકા જેની કાળપ્રમાણમાં વાત થઈ એના સંસ્થાનાદિની વિવક્ષા ઉત્તરાર્ધથી કરે છે.

નાલિકાનું સ્વરૂપ-

ગાથાર્થ :- અને તેના - નાલિકાના સંસ્થાન-છિદ્ર અને ઉદક (નાલિકામાં પાણી ભરવામાં આવે છે જે છીદ્ર વાટે યોગ્ય પ્રમાણાનુસાર વહે છે.) ને જણાવીશું.

ટીકાર્થ :- આગળ દશમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધ સુધી નાલિકા સુધીનું પ્રમાણ જણાવીને હવે તે નાલિકાનું સ્વરૂપ જણાવે છે. તે નાલિકાનું સંસ્થાન - આકૃતિ, છિદ્ર-નીચેના ભાગમાં કાણું જેનાથી ઉદક (પાણી) નાલિકામાં પ્રવેશે છે અને ઉદક (પાણી) જેટલું છિદ્રથી પ્રવેશતું નાલિકામાં થઈને યથોકત નાલિકારૂપ કાળ વિશેષના પરિમાણમાં હેતુ બને છે અર્થાત્ એટલા સમયમાં નાલિકા-ઘટિકા પ્રમાણ કાળ પૂરો થાય છે, તેટલું જણાવીશું ॥ ૧૦ ॥

ત્યાં પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ સંસ્થાન પ્રરૂપણા અને છિદ્રના પ્રમાણની વક્તવ્યતાનો ઉપક્ષેપ કરતાં કહે છે-

दालिमपुप्फागारा लोहमयी नालिगा उ कायव्वा ।
तीसे तलंमि छिड्डुं छिड्डुपमाणं च मे सुणह ॥ ११ ॥

'**दालिमे**'त्यादि, 'नालिका' घटिका लोहमयी कर्त्तव्या, सा च संस्थानमधिकृत्य दाडिमपुष्पाकारा कर्त्तव्या, दाडिमपुष्पस्येवाकारः-संस्थानं यस्याः सा तथा, तस्याश्चैवम्भूताया नालिकाया स्तले-अधस्ताच्छिद्रं कर्त्तव्यं, तस्य च छिद्रस्य प्रमाणं पूर्वसूरिपरम्परागतं कथयतो मे-मम शृणुत ॥ ११ ॥ छिद्रप्रमाणमेव कथयति-

गाथार्थ :- દાડમના પુષ્પના આકારની લોહમયી નાલિકા કરવી. તેના તલમાં (તળિયે) છિદ્ર કરવું, હવે તું છિદ્ર પ્રમાણ સાંભળ.

દાડમના પુષ્પના આકારની લોહમયી નાલિકા-ઘટિકા કરવી તે નાલિકાના તળમાં નીચેના ભાગે છિદ્ર કરવું. તે છિદ્રનું પરિમાણ - પ્રમાણ પૂર્વસૂરિની પરંપરાથી આવેલું હું કહું છું તે સાંભળો ॥૧૧॥

છિદ્રનું પ્રમાણ :-

छन्नउयमूलवालेहिं तिवरिसजायाए गयकुमारीए ।
उज्जुकयपिंडिएहि उ कायव्वं नाडियाछिद्दं ॥ १२ ॥

अहवा दुवरिसजायाए गयकुमारीएँ पुच्छवालेहिं ।
बिहिं बिहिं गुणेहिं तेहि उ कायव्वं नाडियाछिद्दं ॥ १३ ॥

अहवा सुवण्णमासेहिं चउहिं चतुरंगुला कया सूई ।
नालियतलंमि तीए उ कायव्वं नालियाछिद्दं ॥ १४ ॥

एवं छिद्दपमाणं धरिमं मेज्जं च मे निसामेह ।
एत्तो उदगपमाणं वोच्छं उदगं च जं भणियं ॥ १५ ॥

'**छन्नउये**'त्यादि, '**त्रिवर्षजातायाः**' त्रीणि वर्षाणि जातायाः त्रिवर्षजाता '**कालो द्विगौ च मेयै**'रिति तत्पुरुषसमासः तस्या गजकुमार्याः षण्णवतिसङ्ख्यैर्मूलवालैः-पुच्छमूलवालैः '**ऋज्वीकृतपिण्डितैः** 'ऊर्ध्वमृज्वीकृत्यैकत्र मीलितैर्नालिकाया अधस्तात्तले

छिद्रं कर्त्तव्यं, किमुक्तं भवति ?-ऊर्ध्वमृजूकृता गजकुमार्याः षण्णवतिसङ्ख्याः पुच्छमूलवाला एकत्र पिण्डिता यावत्प्रमाणे छिद्रे परिपूर्णा मान्ति न चापान्तरालं सूक्ष्ममपि भवति तावत्प्रमाणं नालिकाया अधस्तात् मूले छिद्रम् कर्त्तव्यमिति ॥१२ ॥ प्रकारान्तेण छिद्रप्रमाणमाह–'**अहवे**' त्यादि, '**अथवे**'ति प्रकारान्तरता द्योतने गजकुमार्या द्विवर्षजातायाः '**तैः**' प्रागुक्तसङ्ख्याकैः षण्णवत्येत्यर्थः पुच्छवालैः प्रत्येकं द्वाभ्यां द्वाभ्यां '**गुणैः**' गुण्यन्ते स्म गुणा गुणिता इत्यर्थः तैः, किमुक्तं भवति ?-षण्णवति संख्यैर्द्विगुणितैर्नालिकाया अधस्तले छिद्रं कर्त्तव्यमिति, भावार्थःप्राग्वदवगन्तव्यः ॥ १३ ॥ भूयः प्रकारान्तरेण छिद्रप्रमाणमेवाह- '**अहवे**' त्यादि, अथवेति पूर्ववत् '**सुवर्णमाषैः**' वक्ष्यमाणप्रमाणैः **चतुर्भिः**-चतुःसंख्यैश्चतुरंगुलप्रमाणा या कृता सूची तया सूच्या नालिकाया अधस्तात्तले '**नालिकाछिद्रं**' नालिकारूपकालविशेषप्रमितये छिद्रं कर्त्तव्यं किमुक्तं भवति ?-यावत्प्रमाणे छिद्रे यथोक्तप्रमाणा सूचिः प्रविशति न च मनागप्यपान्तरालं भवति तावत्प्रमाणं छिद्रं कर्त्तव्यमिति ॥१४॥ '**एवम्**' उक्तेन प्रकारेण नालिकायाः छिद्रप्रमाणमभिहितमिति शेषः, सम्प्रति '**धरिमं**' धरिमप्रमाणं तुलाप्रमाणमित्यर्थः '**मेयं च**' मेयप्रमाणं च, येन मेयं मीयते तन्मे यथोक्तमुपवर्णयतः '**निशमयत**' आकर्णयत, ततः '**इतः**' धरिमप्रमाणमेयप्रमाण-कथनादनन्तरं धरिमप्रमाणेन मेयप्रमाणेन च यदुदकप्रमाणं पूर्वाचार्यैर्भणितं '**यच्च**' यादृग्भूतं च नालिकायोग्यमुदकं तदहं वक्ष्यामि ॥ १५ ॥ तत्र प्रथमतो धरिमप्रमाणमाह-

ગાથાર્થ :- ત્રણ વર્ષની થયેલી ગજકુમારીના છન્નુ (૯૬) સરળ કરીને એકઠા-પિંડ કરેલા મૂળવાળો દ્વારા નાલિકાછિદ્ર કરવું. અથવા ૨ વર્ષની થયેલી ગજકુમારીના તે બમણા-બમણા (અર્થાત્ એકસો બાણુ) પૂચ્છના વાળો દ્વારા નાલિકા છિદ્ર કરવું, અથવા ચાર માસા સુવર્ણ દ્વારા ચાર આંગળની સૂચિ-સોય કરવી નાલિકાના તલે તેનાથી નાલિકા છિદ્ર કરવું. આટલું છિદ્રનું પ્રમાણ છે. હવે હું ધરિમ અને મેય પ્રમાણ કહું છું તે સાંભળો. હવે પછી ઉદક પ્રમાણ કહીશ અને ઉદક જેવું કહ્યું છે તે કહીશ.

ટીકાર્થ :- ત્રણ વર્ષની વયની થયેલી ગજકુમારી-હાથણીની પૂંછડીના મૂળના વાળોને સીધા કરી એને ભેગા કરી નાલિકાના નીચેના ભાગે તે વાળોના પિંડના માપનું છિદ્ર કરવું. અર્થાત્ સરળ-સીધા કરેલા ત્રણ વર્ષની ઉંમરની હાથણી-ગજકુમારીના પૂંછડીના મૂળના છન્નુ (૯૬) વાળ એકસ્થાને પિંડ કરી જેટલા પ્રમાણના છિદ્રમાં પરિપૂર્ણ સમાઈ જાય અને વચ્ચે સૂક્ષ્મજગ્યા પણ ન રહે તેટલું નાલિકાના નીચે છિદ્ર કરવું ॥૧૨॥

અન્ય પ્રકારે - અથવા, બે વર્ષની ઉંમરની ગજકુમારીના તે છન્નુ પુચ્છવાળોને બમણા-બમણા કરીને અર્થાત્ છન્નુને બે વડે ગુણીને એકસો બાણુ વાળોના પિંડ દ્વારા નાલિકા છિદ્ર કરવું. અર્થાત્, તે ૧૯૨ વાળોના પિંડની જેટલી જાડાઈ થાય તેટલું છિદ્ર કરવું. ॥૧૩ ॥ ફરીથી અન્ય પ્રકારે છિદ્ર બતાવે છે અથવા પૂર્વની જેમ કહેવાતા ચાર પ્રમાણ સુવર્ણમાસા દ્વારા ચાર આંગળ પ્રમાણ સૂચી (સોય) કરવી તેટલા પ્રમાણ જાડાઈવાળી સોયથી નાલિકાની નીચે નાલિકા છિદ્ર કરવું, અર્થાત્ જેટલા પ્રમાણના છિદ્રમાં યથોકત પ્રમાણવાળી સૂચિ પ્રવેશે અને જરાય અંતરાલ ન રહે તેટલું છિદ્ર કરવું. ॥ ૧૪ ॥

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે નાલિકાનું છિદ્રપ્રમાણ જણાવ્યું. હવે, ધરિમપ્રમાણ-તુલાપ્રમાણ અને મેય પ્રમાણ જેનાથી મેય વસ્તુ મપાય તેનું વર્ણન કરતા મને સાંભળો. ત્યારપછી, અર્થાત્ ધરિમપ્રમાણ અને મેયપ્રમાણ કહ્યા પછી ધરિમપ્રમાણ અને મેયપ્રમાણથી નાલિકામાં ભરવા યોગ્ય જે ઉદકપ્રમાણ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે અને જેવું નાલિકાયોગ્ય ઉદક છે અર્થાત્ નાલિકામાં ભરવા માટે કેવા પ્રકારનું ઉદક લેવું તે હું કહીશ. ॥ ૧૫ ॥

-: धरिमप्रमाण :-

પ્રથમ ધરિમપ્રમાણ કહે છે-

चत्तारि मधुरगतणप्फलाणि सो सेयसासवो एक्को ।
सोलस य सासवा पुण हवंति मासप्फलं एक्कं ॥ १६ ॥

दो चेव धन्नमासप्फलाणि गुंजाफलं हवइ एक्कं ।
गुंजाफलाणि दोन्नि उ रूप्पियमासो हवइ एक्को ॥ १७ ॥

सोलस रुप्पियमासा एक्को धरणो हवेज्ज संखित्तो ।
अड्ढाइज्जा धरणा य सुवण्णो सो य पुण करिसो ॥ १८ ॥

करिसा चत्तारि पलं पलाणि पुण अद्धतेरस उ पत्थो ।
भारो य तुला वीसं एस विही होइ धरिमस्स ॥ १९ ॥

चत्वारि मधुरतृणफलानि-मधुरतृणतन्दुलाः, स मेयविषये सकलजगत्प्रसिद्ध एकः श्वेतसर्षपो भवति, षोडश च श्वेतसर्षपा एकं 'माषफल' धान्यमाषफलं, द्वे धान्यमाषफले

एकं भवति गुञ्जाफलं, द्वे च गुञ्जाफले एको रूप्यमाष, कर्ममास इत्यर्थः, षोडश च रूप्यमाषका एकं धरणं, अर्धतृतीयानि धरणान्येकः सुवर्णः, स एव चैकः सुवर्णः कर्ष इत्युच्यते, चत्वारः कर्षाः पलं, अर्द्धत्रयोदश पलानि' सार्धानि द्वादश पलानि प्रस्थः, पलशतिका तुला, विंशतिस्तुला भारः 'एषः' पूर्वाचार्यप्रदर्शितो धरिमप्रमाणविषयो विधिः ॥ १९ ॥ तदेवमुक्तो धरिमप्रमाणविषयो विधिः, सम्प्रति तुलामानमाह–

ગાથાર્થ :- ચાર મધુરતૃણતન્દુલોનો એક શ્વેતસરસવ થાય છે, સોળ સરસવોનુ એક ધાન્ય માસ ફળ થાય છે, બે ધાન્ય માસ ફળોનું (અડદ) એક ગુંજાફળ (ચણોઠી) થાય છે બે ગુંજાફળોનો એક રૂપ્યમાસ થાય છે, સોળ રૂપ્યમાસનો એક ધરણ થાય છે. અઢી ધરણોનો એક સુવર્ણકર્ષ થાય છે. ચાર કર્ષનો એક પલ થાય છે. સાડા બાર પલનો એક પ્રસ્થ થાય છે વીશ તુલાનો એક ભાર થાય છે આ ધરિમનો વિધિ થાય છે.

ગાથાર્થ :- ચાર મધુરતૃણ ફળો - મધુરતૃણ તંદુલોનો મેય વિષયમાં સકલજગત્ પ્રસિદ્ધ એક શ્વેતસરસવ થાય છે સોળ સરસવોનો એક ધાન્યમાસ ફળ (અડદ) થાય છે. બે ધાન્યમાસ ફલોનું એક ગુંજાફળ (ચણોઠી), બે ગુંજાફળનો એક રૂપ્યમાસ-કર્મમાસ થાય છે. સોળ રૂપ્યમાસનો એક ધરણ, અઢી ધરણનો એક સુવર્ણમાસ, તે જ એક કર્ષ પણ કહેવાય છે. ચાર કર્ષોનું એક પલ, સાડા બાર પલોનો એક પ્રસ્થ, સો પલની એક તુલા, વીશ તુલાનો એક ભાર થાય છે. આ ધરિમપ્રમાણના વિષયનો વિધિ પૂર્વાચાર્યો એ જણાવ્યો છે.

સ્થાપના કોષ્ટક

૪ તન્દુલ	૧ સરસવ	૨ ૧/૨ ધરણ	૧ સુવર્ણ/ સુવર્ણકર્ષ
૧૬ સરસવ	૧ માસ ફળ (અડદ)	૪ સુવર્ણ/કર્ષ	૧ પલ
૨ માસફળ	૧ ગુંજા (ચણોઠી)	૧૨ ૧/૨ પલ	૧ પ્રસ્થ
૨ ગુંજા	૧ રૂપ્યમાસ/કર્મમાસ	૧૦૦ પલ	૧ તુલા
૧૬ રુપ્યમાસા	૧ ધરણ	૨૦ તુલા	૧ ભાર

આ રીતે ધરિમપરિમાણનો વિધિ કહ્યો હવે, તુલામાન બતાવે છે.

तुलमान-प्रमाण

पणतीस लोहपलिया वट्ट बावत्तरंगुला दीहा ।
पंचपलधरणगस्स य समायकरणे तुला होइ ॥ २० ॥

सव्वग्गेण तुलाए लेहाओ पण्णवीसई होंति ।
चत्तारि य लेहाओ जाओ नंदीपिणद्धाओ ॥ २१ ॥

समकरणि अद्धकरिसा तत्तो करिसुत्तरा य चत्तारि ।
तत्तो पलुत्तराओ जाव य दसगोत्ति लेहाओ ॥ २२ ॥

बारस पन्नरस वीसगे य एत्तो दसुत्तरा अट्ठ ।
एवं सव्वसमासो लेहाणं पन्नवीसं तु ॥ २३ ॥

पंचसु पन्नारसगे तीसगपन्नासगे य लेहाओ ।
नंदीपिणद्धिकाओ सेसाओ उज्जुलेहाओ ॥ २४ ॥

सुगालितानां पञ्चत्रिंशत्संख्यानां लोहपलानामत्यर्थं घनैः कुट्टनेन निर्मापिता '**वृत्ता**' सुवृत्ता, विषमोन्नतिहीनेत्यर्थः, द्वासप्तत्यंगुलदीर्घा '**पंचपलधरणगस्स य**' त्ति ध्रियते येन तद्धरणं धरणमेव धरणकं, येन धृत्वा तोल्यते तदित्यर्थः तस्य प्रमाणं पञ्च पलानि कर्त्तव्यानि, ततः समायकरणे-धरणके तुलायां संयोजिते सति यत्र प्रदेशे तुला ध्रियमाणा समा भवति नैकस्मिन्नपि पक्षेऽग्रतः पृष्ठतो वा नता उन्नता वा भवति तत्र प्रदेशे '**समायकरणे**' समतासमागमपरिज्ञाननिमित्तरेखाकरणे तुला परिपूर्णा भवति, तस्यां चैवंभूतायां तुलायां समकरणीं रेखामपहाय शेषा रेखाः पञ्चविंशतिर्भवन्ति ॥ २० ॥ तथा चाह– '**सव्वे**' त्यादि, तुलायां तोल्यपरिमाणसूचिकाः '**सर्वाग्रेण**' सर्वसंख्यया रेखाः पञ्चविंशतिर्भवन्ति, तासां च पञ्चविंशतिसंख्यानां रेखाणां मध्ये या रेखाः '**नन्दीपिनद्धा**' फुल्लिकायुक्तास्ताश्चतस्रो वेदितव्याः ॥ २१ ॥ तत्र पञ्चविंशतिमेव रेखाः प्ररूपयति- '**समे**' त्यादि, तुलायां प्रथमा रेखा तावत्समकरणी भवति, यत्र प्रदेशे धरणकसहिता तुला ध्रियमाणा समा भवति तत्र प्रदेशे समतापरिज्ञानार्थमेका रेखा भवतीत्यर्थः, सा पंचविंशतिसंख्यागणने न गण्यते, तस्याः समतापरिज्ञाननिमित्ततया तोल्यवस्तुपरिमाणे-

ऽनुपयोगात्, ततः प्रथमा रेखा 'अर्द्धकर्षा' अर्द्धकर्षरूपपरिमाणसूचिका भवति, ततः 'कर्षोत्तराः' कर्षाद्येकैककर्षवृद्धिसूचिकाश्चतस्रो रेखा भवन्ति, तद्यथा-द्वितीया कर्षरूप-परिमाणसूचिका तृतीया द्विकर्षसूचिका चतुर्थी त्रिकर्षसूचिका पंचमी चतुःकर्षसूचिका, पलसूचिकेत्यर्थः, '**तत्तो**' इत्यादि, ततः- पंचमरेखाया ऊर्ध्वं रेखाः 'पलोत्तराः' एकैकपलवृद्धिसूचिकास्तावदवसेया यावद्दशकमिति-दशपलसूचिका रेखा, तद्यथा-षष्ठी रेखा द्विपलसूचिका सप्तमी त्रिपलसूचिका अष्टमी चतुष्पलसूचिका नवमी पंचपलसूचिका दशमी षट्पलसूचिका एकादशी सप्तपलसूचिका द्वादश्यष्टपलसूचिका त्रयोदशी नवपलसूचिका चतुर्दशी दशपलसूचिका '**बारसे**' त्यादि ततः पंचदशी रेखा द्वादशपलसूचिका षोडशी पंचदशपलसूचिका सप्तदशी विंशतिपलसूचिका '**एत्तोदसुत्तरा अट्ठ**' त्ति अत ऊर्ध्वमष्टौ रेखाः 'दशोत्तराः' दशकवृद्ध्या पलपरिमाणसूचिकाः, तद्यथा-अष्टादशी रेखा त्रिंशत्पलसूचिका एकोनविंशतितमा चत्वारिंशत्पलसूचिका विंशतितमा पंचाशत्पलसूचिका एकविंशतितमा षष्टिपलसूचिका द्वाविंशतितमा सप्ततिपलसूचिका त्रयोविंशतितमाऽशीतिपलसूचिका चतुर्विंशतितमा नवतिपलसूचिका पंचविंशतितमा पलशतसूचिका, शतिके काण्डे पंचविंशतितमा रेखा भवतीत्यर्थः, 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण रेखाणां 'सर्वसमासः' सर्वसंक्षेपः सर्वसंख्येत्यर्थः पंचविंशतिरिति ॥ २२-२३ ॥ यदुक्तं पंचविंशतिरेखाणां मध्ये चतस्रो रेखा नन्दीपिनद्धिका इति तद् व्याचिख्यासुराह– 'पंचे' त्यादि, पंचसु पंचदशसु त्रिंशति पंचाशति च या रेखास्ता नन्दीपिनद्धिकाः, किमुक्तं भवति ?-पंचपलपरिमाणसूचिका पंचदशपलपरिमाणसूचिका त्रिंशत्पलपरिमाणसूचिका पंचाशत्पलपरिमाणसूचिका, एताश्चतस्रो रेखाः फुल्लडिकायुक्ताः, शेषा एकविंशतिसंख्या ऋजवः ॥ २४ ॥ तदेवमुक्तं तुलास्वरूपं, सम्प्रति मेयप्रमाणमाह–

ગાથાર્થ :- બહોંતેર આંગળ લાંબી, પાંત્રીશ લોહપલોની, ગોળ અને પાંચપલધરણના સમાય કરણમાં તુલા થાય છે. ॥૨૦ ॥ સર્વાગ્રથી તુલામાં પચ્ચીશ રેખાઓ હોય છે, ચાર નંદિ પિનદ્ધ રેખાઓ હોય છે. ॥ ૨૧ ॥ તેમાં સમકરણી, અધકર્ષની ત્યારબાદ એક-એક કર્ષની ઉત્તરોત્તર ચાર રેખાઓ, પછી એક-એક પલની દશ પલ સુધીની રેખાઓ હોય છે. ॥ ૨૨ ॥ બાર, પંદર, વીશ ત્યાંથી દશોત્તરા આઠ રેખાઓ એ રીતે સર્વ મળીને પચ્ચીશ રેખાઓ હોય છે. પાંચ, પંદર, ત્રીસ અને પચાશ

પલની નંદિપિનદ્ધ (ફૂદડીવાળી) રેખાઓ અને બીજી બધી સરળ (સીધી) રેખાઓ હોય છે. ॥ ૨૨-૨૪ ॥

ટીકાર્થ :- સારી રીતે ગાળેલા અને ઘન કરેલા લોહની, ગોળ, પાંત્રીશપલની, બહોંતેર આંગળ લાંબી તુલા કરવી. તથા, ધરણ કે જેનાથી તુલાને ધારણ કરીને વસ્તુ તોળાય એવી પાંચ પલ માપના ધરણથી તુલા જોડવી અર્થાત્ તુલાના મધ્યભાગમાં તુલાને પકડવા માટેનો ધરણ લગાવવો. અને ત્યારબાદ તુલામાં ધરણ જોડતાં જે પ્રદેશમાં ધરાયેલી તુલા સમ થાય છે એકેય બાજુ આગળ થી કે પાછળથી ઊંચી-નીચી ન થાય તે પ્રદેશમાં સમતાના સમાગમના પરિજ્ઞાન માટે અર્થાત્ જે પ્રદેશથી તુલા ધારણ કરાયેલી બંને બાજુ સમાન થયેલી છે તે સ્થાનને અંકિત કરવા માટે રેખા કરતાં તુલા પરિપૂર્ણ થાય છે. આ તુલામાં સમકરણી (મધ્ય) રેખા કે જેના પર ધરણ લગાવેલો છે તે રેખા સિવાયની પચ્ચીશ રેખાઓ હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

સર્વ મળીને કુલ પચ્ચીશ રેખાઓ હોય છે અને એમાં વચ્ચે ચાર ફૂદડીયુક્ત (❋) નંદિપિનદ્ધ રેખાઓ જાણવી. ॥ ૨૧ ॥

પચ્ચીશરેખા આ રીતે થાય છે. તુલામાં પ્રથમ રેખા 'સમકરણી' તે પચ્ચીશમાં ગણાતી નથી કારણ કે, સમતાના પરિજ્ઞાન માટે હોવાથી તોલ્ય વસ્તુના પરિમાણમાં ઉપયોગી નથી. ત્યારબાદ પ્રથમ રેખા અર્ધકર્ષનું પરિણામ સૂચવનારી, પછી એક-એક કર્ષની વૃદ્ધિ બતાવનારી ચાર રેખાઓ, તે આ રીતે બીજી રેખા એક કર્ષ પરિમાણ સૂચિકા, ત્રીજી બે કર્ષ સૂચિકા, ચોથી ત્રણ કર્ષ સૂચિકા, પાંચમી ચાર કર્ષ સૂચિકા-પલ સૂચિકા છે. ત્યારબાદ, એક-એક પલની વૃદ્ધિ સૂચિકા - દશપલની સૂચિકા સુધી જાણવી, છઠ્ઠી-બે પલ, સાતમી - ત્રણ પલ, આઠમી-ચાર પલ, નવમી-પાંચ પલ, દશમી-છ પલ, અગિયારમી - સાત પલ, બારમી - આઠ પલ, તેરમી - નવ પલ, ચૌદમી - દશ પલ.

પંદરમી-બાર પલ, સોળમી-પંદર પલ, સત્તરમી-વીશ પલ એના પછી આઠ રેખાઓ દશ-દશ પલની, અઢારમી-ત્રીશ પલ, ઓગણીશમી - ચાલીશ પલ, વીશમી - પચાશ પલ, એકવીસમી - સાઠ પલ, બાવીશમી - સિત્તેર પલ, ત્રેવીશમી - એંશી પલ, ચોવીશમી - નેવું પલ અને પચ્ચીશમી - સો પલની સૂચિકા રેખાઓ હોય છે. આ પ્રમાણે સર્વ મળીને પચ્ચીશ રેખાઓ થાય છે. ॥ ૨૨-૨૩ ॥

સ્થાપના કોષ્ટક

૦ રેખા	સમકરણી	૧૩ ”	૯ ”
૧ રેખા	૦॥ કર્ષની	૧૪ ”	૧૦ ”
૨ ”	૧ કર્ષની	૧૫ ”	૧૨ ”
૩ ”	૨ કર્ષની	૧૬ ”★	૧૫ ”
૪ ”	૩ કર્ષની	૧૭ ”	૨૦ ”
૫ ”	૪ કર્ષની(૧ પલ)	૧૮ ”★	૩૦ ”
૬ ”	૨ પલની	૧૯ ”	૪૦ ”
૭ ”	૩ પલની	૨૦ ”★	૫૦ ”
૮ ”	૪ ”	૨૧ ”	૬૦ ”
૯ ”★	૫ ”	૨૨ ”	૭૦ ”
૧૦ ”	૬ ”	૨૩ ”	૮૦ ”
૧૧ ”	૭ ”	૨૪ ”	૯૦ ”
૧૨ ”	૮ ”	૨૫ ”	૧૦૦ ”

પચ્ચીશ રેખાઓની વચ્ચે ★-ફૂદડીવાળી ચાર નંદિપિનદ્ધ રેખાઓ છે બાકીની એકવીશ રેખાઓ ऋજુ (સીધી) છે. ॥ ૨૪ ॥

તુલાનું સ્વરૂપ કહ્યું હવે મેય પ્રમાણ જણાવે છે :

-: મેય પ્રમાણ :-

तिन्नि उ पलाणि कुलवो करिसऽद्धं चेव होइ बोद्धव्वो ।
चत्तारि चेव कुलवा पत्थो पुण मागहो होइ ॥ २५ ॥

चउपत्थमाढगं पुण चत्तारि य आढगाणि दोणो उ ।
सोलस दोणा खारी खारीओ वीसई वाहो ॥ २६ ॥

इह कुलवो मागधदेशप्रसिद्धो यदा धरिमप्रमाणेन मातुमिष्यते तदा स त्रीणि पलानि एकस्य च कर्षस्य-पलचतुर्भागरूपस्यार्द्धं बोद्धव्यः, चत्वारश्च कुडवा एकत्र पिण्डिता एकः प्रस्थो मागधो भवति, सोऽपि च धरिमप्रमाणचिन्तायां सार्द्धानि द्वादश पलान्यवगन्तव्यः । **'चउपत्थ'** मित्यादि, चत्वारः प्रस्थाः समाहृताश्चतुष्प्रस्थसमुदायमेकमाढकं गणितज्ञा वदन्ति, तत्रापि तोल्यत्वचिन्तायां पञ्चाशत्पलान्यवसेयानि, चत्वारः पुनराढकाः समुदिता एको द्रोणः, तत्रापि च द्रोणे पलपरिमाणचिन्तायां द्वे पलशते वेदितव्ये, षोडश च द्रोणा एकत्र समुदिता एका खारी, तस्यां च खार्यां पलानि द्वात्रिंशच्छतानि भवन्ति, विंशतिश्च खार्य एकत्र पिण्डिता एको वाहः, तस्मिंश्च वाहे धरिमप्रमाणचिंतायां चतुःषष्टिपलानां सहस्राणां संख्या ॥ २५-२६ ॥ सम्प्रति प्रस्तुतवक्तव्यतोपसंहारं वक्ष्यमाणवक्तव्यतोपक्षेपं च कुर्व्वन्नाह–

ગાથાર્થ :- ત્રણ પલને અડધા કર્ષનો એક કુડવ જાણવો એવા ચાર કુડવનો માગધ સંબંધી પ્રસ્થ થાય છે. ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક અને ચાર આઢકનો એક દ્રોણ, સોળ દ્રોણની એક ખારી અને વીશ ખારીનો એક વાહ થાય છે. ॥ ૨૫-૨૬ ॥

ટીકાર્થ :- અહીં કુડવ-માગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ એક માપ, જ્યારે ધરિમ પરિમાણથી માપવા ઇચ્છીએ ત્યારે તે ત્રણ પલ અને એક કર્ષ (પલનો ચોથો ભાગ)નો અડધો સમજવો અર્થાત્ અડધો કર્ષ. (૩$^{૧}/_{૨}$ પલ) ચાર કુડવનો એક માગધપ્રસ્થ થાય છે. ધરિમપ્રમાણથી સાડા બાર પલ. ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક થાય છે. તોલ્યપ્રમાણથી પચાશ પલ, ચાર આઢકોનો એક દ્રોણ - બસો પલ, સોળ દ્રોણની એક ખારી જે બત્રીશસો પલ થાય છે. વીસ ખારીનો એક વાહ - ધરિમપ્રમાણથી ચોસઠ હજાર પલ થાય છે.

કોષ્ટક

મેય પરિમાણ	ધરિમ પરિમાણ
૪ કુડવ - ૧ પ્રસ્થ	૧૨ ૧/૨ પલ
૪ પ્રસ્થ - ૧ આઢક	૫૦ પલ
૪ આઢક - ૧ દ્રોણ	૨૦૦ પલ
૧૬ દ્રોણ - ૧ ખારી	૩૨૦૦ પલ
૨૦ ખારી - ૧ વાહ	૬૪૦૦૦ પલ

૧. ધરિમ પ્રમાણ અને તોલ્ય પ્રમાણ એકાર્થક છે.

હવે પ્રસ્તુત વક્તવ્યતાનો ઉપસંહાર અને આગળની વક્તવ્યતાનો પ્રારંભ કરતાં કહે છે-

धरिमस्स य मेयस्स य एस विही नालिगाए उदगस्स ।
उद्देसे उवइट्ठं उदगपमाणं अओ वोच्छं ॥ २७ ॥

'धरिमस्य' तोल्यस्य 'मेयस्य' कुडवादिप्रमेयस्य 'एषः' अनन्तरोक्तो विधिः, सम्प्रति नालिकाया उदकस्य विषये यत्प्राक् 'उद्देशे' उद्देशविधौ उपदिष्टं यथोदकप्रमाणं वक्ष्ये इति तदत ऊर्ध्वं वक्ष्य इति ॥ २७ ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति–

ગાથાર્થ :- ધરિમ અને મેયનો આ વિધિ નાલિકાના ઉદકનો ઉદ્દેશમાં કહ્યો હવે ઉદક પ્રમાણ કહીશું.

ટીકાર્થ :- ધરિમ - તોલ્ય અને મેય-કુડવાદિપ્રમેયનો આ વિધિ છે, હવે, નાલિકાના ઉદકના વિષયમાં જે પહેલાં ઉદ્દેશવિધિમાં ઉદકપ્રમાણ કહ્યું હતું તે હવે પછી કહીશું.

પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરતાં કહે છે :-

-: ઉદકનું નાલિકામાં પ્રમાણ :-

उदगस्स नालियाए हवंति दो आढगा उ परिमाणं ।
उदगं च इच्छियव्वं जारिसगं तं च वोच्छामि ॥ २८ ॥

एयस्स उ परिकम्मं कायव्वं दूसपट्टपरिपूतं ।
मेहोदयं पसन्नं सारइयं वा गिरिनईणं ॥ २९ ॥

बे नालिया मुहुत्तो सट्ठिं पुण नालिया अहोरत्तो ।
पन्नरस अहोरत्ता पक्खो तीसं दिणा मासो ॥ ३० ॥[१]

संवच्छरो उ बारस मासो पक्खा य ते चउव्वीसं ।
तिन्नेव सया सट्ठा हवंति राइंदियाणं तु ॥ ३१ ॥

---

१. इत अग्रे एका गाथा म. वि. संस्करणे अधिकाऽस्ति- [अस्याः छाया एवमनुवादस्तृतीये परिशिष्टे दृष्टव्यौ ।]
गणिमेण य धरिमेण य मेज्जेण य वण्णितो अहोत्तो । एत्तो उड्ढं वाच्छं जुगम्मि संवच्छरमाणं ॥ ३७ ॥

इय एस कमो भणिओ नियमा संवच्छरस्स कम्मस्स ।
कम्मोत्ति सावणोत्ति य उउत्ति य तस्स नामाणि ॥ ३२ ॥

'उदे'त्यादि, यावत्प्रमाणच्छिद्रेण प्रविष्टेन नालिका परिपूर्णा भवति, तावत्प्रमाणस्य नालिकोदकस्य मेयप्रमाणचिन्तायां द्वावाढकौ परिमाणं भवति, धरिमप्रमाणचिन्तायां पुनः पलशतं, उदकमपि च नालिकायोग्यं यादृशमीप्सितव्यं 'तच्च' तादृशं च तदुदकं वक्ष्यामि, ॥ २८ ॥ तदेवाह- '**एये**' त्यादि, 'एतस्य' नालिकायोग्यस्योदकस्य प्रथमं परिकर्म्मैतद् द्रष्टव्यं-यदुत दूष्यपट्टगालितं कर्त्तव्यं, अथवा यत्स्वभावत एव 'मेघोदकं' मेघेषु वर्षत्सु यत्कस्मिन्निर्लेपे शुभे स्थाने ध्रियते तन्मेघोदकं तद्वा नालिकायोग्यं ग्रहीतव्यं, यदिवा यद् गिरिनदीनां जलं 'शारदं' शरत्कालभावि प्रसन्नं तदिति ॥ २९ ॥ तदेवं नालिकायोग्यमुदकं नालिकोदकपरिमाणं चाभिधाय सम्प्रति मुहूर्त्तादिप्रमाणमाह– '**बेनाली**' त्यादि, द्वे 'नालिके' घटिके समुदिते एको मुहूर्त्तः, स च धरिमप्रमाणचिन्तायां द्वे पलशते मेयप्रमाणचिन्तायां चत्वार आढकाः, षष्टिः पुनः 'नालिकाः' घटिकाः समुदिता एकोऽहोरात्रः त्रिंशन्मुहूर्त्ता एकोऽहोरात्रमित्यर्थः, तत्र च मेयप्रमाणचिंतायां विंशत्युत्तरमाढकशतं धरिमप्रमाणचिंतायां षट् पलसहस्राणि, तानि यदि भारीकृत्य चिंत्यन्ते तदा त्रयो भारा भवन्ति, पंचदशाहोरात्रा एकः पक्षः, स च मेयप्रमाणचिंतायामष्टादशाढकशतानि धरिमप्रमाणचिंतायां पंचचत्वारिंशद्भाराः, तथा त्रिंशद् 'दिनानि' अहोरात्रा एको मासः, स च धरिमप्रमाणचिंतायां नवतिर्भाराः मेयप्रमाणचिन्तायां षट्त्रिंशदाढकशतानि ॥ ३० ॥ '**संवच्छरे**' त्यादि, ते अनन्तरोक्तप्रमाणा मासा द्वादशसंख्या एकः संवत्सरो भवति, ते च द्वादश मासाः पक्षतया चिंत्यमानाश्चतुर्विंशतिः पक्षा भवन्ति, रात्रिंदिवसतया चिंत्यमानास्त्रीणि शतानि षष्टानि-षष्ट्यधिकानि भवन्ति 'रात्रिंदिवानाम्' अहोरात्राणां, एष च संवत्सरो यदा मेयरूपतया चिंत्यते तदा शतद्वयाधिकानि त्रिचत्वारिंशत्सहस्राण्याढकानां भवन्ति ४३२००, तोल्यरूपतया तु चिंत्यमानो भाराणामेकं सहस्रमशीत्यधिकं १०८०, एष च संवत्सरो लोके कर्मसंवत्सर इति ऋतुसंवत्सर इति च प्रसिद्धिं गतः, तथाहि- लौकिकास्त्रिंशतमहोरात्रान् मासं परिगणयंति, इत्थम्भूतमासद्वयात्मकं च वसन्तादिकमृतुं, तथाभूतानां च षण्णां वसन्तादीनामृतूनां समुदायं संवत्सरं, यानि च लोके कर्माणि प्रवर्त्तते तानि सर्वाण्यमुं संवत्सरमधिकृत्येत्येष कर्मसंवत्सरः सावनसंवत्सर ऋतुसंवत्सर इति ख्यातः ॥३१॥ तथा चाह- 'इये' त्यादि, 'एष' पूर्वोक्तक्रमो 'भणितः' ज्ञातव्यो नियमात् 'कर्मणः'

कर्मनाम्नसंवत्सरस्य, तस्य चैवंरूपस्य संवत्सरस्यामूनि नामानि, तद्यथा- 'कर्मे' ति कर्म-लौकिको व्यवहारस्तत्प्रधानतः संवत्सरोऽप्युपचारात्कर्म, **'सावणो'** त्ति सवनं-कर्मसु प्रेरणं 'षू प्रेरणे' इति वचनात् तत्र भव एष संवत्सर इति सावनः, ऋतुः लोकप्रसिद्धो वसन्तादिस्तत्प्रधान एष संवत्सर इत्युपचाराद् ऋतुः ॥ ३२ ॥ संप्रति संवत्सरप्रस्तावात् शेषसंवत्सरप्ररूपणार्थमाह–

गाथार्थ :- नालिकामां उदकनुं प्रमाण बे आढक जेटलुं होय छे. उदक जेवुं ईच्छित छे तेवुं आगळ जणावीशुं. आ उदकनुं कपडाथी गाळीने परिकर्म करवुं अथवा तो जे स्वभावथी ज मेघोदक छे अथवा शारद संबंधि प्रसन्न गिरि नदीनुं जल छे ते लेवुं ॥ २८-२९॥ बे नालिकानो एक मुहूर्त, साठ नालिकानो अहोरात्र, पंदर अहोरात्रीनो पक्ष, त्रीश दिवसनो मास, बार मासनो संवत्सर जेमां पक्ष चोवीश होय छे अने त्रणसो साईठ रात्रि दिवसो होय छे. आ क्रम नियमा कर्मसंवत्सरनो कह्यो छे, तेना कर्म - सावन - ऋतु वगेरे नामो छे. ॥ ३०-३२ ॥

टीकार्थ :- छिद्रथी प्रवेशेला जेटला प्रमाण उदकथी नालिका परिपूर्ण थाय छे तेटला प्रमाण नालिका उदक मेय प्रमाणथी २ आढक प्रमाण थाय छे तेमज धरिम-तोल प्रमाणथी १०० पल थाय छे अने नालिका योग्य जेवा उदकनी जરૂર छे तेवुं जणावीशुं. ॥ २८ ॥ नालिका माटे योग्य उदकनुं परिकर्म आ रीते करवुं. नालिका माटे जे उदक लेवानुं छे तेने सौप्रथम कपडाथी गाळवुं अथवा जे स्वभावथी ज वरसता वरसादमां निर्लेप, शुभ स्थानमां पाणी धारण करी रखाय छे ते 'मेघोदक' वरसादनुं पाणी, नालिका योग्य ग्रहण करवुं अथवा शरदकाळ संबंधि गिरि नदीनुं (निर्मळ) उदक ग्रहण करवुं. ॥ २९ ॥ नालिका माटे योग्य उदक अने तेनुं प्रमाण जणावी हवे मुहूर्तादिनुं प्रमाण जणावे छे.

मुहूर्तादिनुं प्रमाण-

बे नालिका भेगी करतां एक मुहूर्त थाय छे तेनुं धरिमप्रमाण २०० पल अने मेयप्रमाण चार आढक थाय छे. ६० नालिका - घटिकाथी १ अहोरात्र एटले के त्रीश मुहूर्तनो १ अहोरात्र थाय छे तेनुं मेय प्रमाण १२० आढक तथा धरिम प्रमाण - ६००० पल/३ भार थाय छे. १५ अहोरात्रनो एक पक्ष थाय छे तेनुं धरिम प्रमाण - ४५ भार अने मेय प्रमाण - १८०० आढक थाय छे. ३० अहोरात्रनो १ मास थाय छे तेनुं धरिमप्रमाण - ९० भार, मेय प्रमाण ३६०० आढक थाय छे. ॥ ३० ॥

એક સંવત્સરમાં ૧૨ માસ, ૨૪ પક્ષ અને ૩૬૬ અહોરાત્ર હોય છે. તેનું મેય પ્રમાણ - ૪૩૨૦૦ આઢક અને તોલ્ય પ્રમાણ ૧૦૮૦ ભાર થાય છે. લોકમાં તે કર્મસંવત્સર - ઋતુ સંવત્સર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. લોકમાં ૩૦ અહોરાત્રનો માસ ગણાય છે, બે માસની વસન્તાદિ ૧ ઋતુ અને ૬ ઋતુનો સમુદાય એટલે સંવત્સર. લોકમાં જે કર્મો પ્રવર્તે છે તે બધા આ સંવત્સરને આશ્રયીને છે, તે સાવન સંવત્સર કે ઋતુ સંવત્સર તરીકે પણ પ્રખ્યાત છે. ॥ ૩૦-૩૧ ॥

સ્થાપના કોષ્ટક

નલિકાદિ	મુહૂર્તદિનું પ્રમાણ	ધરિમ પ્રમાણ	મેય પ્રમાણ
૨ નલિકા-(ઘટિકા)	૧ મુહૂર્ત	૨૦૦ પલ	૪ આઢક
૬૦ "	૧ અહોરાત્ર	૬૦૦૦ પલ/૩ભાર	૧૨૦ આઢક
૧૫ અહોરાત્ર	૧ પક્ષ	૪૫ ભાર	૧૮૦૦ આઢક
૩૦ "	૧ માસ	૯૦ ભાર	૩૬૦૦ "
૧૨ માસ	૧ સંવત્સર	૧૦૮૦ "	૪૩૨૦૦ "

આ પૂર્વોક્તક્રમ નિયમા કર્મ સંવત્સરનો જાણવો, એ સંવત્સરના નામો કર્મ - લૌકિક વ્યવહારમાં પ્રધાન સંવત્સર હોવાથી ઉપચારથી કર્મ સંવત્સર, સાવન - સવવનનો અર્થ છે કર્મમાં પ્રેરણા 'सू-प्रेरणेति' सू-ધાતુ પ્રેરણા અર્થમાં વપરાય છે. એનાથી થતું સંવત્સર સાવન સંવત્સર ઋતુ - લોકપ્રસિદ્ધ વસંતાદિ ઋતુ અને એનો સંવત્સર ઉપચારથી ઋતુ સંવત્સર કહેવાય છે. ॥૩૨॥

સંવત્સરોની પ્રરૂપણા

અહીં, કર્મ સંવત્સરની પ્રરૂપણા કર્યા પછી હવે, સંવત્સરના પ્રસ્તાવથી શેષ સંવત્સરોની પ્રરૂપણા કરે છે.

आइच्चो उडु चंदो रिक्खो अभिवड्ढिओ य पंचेए ।
संवच्छरा जिणमए जुगस्स माणे विधीयंते ॥ ३३ ॥

'जिनमते' જિનશાસને પંચૈતે સંવત્સરાः પ્રરૂપ્યન્તે, તદ્યથા-'आइच्चो' त्ति પદૈકદેશે પદસમુદાયોપચારાદ્ આદિત્યસંવત્સર ઋતુસંવત્સરશ્ચન્દ્રસંવત્સરો નક્ષત્રસંવત્સરોઽભિવર્દ્ધિતસંવત્સર

इति, एते पंचापि संवत्सरा युगस्य 'माने' प्रमाणे विधीयन्ते, वक्ष्यमाणसूर्यसंवत्सर-पंचात्मकयुगचिंतायामेते उपयुज्यन्त इत्यर्थः, यथा चैते तत्रोपयुज्यन्ते तथाऽग्रे युगमास-परिमाणचिंतायां भावयिष्यामः ॥ ३३ ॥ सम्प्रत्यमूनेव सौर्यादीन् संवत्सरान् प्रतिपादयति-

गाथार्थ :- આદિત્ય, ઋતુ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, અભિવર્ધિત આ પાંચ સંવત્સરો જિનમતમાં યુગના પ્રમાણમાં હોય છે.

टीकार्थ :- જિનશાસનમાં આ પાંચ સંવત્સરોની પ્રરૂપણા છે - (૧) આદિત્ય સંવત્સર (૨) ઋતુ સંવત્સર (૩) ચંદ્ર સંવત્સર (૪) નક્ષત્ર સંવત્સર (૫) અભિવર્ધિત સંવત્સર. આ પાંચે સંવત્સરો યુગના પ્રમાણમાં હોય છે અને આગળ કહેવાતા સૂર્યાદિ પાંચ સંવત્સરો સંબંધી યુગની વિચારણામાં આ ઉપયોગી થાય છે અને જે રીતે ત્યાં એ ઉપયોગી થાય છે તે આગળ યુગમાસ પ્રમાણની વિચારણામાં ભાવના કરીશું. ॥ ૩૩ ॥ હવે, આ જ સૌર્યાદિ સંવત્સરોની પ્રરૂપણા કરે છે.

छप्पि उऊ परियट्टा एसो संवच्छरो उ आइच्चो ।
पुव्वं भणिओ कम्मो एत्तो चंदं पवुच्छामि ॥ ३४ ॥

पुण्णिमपरियट्टा पुण बारस संवच्छरो हवइ चंदो ।
नक्खत्तविंदजोगो बारसगुणिओ उ नक्खत्तो ॥ ३५ ॥

तेरस य चंदमासा एसो अभिवड्ढिओ उ नायव्वो ।
[१]मासाणं तु पमाणं वोच्छं सव्वेसिं वासाणं ॥ ३६ ॥

[२]आइच्चो खलु मासो तीसं अद्धं च सावणो तीसा ।
चंदो एगुणतीसं बिसट्ठिभागा य बत्तीसा ॥ ३७ ॥

नक्खत्तो खलु मासो सत्तावीसं भवे अहोरत्ता ।
अंसा य एक्कवीसं सत्तट्ठिकएण छेएणं ॥ ३८ ॥

अभिवड्ढिओ उ मासो एक्कत्तीसं भवे अहोरत्ता ।
भागसयमेगवीसं चउवीसएण छेएणं ॥ ३९ ॥

---

१. म. वि. संस्करणे ज्योतिष्करण्डके पुनरेषः पाठ उपलभ्यते - 'एतेसिं तु पमाणं वोच्छमि जहक्कमं होति ॥ ४३ ॥ २. इत आरभ्य तिस्रो गाथा म. वि. संस्करणे ज्योतिष्करण्डके ६२-६३-६४ गाथात्वेनस्थापिताः सन्ति । अत्रत्य क्रमाणुसारेण लिखिता न सन्ति ।

षडपि प्रावृडादय ऋतवो यदा परिपूर्णाः आवृत्ता भवन्ति तदा स आदित्यसंवत्सरो भवति, यद्यपि च लोके षष्ट्यहोरात्रप्रमाणः प्रावृडादिक ऋतुः प्रसिद्धस्तथाऽपि परमार्थतः स एकषष्ट्यहोरात्रप्रमाणो वेदितव्यः, तत्रैवोत्तरकालमव्यभिचारदर्शनाद्, अत एव तस्मिन् संवत्सरे त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि रात्रिन्दिवानामवसेयानि, पूर्वं भणितः- पूर्व प्रतिपादितः 'कर्म' कर्मसंवत्सर इति नासौ भूयोऽभिधीयते, किन्तु पूर्प्रतिपादित एवात्रावधारणीयः, तत्र च रात्रिन्दिवपरिमाणं त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि, एतच्च प्रागेवोक्तमत ऊर्ध्वं 'चान्द्रं' चन्द्रसंवत्सरं प्रवक्ष्यामि ॥ ३४ ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति- 'द्वादश' द्वादशसङ्ख्याः पौर्णमासीपरावर्त्ता एकश्चन्द्रः-एकश्चन्द्रसंवत्सरो भवति, एकश्च पौर्णमासीपरावर्त्त एकश्चान्द्रो मासः, तस्मिंश्च चान्द्रे मासे रात्रिन्दिवपरिमाण-चिन्तायामेकोनत्रिंशद्रात्रिन्दिवानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा रात्रिंदिवस्य, एतद् द्वादशभिर्गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि रात्रिंदिवानां द्वादश च द्वाषष्टिभागा रात्रिंदिवस्य, एवंपरिमाणश्चान्द्रः संवत्सरः । सम्प्रति नक्षत्रसंवत्सरमाह-नक्षत्रवृन्दयोगः-सप्तविंशत्या नक्षत्रैः साकल्येन य एकक्रामणयोग एष द्वादशभिर्गुणितो 'नक्षत्रो' नक्षत्रसंवत्सरो भवति, अत्र पुनरेकः समस्तनक्षत्रयोगपर्याय एव नक्षत्रमासः, स च सप्तविंशतिरहोरात्रा एकविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा अहोरात्रस्य, एष राशि र्यदा द्वादशभि र्गुण्यते तदा त्रीण्यहो-रात्रशतानि सप्तविंशत्यधिकानि एकपञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागा अहोरात्रस्य, एवावत्प्रमाणो नक्षत्रसंवत्सरः ॥ ३५ ॥ साम्प्रतमभिवर्द्धितसंवत्सरमाह-त्रयोदश चन्द्रमासा यस्मिन् संवत्सरे भवन्ति स एष संवत्सरोऽभिवर्द्धित इत्युच्यते, एकस्मिंश्च चन्द्रमासेऽहोरात्रा एकोनत्रिंशद् भवन्ति द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, एष राशिस्त्रयोदशभिर्गुण्यते, जातानि त्रीण्यहोरात्रशतानि त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, एतावद्रात्रिन्दिवपरिमाणोऽभिवर्धितसंवत्सरः, संप्रति एतदेवानन्तरभावितं रात्रिन्दिवपरिमाणं क्रमेण संवत्सराणां साक्षादुपदेष्टुकामः प्रथमतो मासपरिमाणार्थमाह- 'सर्वेषां'पञ्चानामपि 'वर्षाणां' संवत्सराणां क्रमेण मासानां परिमाणं वक्ष्ये ॥ ३६ ॥ तदेवाह-'आदित्य' आदित्यसंवत्सरसम्बन्धी खलु मासो भवति त्रिंशद्रात्रिंदिवानि एकस्य च रात्रिन्दिवस्यार्द्धं, तथाहि-सूर्यसंवत्सरस्य परिमाणं त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि रात्रिंदिवानि, द्वादशभिश्च मासैः संवत्सरः ततस्त्रयाणां शतानां षट्षष्ट्यधिकानां द्वादशभिर्भागे ह्रते यथोक्तं मासपरिमाणं

भवति । तथा सावनो मासः-कर्ममासस्त्रिंशद् रात्रिंदिवानि, तथाहि-कर्मसंवत्सरस्त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि, तेषां द्वादशभिर्भागे हृते भवति यथोक्तं कर्ममासपरिमाणं, तथा चन्द्रमास एकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा दिनस्य, तथाहि-चान्द्रसंवत्सरस्त्रीण्यहोरात्रशतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि द्वादश च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, तत्र त्रयाणां शतानां चतुष्पञ्चाशदधिकानां द्वादशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा एकोनत्रिंशदहोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्ति षडहोरात्राः, ते द्वाषष्टिभागकरणार्थं द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि द्विसप्तत्यधिकानि, येऽपि च द्वादश द्वाषष्ठिभागा उपरितना स्तेऽपि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रीणिशतानि चतुरशीत्यधिकानि तेषां द्वादशभिर्भागे हृते लब्धा द्वात्रिंशद् द्वाषष्टिभागाः, एतावच्चन्द्रमासपरिमाणं ॥ ३७ ॥ नक्षत्रमासः सप्तविंशतिरहोरात्र एकविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा अहोरात्रस्य, नक्षत्रसंवत्सरे ह्यहोरात्रास्त्रीणि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि एकपञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागा अहोरात्रस्य, ततस्त्रयाणां शतानां सप्तविंशत्यधिकानां द्वादशभिर्भागो ह्रियते, लब्धाः सप्तविंशतिरहोरात्राः, शेषास्त्रयस्तिष्ठन्ति, तेऽपि सप्तषष्टिभागकरणार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जाते द्वे शते एकोत्तरे २०१, येऽपि चोपरितना एकपञ्चाशत् सप्तषष्टिभागास्तेऽपि च तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते द्विपञ्चाशदधिकानि २५२, तेषां द्वादशभिर्भागे हृते लब्धा एकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, आगतं यथोक्तं नक्षत्रमासपरिमाणम् । अभिवर्द्धिते मासे एकत्रिंशदहोरात्रा एकविंशत्युत्तरं शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामहोरात्रस्य, तथाहि-अभिवर्द्धितसंवत्सरस्त्रीणि रात्रिंदिवशतानि त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, तत्र त्रयाणां शतानां त्र्यशीत्यधिकानां द्वादशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा एकत्रिंशदहोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्त्येकादशाहोरात्राः, ते चतुर्विंशत्युत्तरशतभागकरणार्थं चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जातानि त्रयोदशशतानि चतुःषष्ट्यधिकानि १३६४, येऽपि चोपरितनाश्चतुश्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागास्तेऽपि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जाता अष्टाशीतिः, साऽनन्तरराशौ प्रक्षिप्यते, जातानि चतुर्दश शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि १४५२, तेषां द्वादशभिर्भागे हृते लब्धमेकविंशत्युत्तरशतं भागानामिति ॥ ३९ ॥ सम्प्रति प्रतिसंवत्सरमहोरात्रप्रमाणमाह—

ગાથાર્થ :- છએ ઋતુઓના પરિવર્તનથી આ આદિત્ય સંવત્સર થાય છે. કર્મ સંવત્સર આગળ જણાવી દીધો છે, હવે ચંદ્ર સંવત્સર કહીશ. બાર પૂર્ણિમાના પરિવર્તન દ્વારા ચંદ્ર સંવત્સર થાય છે. નક્ષત્રો સાથે ચંદ્રનો યોગ બાર વડે ગુણતાં નક્ષત્ર સંવત્સર થાય છે. તેર ચંદ્રમાસનો અભિવર્ધિત જાણવો, સર્વે વર્ષોના માસોનું પ્રમાણ કહીશ.

આદિત્ય માસ સાડા ત્રીસ દિવસનો, સાવન માસ ત્રીસ દિવસનો, ચંદ્ર ઓગણીશ દિવસ તથા બત્રીસ બાસઠિયા ભાગ જેટલો, નક્ષત્ર માસ સત્તાવીશ અહોરાત્ર તથા સડસડથી છેદાયેલા એકવીશ અંશો, અભિવર્ધિત માસ એકત્રીસ અહોરાત્ર તથા એકસો ચોવીસથી છેદાયેલા એકસો એકવીશ ભાગ પ્રમાણ જાણવો.

ટીકાર્થ :- ((૧) આદિત્ય સંવત્સર, (૨) ઋતુ / કર્મ / સાવન સંવત્સર)

વર્ષાદિ છએ ઋતુઓ જ્યારે પરિપૂર્ણ થાય છે ત્યારે તે આદિત્ય સંવત્સર થાય છે. છતાં તે વાસ્તવિક રીતે ૬૧ અહોરાત્ર પ્રમાણ-ઋતુનો જાણવો જેથી પાછળથી કોઈ વિરોધ ન રહે. એટલે જ તે સંવત્સરના ૬૧ × ૬ = ૩૬૬ અહોરાત્રો જાણવા. કર્મ સંવત્સર વિશે આગળ જણાવેલું છે, એટલે ફરીથી જણાવવાની જરૂર નથી તે ત્યાંથી જાણી લેવું. તેમાં અહોરાત્રોનું પ્રમાણ ૩૬૦ છે જે આગળ જણાવેલું છે, હવે ચાંદ્રસંવત્સરનો અવસર હોવાથી તે જણાવીશ. ॥ ૩૪ ॥

(૩) **ચાંદ્ર સંવત્સર** :- ક્રમસર બાર પૌર્ણમાસી (પૂનમ)નું પરાવર્તન થતાં ૧ ચંદ્ર સંવત્સર થાય છે. ૧ પૂનમ પરિવર્તતાં ૧ માસ થાય છે તે ચંદ્રમાસના ૨૯ ૩૨/૬૨ અહોરાત્રો થાય છે. તેને ૧૨ થી ગુણતાં ચંદ્ર સંવત્સરમાં ૩૫૪ ૧૨/૬૨ અહોરાત્ર થાય છે જેમ કે- (૨૯ પૂર્ણ દિવસો × ૧૨ કરતાં = ૩૪૮ આવે, ઉપરના ભાગે ૩૨ ભાગોને × ૧૨ કરતાં = ૩૮૪ થાય એને ૬૨થી ભાગતાં પરિપૂર્ણ ૬ અહોરાત્ર આવે છે અને શેષ ૧૨ વધે છે આવેલા અહોરાત્રને ૩૪૮ સાથે ભેળવતાં ૩૪૮ + ૬ = ૩૫૪ પૂર્ણ અહોરાત્ર તથા ૧૨/૬૨ ભાગ અહોરાત્ર આવશે.)

(૪) **નક્ષત્ર સંવત્સર** :- સત્તાવીશે નક્ષત્ર સંપૂર્ણ રીતે એકવાર ચંદ્ર સાથે ક્રામણ યોગ કરે છે ત્યારે ૧ નક્ષત્ર માસ થાય છે તેને ૧૨ થી ગુણતાં ૧ નક્ષત્ર સંવત્સર થાય છે. નક્ષત્ર માસનું પ્રમાણ ૨૭ ૨૧/૬૭ અહોરાત્ર છે તેને ૧૨થી ગુણતાં ૨૭ × ૧૨ = ૩૨૪ પૂર્ણ અહોરાત્ર તથા ઉપરના ૨૧ અંશોને ૧૨થી ગુણતાં ૨૫૨ અંશ આવે એના અહોરાત્ર લાવવા ૬૭થી ભાગ કરતાં ૩ પૂર્ણ અહોરાત્ર આવે છે તથા શેષ ૫૧ અંશ વધે છે આવેલા અહોરાત્રને ઉપરના સાથે ભેળવતાં ૩૨૪ + ૩ = ૩૨૭ પૂર્ણ અહોરાત્ર તેમજ ૫૧/૬૭ અહોરાત્ર આટલું નક્ષત્ર સંવત્સરનું અહોરાત્રોનું પ્રમાણ છે.

(૫) **અભિવર્ધિત સંવત્સર** :- જે સંવત્સરમાં ૧૩ ચંદ્રમાસો હોય તે અભિવર્ધિત સંવત્સર કહેવાય છે. ૧ ચંદ્રમાસના ૨૯ ૩૨/૬૨ અહોરાત્ર છે એને ૧૩ થી ગુણતાં

૨૯ × ૧૩ = ૩૭૭ પૂર્ણ અહોરાત્ર તેમજ ઉપરના ૩૨ અંશોને × ૧૩ કરતાં ૪૧૬ અંશો આવે તેના અહોરાત્ર લાવવા ૬૨થી ભાગ આપતાં ૬ પૂર્ણ અહોરાત્ર આવે છે. શેષ ૪૪ વધે છે આવેલા અહોરાત્રોને ઉપરના સાથે ભેળવતાં ૩૭૭ + ૬ = ૩૮૩ પૂર્ણ અહોરાત્ર તથા ૪૪/૬૨ અહોરાત્ર થાય છે.

હવે, આ જ અહોરાત્રનું પ્રમાણ ક્રમથી સાક્ષાત્ ઉપદેશવાની ઇચ્છાથી સૌપ્રથમ માસ પ્રમાણ જણાવે છે, પાંચે સંવત્સરોના ક્રમથી માસપ્રમાણ જણાવે છે. ॥ ૩૬ ॥

સૂર્ય સંવત્સરનો માસ ૩૦ ૧/૨ અહોરાત્રનો હોય છે તે આ રીતે - સૂર્યસંવત્સરનું પ્રમાણ ત્રણસો છાસઠ (૩૬૬) અહોરાત્ર, આ સંવત્સર ૧૨ માસનું છે ૩૬૬ને ૧૨થી ભાગ કરતા ૩૬૬÷૧૨ = ૩૦, ૧/૨ માસનું અહોરાત્ર પ્રમાણ થાય છે. તથા સાવન (કર્મ) માસ ૩૦ અહોરાત્ર પ્રમાણ હોય છે. કર્મ સંવત્સરના દિવસો ૩૬૦ અને ૧૨થી ભાગ કરતાં આટલું પ્રમાણ થાય છે તથા ચંદ્રમાસ ૨૯ ૩૨/૬૨ અહોરાત્રનો હોય છે, ચંદ્ર સંવત્સરના અહોરાત્ર ૩૫૪ ૧૨/૩૨ છે તેને ૧૨થી ભાગ કરતાં ૩૫૪/૧૨ = ૨૯ અહોરાત્ર તથા શેષ ૬ અહોરાત્ર વધે તેના ૬૨ ભાગ કરવા ૬૨થી ગુણવા એટલે ૩૭૨ અંશ આવે તેમાં ઉપરના ૧૨ અંશ ઉમેરતાં ૩૮૪ તેને ૧૨થી ભાંગતા ૩૨ બાસઠીયા અંશ આવે છે. અર્થાત્ એક ચંદ્રમાસ ૨૯ ૩૨/૬૨ અહોરાત્ર પ્રમાણ થાય. ॥ ૩૭ ॥ નક્ષત્ર માસનું પ્રમાણ ૨૭, ૨૧/૬૭ અહોરાત્ર છે, નક્ષત્ર સંવત્સરના ૩૨૭ ૫૧/૬૭ અહોરાત્રો છે તેને ૧૨થી ભાગ કરતાં ૩૨૭/૧૨ = ૨૭ આવે છે. શેષ ૩ અહોરાત્ર વધ્યા તેના અંશ કરવા ૬૭ થી ગુણવા એટલે ૬૭ × ૩ = ૨૦૧ આવ્યા તેમાં ઉપરના ૫૧ અંશ ઉમેરતાં ૨૫૨ થાય તેને ૧૨થી ભાગ આપતાં ૨૧ અંશ આવે છે. અર્થાત્ એક નક્ષત્ર માસના અહોરાત્ર ૨૭ ૨૧/૬૭ થયા.

અભિવર્ધિત માસના અહોરાત્ર ૩૧, ૧૨૧/૧૨૪ છે. અભિવર્ધિત સંવત્સરના અહોરાત્રો ૩૮૪, ૪૪/૬૨ છે ત્યાં ૩૮૪ને ૧૨થી ભાગતાં ૩૧ અહોરાત્ર આવે છે. શેષ ૧૧ વધે છે તેના અંશ લાવવા ૧૨૪ થી ગુણવા એટલે ૧૧ × ૧૨૪ = ૧૩૬૪, ૪૪/૬૨ના પણ ૧૨૪ ભાગના અંશ લાવવા ૨ થી ગુણવા એટલે ૪૪/૬૨ × ૨ = ૮૮/૧૨૪ થાય, આ અંશોને ઉપરના ૧૩૬૪માં ભેળવતા ૧૪૬૨ આવે છે તેને ૧૨ થી ભાગતાં ૧૨૧ અંશ આવ્યા. અર્થાત્ એક અભિવર્ધિત માસના ૩૧, ૧૨૧/૧૨૪ અહોરાત્ર થયા. ॥ ૩૯ ॥

तिन्नि अहोरत्तसया छावट्ठा भक्खरो हवइ वासो ।
तिन्नि सया पुण सट्ठा कम्मो संवच्छरो हवइ ॥ ४० ॥

तिन्नि अहोरत्तसया चउपण्णा नियमसो हवइ चंदो ।
भागा य बारसेव य बावट्ठिकएण छेएण ॥ ४१ ॥ अ

तिण्णि अहोरत्तसया सत्तावीसाय होन्ति नक्खत्ते ।
एक्कावन्नं भागा सत्तट्ठिकएण छेएण ॥ ४१ ॥ ब

तिण्णि अहोरत्तसया तेसीइं चेव होइ अभिवड्ढे ।
चोयालीसं भागा बावट्ठिकएण छेएण ॥ ४२ ॥

एता व्याख्यातार्थाः ॥ ४०-४२ ॥ तदेवमुक्तं प्रति संवत्सरं रात्रिंदिवपरिमाणम्, एकैकस्मिंश्च रात्रिंदिवे त्रिंशन्मुहूर्त्ताः, तत एकैकस्मिन् संवत्सरे यावन्तो मुहूर्त्ता भवन्ति तदेतत्क्रमेण प्रतिपिपादयिषुराह-

दस चेव सहस्साइं नव चेव सया हवंतऽसीया य ।
एयं मुहुत्तगणियं नेयव्वं सूरवासस्स ॥ ४३ ॥

दस चेव सहस्साइं अट्ठेव सया हवंति संपुण्णा ।
एयं मुहुत्तगणियं नायव्वं कम्मवासस्स ॥ ४४ ॥

चंदे मुहुत्तगणितं सयाणि छच्चेव पण्णवीसाणि ।
दस य सहस्सा पुण्णा बिसट्ठिभागा य पन्नासं ॥ ४५ ॥

नव चेव सहस्साइं सयाणि अट्ठेव होंति बत्तीसा ।
नक्खत्ते खलु वासे छप्पण सगसट्ठिभागा य ॥ ४६ ॥

एक्कारस य सहस्सा पंचेव सया हवंति एक्कारा ।
अभिवड्ढिए मुहुत्ता वासे अट्ठारस य भागा ॥ ४७ ॥

'सूर्यवर्षस्य' सूर्यसंवत्सरस्य 'मुहुर्त्तगणितं' मुहूर्त्तपरिमाणमेतज्ज्ञातव्यं, किं तत् ? इत्याह- दश सहस्राणि नव शतानि 'अशीतानि' अशीत्यधिकानि, तथाहि- सूर्यसंवत्सरेऽहोरात्राणां त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि भवन्ति, एकैकस्मिंश्चाहोरात्रे त्रिंशन्मुहूर्त्ताः,

ततस्त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि त्रिंशता गुण्यन्ते, ततो यथोक्तं मुहूर्त्तपरिमाणं भवति ॥ ४३ ॥ 'कर्मवर्षस्य' कर्मसंवत्सरस्य मुहूर्त्तगणितमेतज्ज्ञातव्यं, यदुत दश सहस्राणि परिपूर्णानि चाष्टौ शतानि १०८०० तथाहि-कर्मसंवत्सरे रात्रिंदिवानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि, ततस्तानि त्रिंशता गुण्यन्ते, ततो यथोक्तं मुहूर्त्तगणितमागच्छति ॥ ४४ ॥ 'चान्द्रे' चन्द्रसंवत्सरे 'मुहूर्तगणितं' मुहूर्त्तपरिमाणं' दश सहस्राणि षट् शतानि 'पञ्चविंशानि' पञ्चविंशत्यधिकानि मुहूर्त्तानाम्, एकस्य च मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागाः परिपूर्णाः पञ्चाशत् १०६२५-५०।६२ तथाहि-चान्द्रे संवत्सरे रात्रिंदिवानि त्रीणि शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि द्वादश च द्वाषष्टिभागा रात्रिन्दिवस्य, ततस्त्रीणि शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि रात्रिंदिवानां त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि मुहूर्त्तानां दश सहस्राणि षट् शतानि विंशत्यधिकानि १०६२०, येऽपि च द्वादश द्वाषष्टिभागा रात्रिंदिवस्य तेऽपि त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि षष्ठधिकानि ३६०, एतेषां द्वाषष्ट्या भागे ह्रते लब्धाः पंच मुहूर्त्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति पंचाशद् द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य, मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तराशौ, प्रक्षिप्यन्ते, ततो यथोक्तं मुहूर्त्तप्रमाणं भवति १०६२५-५०।६२ ॥४५॥ 'नक्षत्रे' नक्षत्रसम्बन्धिनि संवत्सरे मुहूर्त्तानां नव सहस्राण्यष्टौ शतानि 'द्वात्रिंशानि' द्वात्रिंशदधिकानि भवन्ति षट्पंचाशच्च सप्तषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य ९८३२-५६।६७ तथाहि-नक्षत्रसंवत्सरे त्रीण्यहोरात्रशतानि सप्तविंशत्यधिकानि एकपंचाशच्च सप्तषष्टिभागा रात्रिंदिवस्य, तत्र त्रीणि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि नव सहस्राण्यष्टौ शतानि दशोत्तराणि ९८१०, येऽपि चैकपंचाशत्सप्तषष्टिभागा रात्रिंदिवस्य, तेऽपि त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानिं पंचदश शतानि त्रिंशदधिकानि १५३०, तेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति षट्पंचाशत् सप्तषष्टिभागाः, मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो भवति यथोक्तं मुहूर्त्तपरिमाणमिति ॥४६॥ अभिवर्द्धिते संवत्सरे मुहूर्त्ता भवन्ति-एकादश सहस्राणि पंच शतान्येकादशानि-एकादशाधिकानि अष्टादश च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य ११५११-१८।६२ तथाहि-अभिवर्द्धिते संवत्सरे रात्रिंदिवानां त्रीणि शतानि त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागा रात्रिंदिवस्य ३८३-४४।६२, तत्र त्रीणि शतानि त्र्यशीत्यधिकानि त्रिंशता गुण्यन्ते, जातान्येकादश सहस्राणि चत्वारि शतानि नवत्यधिकानि ११४९०, येऽपि च चतुश्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागास्तेऽपि त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि त्रयो दश शतानि विंशत्यधिकानि १३२०, तेषां द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा

एकविंशतिर्मुहूर्त्ताः, शेषास्तिष्ठन्त्यष्टादश द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य, मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, यथोक्तं परिमाणमागच्छति ॥ ४७ ॥ सम्प्रति तोल्यरूपतया मेयरूपतया च क्रमेण पंचानामपि संवत्सराणां क्रियते चिन्ता, तत्र सूर्यसंवत्सरस्तोल्यरूपतया चिंत्यमानो भारसहस्र-मष्टानवत्यधिकं १०९८, तथाहि सूर्यसंवत्सरे त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकान्यहोरात्राणां, अहोरात्रो भारत्रितयप्रमाणः, ततस्त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि त्रिभिर्गुण्यन्ते, जातं सहस्रमष्टानवत्यधिकमिति । मेयरूपतया तु स एव सूर्यसंवत्सरश्चिन्त्यमानस्त्रिचत्वारिं-शदाढकसहस्राणि नव शतानि विंशत्युत्तराणि ४३९२०, तथाहि-एकैकस्मिन्नहोरात्रे विंशत्युत्तरमाढकशतं भवति, ततस्त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, गुणने च सति यथोक्तमाढकपरिमाणमागच्छति ॥ कर्मसंवत्सरे तोल्यरूपतया मेयरूपतया च चिंता प्रागेव कृता । चन्द्रसंवत्सरस्तोल्यरूपतया चिन्त्यमानो भारसहस्रं द्वाषष्ट्यधिकं षट्त्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा भारस्य १०६२-३६।६२ तथाहि-चान्द्रे संवत्सरे त्रीण्यहोरात्रशतानि चतुष्पंचाशदधिकानि द्वादश च द्वाषष्टिभागा १२।६२ रात्रिंदिवस्य, एकैकस्मिंश्च रात्रिंदिवे भारत्रयं, तत्र-त्रीणि शतानि चतुष्पंचाशदधिकानि त्रिभिर्गुण्यन्ते, जातानि दश शतानि द्वाषष्ट्यधिकानि भाराणां, येऽपि च द्वादश द्वाषष्टिभागास्तेऽपि त्रिभिर्गुण्यन्ते, जाताः षट्त्रिंशद् द्वाषष्टिभागा भारस्य, मेयरूपतया तु स एव चान्द्रः संवत्सरश्चिंत्यमानो द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि पंच शतान्युत्तराण्याढकानां भवन्ति चतुर्दश च द्वाषष्टिभागा आढकस्य ४२५०३-१४।६२ तथाहि-त्रीणि शतानि चतुष्पंचाशदधिकानि विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, एकैकस्मिन् रात्रिंदिवे विंशत्युत्तरस्याढकशतस्य भावाज्जातानि द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतान्यशीत्यधिकान्याढकानां ४२४८०, येऽपि च द्वादश द्वाषष्टिभागास्तेऽपि विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जातानि चतुर्दश शतानि चत्वारिंशदधिकानि १४४०, तेषां द्वाषष्ट्या भागे हृते लब्धास्त्रयोविंशतिराढकाः, शेषास्तु चतुर्दश द्वाषष्टिभागास्तिष्ठन्ति, आढकाश्चाढकाराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो यथोक्तमाढकपरिमाणं भवति । नक्षत्रसंवत्सरस्तोल्यरूपतया चिन्त्यमानो नव भारशतानि त्र्यशीत्यधिकानि एकोनविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा भारस्य ९८३-१९।६७ तथाहि-नक्षत्रसंवत्सरे त्रीणि शतानि सप्त-विंशत्यधिकान्यहोरात्राणां एकपंचाशच्च सप्तषष्टिभागा अहोरात्रस्य, एकैकस्मिंश्चाहोरात्रे भारत्रयं, ततस्त्रीणि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि त्रिभिर्गुण्यन्ते, जातानि नव शतान्येकाशीत्यधिकानि

९८१, एकपंचाशच्च सप्तषष्टिभागाः त्रिर्भिगुण्यन्ते, जातं त्रिपंचाशदधिकमेकं शतं १५३, तस्य सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धौ द्वौ भारौ, शेषाश्चैकोनविंशतिः सप्तषष्टिभागास्तिष्ठन्ति, लब्धौ च भारौ भारराशिमध्ये प्रक्षिप्येते, ततो यथोक्तं भारपरिमाणं भवति, मेयरूपतया तु स एव नक्षत्रसंवत्सर एकोनचत्वारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतान्येकत्रिंशदधिकान्याढकानां भवन्ति त्रयोविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा आढकस्य ३९३३१-२३।६७ तथाहि-एकैकस्मिन्नहोरात्रे विंशत्युत्तरमाढकशतं, ततस्त्रीणि शतानि सप्तविंशत्यधिकान्यहोरात्राणां विंशत्युत्तराढक शतेन गुण्यन्ते, जातानि एकोनचत्वारिंशत् सहस्राणि द्वे शते चत्वारिंशदधिके आढकानां ३९२४०, येऽपि चैकपंचाशत्सप्तषष्टिभागास्तेऽपि विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जातान्येकषष्टिशतानि विंशत्युत्तराणि ६१२०, तेषां सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धा एकनवतिराढकाः ९१, शेषास्तिष्ठन्ति त्रयोविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, आढकाश्चाढकराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततः प्रागुक्तमाढकपरिमाणं भवति । तथाऽभिवर्द्धितसंवत्सरस्तोल्यरूपतया चिन्त्यमान एकादश भारशतान्येकपंचाशदधिकानि अष्टौ च द्वाषष्टिभागा भारस्य भवन्ति ११५१$\frac{८}{६२}$, तथाहि-अभिवर्द्धितसंवत्सरे त्रीण्यहोरात्रशतानि त्र्यशीत्यधिकानि भवन्ति चतुश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, एकैकस्मिंश्चाहोरात्रे भारत्रितयं, ततस्त्रीणि शतानि त्र्यशीत्यधिकानि त्रिभिर्गुण्यन्ते, जातान्येकादश शतान्येकोनपंचाशदधिकानि ११४९, येऽपि च चतुश्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागास्तेऽपि त्रिभिर्गुण्यन्ते जातं द्वात्रिंशं शतं १३२, तस्य द्वाषष्ट्या भागे हृते लब्धौ द्वौ भारौ, शेषाश्चाष्टौ द्वाषष्टिभागास्तिष्ठन्ति, लब्धौ च द्वौ भारौ प्रागुक्तभारराशिमध्ये प्रक्षिप्येते, ततो यथोक्तं तोल्यपरिमाणं भवति । स एव चाभिवर्द्धितः संवत्सरो मेयरूपतया चिन्त्यमानः षट्चत्वारिंशदाढकसहस्राणि पंचचत्वारिंशदधिकानि दश च द्वाषष्टिभागा आढकस्य भवन्ति ४६०४५-१०।६२ तथाहि-एकैकस्मिन्नहोरात्रे विंशत्युत्तरमाढकशतं, ततस्त्रीणि शतानि त्र्यशीत्यधिकान्यहोरात्राणां विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जातान्याढकानां पंचचत्वारिंशत्सहस्राणि नव शतानि षष्ट्यधिकानि ४५९६०, येऽपि च चतुश्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागास्तेऽपि विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जातानि द्विपंचाशच्छतान्यशीत्यधिकानि, (५२८०) तेषां द्वाषष्ट्या भागे हृते लब्धाः पंचाशीतिराढकाः, (८५) शेषास्तिष्ठान्ति दश द्वाषष्टिभागाः, आढकाश्च आढकराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो भवति यथोक्तमाढकपरिमाणमिति ॥४७ ॥ सम्प्रति प्रस्तुतवक्तव्यतोपसंहारं वक्ष्यमाणवक्तव्यतोपक्षेपं च कुर्व्वन्नाह-

ગાથાર્થ :- ગાથા નં. ૪૦ થી ૪૨ સુધી આગળ કહેવાઈ ગયેલી છે.

આ પ્રમાણે પ્રતિસંવત્સર અહોરાત્રની પ્રમાણની વાત થઈ. હવે, એક અહોરાત્રમાં ૩૦ મુહૂર્તો હોય છે તે અનુસારે એક સંવત્સરમાં જેટલા-જેટલા મુહૂર્તો હોય છે તે ક્રમથી જણાવે છે.

મુહૂર્ત પ્રમાણ

ગાથાર્થ :- સૂર્ય વર્ષના મુહૂર્તગણિતમાં ૧૦૯૮૦ મુહૂર્તો હોય છે, કર્મ વર્ષના મુહૂર્ત ગણિતમાં સંપૂર્ણ ૧૦૮૦૦ મુહૂર્તો હોય છે. ચંદ્રનું મુહૂર્ત ગણિત ૧૦૬૨૫ $^{૫૦}/_{૬૨}$ મુ. હોય છે. નક્ષત્ર વર્ષમાં ૯૮૩૨ $^{૫૬}/_{૬૭}$ મુહૂર્તો હોય છે, જ્યારે અભિવર્ધિત વર્ષમાં ૧૧૫૧૧ $^{૧૮}/_{૬૨}$ મુહૂર્ત ગણિત હોય છે.

ટીકાર્થ :- સૂર્યવર્ષનું મુહૂર્ત પ્રમાણ :- એક સૂર્ય સંવત્સરમાં ૧૦૯૮૦ મુહૂર્તો હોય છે. સૂર્યસંવત્સરના અહોરાત્રો ૩૬૬ × એક અહોરાત્રના મુહૂર્ત ૩૦ = યથોકત ૧૦૯૮૦ મુહૂર્ત પ્રમાણ થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

કર્મસંવત્સરનું મુહૂર્ત પ્રમાણ :- એક કર્મ સંવત્સરમાં ૧૦૮૦૦ મુહૂર્ત હોય છે. કર્મવર્ષના દિવસો ૩૬૦ × ૩૦ = યથોકત ૧૦૮૦૦ મુહૂર્ત સંખ્યા આવે છે. ॥ ૪૪ ॥

ચાંદ્ર સંવત્સરનું મુહૂર્ત પ્રમાણ :- એક ચાંદ્ર વર્ષમાં ૧૦૬૨૫ $^{૫૦}/_{૬૨}$ મુહૂર્ત હોય છે. તેનું ગણિત. ચાંદ્ર વર્ષના અહોરાત્રો ૩૫૪ $^{૧૨}/_{૬૨}$ તેને ૩૦ થી ગુણતાં ૩૫૪ × ૩૦ = ૧૦૬૨૦, હવે ઉપરના ૧૨ અંશોને મુહૂર્ત લાવવા ૩૦ થી ગુણતાં ૩૬૦ એને ૬૨થી ભાગ આપતા ૫ પૂર્ણ મુહૂર્ત અને ઉપર ૫૦ અંશ વધે. આવેલા ૫ મુહૂર્તને ઉપરની સંખ્યામાં ઉમેરતા ૧૦૬૨૫ થાય. અને $^{૫૦}/_{૬૨}$ અંશ વધે. અર્થાત્ એક ચાંદ્ર વર્ષમાં ૧૦૬૨૫ $^{૫૦}/_{૬૨}$ મુહૂર્ત થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

નક્ષત્ર વર્ષનું મુહૂર્ત પ્રમાણ :- એક નક્ષત્ર વર્ષમાં ૯૮૩૨ $^{૫૬}/_{૬૭}$ મુહૂર્ત હોય છે. તેની ગણતરી સંપૂર્ણ મુહૂર્ત તેમજ ઉપરના ૫૭ અંશોના મુહૂર્ત લાવવા તેને ૩૦ થી ગુણી ૬૭થી ભાગ આપતાં ૫૭ × ૩૦ ૧૫૩૦/૬૭ = ૨૨ મુહૂર્ત પૂર્ણ આવશે તેમજ ૫૬ અંશ શેષ રહેશે. આવેલા મુહૂર્તો ઉપરનામાં ઉમેરતાં કુલ યોગ ૯૮૧૦ + ૨૨ = ૯૮૩૨ $^{૫૬}/_{૬૭}$ મુહૂર્ત થશે. ॥ ૪૬ ॥

અભિવર્ધિત વર્ષનું મુહૂર્ત પ્રમાણ :- એક અભિવર્ધિત વર્ષમાં ૧૧૫૧૧ $^{૧૮}/_{૬૨}$ મુહૂર્તો હોય છે. જેમ કે અભિવર્ધિત વર્ષના દિવસો ૩૮૩ $^{૪૪}/_{૬૨}$ તેને ૩૦ થી ગુણતાં ૩૮૩ ×

૩૦ = ૧૧૪૯૦ પૂર્ણમુહૂર્ત ઉપરના ૪૪ અંશો ૩૦ થી ગુણતાં ૧૩૨૦ તેના મુહૂર્ત લાવવા ૬૨થી ભાગતાં ૨૧ પૂર્ણ મુહૂર્ત થશે. તેને ઉપરના સાથે મેળવતાં ૧૧૪૯૦ + ૨૧ = ૧૧૫૧૧ શેષ $^{૧૮}/_{૬૨}$ અંશ વધે છે. આ અભિવર્ધિત વર્ષનું મુહૂર્ત પ્રમાણ થયું. ॥ ૪૭ ॥

હવે, તોલ્યરૂપે અને મેયરૂપે અનુક્રમે પાંચેય સંવત્સરોની વિચારણા કરીએ. સૂર્યસંવત્સર તોલ્યરૂપે વિચારતાં ૧૦૯૮ ભાર થાય છે. આ વર્ષના દિવસો ૩૬૬ છે. ૧ દિવસ = ૩ ભાર, ૩૬૬ × ૩ = ૧૦૯૮ ભાર તથા મેય રૂપે સૂર્યવર્ષના ૪૩૯૨૦ આઢક થાય છે. ૧ દિવસ = ૧૨૦ આઢક એ રીતે ૩૬૬ અહોરાત્રના યથોક્ત આઢક થાય છે. કર્મસંવત્સર સંબંધિ તોલ્ય મેયની વિચારણા પહેલાં થયેલી છે. ચંદ્ર સંવત્સરનું તોલ્ય પ્રમાણ વિચારતાં ૧૦૬૨ $^{૩૬}/_{૬૨}$ ભાર થાય છે. ચંદ્ર સંવત્સરના દિવસો ૩૫૪ $^{૧૨}/_{૬૨}$ તેને ૩ થી ગુણતાં ૩૫૪ × ૩ = ૧૦૬૨, $^{૧૨}/_{૬૨}$ને ૩ થી ગુણતાં $^{૩૬}/_{૬૨}$ એટલે કુલ ૧૦૬૨ $^{૩૬}/_{૬૨}$ ભાર થયા. મેયરૂપે વિચારતાં ૪૨૫૦૩ $^{૧૪}/_{૬૨}$ આઢક થાય છે. એક અહોરાત્રના ૧૨૦ આઢક × ૩૫૪ = ૪૨૪૮૦ ઉપરના ૧૨ અંશ × ૧૨૦ = ૧૪૪૦ એના આઢક લાવવા ૬૨ થી ભાગ આપતાં ૨૩ આઢક પૂર્ણ આવે તેને ઉપર સાથે ભેળવતાં ૪૨૫૦૩ આઢક તેમજ ૧૪ અંશ શેષ રહે છે. નક્ષત્ર વર્ષના દિવસો ૩૨૭ $^{૫૧}/_{૬૭}$ને ૩ થી ગુણતા ૯૮૧ તથા ઉપરના ૫૧ ને ૩થી ગુણતાં ૧૫૩ તેને ૬૭ થી ભાગતાં ૨ ભાર પૂર્ણ આવે તેને ઉપરના ભાર સાથે ભેળવતા ૯૮૧ + ૨ = ૯૮૩ થાય શેષ $^{૧૯}/_{૬૭}$ અંશ વધે છે. મેયરૂપે વિચારતા ઉક્ત અહોરાત્રોને ૧૨૦ થી ગુણતા આઢક સંખ્યા ૩૯૩૩૧ $^{૨૩}/_{૬૭}$ આવે છે. ૩૨૭ અહોરાત્ર × ૧૨૦ = ૩૯૨૪૦ ઉપરના ૫૧ અંશ ૧૨૦ થી ગુણતાં ૬૧૨૦ તેને ૬૭થી ભાંગતા ૯૧ આઢક પૂર્ણ આવે તેને ઉપરના સાથે ભેળવતાં ૩૯૨૪૦ + ૯૧ = ૩૯૩૩૧ તથા ૨૩ અંશશેષ વધે છે. હવે, અભિવર્ધિતની તોલ્ય પ્રમાણતા ૧૧૫૧ $^{૯}/_{૬૨}$ છે. તેના દિવસો ૩૮૩ $^{૪૪}/_{૬૨}$ને ૩ થી ગુણતાં ૧૧૪૯ ભાર તથા ઉપરના ૪૪ અંશોને ૩ થી ગુણી (૧૩૨) ને ૬૨થી ભાગતાં ૨ ભાર આવે તેને ઉપર સાથે ભેળવતા ૧૧૪૯ + ૨ = ૧૧૫૧ ભાર તથા ઉપર ૮ અંશ શેષ વધે. તથા આ જ વર્ષને મેય પ્રમાણથી વિચારતાં ૪૬૦૪૫ $^{૧૦}/_{૬૨}$ આઢક પ્રમાણ થાય છે. તે આ રીતે - ઉક્ત સંવત્સરના દિવસો ૩૮૩ $^{૪૪}/_{૬૨}$ × ૧૨૦ આઢક = ૪૫૯૬૦ તથા શેષ ૪૪ × ૧૨૦ = ૫૨૮૦ આઢક લાવવા તેને ૬૨થી ભાગતા = ૮૫ આઢક થાય છે તેને ઉપર સાથે ભેળવતાં ૪૫૯૬૦ + ૮૫ = ૪૬૦૪૫ આઢક થાય છે અને ઉપર $^{૧૦}/_{૬૨}$ અંશ શેષ વધે છે. ॥ ૪૭ ॥

પાંચે સંવત્સરોનો સ્થાપના કોષ્ટક

સંવત્સર	માસ	અહોરાત્ર	મુહૂર્ત	તોલ્ય-ભાર	મેય-આઢક
સૂર્ય	૧૨	૩૬૬	૧૦૯૮૦	૧૦૯૮	૪૩૯૨૦
કર્મ	૧૨	૩૬૦	૧૦૮૦૦	૧૦૮૦	૪૩૨૦૦
ચાંદ્ર	૧૨	૩૫૪ $^{૧૨}/_{૬૨}$	૧૦૬૨૫ $^{૫૦}/_{૬૨}$	૧૦૬૨ -$^{૩૬}/_{૬૨}$	૪૨૫૦૩ $^{૧૪}/_{૬૨}$
નક્ષત્ર	૧૨	૩૨૭-$^{૨૧}/_{૬૭}$	૯૮૩૨-$^{૫૬}/_{૬૭}$	૯૮૩-$^{૧૯}/_{૬૭}$	૩૯૩૩૧-$^{૨૩}/_{૬૭}$
અભિવર્ધિત	૧૩	૩૮૩-$^{૪૪}/_{૬૨}$	૧૧૫૧૧-$^{૧૮}/_{૬૨}$	૧૧૫૧-$^{૮}/_{૬૨}$	૪૬૦૪૫-$^{૧૦}/_{૬૨}$

ગાથા ॥ ૪૭ ॥

યુગની સમજણ :-

एए पमाणवासा पंचवि उववण्णिया जहुद्दिट्ठा ।

एत्तो जुगवासाणि वि वोच्छामि अहाणुपुव्वीए ॥ ४८ ॥

सूत्रगाथायां नपुंसकत्वेऽपि पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, भवति च प्राकृते यथेच्छं लिङ्गव्यत्ययो, यदाह **पाणिनिः**- 'लिंगं व्यभिचार्यपी' ति, 'एतानि' अनन्तरोक्तानि 'प्रमाणवर्षाणि' अहोरात्रप्रमाणकारीणि वर्षाणि यदिवा लौकिकं लोकोत्तरं वा व्यवहारमधिकृत्य यथायोगं प्रमाणभूतानि वर्षाणि 'यथोद्दिष्टानि' येन क्रमेणोद्दिष्टानि पूर्वं तेनैव क्रमेण पंचाप्युपवर्णितानि, अत ऊर्ध्वं 'यथानुपूर्व्या' यथानुक्रमेण 'युगवर्षाणि' यैर्वर्षैर्युगं-सूर्यसंवत्सरपंचात्मकं भवति तान्यपि वक्ष्ये ॥ ४८ ॥ तान्येवाह–

चंदो चंदो अभिवड्ढिओ च चंदमभिवड्ढिओ चेव ।

पंचसहियं[१] जुगमिणं दिट्ठं तेलोक्कदंसीहिं ॥ ४९ ॥

पढमबिइया उ चंदा तइयं अभिवड्ढियं विजाणाहि ।

चंदं चेव चउत्थं पंचममभिवड्ढियं जाण ॥ ५० ॥

चान्द्रः चान्द्रस्तदनन्तरमभिवर्द्धितस्ततो भूयश्चान्द्रः, अत्र मकारोऽलाक्षणिकः, ततोऽभिवर्द्धितः, एतैरेभिर्वा पंचभिर्वर्षैः सहितं, किमुक्तं भवति ?-एतत्पञ्चवर्षात्मकं युगम्, इत्थम्भूतं च युगमिदं दृष्टं 'त्रैलोक्यदर्शिभिः' सर्वज्ञैः-तीर्थकृद्भिस्ततोऽवश्यमिदं तथेति

१. 'पंचहिं सहितं' -इति मु. ॥

श्रद्धेयम् ॥ ४९ ॥ एतदेव व्याख्यानयति-युगे-पञ्चसंवत्सरात्मकेऽनन्तरमुद्दिष्टे प्रथमद्वितीयौ संवत्सरौ चान्द्रौ ज्ञातव्यौ, तृतीयं संवत्सरमभिवर्द्धितं जानीहि, चतुर्थं संवत्सरं भूयश्चान्द्रमेव जानीहि, पंचममभिवर्द्धितम्, अत्र ये त्रयश्चान्द्राः संवत्सरास्ते द्वादशमासिकाः, यौ तु द्वावभिवर्द्धिताख्यौ संवत्सरौ तौ त्रयोदशमासकौ चन्द्रमासप्रमाणेन, अत्र द्वितीयस्य चान्द्रसंवत्सरस्य य आदिसमयस्तदनन्तरः पश्चाद्भावी समयः प्रथमचान्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानं च, तदानीं च चंद्रमसो योग उत्तराषाढाभिः, उत्तराषाढानां च तदानीं शेषीभूताःषड्विंशतिर्मुहूर्त्ताः षड्विंशतिश्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा छिन्नस्य सत्काश्चतुष्पंचाशद्भागाः, उक्तं च- "**जे[1] णं दोच्चस्स चंदसंवच्छरस्स आई से णं पढमस्स चंदसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समये, तं समयं च णं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ, ? ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं आसाढाणं छव्वीसं च मुहत्ता छव्वीसं बावट्ठिभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छेत्ता चउपण्णं चुण्णिया [भागा] सेसा**" [सूर्यप्र. पत्र १९६-८] इति । तदानीं च सूर्यस्य योगः पुनर्वसुनक्षत्रेण, पुनर्वसुनक्षत्रस्य च तदा शेषीभूताः षोडश मुहूर्त्ता अष्ट द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधाछिन्नस्य सत्का विंशतिर्भागाः, उक्तं च- '[2]तं समयं च णं सूरे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स सोलस मुहुत्ता अट्ठ य बावट्ठि भागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छित्ता वीसं चुण्णिया भागा सेसा" इति । तृतीयस्याभिवर्द्धिताख्यस्य संवत्सरस्य य आदिसमयस्तदनन्तरं पश्चाद्भावी समयो द्वितीयस्य चान्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानं, तदानीं च चन्द्रमसो योगः पूर्वाषाढाभिः, तासां च पूर्वाषाढानां शेषीभूताः सप्त मुहूर्त्तास्त्रिपंचाशच्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा छिन्नस्य सत्का एकोनचत्वारिंशद्भागाः, उक्तं च- [3]"**जे णं तच्चस्स अभिवड्ढियसंवच्छरस्स आई से णं दोच्चस्स चंदसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समए, तंसमयं च णं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता पुव्वाहिं**

---

१. यद् द्वितीयस्य चंद्रसंवत्सरस्यादि तत्प्रथमस्य चन्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानोऽनंतरपश्चात्कृतः समयः, तं समयं च चंद्रः केन नक्षत्रेण युनक्ति ? उत्तराभिरषाढाभिः, उत्तराणामषाढानां षड्विंशतिश्चमुहूर्त्ता षडविंशं । द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छित्वा चतुष्पञ्चाशच्चुर्णिताः शेषाः । २. तं समयं च सूर्यः केन नक्षत्रेण योज्यते ? पुनर्वसुना, पुनर्वसोः षोडश मुहूर्त्ता अष्टौ च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छित्वा विंशतिश्चूर्णिता भागाः शेषाः । ३. यत्तृतीयस्याभिवर्धितसंवत्सरस्यादि तद् द्वितीयस्य चंद्रसंवत्सरस्य पर्यवसानोऽनन्तर पश्चात्कृतः समयः, तं समयं च चन्द्रः केन नक्षत्रेण युनक्ति ? पूर्वाभिरषाढाभिः, पूर्वाणामषाढानां सप्त मुहूर्त्ताः त्रिपञ्चाशच्च द्वाषष्टि र्भागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिं च सप्तषष्टिधा छित्वा एक चत्वारिंशच्चूर्णिता भागाः शेषाः ।

आसाढाहिं, पुव्वाणं आसाढाणं सत्त महुत्ता तेवण्णं च बावट्ठिभागा महुत्तस्स बावट्ठिं च सत्तट्ठिहा छित्ता ईयालीसं चुण्णिया भागा सेसा" इति, तदानीं च सूर्यस्य योगः पुनर्वसुनक्षत्रेण, तस्य च पुनर्वसुनक्षत्रस्य तदा शेषीभूता द्विचत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः पंचत्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा छिन्नस्य सत्काः सप्त भागाः, उक्तं च -[१]"**तं समयं च णं सूरे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स णं बायालीसं मुहुत्ता पणतीसं च बावट्ठिभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहाछित्ता सत्त चुण्णिया भागा सेसा**" इति, चतुर्थस्य चान्द्रस्य संवत्सरस्य य आदि समयस्तदनन्तरः पश्चाद्भावी समयस्तदनन्तरमभिवर्द्धिताख्यस्य संवत्सरस्य पर्यवसानं, तदानीं च चन्द्रमसो योग उत्तराषाढाभिः, तासां चोत्तराषाढानां शेषीभूतानां तदानीं त्रयोदश मुहूर्त्ताः त्रयोदश च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा छिन्नस्य सत्काः सप्तविंशतिर्भागाः उक्तं च- "[२]**जे णं चउत्थस्स चंदसंवच्छरस्स आई से णं तच्चस्स अभिवड्ढियसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समये, तं समयं च णं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं आसाढाणं तेरस मुहुत्ता तेरस य बावट्ठीभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छित्ता सत्तावीसं चुण्णिया भागा सेसा**" इति, तदानीं च सूर्यस्य योगः पुनर्वसुनक्षत्रेण, पुनर्वसुनक्षत्रस्य च तदा द्वौ मुहूर्त्तौ षट्पंचाशद् द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा छिन्नस्य सत्काः षष्टिभागाः शेषाः, उक्तंच-[३]"**तं समयं च णं सूरे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ? ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स दो मुहुत्ता छप्पन्नं बावट्ठिभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिं च सत्तट्ठिहा छित्ता सट्ठी चुण्णिया भागा सेसा**" इति । पंचमस्य त्वभिवर्द्धितस्य संवत्सरस्य य आदिसमयस्तदनन्तरं पश्चाद्भावी समयश्चतुर्थस्य चान्द्रस्य संवत्सरस्य पर्यवसानं, तदा च चन्द्रमसो योग उत्तराषाढानक्षत्रेण, तस्य चोत्तराषाढानक्षत्रस्य तदानीं शेषीभूता एकोन द्विचत्वारिंशद् मुहूर्त्ताः चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा

१. तं समयं सूर्यः केन नक्षत्रेण युनक्ति? पुनर्वसुना, पुनर्वसोः द्विचत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः पञ्चत्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टि भागं च सप्तषष्टिधा छित्वा सप्त चूर्णिता भागाः शेषाः । २. यच्चतुर्थस्य संवत्सरस्यादि तत्तृतीयस्याभिवर्धितसंवत्सरस्य पर्यवसानोऽनन्तर पश्चात्कृतः समयः, तं समयं च चंद्र केन नक्षत्रेण युनक्ति ? उत्तराभिरषाढाभिः, उत्तराणामषाढानां त्रयोदश मुर्हूताः त्रयोदश च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टि भागं च सप्तषष्टिधा छित्वा सप्तविंशतिश्चूर्णिता भागाः शेषाः । ३. तं समयं च सूर्यः केन नक्षत्रेण युनक्ति ? पुनर्वसुना, पुनर्वसो द्वौ मुहूर्त्तौ षट्पञ्चाशद् द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिश्च सप्तषष्टिधा छित्वा षष्टिश्चूर्णिता भागाः शेषाः ।

प्रविभक्तस्य सप्तचत्वारिंशद्भागाः, उक्तं च- "[१]**जे णं पंचमस्स अभिवड्ढियसंवच्छरस्स आई से णं चउत्थस्स चंदसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समए, तं समयं च णं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं आसाढाणं बायालीसं(चत्तालीसं) मुहुत्ता चत्तालीसं च बासट्ठिभागा मुहुत्तस्स, बासट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छेत्ता सीयालीसं चुण्णिया भागा सेसा**" इति । तदानीं च योगः सूर्यस्य पुनर्वसुनक्षत्रेण, तस्य च पुनर्वसुनक्षत्रस्य तदा शेषीभूता एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ता एकविंशतिर्द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा छिन्नस्य सत्काः सप्तचत्वारिंशद्भागाः, उक्तचं- "[२]**तं समयं च णं सूरे केणं नक्खेत्तेणं जोएइ ?, ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स अउणातीसं मुहुत्ता एगवीसं बावट्ठिभागा बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छित्ता सीयालीसं चुन्निया भागा सेसा**" इति। यश्च द्वितीयस्य युगस्यादिभूतस्य चंद्रसंवत्सरस्य प्रथमसमयस्तदनन्तरं पश्चाद्भावी समयः पंचमस्याभिवर्द्धितसंवत्सरस्य पर्यवसानं तदानीं च चंद्रमसो योग उत्तराषाढानक्षत्रेण, सोऽपि, चरमसमयवर्त्ती, सूर्यस्यापि च पुष्यनक्षत्रेण, पुष्यस्यापि च तदानीं(वर्षी?)शेषीभूता एकविंशतिर्मुहूर्त्तास्त्रिचत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागाः मुहूर्त्तस्य एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधाछिन्नस्य त्रयस्त्रिंशद् भागाः, उक्तंच- "[३]**ता जे णं पढमस्स चंदसंवच्छरस्स आई से णं पंचमस्स अभिवड्ढियसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समए, तं समयं च णं चंदे केणं नक्खेत्तणं जोएइ ? ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं आसाढाण चरमसमए । तं समयं च णं सूरे केण नक्खत्तेणं जोएइ ? ता पुस्सेणं, पुस्सस्स एक्कवीसं मुहुत्ता तेयालीसं च बावट्ठिभागा मुहत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहाछित्ता तित्तीसं चुण्णिया भागा सेसा**" इति, सर्वत्र च सूर्यनक्षत्रयोगचिन्तायां मुहूर्त्ताः सूर्यमुहूर्त्ता वेदितव्या नतु व्यावहारिकाः ॥ ५० ॥ सम्प्रति युगेऽपि तोल्यरूपतया मेयरूपतया च परिमाणमतिदेशेन प्रतिपादयन्नाह–

१. यत्पञ्चमस्याभिवर्धितसंवत्सरस्यादि तच्चतुर्थस्य चंद्रसंवत्सरस्य पर्यवसानोऽनन्तरपश्चात्कृतः समयः, तं समयं च चन्द्रः केन नक्षत्रेण युनक्ति ? उत्तराभिरषाढाभिः, उत्तराणामषाढानां द्विचत्वारिंशन्मुहूर्त्ताश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टि भागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छित्वा सप्तचत्वारिंशच्चूर्णिता भागाः शेषाः । २. तं समयं च सूर्यः केन नक्षत्रेण युनक्ति ? पुनर्वसुना, पुनर्वसोरेकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ता एकविंशं द्वाषष्टिभागा द्वाषष्टि भागं च सप्तषष्टिधा छित्वा सप्तचत्वारिंशच्चूर्णिता भागाः शेषाः । ३. यत्प्रथमस्य चन्द्र संवत्सरस्यादि तत्पञ्चमस्याभिवर्धितसंवत्सरस्य पर्यवशानोऽनन्तरं पश्चात्कृतःसमयः, तं समयं च चन्द्रः केन नक्षत्रेण युनक्ति ? उत्तराभिरषाढाभिः, उत्तराणामषाढानां चरमसमये । तं समयं च सूर्यः केन नक्षत्रेण युनक्ति ? पुष्येण, पुष्यस्यैकविंशति मुर्हुतास्त्रिचत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टि भागं च सप्तषष्टिधा छित्वा त्रयस्त्रिंशच्चूर्णिता भागाः शेषाः ।

गाथार्थ :- આ પાંચેય પ્રમાણ વર્ષો જે ક્રમે ઉપદેશાયેલા તે ક્રમે વર્ણન કરાયા હવે યુગવર્ષો આનુપૂર્વીના ક્રમથી કહીશું. ॥ ૪૮ ॥

ટીકાર્થ :- આગળ કહેલા આ અહોરાત્ર પ્રમાણ કરાવનારા પ્રમાણવર્ષો લૌકિક અથવા લોકોત્તર વ્યવહારને આશ્રયીને યોગાનુસાર પ્રમાણભૂત વર્ષો પૂર્વે જે ક્રમે કહેવાયેલા તે જ ક્રમે એ પાંચેનું વર્ણન કર્યું. હવે પછી ક્રમાનુસાર જે વર્ષો દ્વારા સૂયસંવત્સરપંચાત્મક યુગ થાય છે તે પણ કહીશું. ॥ ૪૮ ॥

ગાથાર્થ :- ચંદ્ર, ચંદ્ર, અભિવર્ધિત, ચંદ્ર અને અભિવર્ધિત એ પાંચ સાથે આ યુગને ત્રૈલોક્યદર્શી (તીર્થંકરો) એ જોયું છે. પ્રથમ-દ્વિતીય ચંદ્રવર્ષો, ત્રીજું અભિવર્ધિત જાણો એ રીતે ચોથું પાછું ચંદ્ર અને પાંચમું અભિવર્ધિત જાણ. ॥ ૪૯-૫૦ ॥

ટીકાર્થ :- ચાંદ્ર, ચાંદ્ર, અભિવર્ધિત, ફરી ચાન્દ્ર પછી અભિવર્ધિત આ પાંચ વર્ષો સહિત એક યુગ થાય છે. અર્થાત્ એક યુગમાં આ પાંચ વર્ષો હોય છે. આવું યુગ તીર્થંકરોએ જોયેલું છે એટલે એ વિષયમાં અવશ્ય શ્રદ્ધા કરવી. ॥ ૪૯ ॥ એની જ વ્યાખ્યા કરે છે :-

આગળ કહેલા પાંચ સંવત્સર રૂપ યુગમાં પ્રથમ-બીજું એ ચાંદ્ર સંવત્સરો જાણવા, ત્રીજું અભિવર્ધિત જાણો, ચોથું ફરી ચાંદ્ર અને પાંચમું અભિવર્ધિત જાણવું. અહીં જે ત્રણ ચાંદ્ર સંવત્સરો છે તે ૧૨ માસના છે અને જે બે અભિવર્ધિત સંવત્સરો છે તે ચાંદ્ર માસના પ્રમાણથી ૧૩ માસના છે, અહીં બીજા ચાંદ્ર વર્ષનો જે આદિ સમય અને તેના તુરંત પાછળ રહેલો સમય પ્રથમ ચાન્દ્ર સંવત્સરનો અંતિમ સમય છે ત્યારે ચંદ્રમાનો ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સાથે યોગ છે. એ વખતે ઉત્તરાષાઢાના ૨૬ મુહૂર્તો $\frac{૨૬}{૨૨}$ અંશ તેમજ $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્તના ૬૭થી છેદાયેલા ૫૪ ભાગ બાકી રહે છે. અર્થાત્ ૨૬ $\frac{૨૬}{૨૨}$ $\frac{૫૪}{૬૭}$ મુહૂર્ત બાકી રહે છે. એ સમયે સૂર્યનો પુનર્વસુ નક્ષત્ર સાથે યોગ થાય છે અને પુનર્વસુ નક્ષત્રના ત્યારે ૧૬ $\frac{૮}{૬૨}$ મુહૂર્તો તેમજ $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્તસંબંધી $\frac{૨૦}{૬૭}$ ભાગ બાકી રહે છે. અર્થાત્ ૧૬ $\frac{૮}{૬૨}$ $\frac{૨૦}{૬૭}$ મુહૂર્ત બાકી રહે છે. ત્રીજા અભિવર્ધિત નામના સંવત્સરનો જે આદિ સમય તેના તુરંત પાછળ રહેલો સમય બીજા ચાંદ્ર સંવત્સરનો છેડો (અંતિમ સમય) છે ત્યારે ચંદ્રનો પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર સાથે યોગ થાય છે અને તે પૂર્વાષાઢાના ૭ મુહૂર્ત, $\frac{૫૩}{૬૨}$ ભાગ

તેમજ $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્ત સંબંધી સડસઠથી છેદાયેલા ૩૯ ભાગો શેષ રહે છે. અર્થાત્ ૭ $\frac{૫૩}{૬૨}$ $\frac{૩૯}{૬૭}$ મુહૂર્ત શેષ રહે છે. એ સમયે સૂર્યનો પુનર્વસુ નક્ષત્ર સાથે યોગ છે તે પુનર્વસુ નક્ષત્રના ત્યારે ૪૨ મુહૂર્તો તેમજ $\frac{૩૫}{૬૨}$ ભાગ તેમજ $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્ત સંબંધી ૬૭ થી છેદાયેલા ૭ ભાગ બાકી રહે છે અર્થાત્ ૪૨ $\frac{૩૬}{૬૨}$ $\frac{૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત શેષ રહે છે. ચોથા ચંદ્ર સંવત્સરનો જે આદિ સમય તેના પહેલાનો સમય એ અભિવર્ધિત વર્ષનો અંતિમ સમય છે ત્યારે ચન્દ્રનો યોગ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સાથે છે, અને તે ઉત્તરાષાઢાના શેષ રહેલા ત્યારે ૧૩ મુહૂર્તો તેમજ ૧૩ બાસઠીયા ભાગ તથા $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્ત સંબંધી ૬૭થી છેદાયેલા ૨૭ ભાગો હોય છે. અર્થાત્ ૧૩ $\frac{૧૩}{૬૨}$ $\frac{૨૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત બાકી છે. તે સમયે સૂર્યનો યોગ પુનર્વસુ નક્ષત્ર સાથે છે તે પુનર્વસુના ત્યારે ૨ મુહૂર્ત $\frac{૫૬}{૬૨}$ ભાગ તેમજ $\frac{૧}{૬૨}$ ભાગ સંબંધી સડસઠથી છેદાયેલા ૬૦ ભાગ શેષ રહે છે. અર્થાત્ ૨$\frac{૫૬}{૬૨}$ $\frac{૬૦}{૬૭}$ મુહૂર્ત શેષ રહે છે. પાંચમા અભિવર્ધિત સંવત્સરનો જે આદિ સમય તે તેના તુરંત પાછળ રહેલા ચોથા ચાંદ્ર સંવત્સરનો અંતિમ સમય છે ત્યારે ચન્દ્રનો યોગ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સાથે થાય છે અને તે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના ત્યારે ૪૨(૪૦) મુહૂર્તો $\frac{૪૦}{૬૨}$ ભાગો અને $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્ત સંબંધી ૬૭થી છેદાયેલા ૪૭ ભાગો બાકી હોય છે અર્થાત્ ૪૨(૪૦)$\frac{૪૦}{૬૨}$ $\frac{૪૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત શેષ રહે છે ત્યારે સૂર્યનો પુનર્વસુ નક્ષત્ર સાથે યોગ છે અને તે પુનર્વસુ નક્ષત્રના ત્યારે ૩૧ મુહૂર્તો $\frac{૨૧}{૬૨}$ ભાગો તેમજ $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્ત સંબંધી સડસઠથી છેદાયેલા ૪૭ ભાગો શેષ રહે છે. અર્થાત્ ૩૧$\frac{૨૧}{૬૨}$ $\frac{૪૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત શેષ રહે છે અને જે બીજા યુગના પ્રથમ ચાંદ્ર સંવત્સરનો આદિ સમય તે તેના તુરંત પાછળ રહેલા પાંચમા અભિવર્ધિત સંવત્સરનો અંતિમ સમય છે. ત્યારે, ચંદ્રનો ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સાથે યોગ છે તે પણ ચરમસમયવર્તી છે અને સૂર્યનો પણ પુષ્યનક્ષત્ર સાથે યોગ છે ત્યારે પુષ્યનક્ષત્રના ૨૧ મુહૂર્તો $\frac{૪૨}{૬૨}$ ભાગો તેમજ $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્ત સંબંધી ૬૭થી છેદાયેલા ૩૩ ભાગો શેષ રહે છે. અર્થાત્ પુષ્ય નક્ષત્રના ૨૧ $\frac{૪૩}{૬૨}$ $\frac{૪૩}{૬૭}$ મુહૂર્તો શેષ રહે છે અને સર્વત્ર

સૂર્ય-નક્ષત્રના યોગની વિચારણામાં જે મુહૂર્તો છે તે સૂર્ય મુહૂર્તો જાણવા નહિ કે વ્યવહારિક મુહૂર્તો. ॥ ૪૦ ॥

સંપ્રતિ યુગમાં પણ તોલ્યરૂપે અને મેયરૂપે પ્રમાણ સંક્ષેપથી જણાવે છે.

चंदमभिवड्ढियाणं वासाणं पुव्ववन्नियाणं च ।
तिविहंपि तं पमाणं जुगंमि सव्वं निरवसेसं ॥ ५१ ॥

चन्द्राभिवर्धितानां त्रयाणां चंद्रसंवत्सराणां द्वयोश्चाभिवर्द्धितसंवत्सरयोरित्यर्थः कथम्भूतानाम् ? इत्याह- 'पूर्ववर्णितानां' पूर्वप्रागहोरात्रादिप्रमाणेन तोल्यरूपतया मेयरूपतया चाभिहितानां समुदायरूपे युगे त्रिविधमप्यहोरात्रदिरूपतया तत्प्रमाणं सर्वं निरवशेषं ज्ञातव्यं । तत्राहोरात्रप्रमाणं युगेऽष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तथाहि-युगे चान्द्रसंवत्सरास्त्रयः द्वौ चाभिवार्द्धितसंवत्सरौ, चान्द्रसंवत्सरे चैकस्मिन्नहोरात्राणां त्रीणि शतानि चतुष्पंचाशदधिकानि द्वादश च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य ३५४-१२।६२ तत एतत्त्रिभिर्गुण्यते, जातान्यहोरात्राणां दश शतानि द्वाषष्ट्यधिकानि १०६२, षट्त्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य ३६।६२, अभिवर्द्धितसंवत्सरे चैकस्मिन्नहोरात्राणां त्रीणि शतानि त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य ३८३-४४।६२ एतद् द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि सप्त शतानि षट्षष्ट्यधिकानि अहोरात्राणां अष्टाशीतिश्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, प्राक्तनाश्च षट्त्रिंशद् द्वाषष्टिभागा अष्टाशीतौ प्रक्षिप्यन्ते, जातं चतुर्विंशत्यधिकं शतं १२४, तस्य द्वाषष्ट्या भागे हृते लब्धौ द्वावहोरात्रौ, तौ पूर्वेष्वहोरात्रेषु मध्ये प्रक्षिप्येते, ततः सर्वसंकलनया जाता अहोरात्रा अष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, एतावन्तो युगेऽहोरात्राः, यदा तु मुहूर्त्तपरिमाणं चिन्त्यते तदैकैकस्मिन्नहोरात्रे त्रिंशन्मुहूर्त्ता इत्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकान्यहोरात्राणां त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि चतुष्पंचाशत्सहस्राणि नव शतानि ५४९००, एतावन्तो युगे मुहूर्त्ताः तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ- [सूत्र १५४] '[१]**पंचसंवच्छरिए णं भंते ! जुगे केवइया अयणा? केवइया उऊ? केवइया मासा? केवइया पक्खा?**

---

१. पंचसांवत्सरिके युगे कियन्त्ययनानि ? कियन्तो ऋतवः ? कियन्तो मासाः ? कियन्तः पक्षाः ? कियन्तोऽहोरात्राः ? कियन्तो मुहूर्त्ताः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! पञ्च सांवत्सरिके युगे दश अयनानि त्रिंशदृतवः षष्टि र्मासा एकानि विंशोत्तराणि पक्षशतानि, अष्टादशानि त्रिंशदहोरात्र शतानि चतुष्पंचाशन्मुहूर्त्त सहस्राणि नव शतानि प्रज्ञप्तानि ।

केवइया अहोरत्ता ? केवइया मुहुत्ता पन्नत्ता ? गोयमा ! पंचसंवच्छरिए णं जुगे दस अयणा तीसं उऊ सट्ठिं मासा एगे वीसुत्तरे पक्खसए अट्ठारस तीसा अहोरत्तसया चउपण्णं मुहुत्तसहस्सा नव सया पन्नत्ता''] इति, अत्र षष्टिर्मासा विंशत्युत्तरं च पक्षशतं सूर्यसंवत्सरापेक्षया द्रष्टव्यं, ततो न कश्चिद्वक्ष्यमाणपौर्णमास्यादिसंख्यानेन सह विरोधः, एकस्मिन् मुहूर्त्ते चत्वार आढकास्ततो यद् मुहूर्त्तपरिमाणं चतुष्पंचाशत्सहस्राणि नव शतानि, तच्चतुर्भिर्गुण्यते ततो यथोक्तमाढकपरिमाणं भवति, तथैकैकस्मिन्नहोरात्रे मेयरूपतया परिमाणं त्रयो भाराः, अहोरात्राणां च युगेऽष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि, ततस्तानि त्रिभिर्गुण्यन्ते, जातानि चतुष्पंचाशच्छतानि नवत्यधिकानि ५४९० एवावन्तो भारा युगे ॥५१॥ सम्प्रति युगसंवत्सरमासादीनामादिं प्ररूपयति–

गाथार्थ :- પૂર્વે વર્ણન કરેલા ચાંદ્ર-અભિવર્ધિત વર્ષોનું જે પ્રમાણ છે તે યુગમાં પણ નિરવશેષ સર્વ જાણવું.

टीकार्थ :- પૂર્વે અહોરાત્રાદિ પ્રમાણથી તોલ્યરૂપે અને મેય રૂપે કહેલા ત્રણ ચાંદ્રસંવત્સરો અને બે અભિવર્ધિત સંવત્સરોના સમુદાયરૂપ યુગમાં અહોરાત્રાદિરૂપે કહેલાં ત્રણે પ્રકારના સર્વે પ્રમાણો નિરવશેષ જાણવા. ત્યાં યુગમાં ૧૮૩૦ અહોરાત્રો છે. એટલે કે યુગમાં ત્રણ ચાંદ્ર સંવત્સરો અને બે અભિવર્ધિત સંવત્સરો છે. એક ચાંદ્ર સંવત્સરમાં ૩૫૪$\frac{૧૨}{૬૩}$ અહોરાત્ર છે અને ૩થી ગુણતાં ૧૦૬૨$\frac{૩૬}{૬૨}$ અહોરાત્રો થાય છે તથા એક અભિવર્ધિત વર્ષમાં ૩૮૩$\frac{૪૪}{૬૨}$ અહોરાત્રો છે એને ૨ થી ગુણતાં ૩૮૩×૨=૭૬૬ તથા ૩૫૨ના $\frac{૪૪}{૬૨}$ ભાગોને ૨ થી ગુણતાં = $\frac{૮૮}{૬૨}$ એમાં પૂર્વના $\frac{૩૬}{૬૨}$ ૩મેરતાં $\frac{૧૨૪}{૬૨}$ થશે. અર્થાત્ ૨ પૂર્ણ અહોરાત્ર આવશે એને પૂર્વના ૧૦૬૨ + ૭૬૬ = ૧૮૨૮માં ૩મેરતાં કુલ ૧૮૩૦ અહોરાત્રો એક યુગમાં થશે. એના જ્યારે મુહૂર્ત પ્રમાણ વિચારીએ ત્યારે ૧૮૩૦ ને ૩૦ થી ગુણતાં ૫૪,૯૦૦ મુહૂર્ત આવશે. **"જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ"**માં કહ્યું છે. **"પાંચ સંવત્સરના યુગમાં ભગવન્ ! કેટલા અયનો, કેટલા ઋતુ, કેટલા માસો, કેટલા પક્ષો, કેટલા અહોરાત્રો, કેટલા મુહૂર્તો કહ્યા છે ? ગૌતમ ! પાંચ સંવત્સરના યુગમાં દશ અયનો, ત્રીસ ઋતુ, સાઈઠ માસો, એકસો વીસ પક્ષો, અઢારસો ત્રીસ અહોરાત્રો, ચોપ્પન હજાર નવસો મુહૂર્તો પ્રરૂપેલા છે."** અહીં, સાઈઠ માસો અને એકસોવીશ પક્ષો સૂર્ય સંવત્સરની

અપેક્ષાએ જાણવા. તેથી, કહેવાનારી પૌર્ણમાસી આદિ સંખ્યા સાથે કોઈ વિરોધ નહિ આવે. એક મુહૂર્તમાં ચાર આઢકો છે. ૫૪૯૦૦ મુહૂર્તોને ૪ થી ગુણતાં ૨૧૯૬૦૦ આઢક થાય. તથા મેયરૂપે પ્રમાણ - એક અહોરાત્રના ત્રણ ભાર, યુગમાં ૧૮૩૦ અહોરાત્ર, તેને ત્રણથી ગુણવા એટલે ૫૪૯૦ ભાર એક યુગના થાય છે. ॥ ૫૧ ॥
હવે યુગ, સંવત્સર, માસાદિના આરંભ જણાવે છે

યુગના સંવત્સર, માસ, પક્ષ, દિવસ, મુહૂર્તાદિના આરંભ/આદિ.

आदी जुगस्स संवच्छरो उ मासस्स अद्धमासो उ ।
दिवसो भरहेरवए [1]राई य विदेहवासेसु ॥ ५२ ॥

दिवसाइ अहोरत्ता बहुलाईयाणि होंति पव्वाणि ।
अभिई नक्खत्ताई [2]रुद्दो आदी मुहुत्ताणं ॥ ५३ ॥

युगस्य-चन्द्राभिवर्द्धितरूपसंवत्सरपंचकात्मकस्यादिसंवत्सरः, स च चान्द्रः, ततोऽन्ययुगस्य प्रवर्त्तनाच्चान्द्रस्य संवत्सरस्यादिर्मासः, स च श्रावणो, यत आषाढपौर्णमासीचरमसमयः पाश्चात्ययुगस्य पर्यवसानं, ततोऽभिनवयुगस्यादिर्मासः प्रवर्त्तमानः श्रावण एव भवति, तस्यापि च मासस्य श्रावणस्यादिरर्द्धमासः- पक्षः, पक्षद्वयमीलनेन मासस्य सम्भवात्, सोऽपि च पक्षो बहुलो वेदितव्यः, पौर्णमास्यनन्तरं च बहुलपक्षस्यैव भावात्, तस्यापि बहुलस्यार्द्धमासस्यापि भरते ऐरवते च दिवसो महाविदेहेषु रात्रिः, तथाहि- आषाढपौर्णमासीरात्र्यनन्तरमस्मिन् भरतक्षेत्रे युगस्यादिः प्रवर्त्तते, ततो दिवस एव मासादिरुपपद्यते, यदा च भरतक्षेत्रे दिवसस्तदैरवतेऽपि दिवसः, तदा च पूर्वविदेहेषु अपरविदेहेषु च रात्रिरत ऐरवतेऽप्यर्द्धमासस्यादिर्दिवसो महाविदेहेषु रात्रिरिति ॥५२॥ सम्प्रति भरतैरवते अधिकृत्यादिप्ररूपणार्थमाह- 'दिवसे' त्यादि, भरते ऐरवते च 'दिवसादयः' दिवसमूला अहोरात्राः, युगस्यादौ दिवसस्यैवेह प्रवर्त्तमानत्वात्, 'पर्वाणि' पक्षरूपाणि 'बहुलादीनि' कृष्णादीनि भवन्ति, कृष्णपक्षस्यैव युगादौ भावात्, तथा नक्षत्राणामादिरभिजित्, तत एवारभ्य नक्षत्राणां क्रमेण युगे प्रवर्त्तमानत्वात्, तथाहि—उत्तराषाढानक्षत्रचरमसमये पाश्चात्ययुगस्य पर्यवसानं, ततोऽभिनवयुगस्यादिनक्षत्रमभिजिदेव भवति, तथा मुहूर्त्तानामादिर्मुहूर्त्तो रुद्रः, इह दिवसादिरहोरात्र इत्युक्तं, दिवसादिके चाहोरात्रे क्रमेण अमी त्रिंशन्मुहूर्त्तास्तद्यथा-प्रथमो मुहूर्त्तो

१. अत्र 'राइ य महाविदेहेसु' इति पाठानुसारेण वृत्ति दृश्यते, किन्तु कस्मिंश्चिदप्यादर्शे नोपलभ्यतेऽयं पाठः ।
२. 'रुद्दो आदी मुहुत्ताणं' इति म. वि. संस्करणे ।

रुद्रः ? द्वितीयः श्रेयान् २ तृतीयो मित्रः ३ चतुर्थो वायु; ४ पंचमस्सुपीतः ५ षष्ठोऽभिचन्द्रः ६ सप्तमो माहेन्द्रः ७ अष्टमो बलवान् ८ नवमः[१] पक्ष्मः ९ दशमो बहुसत्यः १० एकादश ऐशानः ११ द्वादशस्त्वष्टा १२ त्रयोदशो भावितात्मा १३ चतुर्दशो वैश्रवणः १४ पंचदशो वारुण १५ षोडश आनन्दः १६ सप्तदशो विजयः १७ अष्टादशो विश्वासनः १८ एकोनविंशतितमः प्राजापत्यः १९ विंशतितम उपशमः २० एकविंशतितमो गान्धर्वः २१ द्वाविंशतितमोऽग्निवैश्यः २२ त्रयोविंशतितमः शतवृषभः २३ चतुर्विंशतितम आतपवान् २४ पंचविंशतितमोऽममः २५ षड्विंशतितम ऋणवान् २६ सप्तविंशतितमो भौमः २७ अष्टाविंशतितमो वृषभः २८ एकोनत्रिंशत्तमः सर्वार्थः २९ त्रिंशत्तमो राक्षस; ३० । उक्तं च **जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ**-[सूत्र १५२] **"रुद्दे १ सेए २ मित्ते ३ वायू ४ सुपीए ५ तहेव अभिचंदे ६ । माहिंद ७ बलवं ८ पम्हे[२] ९ बहुसच्चे १० चेव ईसाणे ११ ॥१॥ तट्ठे १२ व भावियप्पा १३ वेसवणे १४ वारुणे १५ य आणंदे १६ । विजये १७ य वीससेणे १८ पायावच्चे १९ तह य उवसमे २० य ॥ २ ॥ गंधव्व २१ अग्गिवेसा २२ सयरिसहे २३ आयवं २४ च अममं २५ च । अणवं २६ भोमे २७ रिसहे २८ सव्वट्ठे २९ रक्खसे ३० ईया ॥ ३ ॥"** ततो युगे मुहूर्त्तानामादि रुद्र एव भवति, तथा च **जम्बूद्वीपप्रज्ञप्र**प्तावेवोक्तं-[सूत्र १५४] **"किमाइया[३] णं भंते ! संवच्छरा ? किमाइया अयणा ? किमाइया उऊ ? किमाइया मासा ? किमाइया पक्खा ? किमाइया अहोरत्ता ? किमाइया मुहुत्ता ? किमाइया करणा ? किमाइया नक्खत्ता ? गोयमा ! चंदाइया संवच्छरा दक्खिणाइया अयणा पाउसाइया उऊ सावणाइया मासा बहुलाइया पक्खा दिवसाइया अहोरत्ता रोद्दाइया मुहुत्ता बवाइया करणा अभिइआइया नक्खत्ता पन्नत्ता समणाउसो !"** इति ॥ तदेवं **'राइया महविदेहेसु'** (राई य विदेहवासेसु) इत्यनेनावयवेन महाविदेहेषु ॥ अनया गाथया भरतैरावतयोर्युगस्यादिः प्ररूपितः, सम्प्रति भरतैरावतविदेहेषु साधारणं युगस्यादिं प्ररूपयति-

---

१. अत्र जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति टीकायां [पत्र ४१३] सूर्यप्रज्ञप्ति टीकायां च [पत्र १४६] "नवमो ब्रह्मा" इति दृश्यते ॥ २. जम्बूद्वीपप्र० सूर्यप्रज्ञप्तौ चात्र "पम्ह" स्थाने "बम्भे" इति वर्तते ॥ ३. (छा.) किमादिका भदन्त ! संवत्सराः ? किमादिका अयनाः ? किमादिका ऋतवः ? किमादिका मासाः ? किमादिकाः पक्षाः ? किमादिका अहोरात्राः ? किमादिका मुहूर्त्ताः ? किमादिकाः करणाः ? किमादिकानि नक्षत्राणि ? गौतम ! चंद्रादिकाः संवत्सराः दक्षिणादिकानि अयनानि, प्रावृडादिका ऋतवः श्रावणादिका मासाः बहुलादिकाः पक्षाः दिवसादिका अहोरात्राः रुद्रादिका मुहूर्त्ताः बिवादिकानि करणानि, अभिजिदादिकानि नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि श्रमणायुष !" सूर्यप्रज्ञप्तौ पत्र १४६ द्रष्टव्यम् ।

ગાથાર્થ :- ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં યુગ, સંવત્સર, માસ, અર્ધમાસનો આદિ દિવસ હોય છે જ્યારે, મહાવિદેહ વર્ષમાં રાત્રિ હોય છે. દિવસની આદિથી અહોરાત્રો અને બહુલપક્ષાદિથી પર્વો, અભિજિત્ આદિથી નક્ષત્રો અને રૂદ્ર આદિથી મુહૂર્તો થાય છે.

ટીકાર્થ :- યુગનો આદિ સંવત્સર ચાંદ્ર સંવત્સર છે, કારણ કે તેનાથી અન્ય યુગ પ્રવર્તે છે એ ચંદ્ર સંવત્સરનો આદિ માસ શ્રાવણ, કારણ કે તે અષાઢ પૌર્ણમાસીનો ચરમ સમય છે એટલે પાછળના યુગનો અંત છે ત્યારબાદ નવા યુગનો પ્રવર્તમાન આદિ માસ શ્રાવણ જ થાય છે તે શ્રાવણ માસનો આદિ પક્ષ બહુલપક્ષ જાણવો, બે પક્ષ મળવાથી માસ થાય છે. અને પૂનમ પછી બહુલ પક્ષ જ હોય છે. તે બહુલ પક્ષનો પણ ભરત - ઐરવતમાં દિવસ હોય છે અને મહાવિદેહોમાં રાત્રિ હોય છે. તે આ રીતે - અષાઢપૌર્ણમાસીની રાત્રિ પછી તરત જ આ ભરતક્ષેત્રમાં યુગની આદિ થાય છે એટલે દિવસે જ માસાદિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે ભરતક્ષેત્રમાં દિવસ છે ત્યારે ઐરવતમાં પણ દિવસ છે ત્યારે પૂર્વવિદેહ અને અપરવિદેહમાં રાત્રિ હોય છે. ઐરવતમાં પણ પક્ષનો આદિ દિવસ અને મહાવિદેહમાં રાત્રિ હોય છે. ॥ ૫૨ ॥

અત્યારે ભરત - ઐરવતને આશ્રયીને પ્રરૂપણા કરવા કહે છે-

ભરત - ઐરવતમાં દિવસ મૂળથી અહોરાત્રો હોય છે અર્થાત્ અહોરાત્રનો આરંભ દિવસથી થાય છે. કારણ કે અહીં યુગની આદિમાં દિવસ જ પ્રવર્તે છે, પર્વો કૃષ્ણ પક્ષથી શરૂ થાય છે. એવી રીતે યુગની આદિમાં અભિજિત્ નક્ષત્ર હોય છે. કારણ તેનાથી માંડીને જ અનુક્રમે યુગમાં નક્ષત્રો પ્રવર્તે છે. તે આ રીતે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના ચરમસમયે પાછળના યુગનો અંત થાય છે ત્યારબાદ નવા યુગના આરંભમાં અભિજિત્ નક્ષત્ર જ હોય છે. તથા મુહૂર્તોમાં આદિમાં રુદ્રમુહૂર્ત હોય છે. દિવસાદિથી અહોરાત્ર કહ્યું છે અને દિવસાદિક અહોરાત્રમાં અનુક્રમે આ ત્રીસ મુહૂર્તો હોય છે.

ત્રીસ મૂહૂર્તોનાં નામો – (૧) રૂદ્ર (૨) શ્રેયાન્ (૩) મિત્ર (૪) વાયુ (૫) સુપીત (૬) અભિચંદ્ર (૭) માહેન્દ્ર (૮) બલવાન્ (૯) પક્ષ્મ(બ્રહ્મા) (૧૦) બહુસત્ય (૧૧) ઈશાન (૧૨) ત્વષ્ટા (૧૩) ભાવિતાત્મા (૧૪) વૈશ્રવણ (૧૫) વારુણ (૧૬) આનંદ (૧૭) વિજય (૧૮) વિશ્વાસન (૧૯) પ્રાજાપત્ય (૨૦) ઉપશમ (૨૧) ગાંધર્વ (૨૨) અગ્નિવૈશ્ય (૨૩) શતવૃષભ (૨૪) આતપવાન્ (૨૫) અમમ (૨૬) અરૂણવાન્ (ઋણવાન્) (૨૭) ભૌમ (૨૮) વૃષભ (૨૯) સર્વાર્થ (૩૦) રાક્ષસ. તેથી યુગમાં મુહૂર્તોની આદિ રૂદ્રથી જ થાય છે.

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે ભગવન્ ! સંવત્સરોની આદિ કઈ ? અયનોની આદિ કઈ ? ઋતુની આદિ કઈ ? માસની આદિ કઈ ? પક્ષની આદિ કઈ ? અહોરાત્રની આદિ કઈ ? મુહૂર્તોની આદિ કઈ ? કરણોની આદિ કઈ ? નક્ષત્રોની આદિ કઈ ? ગૌતમ ! ચંદ્રાદિકા સંવત્સરો, દક્ષિણાદિકા અયનો, વર્ષાદિકા ઋતુઓ, શ્રાવણાદિકા માસો, બાહુલાદિકા પક્ષો, દિવસાદિકા અહોરાત્રો, રુદ્રાદિકા મુહૂર્તો, બવાદિકા કરણો, અભિજિતાદિકા નક્ષત્રો હે શ્રમણાયુષ ! જણાવેલા છે. આ ગાથાથી ભરત-ઐરવતમાં યુગની આદિ જણાવી. હવે, ભરત-ઐરવત વિદેહોમાં સાધારણ એવી યુગની આદિની પ્રરૂપણા કરે છે.

યુગમાં તિથિ-અહોરાત્રના પ્રમાણ

सावणबहुलपडिवए बालवकरणे अभीइनक्खत्ते ।
सव्वत्थ पढमसमये जुगस्स आइं वियाणाहि ॥ ५५ ॥

अट्ठारस सट्ठिसया तिहीण नियमा जुगंमि नायव्वा ।
तत्थेव अहोरत्ता तीसा अट्ठारस सया उ ॥ ५६ ॥

तत्थ पिडिमिज्जमाणे पंचहिं माणेहिं पुव्वगणिएहिं ।
मासेहिं विभज्जंत्ता जइ मासा होंति ते वोच्छं ॥ ५७ ॥

आइच्चेण उ सट्ठी मासाणं[1] उडुणो उ होंति एगट्ठी ।
चंदेण य बावट्ठी सत्तट्ठी होंति नक्खत्ते ॥ ५८ ॥

सत्तावन्नं मासा सत्त य राइंदियाइं अभिवड्ढे ।
एक्कारस य मुहुत्ता बिसट्ठिभागा य तेवीसं ॥ ५९ ॥

'सर्वत्र' भरतैरवते महाविदेहेषु च श्रावणमासे 'बुहलपक्षे' कृष्णपक्षे प्रतिपदि तिथौ बालवकरणेऽभिजिन्नक्षत्रे प्रथम समये युगस्यादिं विजानीहि, किमुक्तं भवति ? एतावान् युगस्यादौ (दिः) सर्वेष्वपि क्षेत्रष्वव्यभिचारी, अमीषां च यथा युगादिता तथा प्रागेव भावितं ॥ ५५ ॥ सम्प्रति युगे सर्वसङ्ख्यया तिथिपरिमाणमहोरात्रपरिमाणं च प्रतिपादयति- इह तिथयः शशिसम्भवाः अहोरात्राः सूर्यसम्भवाः, तत्र युगे तिथीनां नियमाद्भवंत्यष्टादश शतानि षष्टानि षष्ट्यधिकानि ज्ञातव्यानि, कथमिति चेदुच्यते, इह सूर्य एकैकमर्धमण्डल-

१. 'मासा' -इति म. वि. पुस्तके ।

मेकेनाहोरात्रेण परिसमापयति, तस्य चाहोरात्रस्य षष्टिर्भागाः क्रियन्ते, तत्राहोरात्रगता एकोनषष्टिभागा एकस्यास्तिथेः परिमाणं, तत एवं च सति प्रत्यहोरात्रमेकैकः षष्टिभागो वर्द्धते, युगे चाहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि, तत एकषष्टिभागा अपि प्रवर्द्धमाना एतावन्तो लभ्यन्ते, तत एतेषां तिथिकरणार्थमेकषष्ट्या भागे हृते लब्धास्त्रिंशत्तिथयः, ता अहोरात्रराशेरुपर्यधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते, तत आगतं यथोक्तं तिथिपरिमाणमिति, तथा तत्रैवैकस्मिन् युगेऽहोरात्रा अष्टादशशतानि त्रिंशानि-त्रिंशदधिकानि भवन्ति, तथाहि-एकैकस्मिन् युगेऽन्यूनातिरिक्तानि पञ्च सूर्यवर्षाणि भवन्ति, एकैकस्मिंश्च सूर्यवर्षे त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकान्यहोरात्राणां, तानि पञ्चभिर्गुण्यन्ते, ततो यथोक्तमहोरात्रपरिमाणं भवति ॥ ५६ ॥ 'तत्थे' त्यादि, 'तत्र' अनन्तरोक्तस्वरूपे युगे पञ्चभिः 'मानैः' मानसंवत्सरैः प्रमाणसंवत्सरैरादित्यसंवत्सरादिभिरित्यर्थः 'पूर्वगणितैः' प्राक् प्रतिसंख्यातस्वरूपैः 'प्रतिमीयमाने' परिगण्यमाने 'मासैः' सूर्यादिमासैर्विभज्यमाना मासा यावन्तो भवन्ति तान् वक्ष्ये ॥ ५७ ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति- 'आइच्चेण' मित्यादि, आदित्येन-आदित्यमासेन विभज्यमाना मासा भवन्ति युगे 'षष्टिः' षष्टिसंख्याः, तथाहि-सूर्यमासे सार्द्धास्त्रिंशदहोरात्राः, युगे चाहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि, तत एतेषां सार्द्धैस्त्रिंशदहोरात्रैर्भागे ह्रियमाणे षष्टिर्मासा लभ्यन्ते । तथा 'ऋतोः' ऋतुसंवत्सरस्य सत्कैर्मासैर्विभज्यमाने युगे एकषष्टिर्मासा भवन्ति, ऋतुमासो हि त्रिंशदहोरात्रप्रमाणः, ततोऽष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां त्रिंशता भागे हृते एकषष्टिरेव लभ्यत इति । तथा 'चान्द्रेण' चान्द्रसंवत्सरसत्केन मासेन च विभज्यमाना मासा युगे सर्वसंख्यया द्वाषष्टिर्भवन्ति, तथाहि-चान्द्रमासपरिमाणमेकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा दिनस्य, तत एकोनत्रिंशद्दिनानि द्वाषष्टिभागकरणार्थं द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि सप्तदश शतान्यष्टानवत्यधिकानि १७९८, ततो द्वात्रिंशदुपरितना द्वाषष्टिभागास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, येऽपि च युगाहोरात्रा अष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि तेऽपि द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते, जात एको लक्षस्त्रयोदश सहस्राणि चत्वारि शतानि षष्ट्यधिकानि ११३४६०, एतेषामष्टादशशतैस्त्रिंशदधिकैश्चन्द्रमाससत्कद्वाषष्टिभागरूपैर्भागो ह्रियते, लब्धाश्चन्द्रमासा द्वाषष्टिः ६२ तथा 'नक्षत्रे' नक्षत्रमासे परिगण्यमाने सर्वसंख्यया युगे नक्षत्रमासाः सप्तषष्टिर्भवन्ति, तथाहि-नक्षत्रमासः सप्तविंशतिरहोरात्रा एकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, अहोरात्राः सप्तषष्टिभागकरणार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जातान्यष्टादश शतानि नवोत्तराणि १८०९, तत उपरितना एकविंशतिः सप्तषष्टिभागास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातान्यष्टादश

शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, युगस्यापि च सम्बन्धिनस्त्रिंशदधिकाष्टादशशतप्रमाणा अहोरात्राः सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जात एको लक्षो द्वाविंशतिः सहस्राणि षट् शतानि दशोत्तराणि १२२६१०, एतेषामष्टादशशतैस्त्रिंशदधिकैर्नक्षत्रमाससत्कसप्तषष्टिभागरूपैर्भागो ह्रियते, लब्धाः सप्तषष्टिर्मासाः ॥ ५८ ॥ अभिवर्द्धितसंवत्सरसत्के मासे परिगण्यमाने सर्वसंख्यया युगेऽभिवर्द्धितमासाः सप्तपञ्चाशद् भवन्ति, सप्तरात्रिन्दिवानि एकादश मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागास्त्रयोविंशतिः, तथाहि-अभिवर्द्धितो मास एकत्रिंशदहोरात्रा एकविंशत्युत्तरं शतं च चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामहोरात्रस्य, तत एकत्रिंशदहोरात्राश्चतुर्विंशत्युत्तरशतभागकरणार्थं चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जातान्यष्टात्रिंशच्छतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ३८४४, तत उपरितनमेकविंशत्युत्तरं शतं भागानां तत्र प्रक्षिप्यन्त, जातान्येकोनचत्वारिंशच्छतानि पंचषष्ट्यधिकानि ३९६५, यानि च युगेऽहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३० तानि चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जाते द्वे लक्षे षड्विंशतिः सहस्राणि नव शतानि विंशत्यधिकानि २२६९२०, तत एतेषामेकोनचत्वारिंशच्छतैः पंचषष्ट्यधिकैरभिवर्द्धितमाससत्कचतुर्विंशत्युत्तरशतभागरूपैर्भागो ह्रियते, लब्धाः सप्तपंचाशन्मासाः, शेषास्तिष्ठन्ति नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तेषामहोरात्रानयनाय चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धानि सप्त रात्रिंदिवानि, शेषस्तिष्ठन्ति चतुर्विंशत्युत्तरशतभागाः सप्तचत्वारिंशत्, तत्र चतुर्भिर्भागैरेकस्य च भागस्य चतुर्भिस्त्रिंशद्भागैर्मुहूर्त्तो भवति, तथाहि-एकस्मिन्नहोरात्रे त्रिंशन्मुहूर्त्ताः, अहोरात्रे च चतुर्विंशत्युत्तरं शतं भागानां कल्पितमास्ते, तस्य चतुर्विंशत्युत्तरशतस्य त्रिंशता भागे हृते लब्धाश्चत्वारो भागाः, एकस्य च भागस्य सत्काश्चत्वारस्त्रिंशद्भागाः, तत्र पंचचत्वारिंशद्भागैरेकस्य च भागस्य सत्कैश्चतुर्दशभिस्त्रिंशद्भागैरेकादश मुहूर्त्ता लब्धाः शेषस्तिष्ठति एको भाग एकस्य च भागस्य सत्काः षोडश त्रिंशद्भागाः, किमुक्तं भवति ?- षट्चत्वारिंशत्त्रिंशद्भागाः, एकः, एकस्य च भागस्य सत्काः (षोडश) शेषास्तिष्ठन्ति, ते च किल मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्युत्तरशतभागास्ततः षट्चत्वारिंशतः चतुर्विंशत्युत्तरशतस्य च द्विकेनापवर्त्तना क्रियते लब्धा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागास्त्रयोविंशतिः ॥ एवंसंख्याकैश्च मासैर्यदाऽष्टादश शतानां त्रिंशदधिकानामहोरात्राणां भागो ह्रियते तदा यथोक्तं मासगतदिवसपरिमाणमागच्छति, तद्यथा-युगे किल सूर्यमासापेक्षया षष्टिर्मासास्ततोऽष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां षष्ट्या भागे हृते लब्धास्त्रिंशद्दिवसा अर्द्धदिवसश्च, एतावन्तो, दिवसाः सूर्यमासे, तथैकषष्टिश्च कर्ममासा युगे, ततोऽष्टादशशतानां

त्रिंशदधिकानामेकषष्ट्या भागो ह्रियते लब्धास्त्रिंशदहोरात्रा एतावत् कर्ममासेऽहोरात्रपरिमाणं, चन्द्रमासा युगे द्वाषष्टिस्ततस्त्रिंशदधिकानामष्टादशशतानां द्वाषष्ट्या भागहरणं, लब्धा एकोनत्रिंशदहोरात्रा द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, एतावच्चन्द्रमासपरिमाणं । तथा नक्षत्रमासा युगे सप्तषष्टिः, ततः सप्तषष्ट्या अष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां भागो ह्रियते, लब्धाः सप्तविंशतिरहोरात्राः सप्तषष्टिश्चैकविंशतिभागाः, इदं नक्षत्रमासपरिमाणं । तथाऽभिवर्द्धितमासा युगे सप्तपंचाशत् ततोऽष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां सप्तपंचाशता भागो ह्रियते, लब्धा द्वात्रिंशदहोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्ति षट्, तत्र सप्तपंचाशन्मासानामुपरि सप्ताहोरात्रा एकादश मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिर्द्वाषष्टिभागा वर्त्तन्ते, तत्र सप्तभ्यः षट् पातिताः शेष एकोऽहोरात्रस्तिष्ठति, स च चतुर्विंशत्युत्तरशतभागीक्रियते, ये चैकादश मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिर्द्वाषष्टिभागाः, एतावन्तः सप्तचत्वारिंश-च्चतुर्विंशत्युत्तरशतभागा लभ्यन्ते, एतच्च प्रागेव भावितं, ततः सप्तचत्वारिंश-च्चतुर्विंशत्युत्तरशतमध्ये प्रक्षिप्यते, जातमेकसप्तत्यधिकं शतं, तस्य सप्तपंचाशता भागे ह्रते लब्धास्त्रयश्चतुर्विंशत्युत्तरशतभागाः, एतावता हीना द्वात्रिंशदहोरात्राः, किमुक्तं भवति ?- एकत्रिंशदहोरात्रा एकविंशत्युत्तरं शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामिति, एतावत्परिमाणमभि-वर्द्धितमासस्य । सम्प्रति सूर्यादिमासेषु मुहूर्तादिपरिमाणं चिन्त्यते, तत्र सूर्यमासे त्रिंशदहोरात्रा एकं चाहोरात्रस्यार्द्धं, अहोरात्रे च त्रिंशन्मुहूर्त्तास्ततस्त्रिंशत् त्रिंशता गुण्यन्ते जातानि नव शतानि, अहोरात्रार्द्धे च पंचदश मुहूर्त्तास्ततः सर्वसंख्यया सूर्यमासे नव शतानि पंचदशोत्तराणि मुहूर्त्तानां भवन्ति ९१५, एकैकस्मिंश्च मुहूर्त्ते द्वे द्वे घटिके इति नव शतानि पंचदशोत्तराणि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, एतावत्सूर्यमासे घटिकानां परिमाणं भवति । मेयरूपतया तु चिन्तायामेकैको मुहूर्त्तश्चतुराढकप्रमाण इति मुहूर्त्तानां नव शतानि पंचदशोत्तराणि चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि ३६६०, एतावन्तः सर्वसंख्यया सूर्यमासे आढकाः । तोल्यत्वचिंतायामेकैकस्मिन्नहोरात्रे त्रयो भारास्ततस्त्रिंशत्त्रिभिर्गुण्यते जाता नवतिः ९०, अहोरात्रार्द्धे च सार्द्धो भार इति सर्वसङ्कलनया सूर्यमासे सार्द्धा एकनवतिर्भाराः । तथा कर्ममासे त्रिंशदहोरात्रास्ततो मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि नव शतानि ९००, एतावन्तः कर्ममासे मुहूर्त्ताः, एत एव मुहूर्त्ता घटिकानयनाय द्वाभ्यां गुण्यन्ते, प्रतिमुहूर्त्ते घटिकाद्वस्य भावात्, जातान्यष्टादश शतानि १८००, एतावत्कर्ममासे घटिकानां परिमाणं, तथा मुहूर्त्ते चत्वार आढका इति तदेव

मुहूर्त्तपरिमाणं नवशतात्मकमाढकानयनाय चतुर्भिर्गुण्यते, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि ३६००, एतावन्तो मेयत्वचिंतायामाढकाः कर्ममासे, तोल्यत्वचिन्तायां प्रत्यहोरात्रं त्रयो भारा इति त्रिंशदहोरात्रास्त्रिभिर्गुण्यन्ते, जाता नवतिः, इयत्संख्याकाः कर्ममासे भाराः । तथा चन्द्रमासे एकोनत्रिंशदहोरात्रा द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, तत एकोनत्रिंशद् मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातान्यष्टौ शतानि सप्तत्यधिकानि ८७०, येऽपि च द्वात्रिंशद् द्वाषष्टिभागास्तेऽपि मुहूर्त्तगतभागकरणार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि नव शतानि षष्ट्यधिकानि ९६०, एतेषां द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धाः पंचदश मुहूर्त्ताः शेषास्तिष्ठन्ति मुहूर्त्तस्य त्रिंशद् द्वाषष्टिभागाः, मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततःसर्वसंकलनया जातानि चन्द्रमासे मुहूर्त्तानामष्टौ शतानि पंचाशीत्यधिकानि त्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य ८८५-३० । ६२ एतदेव मुहूर्त्तपरिमाणं घटिकानयनाय द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि सप्तदश शतानि सप्तत्यधिकानि षष्टिश्च द्वाषष्टिभागा घटिकायाः १७७०-६०।६२ एतावच्चन्द्रमासे घटिकापरिमाणं, तथा प्राक्तनमेव मुहूर्त्तपरिमाणं सकलमप्याढकानयनाय चतुर्भिर्गुण्यते, जातानि पंचत्रिंशच्छतानि एकचत्वारिंशदधिकानि अष्टापंचाशच्च द्वाषष्टिभागा आढकस्य ३५४१-५८ । ६२, एतावन्मेयत्वचिन्तायां चन्द्रमासे आढकपरिमाणं, तथा तोल्यत्वचिन्तायामहोरात्रपरिमाणं प्राक्तनमेकोनत्रिंशद्रूपं भारानयनाय त्रिभिर्गुण्यते, जाताः सप्ताशीतिः ८७, येऽपि च द्वात्रिंशद् द्वाषष्टिभागास्तेऽपि त्रिभिर्गुण्यन्ते, जाता षण्णवतिः, तस्या द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्ध एको भारः, शेषास्तिष्ठन्ति चतुस्त्रिंशत्, ततः सर्वसंख्यया चन्द्रमासे तोल्यत्वचिन्तायामष्टाशीतिर्भाराश्चतुस्त्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा भारस्य ८८-३४।६२, नक्षत्रमासे सप्तविंशतिरहोरात्रा एकविंशतिः सप्तषष्टिभागा अहोरात्रस्य, ततः सा सप्तविंशतिस्त्रिंशता गुण्यते, जातान्यष्टौ शतानि दशोत्तराणि ८१०, येऽपि चैकविंशतिः सप्तषष्टिभागा उपरितनास्तेऽपि त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि षट् शतानि त्रिंशदधिकानि, तेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा नव मुहूर्त्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति सप्तविंशतिः, मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सर्वसंख्यया मुहूर्त्तानामष्टौ शतान्येकोनविंशत्यधिकानि ८१९, सप्तविंशतिश्च एकस्य तस्य सप्तषष्टिभागाः, एतावन्नक्षत्रमासे मुहूर्त्तपरिमाणं, ततो घटिकापरिमाणानयनार्थमेतदेव द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि षोडश शतानि अष्टात्रिंशदधिकानि चतुष्पंचाशच्च सप्तषष्टिभागा घटिकायाः १६३८-५४ । ६७ एतावद् घटिकापरिमाणं नक्षत्रमासे, तोल्यत्वचिन्तायामेकैस्मिन्नहोरात्रे त्रयो भारा इति सप्तविंशतिरहोरात्रास्त्रिभिर्गुण्यन्ते, जातान्येकाशीतिः, एकविंशतिरपि त्रिभिर्गुण्यन्ते जाता

त्रिषष्टिस्ततो जातं तोल्यत्वपरिमाणं नक्षत्रमासे एकाशीतिर्भारास्त्रिषष्टिश्च सप्तषष्टिर्भागा भारस्य, तथैकैकस्मिन् मुहूर्त्ते चत्वार आढका इति मुहूर्त्तपरिमाणमनन्तरोक्तं सर्वमपि चतुर्भिर्गुण्यते तत आगतानि नक्षत्रमासे मेयपरिमाणचिन्तायामाढकानां द्वात्रिंशच्छतानि सप्तसप्तत्यधिकानि एकचत्वारिंशच्च सप्तषष्टिभागा आढकस्य ३२७७-४१ । ६७ । अभिवर्द्धितमासे एकत्रिंशदहोरात्रा एकविंशत्युत्तरं च शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामहोरात्रस्य, तत्र मुहूर्त्तानयनार्थमेकत्रिंशदहोरात्रास्त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि नव शतानि त्रिंशदधिकानि ९३०, यदपि चैकविंशत्युत्तरं शतं भागानां तदपि त्रिंशता गुण्यते, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि त्रिंशदधिकानि ३६३०, एतेषां चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन भागो ह्रियते, लब्धा एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ताः, शेषमुद्धरति चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां चतुस्त्रिंशद्भागाः, मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो जातमभिवर्द्धिते मासे सर्वसंकलनया मुहूर्त्तपरिमाणं नव शतान्येकोनषष्ट्यधिकानि चतुस्त्रिंशच्च चतुर्विंशत्युत्तरशतभागाः ९५९-३४ । १२४, मुहूर्त्ते च घटिकाद्वयमित्येतदेव मुहूर्त्तपरिमाणं घटिकानयनाय द्वाभ्यां गुण्यते, जातान्येकोनविंशतिः शतान्यष्टादशाधिकानि घटिकानामष्टषष्टिश्चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानाम् १९१८-६८ । १२४ एकैकस्यां च घटिकायां द्वौ द्वावाढकाविति घटिकापरिमाणमिदं मेयरूपतया चिन्तायामाढकानयनाय द्वाभ्यां गुण्यते जातान्याढकानामष्टात्रिंशच्छतानि सप्तत्रिंशदधिकानि द्वादश च चतुर्विंशत्युत्तरशतभागा आढकस्य ३८३७-१२ । १२४ तथाहि-एकैकस्मिन्नहोरात्रे भारत्रयमित्येकत्रिंशदहोरात्रास्त्रिभिर्गुण्यन्ते, जाता स्त्रिणवतिर्भाराः, यदपि चैकविंशत्युत्तरं शतं तदपि त्रिभिर्गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि ३६३, तेषां च चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन भागो ह्रियते, लब्धौ द्वौ भारौ, तौ च पूर्वराशौ प्रक्षिप्येते, शेषं पंचदशोत्तरं शतं, तत आगतं तोल्यचिन्तायामभिवर्द्धितमासे परिमाणं पंचनवतिर्भाराः शतमेकं पंचदशोत्तरं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां ९५-११५ । १२४ यदा तु मासस्य त्रिंशत्तमोभागो दिवस इति दिवसलक्षणमनुसृत्य सूर्यमासादिदिवसपरिमाणं चिन्त्यते तदा यदेव तस्य २ मासस्य दिवसापेक्षया परिमाणं तदेव तस्य तस्य दिवसस्य मुहूर्त्तापेक्षया परिमाणमवसेयं, यथा सूर्यस्य दिवसस्य त्रिंशन्मुहूर्त्ता अर्धश्च परिमाणं, कर्म्मदिवसस्य त्रिंशन्मुहूर्त्ताः, चन्द्रदिवसस्यैकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ता द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य, नक्षत्रदिवसस्य सप्तविंशतिर्मुहूर्त्ता एकविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य, अभिवर्द्धितदिवसस्यैकत्रिंशन्मुहूर्त्ता एकविंशत्युत्तरं च शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां मुहूर्त्तस्य । तथा सूर्यदिवसस्यैकषष्टिर्घटिकाः परिमाणं, कर्म्मदिवसस्य

षष्टिर्घटिकाः, चन्द्रदिवस्यैकोनषष्टिर्घटिकाः द्वौ च द्वात्रिंशद्भागौ घटिकायाः, नक्षत्रदिवसस्य चतुष्पंचाशद् घटिका द्विचत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागा घटिकायाः, अभिवर्द्धितदिवसस्य त्रिषष्टिर्घटिका अष्टादशोत्तरं शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां घटिकायाः, एकैकस्यां च घटिकायां द्वौ द्वावाढकाविति दिवसस्य मेयचिन्तायां सूर्यदिवसस्य द्वाविंशमाढकशतं परिमाणं १२२, कर्म्मदिवसस्य विंशत्युत्तरमाढकशतं १२०, चन्द्रदिवसस्याष्टादशोत्तरमाढकशतं चत्वारश्च द्वाषष्टिभागा आढकस्य ११८-४/६२ नक्षत्रदिवसस्य नवोत्तरमेकं शतमाढकाः सप्तदश सप्तषष्टिभागा आढकस्य १०९-१७।६७ अभिवर्धितदिवसस्य सप्तविंशत्युत्तरमाढकशतं द्वादशोत्तरं च शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामाढकस्य १२७-११२।१२४ एकैकस्यां च नालिकायां पलशतमिति तोल्यत्वचिन्तायामिदं दिवसस्य परिमाणं- सूर्यदिवसस्यैकषष्टिः पलशतानि परिमाणं ६१०० कर्मदिवसस्य षष्टिः पलशतानि ६००० चन्द्रदिवसस्यैकोनषष्टिः पलशतानि द्वौ च द्वाषष्टिभागौ पलस्य ५९००-२।६२ नक्षत्रदिवसस्य चतुष्पञ्चाशत्पलशतानि द्वाचत्वारिंशच्च सप्तषष्टिभागाः पलस्य ५४००-४२।६७ अभिवर्द्धितदिवसस्य त्रिषष्टिः पलशतानि अष्टादशोत्तरं च शतं चतुर्विंशत्युत्तरपलशतस्य ६३००-११८।१२४ तदेवमुक्तं सप्रपंचं पञ्चानामपि संवत्सराणां स्वरूपं युगप्रमाणं च । सम्प्रत्युत्तरकालविशेषः सर्वोऽपि येन संवत्सरेण परिभावनीयस्तत्प्रतिपादनार्थमाह–

ગાથાર્થ :- શ્રાવણ બહુલ (કૃષ્ણ) પ્રતિપદિમાં બાલવ કરણમાં અભિજિત્ નક્ષત્રમાં સર્વત્ર પ્રથમ સમયે યુગની આદિ જાણો. એક યુગમાં નિયમા અઢારસો સાઈઠ તિથિઓ જાણવી. ત્યાં જ અહોરાત્રો અઢારસો ત્રીસ જાણવા. ત્યાં પૂર્વે ભણેલા પાંચ માનો દ્વારા મપાતા માસો દ્વારા વિભાજિત થયેલા જેટલા માસો થાય છે તે કહીશું. આદિત્ય (સૂર્ય)થી વિભાજિત થતા સાઈઠ માસ હોય છે. ઋતુના એકસઠ માસો, ચંદ્રના બાસઠ અને નક્ષત્રના સડસઠ માસો, અભિવર્ધિતના સત્તાવન માસ અને સાત અહોરાત્રો તેમજ $११^{२३}/_{६२}$ મુહૂર્ત હોય છે.

ટીકાર્થ :- ભરત - ઐરવત - વિદેહમાં સર્વત્ર શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષમાં પડવાની તિથિએ બાલવકરણમાં અભિજિત્ નક્ષત્રના પ્રથમ સમયે યુગની આદિ જાણો, અર્થાત્ આટલી યુગની આદિ સર્વત્ર-સર્વ ક્ષેત્રોમાં અવ્યભિચારી છે. ॥ ૫૫ ॥

હવે, યુગમાં સર્વસંખ્યાથી તિથિપ્રમાણ અને અહોરાત્ર પ્રમાણ જણાવે છે તિથિઓ ચંદ્રથી સંભવે છે અને અહોરાત્રો સૂર્યથી સંભવે છે, એક યુગમાં નિયમા

અઢારસો સાઈઠ (૧૮૬૦) તિથિઓ થાય છે. કઈ રીતે ? સૂર્ય એક-એક અર્ધમંડલને એક અહોરાત્રમાં પૂર્ણ કરે છે તે અહોરાત્રના ૬૦ ભાગો કરવા, તેમાં અહોરાત્રગત ૫૯ ભાગો એક તિથિનું પરિમાણ છે. એટલે દરેક અહોરાત્રે એક-એક સાઈઠ (૧/૬૦) ભાગ વધે છે. યુગમાં અઢારસો ત્રીસ (૧૮૩૦) અહોરાત્રો છે. એકસઠ ભાગો પણ વધતા આટલા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે એમને તિથિ કરવા માટે એકસઠથી ભાગ કરતા ૩૦ તિથિઓ આવી. તે અહોરાત્ર રાશિના ઉપર અધિકપણે નાંખવા એટલે યથોક્ત તિથિપરિમાણ ૧૮૩૦ + ૩૦ = ૧૮૬૦ આવ્યું તથા તે એક જ યુગમાં અહોરાત્રો ૧૮૩૦ હોય છે, તે રીતે એક યુગમાં અન્યૂનાતિરિક્ત પાંચ સૂર્યવર્ષો થાય છે એક-એક સૂર્યવર્ષમાં ૩૬૬ અહોરાત્રો તેને ૫ થી ગુણતાં યથોક્ત અહોરાત્ર પરિમાણ થાય છે ॥ ૫૬ ॥

આદિત્યમાસથી વિભાજિત થતા એક યુગમાં ૬૦ માસો થાય છે. જેમ કે- સૂર્યમાસમાં ૩૦$\frac{૧}{૨}$ અહોરાત્ર છે, યુગમાં ૧૮૩૦ અહોરાત્ર તેમનો ૩૦$\frac{૧}{૨}$ સાથે ભાગ કરતા ૬૦ માસ થાય. તથા ઋતુ સંવત્સરના માસોથી ભાગ કરતા યુગમાં ૬૧ માસો થાય છે, ઋતુમાસ ૩૦ અહોરાત્રનો છે. ૧૮૩૦ ને ૩૦ થી ભાગ કરતાં યથોક્ત માસ પ્રમાણ આવે છે. ચંદ્ર સંવત્સરના માસથી ભાગ કરતા યુગમાં ૬૨ માસો થાય છે. ચંદ્રમાસનું પરિમાણ ૨૯$\frac{૩૨}{૬૨}$ અહોરાત્ર છે. ૨૯ દિવસના ૬૨ ભાગ કરવા માટે ૬૨થી ગુણવા એટલે ૧૭૯૮ થશે તેમાં ૩૨ ઉપરના ભાગો નાખવા એટલે ૧૮૩૦ સંખ્યા થશે. અને જે યુગના ૧૮૩૦ અહોરાત્રો છે તે પણ ૬૨થી ગુણવા એટલે ૧૧૩૪૬૦ સંખ્યા થાય છે એનો ૧૮૩૦થી ભાગ કરતાં ૬૨ ચન્દ્રમાસો પ્રાપ્ત થાય છે, તથા નક્ષત્રમાસ ગણતરી કરતાં યુગમાં સર્વસંખ્યાથી ૬૭ નક્ષત્રમાસો થાય છે. ૧ નક્ષત્રમાસના ૨૭$\frac{૨૧}{૬૭}$ અહોરાત્ર. તેના ૬૭ ભાગ કરવા ૬૭ થી ગુણવા ૨૭ × ૬૭ = ૧૮૦૯ એમાં ઉપરના ૨૧ ઉમેરતાં ૧૮૩૦ થાય છે અને યુગના ૧૮૩૦ અહોરાત્રોને પણ ૬૭થી ગુણતા ૧૨૨૬૧૦ સંખ્યા થશે એને પણ નક્ષત્ર માસ સંબંધિ ૬૭ ભાગ રૂપી ૧૮૩૦થી ભાગતાં ૬૭ માસો પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૫૮ ॥

અભિવર્ધિત સંવત્સર સંબંધી માસની ગણતરીમાં યુગમાં સર્વસંખ્યાથી ૫૭ માસો તેમજ ઉપર ૭ અહોરાત્ર ૧૧$\frac{૨૩}{૬૨}$ મુહૂર્ત જેટલા થાય છે. તે આ રીતે - ૧ અભિવર્ધિત

માસ ૩૧$\frac{૧૨૧}{૧૨૪}$ અહોરાત્ર પ્રમાણ હોય છે તેથી ૩૧ અહોરાત્રના ૧૨૪થી ભાગ કરવા ૧૨૪થી ગુણવા એટલે ૩૮૪૪ થશે તેમાં ૧૨૧ ઉપરના અંશો ઉમેરતા ૩૯૬૫, એક યુગમાં ૧૮૩૦ અહોરાત્રો તેને ૧૨૪થી ગુણતાં ૨૨૬૯૨૦, એનો ૩૯૬૫થી ભાગ કરતાં ૫૭ માસ આવે છે. ઉપર ૯૧૫ શેષ વધે છે. તેના અહોરાત્ર લાવવા ૧૨૪થી ભાગતાં ૭ અહોરાત્ર આવ્યા શેષ $\frac{૪૭}{૧૨૪}$ ભાગ રહ્યા. ત્યાં ૪ $\frac{૪}{૩૦}$ ભાગોથી મુહૂર્ત થાય છે. તે આ રીતે એક અહોરાત્રમાં ૩૦ મુહૂર્તો અને અહોરાત્રમાં ૧૨૪ ભાગો કલ્પેલા છે. તે ૧૨૪નો ૩૦ થી ભાગ કરતાં ૪ ભાગ આવ્યા એક ભાગ સંબંધી $\frac{૪}{૩૦}$ ભાગો રહ્યા. ૪૭ ભાગોમાંથી ૪૫ $\frac{૧૪}{૩૦}$ ભાગો દ્વારા ૧૧ મુહૂર્ત મળ્યા. શેષ ૧ $\frac{૧૬}{૩૦}$ રહે છે અને તે ૧ ભાગને ૩૦ થી ગુણતાં ૩૦ + ઉપરના ૧૬ ભાગો = ૪૬, એક મુહૂર્તના ૧૨૪ ભાગો છે. આ ૪૬ ભાગો મુહૂર્ત સંબંધિ છે એટલે $\frac{૪૬}{૧૨૪}$ મુહૂર્ત તેને ૨ થી છેદ ઉડાવતાં $\frac{૨૩}{૬૨}$ ભાગની સંખ્યા તે ઉપરના ૧૧ મુહૂર્તમાં ભેળવતાં કુલ મુહૂર્ત સંખ્યા ૧૧ $\frac{૨૩}{૬૨}$ થશે. આટલી સંખ્યાના માસો દ્વારા જ્યારે ૧૮૩૦ અહોરાત્રોનો ભાગ કરાય ત્યારે યથોક્ત માસમાં રહેલ દિવસનું પરિમાણ આવે છે, તે આ રીતે એક યુગમાં સૂર્યમાસની અપેક્ષાએ ૬૦ માસો છે એટલે ૧૮૩૦ને ૬૦થી ભાગતાં ૩૦ દિવસો તેમજ $\frac{૧}{૨}$ દિવસ આટલા સૂર્યમાસમાં દિવસો છે. યુગમાં કર્મમાસો ૬૧ છે. ૧૮૩૦ ને ૬૧થી ભાગતા ૩૦ અહોરાત્ર આવે છે, આટલું કર્મમાસમાં અહોરાત્ર પ્રમાણ છે. યુગમાં ચન્દ્રમાસો ૬૨ છે ૧૮૩૦ને ૬૨થી ભાગતાં ૨૯$\frac{૩૨}{૬૨}$ અહોરાત્ર આ ચન્દ્રમાસનું પ્રમાણ છે. યુગમાં નક્ષત્ર માસો ૬૭ તેને ૧૮૩૦થી ભાગતાં ૨૭$\frac{૨૧}{૬૭}$ અહોરાત્ર આ નક્ષત્રમાસનું પરિમાણ છે. તથા યુગમાં અભિવર્ધિત માસો ૫૭ ઉપર ૭ દિવસ તેમજ ૧૧$\frac{૨૩}{૬૨}$ મુહૂર્તો છે. તેને (૫૭નો) ૧૮૩૦થી ભાગ કરતાં ૩૨ અહોરાત્ર મળ્યા શેષ $\frac{૬}{૫૭}$ વધ્યા, ત્યાં ૫૭ ઉપર ૭ અહોરાત્ર અને ૧૧$\frac{૨૩}{૬૨}$ મુહૂર્તો છે ત્યાં ૭-૬ કરતાં ૧ અહોરાત્ર બચે છે તેના ૧૨૪ ભાગ કરવા = $\frac{૧}{૧૨૪}$ અને જે ૧૧$\frac{૨૩}{૬૨}$ મુહૂર્તો છે તેના ૧૨૪ લાવવા ૨ થી ગુણતાં $\frac{૪૬}{૧૨૪}$

थाय એમાં ઉપરનો $\frac{१}{१२४}$ ઉમેરતાં $\frac{४७}{१२४}$ ભાગો થાય છે એ પહેલાં કહેલું જ છે ત્યારબાદ આવેલા ૪૭ને ૧૨૪માં ઉમેરવા એટલે ૧૭૧ થશે તેનો ૫૭ થી ભાગ કરતા $\frac{३}{१२४}$ ભાગ પ્રાપ્ત થયા આટલાથી હીન ૩૨ અહોરાત્રો થયા. અર્થાત્ ૩૧ અહોરાત્ર $\frac{१२१}{१२४}$ ભાગ જેટલા અહોરાત્રો એક અભિવર્ધિત માસનું પ્રમાણ થાય છે.

सूर्यादि मासमां मुहूर्तादिनुं प्रमाण :- સૂર્યમાસમાં ૩૦$\frac{१}{२}$ અહોરાત્ર તેને ૩૦ થી ગુણતાં સર્વસંખ્યાથી ૯૧૫ મુહૂર્ત થાય છે. એક એક મુહૂર્તમાં ૨ ઘટિકા એટલે ઘટિકાનું પ્રમાણ ૯૧૫ × ૨ = ૧૮૩૦ થયું. મેયરૂપે ૧ મુહૂર્ત = ૪ આઢક એને ૯૧૫થી ગુણતાં ૩૬૬૦ આઢક ૧ સૂર્યમાસના થાય. તોલ્યરૂપે ૧ અહોરાત્રમાં ૩ ભાર તેને ૩૦$\frac{१}{२}$ થી ગુણતાં ૯૧$\frac{१}{२}$ ભાર થાય છે.

કર્મ માસમાં ૩૦ અહોરાત્રો તેને ૩૦ થી ગુણતાં ૯૦૦ મુહૂર્ત થાય તેની ઘટિકા કરવા ૨ થી ગુણતાં ૧૮૦૦ ઘટિકા થાય છે, ૧ મુહૂર્તના ૪ આઢક તેને ૯૦૦થી ગુણતાં મેયરૂપે ૩૬૦૦ આઢક થાય છે. તોલ્યરૂપે ૩૦ અહોરાત્રને ૩ ભારથી ગુણતાં ૯૦ ભાર પ્રમાણ થાય છે.

ચંદ્રમાસમાં ૨૯$\frac{३२}{६२}$ અહોરાત્ર તેને ૩૦ થી ગુણતા થયા ૮૭૦ ઉપરના ૩૨ ભાગોને ૩૦ થી ગુણવા થયા ૯૬૦ તેના મુહૂર્ત લાવવા ૬૨થી ભાગતા ૧૫ મુહૂર્ત આવ્યા. તેને ઉપરના ૮૭૦ સાથે મેળવતા કુલ મુહૂર્ત ૮૮૫ ઉપર ૩૦ અંશ શેષ રહ્યા એને ઘટિકા લાવવા ૨ થી ગુણતાં ૧૭૭૦$\frac{६०}{६२}$ આટલું ચંદ્રમાસમાં ઘટિકા પ્રમાણ. મુહૂર્તના આઢક લાવવા ૪ થી ગુણતાં ૮૮૫ × ૪ = ૩૫૪૦ ઉપરના ૩૦ ને ૪ થી ગુણતાં ૧૨૦ તેનો ૬૨થી ભાગ આપતાં ૧ આઢક આવે. તેને ઉપરનામાં ઉમેરતાં ૩૫૪૧ આઢક શેષ $\frac{५८}{६२}$ બચે છે. કુલ આઢક સંખ્યા ૩૫૪૧ $\frac{५८}{६२}$ તોલ્યરૂપે અહોરાત્રો ૨૯$\frac{३२}{६२}$ તેને ભાર લાવવા ૩ થી ગુણવા ૨૯ × ૩ = ૮૭ તથા ઉપરના ૩૨ ને ૩ થી ગુણતાં ૯૬ થયા. તેના ભાર લાવવા ૬૨ થી ભાગતાં ૧ આવ્યો તેને ૮૭માં ઉમેરતાં કુલ ભાર ૮૮ ઉપર $\frac{३४}{६२}$ થયા.

નક્ષત્ર માસમાં $૨૭\frac{૨૧}{૬૭}$ અહોરાત્ર તેને ૩૦ થી ગુણતાં ૮૧૦ તથા ઉપરના ૨૧ ને ૩૦ થી ગુણી ૬૭થી ભાગ કરતાં ૦૯ આવ્યા. તેને ૮૧૦ સાથે ભેળવતાં ૮૧૯ મુહૂર્ત ઉપર $\frac{૨૭}{૬૭}$ ભાગ થયા. તેને ઘટીકા લાવવા ૨ થી ગુણતાં $૧૬૩૮\frac{૫૪}{૬૭}$ થયા. મેયરૂપે આઢક લાવવા મુહૂર્તોને ૪ થી ગુણતાં ૩૨૭૬ થયા ઉપરના ૨૭ને ૪ થી ગુણી ૬૭થી ભાગ કરતાં ૧ આઢક આવ્યો તેને ઉપરમાં ઉમેરતાં ૩૨૭૭ આઢક થયા ઉપર $\frac{૪૧}{૬૭}$ અંશ થાય. તોલ્ય રૂપે એક અહોરાત્રના ત્રણ ભાર છે, ૨૭ અહોરાત્રના ૩ થી ગુણતાં ૮૧ ભાર થાય તથા ઉપરના ૨૧ ને ૩ થી ગુણતાં $\frac{૬૩}{૬૭}$ અર્થાત્ $૮૧\frac{૬૩}{૬૭}$ ભાર થાય છે.

અભિવર્ધિત માસમાં $૩૧\frac{૧૨૧}{૧૨૪}$ અહોરાત્ર તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૧ × ૩૦ = ૯૩૦ તથા ઉપરના ૧૨૧ને ૩૦ થી ગુણતાં ૩૬૩૦ તેનો ૧૨૪થી ભાગ આપતાં ૨૯ થયા તેને ૯૩૦માં ઉમેરતાં ૯૫૯ થાય છે તથા શેષ $\frac{૩૪}{૧૨૪}$ વધે. તેની ઘટિકા કરવા ૨ થી ગુણતાં $૧૯૧૮\frac{૬૮}{૧૨૪}$ થાય છે. આઢક પ્રમાણ લાવવા $૯૫૯\frac{૩૪}{૧૨૪}$ મુહૂર્તને ૪ થી ગુણવા એટલે થયા ૩૮૩૬ તથા ઉપરના ૩૪ને ૪ વડે ગુણી ૧૨૪થી ભાગતા ૧ આઢક આવ્યો. તેને ઉપરમાં ઉમેરતા ૩૮૮૭ શેષ ૧૨ વધ્યા. અર્થાત્ $૩૮૩૭\frac{૧૨}{૧૨૪}$ આઢક થયા. તોલ્યરૂપે અહોરાત્રને ૩ થી ગુણતાં ૩૧ × ૩ = ૯૩ તથા ઉપરના ૧૨૧ને ૩ થી ગુણતાં ૩૬૩ તેના ભાર લાવવા ૧૨૪થી ભાગતાં ૨ ભાર આવ્યા. ઉપરમાં ઉમેરતા કુલ ભાર ૯૫ ઉપર $\frac{૧૧૫}{૧૨૪}$ શેષ રહે છે. જ્યારે માસનો ત્રીસમો ભાગ દિવસ છે એ પ્રમાણે દિવસના લક્ષણને અનુસરીને સૂર્યમાસાદિ દિવસનું પરિમાણ વિચારાય ત્યારે જે તે-તે માસનું દિવસ અપેક્ષાએ પરિમાણ તે જ તે દિવસનું મુહૂર્ત અપેક્ષાએ પરિમાણ જાણવું. જેમ કે - સૂર્યના દિવસનું પરિમાણ, $૩૦\frac{૧}{૨}$ મુહૂર્ત, કર્મ દિવસનું ૩૦ મુહૂર્ત, ચંદ્ર દિવસનું $૨૯\frac{૩૨}{૬૨}$ મુહૂર્ત, નક્ષત્ર દિવસનું $૨૭\frac{૨૧}{૬૭}$ મુહૂર્ત તથા અભિવર્ધિત દિવસનું $૩૧\frac{૧૨૧}{૧૨૪}$ મુહૂર્ત પરિમાણ જાણવું. તથા સૂર્યદિવસની ૬૧ ઘટિકા, કર્મ દિવસની ૬૦ ઘટિકા, ચંદ્ર દિવસની $૫૯\frac{૨}{૩૨}$ ઘટિકા, નક્ષત્ર દિવસની $૫૪\frac{૪૨}{૬૭}$ ઘટિકા,

अभिवर्धित दिवसनी ६३$\frac{११८}{१२४}$ घटिका प्रमाण जाणवुं. એક ઘટિકામાં ૨ આઢક એટલે દિવસના મેયરૂપે સૂર્યદિવસના ૧૨૨ આઢક, કર્મ દિવસના ૧૨૦ આઢક, ચંદ્ર દિવસના ૧૧૮$\frac{४}{६२}$ આઢક, નક્ષત્ર દિવસના ૧૦૯$\frac{१७}{६७}$ આઢક તેમજ અભિવર્ધિત દિવસના ૧૨૭$\frac{११२}{१२४}$ આઢક, એક-એક નલિકા-ઘટિકામાં ૧૦૦ પલ છે એટલે તોલ્ય ચિંતામાં દિવસનું પરિમાણ - સૂર્ય દિવસના ૬૧૦૦ પલ, કર્મ દિવસના ૬૦૦૦ પલ, ચંદ્ર દિવસના ૫૯૦૦$\frac{२}{६२}$ પલ, નક્ષત્ર દિવસના ૫૪૦૦$\frac{४२}{६७}$ પલ તેમજ અભિવર્ધિત દિવસના ૬૩૦૦$\frac{११८}{१२४}$ પલ થાય છે. આમ, વિસ્તારપૂર્વક પાંચે સંવત્સરોનું સ્વરૂપ અને યુગપ્રમાણ કહ્યું. હવે, [illegible] વિશેષ જે સંવત્સરથી ભાવવાયોગ્ય છે તેનું વર્ણન કરે છે.

सूर्यवर्षथी आयुष्यादिनुं माप

सव्वे कालविसेसा आउपमाणा ठिई य कम्माणं ।
सव्वे समाविभागा य सूरमाणेण नायव्वा ॥ ६० ॥

जं किर सूरेण जुगं अणूणमहिगाणि पंच वासाणि ।
ता किर जुगेण सव्वं गणंति अद्धाविसेसं तु ॥ ६१ ॥[१]

'सर्वे' वर्षशतवर्षसहस्रादयो ये कालविशेषाः, यानि च नारकातिर्यङ्नरामराणामायुषां प्रमाणानि सिद्धान्ते व्यावर्ण्यन्ते याश्च कर्म्मणां ज्ञानावरणीयादीनां स्थितयस्त्रिंशत्सागरोपमकोटाकोट्यादिप्रमाणा ये चोत्सर्पिण्यामवसर्पिण्यां च सुषमसुषमादिरूपा विभागास्ते सर्वेऽपि 'सूर्यमानेन' सूर्यसंवत्सरपरिमाणेन ज्ञातव्याः ॥ ६० ॥ ननु यद् युगं प्राक् चन्द्रचन्द्राभिवर्द्धितचंद्राभिवर्धितरूपसंवत्सरपञ्चकपरिमाणं व्यावर्णितं तेन युगेनोत्तरः सर्वोऽपि कालविशेषो गण्यते, तथा चोक्तं- 'वीसं[२] युगा वाससयं दस वाससयाइं वाससहस्से' इत्यादि तत्कथमुच्यते सर्वे कालविशेषाः सूर्यमानेन ज्ञातव्या इति ?, तत आह—'जं किरे' त्यादि 'यत्' यस्मात् किल 'युगं' प्राग्व्यावर्णितस्वरूपं 'सूर्येण' सूर्यसंवत्सरेण परिभाव्यमान-

१. अत्र म. वि. संस्करणे [चतुपण्णं च सहस्सा णव चेव सया हवंति पडिपुण्णा । एतं मुहुत्तगणितं पंचवरिसिगस्स तु जुगस्स ॥ ६९ ॥ गाथा अधिका दृश्यते ।

२. (छा) विंशति र्युगा वर्षशतं दश वर्षशतानि वर्षसहस्रम् ।] अस्या छाया एवमनुवादस्तृतीये परिशिष्टे भाव्यौ ।

मन्यूनाधिकानि पञ्च वर्षाणि भवन्ति, मकारोऽलाक्षणिकः, संवत्सरपञ्चकप्रतिपत्त्यर्थं चन्द्रचन्द्राभिवर्द्धितचन्द्राभिवर्धितरूपं प्राग्व्यावर्णितं ततस्तेन युगेन परिभाव्यमानो वर्षशतादिकः कालविशेषः सूर्यसंवत्सरगणनया तुल्य इति परिभाव्य 'युगेन' अनन्तरोदितस्वरूपेण सर्वमद्धाविशेषं पूर्वसूरयो गणयन्ति, 'तुः' पूरणार्थः, ततः परमार्थतः सर्वोऽपि कालविशेषः सूर्यसंवत्सरप्रमातव्य इति न कश्चिद्दोषः ॥ ६१ ॥ सम्प्रत्युत्तरः कालविशेषश्चिन्त्यते, तत्रानन्तरोदितस्वरूपैश्चतुर्भिर्युगैर्विंशतिवर्षाणि पञ्च विंशतीनि वर्षशतं दश वर्षशतानि वर्षसहस्रं शतं वर्षसहस्राणां वर्षलक्षं चतुरशीतिर्वर्षलक्षाण्येकं पूर्वाङ्गं चतुरशीतिः पूर्वाङ्गलक्षाणि पूर्वं, तथा चैतदेवाह–

गाथार्थ :- सर्वे कालविशेषो, आयुष्य प्रमाणो, कर्मोनी स्थिति अने सर्वे समाविभागो सूर्य प्रमाणथी जाणवा. जे खरेखर, सूर्यथी अन्यूनाधिक पांच वर्षनुं युग छे ते युगथी सर्वे अद्धा विशेष गणाय छे.

टीकार्थ :- वर्ष, सो वर्ष, हजार वर्ष आदि जे सर्वे काळविशेषो अने जे तिर्यंच, नर, अमरोनां आयुष्यना प्रमाणो सिद्धांतमां वर्णवाय छे अने जे ज्ञानावरणीयादि कर्मोनी स्थितिओ त्रीस कोटाकोटि सागरोपम प्रमाण अने जे उत्सर्पिणी-अवसर्पिणीमां सुषमसुषमादि રૂપ विभागो छे ते सर्वे सूर्यसंवत्सरपरिमाणना मापथी जाणवा.

पूर्वे जे चन्द्र, चन्द्र, अभिवर्धित, चन्द्र, अभिवर्धित રૂપ पांच संवत्सर प्रमाण युग वर्णव्युं हतुं. ते युगथी उत्तर सर्व काळविशेष गणाय छे, कह्युं छे - 'वीस युगोना सो वर्ष दस सो (हजार) वर्ष वगेरे' तो सर्व काळविशेषो सूर्यमानथी जाणवा एम केम कहेवाय छे ? जणावे छे - पूर्वे वर्णवायेला स्वરૂपवाळुं युग सूर्यसंवत्सरथी परिभाव्यमान अन्यूनाधिक पांच वर्षनुं होय छे. संवत्सरपंचक जाणवा माटे चन्द्रादि पहेलां वर्णव्युं छे तेथी ते युगथी परिभाव्यमान सो वर्षादिक कालविशेष सूर्यसंवत्सर गणना तुल्य छे एम विचारी कह्या स्वરૂपना युगथी सर्व अद्धाविशेषने पूर्वाचार्यो गणे छे. एटले वास्तविक रीते सर्वकाळविशेषनी विचारणा सूर्यसंवत्सरथी कराय छे एमां कोई दोष नथी. ॥ ६१ ॥

हवे, उत्तर काळविशेष विचारीओ, त्यां चार युगना २० वर्षो थाय छे. पांचवीशीना १०० वर्ष, १० सो वर्षना हजार वर्ष, १०० हजार वर्षना लाख वर्ष, चोराशी लाख वर्षनुं एक पूर्वांग, चोराशी लाख पूर्वांगोनुं एक पूर्व थाय छे, ए वात जणावे छे.

પૂર્વાંગાદિનું સ્વરૂપ

वाससयसहस्साइं चुलसीइगुणाइं होज्ज पुव्वंगं ।
पुव्वंगसयसहस्सं चुलसीइगुणं हवइ पुव्वं ॥ ६२ ॥

पुवस्स उ परिमाणं सयरी खलु होंति सयसहस्साइं ।
छप्पण्णं च सहस्सा बोद्धव्वा वासकोडीणं ॥ ६३ ॥

पुव्वाण सयसहस्सं चुलसीइगुणं भवे लयंगमिह ।
तेर्सिपि सयसहस्सं चुलसीइगुणं लया होइ ॥ ६४ ॥[१]

तत्तो महालयाणं चुलसीइ चेव सयसहस्साणि ।
नलिणंगं नाम भवे एत्तो वोच्छं समासेणं ॥ ६५ ॥

नलिण महानलिणंगं हवइ महानलिणमेव नायव्वं ।
पउमंगं तह पउमं तत्तो य महापउमअंगं ॥ ६६ ॥

हवइ महापउमं चिय तत्तो कमलंगमेव नायव्वं ।
कमलं च महाकमलंगमेव परतो महाकमलं ॥ ६७ ॥

कुमुयंगं तह कुमुयं तत्तो य तहा महाकुमुयअंगं ।
तत्तो परतो य महाकुमुयं तुडियंग चावि बोद्धव्वं ॥ ६८ ॥

[२]तुडियमहातुडियंगं महतुडियं अडडंगमडड परं ।
परतो य महाडडअंग तत्तो य महाअडडमेव ॥ ६९ ॥

ऊहंगंपिय ऊहं हवइ महल्लं च ऊहगं तत्तो ।
महाऊहं हवइ हु [३]सीसपहेलिया होइ नायव्वा ॥ ७० ॥

---

१. एतस्या गाथाया अनन्तरं म. वि. संस्करणे कोष्ठके [ ]– ["तार्सि पि सतसहस्सं चुलसीतिगुणं महालतंगमिह । तेर्सि पि सतसहस्सं चुलसीति गुणं महालता उ ॥ ७३ ॥"] इत्येषा गाथाऽधिकासोपयोगेति प्रक्षिप्ता अस्ति एतस्या विशेष विवरणं तृतीये परिशिष्टे दृष्टव्यम् अस्या उत्तरार्द्धं गुणविनयकृते 'नानाविचार-रत्नसंग्रहे' (पत्र २२७) अस्ति । २. पश्यतां तृतीयपरिशिष्टे [५९] ३. अत्र 'सीसपहेलियंगं' नोल्लेखितम् । पाठोऽव्यवस्थितो दृश्यते ।

एत्थं सयसहस्साणि चुलसीई चेव होइ गुणकारो ।
एक्केक्कंमि उ ठाणे अह संखा होइ कालंमि ॥ ७१ ॥

सुगमा ॥ ६२ ॥ सम्प्रति यथोक्तमेव पूर्वपरिमाणं मुग्धजनविबोधनार्थं वर्षकोटिभिः प्ररूपयति-पूर्वस्य परिमाणं 'खलु' निश्चितं भवति वर्षकोटीनां सप्ततिः शतसहस्राणि तदुपरि षट्पञ्चाशत्सहस्राणि बोद्धव्यानि ७०५६०००००००००० ॥ ६३ ॥ पूर्वाणां 'शतसहस्रं' लक्षं चतुरशीतिगुणम् 'इह' प्रवचने एकं लताङ्गं भवति, किमुक्तं भवति ?-चतुरशीतिपूर्वलक्षाण्येकं लताङ्गमिति, तेषामपि लताङ्गानां शतसहस्रं चतुरशीतिगुणमेका लता भवति, चतुरशीतिर्लताशतसहस्राण्येका [महालताङ्गं तेषामपि चतुरशीति महालताङ्गशत सहस्राण्येका] महालता ॥ ६४ ॥ 'ततः' महालतारूपात्संख्यास्थानादूर्ध्वं महालतानां चतुरशीतिशतसहस्राणि नलिनाङ्गं नाम सङ्ख्यास्थानं भवति, 'एत्तो वोच्छं समासेणं'ति 'इतः' नलिनांगरूपात्सङ्ख्यास्थानादूर्ध्वं यानि सङ्ख्यास्थानानि तानि समासेन-संक्षेपेण वक्ष्ये, इह समासेनेति किमुक्तं भवति?-अत ऊर्ध्वं संख्यास्थानान्येव क्रमेण केवलानि निर्देक्ष्यामि, न तु प्राक्तनसङ्ख्यास्थानानीव प्रत्येकं गुणकारनिर्देशेन, यस्तु वक्ष्यमाणसङ्ख्यानां गुणकारः स पर्यन्ते कथयिष्यत इति ॥ ६५ ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-इह सर्वत्रापि चतुरशीतिशतसहस्रप्रमाणो गुणकारः 'एत्थं सयसहस्साणी'-त्यादि वक्ष्यमाणवचनात्, तत एवं भावना-चतुरशीतिनलिनाङ्गशतसहस्राण्येकं नलिनं, चतुरशीतिनलिनशतसहस्राण्येकं महानलिनाङ्गं, चतुरशीतिमहानलिनाङ्गशतसहस्राण्येकं महानलिनं, चतुरशीतिमहानलिन-शतसहस्राण्येकं पद्माङ्गं, चतुरशीतिपद्माङ्गशतसहस्राण्येकं पद्मं, ततश्चतुरशीतिपद्मशतसहस्राण्येकं महापद्माङ्गं ॥ ६६ ॥ 'हवइ' इत्यादिद्वितीयगाथा-चतुरशीतिमहापद्माङ्गशतसहस्राण्येकं महापद्मं, ततश्चतुरशीतिमहापद्मशतसहस्राण्येकं कमलाङ्गं, चतुरशीतिकमलाङ्गशतसहस्राण्येकं कमलं, चतुरशीतिकमलशतसहस्राण्येकं महाकमलाङ्गं, ततः परतश्चतुरशीतिमहाकमलाङ्ग-शतसहस्राण्येकं महाकमलम् ॥६७॥ 'कुमुयंग'मित्यादितृतीयागाथा-ततश्चतुरशीतिमहाकमल-शतसहस्राण्येकं कुमुदाङ्गं, चतुरशीतिकुमुदाङ्गशतसहस्राण्येकं कुमुदं, तथा 'ततः' कुमुदरूपात्सङ्ख्यास्थानादूर्ध्वं चतुरशीतिकुमुदशतसहस्राण्येकं महाकुमुदाङ्गं, ततः

---

१. म. वि. संस्करणे इतः पूर्वं । 'हत्था बाहु सकण्णा य होंति कालम्मि कायव्या ।' इत्यधिक पाठ उपलभ्यते । तत्र स्थानेऽन्यप्रतिषु 'हत्था पाहु डंगसण्णा य होंति कालंमि णातव्व - खंटि० । 'हत्था पाहत्था पाहुडंगसण्णा य होंति कालम्मि णातव्यं - जेटि० ॥ इत्यादिकानि अपि पाठान्तराण्युपलभ्यन्ते । नानाविचाररत्नसंग्रहेऽपि एतद् गाथात्रयं (६९-७०-७१) वर्तते ।

परतश्चतुरशीतिमहाकुमुदाङ्गशतसहस्राण्येकं महाकुमुदं, चतुरशीतिमहाकुमुदशतसहस्राण्येकं त्रुटिताङ्गं बोद्धव्यम् ॥ ६८ ॥ 'तुडिये' त्यादिचतुर्थगाथा-चतुरशीतित्रुटिताङ्गशतसहस्राण्येकं त्रुटितं, चतुरशीतित्रुटितशतसहस्राण्येकं महात्रुटितांगं, चतुरशीतमहात्रुटिताङ्गशतसहस्राण्येकं महात्रुटितकं, ततः परतश्चतुरशीतिमहात्रुटितशतसहस्राण्येकमडडाङ्गं, चतुरशीत्यडडाङ्गशतसहस्राण्येकमडडं, चतुरशीतिअडडशतसहस्राण्येकं महाडडाङ्गं, चतुरशीतिमहाडडांगशतसहस्राणि एकं महाडडं ॥६९ ॥ 'ऊहंगंपिये'-त्यादिपंचमगाथा, चतुरशीतमहाडडशतसहस्राण्येकमूहाङ्गं, चतुरशीत्यूहाङ्गशतसहस्राण्येकमूहं, चतुरशीत्यूहशतसहस्राण्येकं महोहाङ्गं, चतुरशीतिमहोहाङ्गशतसहस्राण्येकं महोहं, चतुरशीतिमहोहशतसहस्राण्येकं शीर्षप्रहेलिकाङ्गं चतुरशीतिशीर्षप्रहेलिकाङ्गशतसहस्राण्येका शीर्षप्रहेलिका ज्ञातव्या ॥ ७० ॥ सम्प्रत्येषु सङ्ख्यास्थानेषु गुणकारनिर्देशमाह-'एत्थ' मित्यादि, 'अत्र' एषु नलिनादिषु सङ्ख्यास्थानेषु शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तेषु मध्ये एकैकस्मिन् सङ्ख्यास्थाने पूर्वं पूर्वं सङ्ख्यास्थानमधिकृत्य गुणकारो भवति चतुरशीतिशतसहस्राणि, किमुक्तं भवति ? पूर्वं पूर्वं सङ्ख्यास्थानं चतुरशीतिशतसहस्रगुणमुत्तरमुत्तरं सङ्ख्यानं भवति, एतच्च प्रागेव भावितमिति ॥ इह **स्कन्दिलाचार्य**प्रवृत्तौ दुष्षमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेशत्, ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः सङ्गमेलापकोऽभवत्, तद्यथा-एको **वालभ्या**मेको **मथुरायां**, तत्र च सूत्रार्थसङ्घटनेन परस्परं वाचनाभेदो जातः, विस्मृतयोर्हि सूत्रार्थयोः स्मृत्वा स्मृत्वा सङ्घटने भवत्यवश्यं वाचनाभेदो, न काचिदनुपपत्तिः, तत्रानुयोगद्वारादिकमिदानीं प्रवर्त्तमानं माथुरवाचनानुगतं, **ज्योतिष्करण्डकसूत्र**कर्त्ता चाचार्यो वालभ्यः, तत इदं सङ्ख्यास्थानप्रतिपादनं वालभ्यवाचनानुगतमिति नास्यानुयोगद्वारप्रतिपादितसङ्ख्यास्थानैः सह विसदृशत्वमुपलभ्य विचिकित्सितव्यमिति । सम्प्रत्युपसंहारमाह- '**अहे**' इति '**अहि'त्ति**' एषा-अनन्तरोदिता सङ्ख्या भवति 'काले' कालविषया ॥ ७१ ॥

ગાથાર્થ :- ૧ લાખ વર્ષને ૮૪થી ગુણતાં પૂર્વાંગ થાય છે. ૧ લાખ પૂર્વાંગને ૮૪થી ગુણતાં પૂર્વ થાય છે. પૂર્વનું પ્રમાણ - સિત્તેર લાખ છપ્પન હજાર કરોડ (૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦)વર્ષ જાણવું. ૧ લાખ પૂર્વને ૮૪થી ગુણતાં ૧ લતાંગ થાય છે. તેને પણ ૮૪ લાખથી ગુણતાં ૧ લતા થાય છે ત્યારબાદ ૮૪ લાખથી ગુણતાં મહાલતા તેને ૮૪ લાખથી ગુણતાં નલિનાંગ થાય છે. એના પછી ટૂંકમાં કહીશું. નલિન, મહાનલિનાંગ, મહાનલિન, પદ્માંગ, પદ્મ, મહાપદ્માંગ, મહાપદ્મ, કમલાંગ,

કમલ, મહાકમલાંગ, મહાકમલ, કુમુદાંગ, કુમુદ, મહાકુમુદાંગ, મહાકુમુદ, ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, મહાત્રુટિતાંગ, મહાત્રુટિત, અડડાંગ, અડડ મહાઅડડાંગ, મહાઅડડ, ઉહાંગ, ઉહ, મહાઊહાંગ, મહાઊહ, (શીર્ષપ્રહેલિકાંગ) શીર્ષપ્રહેલિકા થાય છે એમ જાણવું. અહીં ગુણાકાર દરેક સ્થાને ૮૪ લાખથી કરવો. એક-એક સ્થાને કાળમાં સંખ્યા હોય છે.

ટીકાર્થ :- હવે, યથોક્ત પૂર્વ પરિમાણને જ મુગ્ધજનના બોધ માટે વર્ષકોડ દ્વારા પ્રરૂપે છે- ૧ પૂર્વનું પરિમાણ સિત્તેર લાખ છપ્પન હજાર કોડ (૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦) વર્ષ હોય છે. ૮૪ લાખ પૂર્વનું ૧ લતાંગ થાય છે, ૮૪ લાખ લતાંગની એક લતા, ૮૪૦૦૦૦૦ લતાની એક (મહાલતાંગ થાય છે, ૮૪ લાખ મહાલતાંગની એક) મહાલતા થાય છે. ત્યારબાદ, ૮૪ લાખ મહાલતાનું ૧ નલિનાંગ થાય છે, નલિનાંગથી ઉપરના સ્થાનોને સંક્ષેપથી કહીશું, અર્થાત્ એનાથી ઉપર ફક્ત સંખ્યાસ્થાનો જ ક્રમથી બતાવીશું. પહેલાની જેમ ગુણાકારના નિર્દેશથી નહિ અને કહેવાનારી સંખ્યાનો ગુણાકાર છેલ્લે જણાવીશું. ॥ ૬૫ ॥ અહીં સર્વત્ર ૮૪ લાખનો ગુણાકાર કરવો. તે આ રીતે ભાવના થાય છે ૮૪ લાખ નલિનાંગનું ૧ નલિન, ૮૪ લાખ નલિનનું ૧ મહાનલિનાંગ, ૮૪ લાખ મહાનલિનાંગનું ૧ મહાનલિન, ૮૪ લાખ મહાનલિનનું ૧ પદ્માંગ, ૮૪ લાખ પદ્માંગનું એક પદ્મ, ૮૪ લાખ પદ્મનું ૧ મહાપદ્માંગ, ૮૪ લાખ મહાપદ્માંગનું ૧ મહાપદ્મ, ૮૪ લાખ મહાપદ્મનું ૧ કમલાંગ, ૮૪ લાખ કમલાંગનું એક કમલ, ૮૪ લાખ કમલનું ૧ મહાકમલાંગ, ૮૪ લાખ મહાકમલાંગનું ૧ મહાકમલ, ૮૪ લાખ મહાકમલનું ૧ કુમુદાંગ, ૮૪ લાખ કુમુદાંગનું ૧ કુમુદ, ૮૪ લાખ કુમુદનું ૧ મહાકુમુદાંગ, ૮૪ લાખ મહાકુમુદાંગનું ૧ મહાકુમુદ, ૮૪ લાખ મહાકુમુદનું ૧ ત્રુટિતાંગ, ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગનું ૧ ત્રુટિત, ૮૪ લાખ ત્રુટિતનું ૧ મહાત્રુટિતાંગ, ૮૪ લાખ મહાત્રુટિતાંગનું ૧ મહાત્રુટિત, ૮૪ લાખ મહાત્રુટિતનું ૧ અડડાંગ, ૮૪ લાખ અડડાંગનું ૧ અડડ, ૮૪ લાખ અડડનું ૧ મહાઅડડાંગ, ૮૪ લાખ મહાઅડડાંગનું ૧ મહાઅડડ, ૮૪ લાખ મહાઅડડનું ૧ ઊહાંગ, ૮૪ લાખ ઊહાંગનું ૧ ઊહ, ૮૪ લાખ ઊહનું ૧ મહાઊહાંગ, ૮૪ લાખ મહાઊહાંગનું ૧ મહાઊહ અને ૮૪ લાખ મહાઊહનું ૧ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, ૮૪ લાખ શીર્ષપ્રહેલિકાંગની ૧ [1]શીર્ષપ્રહેલિકા જાણવી. ॥ ૭૦ ॥

---

૧. કોષ્ટક માટે પરિશિષ્ટ નં.૧ જોવું

આ નલિનથી માંડીને શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના એક-એક સંખ્યા સ્થાનમાં પૂર્વ-પૂર્વ સંખ્યાસ્થાનને આશ્રયીને ગુણાકાર ૮૪ લાખનો થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વ-પૂર્વનું સંખ્યાસ્થાન ૮૪ લાખથી ગુણતા ઉત્તર-ઉત્તર સંખ્યાસ્થાન થાય છે.

અહીં **स्कन्दिलाचार्यनी** પ્રવૃત્તિમાં દુષમાનુભાવથી દુર્ભિક્ષ (દુષ્કાળ) હોવાથી સાધુઓનું પઠન-ગણનાદિ સર્વનાશ પામ્યું. એટલે દુષ્કાળ પૂરો થતાં સુકાળમાં બે સંઘોનો મેળ થયો. એક વલ્લભીમાં અને એક મથુરામાં અને ત્યાં સૂત્ર-અર્થના સંઘટ્ટનથી પરસ્પર વાચના ભેદ થયો. ભૂલાયેલા સૂત્ર-અર્થને યાદ કરી-કરીને ભેગું કરવામાં અવશ્ય વાચના ભેદ થાય છે. એમાં કોઈ અસંગતિ નથી, ત્યાં [1]**अनुयोगद्वारादि** અત્યારે માથુરવાચનાનુસાર છે અને જ્યોતિષ્કરંડક સૂત્રના કર્તા આચાર્ય વલભીના છે એટલે આ સંખ્યાસ્થાન પ્રતિપાદન વાલભીવાચના અનુગત છે એટલે એનો અનુયોગદ્વારમાં કહેલા સંખ્યાસ્થાનો સાથે વિષમાનતા સમજી કાંઈપણ વિચિકિત્સા (શંકા) ન કરવી.

ઉપસંહાર - આ કહેલી સંખ્યા કાળવિષયક હોય છે. ॥૭૧ ॥

व्यावहारिक परमाणु आदिनुं स्वरूप - योजन - कालनुं मापः-

एसो पण्णवणिज्जो कालो संखेज्जओ मुणेयव्वो ।
वोच्छामि असंखेज्जं कालं उवमाविसेसेणं ॥ ७२ ॥[2]

सत्थेण सुतिक्खेणवि छित्तुं भित्तुं व जं किर न सक्का ।
तं परमाणुं सिद्धा वयंति आइं पमाणाणं ॥ ७३ ॥

परमाणू तसरेणू रहरेणू अग्गयं च वालस्स ।
लिक्खा जूया य जवो अट्ठगुणविवड्ढिया कमसो ॥ ७४ ॥

जवमज्झा अट्ठ हवन्ति अंगुलं छच्च अंगुला पाओ ।
पाया य दो विहत्थी दो य विहत्थी हवइ हत्थो ॥ ७५ ॥

[3]दंडं धणुं जुगं नालिया य अक्ख मुसलं च चउहत्था ।
अट्ठेव धणुसहस्सा जोयणमेगं च माणेणं ॥ ७६ ॥

---

१. पश्यतां द्वितीये परिशिष्टे ।

२. "एतद्वाथानन्तरमियेवेकाऽधिका गाथाजे० खं० आदर्शयो र्दृश्यते - "कालस्स परीमाणं वित्थरओ बहुविहं पि नायव्वं । तणुणो (? धणुणो) य जोयणस्स उ एत्तो आदीघरं वोच्छं ॥" इति । इयं हि गाथा ७७ गाथया सह किञ्चित् समानार्था दृश्यते । इति म. वि. पृ. १८, टि. ४ ॥ ३. डंडं जुगुं धणुं णा० इति म. वि. गा. ८६ ॥

एयं धणुप्पमाणं नायव्वं जोयणस्स य पमाणं ।
कालस्स परीमाणं एत्तो उड्ढं पवक्खामि ॥ ७७ ॥

जं जोयणवित्थिण्णं तं तिगुणं परिरएण सविसेसं ।
तं जोयणमुव्विद्धं पल्लं पलिओवमं नाम ॥ ७८ ॥

'एषः' अनन्तरोदितस्वरूपः 'कालः' प्रज्ञापनीय इति, अत्र शक्तावनीयः प्रत्ययः, ततोऽयमर्थः- प्रतिनियतपरिमाणतया प्रतिपादीयतुं शक्यः संख्येयो ज्ञातव्यः, अत ऊर्ध्वमसंख्येयं-संख्यातीतं कालं वक्ष्यामि । ननु यः संख्यातीतः स कथं प्रतिपादनीयः ? इत्यत आह-'उपमाविशेषेण' उपमाभेदेन, पल्यस्योपमया इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तत्र पल्यप्रमाणनिरूपणार्थं योजनप्रमाणमभिधित्सुराह-इह परमाणुर्द्विविधः, तद्यथा-सूक्ष्मो व्यावहारिकश्च, तत्र यः सूक्ष्मः सोऽत्यन्तपरमनिकृष्टः, तेषां च सूक्ष्मपरमाणूनामनन्तानां-विश्रसापरिणामतस्तथाविधसंघातविशेषापत्त्या व्यावहारिकपरमाणुरेको निष्पद्यते, तथा चोक्त-**मनुयोगद्वारसूत्रे**-[सूत्र १३४]"**से किं तं परमाणू ?, २ दुविहे पन्नत्ते, तंजहा- सुहुमे वावहारिए य, तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे, तेसि णं अणंताणं सुहुमपोग्गलाणं समुदयसमिइसमागमेणं ववहारिए परमाणुपोग्गले निप्फज्जइ**" त्ति अत्र 'से ठप्पे' इति स सूक्ष्मपरमाणुः स्वरूपख्यापनं प्रति स्थाप्यः-स्थापनीयः, किमुक्तं भवति ?-न तस्यात्यन्तपरमनिकृष्टतालक्षणं रूपमतिरिच्यान्यद् वैशेषिकं रूपं प्रतिपादनीयमस्तीति, 'समुदयसमिइसमागमेणं'ति समुदायाः- त्रिचतुरादिमेलकास्तेषां समुदयानां-त्रिचतुरादि-मेलकानां याः समितयः-संघातास्तासां समागमेन-एकोभावेन, शेषं सुगमं, स व्यावहारिकः परमाणुरधिकृतगाथायामुपात्तो वेदितव्यः, तथा चाह-यं व्यावहारिकं परमाणुं 'शस्त्रेण' खड्गक्षुरिकादिना सुतीक्ष्णेनापि न कोऽपि पुरुषच्छेत्तुं भेत्तुं वा शक्नुयात्, तत्र छेदनभेदने उपलक्षणे तेन यो व्यावहारिकः परमाणुः स पुष्कलावर्त्तेऽपि महामेघे सर्वप्रयत्नेन वर्षति मध्ये गच्छन्नपि नोदकेनाद्रीक्रियते नापि गङ्गाया महानद्याः श्रोतसा प्रतिश्रोतो गच्छन्नपि स्खल्यते नाप्युदकावर्ते उदकबिंदोर्वा मध्ये निपतितः सन् कोत्थमायाति, तमित्थम्भूतं व्यावहारिकं परमाणुं सिद्धा इव सिद्धाः- भगवन्तोऽर्हन्त उत्पन्नकेवलज्ञानाः सर्वेषामंगुलादीनां प्रमाणानामादिं वदन्ति, न चैतद् व्याख्यानमनार्षं, यत उक्त**मनुयोगद्वारेषु**-[सूत्र १३४] '**से णं भंते ! वावहारिए परमाणू असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहिज्जा ? हंता**

ओगाहिज्जा, से णं तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा ?, नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ । से णं भंते ! अगणिकायस्स मज्झंमज्झेणं विइवइज्जा ?, हंता विइवइज्जा, से णं तत्थ डज्झिज्जा ? नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ, से णं भंते ! पुक्खलसंवट्टयस्स महामेहस्स मज्झंमज्झेणं विइवइज्जा ? हंता विइवइज्जा, से णं तत्थ उदयल्ले सिया ? नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ, से णं भंते ! गंगाए महानईए पडिसोयं हव्वमागच्छेज्जा ? हंता हव्वं आगच्छेज्जा, से णं तत्थ विनिघायमावज्जेज्जा ? नो इणमट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ, से णं भंते ! उदकावत्ते उदगबिंदुं वा ओगाहेज्जा ? हंता ओगाहेज्जा, से णं तत्थ विकुत्थेज्ज वा परियावज्जेज्ज वा ? नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ' इति, अत्र 'विणिघायमावज्जेज्जा' इति प्रस्खलनमापद्येत 'परियावज्जेज्जा' इति पर्यापद्येत, तद्रूपतामापद्येतेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ तदेवं व्यावहारिकं परमाणुं प्रतिपाद्य सम्प्रति तदादीनि प्रमाणानि प्रतिपादयति-'परमाणू' इत्यादि, परमाणोर्व्यावहारिकात्परतो ये त्रसरेण्वादयस्ते क्रमशः- क्रमेण पूर्वस्माद् अष्टगुणविवर्धिता वेदितव्याः, एष गाथाऽक्षरार्थः, सम्प्रदायस्त्वयम्-अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणूनां विश्रसापरिणामतस्तथाविधसंघातविशेषापन्ना एका उच्छ्लक्ष्ण श्लक्ष्णिका भवति अष्टौ उच्छ्लक्ष्ण श्लक्ष्णिका श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका एका अष्टौ श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका ऊर्ध्वमधस्तिर्यग् वा कथमपि चलन् योलभ्यते न शेषकालं स ऊर्ध्वरेणुः, अष्टावूर्ध्वरेणव एकत्रसरेणुः, त्रसरेणुर्नाम यः पौरस्त्यादिवायुप्रेरितः सन् चलनधर्मा भवति, त्रस्यति-पौरस्त्यादिवायुप्रेरितः सन् गच्छतीति त्रसःस चासौ रेणुश्च त्रसरेणुरितिव्युत्पत्तेः, अष्टौ त्रसरेणव एको रथरेणुः-रथेन गच्छता उत्खातो रेणुः, रथे गच्छति तदुत्खातो य ऊर्ध्वं तिर्यग्वा रेणुरित्यर्थः, अष्टौ रथरेणवो देवकुरूत्तरकुरुमनुष्याणामेकं वालाग्रं, अष्टौ देवकुरूत्तरकुरुमनुष्यवावालाग्राणि एकं हरिवर्षरम्यकवर्षमनुष्यवालाग्रं अष्टौ हरिवर्षरम्यकवर्षमनुष्यवालाग्राण्येकं हैमवतहैरण्यवतवर्षमानुष्याणां वालाग्रं अष्टौ हैमवत-हैरण्यवतवर्षमनुष्यवालाग्राणि पूर्वविदेहापरविदेहमनुष्याणामेकं वालाग्रं, अष्टौ पूर्वविदेहा-परविदेहमनुष्यवालाग्राण्येका लिक्षा, अष्टौ लिक्षा एका यूका, अष्टौ यूका एकं यवमध्यं, अष्टौ यवमध्यानि एकमंगुलं, नचैतदपि सम्प्रदायव्याख्यानमनार्षं, यत उक्तमनुयोगद्वारेषु- [गाथा. १०१] **'अणंताणं वावहारियपरमाणुपोग्गलाणं समुदयसमिइसमागमेणं सा एगा उस्सण्हसण्हिया अट्ठ उस्सण्हसण्हियाओ एगा सण्हसण्हिया अट्ठ सण्हसण्हियाउ सा एगा ऊद्धरेणू अट्ठ ऊद्धरेणू सा एगा तसरेणू अट्ठ तसरेणूओ सा एगा रहरेणू अट्ठ**

रहेणुओ देवकुरुउत्तरकुरुयाणं मणुयाणं एगे वालग्गे, अट्ठ देवकुरुउत्तरकुरुयाणं मणुयाणं वालग्गा एगे हरिवासरम्मगवासयाणं मणुयाणं वालग्गे अट्ठ हरिवासरम्मय वासयाणं मणुयाणं वालग्गा हेमवय हेरण्णवयवासयाणं मणुयाणं से एगे वालग्गे अट्ठ हेमयहेरण्णवयवासयाणं मणुयाणं वालग्गा पुव्वविदेहअवरविदेहाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे, अट्ठ पुव्वविदेहअवरविदेहमणुस्साणं वालग्गा सा एगा लिक्खा अट्ठ लिक्खाउ सा एगा जूया अट्ठ जूयाओ से एगे जवमज्झे इति" ॥ ७४ ॥ अष्टौ यवमध्यान्येकमंगुलं भवति, षडंगुलानि पादः, द्वौ पादौ वितस्तिः, द्वे वितस्ती हस्तः, चत्वारो हस्ता दण्डो धनुर्वा युगं वा नालिका वाऽक्षो वा मुसलं वा ॥ ७५ ॥ तथा चाह-दण्डो धनुर्युगं नालिकाऽक्षो मुशलमित्येते सर्वेऽपि प्रत्येकं चतुर्हस्ताः-चतुर्हस्तप्रमाणाः, तथा चोक्तं-[अनु. सूत्र-१३४] **"छन्नवई अंगुलाइं से एगे दंडे इ वा धणू इ वा जुगे इ वा नालिया इ वा अक्खे इ वा मुसले इ वा"** इति, एतेन चतुर्हस्तलक्षणेन मानेन-प्रमाणेन यद्धनुस्तेषां धनुषामष्टौ सहस्राणि योजनमेकम् ॥ ७६ ॥ एतदेवाह- 'एतत्' अनन्तरोदितं धनुःप्रमाणं योजनस्य च प्रमाणं, वक्ष्यमाणस्य पल्यस्योपयोगि ज्ञातव्यमिति शेषः, साम्प्रतमत ऊर्ध्वं पल्यपरिकल्पनया कालस्य परिमाणं प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥ तदेव विवक्षुः प्रथमतः पल्यपरिमाणमाह यत् पल्यं योजनविस्तीर्णम्-एकं योजनं विष्कम्भतः, उपलक्षणमेतद् एकं योजनमायामतश्च तत् योजनं 'परिरएण' भ्रमिमधिकृत्येत्यर्थः, 'त्रिगुणं सविशेषं-सत्रिभागं, तथा तत् पल्यं योजनमेकमुद्विद्धम्-उण्डं पल्योपमं नामेति शिष्यामंत्रणे जानीहि, किमुक्तं भवति ?-तेन पल्येन वक्ष्यमाणनीत्या यः-कालः परिमीयते-परिच्छिद्यते येन तत् कालपरिमाणं पल्योपमं जानीहिति ॥ ७८ ॥ सम्प्रत्यनन्तरोदिते पल्ये यत्कर्त्तव्यं तदाह–

ગાથાર્થ :- આ આગળ કહેલો કાળ સંખ્યેય પ્રજ્ઞાપનીય-(જેનું પ્રતિપાદન કરી શકાય તેવો) જાણવો. એના પછી અસંખ્યેય કાળ ઉપમાવિશેષથી જણાવીશું. સૂતીક્ષ્ણ એવા શસ્ત્રથી પણ છેદી-ભેદી ન શકાય તેને પ્રમાણોનું આદિ એવું પરમાણુ સિદ્ધો કહે છે. પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, વાલાગ્ર, લિખ, યુકા (જૂ), યવ ક્રમથી આઠ-આઠ ગુણા, આઠયવમધ્યનું અંગુલ, છ અંગુલનો પાદ, ૨ પાદની વેંત, ૨ વેંતનો હાથ થાય છે. દંડ, ધનુ, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મુશળ ચાર હાથના હોય છે અને આઠ હજાર ધનુષ્યનું ૧ યોજન થાય છે. આ ધનુષ પ્રમાણ યોજનનું પ્રમાણ જાણવું. હવે પછી કાળનું પ્રમાણ કહીશું. જે યોજન વિસ્તીર્ણ છે તે ત્રણગણું સવિશેષ પરિધથી થાય છે. તે યોજન ઊંડા પલ્યને પલ્યોપમ સ્વરુપ જાણવું.

टीकार्थ :- આ આગળ કહેલા સ્વરૂપવાળો કાળ પ્રજ્ઞાપનીય છે, અર્થાત્ પ્રતિનિયત પરિમાણથી જેનું પ્રતિપાદન કરવું શક્ય છે તે સંખ્યેયકાળ જાણવો એના પછી અસંખ્યેય-સંખ્યાતીત કાળ કહીશું.

પ્ર. સંખ્યાતીત કાળ પ્રજ્ઞાપનીય કઈ રીતે થાય ?

ઉ. ઉપમાભેદથી અર્થાત્ પલ્યની ઉપમાથી.

પલ્યોપમનું નિરૂપણ :-

પલ્યોપમના નિરૂપણ માટે યોજન પ્રમાણ કહે છે સૌ પ્રથમ પરમાણુ, તે બે પ્રકારનો હોય છે. સૂક્ષ્મપરમાણુ અને વ્યવહારિક પરમાણુ. તેમાં સૂક્ષ્મપરમાણુ અત્યંત પરમનિકૃષ્ટ છે અને તે અનંત સૂક્ષ્મપરમાણુઓના વિશ્રસા પરિણામથી તથાવિધ સંઘાત વિશેષની રચનાથી એક વ્યવહારિક પરમાણુ બને છે.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે - "પરમાણુ એટલે શું ? પરમાણુ ૨ પ્રકારનો છે. સૂક્ષ્મ અને વ્યવહારિક. સૂક્ષ્મની સ્થાપના, તે અનંત સૂક્ષ્મપુદ્ગલોના સમુદાય સમિતિના સમાગમથી વ્યવહારિક પરમાણુ પુદ્ગલ બને છે." ત્યાં સૂક્ષ્મ સ્થાપના અર્થાત્ સૂક્ષ્મપરમાણુ સ્વરૂપ આખ્યાનના વિષયમાં સ્થાપી રાખવું. અર્થાત્ તેના અત્યંત પરમનિકૃષ્ટ લક્ષણ રૂપને ઓળંગીને વૈશેષિક રૂપનું પ્રતિપાદન ન કરવું. 'સમુદય સમિતિ સમાગમેન' સમુદાય - ત્રણ-ચાર આદિના મેળ તેમની સમિતિઓ - સંઘાતો તેમનો એકીભાવ-સમાગમથી, તે વ્યવહારિક પરમાણુ અધિકૃત ગાથામાં ઉપાત્ત-ગ્રહણ કરેલો જાણવો. જે વ્યવહારિક પરમાણુને ખડગ-છરી વગેરે સૂતીક્ષ્ણ એવા શસ્ત્રથી પણ કોઈ પુરુષ છેદી-ભેદી શકે નહિ. છેદન-ભેદનના ઉપલક્ષણથી તે વ્યવહારિક પરમાણુ પુષ્કલાવર્તનો મહામેઘ સર્વપ્રયત્નથી વર્ષતે છતે વચ્ચે જતો પણ પાણીથી પલાળી ન શકાય, ગંગા મહાનદીના શ્રોતથી પ્રતિશ્રોતમાં જતો પણ સ્ખલના ન પામે, ઉદકાવર્તમાં કે ઉદકબિંદુના મધ્યમાં પડેલો છતો કહોવાય નહિ. આવા સર્વ અંગુલ અદિ પ્રમાણોના આદિ રૂપ એવા વ્યવહારિક પરમાણુને કેવલજ્ઞાની ભગવંતો જ જાણે છે. આ અનાર્ષ વ્યાખ્યાન નથી કારણ કે અનુયોગદ્વારમાં કહ્યું છે. "ભગવન્ ! વ્યવહારિક પરમાણુ અસિધાર કે ક્ષુરધારને ઉદ્ગ્રહિત થાય છે ? થાય છે, તે છેદાય છે, ભેદાય છે ? આ અર્થ સમ્યગ નથી. તેમાં શસ્ત્ર સંક્રમ થતો નથી. શું તે અગ્નિકાયના મધ્યથી નીકળી જાય છે ? નીકળી જાય, તે ત્યાં બળી જાય ? ના, તેમાં શસ્ત્ર સંક્રમતું નથી. તે ભગવન્ ! પુષ્કલ-સંવર્તક મહામેઘ વચ્ચેથી નીકળે ? હા. નિકળે, પણ તે ત્યાં ભીનું

થાય ? ના, તે ત્યાં સંક્રમે નહિ. ભગવન્ ! તે ગંગા મહાનદીના પ્રતિશ્રોતમાં આવે ? હા આવે. ભગવન્ ! તે ત્યાં વિનિઘાત પામે ? ના, તે ત્યાં સંક્રમતું નથી. તે ભગવન્ ! ઉદકાવર્ત કે ઉદકબિંદુમાં ડુબે ? હા, તે ત્યાં કહોવાય કે એક મેક થાય ? ના ત્યાં શસ્ત્ર સંક્રમતું નથી વિનિઘાત = પ્રસ્ખલના, પર્યાપદ્યેત = તદ્રુપતા પામે. ॥ ૭૩ ॥

આ રીતે વ્યવહારિક પરમાણુ બતાવીને તેની આદિથી પ્રમાણો બતાવીએ છીએ- અનંત વ્યવહારિક પરમાણુઓનો વિશ્રસાપરિણામથી તથાવિધ સંઘાતવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલી ૧ ઉચ્છ્લક્ષણ શ્લક્ષ્ણિકા થાય છે. તે ૮ ઉચ્છ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકાની ૧ શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકા, શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકા ઉપર નીચે કે તિર્યક્ કોઈ રીતે ચાલતો જે પ્રાપ્ત થાય પણ શેષકાળમાં ન પ્રાપ્ત થાય તે ઊર્ધ્વરેણુ, ૮ ઊર્ધ્વરેણુનો ૧ ત્રસરેણુ, ત્રસરેણુ એટલે જે પૂર્વાદિ વાયુથી પ્રેરાતો છતો ચલનધર્મવાળો થાય તે. ૮ ત્રસરેણુનો ૧ રથ રેણુ - રથથી ચાલતાં ઉડેલો રેણુ, ૮ રથરેણુનો દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યોનો ૧ વાલાગ્ર, આવા ૮ વાલાગ્રોનો ૧ હરિવર્ષરમ્યકવર્ષ મનુષ્યનો ૧ વાલાગ્ર, આવા ૮ વાલાગ્રોનો ૧ હૈમવત-હૈરણ્યવત વર્ષના મનુષ્યોનો ૧ વાલાગ્ર, આવા ૮ વાલાગ્રોનો ૧ પૂર્વાપરવિદેહના મનુષ્યોનો ૧ વાલાગ્ર, આવા ૮ વાલાગ્રોની ૧ લિખ, ૮ લિખની એક યુકા, ૮ યુકાનો ૧ યવમધ્ય, ૮ યવમધ્યોનું ૧ અંગુલ, આ સંપ્રદાય વ્યાખ્યાન પણ અનાર્ષ નથી કારણ કે 'અનુયોગદ્વાર'[1]માં કહ્યું છે ॥ ૭૪ ॥

૮ યવમધ્યનો ૧ અંગુલ, ૬ અંગુલનો ૧ પાદ, ૨ પાદની ૧ વેંત, ૨ વેંતનો ૧ હાથ, ૪ હાથનો ૧ દંડ અથવા ધનુષ, યુગ, નાલિકા, અક્ષ, મુસલ થાય છે. ॥ ૭૫ ॥ કહ્યું છે કે દંડ, ધનુ, યુગ, નાલિકા, અક્ષ, મુશલ આ બધા પ્રત્યેક ચાર હાથ પ્રમાણના છે, આવા ૮૦૦૦ ધનુષનો ૧ યોજન થાય છે. આ યોજનનું પ્રમાણ કહેવાનારા પલ્યના માટે ઉપયોગી જાણવું. પલ્યનું પરિમાણ બતાવે છે.

પલ્યનું પરિમાણ

૧ યોજન પહોળો, ૧ યોજન લાંબો અને પરિધીને આશ્રયીને ત્રણયોજન તથા સાધિક ૩ ભાગ જેટલો તથા ૧ યોજન ઊંડો છતા પલ્યોપમ જાણ. તે પલ્યથી જે કાળનું માપ કઢાય તે કાલપરિમાણ પલ્યોપમ જાણવું. હવે, આ પલ્યમાં શું કરવાનું તે જણાવે છે.

---

૧. કોષ્ટક માટે પરિશિષ્ટ નં.(૨) જોવું

एकाहियबेहियतेहियाण उक्कोस सत्तरत्ताणं ।
सम्मट्ठं सन्निचियं भरियं वालग्गकोडीणं ॥ ७९ ॥

ओगाहणाउ तेसिं अंगुलभागो भवे असंखेज्जा ।
एयं लोमपमाणं एत्तो वोच्छामि अवहारं ॥ ८० ॥

वाससए वाससए एक्केक्के अवहियंमि जो कालो ।
सो कालो नायव्वो उवमा एक्कस्स पल्लस्स ॥ ८१ ॥

तद्-अनन्तरोदितप्रमाणं पल्यमेकाहिकद्व्याहिकत्र्याहिकाणां-मुण्डिते शिरसि या एकेनाह्ना प्ररूढास्ता एकाहिकाः या द्वाभ्यामहोभ्यां ता द्व्याहिकाः यास्त्रिभिरहोभिस्तास्त्र्याहिकास्तासामुत्कर्षतः 'सप्तरात्राणां' सप्ताहोरात्रप्ररूढपर्यन्तानां वालाग्रकोटीनां भूतं, कथंभूतम् ? इत्याह-संमृष्टम्-आकर्णभृतं 'सन्निचितं प्रचयविशेषापादनेनातिनिविड(डि ?) मानमापादितं, तत्रेत्थं निविड(डि ?)मानमापादितं यथा तानि वालाग्राणि न वायुरपहरति नापि वह्निस्तानि दहति नापि तेषु सलिलं प्रविश्य कोथमापादयति, यथा चात्रार्थेऽनुयोगद्वारसूत्रं-[सूत्र १३८] **"से णं पल्ले एगाहियबेहियतेहियाणं उक्कोसेणं सत्तरत्तपरूढाणं सम्मट्ठे सन्निचिए भरिए वालग्गकोडीणं, ते णं वालग्गा नो अग्गी डहेज्जा नो वाऊ हरिज्जा नो कुच्छेज्जा"** इत्यादि ॥ ७९ ॥ इह पल्योपमं त्रिधा भवति, तद्यथा-उद्धारपल्योपममद्धापल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं, एकैकं द्विधा, तद्यथा-व्यावहारिकं सूक्ष्मं च, तत्र व्यावहारिकं सर्वमपि प्ररूपणामात्रं, न तेन किंचिदपि प्रयोजनं, उद्धारपल्योपमक्षेत्रपल्योपमाभ्यामपि कालप्रमाणचिन्तायामिह न किमपि प्रयोजनमतो न ताभ्यामधिकारः, ततः सूक्ष्माद्धापल्योपमनिरूपणार्थं वालाग्राणामसङ्ख्येयखण्डनिर्देशार्थमाह-'ओगाहे' त्यादि, इह यानि प्राग् मुण्डिते शिरस्येकाहिकानि द्व्याहिकानि त्र्याहिकानीति यावदुत्कर्षतः सप्ताहिकानि वालाग्राणि बुद्ध्या गृहीत्वा पल्यं भृतं तेषां वालाग्राणां सम्बन्ध्येकैकं वालाग्रमसंख्येयानि खण्डानि क्रियते, किंप्रमाणमसंख्येयं खण्डमिति चेदुच्यते-इह विशुद्धलोचनश्छद्मस्थः पुरुषो यदतीवसूक्ष्मं द्रव्यं चक्षुषा पश्यति तदसंख्येयभागमात्रमसंख्येयं खण्डम्, इदं द्रव्यतोऽसंख्येयस्य खंडस्य प्रमाणं, क्षेत्रतः पुनरिदंसूक्ष्मस्य पनकजीवस्य या जधन्यावगाहना तया यद् व्याप्तं क्षेत्रं तदसंख्येयगुणक्षेत्रावगाहिद्रव्यप्रमाणमसंख्येयं खण्डं, तथा चात्रार्थेऽनुयोगद्वारसूत्रं-[सूत्र १३४] **"तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाई**

खंडाई किज्जइ, ते णं वालग्गा दिट्ठीओगाहणाओ असंखिज्जइभागमित्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ उ असंखेज्जगुणा" इति, अत्र **वृद्धाः** पूर्वपुरुष-परम्परायातसम्प्रदायवशादेवं व्याख्यानयन्ति बादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकशरीरप्रमाणमसंख्येयं खण्डमिति, तथा चाहानुयोगद्वारटीकाकारो **हरिभद्रसूरिः**- 'बादरपृथ्वीकायिकपर्याप्त शरीर-तुल्यान्यसंख्येयानि खण्डानीति **वृद्धवादः**" एतदुपजीव्याह–तेषां वालाग्राणामवगाहना भवत्यंगुलभागोऽसंख्येयः, बादरपर्याप्तपृथिवीकायिकशरीरप्रमाणेत्यर्थः, एतत् सूक्ष्माद्धा-पल्योपमप्ररूपणावसरे पल्यभरणचिन्तायां लोमप्रमाणमुक्तं तीर्थकरगणधरैः, अत ऊर्ध्वमपहारं लोम्नां वक्ष्यामि ॥ ८० ॥ तमेवाह-'**वासे**'त्यादि, पूर्वोक्तप्रमाणासंख्येयखण्डीकृतैर्वालाग्रैरुक्त-प्रकारेण पल्ये भृते सति वर्षशते वर्षशतेऽतिक्रान्ते सति एकैकं वालाग्रमपहरेत्, एवमेकैकस्मिन् वालाग्रेऽपहृते यः कालः सकलपल्यनिर्लेपीकरणे लगति स किलैकस्य पल्यस्योपमा ज्ञातव्या, एकं सूक्ष्ममद्धापल्योपमं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

ગાથાર્થ :- એક દિવસ - બે દિવસ - ત્રણ દિવસ કે ઉત્કૃષ્ટથી સાત દિવસના મુંડન પછી ઉગેલા વાલાગ્ર કોટીનાં આકર્ણ - ખચોખચ ભરેલો પલ્ય કરવો જે વાલાગ્રો અવગાહનાથી અંગુલનો અસંખ્ય ભાગ જેટલા હોય, આ લોમપ્રમાણ કહ્યું હવે અપહાર કહીશું. સો-સો વર્ષે એક-એક વાળાગ્રનો અપહાર કરતાં જે કાળ થાય તે કાળ એક પલ્યની ઉપમાવાળો (પલ્યોપમ) જાણવો.

ટીકાર્થ :- કહેલા પ્રમાણનો પલ્ય એક દિવસ - બે દિવસ - ત્રણ દિવસ યાવત્ ઉત્કૃષ્ટથી સાત અહોરાત્રના મુંડન પછી મસ્તક પર ઊગેલા વાલાગ્ર કોટીથી આકર્ણ અને અત્યંત નિબિડ - ખચોખચ ભરવો. ત્યાં નિબિડ એટલે કે એ વાળાગ્રો પવનથી ઊડી ન જાય, અગ્નિ બાળી ન શકે કે પાણી તેમાં પ્રવેશીને કહોવડાવી ન શકે. ॥૭૯॥

પલ્યોપમ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) ઉદ્ધાર પલ્યોપમ (૨) અદ્ધા પલ્યોપમ (૩) ક્ષેત્ર પલ્યોપમ. તે એક-એક પાછા બે પ્રકારના છે, (૧) વ્યવહારિક (૨) સૂક્ષ્મ, દરેક સ્થાને વ્યવહારિક પ્રરૂપણા માત્ર છે. તેનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમનું પણ કાલપ્રમાણની ગણતરીમાં કોઈપણ પ્રયોજન નથી એટલે, એમનો પણ અધિકાર નથી. તેથી સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમના નિરૂપણ માટે વાલાગ્રોના અસંખ્ય ખંડનું નિરૂપણ કરે છે - જે પહેલાં મુંડિત મસ્તકના એક-બે-ત્રણ યાવત્ સાત દિવસના વાળાગ્રોને બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી પલ્ય ભર્યો તે વાળાગ્રોના અસંખ્ય ટુકડા કરવા, કેટલા

પ્રમાણના અસંખ્ય ટુકડા કરવા ? વિશુદ્ધ લોચનવાળો છદ્મસ્થ પુરુષ જે અત્યંત સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય ચક્ષુથી જોવે છે, તેના અસંખ્યેય ભાગ માત્ર અસંખ્યેય ખંડ આ દ્રવ્યથી અસંખ્યેય ખંડનું પ્રમાણ છે. ક્ષેત્રથી - સૂક્ષ્મપનક જીવની જે જઘન્ય અવગાહનાથી જે ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય. તેના અસંખ્યેય ગુણ ક્ષેત્રમાં અવગાહિદ્રવ્ય પ્રમાણ એવો અસંખ્યેય ખંડ. **"अनुयोगद्वार सूत्र"**માં પણ આ જ વાત જણાવી છે. આ વાત પૂર્વપુરુષ પરંપરાથી આવેલા સંપ્રદાયથી વૃદ્ધો જણાવે છે કે બાદર પર્યાપ્ત-પૃથ્વીકાયિક શરીર પ્રમાણ અસંખ્યેય ખંડ હોય. અનુયોગદ્વારના ટીકાકાર **પૂજ્યપાદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ** - "બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્ત શરીર તૂલ્ય અસંખ્યેય ખંડો લેવા એવો વૃદ્ધવાદ છે." એના આધારે કહે છે - તે વાળાગ્રોની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યેય ભાગ હોય છે, તે બાદરપૃથ્વીકાયિક શરીર પ્રમાણ હોય છે. તીર્થંકર-ગણધરોએ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમની પ્રરૂપણાના અવસરે પલ્ય ભરવાની વિચારણામાં આ લોમ પ્રમાણ કહ્યું છે હવે પછી લોમનો અપહાર જણાવીશું. ॥ ૮૦ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રમાણના અસંખ્યેય ટુકડા કરેલા વાળથી ભરેલા પલ્યમાંથી દર સો-સો વર્ષે એક-એક વાળાગ્ર કાઢવો. આ રીતે પલ્યને સંપૂર્ણ ખાલી કરવામાં જેટલો કાળ લાગે તે એક પલ્યોપમ જાણવું અર્થાત્ એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ. ॥ ૮૧ ॥

सागरोपम आदिनुं प्रमाण तथा स्वरूप

एएसिं पल्लाणं कोडीकोडी हवेज्ज दसगुणिया ।
तं सागरोमवस्स उ एक्कस्स भवे परीमाणं ॥ ८२ ॥

दस सागरोवमाणं पुण्णाओ होंति कोडिकोडीओ ।
ओसप्पिणीपमाणं तं चेवुस्सप्पिणीएवि ॥ ८३ ॥[१]

छच्चेव य कालसमा भणिया ओसप्पिणीए भरहंमि ।
तासिं नामविहत्तिं परिमाणविहिं च वोच्छामि ॥ ८४ ॥

'एतेषाम्' अनन्तरोदितानां 'पल्यानां' सूक्ष्माद्धापल्योपमानां कोटाकोटी दशभिर्गुणिता

१. अस्या गाथाया अनन्तरमियमेकाऽधिका गाथा जे०खं० आदर्शयोः दृश्यते -Δओसप्पिणी य उस्सप्पिणी य दोण्णि वि अणाइणिहणाओ । ण वि होति अण्णलोको (? कालो) ण वि होहिति सव्वसंखे वो ॥ इति एतस्या छाया एवमनुवादार्थेतृतीयं परिशिष्टं दृष्टव्यम् । Δ

सती यावत्प्रमाणा भवति तत्सागरोमस्य-अद्धासागरोपमस्यैकस्य भवति परिमाणमिति ॥८२॥ अनन्तरोदितस्वरूपाणां सागरोपमाणां-सूक्ष्माद्धासागरोपमाणां परिपूर्णा दश कोटीकोट्यो भवन्त्येकस्या अवसर्पिण्याः परिमाणं, यदेव चावसर्प्पिणीपरिमाणं तदेवोत्सर्प्पिण्या अपि परिमाणं ज्ञातव्यम्, उत्सर्प्पिण्यपि दशसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणा ज्ञातव्येत्यर्थः, अवसर्प्पिण्यां च समस्ता अपि शुभा भावाः क्रमेणानन्तगुणतया हीयन्ते, अशुभा भावाः क्रमेणानन्तगुणतया परिवर्द्धन्ते, उत्सर्प्पिण्यां च क्रमेण शुभा भावा अनन्तगुणतया परिवर्द्धन्ते, अशुभाश्च हानिमुपगच्छन्ति, एवं च तयोः शब्दव्युत्पत्तिः-अवसर्पति-क्रमेण हानिमुपपद्यन्ते शुभा भावा अस्यामित्यवसर्पिणी, उत्सर्पन्ति-क्रमेण परिवर्द्धन्ते शुभा भावा अस्यामित्युत्सर्प्पिणी, अवसर्प्पिण्युत्सर्पिण्यः पंचसु भरतेषु पंचस्वैरवतेष्वनाद्यनन्तं कालं परावर्त्तन्ते, अहोरात्रवत् ॥ ८३ ॥ अवसर्प्पिण्यामुत्सर्प्पिण्यां च प्रत्येकं षट् कालविभागाः ततस्तत्प्ररूपणार्थमाह- 'छच्चेवे' त्यादि, अस्मिन् भरते, उपलक्षणमेतत् शेषेषु, चान्येषु चतुर्षु भरतेषु पंचसु चैरवतेष्ववसर्प्पिण्याः 'षडेव' षट्संख्या एव 'कालसमाः' कालविभागरूपा भणितास्तीर्थकरगणधरैः, ततः 'तासां' कालसमानां नामविभक्तिं परिणामविधिं च वक्ष्यामि ॥ ८४ ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति–

ગાથાર્થ :- આ પલ્યને દશ કોડાકોડીથી ગુણતાં એક સાગરોપમનું પરિમાણ થાય છે. દશ કોડાકોડી પૂર્ણ સાગરોપમથી એક અવસર્પિણીનું અને ઉત્સર્પિણીનું માપ થાય છે. ભરતક્ષેત્રમાં અવસર્પિણીમાં છ કાળસમા (આરા) કહેલા છે. તેમના નામ તેમજ પરિમાણવિધિ કહીશું. ॥ ૮૨-૮૪ ॥

ટીકાર્થ :- આ પલ્યોને દશકોડાકોડીથી ગુણતાં જેટલું પ્રમાણ થાય તે એક અદ્ધાસાગરોપમનું પરિમાણ છે. આવા દશ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ અદ્ધાસાગરોપમથી એક અવસર્પિણીનું પરિમાણ થાય છે અને તેટલું જ એક ઉત્સર્પિણીનું પરિમાણ જાણવું. અવસર્પિણીમાં બધા જ શુભ ભાવો અનુક્રમે અનન્તગુણપણે ઘટતા જાય છે અને અશુભભાવો ક્રમથી અનંતગુણપણે વધે છે અને ઉત્સર્પિણીમાં ક્રમથી શુભભાવો વધે છે અને અશુભ ભાવો અનંતગુણપણે અનુક્રમે ઘટતા જાય છે. આ પ્રમાણે તે બંનેની શબ્દ વ્યુત્પત્તિ- અનુક્રમે જેમાં શુભભાવો ઘટે છે જેમાં તે અવસર્પિણી અને ક્રમથી વધે છે શુભ ભાવો જેમાં તે ઉત્સર્પિણી, આ અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતોમાં અનાદિ-અનંતકાળ અહોરાત્રની જેમ પરિવર્તિત થાય છે. આ બંનેમાં પ્રત્યેક છ કાળ વિભાગો તીર્થંકર-ગણધરોએ કહેલા છે તેમની નામવિભક્તિ અને પરિમાણ વિધિ (નામો અને પ્રમાણ) હવે કહીશું. ॥ ૮૪ ॥

છ આરાનું સ્વરૂપ તેમજ યુગલિકનું સ્વરૂપ

सुसमसुसमा य सुसमा हवई तह सुसमदुस्समा चेव ।
दूसमसुसमा य तहा दूसम अइदुस्समा चेव ॥ ८५ ॥

सुसमसुसमाएँ कालो चत्तारि हवंति कोडिकोडीउ ।
सुसमाए तिण्णि भवे सुसमदुसमाए दो होंति ॥ ८६ ॥

एक्का य कोडिकोडी बायालीसं भवे सहस्साइं ।
वासेहिं जेहि ऊणा दुसमइदुसमाएँ सो कालो ॥ ८७ ॥[१]

एए चेव विभागा हवंति उस्सप्पिणीए नायव्वा ।
पडिलोमा परिवाडी नवरि विभागेसु नायव्वा ॥ ८८ ॥

एसो उ असंखेज्जो कालो एयस्स विहाणगा असंखेज्जा ।
एत्तो होइ अणंतो कालो कालंतरगुणेण ॥ ८९ ॥

एए कालविभागा पडिवज्जंते जुगंमि खलु सव्वे ।
पत्तेयं पत्तेयं जुगस्स अंते समप्पंति ॥ ९० ॥

एए कालविभागा नायव्वा होंति कालकुसलेणं ।

प्रथमः कालविभागः सुषमसुषमा द्वितीयः सुषमा तृतीयः सुषमदुष्षमा चतुर्थो दुष्पमसुषमा पंचमो दुषमा षष्ठः अतिदुष्षमा, दुष्षमदुष्षमा इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ उक्तानि कालसमानां नामानि, सम्प्रत्यासां परिमाणविधिमाह-सुषमसुषमायाः कालश्चतस्रः सागरोपमकोटीकोट्यो भवन्ति, तदा च मनुष्या युगलधर्माणः क्रोशत्रयप्रमाणशरीरोच्छ्रयाः पल्योपमत्रयायुषो वज्रर्षभनाराचसंहननाः समचतुरस्रसंस्थानास्तद्यथा-सुप्रतिष्ठितकूर्मचारुचरणाः सुकुमारश्लक्ष्णप्रविरलरोमकुरुविंदवृत्तजंघायुगला निगूढसुबद्धसन्धिजानुप्रदेशाः करिकरसमवृत्तोरवः कण्ठीरवतुल्यकटिप्रदेशाश्चक्रायुधसममध्यभागाः प्रदक्षिणावर्त्तनाभिमण्डलाः श्रीवृक्ष-

१. एतस्या गाथाया अनन्तर मियमेका गाथाऽधिकाऽन्यप्रतिषु दृश्यते -
★'अथ दुसमाए कालो वाससहस्साइं एक्कवीसं तु ।
तावतिओ चेव भवे कालो अइदूसमाए वि ॥' -म. वि. संस्करणे ९८ तमा इयं गाथा ।
★ छायाऽनुवादार्थं तृतीयं परिशिष्टं दृष्टव्यम् ।

लांछितविशालमांसलवक्षःस्थलाः पुरपरिधानुकारिदीर्घबाहवः सुश्लिष्टमणिबन्धा रक्तोत्पलपत्रानुकारिशोणिमपाणिपादतलाश्चतुरंगुलप्रमाणसमवृत्तकम्बुग्रीवाः शारदशशांकसमवदनाश्छत्राकारशिरसोऽस्फुटितस्निग्धकान्तिश्लक्ष्णमूर्द्धजाः कमण्डलुकलशयूपस्तूपवापीच्छत्रध्वजपताकासौवस्तिकयवमत्स्यमकरकूर्मरथवरस्थालशुकाष्टापदांकुशसुप्रतिष्ठकमयूरश्रीदामाभिषेकतोरणमेदिनीजलधिवरभवनादर्शपर्वतगजवृषभसिंहचामररूपप्रशस्तोत्तमद्वात्रिंशल्लक्षणधराः, स्त्रियोऽपि सुजातसर्वांगसुन्दर्यः समस्तमहिलागुणसमन्विताः संहतांगुलिदलपद्मसुकुमारकुर्म्मसंस्थानमनोहारिचरणा रोमरहितप्रशस्तलक्षणोपेतजङ्घायुगला निगूढमांसलजानुप्रदेशाः कदलिस्तम्भनिभसुकुमारपीवरोरुकाः वदनायामप्रमाणद्विगुणमांसलविशालजघनघारिण्यः स्निग्धकांतिसुविभक्तिभक्तश्लक्ष्णरोमराजयः प्रदक्षिणावर्त्ततरङ्गभंगुरनाभिमण्डलाः प्रशस्तलक्षणोपेतकुक्षयः सुसङ्गतपार्श्वाः कनककलशोपमसमसंहिताभ्युन्नतवृत्ताकृतिपीवरपयोधराः सुकुमारबाहुलतिकाः सौवस्तिकशंखचक्राद्याकृतिरेखालंकृतपाणिपादतला वदनत्रिभागोच्छ्रितमांसलकम्बुग्रीवाः प्रशस्तलक्षणोपेतमांसलहनुविभागा दाडिमपुष्पानुकारिशोणिमाधरोष्ठा रक्तोत्पलतालुजिह्वाः विकसितकुवलयपत्रायतकान्तलोचना आरोपितचापपृष्ठाकृतिसुसंगतभ्रूलतिकाः प्रमाणोपपन्नललाटफलकाः सुस्निग्धकान्तश्लक्ष्णशिरोरुहाः पुरुषेभ्यः किञ्चिदूनोच्छ्रयाः स्वभावश्रृंगारचारुवेषाः प्रकृत्यैव हसितभणितिविलासविषयपरमनैपुण्योपेताः, तथा मनुष्याश्च स्वभावत एव सुरभिवदनाः प्रतनुक्रोधमानमायालोभाः सन्तोषिणो निरौत्सुक्या मार्दवार्जवसम्पन्नाः सत्यपि मनोहारिणि मणिकनकमौक्तिकादौ ममत्वकारणममत्वाभिनिवेशरहिताः सर्वत्रापगतवैरानुबन्धा हस्त्यश्वकरभगोमहिषादिसद्भावे तत्परिभोगपराङ्मुखाः पादविहारिणो ज्वरादिरोगयक्षभूतपिशाचादिग्रहमारिव्यसनोपनिपातविकलाः कङ्ककुक्षिपरिणामा अहमिन्द्रतया पुरुषाः परस्परं प्रेष्यप्रेषकभावरहिताः, आहारोऽपि च तदा मनुष्याणां न शाल्यादिधान्यनिष्पन्नः, किन्तु पृथिवीमृत्तिका कल्पद्रुमाणां पुष्पफलानि च, तथाहि–जायन्ते खलु तदाऽपि विश्रसात एव शालिगोधूममाषमुद्गादीनि धान्यानि, परं तानि न मनुष्याणामुपभोगं गच्छन्ति, या तु पृथिवी सा शर्क्कारातोऽप्यनन्तगुणमाधुर्या, यश्च कल्पद्रुमपुष्पफलानामास्वादः स चक्रवर्त्तिभोजनादप्यधिकगुणः, उक्तंच (जंबु.प्र.सू. २२) **"तीसे[२] णं भंते ! पुप्फफलाणं केरिसे आसाए**

१. °स्थलांशुक° इति कर्मग्रन्थ वृतौ ॥ २. तेषां भदन्त ! पुष्पकलानां कीदृशानि आस्वादानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! यथानाम्नि राज्ञश्चातुरंतचक्रवर्त्तिनः कल्याणभोजनजातानि शतसहस्रनिष्पन्नानि गंधोपेतानि रसोपेतानि आस्वादनीयानि संधायनीयानि सर्वेन्द्रियगात्र पह्लादनीयान्यास्वादानि, इत इष्टतराणि चैव प्रज्ञप्तानि" ।

पन्नत्ते ? गोयमा ! से जहानामए रन्नो चाउरंतचक्कवट्टिस्स कल्लाणभोयणजाए सयसहस्सनिप्फन्ने वन्नोववेए गंधोववेए रसोववेए आसायणिज्जे संघायणिज्जे सव्विंदियगायपल्हायणिज्जे आसाए, इत्तो इट्ठुत्तरागे चेव पन्नत्ते" ततः पृथिव्या मृत्तिका कल्पद्रुमपुष्पफलानि च तेषामाहारः, तथाभूतमाहारमाहार्य प्रासादादिसंस्थाना ये गृहाकाराभिधाः कल्पद्रुमास्तेषु यथासुखमभिरमन्ते, न च तदा दंशमशकयूकामत्कुण-मक्षिकादयः शरीरोपद्रवकारिणो जन्तव उपजायन्ते, येऽपि जायन्ते भुजगव्याघ्रसिंहादय-स्तेऽपि मनुष्याणां न बाधायै प्रभवन्ति, नापि ते परस्परं हिंस्यहिंसकभावे वर्त्तन्ते, कालानुभावतो रौद्रभावरहितत्वात्, अस्यां च सुषमसुषमायामादौ मनुष्याणां [आयुः] त्रीणि पल्योपमानि त्रीणि च गव्यूतान्युच्छ्रयः, ततः क्रमेण हानिस्तावदवसेया यावत्पर्यन्ते द्वे पल्योपमे आयुर्द्वे च गव्यूते उच्छ्रायः, ततः सुषमा प्रविशति, तस्याश्च सुषमायाः परिमाणं भवति तिस्रः सागरोपमकोटीकोट्यः, आदौ च तदा मनुष्याणामायुर्द्वे पल्योपमे द्वे च गव्यूते शरीरोच्छ्रायः, ततः क्रमेण परिहानिस्तावदवगन्तव्या यावत्पर्यन्ते पल्योपममायुर्गव्यूतं च शरीरोच्छ्रयः, ततः सुषमदुष्षमा प्रविशति, तस्याश्च परिमाणं द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ भवतः, तस्यां चादौ पुरुषाणामायुः पल्योपमं शरीरोच्छ्रयस्तु गव्यूतं, ततः क्रमेण परिहाणिमुपगच्छति तावद् यावत् पर्यन्ते पूर्वकोट्यायुः पंचधनुशतानि शरीरोच्छ्रयः, अस्याश्च स्तोके तिष्ठति शेषे भगवान् प्रथमतीर्थंकरोऽभवत्, सुषमायामस्यां च सुष्षमदुष्षमायां मनुष्याणामुपभोगपरिभोगसम्भवः कल्पद्रुमेभ्यः, तथा चोक्तं-[१]**"तो तिन्न उ सागरोवम कोडीकोडीउ वीयरागेहिं । सुसम त्ति समक्खाया जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥ १ ॥ तीए पुरिसाणमाउं दुन्नि उ पलियाइं तह पमाणं च । दो चेव गाउयाइं आइएँ भणंति समयन्नू ॥२॥ उवभोगा परिभोगा तेसिंपि य कप्पपायवेहिंतो । होंति किलेसेण विणा पायं ऊणा तयणुभावेणं ॥ ३ ॥ तो सुसमदुस्समाए पवाहरूवेण कोडि-**

१. त्रयस्तु सागरोपम कोटाकोटयो वीतरागैः । सुषमेति समाख्याता जिनैर्जितरागदोषैः ॥ १ ॥ तस्यां पुरुषाणामायु द्वेंपल्ये तथा प्रमाणं च । द्वौ चेव गव्युतमादौ भणन्ति समयज्ञाः ॥ २ ॥ उपभोगा:परिभोगास्तेषामपि कल्पपादपात् । भवन्ति क्लेशेन विना पादोना तदनुभावेन ॥ ३ ॥ ततः सुषम दुष्षमायाः प्रवाह रुपेण कोटिकोटी । अतराणां द्वे शिष्टे जिनै र्जितरागद्वेषैः ॥ ४ ॥ तस्यां पुरुषाणामायुरेकं पल्यं तथा प्रमाणं च । एकं च गव्युतं तस्या आदौ भणन्ति समयज्ञाः ॥ ५ ॥ उपभोग-परिभोगास्तेषामपि च कल्पपादपात् । भवन्ति क्लेशेन विना नवरमूनानुभावेन ॥ ६ ॥ सुषमदुष्षमावशेषे प्रथमजिनो धर्मनायको भगवान् । उत्पन्नः शुभपुण्यः शिल्पकलादर्शको ऋषभः ॥ ७ ॥

कोडीओ । अयराण दोन्नि सिट्ठा जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥ ४ ॥ तीएँ पुरिसाणमाउं एगं पलियं तहा पमाणं च । एगं च गाउयंतिय आईएँ भणंति समयन्नू ॥५॥ उवभोगपरीभोगो, तेसिंपि य कप्पपायवेहिंतो । होंति किलेसेण विणा नवरं ऊणाऽणुभावेणं ॥ ६ ॥ सुसमदुसमाऽवसेसे पढमजिणो धम्मनायगो भयवं । उप्पन्नो सुहपुन्नो सिप्पकलादंसओ उसभो ॥ ७ ॥" इति ॥ ८६ ॥ दुष्षमसुषमायामेष परिमाण-रूपः कालो यदुतैका सागरोपमाणां कोटीकोटी कतिपयवर्षैर्न्यूना, यैश्च वर्षैर्न्यूना तानि वर्षाणि भवन्ति ज्ञातव्यानि द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि, तस्यां च मनुष्याणामायुः पूर्वपरिमाणेनैव शरीरोच्छ्रयो धनुःसंख्यया, उपभोगपरिभोगसंपत्तिश्च प्रवरशाल्याद्यौषध्यादिभ्यः, उक्तंच-"**ताँ दुसमसुसमूणा बायालीसाएँ वरिससहसेहिं । सागरकोडाकोडी एगेव जिणेहिं पन्नत्ता ॥ १ ॥ तीए पुरिसाणमाउं पुव्वपमाणेण तह पमाणं च । धणुसंखानिद्दिट्ठं विसेस सुत्ताउ नायव्वं ॥२॥ उवभोगपरीभोगा पवरोसहिमाइएहिं विन्नेया । जिणचक्कि-वासुदेवा सव्वेऽवि इमीए वोलीणा ॥ ३ ॥ अह दूसमाए कालो वाससहस्साइ एक्कवीसं तु । तावइओ चेव भवे कालो अइदूसमाएवि ॥४॥**"॥ अथैष दुष्षमायाः कालो यदुतैकविंशतिर्वर्षसहस्राणि, तावानेव-तावत्प्रमाण एवातिदुष्षमाया अपि कालो भवति ॥ ८७ ॥ सम्प्रत्यतिदेशेनोत्सर्प्पिणीगतान् कालविभागान् प्रतिपादयति-य एव प्रागव-सर्प्पिण्यां सुषमसुषमादयः कालविभागा उक्ता एत एवोत्सर्पिण्यामपि भवन्ति ज्ञातव्याः, नवरं विभागेषु परिपाटिः प्रतिलोमा ज्ञातव्या, तद्यथा-प्रथमः कालविभागो दुष्षमदुष्षमा द्वितीयो दुष्षमा तृतीयो दुष्षमसुष्षमा चतुर्थः सुषमदुष्षमा पंचमः सुषमा षष्ठः सुषमासुषमेति ॥ ८८ ॥ साम्प्रतमसंख्येयकालोपसंहारमनन्तं च कालं प्रतिपादयति-'एषः' प्रागुक्तो-ऽवसर्प्पिण्युत्सर्पिणीरूपः कालोऽसंख्येयो ज्ञातव्यः, येऽपि च [ए]तस्योत्सर्पिण्यवसर्पिणी-रूपस्य कालस्य 'विधानकाः' भेदाः सुषमसुषमादयः सागरोपम-प्रमितास्तेऽपि 'असंख्येयाः' असंख्येयकालरूपाः प्रतिपत्तव्याः । 'इतः' असंख्येयकालादूर्ध्वं 'कालान्तरगुणेन' भूयोऽवस-र्प्पिण्युत्सर्पिणीरूपकालान्तरप्रवृत्तिलक्षणेन गुणेन, किमुक्तं भवति ? -सिद्धान्तभाषितोत्कृष्टा-

१. ततो दुष्षमसुषमोना द्विचत्वारिंशता वर्षसहस्रैः । सागरकोटाकोटिरेकैव जिनैः प्रज्ञप्ता ॥ १ ॥ तस्यां पुरुषाणामायुः पूर्व प्रमाणेन तथा प्रमाणं च । धनुः संख्यानिर्दिष्टं विशेषसूत्राज्ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥ उपभोग परिभोगौ प्रवरौषध्यादिभि र्विज्ञेयौ । जिन चक्रिवासुदेवाः सर्वेऽपि अस्यां व्यत्क्रान्ताः ॥ ३ ॥ अथ दुष्षमायाः कालो वर्ष सहस्राण्येकविंशतिस्तु । तावतश्चैव भवेत् कालोऽतिदुष्षमायाः अपि ॥ ४ ॥

संख्यातासंख्यातकप्रमाणोत्सर्प्पिण्यवसर्पिण्यतिक्रमे भूयोऽप्यवसर्प्पिण्युत्सर्प्पिणीप्रवृत्तौपाश्चात्यः कालः सर्वोऽपि विवक्षितकालादारभ्यानन्तो भवति, अयमत्र तात्पर्यार्थः असंख्यातोत्सर्प्पिणीप्रमाणकालोऽसंख्येयः, अनन्तोत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिण्यात्मकोऽनन्त इति ॥ ८९ ॥ 'एते' अनन्तरोदिता उत्सर्प्पिण्यवसर्प्पिणीगताः सुषमसुषमादयः कालविभागाः सर्वेऽपि प्रत्येकं युगे प्रतिपद्यमाने प्रतिपद्यन्ते, प्रत्येकं च युगस्य 'अन्ते' पर्यवसाने 'समाप्नुवन्ति' निष्ठामुपयान्ति, एतदुक्तं भवति-षडपि सुषमसुषमादय उत्सर्प्पिण्यव-सर्प्पिणीविभागाः सर्वे प्रत्येकं युगस्य प्रारम्भे प्राथम्यं प्रतिपद्यन्ते, युगस्य पर्यवसाने च पर्यवसानं, तथा चास्यैव ज्योतिष्करण्डकस्य टीकाकारः **पादलिप्तसूरिराह**- "[1]एए उ सुसम सुसमादयो अद्धाविसेसा जुगाइणा सह पवत्तंते, जुगंतेण सह समप्पंति"त्ति ॥९०॥ 'एते' अनन्तरोदिताः कालविभागाः संख्यातासंख्यातानन्तरूपाःकालकुशलेन भवितुमिति गम्यते, किमुक्तं भवति ?-काले परिज्ञानकुशलमात्मानं भवितुमिच्छता भवन्ति ज्ञातव्याः ॥

गाथार्थ :- સુષમસુષમા, સુષમા તથા સુષમદુઃષમા તથા દુષમસુષમા અને દુષમા, અતિદુષમા કાળ, સુષમસુષમાનો કાળ ચાર કોડાકોડી, સુષમાનો ત્રણ, સુષમદુષમાનો બે કોડાકોડી કાળ હોય છે. દુષમસુષમાનો બેંતાલીશ વર્ષ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ હોય છે. જેટલા વર્ષ ન્યૂન રહ્યા તે કાળ દુષમા અતિદુષમાનો છે. આ જ વિભાગો ઉત્સર્પિણમાં જાણવા પરંતુ પ્રતિલોમપરિપાટિ વિભાગોમાં જાણવી. આ અસંખ્યકાળ છે એના ભેદો અસંખ્ય છે. કાલાંતરના ગુણનથી આના પછી અનંતકાળ હોય છે. યુગના આરંભે આ સર્વે પ્રત્યેક કાળ વિભાગો શરૂ થાય છે અને પ્રત્યેક યુગના અંતે પૂરા થાય છે, કાલકુશલ દ્વારા આ કાળવિભાગો જાણવા યોગ્ય છે. (૮૫-૯૧ પૂર્વાર્ધ)

ટીકાર્થ :- પ્રથમ કાળ વિભાગ સુષમસુષમા, બીજો સુષમા, ત્રીજો સુષમદુષમા, ચોથો દુષમસુષમા, પાંચમો દુષમા છઠ્ઠો અતિદુષમા - દુષમદુષમા ॥ ૮૫ ॥

યુગલિકનું સ્વરૂપ : આ કાલસમાના નામો છે એમના પરિમાણ :- સુષમસુષમાનો કાળ ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી હોય છે ત્યારે મનુષ્યો યુગલધર્મી, ત્રણ કોશ પ્રમાણ શરીરથી ઊંચાઈવાળા, ત્રણ પલ્યોપમ આયુષ્યવાળા, વજ્રર્ષભનારાય સંઘયણવાળા, સમચુતરસ્ર સંસ્થાનવાળા - તે આ રીતે - સુપ્રતિષ્ઠિત કાચબા જેવા ચરણવાળા, સુકુમાર

१. एते तु सुषम सुषमादयोऽद्धाविशेषा युगादिना सह प्रवर्तन्ते, युगान्तेन सह समाप्नुवन्ति ।

મુલાયમ અલ્પરોમ અને કુરૂવિંદ જેવા ગોળ જંઘા યુગલવાળા, નિગૂઢ સુબદ્ધ સન્ધિવાળા જાનુ પ્રદેશોવાળા, હાથીની સૂંઢ જેવા સમ-વૃત્ત ઉરુવાળા, સિંહ સમાન કમરવાળા, ચક્રાયુધસમાન મધ્યભાગવાળા, પ્રદક્ષિણાવર્ત્ત નાભિમંડળવાળા, શ્રીવત્સલંછિતવિશાલ-માંસલછાતીવાળા, નગરની પરિઘ જેવા દીર્ઘબાહુવાળા, સુકોમળ મણિબંધવાળા, રક્તકમળના પત્ર જેવા શોણિમપાણિ-પાદતલવાળા, ચાર આંગળ પ્રમાણ સમવૃત્તકમ્બુ જેવી ગરદનવાળા, શારદચંદ્ર જેવા મુખવાળા, છત્રાકાર મસ્તકવાળા, ફાટ્યા વગરના-સ્નિગ્ધ કાન્તિવાળા કોમળ વાળવાળા, કમંડલ-કલશ-સ્તુપ-વાવડી-છત્ર-ધ્વજ-પતાકા-સ્વસ્તિક-યવ-મત્સ્ય-મગર-કાચબો-રથવર-સ્થાલ-પોપટ-અષ્ટાપદ-અંકુશ-સુપ્રતિષ્ઠિક-મયૂર-શ્રીદામ-અભિષેક-તોરણ-મેદિની-જલધિ-વરભવન-આદર્શ-પર્વત-હાથી-બળદ-સિંહ-ચામર-રૂપ પ્રશસ્ત ઉત્તમ બત્રીશ લક્ષણવાળા હોય છે. સ્ત્રીઓ પણ સુજાત સર્વાંગ સુંદર, સમસ્ત મહિલા ગુણોથી સમન્વિત, સંહત અંગુલિદલ પદ્મ, સુકુમાર કુર્મસંસ્થાન મનોહર ચરણવાળી, રોમરહિત પ્રશસ્ત લક્ષણયુક્ત જંઘા યુગલવાળી, નિગૂઢમાંસલ, જાનુપ્રદેશવાળી, કેળ સ્તંભ સમાન સુકોમળ પીવર ઊરુવાળી, મુખ જેવી દીર્ઘ પ્રશસ્ત લક્ષણયુક્ત કુક્ષિવાળી, સુસંગત પાર્શ્વ ભાગવાળી, કનક કળશની ઉપમાવાળા સમ સહિત ઉન્નત ગોળ આકૃતિ-પુષ્ટપયોધરવાળી, સુકોમળ બાહુલતાવાળી, સ્વસ્તિક-શંક-ચક્રાદિ આકૃતિ રેખાથી અલંકૃતપાણિ-પદતલવાળી, વદનથી ત્રીજા ભાગની ઊંચી માંસલ ગરદનવાળી, પ્રશસ્ત લક્ષણોપેત માંસલ હડપચીવાળી, દાડમના પુષ્પના આકારના રક્ત અધર-ઔષ્ઠવાળી, રક્તકમળ જેવા તાલુ અને જીભવાળી, વિકસિત કુવલયપત્ર જેવા દીર્ઘકાન્ત નયનોવાળી, આરોપિત ધનુષ્યના પૃષ્ટની આકૃતિવાળી સુસંગત ભ્રમરલતાવાળી, પ્રમાણયુક્ત લલાટવાળી, સુસ્નિગ્ધકાન્ત-કોમળ વાળવાળી, પુરુષોથી કાંઈક ન્યૂન ઊંચાઈવાળી, સ્વભાવ શ્રૃંગાર સુંદર વેશવાળી, પ્રકૃતિથી જ હસિત-ભણિત-વિલાસ-વિષયમાં પરમ નિપુણતાયુક્ત હોય છે. તથા મનુષ્યો સ્વભાવથી જ સુરભિવદન-પ્રતનુક્રોધમાનમાયા લોભવાળા-સંતોષી-ઉત્સુકતારહિત-માર્દવ-આર્જવ સંપન્ન, મનોહર મણિ-કનક મોતીઓ વગેરે હોવા છતાં મમત્વના કારણભૂત મમત્વના અભિનિવેશ વિનાના, સર્વત્ર અપગત વૈરના અનુબંધવાળા, હાથી-ઘોડા-ઊંટ-ગાય-ભેંસ આદિ હોવા છતાં તેના પરિભોગથી પરાંમુખ, પાદવિહારી, જ્વર આદિ રોગ-યક્ષ-ભૂત-પિશાચાદિગ્રહ-મારી-વ્યસન-ઉપનિપાત રહિત, કંકકુક્ષિ પરિણામવાળા, અહમિન્દ્ર તયા પુરુષો પરસ્પર સેવક - સ્વામિભાવ રહિત હોય છે. આહાર પણ ત્યારે મનુષ્યોનો

शाल्यादि धान्यथी निष्पन्न नथी होतो परंतु पृथ्वीनी माटी अने कल्पवृक्षनां पुष्प-फलो होय छे त्यारे विश्रसाथी ज शालि-घउं-अउद-मग वगेरे धान्यो थाय छे परंतु ते मनुष्योना उपभोगमां आवता नथी. जे पृथ्वी छे ते साकरथी पण अनंतगुण मधुरतावाळी छे, अने जे कल्पवृक्षना फूल-फळोनो स्वाद छे ते चक्रवर्त्तीना भोजनथी पण अधिक गुणवाळो छे. कह्युं छे- **भगवन् ! ते पुष्पफळोनो केवो आस्वाद कह्यो छे ? गौतम ! चातुरंत चक्रवर्त्ती राजानुं लाखोथी बनेलुं कल्याण भोजन जात छे ते वर्णोपेत, गंधोपेत, रसोपेत, आस्वादनीय, संघातनीय, सर्व ईन्द्रिय - सर्वगात्र प्रह्लादनीय आस्वादवाळुं छे एनाथी ईष्टतर कह्यो छे.** तेथी पृथ्वीनी माटी अने कल्पवृक्षना पुष्प-फळो तेमनो आहार छे. तेवो आहार लईने प्रासादादि संस्थानवाळा जे गृहकार नामना कल्पवृक्षो छे तेमां सुखपूर्वक रमण करे छे त्यारे दंश-मशक-जु-मांकड-माखी वगेरे शरीरने उपद्रव करनारा जंतुओ उत्पन्न थता नथी, जे पण थाय छे साप-वाघ-सिंह वगेरे ते पण मनुष्योने बाधा करता नथी के तेओ परस्पर हिंस्य-हिंसक भावमां पण रहेता नथी. तेओ काळना प्रभावे रौद्रभाव विनाना होय छे अने आ सुषमसुषमामां आरंभमां मनुष्योनुं आयुष्य त्रण पल्योपम, ऊंचाई त्रण गाउ होय छे. त्यारबाद क्रमथी हानि जाणवी यावत् छेडामां २ पल्योपम आयुष्य अने २ गाउ ऊंचाईवाळा होय छे त्यारबाद सुषमा प्रवेशे छे एमां परिमाण उ सागरोपम कोटाकोटी होय छे. शरूआतमां मनुष्यो २ पल्योपम आयुवाळा अने बे गाउ ऊंचाईवाळा होय छे त्यारपछी क्रमथी त्यां सुधी हानि के जयां सुधी अंतमां १ पल्योपम आयु अने १ गाउ ऊंचाई रहे छे. त्यारबाद सुषमदुषमा प्रवेशे छे. तेनुं परिमाण २ कोटाकोटी सागरोपम, शरूआतमां पुरुषोनुं आयु पल्योपम ऊंचाई गाउ त्यारबाद क्रमथी हानि त्यां सुधी थाय छे के जयां सुधी अंतमां पूर्वकोडवर्ष आयु अने ५०० धनुष ऊंचाई रहे छे. आ आरो थोडो बाकी रहेते छते भगवान प्रथम तीर्थंकर थया. सुषमा अने आ सुषमदुषमां मनुष्योनो उपभोग-परिभोगनो संभव कल्पवृक्षोथी थाय छे. ॥ ८६ ॥ दुषमसुषमामां परिमाणरूप काळ आ छे - एक कोटाकोटी सागरोपम-बैतालीश हजार वर्ष न्यून तेमां मनुष्योनुं आयुष्य पूर्वपरिमाणथी ज छे अने शरीरनी ऊंचाई धनुषनी संख्याथी छे. उपभोग-परिभोगनी संपत्ति प्रवरशालि औषधादिथी थाय छे. कह्युं छे- **"त्यारबाद दुषमसुषमा बेंतालीश हजार वर्ष न्यून १ सागरोपम कोटाकोटी जिनेश्वरोए बतावेल छे. तेमां पुरुषायु पूर्व प्रमाणथी तथा शरीरप्रमाण धनुष्य संख्याथी बतावेलुं विशेष सूत्रमांथी जाणवुं, उपभोग-**

પરિભોગો પ્રવર ઔષધિ આદિથી જાણવા. જિન-ચક્રી-વાસુદેવો સર્વે એમાં થયા. દુષમાનો કાળ ૨૧ હજાર વર્ષનો છે અને તેટલો જ કાળ અતિદુઃષમાનો પણ છે.” ॥ ૮૭ ॥ હવે અસંખ્યેય કાળનો ઉપસંહાર અને અનંતકાળ જણાવે છે. આ પૂર્વ કહેલો કાળ અસંખ્ય જાણવો અને જે તેના ભેદો સુષમસુષમાદિ સાગરોપમ પ્રમાણ છે તે પણ અસંખ્યકાળ રૂપ જાણવા. હવે, એના પછી-અસંખ્યેય કાળ પછી ફરી અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી કાલાન્તર પ્રવૃત્તિ લક્ષણ ગુણથી અર્થાત્, સિદ્ધાંતમાં કહેલ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત-પ્રમાણ ઉત્સર્પિણીના અતિક્રમ પછી ફરી અવ-ઉત્સર્પિણી પ્રવૃત્ત થતાં પાછળનો સર્વકાળ વિવક્ષિત કાળથી માંડીને અનંત થાય છે. તાત્પર્ય - અસંખ્યોત્સર્પિણી-અવસર્પિણી પ્રમાણકાળ અસંખ્ય અને અનંતોત્સ-અવસર્પિણી સ્વરૂપ કાળ અનંત જાણવો. ॥ ૮૯ ॥ આ બધા કાળ વિભાગો સર્વે પણ પ્રત્યેક યુગના આરંભે શરૂ થાય છે, અને પ્રત્યેક યુગના અંતે સમાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ - સુષમસુષમાદિ છએ કાળ વિભાગો સર્વે પ્રત્યેક યુગના પ્રારંભે પ્રથમતાથી પ્રતિપાદિત થાય છે અને યુગના અંતે પૂર્ણ થાય છે, તથા આ જ **જ્યોતિષ્કરંડકના ટીકાકાર પાદલિપ્તસૂરિ** કહે છે - ‘આ સુષમ સુષમાદિ અદ્ધાવિશેષો યુગાદિની સાથે પ્રવર્તે છે અને યુગાંતની સાથે સમાપ્ત થાય છે. ॥ ૯૦ ॥

આ સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અનંતરૂપ કાલ વિશેષો કાલકુશલ બનવાની ઇચ્છાવાળા એ જાણવા યોગ્ય થાય છે.

॥ શ્રીમલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં માનાધિકાર
યુક્ત બીજું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત. ૨ ॥

• • •

અધિકાર ત્રીજો - અધિકમાસની નિષ્પત્તિ.

उक्तं द्वितीयं प्राभृतं, साम्प्रतमेतदनन्तरोद्दिष्टं तृतीयप्राभृतभणनार्थमुपक्षेपं करोति-

एत्तो उ अहिगमासगनिप्फत्तिं मे निसामेहि ॥ ९१ ॥

चंदस्स जो विसेसो आइच्चस्स य हवेज्ज मासस्स ।
तीसइगुणिओ संतो हवइ अहिमासगो एक्को ॥ ९२ ॥

सट्ठीए अइयाए हवइ हु अहिगमासगो जुगद्धंमि ।
बावीसे पव्वसए हवई बिइओ जुगंतंमि ॥ ९३ ॥

मासविसेसुप्पण्णा निप्फत्ती अहिगमासगस्सेसा ।

'इतः' मानार्थाधिकारयुक्तद्वितीयप्राभृतभणनादनन्तरमधिकमासनिष्पत्तिं यथागमं मे प्रतिपादयतो 'निशमय' आकर्णय ॥ ९१ ॥ इह प्राग् युगं चन्द्रचन्द्राभिवर्द्धितचन्द्राभिवर्धितरूपसंवत्सरपञ्चकात्मकं व्यावर्णितं, तत्र तृतीयेऽभिवर्द्धिताख्ये संवत्सरे पञ्चमे वाऽभिवर्द्धिताख्ये संवत्सरे प्रत्येकमधिकमासो भवति, यतो युगं सूर्यसंवत्सरापेक्षया परिभाव्यमानमन्यूनानतिरिक्तानि पञ्च वर्षाणि भवंति, सूर्यमासश्च साद्धर्त्रिंशदहोरात्रप्रमाणः चन्द्रमास एकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा दिनस्य, ततः सूर्यसंवत्सरसत्कत्रिंशन्मासातिक्रमे एकश्चन्द्रमासोऽधिको लभ्यते, स च यथा लभ्यते तथा प्रतिपादयति 'आदित्यस्य' आदित्यसंवत्सरसम्बन्धिनो मासस्य मध्यात् 'चन्द्रस्य' चन्द्रमासस्य यो भवति विश्लेषः, इह विश्लेषे कृते सति यदवशिष्यते तदप्युपचाराद्विश्लेषः, स त्रिंशता गुणितःसन् भवत्येकोऽधिकमासः, तत्र सूर्यमासपरिमाणात्साद्धर्त्रिंशदहोरात्ररूपाच्चन्द्रमासपरिमाणमेकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा इत्येवंरूपं शोध्यते, ततः स्थितं पँश्चाद्दिनमेकमेकेन

द्वाषष्टिभागेन न्यूनं, तत् दिनं त्रिंशता गुण्यते, जातानि त्रिंशद्दिनानि एकश्च द्वाषष्टिभागस्त्रिंशता गुणितो जातानि त्रिंशद् द्वाषष्टिभागाः, ते त्रिंशद्दिनेभ्यः शोध्यन्ते, स्थितानि शेषाण्येकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा दिनस्य, एतावत्परिमाणश्च चान्द्रो मास इति भवति सूर्यसंवत्सरसत्कत्रिंशन्मासातिक्रमे एकोऽधिको मासः, द्वितीयोऽपि सूर्यसत्कत्रिंशन्मासातिक्रम इति ॥ ९२ ॥ प्रथमोऽधिकमासः तृतीये संवत्सरे पौषो भवति, द्वितीयः पञ्चमे आषाढः, ततो युगे द्वावभिवर्द्धितसंवत्सरौ भवतः, स च प्रतियुगे चन्द्रमासापेक्षया यावत्सु पक्षेष्वतिक्रान्तेषु प्रथमोऽधिकमासो भवति यावत्सु [च] द्वितीयस्तदेतत् प्ररूपयति- एकस्मिन् युगे प्राग्व्यावर्णितस्वरूपे पक्षाणां षष्टावतीतायां, षष्टिसङ्ख्येषु पक्षेष्वतिक्रान्तेष्वित्यर्थः, एतस्मिन्नवसरे युगार्द्धप्रमाणे एकोऽधिकमासो भवति, द्वितीयस्त्वधिकमासकश्चान्द्रे द्विर्विंशत्यधिके 'पर्वशते' पक्षशतेऽतिक्रान्ते 'युगस्यान्ते' युगस्य पर्यवसाने भवति ॥ ९३ ॥ सम्प्रति अधिकृवक्तव्यतोपसंहारमाह- 'एषा' अनन्तरोदिताऽधिकमासस्य निष्पत्तिः 'मासविशेषोत्पन्ना' मासविशेषं-चान्द्रमासरूपमधिकृत्योत्पन्ना-जातेति ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायामधिक-
मासनिष्पत्तिनामकं तृतीयं प्राभृतं समाप्तम् ॥

બીજું પ્રાભૃત થયું. હવે, ત્રીજા પ્રાભૃતની વાત કરે છે -

ગાથાર્થ :- હવે પછી અધિકમાસની નિષ્પત્તિ મારા દ્વારા કહેવાતી સાંભળો. આદિત્ય માસમાંથી ચંદ્રમાસનો જે વિશ્લેષ કરાતા બચે છે તે પણ ઉપચારથી વિશ્લેષ કહેવાય છે. તેને ત્રીશથી ગુણતાં એક 'અધિકમાસ' થાય છે. યુગાર્ધમાં ૬૦ પક્ષ વ્યતીત થતાં પ્રથમ અધિકમાસ થાય છે અને બીજો અધિકમાસ ચંદ્રસંબંધી ૧૨૨ પક્ષ વ્યતીત થતાં યુગાંતે થાય છે. અધિકમાસની આ માસ વિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલી નિષ્પત્તિ છે.

ટીકાર્થ :- અહીંથી માંડીને માનાર્થાધિકારયુક્ત બીજા પ્રાભૃતના કથન પછી 'અધિકમાસ'ની નિષ્પત્તિ આગમાનુસાર મારા દ્વારા કહેવાતી સાંભળો. પહેલાં યુગનું વર્ણન કર્યું. ત્યાં ત્રીજા અભિવર્ધિત નામના વર્ષમાં અને પાંચમા અભિવર્ધિત વર્ષમાં પ્રત્યેક અધિકમાસ થાય છે કારણ કે યુગ સૂર્યસંવત્સરની અપેક્ષાએ ભાવતાં અન્યૂનાધિક પાંચ વર્ષો થાય છે. સૂર્યમાસ ૩૦$^{1}/_{2}$ અહોરાત્રનો અને ચંદ્રમાસ ૨૯$^{32}/_{62}$ અહોરાત્રનો હોય છે એટલે જ્યારે સૂર્યમાસો ૩૦ પસાર થાય છે ત્યારે એક ચંદ્રમાસ અધિક પ્રાપ્ત થાય છે. તે જે રીતે થાય તે જણાવે છે. આદિત્યસંવત્સર સંબંધિ માસમાંથી ચંદ્રમાસનો

જે વિશ્લેષ થાય છે અર્થાત્ સૂર્યમાસ ૩૦$^{૧}/_{૨}$-ચંદ્રમાસ ૨૯$^{૩૨}/_{૬૨}$ કરતાં જે વધે છે તે ત્રીશથી ગુણતાં એક અધિકમાસ થાય છે. અહીં વિશ્લેષ કરતાં જે બચે તેને પણ ઉપચારથી વિશ્લેષ કહેવાય છે. ત્યાં સૂર્ય માસના પ્રમાણમાંથી ૨૯$^{૩૨}/_{૬૨}$ દિવસ સંબંધી ચંદ્રમાસ બાદ કરાય છે એટલે $^{૧}/_{૬૨}$ભાગ ન્યૂન દિવસ રહ્યો. તેને ૩૦ થી ગુણતાં $^{૩૦}/_{૬૨}$ ભાગ થયા તેને ૩૦ દિવસથી ભાગ કરવો એટલે ૨૯$^{૩૨}/_{૬૨}$ ભાગ શેષ રહેશે. આટલા પ્રમાણનો ચાંદ્રમાસ છે એ રીતે સૂર્યસંવત્સરના ૩૦ માસ થતા એક અધિકમાસ થાય છે અને બીજો પણ તે રીતે થાય છે. ॥ ૯૨ ॥

પ્રથમ અધિકમાસ ત્રીજા સંવત્સરમાં પોષ થાય છે, બીજો પાંચમામાં અષાઢ થાય છે તેથી યુગમાં ૨ અભિવર્ધિત સંવત્સરો થાય છે અને તે પ્રતિયુગમાં ચંદ્રમાસની અપેક્ષાએ જેટલા પક્ષો પસાર થતાં પ્રથમ અધિક માસ થાય છે તેટલામાં બીજો થાય છે. એક યુગમાં ૬૦ પક્ષો પસાર યુગના અર્ધમાં એક અધિકમાસ થાય છે, બીજો અધિકમાસ ચંદ્રસંબંધી ૧૨૨ પક્ષો પસાર થતા યુગના અંતમાં થાય છે. ॥ ૯૩ ॥ અધિકૃત વક્તવ્યતાનો ઉપસંહાર બતાવે છે, આ અધિકમાસની નિષ્પત્તિ ચંદ્રમાસને આશ્રયીને થયેલી છે.

॥ શ્રીમલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડકટીકામાં

અધિકમાસની નિષ્પત્તિ નામનું ત્રીજું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત થયું ॥

• • •

અધિકાર ચોથો - તિથિની સમાપ્તિ

उक्तं तृतीयं प्राभृतं, सम्प्रत्यवमरात्रप्रतिपादकप्राभृतप्ररूपणावसरः, परं तदुपेक्ष्य अल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमतस्तिथिसमाप्तिनामकं प्राभृतं [वक्ष्यामि यथानुपूर्व्या एतदेव] वक्तुकाम आह–

कम्मो[1] निरंसयाए मासो ववहारकारको लोए ॥ ९४ ॥
(आइच्च कम्मचंदानक्खत्तभिवड्ढियाण मासाणं)
सेसा उ संसयाए ववहारे दुक्करा धित्तुं ॥ ९५ ॥

आदित्यकर्मचन्द्रनक्षत्राभिवर्द्धितमासानां मध्ये 'कर्म्मा' कर्म्मसंवत्सरसम्बन्धी मासो 'निरंशतया' परिपूर्णत्रिंशदहोरात्रप्रमाणतया लोके सुखेन व्यवहारको भवति, तथाहि-हलधरादयोऽपि बालिशास्त्रिंशतमहोरात्रान् परिगणय्य मासं परिकल्पयन्ति, 'शेषास्तु मासाः' सूर्यमासचन्द्रमासादयः 'सांशतया' सावयवतया 'व्यवहारे' लोकव्यवहारप्रवर्त्तनविषये लौकिकैर्ग्रहीतुं दुष्कराः, दुःखेन स्वयं ज्ञातुं शक्यन्त इत्यर्थः, तथाहि-सूर्यमासः सार्द्धानि त्रिंशद्दिनानि, चन्द्रमास एकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा दिनस्य, नक्षत्रमासः सप्तविंशतिर्दिनानि एकविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा दिनस्य, अभिवर्द्धितमास एकत्रिंशद्दिनानि एकविंशत्युत्तरं च शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां दिनस्य, न चैतद्बालिशा जानते, केवलं चान्द्रो (कर्म) मासस्तिथ्यपेक्षया चिन्त्यमानः परिपूर्णत्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वेन निरंशत्वात् लोके

---

१. अत्र म. वि. संस्करणे त्वेवं पाठ उपलभ्यते - 'एत्तो तिथिणिप्फत्तिं वोच्छमि जहाणुपुव्वीए ॥ १०५ ॥
कम्मो णिरंसयाए मासो ववहारकारओ लोए । एवं सेसा मासा ववहारे दुक्करा घेत्तुं ॥ १०६ ॥
(छा.) इत स्तिथिनिष्पत्तिं वक्ष्यामि यथानुपूर्व्या ॥ १०५ ॥ कर्मो निरंशतया मासो व्यवहारकारको लोके । एवं शेषा मासा व्यवहारे दुष्करा ग्रहितुम् ॥ १०६ ॥
(અનુ.) એના પછી તિથિની નિષ્પત્તિ આનુપૂર્વી અનુસાર કહીશું ॥૧૦૫॥ વ્યવહારમાં નિરંશ હોવાથી કર્મ માસ પ્રચલિત છે, એ રીતે બીજા માસો વ્યવહારમાં ગ્રહણ કરવા દુષ્કર છે.

व्यवहारपथेऽवतरतीति तिथि=परिमाणज्ञापनार्थामिदमुपक्रम्यते ॥९४-९५॥ तत्र तिथिस्वरूपज्ञानार्थं यन्निमित्ता अहोरात्रा यन्निमित्ताश्च तिथयस्तदेतत्प्ररूपयति–

त्रीजुं प्राभृत कह्युं. हवे, अवमरात्रने जणावनार प्राभृतनी प्ररूपणानो अवसर छे परंतु तेनी उपेक्षा करी अल्पवक्तव्यता होवाथी पहेलां तिथि समाप्ति नामनुं प्राभृत आनुपूर्वी प्रमाणे कहीश एज कहे छे-

गाथार्थ :- (आदित्यकर्म चान्द्र नक्षत्र अने अभिवर्धित मासोमांथी) कर्ममास परिपूर्ण प्रमाणथी लोकमां सुखव्यवहारक थाय छे शेष मासो सांशताथी व्यवहारमां ग्रहण करवा दुष्कर छे.

टीकार्थ :- आदित्य-कर्म-चन्द्र-नक्षत्र-अभिवर्धित मासोमां कर्मसंवत्सर संबंधी मास निरंश-परिपूर्ण त्रीश अहोरात्र प्रमाण होवाथी लोकमां सुखपूर्वक व्यवहारवाळो थाय छे जेम के- खेडूतादि बालिशलोको पण त्रीश अहोरात्रो गणीने मासनी कल्पना करे छे, शेष-सूर्यादि मासो 'सांश-सावयव होवाथी व्यवहारमां लौकिको द्वारा ग्रहण करवा दुष्कर छे. अर्थात् दुःखपूर्वक स्वयं जाणी शके एवा होय छे. उक्त प्रमाणना सूर्यादि वर्षोना मासो मुग्धजनो जाणी शकता नथी. फक्त चान्द्र (कर्म) मास तिथि अपेक्षाए विचारातो परिपूर्ण त्रीश तिथिरूप होवाथी निरंश छे एटले लोकमां व्यवहार योग्य थाय छे एटले तिथिनुं परिमाण जाणवा एनो उपयोग थाय छे. ॥ ९४-९५ ॥ तिथिनुं स्वरूप जणावा माटे जे निमित्तवाळा अहोरात्रो अने तिथिओ छे तेनी प्ररूपणा कहे छे-

तिथिनी निष्पत्ति :

सूरस्स गमणमंडलविभागनिप्फाइया अहोरत्ता ।
चंदस्स हाणिवुड्ढीकएण निप्फज्जए उ तिही ॥ ९६ ॥

'सूर्यस्य' आदित्यस्य गमनयोग्यानि यानि मण्डलानि तेषां प्रत्येकं यो विभागो-विशिष्टसमभागतया, भागार्द्धमित्यर्थः, तेन निष्पादिता अहोरात्राः, किमुक्तं भवति ?- एकैकस्मिन् मण्डले यावता कालेन मण्डलार्द्धं गमनेन पूरयति तावत्कालप्रमाणेनाहोरात्राः, 'चन्द्रस्य' चन्द्रमण्डलस्य पुनर्हानिवृद्धिकृतेन कालपरिमाणेन निष्पद्यते तिथिः, अत्रायं भावार्थः–चन्द्रमण्डलस्य कृष्णपक्षे यावता कालेनैकैकः षोडशभागो द्वाषष्टिभागसत्कभाग-चतुष्टयप्रमाणो हानिमुपपद्यते यावता कालेन शुक्लपक्षे एकैकः षोडशभागः प्रागुक्तप्रमाणः परिवर्द्धते तावत्कालप्रमाणप्रमितास्तिथयः, एतावांश्चाहोरात्राणां तिथीनां च परस्परं

कालविशेषः, अहोरात्रो द्वाषष्टिभागपरिच्छिन्नो विधीयते, तस्य सत्का ये एकषष्टिभागास्तावत्प्रमाणा तिथिः ॥ ९६ ॥ इहेदमुक्तं-चन्द्रस्य वृद्धिहानिकृतेन निष्पद्यते तिथिः, तत्र शिष्याणामुदपादि सम्मोहः-कथं चन्द्रस्य शाश्वतिकतयोपवर्ण्यमानस्य वृद्धिहानी घटेते ? इति, ततः शिष्याणां संमोहमपनेतुकामो यथा तद् घटते तथा तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह–

ગાથાર્થ :- સૂર્યના ગમનમંડલના વિભાગોથી અહોરાત્રો નિષ્પન્ન થાય છે તથા ચંદ્રની હાનિ-વૃદ્ધિથી તિથિ નિષ્પન્ન થાય છે.

ટીકાર્થ :- સૂર્યના ગમનયોગ્ય મંડલોનો પ્રત્યેક જે સમવિભાગ થાય છે. અર્થાત્ એક એક મંડલમાં જેટલા કાળે સૂર્ય અર્દ્ધમંડલ પૂરું કરે છે તેટલા કાળે અહોરાત્રો થાય છે. તથા ચંદ્રમંડલની હાનિ-વદ્ધિકૃત કાલપરિમાણથી તિથિ નિષ્પન્ન થાય છે. ભાવાર્થ- ચંદ્રમંડલના કૃષ્ણપક્ષમાં જેટલા કાળે $\frac{१}{१६}$ ભાગ $\frac{४}{६२}$ પ્રમાણભાગ હાનિ થાય છે અને જેટલા કાળે $\frac{१}{१६}$ ભાગ શુક્લપક્ષમાં વધે છે તેટલા કાળ પ્રમાણ તિથિઓ થાય છે તિથિ અને અહોરાત્રોમાં આટલો પરસ્પર કાળવિશેષ છે, અહોરાત્રના ६२ ભાગ કરવા અને તે સંબંધિ જે ६१ ભાગો છે તેટલા પ્રમાણ તિથિ થાય છે. ॥ ૯૬ ॥ અહીં એટલું કહેવાય ચંદ્રની વૃદ્ધિ-હાનિ કરવાથી તિથિ નિષ્પન્ન થાય છે ત્યાં શિષ્યોને સંમોહ થાય છે.

પ્ર. ચંદ્ર શાશ્વત છે તો તેમાં વૃદ્ધિ-હાનિ કઈ રીતે ઘટે ?
શિષ્યોના સંમોહને દૂર કરવા તે જે રીતે ઘટે તે રીતે તેનું સ્વરુપ જણાવે છે.

ઉ. **चंदस्स नेव हाणी नवि वुड्ढी वा अवट्ठिओ चंदो ।**
सुक्किलभावस्स पुणो दीसइ वुड्ढी य हाणी य ॥ ९७ ॥

किण्हं राहुविमाणं हेट्ठा चउरंगुलं च चंदस्स ।
तेणोवट्टइ चंदो परिवड्ढइ वावि नायव्वो ॥ ९८ ॥

तं रययकुमुयसरिसप्पहस्स चंदस्स राइसुभगस्स ।
लोए तिहित्ति निययं भण्णइ हाणीए वुड्ढीए ॥ ९९ ॥

सोलसभागे काऊण उडुवइं हायतेऽत्थ पन्नरस ।
तत्तियमेत्ते भागे पुणोवि परिवड्ढई जुण्हे ॥ १०० ॥

कालेण जेण हायइ सोलसभागो उ सो तिही होइ ।
तह चेव य वुड्ढीए एवं तिहिणो समुप्पत्ती ॥ १०१ ॥

जावइए परिहायइ भागे वड्ढइ य आणुपुव्वीए ।
तावइया होंति तिही तेसिं नामाणि वोच्छामि ॥ १०२ ॥

'चन्द्रस्य' चन्द्रमण्डलस्य स्वरूपतो नैव हानिर्नापि वृद्धिः, किन्त्ववस्थित एव सदा चन्द्रः, चन्द्रादिविमानानां शाश्वतिकत्वात्, यद्येवं कथं साक्षात् प्रत्यक्षत उपलभ्येते वृद्धिहानी ? तत आह-'सुक्किले' त्यादि, शुक्लभावस्य-शुक्लताया दर्शनपथप्राप्तिकृता दृश्यते वृद्धिर्हानिर्वा, न तु स्वरूपतश्चन्द्रमण्डलस्य ॥ ९७ ॥ किमत्र कारणम् ?, अत आह-'किण्ह' मित्यादि, इह द्विविधो राहुस्तद्यथा-पर्वराहुर्ध्रुवराहुश्च, तत्र यः पर्वराहुस्तदृता चिन्ता **क्षेत्रसमासटीकायां** कृता, यस्तु ध्रुवराहुस्तस्य विमानं कृष्णं, तच्च चन्द्रमण्डलस्याधस्ताच्चतुरंगुलमसम्प्राप्तं सत् चारं चरति, तच्च कृष्णपक्षे आत्मीयेन पंचदशेन भागेन प्रतिदिवसमेकैकं भागं द्वाषष्टिभागीकृतस्य चन्द्रमण्डलस्य सत्का ये चत्वारो भागास्तावत्प्रमाणमावृणोति, शुक्लपक्षे च प्रतिदिवसं तावन्तमेकैकं भागमात्मीयेन पंचदशेन पञ्चदशेन भागेनापसरन् प्रकटीकरोति, तेन कारणेन चन्द्रः कृष्णपक्षे 'अपवर्द्धते' हीयते शुक्लपक्षे परिवर्द्धते इति ज्ञातव्यः, किमुक्तं भवति ? -तेन कारणेन चन्द्रमण्डलस्य वृद्धिहानी प्रतिभासेते, न तु ते तात्त्विक्यौ स्त इति ॥ ९८ ॥ एतदेव स्पष्टयति-'त' मित्यादि. यत एवं चन्द्रमण्डलस्य राहुविमानकृतावरणानावरणजनिते वृद्धिहानी 'तत्' तस्मात्कारणा-च्चन्द्रस्य रजतकुमुदसदृशप्रभस्य रूप्यकुमुदपुष्पतुल्यप्रभस्य रात्रिसुभगस्य-रजन्यामतिमनोहारितया प्रतिभासनशीलस्य हानौ वृद्धौ यथोदितस्व रुपायां यथोदितभागप्रमाणायां च लोके तिथिरिति 'नियतं' निश्चितं भण्यते ॥९९॥ सम्प्रति भागप्रमाणमेव निर्दिदिक्षुराह-'उडुपतिं' चन्द्रमण्डल मित्यर्थः षोडश भागान् राहुदेवः 'कृत्वा' बुद्ध्या परिकल्प्य तथाजगत्स्वाभाव्यात् कृष्णपक्षे 'अत्र' एषु षोडशसु भागेषु मध्ये प्रतिदिवसमेकैकभागहानिकरणेन सकले कृष्णपक्षे पंचदश भागान् हापयति, ज्योत्स्ने-ज्योत्स्नासमन्विते, शुक्लपक्षे इत्यर्थः, प्रतिदिवसमेकैकभागपरिवर्द्धनेन परिपूर्णे पक्षे तावन्मात्रान्, पंचदशसंख्यानित्यर्थः, भागान् पुनरपि परिवर्द्धयति, इयमत्र भावना-इह चन्द्रविमानं द्वाषष्टिसंख्यैर्भागैः परिकल्प्यते, परिकल्प्य च तेषां भागानां पंचदशभिर्भागो ह्रियते, ह्रते च भागे लब्धाश्चत्वारो द्वाषष्टिभागाः, शेषौ द्वौ भागौ तिष्ठतः, तौ च सदाऽनावृतौ, एषा किल चन्द्रमसः षोडशी कलेति प्रसिद्धिः, तत्र कृष्णपक्षे प्रतिपदि ध्रुवराहुविमानं चन्द्रमण्डलस्याधोभागेन चतुरंगुलमसम्प्राप्तं चारं चरद्

आत्मीयेनैकेन पंचदशेन भागेन द्वौ द्वाषष्टिभागौ सदाऽनावार्यस्वभावौ मुक्त्वा शेषद्वाषष्टिसत्कषष्टिभागात्मकस्य चन्द्रमण्डलस्य सत्कं चतुर्भागात्मकं पंचदशं भागमावृणोति, द्वितीयस्यामात्मीयाभ्यां द्वाभ्यां पंचदशभागाभ्यां द्वौ पंचदशभागावावृणोति तृतीयस्यां त्रीन् पञ्चदशभागान्, एवं यावदमावास्यायां पञ्चदश पञ्चदशभागान् वृणोति, ततः शुक्लपक्षे प्रतिपदि एकं पंचदशभागं प्रकटीकरोति, द्वितीयस्यां द्वौ पञ्चदशभागौ तृतीयस्यां त्रीन् पञ्चदशभागान् एवं पौर्णिमायां पञ्चदश पंचदशभागाननावृतान् करोति, तदा च सर्वात्मना परिपूर्णं चन्द्रमण्डलं लोके प्रकटं भवति, उक्तंच-(क्षेत्र समास) '[१]**कइविहे णं भंते ! राहू पन्नत्ते ?, गोयमा ! दुविहे राहू पन्नत्ते, तंजहा-धुवराहू पव्वराहू य. तत्थ णं जे से धुवराहू से णं बहुलपक्खस्स पडिवए आरब्भ पन्नरसइभागेणं पन्नरसभागमावरेमाणे चिट्ठइ, तंजहा-पढमाए पढमं भागं बिइयाए बिइयं भागं जाव पन्नरसीए पन्नरसं भागं, तं चेव सुक्कपक्खे उवदंसेमाणे उवचिट्ठइ, तंजहा-पढमाए पढमं भागं बिइयाए बिइयं भागं जाव पन्नरसं भाग**'' मिति ॥ १०० ॥ तत्र- यावता कालेन कृष्णपक्षे षोडशो भागो द्वाषष्टिभागसत्कचतुर्भागात्मको 'हीयते' हानिमुपगच्छति स एव तावान् कालविशेषस्तिथिर्भवति, तथा चैवं वृद्ध्याऽपि तिथिर्भवति, किमुक्तं भवति ? -यावता कालेन शुक्लपक्षे षोडशो भागः प्रागुक्तक्रमेण परिवर्द्धते तावत्प्रमाणः कालविशेषस्तिथिरिति, अहोरात्रस्य (एकषष्टिः) द्वाषष्टिभागास्तावत्प्रमाणा तिथिरित्यर्थः, एवं तिथेर्भगवद्भिस्तीर्थकरगणधरैः समुत्पत्तिराख्याता ॥ १०१ ॥ कियत्संख्याकास्तास्तिथयः ? इति तत्संख्यानिरूपणार्थमुपपत्तिमाह-इह यावता कालेनैकश्चन्द्रमण्डलस्य षोडशो भागो द्वाषष्टिभागसत्कचतुर्भागात्मकः परिहीयते वर्द्धते वा तावत्कालप्रमाणा एका तिथिरिति प्रागुपपादितं, ततो यावतो भागान् चन्द्रमसो राहुविमानं कृष्णपक्षे हायपति यावतश्च भागान् 'आनुपूर्व्या' क्रमेण शुक्लपक्षे परिवर्द्धयति तावत्यः-तावत्प्रमाणाः शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च तिथयो भवन्ति, तत्र पंचदश भागान् कृष्णपक्षे हापयति पंचदशैव च भागान् शुक्लपक्षे परिवर्द्धयति, ततः पंचदश कृष्णपक्षे तिथयः, पंचदश शुक्लपक्षे सम्प्रति तासां तिथीनां नामानि वक्ष्यामि ॥ १०२ ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-

---

१. (छा) **कतिविधा भदन्त ! राहवः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! द्विविधौ राहू प्रज्ञप्तौ, तद्यथा - ध्रुवराहुः पर्वराहुश्च, तत्र यः स ध्रुवराहुस्तस्य बहुलपक्षस्य प्रतिपदि आरभ्य पञ्चदशभागेन पञ्चदशभागमात्रियमानस्तिष्ठति, तद्यथा - प्रथमायां प्रथमं भागं द्वितीयायां द्वितीयं भागं यावत्पञ्चदशम्यां पञ्चदशं भागं, तच्चैव शुक्लपक्षे उपदृश्यमान उपतिष्ठति, तद्यथा - प्रथमायां प्रथमं भागं द्वितीयायां द्वितीयं भागं यावत्पञ्चदशमं भागं''** ।

ચંદ્રમાં થતી વૃદ્ધિ-હાનિનું સ્વરૂપ :-

ગાથાર્થઃ - ચંદ્ર અવસ્થિત છે, છે, તેની હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી, પણ શુક્લભાવની હાનિ-વૃદ્ધિ થતી દેખાય છે. કૃષ્ણ (કાળું) રાહુનું વિમાન ચંદ્રની ચાર આંગળ નીચે ચાલે છે, તેનાથી ચંદ્ર ક્ષીણ થાય છે અથવા વધે છે એમ જાણવો, તે કારણથી રજતકમળ સમાન પ્રભાવાળા રાત્રિના સુભગ એવા ચંદ્રની નિયત વૃદ્ધિ અને હાનિથી લોકમાં 'તિથિ' કહેવાય છે. ચંદ્રને ૧૬ ભાગે કરીને અહીં પંદર ભાગ ક્ષીણ થાય છે, તેટલા માત્ર ભાગો જ્યોત્સ્નામાં-શુક્લપક્ષમાં ફરીથી વધે છે. જે કાળથી ૧૬મો ભાગ ઓછો થાય છે તે તિથિ થાય છે, અને તે જ રીતે વૃદ્ધિમાં પણ થાય છે, આ રીતે તિથિની સમુત્પત્તિ થાય છે, જેટલા ભાગે આનુપૂર્વીથી હાનિ થાય છે અને વૃદ્ધિ થાય છે, તેટલી તિથિઓ થાય છે. તે તિથિઓનાં નામો કહીશું ॥ ૧૦૨ ॥

ટીકાર્થ : વાસ્તવિક રીતે ચંદ્રમંડલની હાનિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી પરંતુ, ચંદ્ર સદા અવસ્થિત જ છે. કારણ કે, ચંદ્રાદિનાં વિમાનો શાશ્વત છે, પ્રશ્નઃ- તો પછી સાક્ષાત્ વૃદ્ધિ-હાનિ કઈ રીતે થાય છે ? ઉત્તરઃ- નજરે દેખાતા શુક્લભાવની હાનિ કે વૃદ્ધિ દેખાય છે નહિ કે સ્વરૂપથી ચંદ્રમંડળની. ॥ ૯૭ ॥

તો આ હાનિ કે વૃદ્ધિ દેખાવાનું શું કારણ છે ? અહીં બે પ્રકારનો રાહુ છે - પર્વરાહુ અને ધ્રુવરાહુ, પર્વરાહુ અને તેની વિચારણા ક્ષેત્રસમાસટીકામાં કરી છે, અને જે ધ્રુવ રાહુ છે તેનું વિમાન કાળું છે, અને તે ચંદ્રમંડળના બાસઠ ભાગ સંબંધી ચાર ભાગોને ઢાંકે છે, અને શુક્લપક્ષમાં પ્રતિદિન સોળ ભાગ સંબંધી એક-એક ભાગને પોતાના પંદર-પંદર ભાગમાંથી સરકતો પ્રગટ કરે છે તે કારણે ચંદ્ર કૃષ્ણપક્ષમાં હીન થાય છે અને શુક્લપક્ષમાં વધે છે એમ જાણવું. અર્થાત્ તે કારણથી ચંદ્રની વૃદ્ધિ-હાનિ જણાય છે તે તાત્વિક નથી. ॥ ૯૮ ॥ એને જ સ્પષ્ટ કરે છે - જે કારણથી ચંદ્રમંડળની રાહુના વિમાન દ્વારા કરાયેલા આવરણ-અનાવરણ જનિત વૃદ્ધિ-હાનિ છે તે કારણથી રજતકુમુદ સમાન પ્રભાવાળા, રાત્રિસુભગ એવા ચંદ્રની કેટલા સ્વરુપ અનુસાર અને કહેલા ભાગ પ્રમાણાનુસાર હાનિમાં અને વૃદ્ધિમાં લોકમાં તિથિ એમ નિશ્ચિત થાય છે. ॥ ૯૯ ॥ હવે, ભાગનું જ પ્રમાણ જણાવે છે - ચંદ્રમંડળ સંબંધી સોળ ભાગોને રાહુદેવની બુદ્ધિથી વિચારીને તથા જગત્સ્વભાવથી કૃષ્ણપક્ષમાં આ સોળ ભાગોમાંથી પ્રતિદિવસ એક-એક ભાગ ઘટવા દ્વારા પરિપૂર્ણ પક્ષ-કૃષ્ણપક્ષમાં પંદરભાગોની હાનિ થાય છે, તથા જ્યોત્સના યુક્ત શુક્લપક્ષમાં પ્રતિદિવસ એક એક ભાગ વધવા દ્વારા પરિપૂર્ણ પક્ષમાં

તેટલા માત્ર - પંદર ભાગો પુનઃ વધે છે, અર્થાત્ ચંદ્રવિમાન બાસઠ ભાગોથી કલ્પાય છે અને કલ્પીને તે ભાગોનો ૧૫થી ભાગ કરવો એટલે $\frac{૪}{૬૨}$ ભાગ મળશે શેષ ૨ ભાગ રહે છે. તે સદા અનાવૃત્ત જ રહે છે, આ ચંદ્રની 'સોળમી કળા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, ત્યાં કૃષ્ણપક્ષમાં પડવાના દિવસે ધ્રુવરાહુનું વિમાન ચંદ્રમંડળના નીચેથી ચાર આંગળ દૂર રહેતું, ચારો ચરતું પોતાના પંદરમા ભાગથી $\frac{૨}{૬૨}$ ભાગોને સદા અનાવાર્ય સ્વભાવોને મુકીને શેષ ૬૨ સંબંધી ૬૦ ભાગ રૂપ ચંદ્રમંડળ સંબંધિ ૪ ભાગ રૂપ એક-પંદર ભાગોને ઢાંકે છે, અને બીજીમાં પોતાના $\frac{૨}{૧૫}$ ભાગો દ્વારા $\frac{૨}{૧૫}$ ભાગોને, ત્રીજી તિથિમાં પોતાના $\frac{૩}{૧૫}$ ભાગોને ઢાંકે છે.

એમ, અમાવસ સુધી પહોંચતા ૧૫-૧૫ ભાગોને ઢાંકે છે. ત્યાર બાદ શુક્લપક્ષમાં પડવાના દિવસે $\frac{૧}{૧૫}$ ભાગને પ્રકટ કરે છે બીજીમાં $\frac{૨}{૧૫}$ ભાગોને, ત્રીજીમાં $\frac{૩}{૧૫}$ ભાગોને એમ પૂર્ણિમામાં $\frac{૧૫}{૧૫}$ ભાગોને ખુલ્લા કરે છે ત્યારે, સંપૂર્ણ રીતે પરિપૂર્ણ ચંદ્રમંડળ લોકમાં પ્રકટ થાય છે. ॥ ૧૦૦ ॥

ત્યાં જેટલા કાળે કૃષ્ણપક્ષમાં સોળમો ભાગ $\frac{૪}{૬૨}$ રૂપ હાનિ પામે છે તે જ તેટલા કાળવિશેષ વાળી તિથિ થાય છે, એ પ્રમાણે વૃદ્ધિથી પણ તિથિ થાય છે, અર્થાત્ - જેટલા કાળમાં શુક્લપક્ષમાં સોળમો ભાગ કહ્યા મુજબ વધે છે તેટલા પ્રમાણ કાળ વિશેષ તિથિ કહેવાય છે. અહોરાત્રના બાસઠ ભાગો તેટલા પ્રમાણ તિથિ એવો અર્થ થયો. આ રીતે ભગવાન તીર્થંકર-ગણધરોએ તિથિની સમુત્પત્તિ કહી છે. ॥ ૧૦૧ ॥

પ્ર. તે તિથિઓ કેટલી છે ?

ઉ. જેટલા કાળે એક ચંદ્ર મંડળનો સોળમો ભાગ $\frac{૪}{૬૨}$ રૂપ હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે તેટલા કાળ પ્રમાણ એક તિથિ થાય છે, તેથી ચન્દ્રના રાહુવિમાન કૃષ્ણપક્ષમાં જેટલા ભાગો હણે અને શુક્લપક્ષમાં આનુપૂર્વીથી જેટલા-ભાગો વધારે તેટલી કૃષ્ણપક્ષ અને શુક્લપક્ષમાં તિથિઓ થાય છે ત્યાં પંદર ભાગોને કૃષ્ણપક્ષમાં ઘટાડે છે, અને પંદર

ભાગોને જ શુક્લપક્ષમાં વધારે છે, તેથી પંદર તિથિઓ કૃષ્ણપક્ષમાં અને પંદર શુક્લપક્ષમાં થાય છે. ॥ १०१ ॥

હવે તે તિથિઓના નામો કહીશું -

તિથિઓનાં નામો, માસ-પક્ષ-દિવસ-રાત્રિનાં નામો :

पाडिवग बिइय तइया य चउत्थी पंचमी य छट्ठी य ।
सत्तमि अट्ठमि नवमी दसमी एक्कारसी चेव ॥ १०३ ॥

बारसि तेरसि चाउद्दसी य निट्ठवणिगा य पन्नरसी ।
किण्हंमि य जोण्हंमि य एसेव विही मुणेयव्वो ॥ १०४ ॥

कृष्णपक्षे प्रथमा तिथिः प्रतिपत् द्वितीया द्वितीया तृतीया तृतीया एवं यावान्निष्ठापनिका-पक्षपरिसमाप्तिकारिका पञ्चदशी, अमावास्येत्यर्थः, ज्योत्स्नेऽपि पक्षे, शुक्लपक्ष इत्यर्थः, एष एव-अनन्तरोदितो नाम्नां विधिर्ज्ञातव्यस्तद्यथा-प्रथमा प्रतिपद् द्वितीया द्वितीया तृतीया तृतीया एवं यावत्परिसमाप्तिकारिका पंचदशी, पौर्णमासीत्यर्थः ॥ इह विचित्रो विधिर्नाम्नामागमे मासादीनां तिथिपर्यंतानामुक्तस्ततस्तिथिनाम्नां प्रस्तावात्सोऽपि विनेय-जनानुग्रहार्थमुपवर्ण्यते-इह चैकैकस्मिन् संवत्सरे द्वादश मासास्तेषां च नामधेयानि द्विविधानि, तद्यथा लौकिकानि लोकोत्तराणि च, तत्र लौकिकान्यमूनि, तद्यथा-श्रावणो भाद्रपद आश्वयुजः कार्तिको मार्गशीर्षः पौषो माघः फाल्गुनश्चैत्रो वैशाखो ज्येष्ठ आषाढ इति, लोकोत्तराण्यमूनि, तद्यथा-प्रथमः श्रावणोऽभिनन्दितो द्वितीयः प्रतिष्ठस्तृतीयो विजयश्चतुर्थः प्रीतिवर्द्धनः पञ्चम श्रेयान् षष्ठः शिवः सप्तमः शिशिरोऽष्टमो हेमवान् नवमो वसन्तमासो दशमः कुसुमसम्भव एकादशो निदाघो द्वादशो वनविरोहः, तथा चोक्तं **जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ**-[सू. १५२] "**एगमेगस्स[1] णं भंते ! संवच्छरस्स कति मासा पन्नत्ता ?, गोयमा ! दुवालस मासा पन्नत्ता, तेसि णं दुविहा नामधिज्जा पन्नत्ता, तंजहा-लोइया लोउत्तरिया य, तत्थ लोइया नामा इमे तं जहा- सावणे भद्दवए जाव आसाढे, लोउत्तरिया नामा इमे तं जहा- अभिणंदिते पइट्ठे य, विजए पीइवड्ढणे । सेयंसे य सिवे चेव, सिसिरे [य[2]] तह हेमवं ॥ १ ॥ नवमे वसंतमासे, दसमे कुसुमसंभवे । एक्कारसे निदाहे य, वणविरोहे य बारसे ॥ २ ॥**" एकैकस्मिंश्च मासे द्वौ पक्षौ, तयोश्च

१. વૃત્તિ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ નં. २. २. य य हे ... । य स हे जम्बू. ॥

नामधेये गुणनिष्पन्ने इमे, तद्यथा-बहुलपक्षः शुक्लपक्षश्च, तत्र योऽन्धकारबहुलः पक्षः, स बहुलपक्षः, यस्तु ज्योत्स्नाधवलिततया शुक्लः पक्षः स शुक्लपक्षः, उक्तञ्च-[जं.द्वीप्र.सू. १५२]'[१]**एगमेगस्स णं भंते ! मासस्स कइ पक्खा पन्नत्ता ?, गोयमा ! दुवे पक्खा पन्नत्ता, तंजहा-बहुलपक्खे सुक्कपक्खे य**' एकैकस्मिंश्च पक्षे पंचदश दिवसास्तद्यथा-प्रतिपद्दिवसो द्वितीयादिवसो यावत्पंचदशीदिवसः, तेषां च दिवसानां क्रमेणामूनि नामानि, तद्यथा-प्रथमः पूर्वांगो द्वितीयः सिद्धमनोरमस्तृतीयो मनोहरश्चतुर्थो यशोभद्रः पंचमो यशोधरः षष्ठः सर्वकामसमृद्धः सप्तम इंद्रमूर्द्धाभिषिक्तोऽष्टमः सौमनसो नवमो धनंजयो दशमोऽर्थसिद्ध एकादशोऽभिजातो द्वादशोऽत्यशयनस्त्रयोदशः शतंजयश्चतुर्दशो-ऽग्निवैश्यः पंचदश उपशमः, तथा चोक्तं **जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ** [सूत्र १५२] "**[२]एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स कइ दिवसा पन्नत्ता ?, गोयमा ! पन्नरस दिवसा पन्नत्ता, तंजहा-पडिवादिवसे बिइयादिवसे जाव पन्नरसिदिवसे । एएसि णं भंते ! पन्नरसण्हं दिवसाणं कइ नामधिज्जा पन्नत्ता ?, गोयमा ! पन्नरस नामधिज्जा पन्नत्ता, तंजहा-पुव्वंगे सिद्धमणोरमे य तत्तो मणोहरे चेव । जसभद्दे य जसहरे सव्वकामसमिद्धए ॥ १ ॥ इंदमुद्धाभिसित्ते य सोमणस धणंजए य बोद्धव्वे । अत्थसिद्धे अभिजाए अच्चसण सयंजए चेव ॥ २ ॥ अग्गिवेसे उवसमे, दिवसाणं नामधिज्जाइं ।**" एकैकस्मिंश्च पक्षे पंचदश रात्रयस्तद्यथा-प्रतिपद्रात्रिर्द्वितीया-रात्रिर्यावत्पंचदशीरात्रिः, तासां च रात्रीणां क्रमेणामूनि नामानि, तद्यथा-प्रथमा उत्तमा द्वितीया सुनक्षत्रा तृतीया एलापत्या चतुर्थी यशोधरा पञ्चमी सौमनसी षष्ठी श्रीसम्भूता सप्तमी विजया अष्टमी वैजयन्ती नवमी जयन्ती दशमी अपराजिता एकादशी इच्छा द्वादशी समाहारा त्रयोदशी तेजाः चतुर्दशी अतितेजाः पञ्चदशी देवानन्दा, तथा चोक्तं-[जंबु. प्र. सूत्र १५२] "**[३]एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स कइ राईओ पन्नत्ताओ ?, गोयमा ! पन्नरस्स राईओ पन्नत्ताओ, तंजहा-पडिवा राई बिइया राई तइया राई जाव पन्नरसीराई । एएसि णं भंते ! पन्नरसण्हं राईणं कइ नामधेज्जा पण्णत्ता ? गोयमा ! पन्नरस नामधेज्जा पन्नत्ता, तंजहा-उत्तमा य सुनक्खत्ता, एलावच्चा जसोधरा । सोमणसा चेव तहा, सिरिसंभूया य आहिया ॥ १ ॥ विजया य वेजयंती, जयंती अपराइया । इच्छा य समाहारा, तेया तह चेव अइतेया ॥ २ ॥ देवाणंदा राई रयणीणं नामधिज्जाइं ॥**" एकैकस्मिंश्च पक्षे पंचदश तिथयः, ताश्च

१-२-३. वृत्ति माटे जुओ परि. २

द्विविधास्तद्यथा-दिवसतिथयो रात्रितिथयश्च, तत्र दिवसतिथीनाममूनि नामानि, तद्यथा- प्रथमा नन्दा द्वितीया भद्रा तृतीया जया चतुर्थी तुच्छा पञ्चमी पूर्णा, ततः पुनरपि षष्ठी नन्दा सप्तमी भद्रा अष्टमी जया नवमी तुच्छा दशमी पूर्णा, ततः पुनरप्येकादशी नन्दा द्वादशी भद्रा त्रयोदशी जया चतुर्दशी तुच्छा पञ्चदशी पूर्णा, तथा चोक्तं **चन्द्रप्रज्ञप्तौ**-[सूत्र ४९] "**ता[१] कहं ते तिहीओ आहिय त्ति वएज्जा ?, तत्थ खलु इमा दुविहा तिही पन्नत्ता, तंजहा-दिवसतिही य राइतिही य, ता कहं ते दिवसतिही पक्खस्स पन्नत्ता ?, पक्खस्स पन्नरस दिवसतिही पन्नत्ता, तंजहा-नंदा भद्दा जया तुच्छा पुण्णा पक्खस्स पंचमी, पुणरवि नन्दा भद्दा जया तुच्छा पुण्णा पक्खस्स दसमी, पुणरवि नंदा भद्दा जया तुच्छा पुण्णा पक्खस्स पन्नरसी, एवं तिगुणा तिगुणा तिहीओ**" यास्तु रात्रितिथयस्तासामेतानि नामानि, तद्यथा प्रथमा उग्रवती द्वितीया भोगवती तृतीया यशोमती चतुर्थी सर्वसिद्धा पञ्चमी शुभनामा, पुनरपि षष्ठी उग्रवती सप्तमी भोगवती अष्टमी यशोमती नवमी सर्वसिद्धा दशमी शुभनामा, ततः पुनरप्येकादशी उग्रवती द्वादशी भोगवती त्रयोदशी यशोमती चतुर्दशी सर्वसिद्धा पंचदशी शुभनामेति, उक्तं च **चन्द्रप्रज्ञप्तावेव**- [सूत्र ४९] "**ता[२] कहं ते राइतिही आहियत्ति वएज्जा ? ता एगमेगस्स णं पक्खस्स पन्नरस राईतिही पण्णत्ता, तंजहा-उग्गवई भोगवई जसोमई सव्वसिद्धा सुहनामा, पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहनामा, पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहनामा, एवं तिगुणा एता तिहीओ सव्वासिं राईण**"- मिति ॥ १०३-१०४ ॥ तदेवमुक्तानि तिथीनां नामानि, प्रसंगतो मासदिवसरात्रीणामपि सम्प्रति यावन्मुहूर्त्तप्रमाणा तिथिस्तावत्प्रमाणां तां प्रतिपादयन्ति-

ગાથાર્થ : પડવો, બીજ, ત્રીજ, ચોથ, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી, આઠમી, નવમી, દશમી, અગિયારસ, બારસ, તેરસ, ચઉદશ અને નિષ્ઠાપનિકા પૂર્ણિમા, કૃષ્ણપક્ષમાં અને જ્યોત્સ્ના (શુક્લ) પક્ષમાં આ જ વિધિ જાણવો.

१. कथं तास्तिथय आख्याता इति वदेत् ? तत्र खलु इमा द्विविधास्तिथयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-दिवसतिथयः रात्रितिथयश्च, ततः कथं ते दिवसतिथयः पक्षस्य प्रज्ञप्ताः ? पक्षस्य पञ्चदश दिवसतिथयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा - नन्दा भद्रा जया तुच्छा पूर्णा पक्षस्य पञ्चमी, पुनरपि नन्दा भद्रा जया तुच्छा पूर्णा पक्षस्य दशमी, पुनरपि नन्दा भद्रा जया तुच्छा पूर्णा पक्षस्य पञ्चदशी, एवं त्रिगुणास्त्रिगुणास्तिथयः" २. (छा) कथं ता रात्रितिथिय आख्याता इति वदेत् ? एकैकस्य पक्षस्य पञ्चदश रात्रितिथयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा - उग्रवती भोगवती यशोमती सर्वसिद्धा शुभनामा, पुनरपि उग्रवती भोगवती यशोमती सर्वसिद्धा शुभनामा, पुनरपि उग्रवती भोगवती यशोमती सर्वसिद्धा शुभनामा एवं त्रिगुणा एता स्तिथयः सर्वासां रात्रीणाम् ।

ટીકાર્થ : કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રથમ તિથિ - પ્રતિપત્ બીજી બીજ, ત્રીજી ત્રીજ એ રીતે પક્ષની સમાપ્તિ કરનારી પંદરમી - અમાવસ્યા. શુક્લ પક્ષમાં પણ આ જ વિધિ નામોનો જાણવો - પ્રથમ પ્રતિપત્, બીજી બીજ, ત્રીજ એમ પક્ષની પરિસમાપ્તિ કરનારી પંદરમી પૂર્ણમાસી તિથિ. અહીં આગમમાં માસથી તિથિ સુધીના નામોનો વિચિત્રવિધિ જણાવેલો છે. તેથી તિથિના નામના પ્રસ્તાવથી વિનેયજનના ઉપકાર માટે બતાવાય છે. અહીં એક સંવત્સરમાં ૧૨ માસો છે, તેમનાં નામો ૨ પ્રકારે છે. લૌકિક અને લોકોત્તર.

માસના લૌકિક નામો :

શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, અશ્વિન, કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ.

લોકોત્તર નામો :

અભિનંદિત, પ્રતિષ્ઠ, વિજય, પ્રીતિવર્દ્ધન, શ્રેયાન્, શિવ, શિશિર, હેમવાન્, વસંત, કુસુમસંભવ, નિદાઘ, વનવિરોહ. **'જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિમાં'** પણ આ રીતે જણાવેલું છે. એક-એક માસમાં ૨ પક્ષો છે તેમનાં ગુણનિષ્પન્ન નામો - બહુલપક્ષ અને શુક્લપક્ષ છે. ત્યાં જે અંધકાર બહુલ પક્ષ છે તે બહુલ પક્ષ અને જે જ્યોત્સ્નાથી ધવલિત હોવાથી શુક્લ પક્ષ છે તે શુક્લપક્ષ. એક-એક પક્ષમાં ૧૫ દિવસો છે. પ્રતિપદ્થી પંચદશી દિવસ.

૧૫ દિવસોનાં નામો :

(૧) પૂર્વાંગ, (૨) સિદ્ધમનોરમ, (૩) મનોહર, (૪) યશોભદ્ર, (૫) યશોધર, (૬) સર્વકર્મ(કામ)સમૃદ્ધ, (૭) ઇન્દ્ર મૂર્દ્ધાભિષિકત, (૮) સૌમનસ, (૯) ધનંજય, (૧૦) અર્થસિદ્ધ, (૧૧) અભિજાત, (૧૨) અત્યશયન, (૧૩) શતંજય, (૧૪) અગ્નિવૈશ્ય, (૧૫) ઉપશમ.

એક-એક પક્ષમાં ૧૫ રાત્રિઓ છે - પ્રતિપત્ રાત્રિથી પંચદશી રાત્રિ સુધી.

૧૫ રાત્રિના નામો :

(૧) ઉત્તમા, (૨) સુનક્ષત્રા, (૩) એલાપત્યા, (૪) યશોધરા, (૫) સૌમનસી, (૬) શ્રીસંભૂતા, (૭) વિજયા, (૮) વૈજયંતી, (૯) જયંતી, (૧૦) અપરાજિતા, (૧૧) ઇચ્છા, (૧૨) સમાહારા, (૧૩) તેજા, (૧૪) અતિતેજા, (૧૫) દેવાનંદા.

એક-એક પક્ષમાં ૧૫ તિથિઓ છે તે બે પ્રકારે - દિવસતિથિઓ અને રાત્રિતિથિઓ.

૧૫ દિવસ તિથિઓના નામો :

(૧) નંદા, (૨) ભદ્રા, (૩) જયા, (૪) તુચ્છા, (૫) પૂર્ણા, (૬) નંદા, (૭) ભદ્રા, (૮) જયા, (૯) તુચ્છા, (૧૦) પૂર્ણા, (૧૧) નંદા, (૧૨) ભદ્રા, (૧૩) જયા, (૧૪) તુચ્છા, (૧૫) પૂર્ણા.

૧૫ રાત્રિ તિથિઓના નામો :

(૧) ઉગ્રવતી, (૨) ભોગવતી, (૩) યશોમતી, (૪) સર્વસિદ્ધા, (૫) શુભનામા, (૬) ઉગ્રવતી, (૭) ભોગવતી, (૮) યશોમતી, (૯) સર્વસિદ્ધા, (૧૦) શુભનામા, (૧૧) ઉગ્રવતી, (૧૨) ભોગવતી, (૧૩) યશોમતી, (૧૪) સર્વસિદ્ધા, (૧૫) શુભનામા.

આ રીતે તિથિ - માસ - દિવસ - રાત્રિનાં નામો કહ્યાં. ॥ ૧૦૩-૧૦૪ ॥

હવે, જેટલા મુહૂર્તપ્રમાણ તિથિ થાય છે તેટલા પ્રમાણની જણાવે છે.

તિથિઓનાં મુહૂર્ત પ્રમાણ અને સમાપ્તિની ઘડીનું પ્રમાણ :

अउणत्तीसं पुण्णा उ मुहुत्ता सोमतो तिही होइ ।
भागा दुगत्तीसं बावट्ठिकएण छेएणं ॥ १०५ ॥

'सोमतः' चन्द्रमस उपजायते तिथिः, सा च तत उपजायमाना एकोनत्रिंशत् परिपूर्णमुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिकृतेन छेदेन प्रविभक्तस्य सत्का द्वात्रिंशद्भागाः, तथाहि-अहोरात्रस्य द्वाषष्टिभागीकृतस्य सत्का ये एकषष्टिभागास्तावत्प्रमाणा तिथिरित्युक्तं, तत्रैकषष्टिस्त्रिंशता गुण्यते जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, एते च किल द्वाषष्टिभागीकृत-सकलतिथिगतमुहूर्त्तसत्का अंशास्ततो मुहूर्त्तानयनार्थं द्वाषष्ट्या भागो हियते, हृते च भागे लब्धा एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ता द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य, एतावन्मुहूर्त्तप्रमाणा तिथिः, एतावता हि कालेन चन्द्रमण्डलगतः पूर्वोदितप्रमाणः षोडशो भागो हानिं चोपगच्छति वर्द्धते च, तत एतावानेव तिथेः परिमाणकालः ॥ १०५ ॥ साम्प्रतमीप्सितदिने तिथिपरिमाण-ज्ञापनार्थं करणमाह-

ગાથાર્થ : ચંદ્રથી થતી તિથિ ઓગણત્રીશ પૂર્ણ મુહૂર્ત તથા બત્રીશ બાસઠથી છેદાયેલા ભાગો હોય છે.

ટીકાર્થ : ચંદ્રથી તિથિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે રીતે ઉત્પન્ન થતી તિથિ ૨૯ પરિપૂર્ણ મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્તના $\frac{૩૨}{૬૨}$ ભાગો જેટલી થાય છે. તે આ રીતે - ૬૨ ભાગ કરેલા અહોરાત્ર સંબંધિ જે $\frac{૬૧}{૬૨}$ ભાગો. એટલા પ્રમાણ તિથિ કહેવાય છે. ત્યાં ૬૧ ને ૩૦ થી ગુણતાં ૧૮૩૦ થાય છે અને આ ૬૨ ભાગ કરાયેલી સંપૂર્ણ તિથિમાં રહેલા મુહૂર્ત પ્રાપ્ત થાય છે. આટલા મુહૂર્ત પ્રમાણ તિથિ હોય છે. અને આટલા જ કાળે ચંદ્રમંડળમાં રહેલો પૂર્વ કહેલા પ્રમાણવાળો સોળમો ભાગ ઘટે અને વધે છે, એટલો જ તિથિનો પરિમાણ કાળ છે. ॥ ૧૦૫ ॥

હવે, ઈચ્છિત દિવસે તિથિનું પરિમાણ જાણવા કરણ બતાવે છે.

તિથિનું પ્રમાણ જાણવા માટે કરણવિધિ :

तिहिरासिमेव बावट्ठि भाइयं सेसमेगसट्ठिगुणं ।
बावट्ठिविभत्तीए सेसा अंसा तिहिसमत्ती ॥ १०६ ॥

ईप्सितं तिथिराशिंद्वाषष्ट्या हि तिथिभिः परिपूर्णा एकषष्टिरहोरात्रा भवन्ति अतः परिपूर्णाहोरात्रपातनार्थं द्वाषष्ट्या विभागीक्रियते, विभागे च कृते यच्छेषमुपलभ्यते तदेकषष्टिगुणं क्रियते, एकैकस्यास्तिथेर्द्वाषष्टिभागीकृताहोरात्रसत्कैकषष्टिभागप्रमाणत्वात्, कृत्वा चैकषष्टिगुणं द्वाषष्ट्या विभज्यते, द्वाषष्ट्या भागैः परिपूर्णस्याहोरात्रस्य पतनात्, द्वाषष्ट्या च भागे कृते येंऽशाः पश्चादवतिष्ठन्ते सा तिथिपरिसमाप्तिः, तावदंशप्रमाणा तस्मिन् दिने तिथिरित्यर्थः, यथा कोऽपि पृच्छति-युगे प्रथमे चान्द्रे संवत्सरेऽश्वयुजमासे शुक्लपक्षे पञ्चमी कियत्प्रमाणा ? इति, तत्र किल तिथिराशिरादित आरभ्य पंचमीपर्यवसानोऽशीतिसंख्य इत्यशीतिर्ध्रियते, तस्या द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, स्थिताः पञ्चादष्टादश, ते एकषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि दश शतान्यष्टानवत्यधिकानि १०९८, तेषां द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, स्थिताः पञ्चाच्चतुश्चत्वारिंशदंशाः, आगतमेतावदेकषष्टिभागप्रमाणा तस्मिन् दिने पञ्चमीति, एवमन्यत्रापि भावनीयम् ॥ १०६ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां तिथिसमाप्तिनामकं चतुर्थं प्राभृतं समाप्तम् ॥

ગાથાર્થ : તિથિરાશિને જ બાસઠથી ભાગીને જે શેષ વધે છે તેને એકસઠથી ગુણ કરવું પછી બાસઠથી ભાગતાં જે અંશો વધે તે તિથિની સમાપ્તિ છે.

टीकार्थ : ઇચ્છિત તિથિરાશિ બાસઠ તિથિઓથી પરિપૂર્ણ ૬૧ અહોરાત્રવાળી થાય છે. એટલે પરિપૂર્ણ અહોરાત્ર બાદ કરવા માટે ૬૨થી વિભાગ કરાય છે એમ કરતાં જે શેષ બચે તેને ૬૧ થી ગણવું. કારણ કે, ૬૨ ભાગ કરાયેલી એક-એક તિથિ ૬૧ ભાગ પ્રમાણ હોય છે. અને ૬૧થી ગુણ કરીને ૬૨થી ભાગ આપવો કારણ ૬૨ ભાગોથી જ પરિપૂર્ણ અહોરાત્ર પાડેલું છે. અને ૬૨ ભાગ કરતાં જે અંશો પાછળ બચે છે તેટલા અંશ પ્રમાણ તે દિવસે તિથિ હોય છે. જેમકે - કોઈ પૂછે છે - યુગમાં પ્રથમ ચંદ્ર સંવત્સરમાં અશ્વિન માસે શુક્લપક્ષમાં પાંચમ કેટલા પ્રમાણની હોય છે ? ત્યાં, તિથિરાશિ શરૂઆતથી માંડીને પાંચમ સુધી ૮૦ થાય છે. તેનો ૬૨ થી ભાગ કરવો $\frac{૮૦}{૬૨}$, પાછળ ૧૮ વધ્યા તેને ૬૧થી ગુણો એટલે યોગ ૧૦૯૮ થાય છે તેને ૬૨થી ભાગ આપો. એટલે પાછળ ૪૪ અંશ બચ્યા, એટલે $\frac{૪૪}{૬૧}$ ભાગ પ્રમાણ તે દિવસે પંચમી તિથિ આવી. એમ અન્યત્ર પણ ભાવના કરવી. ॥ ૧૦૬ ॥

॥ श्री मलयगिरि विरचित ज्योतिष्करंडक टीकामां
तिथि समाप्ति नामनुं चोथुं प्राभृत सानुवाद समाप्त ॥

• • •

અધિકાર-૫ : અવમરાત્રિ

तदेवमुक्तं चतुर्थं प्राभृतं, साम्प्रतमवमरात्रप्रतिपादकं पञ्चमं प्राभृतमभिधित्सुराह-

एसा तिहिनिप्फत्ती भणिया मे वित्थरं पयहिऊणं ।
वोच्छामि ओमरत्तिं उल्लिगन्तो समासेणं ॥ १०७ ॥

कालस्स न वि हाणी नवि वुड्ढी अवट्ठिओ सया कालो ।
जायइ वड्ढोवड्ढी मासाणं एक्कमेक्काओ ॥ १०८ ॥

चंदउडूमासाणं अंसा जे दिस्सए विसेसम्मि ।
ते ओमरत्तभागा भवंति मासस्स नायव्वा ॥ १०९ ॥

बावट्ठिभागमेगं दिवसे संजाइ ओमरत्तस्स ।
बावट्ठीए दिवसेहि ओमरत्तं तओ भवइ ॥ ११० ॥

'एषा' अनन्तरोदितस्वरूपा तिथिनिष्पत्तिर्मया विस्तरं 'प्रहाय' परिहृत्य 'भणिता' प्रतिपादिता, सम्प्रति 'समासेन' संक्षेपेण 'उल्लिगन्' किंचिन्मात्रतया प्रतिपादयन् अवमरात्रान् वक्ष्यामि ॥ १०७ ॥ ननु कालः सर्वदाऽनादिप्रवाहपतिततया प्रतिनियतस्वभाव एव परावर्त्तते न तस्य काऽपि हानिर्नापि कश्चिदपि स्वरूपोपचयः, ततः कथमवमरात्रतासम्भवः ? इत्यत आह-'कालस्य' सूर्यादिक्रियोपलक्षितस्यानादिप्रवाहपतितप्रतिनियतस्वभावस्य न स्वरूपतो हानिर्नापि कश्चिदपि स्वरूपोपचयः, किन्तु सदा तथाजगत्स्वाभाव्यादवस्थित एव तथा प्रतिनियतरूपतयाऽयं कालः, केवलं ये जायेतेजायमाने प्रतीयेते वृद्धापवृद्धी मासानां ते 'एकमेकस्मात्' एकस्य-अन्यतरस्य, सूत्रे द्वितीया प्राकृतत्वात्, भवति हि प्राकृतलक्षणवशाद् व्यत्ययः स्यादिविभक्तीनां, यदाह **पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणे**-''व्यत्ययोऽप्यासा''-

मित्येकस्माद्-अन्यतरस्मान्मासाद्, अत्र स्थानियपः कर्माधारयोः इत्यनेन पंचमी, ततोऽयमर्थः-एकमपरं मासमधिकृत्यैकस्यान्यतरस्य मासस्य वृद्ध्यपवृद्धी भवतः, किमुक्तं भवति ? कर्ममासमपेक्ष्य चन्द्रमासचिन्तायां कालस्यापवृद्धिः सूर्यमासचिन्तायां वृद्धिः, स्वरूपापेक्षया तु त्रयोऽपि मासाः सदा प्रतिनियतस्वरूपभावाः परावर्त्तन्ते इति न तेन कश्चित्कालस्य वृद्धिहानिसम्भवः ॥ १०८ ॥ सम्प्रति ते एव वृद्धिहानी दिदर्शयिषुः कर्ममासमपेक्ष्य चन्द्रमासचिन्तायां कालस्य हानिं दर्शयति-इह कर्म्ममासः परिपूर्णत्रिंशदहोरात्रप्रमाणः, चन्द्रमास एकोनत्रिंशदहोरात्रा द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा अहोरात्रस्य, ततश्चन्द्रमासपरिमाणस्य ऋतुमासस्य च, कर्ममासपरिमाणस्य चेत्यर्थः, परस्परं विश्लेषः क्रियते, विश्लेषे च कृते सति येंऽशा उद्धरिता दृश्यन्ते त्रिंशद् द्वाषष्टिभागरूपास्तेऽवमरात्रस्य भागाः, तदवमरात्रं परिपूर्णं भवति मासद्वयपर्यन्ते, पूर्णाः तस्य सत्कास्ते भागा मासस्यावसाने द्रष्टव्याः, किमुक्तं भवति ? - एकस्मिन् कर्ममासे परिपूर्णे सति त्रिंशद् द्वाषष्टिभागा अवमरात्रस्य सम्बन्धिनः प्राप्यन्त इति ॥ १०९ ॥ यदि मासपर्यन्ते एतावन्तोऽवमरात्रभागाः प्राप्यन्ते ततः प्रतिदिवसं कति प्राप्यन्ते ? इति तन्निरूपणार्थमाह-एकस्मिन्-एकैकस्मिन् दिवसे कर्म्ममाससम्बन्धिन्यवमरात्रसम्बन्धी द्वाषष्टिभाग एकः-एकैकः संजायते, सूत्रे च नपुंसकता प्राकृतत्वात्, कथमेतदवसीयते ? इति चेदुच्यते-त्रैराशिकबलात्, तथाहि-यत एकैकस्मिन् दिवसे एकैको द्वाषष्टिभागोऽवमरात्रस्य सम्बन्धी प्राप्यते, ततो द्वाषष्ट्या दिवसैरेकमवमरात्रं भवति, राशित्रयस्य स्थापना ३०।३० ।१ अत्रान्त्येन राशिना एकलक्षणेन मध्यमस्य राशेस्त्रिंशद्रूपस्य गुणनम्, एकेन गुणितं तदेव भवतीति जातास्त्रिंशदेव, तस्या आदिराशिना त्रिंशता भागे ह्रते लब्ध एकः, आगतं प्रतिदिवसमेकैको द्वाषष्टिभागो लभ्यते, किमुक्तं भवति ? - दिवसे दिवसेऽवमरात्रस्यैकैकद्वाषष्टिभागवृद्ध्या द्वाषष्टितमे दिवसे त्रिषष्टितमा तिथिः प्रवर्त्तते इति, एवं च सति य एवैकषष्टितमोऽहोरात्रस्तस्मिन्नेकषष्टितमा द्वाषष्टितमा च तिथिर्निधनमुपगतेति द्वाषष्टितमा तिथिर्लोके पतितेति व्यवह्रियते ॥ ११० ॥ तथा चाह-

ચોથું પ્રાભૃત કહ્યું હવે અવમરાત્ર પ્રતિપાદક પાંચમું પ્રાભૃત કહે છે -

ગાથાર્થ : વિસ્તારને છોડીને આ તિથિનિષ્પત્તિ કહી હવે કાંઈક સંક્ષેપથી અવમરાત્રિ કહીશું. કાળની જ્યાં હાનિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી અને સદા અવસ્થિત કાળ રહે છે અને એક પછી એક માસની વૃદ્ધિ અપવૃદ્ધિ થાય છે, ચંદ્ર નક્ષત્રમાસોના જે અંશો વિશ્લેષમાં

દેખાય છે તે માસના અવમરાત્રો થતા જાણવા. દિવસે-દિવસે અવમરાત્રનો $\frac{૧}{૬૨}$ ભાગ થાય છે આ રીતે ૬૨ દિવસે અવમરાત્ર થાય છે. ॥ ૧૦૭-૧૧૦ ॥

ટીકાર્થ : આ તિથિનિષ્પત્તિ મારા દ્વારા વિસ્તારને છોડીને કરાઈ છે. અત્યારે સંક્ષેપથી કાંઈક માત્રથી પ્રતિપાદન કરતો અવમરાત્રને કહીશ. ॥ ૧૦૭ ॥

પ્ર. સર્વદા અનાદિ પ્રવાહથી પતિત હોઈ કાળ પ્રતિનિયત સ્વભાવવાળો જ પરાવર્ત થાય છે. તેની કોઈપણ જાતની ક્યાંય હાનિ થતી નથી કે ક્યાંય સ્વરૂપથી ઉપચય થતો નથી તો અવમરાત્રતા કઈ રીતે સંભવે ?

ઉ. સૂર્યાદિ ક્રિયાથી ઉપલક્ષિત અનાદિ પ્રવાહ પતિત પ્રતિનિયત સ્વભાવવાળા કાળની સ્વરૂપથી ક્યાંય હાનિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી. પરંતુ, સર્વદા તથા જગત્સ્વભાવથી જ રહેલો છે તથા પ્રતિનિયતરૂપ આ કાળ છે. ફક્ત જે માસોની વૃદ્ધિ-અપવૃદ્ધિ થતી જણાય છે તે એક અન્યતર માસોની છે. અર્થાત્ - કર્મમાસની અપેક્ષાએ ચન્દ્રમાસ વિચારતાં કાળની અપવૃદ્ધિ અને સૂર્યમાસ વિચારતાં કાળની વૃદ્ધિ થાય છે. સ્વરૂપની અપેક્ષાએ તો ત્રણેય માસો સદા પ્રતિનિયત સ્વરૂપ ભાવવાળા પરાવર્તે છે એટલે તેના દ્વારા કાળની કોઈ વૃદ્ધિ-હાનિનો સંભવ નથી. ॥ ૧૦૮ ॥

અત્યારે તે જ વૃદ્ધિ-હાનિ બતાવાની ઈચ્છાથી કર્મમાસની અપેક્ષાએ ચન્દ્રમાસની વિચારણામાં કાળની હાનિ બતાવે છે-

કર્મમાસ પરિપૂર્ણ ૩૦ અહોરાત્ર પ્રમાણ છે અને ચંદ્રમાસ ૨૯$\frac{૩૨}{૬૨}$ અહોરાત્ર પ્રમાણ છે અને તેથી ચંદ્રમાસ પ્રમાણ અને કર્મમાસ પ્રમાણનો પરસ્પર વિશ્લેષ કરવો કર્મ માસમાંથી ચંદ્ર માસ બાદ કરવો, એટલે જે અંશો ઉદ્ધરિત થયેલા દેખાય $\frac{૩૦}{૬૨}$ રૂપ તે અવમરાત્રના ભાગો છે તે અવમરાત્ર ૨ માસના અંતે પરિપૂર્ણ થાય છે. તેના સંબંધી તે પૂર્ણભાગો માસના અંતે જોવા અર્થાત્ એક કર્મમાસ પરિપૂર્ણ થતે છતે $^{૩૦}/_{૬૨}$ ભાગો અવમરાત્ર સંબંધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૦૯ ॥ જો માસના અંતે આટલા અવમરાત્રના ભાગો પ્રાપ્ત થાય તો પ્રતિદિવસ કેટલા પ્રાપ્ત થાય ? એક-એક દિવસે કર્મમાસ સંબંધિ - અવમરાત્ર સંબંધિ ૬૨ ભાગ ૧-૧ થાય છે. તે કઈ રીતે જણાય છે ? ત્રૈરાશિક બળથી, તે આ રીતે - એક-એક દિવસે એક-એક ૬૨ ભાગ ($^{૧}/_{૬૨}$ - $^{૧}/_{૬૨}$ ભાગ)

અવમરાત્ર સંબંધિ મળે છે, તેથી ૬૨મા દિવસે એક અવમરાત્ર થાય છે. ત્રણ રાશિની સ્થાપના ૩૦-૩૦-૧ અહીં અંત્યરાશિ ૧ ને મધ્યમરાશિ ૩૦ થી ગુણવું - થયા ૩૦, તેનો પ્રથમ રાશિ ૩૦ સાથે ભાગ કરતાં સંખ્યા ૧ આવી એટલે એમ સમજવું. પ્રતિદિવસે $\frac{1}{62}$ - $\frac{1}{62}$ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ દિવસે - ૨ અવમરાત્રની $\frac{1}{62}$ ભાગ વૃદ્ધિથી ૬૨મા દિવસે ૬૩મી તિથિ પ્રવર્તે, એટલે જે ૬૧મો અહોરાત્ર છે તેમાં ૬૧મી અને ૬૨મી તિથિ નિધન પામે છે એટલે ૬૨મી તિથિ લોકમાં ક્ષય થઈ એવો વ્યવહાર થાય છે.

ક્ષય તિથિની વિચારણા

एक्कंमि अहोरत्ते दोवि तिही जत्थ निहणमेज्जासु ।
साऽत्थ तिही परिहायइ सुहुमेण हविज्ज सो चरिमो ॥१११॥

एकैकस्मिन्नहोरात्रे तिथिसत्को द्वाषष्टिभागो हानिमुपगच्छन् यस्मिन्नेकषष्टितमेऽहोरात्रे द्वे अप्येकषष्टितमाद्वाषष्टितमारूपे तिथी निधनमायातः सा-द्वाषष्टितमा तिथिरत्र-एकषष्टितमेऽहोरात्रे परिहीयते, एवं च सति सूक्ष्मेण द्वाषष्टितमरूपतयाऽतिश्लक्ष्णेन एकैकेन भागेन परिहीयमानाया द्वाषष्टितमायास्तिथेः स एकषष्टितमो दिवसश्चरमपर्यवसानभूतः, तत्र सा सर्वात्मना निधनमुपगतेति भावः ॥१११॥ सम्प्रति वर्षाहिमग्रीष्मकालेषु चतुर्मासप्रमाणेषु प्रत्येकं कस्मिन् पक्षेऽवमरात्रं भवति ? इत्येतन्निरूपयति-

ગાથાર્થ :- એક અહોરાત્રમાં જ્યાં બે તિથિઓ નિધન પામે તે અહીં તિથિ સૂક્ષ્મથી ક્ષય થાય છે તે દિવસ તેનો છેલ્લો દિવસ થાય છે.

ટીકાર્થ :- એક-એક અહોરાત્રે તિથિસંબંધિ ૬૨મો ભાગ હાનિ પામતો જે એકસઠમા અહોરાત્રમાં બંને ૬૧ અને ૬૨મી તિથિઓ ક્ષય પામી તે ૬૨મી તિથિ અહીં ૬૨માં અહોરાત્રમાં ક્ષય પામે છે એટલે સૂક્ષ્મથી ૬૨મા રૂપ અતિ શ્લક્ષ્ણ એવા એક ભાગથી ક્ષય પામતી ૬૨મી તિથિનો તે ૬૧મો દિવસ ચરમ અંત સ્વરૂપ છે. ત્યાં તે સંપૂર્ણપણે ક્ષય પામે છે. ॥ ૧૧૧ ॥

અવમરાત્રોનું નિરૂપણ :-

અત્યારે વર્ષા-હિમ-ગ્રીષ્મકાળ સ્વરૂપ ચાર માસ પ્રમાણમાં પ્રત્યેક કયા પક્ષમાં અવમરાત્ર થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે.

तइयंमि ओमरत्तं कायव्वं सत्तमंमि पक्खंमि ।
वासहिमगिम्हकाले चाउम्मासे विधीयंते ॥ ११२ ॥

पाडिवय ओमरत्ते कइया बिइया समप्पिहिइ तिही ? ।
बिइयाए वा तइया ? तइयाए वा चउत्थीओ उ ? ॥ ११३ ॥

सेसासु चेव काहिइ तिहीसु ववहारगणियदिट्ठासु ।
सुहुमेण परिल्लतिही संजायइ कम्मि पव्वंमि ? ॥ ११४ ॥

इह कालस्त्रिधा, तद्यथा-वर्षाकालो हिमः-हिमसम्बन्धी, शीतकाल इत्यर्थः, ग्रीष्मकालश्च, एते च त्रयोऽपि चतुर्मासकप्रमाणाः, तत्र वर्षाकालस्य चतुर्मासप्रमाणस्य श्रावणादेस्तृतीये पर्वणि प्रथमोऽवमरात्रः, तस्यैव वर्षाकालस्य सम्बन्धिनि सप्तमे पर्वणि द्वितीयोऽवमरात्रः, तदनन्तरं शीतकालस्य तृीतये पर्वणि मूलापेक्षया एकादशे तृतीयोऽवमरात्रः, तस्यैव शीतकालस्य सप्तमे पर्वणि मूलात्पंचदशे चतुर्थः, तदनन्तरं ग्रीष्मकालस्य तृतीये पर्वणि मूलापेक्षयैकोनविंशतितमे पंचमः, तस्यैव ग्रीष्मकालस्य सप्तमे पर्वणि मूलापेक्षया त्रयोविंशतितमे षष्ठः । इहाषाढाद्या लोके ऋतवः प्रसिद्धिमैयरुः, ततो लौकिकव्यवहारमपेक्ष्याषाढादारभ्य प्रतिदिवसमेकैकद्वाषष्टिभागहान्या वर्षाकालादिगतेषु तृतीयादिपर्वसु यथोक्ता अवमरात्राः प्रतिपाद्यन्ते, परमार्थतः पुनः श्रावणबहुलपक्षप्रतिपल्लक्षणाद् युगादित आरभ्य चतुश्चतुष्पर्वातिक्रमे वेदितव्याः ॥ ११२ ॥ अथ युगादितः कतिपर्वातिक्रमे कस्यां तिथाववमरात्रीभूतायां तया सह का तिथिः परिसमाप्तिमुपैति ? इति शिष्यः प्रश्नं करिष्यति- इह प्रतिपद आरभ्य यावत्पंचदशी तावत्यस्तिथयः, तासां च मध्ये प्रतिपद्यवमरात्रीभूतायां सत्यां कस्मिन् 'पर्वणि' पक्षे द्वितीया तिथिः समाप्स्यति ?- प्रतिपदा सहैकस्मिन्नहोरात्रे समाप्तिमुपयास्यति ? द्वितीयायां वा तिथाववमरात्रीभूतायां कस्मिन् पर्वणि तृतीया समाप्तिमेष्यति, तृतीयायां वा तिथाववमरात्रीसम्पन्नायां कस्मिन् पर्वणि चतुर्थी तृतीयया सह निधनमुपयास्यति ? एवं शेषास्वपि तिथिषु व्यवहारगणितदृष्टासु-लोकप्रसिद्धव्यवहारगणितपरिभावितासु पंचमीषष्ठीसप्तम्यष्टमीनवमीदशम्येकादशीद्वादशीत्रयोदशीचतुर्दशीपंचदशीरूपासु शिष्यः प्रश्नं करिष्यति, यथा 'सूक्ष्मेण' प्रतिदिवसमेकैकेन द्वाषष्टितमरूपेण श्लक्ष्णेन भागेन परिहीयमानायां तिथौ पूर्वस्याः अवमरात्रीभूतायास्तिथेरानन्तर्येण परा तिथिः कस्मिन् पर्वणि गते संजायते समाप्ता ? एतदुक्तं भवति-चतुर्थ्यां तिथाववमरात्रीभूतायां कस्मिन् पर्वणि पंचमी समाप्तिमुपयाति, पंचम्यां वा षष्ठी, एवं यावत्

पंचदश्यां तिथाववमरात्रीभूतायां कस्मिन् पर्वणि प्रतिपद्रूपा तिथिः समाप्नोति ? इति ॥ ११३-११४ ॥ एवं शिष्यस्य प्रश्नमवधार्य निर्वचनमाचार्य आह-

रूवाहिगा उ ओया बिगुणा पव्वा हवंति कायव्वा ।
एमेव हवइ जुम्मे एक्कत्तीसाजुया पव्वा ॥ ११५ ॥

इह याः शिष्येण प्रश्नं कुर्वता तिथय उद्दिष्टास्ता द्विविधास्तद्यथा-ओजोरूपा युग्मरूपाश्च, ओजो-विषमं समं-युग्मं, तत्र च या ओजोरूपास्ताः प्रथमतो रूपाधिकाः क्रियन्ते, ततो द्विगुणाः तथा च सति तस्यास्तस्यास्तिथेर्युग्मपर्वाणि निर्वचनरूपाणि समागतानि भवन्ति 'एमेव हवइ जुम्मे' इति या अपि युग्मरूपास्तिथय स्तास्वपि 'एवमेव' पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण करणं प्रवर्त्तनीयं, नवरं द्विगुणीकरणानन्तरमेकत्रिंशद्युताः सत्यः पर्वाणि निर्वचनरूपाणि भवन्ति, इयमत्र भावना-यदाऽयं प्रश्नः-कस्मिन् पर्वणि प्रतिपद्यवमरात्रीभूतायां द्वितीया समापयतीति, तदा प्रतिपत् किलोद्दिष्टा, सा च प्रथमा तिथिरित्येको ध्रियते, स रूपाधिकः क्रियते, जाते द्वे रूपे, ते अपि द्विगुणीक्रियेते जाताश्चत्वारः, आगतानि चत्वारि पर्वाणि, ततोऽयमर्थः- युगादितश्चतुर्थे पर्वणि गते प्रतिपद्यवमरात्रीभूतायां द्वितीया समाप्तिमुपयातीति, युक्तं चैतत्, तथाहि-प्रतिपद्युद्दिष्टायां चत्वारि पर्वाणि लब्धानि, पर्व च पंचदशतिथ्यात्मकं, ततः पंचदश चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाता षष्टिः, प्रतिपदि द्वितीया समापततीति द्वे रूपे तत्राधिके प्रक्षिप्ते जाता द्वाषष्टिः, सा च द्वाष्ट्या भज्यमाना निरंशं भागं प्रयच्छन् लब्ध एक इत्यागतः प्रथमोऽवमरात्र इत्यविसंवादि करणं, यदा तु कस्मिन् पर्वणि द्वीतीयायामवमरात्रीभूतायां तृतीया समाप्नोति ? इति प्रश्नस्तदा द्वितीया किल परेणोद्दिष्टेति द्विको ध्रियते, स रूपाधिकः क्रियते, जातानि त्रीणि रूपाणि, तानि द्विगुणीक्रियन्ते, जाताः षट्, द्वितीया तिथिः समेति षट् एकत्रिंशुद्युताः क्रियन्ते, जाताः सप्तत्रिंशत्, आगतानि निर्वचनरूपाणि सप्तत्रिंशत्पर्वाणि, इदमुक्तं भवति-युगादितः सप्तत्रिंशत्तमे पर्वणि गते द्वितीयायामवमरात्रीभूतायां तृतीया समाप्नोतीति, इदमपि करणं समीचीनं, तथाहि-द्वितीयामुद्दिष्टायां सप्तत्रिंशत्यपर्वाणि समागतानि, ततः सप्तत्रिंशत् पंचदशभिर्गुण्यन्ते, जातानि पंच शतानि पंचपंचाशदधिकानि ५५५, द्वितीया नष्टा तृतीया जातेति त्रीणि रूपाणि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि पच शतान्यष्टपंचाशदधिकानि ५५८, एषोऽपि राशिर्द्वाषष्ट्या भज्यमानो निरंशं भागं प्रयच्छतीति लब्धा नवेत्यागतो नवमोऽवमरात्र इति समीचीनं करणम्, एवं सर्वास्वपि तिथिषु करणभावना अवमरात्रसंख्या च स्वयं भावनीया,

पर्वनिर्देशमात्रं तु क्रियते, तत्र तृतीयायां च चतुर्थी समाप्ता अष्टमे च पर्वणि गते, एवं च चतुर्थ्यां पंचमी एकचत्वारिंशत्तमे पर्वणि, पंचम्यां षष्ठी द्वादशे पर्वणि, षष्ठ्यां सप्तमी पंचचत्वारिंशत्तमे पर्वणि सप्तम्यामष्टमी षोडशे अष्टम्यां नवमी एकोनपंचशत्तमे नवम्यां दशमी विंशतितमे दशम्यामेकादशी त्रिपंचाशत्तमे एकादश्यां द्वादशी चतुर्विंशतितमे द्वादश्यां त्रयोदशी सप्तपंचाशत्तमे त्रयोदश्यां चतुर्दशी अष्टविंशतितमे चतुर्दश्यां पंचदशी एकषष्टितमे पंचदश्यां प्रतिपद् द्वात्रिंशत्तमे इति, एवमेता युगपूर्वार्द्धे, एवं युगोत्तरार्द्धेऽपि द्रष्टव्याः ॥११५॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायामवरात्रनामकं पंचमं प्राभृतं समाप्तम् ॥

गाथार्थ :- वर्षा-हिम-ग्रीष्म એ चातुर्मासिना त्रण કાળો છે. त्रणे કાળમાં त्रीજા પર્વમાં प्रथम अवमरात्र, सातमा पर्वमां બીજો, अवमरात्र કरवो, प्रतिपदा अवमरात्र કरतां तेनी साथे બીજ तिथि કया पर्वमां समाप्त थाय छे. એम બીજ साथे त्रीજ, त्रीજ साथे चोथ वगेरे समाप्त थाय छे ? એ प्रमाणे व्यवहारगणितदृष्ट शेष तिथिओ सूक्ष्मथी કया पक्षमां क्षय थाय छे એवो प्रश्न કरशे. પर तिथि કया पर्वनी समाप्तिमां थाय छे ?

टीकार्थ :- કાળ त्रण प्रકारनो छे वर्षाકાળ, हिमसंबंधि शीतકાળ अने ગ્રીષ્મકાળ. આ त्रणेय चार मास प्रमाण छे त्यां चार मास प्रमाण वर्षाકાળના त्रीજા पर्वमां प्रथम अवमरात्र तेना જ सातमा पर्वमां બીજો, पछी शीतકાળના त्रीજા अने मूળ अपेક्षाએ अगियारमां पर्वमां त्रीજो, तेना જ सातमा अने मूળ अपेक्षाએ पंदरमां पक्षमां चोथो, त्यारબाद ग्रीष्मना त्रीજा अने मूळ अपेक्षाએ ओगणीशमा पर्वमां पांचमो अने तेना જ सातमा अने मूळ अपेक्षाએ त्रेवीशमा पक्षमां छठ्ठो अवमरात्र थाय छे. અહીં लोકमां आषाढादि ऋतुओ प्रसिद्ध छे तेथी लौકिक व्यवहारने आश्रयीने अषाढथी मांडीने प्रतिदिन $\frac{१}{६२}$ભાગ हानिथी वर्षाકાળાદि गत त्रीજાદि पर्वोमां यथोकत अवमरात्रो मनाय छे. वास्तविक तो श्रावण बहुल प्रतिपदाथी युगादिना आरंभथी चार-चार पर्वना अतिक्रमथी જાણવા. ॥ ११२ ॥

हवे युगनी आदिथी केटला पर्वना अतिक्रमे કई तिथि अवमरात्रि थता तेनी साथे કई तिथि समाप्त थाय छे ? એवो शिष्य प्रश्न કरशे - અહીં प्रतिपदाथी मांडीने पंदरमी सुधी तिथिओ छे अने तेमां प्रतिपदा अवमरात्रि थते छते કया पक्षमां બીજ तिथि समाशे ? प्रतिपदा साथे એક अहोरात्रमां समाप्त थशे ? अथवा બીજ तिथि

અવમરાત્રિ થતા કયા પક્ષમાં ત્રીજ સમાશે ? અથવા ત્રીજ તિથિ અવમરાત્રિ થતા કયા પક્ષમાં ચોથ સાથે સમાપ્ત થશે ? એમ શેષ વ્યવહાર ગણિતથી જોવાયેલી તિથિઓ પાંચમીથી પંદરમી સુધીના વિષયમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરશે. જેમ કે - પ્રતિદિવસ એક-એક ૬૨ ભાગરૂપ શ્લક્ષ્ણ ભાગથી ક્ષય થતી તિથિમાં પૂર્વની - અવમરાત્રિભૂત તિથિના પછી બીજી તિથિ કયું પર્વ જતે છતે સમાપ્ત થાય છે અર્થાત્ - ચોથ તિથિ અવમરાત્ર થતાં કયા પર્વમાં પાંચમી સમાપ્ત થાય છે. પાંચમીમાં છઠ્ઠી, એમ પંદરમી તિથિ અવમરાત્ર થતાં કયા પર્વમાં પ્રતિપદા તિથિ સમાપ્ત થાય છે ? ॥ ૧૧૩-૧૧૪ ॥ એ પ્રમાણે શિષ્યના પ્રશ્નને અવધારીને આચાર્ય જવાબ આપે છે-

ગાથાર્થ :- ઓજા રૂપાધિક તથા પર્વો દ્વિગુણ કરવા, એ જ રીતે યુગ્મમાં એકત્રીશ યુક્ત પર્વો હોય છે. ॥ ૧૧૫ ॥

ટીકાર્થ :- અહીં પ્રશ્ન કરતા શિષ્ય દ્વારા જે તિથિઓ કહેવાઈ છે તે બે પ્રકારની છે - ઓજરૂપ, યુગ્મરૂપ. ઓજ - વિષમ, સમ - યુગ્મ. ત્યાં જે ઓજો રૂપ તિથિઓ છે તેને પહેલા રૂપાધિક કરવી ત્યારબાદ દ્વિગુણ કરવી એટલે તે તિથિના યુગ્મપર્વો જે જવાબરૂપ છે તે આવે છે. જે પણ યુગ્મરૂપ તિથિઓ છે તેમાં પણ આ જ પ્રકારે કરણ કરવું. ફક્ત, દ્વિગુણી કર્યા પછી એકત્રીશ યુક્ત થતી નિર્વચનરૂપ પર્વો થાય છે. અર્થાત્ - જ્યારે આ પ્રશ્ન થાય કે કયા પર્વમાં પ્રતિપદા અવમરાત્ર થતાં બીજ સમાય છે ત્યારે પ્રતિપદા તો બતાવેલી જ છે. તે પ્રથમતિથિ એટલે ૧ ધારણ કરવો, તે રૂપાધિક કરવો એટલે ૧ + ૧ = ૨ થયા તેને પણ બેગુણા કરવા એટલે ૪ થયા, ચાર પર્વો આવ્યા. અર્થાત્ - યુગાદિથી ચોથા પર્વના જતે છતે પ્રતિપદિ અવમરાત્રિ હોતે છતે બીજ તિથિ એમાં સમાઈ જાય છે. એ બરાબર છે પ્રતિપદા ઉદ્દિષ્ટ થતા ચાર પર્વો પ્રાપ્ત થયા. એક પર્વ પંદરતિથિરૂપ છે એટલે ૧૫ ને ૪થી ગુણતા ૬૦ થયા. પ્રતિપદા તિથિમાં બીજ સમાય છે એટલે તેમાં બે રૂપ અધિક નાખતાં ૬૨ થયા, તે ૬૨થી ભગાતી, નિરંશ ભાગ આપતી એક પ્રાપ્ત થયો. $\frac{૬૨}{૬૨}$= ૧ એટલે પ્રથમ અવમરાત્ર આવ્યો, આ કરણ અવિસંવાદિ થાય છે પરંતુ જ્યારે કોઈ પર્વમાં બીજ અવમરાત્રિ થતાં ત્રીજ સમાવેશ થાય છે ? એવો પ્રશ્ન થાય છે ત્યારે બીજાએ બીજ ઉદ્દેશ કરી એટલે બીજ ધારવી, તેને રૂપાધિક કરવી ૨ + ૧ = ૩ તેને બમણા કરવા એટલે ૬ થયા. બીજ તિથિ આવે છે તે ૬ એકત્રીશ યુક્ત ૬ + ૩૧ કરવા એટલે ૩૭ નિર્વચન (જવાબ) રૂપ પર્વ આવ્યા. એટલે કે યુગની આદિથી ૩૭મા પર્વમાં બીજતિથિ અવમરાત્રિ થતાં ત્રીજ આવે છે.

આ કરણ પણ બરાબર છે. બીજ ઉદિષ્ટ કરતાં ૩૭ પર્વ આવ્યા તે પછી ૩૭ને ૧૫ સાથે ગુણવા એટલે ૫૫૫ થયા. બીજ નાશ પામી અને ત્રીજ થઈ એટલે ત્રણ રૂપ એમાં ઉમેરવા એટલે ૫૫૮ થયા. આ રાશિ ૬૨થી ભાગતાં નિરંશ ભાગ આપે છે. તેથી $\frac{૫૫૮}{૬૨}$= ૯ આવ્યા. એ રીતે નવમો અવમરાત્ર એ કરણ બરાબર છે. એ પ્રમાણે બધીય તિથિઓમાં કરણભાવના અને અવમરાત્ર સંખ્યા સ્વયં ભાવવી પર્વનિર્દેશ માત્ર કરાય છે ત્યાં ત્રીજમાં ચોથ સમાપ્ત થઈ, સાઠમા પર્વમાં, એમ ચોથમાં પાંચમ ૪૧મા પર્વમાં, પાંચમમાં છઠ્ઠ ૧૨મા પર્વમાં, છઠ્ઠમાં સાતમ ૪૫મા પર્વમાં, સાતમમાં આઠમ ૧૬મા પર્વમાં, આઠમમાં નોમ ૪૯મા પર્વમાં, નવમીમાં દશમ ૨૦મા પર્વમાં, દશમમાં એકાદશી ૫૩મા પર્વમાં, એકાદશીમાં બારસ ૨૪મા પર્વમાં, બારસમાં તેરસ ૫૭મા પર્વમાં, તેરશમાં ચતુર્દશી ૨૮મા પર્વમાં, ચતુર્દશીમાં પૂર્ણિમા ૬૧મા પર્વમાં, પૂર્ણિમામાં પડવો ૩૨મા પર્વમાં સમાપ્ત થાય છે. એમ, આ યુગના પૂર્વાર્દ્ધમાં થાય છે. તે જ રીતે યુગના ઉત્તરાર્ધમાં પણ જાણવું. ॥ ૧૧૫ ॥

॥ શ્રીમલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં અવમરાત્ર નામનું પાંચમું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત ॥

• • •

અધિકાર-૬ : નક્ષત્ર પરિમાણ

तदेवमुक्तमवमरात्रनामकं पञ्चमं, प्राभृतं, सम्प्रति नक्षत्राणां संस्थानतारापरिमाण-नामाधिपतिदेवताचन्द्रयोगयोग्यसीमापरिमाणप्रतिपादकं षष्ठं नक्षत्रपरिमाणनामकं प्राभृतं वक्तुकामः प्रथमतो ज्योतिष्काणां भेदानाह–

चंदा सूरा तारागणा य नक्खत्त गहगणा चेव ।
पंचविहा जोइसिया ठिया विचारी य ते दुविहा ॥ ११६ ॥

ज्योतिष्काः सामान्यतः पञ्चविधा भवन्ति, तद्यथा–चन्द्राः सूर्यास्ताराणां गणाः 'नक्खत्त गहगणा चेव' त्ति गणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, नक्षत्रगणा ग्रहगणाश्च, एते च सर्वेऽपि प्रत्येकं द्विविधास्तद्यथा–स्थिता विचारिणश्च, किमुक्तं भवति ?–एके सदा स्थानशीला अपरे मेरोः प्रादक्षिण्येन सततगमनशीलाः ॥ ११६ ॥ तत्र ये मनुष्यक्षेत्रे ज्योतिष्कास्ते सर्वेऽपि विचारिणोऽपरे स्थानशीलाः इत्येतत् प्रतिपादयितुकामः प्रथमतो मनुष्यक्षेत्रं प्ररूपयति–

અવમરાત્ર નામનું પાંચમું પ્રાભૃત થયું. હવે નક્ષત્રોનાં સંસ્થાન, તારાઓનાં પરિમાણ, નામ, અધિપતિ દેવતા, ચન્દ્ર સાથે યોગ, યોગ્ય સીમા પરિમાણનું પ્રતિપાદક છઠ્ઠું નક્ષત્ર પરિમાણ નામનું પ્રાભૃત કહેવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ જ્યોતિષ્કોના ભેદો જણાવે છે-

જ્યોતિષ્કોના ભેદો :-

ગાથાર્થ :- ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, નક્ષત્રો અને ગ્રહગણ એ પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષિ સ્થિત અને વિચારી અર્થાત્ અચર અને ચર એમ બે પ્રકારના છે.

टीकार्थ :- જ્યોતિષ્કો સામાન્યથી પાંચ પ્રકારના હોય છે, ચન્દ્રો, સૂર્યો, તારાગણ, નક્ષત્ર ગણ, ગ્રહગણ આ બધાય પ્રત્યેક બે પ્રકારના છે. સ્થિત અને વિચારી અર્થાત્ કેટલાક સદા સ્થાનશીલ અને બીજા મેરૂની પ્રદક્ષિણા દ્વારા સતત ગમનશીલ. ॥ ११६ ॥

ત્યાં જે મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ્યોતિષ્કો છે તે બધાય વિચારી છે અને બીજા સ્થાનશીલ છે એ જણાવવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ મનુષ્યક્ષેત્રની પ્રરૂપણા કરે છે-

मनुष्य क्षेत्र :-

जंबुद्दीवो लवणोदही य दीवो य धायईसंडो ।
कालोदही समुद्दो पुक्खरदीवस्स अद्धं च ॥ ११७ ॥

एए अड्ढाइज्जा दीवा दो उदहि माणुसं खेत्तं ।
एत्थ य समाविभागा देवारण्णं परं तत्तो ॥ ११८ ॥

एतं माणुसखित्तं एत्थ विचारीणि जोइसगणाणि ।
परतो दीवसमुद्दे अवट्ठियं जोइसं जाण ॥ ११९ ॥

सर्वद्वीपसमुद्राणामभ्यन्तरवर्त्ती प्रत्यक्षत उपलभ्यमानः प्रथमो जम्बूद्वीपः, ततः सर्वतस्तत्परिक्षेपी लवणोदधिः ततोऽपि परतः सामस्त्येन लवणोदधिपरिक्षेपी धातकीखण्डो द्वीपस्तस्यापि सर्वतः परिक्षेपी कालोदधिसमुद्रः, ततोऽपि परतः सर्वतस्तत्परिक्षेपी पुष्करवरद्वीपस्यार्द्धं, एते जम्बूद्वीपधातकीखण्डपुष्करवरद्वीपार्द्धरूपा अर्धतृतीया द्वीपा दौ च लवणोदधिकालोदधिरूपौ समुद्रौ मानुषक्षेत्रं, अत्र मनुष्याणामुत्पत्तेर्मरणस्य च भावात्, अस्मिंश्च मानुषे क्षेत्रे 'समाविभागाः' कालविभागाः सुषमसुषमादयो भवन्ति, 'ततो'मनुष्यक्षेत्रात्परतः सर्वमपि देवारण्यं-देवानां क्रीडनस्थानं, न तत्र जन्मतो मनुष्या नापि तत्र कोऽपि कालविभाग इत्यर्थः ॥ ११७-११८॥ एतदेव स्पष्टमाह- 'एव' मित्यादि, एतावत्-अनन्तरोदितस्वरूपं मानुषं क्षेत्रम्, अस्मिंश्च मनुष्यक्षेत्रे 'विचारिणः'विचरणशीलाः 'ज्योतिष्कगणाः' चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारागणाः, सूत्रे च नपुंसकता प्राकृतत्वात्, परतः-मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः शेषेषु द्वीपसमुद्रेष्ववस्थितं-स्थानशीलं ज्योतिश्चक्रं जानीहि ॥ ११९ ॥ सम्प्रति प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं च चन्द्रादीनां परिमाणमाह-

ગાથાર્થ :- જંબૂદ્વીપ, લવણોદધિ, ઘાતકીખંડ દ્વીપ, કાલોદધિ સમુદ્ર અને અર્ધપુષ્કરદ્વીપ આ અઢી દ્વીપો અને બે સમુદ્રો મનુષ્યક્ષેત્ર છે. અહીં સમા(કાળ) વિભાગો છે એના પછી સર્વ દેવારણ્ય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યક્ષેત્ર છે. અહીં વિચારી એવા જ્યોતિષગણો છે. પછીના દ્વીપસમુદ્રોમાં અવસ્થિત જ્યોતિષો જાણવા. ॥ ૧૧૭-૧૧૯ ॥

ટીકાર્થ :- સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રોમાં અભ્યંતર રહેલો પ્રત્યક્ષથી ઉપલબ્ધ પ્રથમ જંબૂદ્વીપ છે, પછી સર્વતઃ તેનો પરિક્ષેપ કરનાર લવણોદધિ છે. તેના પણ પછી ચારેબાજુથી લવણોદધિનો પરિક્ષેપી ઘાતકીખંડ દ્વીપ છે, તેનો પણ સર્વતઃ પરિક્ષેપી કાલોદધિ સમુદ્ર છે અને તેનો પણ પરિક્ષેપી અર્દ્ધ પુષ્કર દ્વીપ છે. જંબૂદ્વીપ, ઘાતકીખંડ અને અર્ધ પુષ્કરદ્વીપ આ અઢી દ્વીપ અને લવણોદધિ-કાલોદધિ રૂપ બે સમુદ્રો મનુષ્યક્ષેત્ર છે. કારણ, આ ક્ષેત્રમાં જ મનુષ્યોના જન્મ-મરણ થાય છે. આ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં સમા (કાળ) વિભાગો સુષમસુષમાદિ હોય છે, મનુષ્યક્ષેત્રના પછી સર્વક્ષેત્ર દેવારણ્ય-દેવોનું ક્રીડનસ્થાન છે, ત્યાં જન્મથી મનુષ્યો નથી કે કોઈ કાળવિભાગ પણ નથી. એની જ સ્પષ્ટતા કરે છે - આટલુ મનુષ્ય ક્ષેત્ર છે અને એમાં વિચરણશીલ એવા જ્યોતિષ-સૂર્યચંદ્રગ્રહ નક્ષત્ર તારા ગણો છે. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર શેષ દ્વીપ-સમુદ્રોમાં અવસ્થિત જ્યોતિષો જાણવા. ॥ ૧૧૭-૧૧૯ ॥

प्रतिद्वीप - प्रतिसमुद्र चंद्रादिनुं परिमाण

दो चंदा इह दीवे चत्तारि य सागरे लवणतोए ।
धायइसंडे दीवे बारस चंदा य सूरा य ॥ १२० ॥

'इह' अस्मिन् प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने 'द्वीपे' जम्बूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ अंते 'बारस चंदा य सूरा य' इति चन्द्रसमानसंख्यानां सूर्याणामभिधानात् सर्वत्राप्यनुक्ता अपि चन्द्रतुल्याः सूर्याः प्रतिपत्तव्याः, ततो न केवलमस्मिन् जम्बूद्वीपे चन्द्रौ द्वौ, किन्तु सूर्यावपि द्वौ च, तथा चत्वारश्चन्द्रमसश्चत्वारः सूर्याश्च 'सागरे' समुद्रे 'लवणतोये' लवणोदे, घातकीखण्डे द्वीपे द्वादश चन्द्रा द्वादश सूर्याश्च ॥१२०॥ अधुना कालोदसमुद्रादिषु चन्द्रादित्यप्रमाणानयनाय करणमाह—

ગાથાર્થ :- આ જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર, લવણોદધિ સાગરમાં, ચાર, ઘાતકીખંડમાં ૧૨ ચંદ્રો અને સૂર્યો છે. પ્રત્યક્ષ દેખાતા આ જંબૂદ્વીપમાં અંતમાં બે ચન્દ્ર છે. અંતમાં 'બાર

ચંદ્રો અને સૂર્યો' એમ ચંદ્રપ્રમાણ સંખ્યાવાળા સૂર્યો કહેલા હોવાથી સર્વત્ર ન કહેલા પણ ચંદ્રતુલ્ય સૂર્યો માનવા, એટલો આ જંબૂદ્વીપમાં ફક્ત બે ચંદ્રો જ નહિ પરંતુ સૂર્ય પણ બે છે. તથા ચાર ચંદ્રો અને સૂર્યો લવણોદધિ સમુદ્રમાં છે, ઘાતકીખંડમાં બાર ચંદ્રો અને બાર સૂર્યો છે.

હવે, કાલોદધિ સમુદ્રાદિમાં ચંદ્ર-સૂર્યનાં પ્રમાણ લાવવા માટે કરણ બતાવે છે-

धायइंसडप्पभिइ उद्दिट्ठा तिगुणिया भवे चंदा ।
आइल्लचंदसहिया तइ होंति अणंतरे परतो ॥ १२१ ॥

आइच्चाणंपि भवे एसेव विही अणूणगो सव्वो ।
दीवेसु समुद्देसु य धायइसंडेहिं जे परतो ॥ १२२ ॥

घातकीखण्डप्रभृतयः-तेषु धातकीखण्डप्रभृतिषु द्वीपसमुद्रेषु ये उद्दिष्टाश्चन्द्रास्ते त्रिगुणाः-त्रिगुणीकृताःसन्तः 'आइल्लचंदसहिय'त्ति जम्बूद्वीपमादिं कृत्वा ये उद्दिष्टेभ्यः प्राक्तनाश्चन्द्रास्तैः सहिता यति भवन्ति तति-तावत्प्रमाणास्तस्माद् द्वीपात्समुद्राद्वा परतोऽनन्तरे द्वीपे समुद्रे वा भवन्ति, तत्र घातकीखण्डे द्वीपे उद्दिष्टाश्चन्द्रा द्वादश ते त्रिगुणाः क्रियन्ते जाताः षट्त्रिंशत्, आदिमाश्चन्द्राः षट्, तद्यथाद्वौ जम्बूद्वीपे चत्वारो लवणसमुद्रे, एतैरादिमचन्द्रैः सहिता जाता द्विचत्वारिंशत्, एतावन्तः कालोदसमुद्रे चन्द्राः, तथा कालोदसमुद्रे द्विचत्वारिंशच्चन्द्रमस उद्दिष्टास्ते त्रिगुणाः क्रियन्ते, जातं षड्विंशं शतं, आदिमचन्द्रा अष्टादश, तद्यथा-द्वौ जम्बूद्वीपे चत्वारो लवणसमुद्रे द्वादश धातकीखण्डे, एतैरादिमचन्द्रैः षड्विंशं शतं जातं चतुश्चत्वारिंशं शतं, तथा चोक्तं **जीवाभिगमादौ**- **'पुक्खरवरे णं भंते ! दीवे केवइया चंदा पभासिंसु वा पभासंति वा पभासिस्संति वा ? गोयमा ! चोयालं चंदसयं पभासिंसु वा पभासंति वा पभासिस्संति वा, चोयालं सूरियाण सयं तविंसु वा तिविंति वा तविस्संति वा, चत्तारि सहस्साइं बत्तीसं च नक्खत्ता जोगं जोइंसु वा जोइंति वा जोइस्संति वा, बारस सहस्साइं छच्च बावत्तरा महग्गहसया चारं चरिंसु वा चरंति वा चरिस्संति वा, छन्नउई सयसहस्साइं चोयालीसं सहस्साइं चत्तारि य सयाइं ताव तारागणकोडिकोडीणं सोभिंसु वा सोभंति वा सोभिस्संति वा''** इति, एवं शेषेष्वपि द्वीपसमुद्रेष्वेतत्करणवशाच्चन्द्रसंख्या प्रतिपत्तव्या ॥ १२१ ॥ धातकीखण्डात्परतो ये द्वीपाः समुद्रा वा तेषु द्वीपेषु समुद्रेषु चैष एव-अनन्तरोदितचन्द्रसंख्यानयनविषयो विधिरन्यूनः सर्वः-समस्त

आदित्यानामपि भवति, ततो यत्र द्वीपे समुद्रे वा यावन्तः प्रागुक्त करणवशाच्चन्द्रमस उपलब्धास्तावन्तस्तत्र सूर्या अप्यन्यूनातिरिक्तास्तत्करणवशादवसेयाः ॥ १२२ ॥ सम्प्रति यावन्ति नक्षत्राणि यावन्तश्च महाग्रहा यावांश्च तारागण एकस्य शशिनः परिवारस्तदेतत् प्रतिपादयति-

गाथार्थ :- ઘાતકીખંડ પ્રભૃતિ દ્વીપ સમુદ્રોમાં ઉદ્દીષ્ટ ચંદ્રો ત્રણગુણા થતા આદિના દ્વીપના ચંદ્ર સહિત તેટલા અનંતર દ્વીપસમુદ્રમાં તેનાથી પછી હોય છે. જે ઘાતકી ખંડથી પછીના દ્વીપો અને સમુદ્રો છે તેમાં સૂર્યોનો પણ આ સર્વવિધિ અન્યૂન હોય છે.

ટીકાર્થ :- ઘાતકીખંડ વગેરેથી માંડીને દ્વીપસમુદ્રોમાં જે ચંદ્રો કહ્યા છે તેના ત્રણ ગુણા કરતે છતે જંબૂદ્વીપને આદિ કરીને જે ઉદ્દીષ્ઠથી પૂર્વના ચંદ્રો છે તેનાથી સહિત જેટલા થાય તેટલા પ્રમાણ તે દ્વીપ કે સમુદ્રથી આગળ બીજા દ્વીપ કે સમુદ્રમાં હોય છે ત્યાં ઘાતકીખંડમાં ૧૨ ચંદ્ર કહેલા છે તેના ત્રણગુણા કરતાં ૩૬ થાય છે તેમાં આદિમ ચંદ્રો ૬ = બે જંબૂદ્વીપ + ૪ લવણોદધિના ઉમેરતાં ૩૬ + ૬ = ૪૨ ચંદ્રો કાલોદધિ સમુદ્રના ચન્દ્રો થયા. તથા કલોદધિના ૪૨ તેના ત્રણગુણા ૧૨૬ તેમાં આદિના ૧૮ = ૨ જંબૂ + ૪ લવણ ૧૨ ઘાતકીખંડના ઉમેરતાં ૧૪૪ ચંદ્રો પુષ્કરવર દ્વીપના થયા. **જીવાભિગમાદિમાં કહ્યું છે પુષ્કરવરમાં ભગવન્ ! કેટલા ચંદ્રો પ્રભાસમાન થયા છે, થાય છે કે થશે ? ગૌતમ ! એકસો ચુમ્માલીશ ચંદ્રો પ્રભાસમાન થયા છે, થાય છે, થશે એકસો ચુમ્માલીશ સૂર્યો તપ્યા છે, તપે છે, તપશે ચાર હજાર બત્રીસ નક્ષત્રોએ જોગ કર્યો છે કરે છે, કરશે, ૧૨૬૭૨મહાગ્રહો સદા ચારો ચર્યા છે, ચરે છે, ચરશે. ૯૬,૪૪,૪૦૦ કોડાકોડી તારાઓ શોભ્યા છે, શોભે છે કે શોભશે.”** એ રીતે શેષ દ્વીપ-સમુદ્રોમાં પણ આ કરણના આધારે ચંદ્ર સંખ્યા જાણવી. ॥ ૧૨૧ ॥ ઘાતકીખંડ પછી જે દ્વીપ કે સમુદ્રો છે તેમાં આ આગળ કહેલો ચંદ્ર સંખ્યા લાવવાનો વિધિ અન્યૂન સર્વ સૂર્યો માટે પણ હોય છે એટલે જે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં જેટલા પૂર્વે કહેલા કરણથી ચંદ્રો ઉપલબ્ધ થાય તેટલા જ ત્યાં સૂર્યો પણ અન્યૂનાતિરિક્ત જાણવા. ॥ ૧૨૨ ॥

હવે, જેટલા નક્ષત્રો અને જેટલા મહાગ્રહો અને જેટલા તારાગણો એક ચંદ્રનો પરિવાર છે તે જણાવે છે-

૧ ચંદ્રનો પરિવાર

नक्खत्तऽट्ठावीसं अट्ठासीई महग्गहा भणिया ।
एगससीपरिवारो एत्तो तारावि मे सुणसु ॥ १२३ ॥

छवट्ठिं च सहस्सा नव य सया पंचसत्तरा होंति ।
एगससीपरिवारो तारागणकोडकोडीणं ॥ १२४ ॥

एकस्य शशिनः परिवारो नक्षत्राण्यभिजित्प्रभृतीन्यष्टाविंशतिः-अष्टाविंशतिसंख्यानि, अष्टाशीतिः-अष्टाशीतिसंख्या महाग्रहा मंगलादयो भणितास्तीर्थकरगणधरैः, अत ऊर्ध्वं तारा अप्येकस्य शशिनः परिवारभूता यावत्यस्तीर्थकरगणधरैः प्रतिपादितास्तावत्यो मे प्रतिपादयतः शृणुत ॥ १२३ ॥ एकस्य शशिनस्तारापरिवारः तारागणकोटिकोटीनां षट्षष्टिः सहस्राणि नव शतानि पंचसप्तत्यधिकानि ६६९७५०००००००००००० ॥ १२४ ॥ तदेवमुक्तः एकस्य शशिनो नक्षत्रादिकः परिवारः, सम्प्रत्येतन्मूलं द्वीपेषु समुद्रेषु नक्षत्रादिपरिमाणानयनाय करणमाह–

गाथार्थ :- अट्ठावीश नक्षत्रो, अट्ठावीस महाग्रहो तथा ६६,९७५ कोडाकोडी तारागण आटलो એક चंद्रनो परिवार होय छे.

टीकार्थ :- એક चंद्रनो परिवार જેમાં अभिजित वगेरे अट्ठावीश नक्षत्रो, मंगळ वगेरे अट्ठावीश महाग्रहो तीर्थंकर गणधरो એ કહેલા છે. એના પછી તારા પણ એક चंद्रना परिवारमां જેટલા કહેલા છે તેટલા કહેતા મને સાંભળો. એક चंद्रनो तारा परिवार ६६९७५०००००००००००० छासठ हजार नवसो पंचोत्तेर कोटाकोटी होय छे.

એક चंद्रनो परिवार કહ્યો. હવે, એના મૂળસ્વરૂપ द्वीप-समुद्रोमां नक्षत्रादि परिवार लाववा माटे करण दर्शावे छे-

जइ चंदा तइगुणिओ खेत्ते-खेत्तम्मि एस परिवारो ।
चंदेसु समा सूरा नायव्वा सव्वखेत्तेसु ॥ १२५ ॥

'एषः' अन्तरोदितो नक्षत्रादिक एकस्य शशिनः परिवारः क्षेत्रे २-द्वीपे समुद्रे वा यति-यावत्परिमाणाश्चन्द्राः ततिभिः-तावत्प्रमाणैश्चन्द्रैर्गुणितः सन् यावद्भवति तावत्प्रमाणानि नक्षत्रादीनि तस्मिन् तस्मिन् क्षेत्रे-द्वीपे समुद्रे वा ज्ञातव्यानि, तत्र जम्बूद्वीपे किल नक्षत्रादिपरिमाणं ज्ञातुमिष्टं, जम्बूद्वीपे च द्वौ शशिनौ, तत एकशशिनः परिवारभूतानि यानि अष्टाविंशतिः नक्षत्राणि तानि द्वाभ्यां गुणितानि, जातं षट्पंचाशत् ५६, यथाऽष्टाशीतिर्ग्रहा एकस्य शशिनः परिवारस्ते द्वाभ्यां गुणिता जातं षट्प्तसत्यधिकशतम् १७६, एतावन्तो जम्बूद्वीपे ग्रहाः, तथैकस्य शशिनः परिवारभूतानि तारागणकोटिकोटीनां *षट्षष्टिः सहस्राणि नव शतानि पंचसप्तत्यधिकानि, तानि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातं*

तारागणकोटिकोटीनामेकं शतसहस्रं त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि पंचाशदधिकानि १३३९५०००००००००००००००, एतावत्यस्तारा जम्बूद्वीपे, तथा चोक्तं-[१]"दो चंदा दो सूरा नक्खत्ता खलु हवंति छप्पन्ना । छावत्तरं गहसयं जंबुद्दीवे वियारीणं ॥ १ ॥ एगं च सयसहस्सं तेत्तीसं खलु भवे सहस्साइं । नव य सया पन्नासा तारागणकोडिकोडीणं ॥२॥" तथा लवणसमुद्रे चत्वारः शशिनस्तत एकस्य शशिनः परिवारभूतानि यान्यष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि तानि चतुर्भिर्गुण्यन्ते जातं द्वादशोत्तरं शतं, एतावन्ति लवणसमुद्रे नक्षत्राणि, तथाऽष्टाशीतिर्ग्रहा एकस्य शशिनः परिवारस्ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते जातानि त्रीणि शतानि द्विपंचाशदधिकानि ३५२, एतावन्तो लवणसमुद्रे ग्रहाः, तथैकस्य शशिनः परिवारभूतानि यानि तारागणकोटिकोटीनां षट्षष्टिः सहस्राणि नव शतानि पंचसप्तत्यधिकानि तानि चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जाते कोटिकोटीनां द्वे लक्षे सप्तषष्टिः सहस्राणि नव शतानि २६७९०००००००००००००००, उक्तं च-[२]"चत्तारि चेव चंदा चत्तारि य सूरिया लवणतोए । बारं नक्खत्तसयं गहाण तिण्णेव बावण्णा ॥ १ ॥ दो चेव सयसहस्सा सत्तट्ठी खलु भवे सहस्सा य । नव य सया लवणजले तारागणकोडकोडीणं ॥२॥" एवं सर्वेष्वपि द्वीपसमुद्रेषु परिभावनीयं, सूर्याः पुनः सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु द्वीपसमुद्ररूपेषु चन्द्रैः 'समाः' समसङ्ख्या ज्ञातव्याः, किमुक्तं भवति ?-यावन्तो यत्र द्वीपे समुद्रे वा चन्द्रास्तावन्तस्तत्र सूर्या अप्यन्यूनातिरिक्ता वेदितव्याः, 'आइच्चाणंपि भवे एसेव विही अणूणगो सव्वो' इति प्रागुक्तवचनप्रमाण्यात्, 'चंदेसु' इत्यत्र सप्तमी 'व्यत्ययोऽप्यासा' मिति वचनात् तृतीयार्थे द्रष्टव्या, यथा 'तिसु तेसु अलंकिया पुहवी' इत्यत्र ॥ १२५ ॥ सम्प्रति नक्षत्राणां संस्थानादिकं वक्तुकामस्तदुपक्षेपमाह-

ગાથાર્થ :- ક્ષેત્રમાં જેટલા ચંદ્રો તેટલાથી ગુણતાં ક્ષેત્રમાં આ પરિવાર થાય છે તથા સર્વક્ષેત્રોમાં ચંદ્ર સમાન સંખ્યામાં સૂર્યો જાણવા.

ટીકાર્થ :- આ આગળ કહેલો નક્ષત્રાદિરૂપ એક ચંદ્રનો પરિવાર જે તે ક્ષેત્ર, દ્વીપ અથવા સમુદ્રમાં જેટલા ચંદ્રો છે તેટલા ચંદ્રોથી ગણતાં જેટલા થાય તેટલા નક્ષત્રાદિ તે તે દ્વીપ કે સમુદ્રમાં જાણવા, ત્યાં જંબૂદ્વીપમાં નક્ષત્રાદિનું પરિમાણ જાણવું છે. જંબૂદ્વીપમાં ૨

१. द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ नक्षत्राणि खलु भवन्ति षट्पञ्चाशत् । षट्सप्तति ग्रहशतं जंबूद्वीपे विचारीणम् ॥ १ ॥ एकं च शतसहस्रं त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि । नव च शता पञ्चाशत्तारागणकोटिकोटीनाम् ॥ २ ॥

२. चत्वारश्चैव चन्द्राश्चत्वारश्चसूर्या लवणतोये । द्वादशं नक्षत्रशतं ग्रहाणां त्रिण्येव द्विपञ्चाशत् ॥ १ ॥ द्वे चेव शतसहस्रे सप्तषष्टिः खलु भवेत् सहस्राणि च । नव च शतानि लवणजले तारागणकोटिकोटीनाम् ॥ २ ॥

ચંદ્રો છે એટલે ૧ ચંદ્રના પરિવારભૂત જે ૨૮ નક્ષત્રો છે તેને ૨ થી ગુણતાં ૫૬ થયા, તથા ૧ ચંદ્રના પરિવારમાં ૮૮ ગ્રહો તેને ૨ થી ગુણતાં ૧૭૬ થયા. તથા ૧ ચંદ્રના પરિવારમાં ૬૬૯૭૫ કોટાકોટી તારા છે તેને ૨ થી ગુણતાં ૧૩૩૯૫૦ કોટાકોટી તારા થાય છે તથા લવણ સમુદ્રમાં ૪ ચંદ્રો છે એટલે ઉપરના સર્વે નક્ષત્રોને ૪ થી ગુણતાં ૧૧૨ નક્ષત્રો, ૮૮ ગ્રહોને ૪ થી ગુણતાં ૩૫૨ ગ્રહો તેમજ તારાગણને ૪ થી ગુણતાં ૨૬૭૯૦૦ કોટાકોટી તારા ૧ ચંદ્રના પરિવારમાં હોય છે. આ રીતે, સર્વે દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ભાવના કરવી અને સર્વે ક્ષેત્રોમાં સૂર્યો ચંદ્રની સમાન સંખ્યાથી જાણવા, અર્થાત્ જે દ્વીપ-સમુદ્રમાં જેટલા ચંદ્રો તેટલા જ સૂર્યો પણ અન્યૂનાતિરિક્ત જાણવા. ॥ ૧૨૫ ॥

નક્ષત્રોનાં સંસ્થાનો, તારાપ્રમાણ, દેવતાઓનુ વર્ણન તથા મંડળચ્છેદઃ-

હવે નક્ષત્રોનાં સંસ્થાનાદિ કહીશું

तेसिं नक्खत्ताणं संठाणमहक्कमेव वोच्छामि ।
माणं च तारगाण य जह दिट्ठं सव्वदंसीहिं ॥ १२६ ॥

गोसीसावलि१कासार२सउणि३पुप्फोवयार४वावी५-६य ।
नावा७आसक्खंधे८भग९छुरधारा१०य सगडुद्धी११ ॥१२७॥

मिगसीसावलि१२रुहिरबिंदु१३तुल१४वद्धमाणग१५पडागा१६ ।
पागारे१७पलियंके१८-१९हत्थे२०मुहपुप्फए२१चेव ॥१२८॥

कीलग२२दामणि२३एगावली२४य गयदंत२५विच्चुयअली य२६।
गयविक्कमे२७ य तत्तो सीहनिसाई२८ य संठाणा ॥ १२९ ॥

तिग१तिग२पंचग३सय४दुग५दुग६बत्तीस७तिगं८तह तिगं९च ।
छ१०प्पंचग११तिग१२एक्कग१३पंचग१४तिग१५छक्कगं१६ चेव ॥१३०॥

सत्तग१७दुग१८दुग१९पंचग२०एक्के२१क्कग२२पंच२३चउ२४तिगं२५ चेव ।
एक्कारसग२६चउक्कं२७चउक्कं२८चेव तारगं ॥ १३१ ॥

एवं नक्खत्ताणं संठाणा तारगाण य पमाणं ।
भणियं एत्तो वोच्छं नामाणि य देवयाओ य ॥ १३२ ॥

---

१. मिगसीस१२... वद्धमाणसुपतिट्ठित१५... मुहफुल्लके२० । इति म. वि. संस्करणे (गा. १३९) पाठः ॥

२. एसा गाथाऽन्यादर्शेषु नक्षत्रानामानन्तरं देवतानाम ज्ञापनार्थमधिकं लिखितापि दृश्यते । अत्र तु प्रागेव लिखिताऽस्ति । तत्रैव अस्या अपि अर्थः समावेशितत्वात् ।

तेषां नक्षत्राणां अनन्तरोद्दिष्टानां यथाक्रममेव-प्रागुद्देशक्रमेणैव संस्थानं वक्ष्यामि, तथा 'मानं' प्रमाणं नक्षत्रेषु तारकाणां वक्ष्ये, कथं वक्ष्ये ? इत्याह-यथा दृष्टं सर्वदर्शिभिः-तीर्थकरैः ॥ १२६ ॥ तत्र 'यथोद्देशं निर्देश' इति प्रथमतः संस्थानं विवक्षुर्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसत्कं सङ्ग्रहणिगाथात्रयं पठति-इह नक्षत्राण्यभिजिदादीनि ततस्तमादिं कृत्वा संस्थाननिर्देशक्रमो वेदितव्यः, तद्यथा-अभिजिन्नक्षत्रं गोशीर्षसंस्थानसंस्थितं, श्रवणनक्षत्रं कासारसंस्थानसंस्थितं, धनिष्ठानक्षत्रं शकुनिपञ्जरसंस्थानं, शतभिषग्नक्षत्रं पुष्पोपचार संस्थानं, पूर्वभाद्रपदानक्षत्रमर्द्धवापीसंस्थानं, [उत्तरभाद्रपदाया अपि अर्द्धवापीसंस्थानं,][1] रेवतीनक्षत्रं नौसंस्थानम्, अश्विनीनक्षत्रमश्वस्कन्धसंस्थानं, भरणीनक्षत्रं भगसंस्थानं, कृत्तिकानक्षत्रं क्षुरधारासंस्थानं, रोहिणीनक्षत्रं शकटोद्धिसंस्थानं, मृगशिरोनक्षत्रं मृगशीर्षसंस्थानम्, आर्द्रानक्षत्रं रुधिरबिन्दुसंस्थानं, पुनर्वसुनक्षत्रं तुलासंस्थानं, पुष्यनक्षत्रं सुप्रतिष्ठितवर्द्धमानकसंस्थानं, अश्लेषानक्षत्रं पताकासंस्थानं, मघानक्षत्रं प्राकारसंस्थानं, पूर्वफाल्गुनीनक्षत्रमर्द्धपल्यङ्कसंस्थानं, उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रमर्द्धपल्यङ्कसंस्थानं, हस्तनक्षत्रं हस्तसंस्थानं, चित्रानक्षत्रं मुखमण्डनसुवर्णपुष्पसंस्थानं, स्वातिनत्रक्षं कीलकसंस्थानं, विशाखानक्षत्रं दामनीसंस्थानं, अनुराधानक्षत्रमेकावलिसंस्थानं, ज्येष्ठानक्षत्रं गजदन्तसंस्थानं, मूलनक्षत्रं वृश्चिकलांगुलसंस्थानं, पूर्वाषाढानक्षत्रं गजविक्रमसंस्थानम्, उत्तराषाढानक्षत्रं सिंहनिषीदनसंस्थानम् ॥ १२७-१२९ ॥ सम्प्रति ताराप्रमाणं प्रतिनक्षत्रं विवक्षुर्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसत्कं गाथाद्वयं पठति-'तिगे' त्यादि, अभिजिन्नक्षत्रं त्रितारं श्रवणनक्षत्रं त्रितारं धनिष्ठानक्षत्रं पञ्चतारं शतभिषग्नक्षत्रं शततारं पूर्वभद्रपदानक्षत्रं द्वितारं उत्तराभद्रपदानक्षत्रं द्वितारं रेवतीनक्षत्रं द्वात्रिंशत्तारं अश्विनीनक्षत्रं त्रितारं भरणीनक्षत्रं त्रितारं । कृत्तिकानक्षत्रं षट्तारं रोहिणीनक्षत्रं पञ्चतारं मृगशिरोनक्षत्रं त्रितारम् आर्द्रानक्षत्रमेकतारं पुनर्वसुनक्षत्रं पञ्चतारं पुष्यनक्षत्रं त्रितारं अश्लेषानक्षत्रं षट्तारं मघानक्षत्रं सप्ततारं पूर्वफाल्गुनी नक्षत्रं द्वितारं उत्तरा फाल्गुनीनक्षत्रं द्वितारं हस्तनक्षत्रं पञ्चतारं चित्रानक्षत्रमेकतारं स्वातिनक्षत्रमेकतारं विशाखानक्षत्रं पञ्चतारम् अनुराधानक्षत्रं चतुस्तारं ज्येष्ठानक्षत्रं त्रितारं मूलनक्षत्रमेकादशतारं पूर्वाषाढानक्षत्रं चतुस्तारं उत्तराषाढानक्षत्रं चतुस्तारं इदं नक्षत्राणां यथाक्रमं तारापरिमाणं ॥१३०-१३१ ॥ सम्प्रति प्रस्तुतवक्तव्यतोपसंहारं वक्ष्यमाणवक्तव्यतोपक्षेपं च कुर्वन्नाह-'एवम्' उक्तेन प्रकारेण नक्षत्राणाम्-अभिजि-

१. एतदर्धवापी द्वयमीलनेन परिपूर्णा वापी भवती तेन सूत्रे वापी त्युक्तम्, अतः संस्थानानां न संख्यान्यूनता विचारणीय इति श्री शान्तिचन्द्रोपाध्यायैः जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिटीकायां समाहितमात्रार्थे पत्र ५०१-१ -इति पु. प्रे. टि.

दादीनां संस्थानानि तारकाणां च प्रमाणं भणितमत ऊर्ध्वं तेषामेव नक्षत्राणां यथाक्रमं नामानि देवताश्च वक्ष्यामि ॥ १३२ ॥

तत्र प्रथमतो नामान्याह

अभिई सवण धणिट्ठा सयभिसया दो य होंति भद्दवया ।
रेवइ अस्सिणि भरणी य कत्तिया रोहिणी चेव ॥ १३३ ॥

मिगसिर अद्दा य पुणव्वसू य पूसो य तहऽसिलेसा य ।
मघ[1] पुव्वफग्गुणी उत्तरा य हत्थो य चित्ता य ॥ १३४ ॥

साइ विसाहा अणुराहमेव जेट्ठा तहेव मूलो य ।
पुव्वुत्तरा असाढा य जाण नक्खत्तनामाणि ॥ १३५ ॥

इदं गाथात्रयमपि प्रकटार्थम् ॥ १३३-१३५ ॥ सम्प्रति देवतानां नामानि विवक्षुराह-

बम्हा विण्हू य वसू वरुणो य अजो अणंतरो होइ ।
अभिवुड्ढि पूस गंधव्वमेव परतो जमो होइ ॥ १३६ ॥

अग्गि पयावइ सोमे रुद्दे अदिई विहस्सई चेव ।
सप्पे पिइ भग अज्जम सविया तट्ठा य वाऊ य ॥ १३७ ॥

इंदग्गी मित्तोऽवि य इंदे निरई य वा(आ)उ विस्सा य ।
नामाणि य देवयाणं एत्तो सीमंपि मे सुणसु ॥ १३८ ॥

एगं च सयसहस्सं अट्ठाणउई सया व पडिपुण्णा ।
एसो मंडलछेओ सीमाणं होइ नायव्वो ॥ १३९ ॥

अभिजिदादी नक्षत्राणामधिपतयो-देवता यास्तासां यथाक्रममम्मूनि नामानि, तद्यथा-अभिजिन्नक्षत्रस्याधिपतिर्देवता ब्रह्मा श्रवणस्य विष्णुर्धनिष्ठाया वसुः शतभिषजो वरुणः पूर्वभद्रपदानक्षत्रस्याज उत्तरभद्रपदानक्षत्रस्याभिवृद्धिः रेवतीनक्षत्रस्य पूषा अश्विनीनक्षत्रस्य 'गन्धर्वः' गन्धर्वो नामाश्वः भरणीनक्षत्रस्य यमः कृत्तिकानक्षत्रस्याग्निः रोहिणीनक्षत्रस्य प्रजापतिः मृगशिरोनक्षत्रस्य सोमः आर्द्रानक्षत्रस्य रुद्रः-भवः पुनर्वसुनक्षत्रस्यादितिः पुष्यनक्षत्रस्य

१. महफग्गुणी तु पुव्वुत्तरा -इति म. वि. संस्करणे ॥

बृहस्पतिः अश्लेषानक्षत्रस्य सर्पः मघानक्षत्रस्य पितृनामकः पूर्वफाल्गुनीनक्षत्रस्य भगनामकः उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रस्यार्यमा हस्तनक्षत्रस्य सविता चित्रानक्षत्रस्य त्वष्टा स्वातिनक्षत्रस्य वायुः विशाखानक्षत्रस्य इन्द्राग्निः अनुराधानक्षत्रस्य मित्रः ज्येष्ठानक्षत्रस्येन्द्रः मूलनक्षत्रस्य नैर्ऋतः पूर्वाषाढानक्षत्रस्य आपः, उत्तराषाढानक्षत्रस्य विष्वक् न चैतदनार्षं, यत उक्तं **सूर्यप्रज्ञप्तौ**- **'ता एएसि णं अट्ठावीसाए नक्खत्ताणं अभिई नक्खत्ते किंदेवयाए पण्णत्ते ? ता बम्हदेवयाए पन्नत्ते । सवणनक्खत्ते किंदेवयाए पन्नत्ते ? ता विण्हुदेवयाए पन्नत्ते, धणिट्ठानक्खत्ते किंदेवयाए पन्नत्ते ? ता वसुदेवयाए पन्नत्ते, सयभिसयानखत्ते किंदेवयाए पन्नत्ते ? ता वरुणदेवयाए पन्नत्ते, पुव्वपोट्ठवयानक्खत्ते किंदेवयाए पन्नत्ते ? ता अजदेवयाए पन्नत्ते, उत्तरापोट्ठवयानक्खत्ते किंदेवयाए पन्नत्ते ? ता अभिवड्ढिदेवयाए पन्नत्ते, एवं सव्वे वि य पुच्छिज्जंति, रेवई पुस्सदेवयाए, अस्सिणी अस्सदेवयाए, भरणी जमदेवयाए, कत्तिया अग्गिदेवयाए, रोहिणी पयावइदेवयाए, मिगसिरे सोमदेवयाए, अद्दा रुद्ददेवयाए, पुणव्वसू अदिइदेवयाए, पुस्सो विहस्सइदेवयाए, अस्सेसा सप्पदेवयाए, पुव्वफाग्गुणी भगदेवयाए, उत्तराफग्गुणी अय्यमदेवयाए, हत्थे सवियादेवयाए, चित्ता तट्ठदेवयाए, साई वाउदेवयाए, विसाहा इंदग्गिदेवयाए, अणुराहा मित्तदेवयाए, जेट्ठा इंददेवयाए, मूले नेरइदेवयाए, पुव्वासाढा आउदेवयाए, उत्तरासाढानक्खत्ते विस्सदेवयाए पन्नत्ते''** [सूत्र ४६] इति ॥ १३६-१३८ ॥ तदेवमुक्तानि नक्षत्राधिपतिदेवानां नामानि, सम्प्रति सीमानं विवक्षुराह-

इत ऊर्ध्वं नक्षत्राणां मण्डलेषु योगमधिकृत्य सीमानमपि यथागमं मे प्रतिपादयतः श्रुणुत ॥ तमेवाह-सीमानां योगमधिकृत्य वक्ष्यमाणस्वरूपाणां परिज्ञानार्थमेकमण्डलस्येहाष्टविंशत्या नक्षत्रैः स्वभावगत्या स्वस्वकालपरिमाणेन क्रमशो यावत्क्षेत्रं बुद्ध्या व्याप्यमानं संभाव्यते तावदेकमर्द्धमण्डलमुपकल्प्यते, एतावत्प्रमाणमेव च द्वितीयमर्द्धमण्डलमित्येवंप्रमाणं बुद्धिपरिकल्पितमेकं मण्डलं छेदो ज्ञातव्यः, एकं शतसहस्रं परिपूर्णानि चाष्टानवतिः शतानि, कथमेतस्योपपत्तिः ? इति चेदुच्यते-इह त्रिविधानि नक्षत्राणि, तद्यथा समक्षेत्राणि अर्द्धक्षेत्राणि द्वयर्द्धक्षेत्राणि च, इह यावत्प्रमाणं क्षेत्रमहोरात्रेण गम्यते सूर्येण तावत्प्रमाणं चन्द्रेण सह योगं यानि गच्छंति तानि समक्षेत्राणि, समं-अहोरात्रप्रमितं क्षेत्रं येषां तानि समक्षेत्राणीतिव्युत्पत्तेः, तानि च पंचदश, तद्यथा-श्रवणं धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा रेवती अश्विनी ५ कृत्तिका मृगशिरः पुष्यो मघा पूर्वाफाल्गुनी १० हस्तश्चित्रा अनुराधा मूलः पूर्वाषाढा १५ इति, तथा यान्यर्द्धमहोरात्रमितस्य क्षेत्रस्य चन्द्रेण सह योगमश्नुवते तान्यर्द्धक्षेत्राणि, अर्द्ध-

अर्द्धप्रमाणं क्षेत्रं येषां तान्यर्द्धक्षेत्राणीति व्युत्पत्तिभावात्, तानि च षट्, तद्यथा-शतभिषक् भरणी आर्द्रा अश्लेषा स्वातिर्ज्येष्ठेति, तथा द्वितीयमर्धं यस्य तत् व्यर्धं सार्धमित्यर्थः, व्यर्धं-अर्धेन अधिकं क्षेत्रं अहोरात्रप्रमितं चन्द्रयोग्यं येषां तानि व्यर्धक्षेत्राणि, तान्यपि षट्, तद्यथा-उत्तरभद्रपदा उत्तरफाल्गुनी उत्तराषाढा रोहिणी पुनर्वसु विशाखा चेति, तत्रेह सीमा-परिमाणचिन्तायामहोरात्रः सप्तषष्टिभागीकृतः परिकल्प्येत इति समक्षेत्राणां प्रत्येकं सप्तषष्टि-भागाः परिकल्प्यन्ते, अर्द्धक्षेत्राणां त्रयस्त्रिंशत् अर्द्धं च, द्वयर्द्धक्षेत्राणां शतमेकमर्धं, च अभिजिन्नक्षत्रस्यैकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, समक्षेत्राणि नक्षत्राणि पंचदशेति सप्तषष्टिः पंचदशभिर्गुण्यते, जातं सहस्रं पंचोत्तरं १००५, अर्द्धक्षेत्राणि षडिति सार्द्धा त्रयस्त्रिंशत् षड्भिर्गुण्यन्ते, जाते द्वे शते एकोत्तरे २०१, द्वयर्द्धक्षेत्राण्यापि षट्, ततः शतमेकमर्द्धं च षड्भिर्गुणितं, जातानि शतानि षड् त्र्युत्तराणि ६०३, अभिजिन्नक्षत्रस्यैकविंशतिः, सर्व-संख्यया जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, एतावद्भागपरिमाणमेकमर्द्धमण्डलं, एतावदेव द्वितीयमपीति त्रिंशदधिकान्यष्टादश शतानि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि ३६६०, एकैकस्मिन्नहोरात्रे किल त्रिंशन्मुहूर्त्ता इति प्रत्येकमेतेषु षष्ट्यधिक-षट्त्रिंशच्छतसंख्येषु भागेषु त्रिंशद्भागकल्पनायां त्रिंशता गुणने जातमेकं शतसहस्रमष्टानवतिः शतानि १०९८०० ॥ १३८-१३९ ॥ तदेवं मण्डलच्छेदपरिमाणमभिधाय सम्प्रति प्रतिनक्षत्र-सीमापरिमाणमाह-

गाथार्थ :- યથાનુક્રમ તે નક્ષત્રોના સંસ્થાન તેમજ તારાઓનું પ્રમાણ જે રીતે સર્વદર્શીઓ દ્વારા જોવાયું છે તે કહીશું. ગોશીર્ષાવલી ૧, કહાર ૨, શકુનિ ૩, પુષ્પોપચાર ૪, વાપી ૫-૬, નૌકા ૭, અશ્વસ્કંધ ૮, ભગ ૯, ક્ષુરધારા ૧૦, શકટોર્દ્ધિ ૧૧, મૃગશીર્ષાવલી ૧૨, રૂધિરબિંદુ ૧૩, તુલા ૧૪, વર્ધમાન ૧૫, પતાકા ૧૬, પ્રાકાર ૧૭, પર્યંક ૧૮-૧૯, હસ્ત ૨૦, મુખપુષ્પ ૨૧, કીલક ૨૨, દામની ૨૩, એકાવલી ૨૪, ગજદંત ૨૫, વૃશ્ચિકલાંગુલ ૨૬, ગજવિક્રમ ૨૭, સિંહનિષીદન ૨૮ આ સંસ્થાનો છે. તે ત્રણ, ત્રણ, પાંચ, સો, બે, બે, બત્રીશ, ત્રણ, ત્રણ, છ, પાંચ, ત્રણ, એક, પાંચ, ત્રણ, છ, સાત, બે, બે, પાંચ, એક, એક, પાંચ, ચાર, ત્રણ, અગિયાર, ચાર અને ચાર તારાઓનું હોય છે. આ પ્રમાણે નક્ષત્રોનાં સંસ્થાનો અને તારાઓનું પ્રમાણ કહ્યું. એના પછી તેમના નામો અને દેવતાઓ જણાવીશું.

ટીકાર્થ :- તે નક્ષત્રોનાં પૂર્વે કહેલા ક્રમથી જ સંસ્થાનો તથા નક્ષત્રોમાં તારાઓનું પ્રમાણ જે રીતે તીર્થંકરો દ્વારા જોવાયેલું છે તેમ કહીશું. ॥ ૧૨૬ ॥

નક્ષત્રોનાં સંસ્થાનો

૧ અભિજિત્ નક્ષત્ર - ગોશીર્ષસંસ્થાન, ૨ શ્રવણ નક્ષત્ર - કાસારસંસ્થાન, ૩ ઘનિષ્ઠા નક્ષત્ર - શકુનિપિંજર સંસ્થાન, ૪ શતભિક - પુષ્પોપચાર સંસ્થાન, ૫ પૂર્વભાદ્રપદા - અર્ધવાપી સંસ્થાન, ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા - અર્ધવાપી સંસ્થાન, ૭ રેવતી - નૌકા સંસ્થાન, ૮ અશ્વિની - અશ્વસ્કંધ સંસ્થાન, ૯ ભરણી - ભગ સંસ્થાન, ૧૦ કૃતિકા નક્ષત્ર - ક્ષુરધાર સંસ્થાન, ૧૧ રોહિણી - શકટોદ્ધિ સંસ્થાન, ૧૨ મૃગશિર નક્ષત્ર - મૃગશીર્ષ સંસ્થાન, ૧૩ આર્દ્રા નક્ષત્ર - રૂધિરબિંદુ સંસ્થાન, ૧૪ પુનર્વસુ નક્ષત્ર - તુલા સંસ્થાન, ૧૫ પુષ્ય નક્ષત્ર - સુપ્રતિષ્ઠિતવર્દ્ધમાનક સંસ્થાન, ૧૬ આશ્લેષા નક્ષત્ર - પતાકા સંસ્થાન, ૧૭ મઘા નક્ષત્ર - પ્રાકાર સંસ્થાન, ૧૮ પૂર્વાફાલ્ગુની - અર્દ્ધપલ્યંક સંસ્થાન, ૧૯ ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર - અર્દ્ધપલ્યંક સંસ્થાન, ૨૦ હસ્ત નક્ષત્ર - હસ્ત સંસ્થાન, ૨૧ ચિત્રા નક્ષત્ર - મુખમંડન સુવર્ણ પુષ્પ સંસ્થાન, ૨૨ સ્વાતિ નક્ષત્ર - કીલક સંસ્થાન, ૨૩ વિશાખા નક્ષત્ર - દામની સંસ્થાન, ૨૪ અનુરાધા નક્ષત્ર - એકાવલિ સંસ્થાન, ૨૫ જ્યેષ્ઠ નક્ષત્ર - ગજદંત સંસ્થાન, ૨૬ મૂળ નક્ષત્ર - વૃશ્ચિકપૃચ્છ સંસ્થાન, ૨૭ પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર - ગજવિક્રમ સંસ્થાન, ૨૮ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર - સિંહનિષીદન સંસ્થાન ॥ ૧૨૭-૧૨૯ ॥

તારાનું પ્રમાણ

હવે તારાઓનું પ્રમાણ પ્રતિનક્ષત્ર કહેવાની ઇચ્છાથી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સંબંધિ બે ગાથા કહે છે 'તિગ્' ઇત્યાદિ. અભિજિત્ - ત્રિતારા, શ્રવણ - ત્રણતારા, ઘનિષ્ઠા - પાંચ તારા, શતભિક્ - સો તારા, પૂર્વભાદ્રપદા - બે તારા, ઉત્તર ભાદ્રપદા - બે તારા, રેવતી - બત્રીશ તારા, અશ્વિની - ત્રણ તારા, ભરણી - ત્રણ તારા, કૃતિકા - છ તારા, રોહિણી - પાંચ તારા, મૃગશિર - ત્રણ તારા, આર્દ્રા - એક તારો, પુનર્વસુ - પાંચ તારા, પુષ્ય - ત્રણ તારા, અશ્લેષા - છ તારા, મઘા - સાત તારા, પૂર્વા - ઉત્તરા ફાલ્ગુની બે-બે તારા, હસ્ત - પાંચ તારા, ચિત્રા - એક તારા, સ્વાતિ - એક તારા, વિશાખા - પાંચ તારા, અનુરાધા - ચાર તારા, જ્યેષ્ઠા - ત્રણ તારા, મૂળા - અગિયાર તારા, પૂર્વા તેમજ ઉત્તરાષાઢા - ચાર-ચાર તારા, આ નક્ષત્રોનું યથાક્રમ તારા પરિમાણ છે. ॥ ૧૩૦-૧૩૧ ॥

હવે, પ્રસ્તુત વક્તવ્યતાનો ઉપસંહાર અને વક્ષ્યમાણ વક્તવ્યતાનો આરંભ કરે છે - આ રીતે નક્ષત્રોનાં સંસ્થાન અને તારા પ્રમાણ કહ્યું. હવે, પછી તે જ નક્ષત્રોનાં ક્રમસર નામો અને દેવતા જણાવીશું. ॥ ૧૩૨ ॥

ગાથા નં. ॥ ૧૩૩-૧૩૫ ॥ આ ત્રણેય ગાથાઓ નિગદસિદ્ધ છે. હવે દેવોનાં નામ જણાવીશું.

દેવતાઓના નામો

ગાથાર્થ :- બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વસુ, વરુણ, આર્ય, અભિવૃદ્ધિ, પુષ્ય, ગંધર્વ, યમ, અગ્નિ, પ્રજાપતિ, સોમ, રુદ્ર, અદિતી, બૃહસ્પતિ, નાગ, પિતૃ, ભગ, અર્યમ, સવિતા, ત્વષ્ટા, વાયુ, ઇન્દ્રાગ્ની, મિત્ર, ઇન્દ્ર, નૈર્ઋત, વાયુ, વિષ્વક્ આ દેવોના નામો છે. એ પછી સીમા પણ સાંભળો. આ નક્ષત્રોની સીમાનો મંડલોચ્છેદ એક લાખ અઠ્ઠાણુ સો (૧૦૯૮૦૦) પ્રતિપૂર્ણ જાણવો. ॥ ૧૩૬-૧૩૯ ॥

ટીકાર્થ :- અભિજિતાદિ નક્ષત્રોનાં અધિપતિ દેવતાઓનાં યથાક્રમ આ નામો છે. અભિજિતના અધિપતિ દેવતા-બ્રહ્મા, શ્રવણના-વિષ્ણુ, ઘનિષ્ઠાના - વસુ, શતભિષક્ના - વરૂણ, પૂ.ભા.પદાના - અજ, ઉ.ભા. પદાના - અભિવૃદ્ધિ, રેવતીના - પુષ્ય, અશ્વિનીના - ગંધર્વ, ભરણીના - યમ, કૃતિકાના - અગ્નિ, રોહિણીના - પ્રજાપતિ, મૃગશિરના - સોમ, આર્દ્રાના - રુદ્ર/ભવ, પુનર્વસુના - અદિતિ, પુષ્યના - બૃહસ્પતિ, અશ્લેષાના - નાગ, મઘાના - પિતૃ, પૂ.ફા.ના - ભગ, ઉ. ફાલ્ગુનીના - અર્યમા, હસ્તના - સવિતા, ચિત્રાના - ત્વષ્ટા, સ્વાતિના - વાયુ, વિશાખાના - ઇન્દ્રાગ્ની, અનુરાધાના - મિત્ર, જ્યેષ્ઠાના - ઇન્દ્ર, મૂલના - નૈર્ઋત, પૂર્વાષાઢાના - આપ, ઉત્તરાષાઢાના - વિશ્વક આ અનાર્ષ લખેલા નથી કારણ કે 'સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ'માં પણ જણાવાયેલા છે. ॥ ૧૩૬-૧૩૮ ॥

નક્ષત્રોની સીમાઓ

નક્ષત્રાધિપતિ દેવોનાં નામો જણાવ્યા હવે સીમા જણાવે છે-

અત્યારે નક્ષત્રોનાં મંડળોમાં યોગને આશ્રયીને એમની સીમા પણ આગમાનુસાર કહેતા મને સાંભળો. યોગને આશ્રયીને કહેવાનારા સ્વરૂપવાળી સીમાઓના પરિજ્ઞાન માટે અહીં એક મંડળનું ૨૮ નક્ષત્રો સાથે સ્વભાવિક ગતિથી સ્વ-સ્વ કાળપરિમાણથી અનુક્રમે જેટલું ક્ષેત્ર બુદ્ધિથી વ્યાપ્ત થતું સંભવે તેટલું એક અર્ધમંડળ કલ્પવું અને આટલા જ પ્રમાણનું બીજું મંડળ. આ રીતના પ્રમાણનું બુદ્ધિથી પરિકલ્પિત એક મંડળ છેદ જાણવો તે એક લાખ નવહજાર આઠસો છે.

પ્ર. આ છેદ કઈ રીતે થાય છે ?

ઉ. અહીં ત્રણ પ્રકારનાં નક્ષત્રો છે. ૧. સમક્ષેત્ર, ૨. અર્ધક્ષેત્ર અને ૩. સાર્ધક્ષેત્ર.

જેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્ર સૂર્યદ્વારા એક અહોરાત્રમાં પસાર કરાય તેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જે નક્ષત્રો ચંદ્રની સાથે યોગ કરે છે તે સમક્ષેત્ર નક્ષત્રો છે. સમ = અહોરાત્ર પ્રમાણ ક્ષેત્રવાળા આવા નક્ષત્રો પંદર છે. તે શ્રવણ, ઘનિષ્ઠા, પૂર્વભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, કૃતિકા, મૃગશિર, પુષ્ય, મઘા, પૂર્વાફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, અનુરાધા, મૂળ, પૂર્વાષાઢા તથા જે અર્ધ અહોરાત્ર પ્રમિત ક્ષેત્રનો ચંદ્ર સાથે યોગ કરે છે તે અર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રો તે છ છે- શતભિષક્, ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ, જ્યેષ્ઠા, બીજું છે અર્ધ જેનું તે સાર્ધ, સાર્ધક્ષેત્ર અહોરાત્ર સાર્ધપ્રમાણમાં ચંદ્રનો યોગ છે જેનો તે સાર્ધ અથવા દ્વયાર્ધ ક્ષેત્ર કહેવાય છે તે નક્ષત્રો પણ ૬ છે. ઉત્તર ભદ્રપદા, ઉત્તરફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, રોહિણી, પુનર્વસુ અને વિશાખા. અહીં સીમા પરિમાણની વિચારણા કરતાં સડસઠ ભાગ કરાયેલો એક અહોરાત્ર કલ્પવો એટલે સમક્ષેત્ર નક્ષત્રોના પ્રત્યેકના ૬૭ ભાગો કલ્પવા, અર્દ્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રોના તેનાથી અડધા $\frac{૬૭}{૨}$ અર્થાત્ સાડા ત્રેત્રીશભાગ કલ્પવા તથા સાર્દ્ધ ક્ષેત્ર નક્ષત્રોના દોઢ ગુણા અર્થાત્ $૬૭ \times ૧\frac{૧}{૨} = ૧૦૦\frac{૧}{૨}$ ભાગો કલ્પવા. અભિજિત્ નક્ષત્રના $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગો છે. સમક્ષેત્ર નક્ષત્રો ૧૫ છે એટલે ૬૭ને ૧૫થી ગુણતાં ૧૦૦૫ થયા. અર્ધક્ષેત્રો ૬ છે એટલે ૩૩$\frac{૧}{૨}$ને ૬થી ગુણતાં ૨૦૧, સાર્ધક્ષેત્રો પણ ૬ છે. તેને = ૧૦૦$\frac{૧}{૨}$ ને ૬ થી ગુણતાં ૬૦૩. હવે અભિજિત નક્ષત્રના ૨૧ ભાગો પણ ઉક્ત ત્રણ ભાગોમાં ઉમેરતાં ૨૧ + ૧૦૦૫ + ૨૦૧ + ૬૦૩ = ૧૮૩૦ ભાગો થયા. આટલા ભાગ પ્રમાણ એક અર્દ્ધમંડળ અને તેટલું જ બીજુ પણ અર્ધમંડળ છે એટલે ૧૮૩૦ × ૨ = ૩૬૬૦ થયા. એક અહોરાત્રમાં ૩૦ મુહૂર્તો છે એટલે ૩૬૬૦ ભાગોમાં ૩૦ ભાગની કલ્પના માટે તેને ૩૦ થી ગુણતાં ૧૦૯૮૦૦ થયા. ॥૧૩૮-૧૩૯॥

આ રીતે મંડલછેદપરિમાણ જણાવીને હવે નક્ષત્રસીમા પરિમાણ જણાવે છે.

નક્ષત્રોનું સીમા પરિમાણ

छच्चेव सया तीसा भागाणं अभिइसीमविक्खंभे ।
दिट्ठो सव्वडहरगो सव्वेहिं अणंतनाणीहिं ॥ १४० ॥

सयभिसया भरणीए अद्दा अस्सेस साइ जेट्ठाए ।
पंचुत्तरं सहस्सं भागाणं सीमविक्खंभो ॥ १४१ ॥

एयं चेव य तिगुणं पुणव्वसूरोहिणीविसाहाणं ।
तिण्हं च उत्तराणं अवसेसाणं भवे दुगुणं ॥ १४२ ॥

विक्खम्भसीम भणिया नक्खत्ताणं च अपरिसेसाणं ।

सर्वैरप्यनन्तज्ञानिभिः-उत्पन्नकेवलज्ञानैतीर्थकरैरभिजिन्नक्षत्रस्य दृष्टः सीमाविष्कम्भश्चन्द्रयोगयोग्य इत्यर्थः, पूर्वापरसीमापरिच्छिन्नं क्षेत्रपरिमाणमष्टानवतिशताधिकशतसहस्रसंख्यानां भागानां षट् शतानि त्रिंशदधिकानि ६३०, कथमेतदवसीयते ? इति चेदुच्यते इहाभिजितः सप्तषष्टिखण्डीकृतस्याहोरात्रगम्यस्य क्षेत्रस्य सत्का एकविंशतिर्भागाश्चन्द्रयोगयोग्याः, एकैकस्मिंश्च भागे त्रिंशद्भागपरिकल्पनादेकविंशतिस्त्रिंशता गुण्यते, जातानि षट् शतानि त्रिंशदधिकानि, एष चाभिजिन्नक्षत्रस्य सीमाविष्कम्भः सर्वडहरकः-शेषनक्षत्रापेक्षया सर्वलघुः ॥ १४० ॥ शतभिषजो भरण्या आर्द्राया अश्लेषायाः स्वातेर्ज्येष्ठायाश्च सर्वसंख्यया षण्णां नक्षत्राणां प्रत्येकं सीमाविष्कम्भश्चन्द्रयोगयोग्यं पूर्वापरसीमापरिच्छिन्नं क्षेत्रपरिमाणमष्टानवतिशताधिकशतसहस्रभागानां सम्बन्धि पंचोत्तरं सहस्रं १००५, तथाहि एतेषां प्रत्येकं सप्तषष्टिखण्डीकृतस्याहोरात्रगम्यस्य क्षेत्रस्य सत्काः सार्द्धास्त्रयस्त्रिंशद्भागाश्चन्द्रयोगयोग्याः, ततः त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशता गुण्यते जातानि नव शतानि नवत्यधिकानि ९९०, अर्द्धस्यापि त्रिंशता गुणयित्वा द्वाभ्यां भागे हृते लब्धाः पंचदश, सर्वसंख्यया जातं पंचोत्तरं सहस्रम् १००५ ॥ १४१ ॥ पुनर्वसुरोहिणीविशाखानां तिसृणां चोत्तराणां-उत्तराषाढोत्तरभद्रपदोत्तरफाल्गुनीनां सर्वसंख्यया षण्णां नक्षत्राणां प्रत्येकमेतदेवानन्तरोक्तं भागपरिमाणं पंचोत्तरसहस्ररूपं त्रिगुणं वेदितव्यं, त्रीणि सहस्राणि पंचदशोत्तराणि भागानां सीमापरिमाणमवसेयमित्यर्थः, तथाहि-एतानि नक्षत्राणि द्व्यर्द्धक्षेत्राणि, ततः सप्तषष्टिखण्डीकृतस्याहोरात्रगम्यस्य क्षेत्रस्य सत्का भागाश्चन्द्रयोगयोग्याः शतमेकमर्द्धं च प्रत्येकमवगन्तव्यं, तत्र शतं त्रिंशता गुण्यते, जातानि त्रीणि सहस्राणि, अर्द्धमपि त्रिंशता गुणयित्वा द्वाभ्यां विभज्यते लब्धाः पंचदशेति, अवशेषाणां श्रवणधनिष्ठाप्रभृतीनां पंचदशनक्षत्राणां तदेव पूर्वोक्तं पंचोत्तरसहस्रपरिमाणं द्विगुणं सद् भवति सीमापरिमाणं, द्वे सहस्रे दशोत्तरे भागानां प्रत्येकं तेषां सीमापरिमाणमित्यर्थः, तानि हि समक्षेत्राणि, ततस्तेषां सप्तषष्टिखण्डीकृतस्याहोरात्रस्य क्षेत्रस्य सत्काः परिपूर्णा अपि सप्तषष्टिभागाः प्रत्येकमाविर्भवन्ति, ततः सप्तषष्टिस्त्रिंशता गुण्यते जाते द्वे सहस्रे दशोत्तरे इति ॥ १४२ । सम्प्रत्युपसंहारमाह-'विक्खंभे' त्यादि 'अपरिशेषाणामपि' समस्तानामपि, चशब्दोऽपिशब्दार्थः, स च भिन्नक्रमोऽत एवं योजितः,

नक्षत्राणां विष्कम्भसीमा-चन्द्रयोगयोग्यसीमा पूर्वापरपरिच्छिन्नभागपरिमाणरूपा भणिता, सूत्रे च नपुंसकता प्राकृतत्वात् ।

इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां नक्षत्रपरिमाणं नाम षष्ठं प्राभृतं समाप्तम् ॥ ६ ॥

ગાથાર્થ :- સર્વ અનંત જ્ઞાનીઓ એ છસો ત્રીશ ભાગોનો સૌથી નાનો સીમા વિષ્કંભ અભિજિત્ નક્ષત્રનો જોયો છે. શતભિષક્, ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ, જયેષ્ઠા નક્ષત્રોનો સીમા વિષ્કંભ ૧૦૦૫ ભાગો અને એનો જ ત્રણ ગુણો પુનર્વસુ રોહિણી, અને વિશાખા એ ત્રણનો અને બીજા બધા ઉત્તરોનો બમણો વિષ્કંભ હોય છે, આ રીતે સર્વ નક્ષત્રોની વિષ્કંભસીમા કહી છે.

ટીકાર્થ :- સર્વે પણ અનંત જ્ઞાની તીર્થંકરો દ્વારા અભિજિત નક્ષત્રનો ચંદ્રનાયોગને યોગ્ય સીમાવિષ્કંભ પૂર્વા પર સીમાથી પરિચ્છિન્ન ક્ષેત્ર પરિમાણ ૧૦૯૮૦૦ ભાગોના ૬૩૦ ભાગ જોવાયો છે.

પ્ર. એ કઈ રીતે જણાય ?

ઉ. અભિજિતના ૬૭ ભાગ કરાયેલા ૧ અહોરાત્ર સંબંધિ ૨૧ ભાગો ચંદ્રના યોગ માટે યોગ્ય છે. એક ભાગમાં ૩૦ ભાગની પરિકલ્પનાથી ૨૧ને ૩૦થી ગુણતાં ૬૩૦ થયા. આ અભિજિત્ નક્ષત્રનો સીમા વિષ્કમ્ભ સર્વ નક્ષત્રોથી નાનો છે. ॥ ૧૪૦ ॥

શતભિક્, ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ અને જયેષ્ઠા આ છ નક્ષત્રોનો સર્વસંખ્યાથી પ્રત્યેક સીમા વિષ્કંભ ચંદ્રના યોગને યોગ્ય-પૂર્વા પર સીમા પરિચ્છિન્ન ક્ષેત્રપરિમાણ ૧૦૯૮૦૦ ભાગ સંબંધિ ૧૦૦૫ ભાગ છે. આ રીતે - આ પ્રત્યેક નક્ષત્રોનો ૬૭ ભાગ કરાયેલા અહોરાત્ર ગમ્ય ક્ષેત્ર સંબંધિ ૩૩$\frac{૧}{૨}$ ભાગો ચંદ્ર યોગ્ય છે તેથી ૩૩ને ૩૦ થી ગુણતાં ૯૯૦ તથા $\frac{૧}{૨}$ ને પણ ૩૦ થી ગુણતાં ૧૫ અર્થાત્ કુલ ૧૦૦૫ ભાગ થયા. ॥ ૧૪૧ ॥

પુનર્વસુ, રોહિણી અને વિશાખા આ ત્રણ અને ઉત્તરના ત્રણ - ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરભદ્રપદા અને ઉત્તર ફાલ્ગુની આમ સર્વસંખ્યાથી ૬ નક્ષત્રોનાં પ્રત્યેકનો પણ ભાગ પરિમાણ ૧૦૦૫ થી ૩ ગણો ૩૦૧૫ જાણવો, આ નક્ષત્રો સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રો છે તેથી

૬૭ ભાગ કરાયેલા અહોરાત્ર ગમ્ય ક્ષેત્ર સંબંધી ૧૦૦$\frac{૧}{૨}$ ભાગો પ્રત્યેકના ચન્દ્ર યોગને યોગ્ય જાણવા. ૧૦૦ને ૩૦ થી ગુણતાં ૩૦૦૦ તથા $\frac{૧}{૨}$ ને ૩૦ થી ગુણતાં ૧૫ અર્થાત્ ૩૦૧૫ ભાગ થયા તથા બાકી રહેલા શ્રવણ-ઘનિષ્ઠા વગેરે ૧૫ નક્ષત્રોના પૂર્વના ૧૦૦૫થી બમણા ભાગ જેટલું અર્થાત્ ૨૦૧૦ ભાગ સીમા પરિમાણ જાણવું. કારણ કે, તે સમક્ષેત્રો છે એટલે તેમના ૬૭ ભાગ કરાયેલા અહોરાત્ર ક્ષેત્ર સંબંધિ પરિપૂર્ણ ૬૭ ભાગો પ્રત્યેકના પ્રગટ છે તેને ૩૦થી ગુણતાં ૨૦૧૦ થાય છે. ॥ ૧૪૨ ॥

ઉપસંહાર :- સર્વે નક્ષત્રોની વિષ્કમ્ભ સીમા - ચંદ્રના યોગને યોગ્ય સીમા પૂર્વાપર પરિચ્છિન્ન ભાગ પરિમાણ રૂપ કહી...

॥ શ્રીમલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
નક્ષત્ર પરિમાણ નામનું છઠ્ઠું પ્રાભૃત અનુવાદ સાથે પૂર્ણ થયું ॥

• • •

અધિકાર-૭ : ચંદ્ર-સૂર્ય પરિમાણ

तदेवमुक्तं नक्षत्रपरिमाणनामकं षष्ठं प्राभृतं, सम्प्रति चन्द्रसूर्यमण्डलविष्कम्भप्रतिपादकं चन्द्रसूर्यपरिमाणनामकं सप्तमं प्राभृतं विवक्षुराह–

एत्तो परं तु वोच्छं विक्खंभं चंदसूराणं ॥ १४३ ॥

एगट्ठिभागे छेत्तूण जोयणं तस्स होंति जे भागा ।
ते चंदा छप्पन्नं अडयालीसं भवे सूरा ॥ १४४ ॥

अतः–सीमापरिमाणप्रतिपादनात् परम्–ऊर्ध्वं चंद्रसूर्याणां चन्द्रसूर्यमण्डलानां विष्कम्भं वक्ष्ये ॥ १४३ ॥ तमेवाह–एकषष्ट्या योजनं प्रमाणांगुलनिष्पन्नं छित्त्वा तस्य भवन्ति ये भागा एकषष्टिसंख्यास्ते च चंद्रः–चन्द्रमण्डलं षट्पंचाशद् भवन्ति, सूर्यः–सूर्यमण्डलं भवन्त्यष्टाचत्वारिंशद्भागाः, किमुक्तं भवति ?– योजनस्यैकषष्टिभागाः षट्पंचाशत् चन्द्रमण्डलस्य विष्कम्भपरिमाणं, सूर्यमण्डलस्याष्टाचत्वारिंशत्, एतदेव गव्यूतपरिमाणेन चिन्त्यते, तत्र चतुर्गव्यूतं योजनमिति षट्पंचाशच्चतुर्भिर्गुण्यते, जाते द्वे शते चतुर्विंशत्यधिके २२४, तयोरेकषष्ट्या भागे हृते लब्धास्त्रयः क्रोशाः, एकस्य च क्रोशस्यैकचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः, विष्कम्भार्द्धं चोत्सेधस्ततोऽष्टाविंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्योत्सेधपरिमाणं चन्द्रमण्डलस्य, सार्द्धगव्यूतमेकचत्वारिंशद् द्वाविंशत्यधिकशतभागा गव्यूतस्य, तथा सूर्यमण्डलस्याष्टाचत्वारिंशद्भागा योजनस्य चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातं द्विनवत्यधिकं शतं १९२, तस्यैकषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयः क्रोशाः, क्रोशस्य च नवैकषष्टिभागाः, विष्कम्भार्धं चोत्सेध इत्युत्सेधपरिमाणं चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्य, यदिवा द्वयर्द्धं गव्यूतं नव च द्वाविंशत्यधिकशतभागा गव्यूतस्य, तथा चन्द्रमण्डलस्यपरिधेः परिमाणं द्वे योजने त्रयः क्रोशा एकस्य च

क्रोशस्य सप्तत्रिंशदेकषष्टिभागा विशेषाधिकाः, सूर्यमण्डलस्य द्वे योजने एकः क्रोशोऽष्टापञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागाः क्रोशस्य विशेषाधिकाः, नक्षत्रादिमण्डलानां तु विष्कम्भादिपरिमाणं **संग्रहणिटीकायां तत्त्वार्थटीकायां** चाभिहितमस्माभिरिति ततोऽवधार्यम् ॥१४४॥ सम्प्रति प्रस्तुतप्राभृतवक्तव्यतोपसंहारमाह–

एवं चंदिमसूराण पमाणं वण्णियं समासेणं ।

'एव' मित्यादि, 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण चन्द्रमसां सूर्याणां च मनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्तिनां 'प्रमाणं' विष्कम्भप्रमाणं 'समासेन' सङ्क्षेपेण वर्णितम् ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां चन्द्रसूर्यमण्डलविष्कम्भप्रतिपादकं चन्द्रसूर्यपरिमाणनामकं सप्तमं प्राभृतं समाप्तम्.

નક્ષત્ર પરિમાણ નામનું છઠ્ઠું પ્રાભૃત કહ્યું. હવે ચન્દ્ર-સૂર્યમંડળના વિષ્કંભને બતાવતું ચન્દ્ર-સૂર્ય પરિમાણ નામનું સાતમું પ્રાભૃત બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- એના પછી ચંદ્ર-સૂર્યનો વિષ્કંભ કહીશું. ॥૧૪૩ ॥ એક યોજનને ૬૧ ભાગે છેદીને તેના જે ભાગો થાય તે ચંદ્રના ૫૬ ભાગો અને સૂર્યના ૪૮ ભાગો થાય છે.

ટીકાર્થ :- સીમા પ્રમાણ પ્રતિપાદન કર્યા પછી ચંદ્ર-સૂર્યમંડળોનો વિષ્કંભ કહીશું. ॥ ૧૪૩ ॥ પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન યોજનને ૬૧થી છેદીને જે ૬૧ ભાગો થાય છે તેમાં ચંદ્રમંડળ ૫૬ ભાગ થાય છે અને સૂર્યમંડળ ૪૮ ભાગ થાય છે. અર્થાત્ ચંદ્રનું વિષ્કંભ પરિમાણ $\frac{૫૬}{૬૧}$ યોજન તથા સૂર્યમંડળનું $\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન. એને જ ગાઉપરિમાણથી વિચારીએ. ત્યાં ૪ ગાઉ = યોજન એને ૫૬થી ગુણતાં ૨૨૪ થયા એને ૬૧થી ભાગ કરતાં ૩ કોશ થયા અને ૧ કોશના $\frac{૪૧}{૬૧}$ ભાગો થયા. અને ઉત્સેધ વિષ્કંભનો અર્ધ થાય છે એટલે ચંદ્રમંડળનું ઉત્સેધપરિમાણ $\frac{૨૮}{૬૧}$ યોજન થયું. અથવા $૧\frac{૧}{૨}$ ગાઉ તથા ૧ ગાઉના $\frac{૪૧}{૧૨૨}$ ભાગ થયા. તથા સૂર્યમંડળના યોજનના ૪૮ ભાગોને ૪ થી ગુણતા ૧૯૨ થયા. તેનો ૬૧થી ભાગ કરતાં ૩ કોશ તથા $\frac{૯}{૬૧}$ ભાગ થયા. તથા ઉત્સેધ પરિમાણ યોજનના $\frac{૨૪}{૬૧}$ ભાગ અથવા $૧\frac{૧}{૨}$ ગાઉ તથા $\frac{૯}{૧૨૨}$ ભાગો થયા. તથા ચંદ્રમંડળની પરિધિનું પરિમાણ ૨ યોજન

$3\frac{37}{61}$ ગાઉ વિશેષાધિક થાય છે તથા સૂર્યમંડળના ૨ યોજન $1\frac{48}{67}$ ગાઉ વિશેષાધિક અને નક્ષત્રાદિ મંડળોનું વિષ્કંભાદિનું પરિમાણ તો સંગ્રહણી ટીકા અને તત્ત્વાર્થ ટીકામાં અમે કહેલું છે એટલે ત્યાંથી જોઈ લેવું. ॥ ૧૪૪ ॥

પ્રસ્તુત પ્રાભૃતવક્તવ્યતાનો ઉપસંહાર કરે છે-

ગાથાર્થ :- આ પ્રમાણે ચંદ્ર સૂર્યોનું પ્રમાણ સંક્ષેપથી વર્ણવ્યું.

ટીકાર્થ :- આ રીતે મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં રહેલા ચંદ્રો અને સૂર્યોનું વિષ્કંભ પ્રમાણ સંક્ષેપથી વર્ણવ્યું.

॥ શ્રીમલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં ચંદ્ર સૂર્યમંડળ વિષ્કંભ પ્રતિપાદન કરનારું ચન્દ્ર-સૂર્ય પરિમાણ નામક સાતમું પ્રાભૃત અનુવાદ સહિત સમાપ્ત થયું. ॥

• • •

અધિકાર-૮ : ચંદ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્ર ગતિ

तदेवमुक्तं सप्तमं प्राभृतं, सम्प्रति सूर्यनक्षत्रगतिप्रतिपादकमष्टमं प्राभृतं विवक्षुराह–

नक्खत्तचंदसूराण गइं च वोच्छं समासेणं ॥ १४५ ॥

चंदेहिं सिग्घयरा सूरा सूरेहिं होंति नक्खत्ता ।
अणिययगइपत्थाणा हवंति सेसा गहा सव्वे ॥ १४६ ॥

अट्ठारस भागसए पणतीसे गच्छई मुहुत्तेणं ।
नक्खत्तं चंदो पुण सत्तरससए उ अट्ठे ॥ १४७ ॥

अट्ठारस भागसए तीसे गच्छइ रवी मुहुत्तेणं ।
नक्खत्तसीमछेदो सो चेव इहंपि नायव्वो ॥ १४८ ॥

अत ऊर्ध्वं नक्षत्रचन्द्रसूर्याणां 'समासेन' सङ्क्षेपेण परिस्थूलप्रकारेणेत्यर्थः गतिं वक्ष्ये ॥ १४५ ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-चंद्रेभ्यः सूर्याः 'शीघ्रतराः' शीघ्रतरगतयः, सूर्येभ्यो नक्षत्राणि शीघ्रतराणि, ये तु ग्रहाः- अङ्गारकादयस्ते सर्वेऽपि वक्रानुवक्रगतिभावतोऽनियतगतिप्रस्थाना भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ १४६ ॥ अथ कथं चन्द्रेभ्यः शीघ्रतराः सूर्याः सूर्येभ्योऽपि शीघ्रतराणि नक्षत्राणि ? इत्यत आह–इह य एव प्राग् नक्षत्रसीमापरिज्ञाननिमित्तं मण्डलच्छेदोऽभिहितः, यथा मण्डलमेकेन शतसहस्रेणाष्टानवतिशतैश्च प्रविभज्यत इति, स एवाष्टानवतिशताधिकशतसहस्रप्रविभागो मण्डलच्छेद इहापि परस्परं गतिविशेषचिन्तायां ज्ञातव्यः, तत्र नक्षत्रमेकेन मुहूर्त्तेनाष्टानवतिशताधिकशतसहस्रप्रविभक्तस्य मण्डलस्य सत्कान्यष्टादशभागशतानि पञ्चत्रिंशानि-पञ्चत्रिंशदधिकानि गच्छति १८३५, कथमेतदवसीयते ? इति चेदुच्यते–इह प्रथमतो मण्डलकालो निरूपणीयः, ततस्तदनुसारेण मुहूर्त्तगतिपरिमाण-

भावना कार्या, तत्र मण्डलकालप्रमाणचिन्तायामिदं त्रैराशिकं-अष्टादशभिः शतैः पञ्चत्रिंशदधिकैः सकलयुगभाविभिरर्द्धमण्डलैरष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि, रात्रिन्दिवानां लभ्यन्ते, ततो द्वाभ्यामर्द्धमण्डलाभ्यामेकेन परिपूर्णेन मण्डलेनेति भावः, किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १८३५, १८३०, २, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनाज्जातानि षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि ३६६०, तत्राद्येन राशिना १८३५ भागहरणं, लब्धमेकं रात्रिंदिवं, शेषाणि तिष्ठन्त्यष्टादश शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि १८२५, ततो मुहूर्त्तानयनार्थमेतानि त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चाशदधिकानि ५४७५०, तेषामष्टादशभिः शतैः पञ्चत्रिंशदधिकैर्भागे हृते लब्धा एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ताः २९, ततः शेषच्छेद्यच्छेदकराश्योः पञ्चकेनापवर्त्तनाज्जातमुपरितनो राशिस्त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि ३०७, छेदकराशिस्त्रीणि शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि ३६७, अत आगतमेकं रात्रिन्दिवं, एकस्य च रात्रिन्दिवस्यैकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ताः एकमुहूर्त्तस्य च सप्तषष्ट्यधिकत्रिशतभागानां त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि, १,२९,३०७।३६७। इदानीमेतदनुसारेण मुहूर्त्तगतिपरिमाणं चिन्त्यते- तत्र रात्रिन्दिवे त्रिंशन्मुहूर्त्ताः ३०, तेषूपरितना एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ताः प्रक्षिप्यन्ते, जाता एकोनषष्टिर्मुहूर्त्तानां, ततः सा सवर्णनार्थं त्रिभिः शतैः सप्तषष्ट्यधिकैर्गुण्यते, गुणयित्वा चोपरितनानि त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि प्रक्षिप्यन्ते, जातान्येकविंशतिः सहस्राणि नव शतानि षष्ट्यधिकानि २१९६०, ततस्त्रैराशिकं-यदि मुहूर्त्तगतसप्तषष्ट्यधिकत्रिशतभागानामेकविंशत्या सहस्रैर्नवभिः शतैः षष्ट्यधिकैरेकं शतसहस्रमष्टानवतिः शतानि मण्डलभागानां लभ्यन्ते तत एकेन मुहूर्त्तेन किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना २१९६०-१०९८००-१ तत्राद्यो राशिर्मुहूर्त्तगतसप्तषष्ट्यधिकत्रिशतभागरूपस्ततोऽन्त्योऽपि राशिस्त्रिभिः शतैः सप्तषष्ट्यधिकैर्गुण्यते, जातानि त्रीण्येव शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि ३६७, तैर्मध्यराशिर्गुण्यते, जाताश्चतस्रः कोटयो द्वे लक्षे षण्णवतिसहस्राणि षट् शतानि ४०२९६६००, तेषामाद्येन राशिनैकविंशतिसहस्राणि नव शतानि षष्ट्यधिकानीत्येवंरूपेण भागो ह्रियते, लब्धान्यष्टादश शतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि १८३५, एतावतो भागान् नक्षत्रं प्रतिमुहूर्त्तं गच्छति चन्द्रः पुनरेकेन मुहूर्त्तेन तथाप्रविभक्तस्य मण्डलस्य सत्कानि सप्तदश शतान्यष्टषष्टानि-अष्टषष्ट्यधिकानि गच्छति, तथाहि-इहापि प्रथमतश्चन्द्रमसो मण्डलकालो निरूपणीयः, तदनन्तरं तदनुसारेण मुहूर्त्तगतिपरिमाणं परिभावनीयं, तत्र मण्डलनिरूपणार्थमिदं त्रैराशिकं-यदि सप्तदशभिः शतैरष्टषष्ट्यधिकैः सकलयुगवर्त्तिभिरर्द्धमण्डलैरष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि रात्रिन्दिवानां लभ्यन्ते ततो द्वाभ्यामर्धमण्डलाभ्यामेकेन मण्डलेनेति भावः कति रात्रिन्दिवानि लभ्यन्ते ? राशित्रयस्थापना १७६८, १८३०, २, अत्रान्त्येन राशिना द्विकलक्षणेन मध्यस्य राशेर्गुणनाज्जातानि

षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि ३६६०, तेषामाद्येन राशिना १७६८ भागहरणं, लब्धे द्वे रात्रिन्दिवे२, शेषं तिष्ठति चतुर्विंशत्यधिकं शतं १२४, तत्रैकैकस्मिन् रात्रिन्दिवे त्रिंशन्मुहूर्त्ता इति त्रिंशता गुणने जातानि सप्तत्रिंशच्छतानि विंशत्याधिकानि ३७२०, तेषां सप्तदशभिः शतैरष्टषष्ट्यधिकैर्भागे हृते लब्धौ द्वौ मुहूर्त्तौ २, ततः शेषच्छेद्यच्छेदकराश्योरष्टकेनापवर्त्तनाज्जातश्छेद्यो राशिस्त्रयोविंशतिः, छेदकराशिर्द्वे शते एकविंशत्यधिके, आगतं मुहूर्त्तस्यैकविंशत्यधिकशतद्वयभागास्त्रयोविंशतिः २३।२२१, एतावता कालेन द्वे अर्द्धमण्डले परिपूर्णे चरति, किमुक्तं भवति ?- एतावता कालेन परिपूर्णमेकं मण्डलं चंद्रश्चरति, तदेवं मण्डलकालपरिज्ञानं कृतं, साम्प्रतमेतदनुसारेण प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणं चिन्त्यते, तत्र ये द्वे रात्रिन्दिवे ते मुहूर्त्तकरणार्थं त्रिंशता गुण्येते, जाताः षष्टिर्मुहूर्त्ताः ६०, तत उपरितनौ द्वौ मुहूर्तौ प्रक्षिप्तौ, जाता द्वाषष्टिः ६२, एषा सवर्णनार्थं द्वाभ्यां शताभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, गुणयित्वा चोपरितनाः त्रयोविंशतिः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रयोदश सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि १३७२५, एतदेकमण्डलकालगतमुहूर्त्तसत्कैकविंशत्यधिकशतद्वयभागानां परिमाणं, ततस्त्रैराशिककर्मावतारो, यदि त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैरेकविंशत्यधिकशतद्वयभागानां मण्डलभाग एकं शतसहस्रमष्टानवतिशतानि लभ्यन्ते, तत एकेन मुहूर्त्तेन किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १३७२५-१०९८००-१ इहाद्यो राशिर्मुहूर्त्तगतैकविंशत्यधिकशतद्वयभागरूपस्ततः सवर्णनार्थमन्त्योऽपि राशिरेककलक्षणो द्वाभ्यां शताभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, जाते द्वे शते एकविंशत्यधिके, ताभ्यां मध्यो राशिर्गुण्यते, जातं द्वे कोट्यौ द्विचत्वारिंशल्लक्षाः पञ्चषष्टिः सहस्राणि अष्टौ शतानि २४२६५८००, तेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्भागो ह्रियते, लब्धानि सप्तदश शतान्यष्टाषष्ट्यधिकानि १७६८, एतावतो भागान् यत्र तत्र वा मण्डले चन्द्रो मुहूर्त्तेन गच्छति ॥ रविः-सूर्यः पुनस्तथाप्रविभक्तस्य मण्डलस्य सत्कानि अष्टादशभागशतानि त्रिंशानि-त्रिंशदधिकानि एकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, एतदप्यवसीयते त्रैराशिकवलात्, तथाहि-षष्ट्या मुहूर्त्तैरेकं शतसहस्रमष्टानवतिः शतानि मण्डलभागानां लभ्यन्ते, तत एकेन मुहूर्त्तेन कति भागान् लभामहे ? राशित्रयस्थापना ६०-१०९८००-१अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यस्य राशेर्गुणनं, जातः स तावानेव, एकेन गुणितं तदेव भवतीति वचनात्, ततस्तस्याद्येन राशिना षष्टिलक्षणेन भागो ह्रियते, लब्धान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, एतावतो

भागान् मण्डलस्य सूर्य एकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, तथा चोक्तं **सूर्यप्रज्ञप्तौ**[१]- [सूत्र ८३] "**ता एगमेगेणं मुहुत्तेणं चंदे केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ ? जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स सत्तरस अट्ठट्ठे भागसए गच्छइ, मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउतीए सएहिं मंडलं छेत्ता । ता एगमेगेणं मुहुत्तेणं सूरे केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ ? ता जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तस्स [तस्स] मंडलपरिक्खेवस्स अट्ठारसतीसे भागसए गच्छइ, मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउईए य सएहिं छेत्ता**" **ता एगमेगेणं मुहुत्तेणं नक्खत्ते केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ ? ता जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स अट्ठारसपणतीसे मागसए गच्छइ, मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउईए य सएहिं छेत्ता ।** इति ॥ ततश्चन्द्रेभ्यः शीघ्रतराः सूर्यास्तेभ्योऽपि शीघ्रतराणि नक्षत्राणि इति ॥ ग्रहा अपि यदा वक्रानुवक्रगतिव्यतिरेकेण सामान्यतो गच्छन्तः चन्द्राद्यपेक्षया गत्या परिभाव्यन्ते तदा ते नक्षत्रेभ्यो मन्दगतयः सूर्येभ्यः शीघ्रगतयो वेदितव्याः, तारास्तु नक्षत्रेभ्योऽपि शीघ्रतराः, तथा चोक्तं **सूर्यप्रज्ञाप्तावेव**- [सूत्र ८३] "**ता**[२] **कहं ते सिग्घगई वत्थू आहियत्ति वएज्जा ? ता एएसि णं चंदिमसूरियगहगणनक्खत्ततारारूवाणं चंदेहिंतो सूरा सिग्घगई सूरेहिंतो गहा सिग्घगई गहेहिंतो नक्खत्ता सिग्घगई नक्खत्तेहिंतो तारा सिग्घगई, सव्वप्पगई चंदा सव्वसिग्घगई तारा**" इति ॥ १४७-१४८ ॥ सम्प्रति प्रस्तुतप्राभृतवक्तव्यतोपसंहारमाह–

जोयणगणणारहिया एस गई वण्णिया अहाथूरा ।

'एषा' अनन्तरोदितस्वरूपा योजनगणनारहिता गतिः यथा स्थूला चन्द्रनक्षत्रसूर्याणां वर्णिता ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां

[चन्द्र-सूर्य-नक्षत्र गति प्रतिपादक] मष्ठमं प्राभृतं समाप्तम् ॥

---

१. (छाया) तत एकमेकेन मुहूर्त्तेन चन्द्रः कतिपयानि भागशतानि गच्छति ? यद्यन्मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तस्य मण्डलपरिक्षेपस्य सप्तदश अष्टषष्ठिभागशतानि गच्छति, मण्डलं शतसहस्त्रेणाष्टानवत्या शतै र्मण्डलं छित्वा । तत्रैकमेकेन मुहूर्त्तेन सूर्यः कतिपयानि भागशतानि गच्छति ? तत्र यद्यन्मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तस्य तस्य मण्डलपरिक्षेपस्याष्टादशपंचत्रिंशद् भागशतानि गच्छति, मण्डलं शतसहस्त्रेणाष्टानवत्या च शतैः छित्वा । तत एवमेकेन मुहुर्त्तेन नक्षत्राणि कतिपयानि भागशतानि गच्छन्ति ? यद्यन्मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरन्ति तस्य तस्य मण्डल परिक्षेपस्याष्टादशपञ्चत्रिंशद् भागशतानि गच्छन्ति, मण्डलं शतसहस्त्रेणाष्टानवत्या च शतैः छित्वा ॥

२. (छाया) ततः कथं ते शीघ्रगतयो वस्तून्याख्याता इति कथ्यते ? तत एतेषां चन्द्र-सूर्य-ग्रहगण-नक्षत्र-तारारूपाणां चंद्रेभ्यः सूर्याः शीघ्रगतयः सूर्येभ्यो ग्रहाः शीघ्रगतयो ग्रहेभ्यो नक्षत्राः शीघ्रगतयो नक्षत्रेभ्यस्ताराः शीघ्रगतयः सर्वाल्पगतय श्चन्द्राः सर्वशीघ्रगतयस्ताराः ।

આગળ સાતમું પ્રાભૃત કહ્યું. હવે ચંદ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્રની ગતિનું પ્રતિપાદન કરતું આઠમું પ્રાભૃત કહીએ છીએ.

ગાથાર્થ :- નક્ષત્ર-ચંદ્ર-સૂર્યોની ગતિ ટૂંકમાં કહીશું. ॥૧૪૫॥ ચંદ્રથી શીઘ્રતર ગતિવાળા સૂર્યો અને સૂર્યોથી નક્ષત્રો શીઘ્રગતિવાળા તથા શેષ સર્વે ગ્રહો અનિયતગતિ પ્રસ્થાનવાળા હોય છે. ॥ ૧૪૬ ॥ નક્ષત્રો ૧૮૩૫ ભાગથી ગતિ કરે છે. ચંદ્ર ૧૭૬૮ ભાગે ગતિ કરે છે. સૂર્ય ૧૮૩૦ ભાગે એક મુહૂર્તમાં ગતિ કરે છે તથા નક્ષત્ર સીમા છેદ તે જ અહીં પણ જાણવો. ॥ ૧૪૭-૧૪૮ ॥

ટીકાર્થ :- હવે, નક્ષત્ર-સૂર્ય-ચંદ્રોની સંક્ષેપથી ગતિ કહીશું.

ચંદ્રથી સૂર્યો શીઘ્રતર ગતિવાળા, સૂર્યોથી નક્ષત્રો શીઘ્રતર અને અંગારકાદિ જે ગ્રહો છે તે સર્વે વક્ર-અનુવક્રગતિના ભાવથી અનિયત ગતિ પ્રસ્થાનવાળા હોય છે.

પ્ર. ચંદ્રથી સૂર્યો અને સૂર્યોથી નક્ષત્રો શીઘ્રતર ગતિવાળા કઈ રીતે ?

ઉ. અહીં જ પહેલા નક્ષત્ર સીમાના પરિજ્ઞાન માટે મંડળછેદ કહેલો હતો. જેમ કે મંડળને ૧૦૯૮૦૦થી ભાગવું. તે જ ૧૦૯૮૦૦ મંડલચ્છેદ અહીં પણ પરસ્પર ગતિવિશેષની વિચારણામાં જાણવો. નક્ષત્ર ૧ મુહૂર્તમાં ૧૦૯૮૦૦થી વિભક્ત એવા મંડળ સંબંધિ ૧૮૩૫ ભાગ જાય છે. તે કઈ રીતે ? પહેલાં મંડળ કાળનું નિરૂપણ કરવું. પછી તેના અનુસાર મુહૂર્તગતિની પરિભાવના કરવી. મંડળકાળપ્રમાણની વિચારણામાં ત્રૈરાશિક - ૧૮૩૫।૧૮૩૦।૨. સકલ યુગભાવિ અર્ધમંડળો દ્વારા ૧૮૩૦ અહોરાત્રો મળે છે, ૨ અર્ધમંડળથી ૧ મંડળ પરિપૂર્ણ થાય છે. હવે, અંત્યરાશિ ૨ થી મધ્યરાશિ ૧૮૩૦ ગુણતાં ૩૬૬૦ તેને અદ્યરાશિ ૧૮૩૫થી ભાગ કરતાં ૧ અહોરાત્ર તેમજ શેષ ૧૮૨૫ મળશે. એને મુહૂર્ત લાવવા ૩૦ થી ગુણવા એટલે ૫૪૭૫૦ થયા તેનો ૧૮૩૫થી ભાગ કરતાં ૨૯ મુહૂર્ત આવ્યા. શેષ $\frac{૧૪૩૫}{૧૮૩૫}$ થયા તેને ૫ થી ભાગતા ઉપરનો રાશિ ૩૦૭ તેમજ છેદક રાશિ ૩૬૭ આવ્યો એટલે ૧ અહોરાત્ર તથા ૨૯ મુહૂર્તો અને ૧ મુહૂર્તના $\frac{૩૦૭}{૩૬૭}$ ભાગો અર્થાત્ ૧,૨૯, $\frac{૩૦૭}{૩૬૭}$ એ પ્રમાણ આવ્યું. હવે, એના પ્રમાણે મુહૂર્તગતિ પરિમાણ વિચારવું. એક અહોરાત્રમાં ૩૦ મુહૂર્તો છે. તેમાં ઉપરના ૨૯

મુહૂર્તો નાખતા ૫૯ મુહૂર્તો થાય છે. સવર્ણ કરવા માટે તેને ૩૬૭થી ગુણવા, ગુણીને ઉપરના ૩૦૭ એમાં ઉમેરવા ૫૯ × ૩૬૭ + ૩૦૭ = ૨૧૯૬૦ થયા. ત્યારબાદ ત્રૈરાશિક - જો મુહૂર્તગત ૩૬૭ ભાગોના ૨૧૯૬૦ અધિક ભાગો દ્વારા ૧૦૯૮૦૦ મંડલ ભાગોના ૧ મુહૂર્તથી શું પ્રાપ્ત થાય ? ૨૧૯૬૦ - ૧૦૯૮૦૦ - ૧, ત્યાં પ્રથમ રાશિ મુહૂર્તગત ૩૬૭ ભાગરૂપ છે એટલે અન્ત્યરાશિ પણ ૩૬૭થી ગુણવો એટલે ૩૬૭ જ થાય. તેને મધ્યરાશિ ૧૦૯૮૦૦થી ગુણતાં ૪૦૨૯૬૬૦૦ થયા. તેના પ્રથમ રાશિથી ભાગ કરતાં ૧૮૩૫ આવ્યા. નક્ષત્ર આટલા ભાગો પ્રતિમુહૂર્ત ચાલે છે. તથા ચંદ્ર ૧ મુહૂર્તમાં તથા પ્રવિભક્ત મંડળ સંબંધિ ૧૭૬૮ ભાગ ચાલે છે. અહીં પણ પ્રથમ ચંદ્રનો મંડળકાળ બતાવવો. તે પછી તેના અનુસાર મુહૂર્તગતિ પરિમાણ લાવવું. મંડળના નિરૂપણ માટે ત્રૈરાશિક ગણના - જો ૧૭૬૮ સકલયુગ વર્તિભાગો દ્વારા ૧૮૩૦ અહોરાત્ર મળે તો ૨ અર્ધ મંડળ દ્વારા એકમંડળથી કેટલા અહોરાત્ર પ્રાપ્ત થાય. અહીં ત્રણ રાશિની સ્થાપના-૧૭૬૮-૧૮૩૦-૨, અંત્યરાશિથી, મધ્યરાશિ ગુણતાં ૩૬૬૦ થયા તેને પ્રથમરાશિ ૧૭૬૮થી ભાગ આપતાં ૨ અહોરાત્ર આવ્યા તથા ૧૨૪ શેષ રહ્યા તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦ થી ગુણવાથી ૩૭૨૦ થયા તેનો ૧૭૬૮થી ભાગ કરતાં ૨ મુહૂર્ત આવ્યા તથા $\frac{૧૮૪}{૧૭૬૮}$ ભાગ શેષ રહ્યા તેને ૮ થી અપવર્તના કરતા $\frac{૨૩}{૨૨૧}$ થયા. અર્થાત્ ચંદ્ર ૨ અહોરાત્ર તથા ૨$\frac{૨૩}{૨૨૧}$ મુહૂર્તમાં ૨ અર્ધમંડળ પરિપૂર્ણ ચરે છે. આ રીતે મંડળકાળનું પરિજ્ઞાન કરાયું. હવે તેના અનુસાર પ્રતિમુહૂર્ત ગતિપરિમાણ વિચારાય છે. ૨ અહોરાત્રના મુહૂર્ત ૨ × ૩૦ = ૬૦ તેમાં ઉપરના ૨ મુહૂર્ત ઉમેરતાં ૬૨ થયા. તેને સવર્ણ કરવા માટે ૨૨૧થી ગુણતાં ૬૨ × ૨૨૧ = ૧૩૭૦૨ એમાં ૨૩ ભાગો ઉમેરતાં કુલ ભાગો ૧૩૭૨૫ થયા. આ એક મંડળકાળગતમુહૂર્ત સંબંધિ ૨૨૧ ભાગોનું પરિમાણ છે. પછી, ત્રૈરાશિક અવતાર – જો ૧૩૭૨૫ દ્વારા ૨૨૧ ભાગોનો મંડલ ભાગ ૧૦૯૮૦૦ પ્રાપ્ત થાય તો ૧ મુહૂર્તથી શું પ્રાપ્ત થાય ? ત્રિરાશિ સ્થાપના - ૧૩૭૨૫-૧૦૯૮૦૦-૧, અંત્યરાશિને પ્રથમ રાશિ મુહૂર્ત ગત ૨૨૧ ભાગ રૂપ હોવાથી સવર્ણ કરવા માટે ૨૨૧ વડે ગુણતાં ૨૨૧ થયા. તેને મધ્ય રાશિ ૧૦૯૮૦૦ સાથે ગુણતાં ૨૪૨૬૫૮૦૦ થયા. તેનો પ્રથમ રાશિ ૧૩૭૨૫ સાથે ભાગ કરતાં ૧૭૬૮ વધ્યા. આટલા ભાગો ચંદ્ર જે તે મંડળમાં ૧ મુહૂર્તે પસાર થાય છે. સૂર્ય તથા પ્રવિભક્ત મંડળ સંબંધિ ૧૮૩૦ ભાગ એક મુહૂર્તમાં ચારો ચરે છે. એ પણ ત્રૈરાશિક બળથી જાણી

શકાય છે. ૬૦ મુહૂર્તો દ્વારા ૧૦૯૮૦૦ મંડળ ભાગો પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ૧ મુહૂર્તે કેટલા ભાગ મળે ? ૬૦-૧૦૯૮૦૦-૧ અંત્યરાશિ ૧ ને મધ્યરાશિ સાથે ગુણતાં ૧૦૯૮૦૦ તેને પ્રથમ રાશિ સાથે ભાગ કરતાં ૧૮૩૦ આવ્યા. આટલા ભાગ સૂર્ય ૧ મુહૂર્તમાં પસાર કરે છે. આ વાત **સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ**માં પણ આ જ રીતે જણાવેલી છે. તેથી ચંદ્રોથી શીઘ્રતર સૂર્યો અને તેમનાથી પણ શીઘ્રતર નક્ષત્રો છે. ગ્રહો પણ જ્યારે વક્ર-અનુવક્રગતિ સિવાય સામાન્યથી જતા ચંદ્રાદિની અપેક્ષાએ ગતિથી વિચારાય ત્યારે તે નક્ષત્રોથી મંદગતિવાળા અને સૂર્યોથી શીઘ્રગતિવાળા જાણવા. તારાઓ તો નક્ષત્રોથી પણ શીઘ્રતર છે. **સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં** જ કહ્યું છે." તેઓ શીઘ્રગતિ વસ્તુઓ કહી છે એમ કઈ રીતે કહેવાય ? આ ચંદ્ર-સૂર્ય-ગ્રહગણ-નક્ષત્ર-તારા રૂપોમાં ચંદ્રોથી સૂર્યો શીઘ્રગતિ, સૂર્યોથી ગ્રહો શીઘ્રગતિ, ગ્રહોથી નક્ષત્રો શીઘ્રગતિ અને નક્ષત્રોથી તારાઓ શીઘ્રગતિ છે, સર્વ અલ્પગતિ ચંદ્રો તેમજ સર્વશીઘ્રગતિ તારાઓ છે." ॥ ૧૪૭ - ૧૪૮ ॥

પ્રસ્તુત પ્રાભૃત વક્તવ્યતાનો ઉપસંહાર–

ગાથાર્થ :- યોજન ગણના રહિત યથાસ્થૂળ આ ગતિ વર્ણવી છે.

ટીકાર્થ : સરળ છે.

॥ શ્રીમલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
ચંદ્ર-સૂર્ય ગતિ પ્રતિપાદક આઠમું પ્રાભૃત અનુવાદ સહિત સમાપ્ત થયું ॥

• • •

અધિકાર-૯ : નક્ષત્ર યોગ

तदेवमुक्तमष्टमं प्राभृतं, सम्प्रति नक्षत्रयोगप्रतिपादकं प्राभृतं विवक्षुराह–

नक्खत्तचंदजोगे एत्तो वोच्छं समासेणं ॥ १४९ ॥

अभिइस्स चंदजोगो सत्तट्ठीखंडिओ अहोरत्तो ।
भागा य एक्कवीसं ते पुण अहिगा नव मुहुत्ता ॥ १५० ॥

सयभिसय भरणी अद्दा अस्सेसा साइ तह य जेट्ठा य ।
एते छन्नक्खत्ता पंनरसमुहुत्तसंजोगा[1] ॥ १५१ ॥

तिन्नेव उत्तराओ पुणव्वसू रोहिणी विसाहा य ।
एते छन्नक्खत्ता पंणयालमुहुत्तसंजोगा[2] ॥ १५२ ॥

अवसेसा नक्खत्ता पण्णरसवि होंति तीसइमुहुत्ता ।
चंदंमि एस जोगो नक्खत्ताणं समक्खातो ॥ १५३ ॥

'इतः' अष्टमप्राभृताभिधानादनन्तरं नक्षत्राणां चन्द्रेण सह योगान् वक्ष्ये ॥ १४९ ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति– 'अभिजितः' अभिजिन्नक्षत्रस्य चन्द्रेण सह योगः सप्तषष्टिखण्डितः–सप्तषष्टिप्रविभागीकृतो योऽहोरात्रस्तस्य सत्का ये एकविंशतिर्भागास्तावन्तं कालं भवति, ते चैकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः परिभाव्यमाना नव मुहूर्त्ता अधिकाः–सप्तविंशतिसप्तषष्टिभागाधिका भवन्ति, तथाहिसप्तषष्टिखण्डीकृतस्याहोरात्रस्य सत्का ये एकविंशतिर्भागास्ते मुहूर्त्तगतभागकरणार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि षट् शतानि त्रिंशदधिकानि६३०,

---

१. 'अद्धखेत्ता मुणेतव्वा' इति म. वि. ॥ २. 'दिवड्ढखेत्ता मुणेतव्वा' इति म. वि. 'पणेयालीस मुहुत्ता एते छच्चेव नक्खत्ता' - जे०खं० ।

तेषां सप्तषष्टया भागे हृते लब्धा नव मुहूर्त्ताः, एकस्य च मुहूर्त्तस्य सप्तविंशतिः सप्तषष्टिभागा इति ॥ १५० ॥ शतभिषग्भरणीआर्द्राअश्लेषास्वातिज्येष्ठानक्षत्राणां प्रत्येकं चन्द्रेण सह योगः पञ्चदश मुहूर्त्तान् यावदिति, तथाहि-एतेषां प्रत्येकं सप्तषष्टिखण्डीकृतस्याहोरात्रस्य सत्कान् त्रयस्त्रिंशद्भागानेकस्य सप्तषष्टिभागस्यार्द्धं च यावच्चन्द्रेण सह योगः, तत्र त्रिंशद्भागकरणार्थं त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशता गुण्यते, जातानि नव शतानि नवत्यधिकानि ९९०, यदपि चार्द्धं तदपि त्रिंशता गुणयित्वा द्विकेन भज्यते, लब्धाः पञ्चदश भागाः, १५, सर्वसङ्कलनया जातं भागानां पञ्चोत्तरं सहस्रं १००५, एतस्य सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धाः पञ्चदश मुहूर्त्ता इति ॥ १५१ ॥ तिस्र उत्तराः, तद्यथा-उत्तरभद्रपदा उत्तरफाल्गुनी उत्तराषाढा, तथा पुनर्वसुः रोहिणी विशाखा, एतानि षड् नक्षत्राणि चन्द्रेण सह पंचचत्वारिंशन्मुहूर्त्तसंयोगानि भवन्ति, षण्णामप्येतेषां नक्षत्राणां प्रत्येकं चन्द्रेण सह योगः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्त्तान् यावद् भवतीत्यर्थः, तथाहि-एतेषां प्रत्येकं सप्तषष्टिखण्डीकृतस्याहोरात्रस्य सत्कानां भागानां शतमेकमेकस्य च भागस्यार्द्धं यावच्चन्द्रेण सह योगः, तत्रैषां भागानां मुहूर्त्तगतभागकरणार्थं शतं प्रथमतस्त्रिंशता गुण्यते, जातानि त्रीणि सहस्राणि ३०००, यदप्येकमर्द्धं तदपि त्रिंशता गुणयित्वा द्वाभ्यां विभज्यते लब्धाः पंचदश भागाः, ते पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातः पूर्वराशिस्त्रीणि सहस्राणि पंचदशोत्तराणि ३०१५, एतेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धाः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः ॥ १५२ ॥ 'अवशेषाणि' उक्तव्यतिरिक्तानि श्रवणधनिष्ठापूर्वभद्रपदारेवतीअश्विनीकृत्तिकामृगशिरःपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीहस्तचित्रामूलानुराधापूर्वाषाढारूपाणि पंचदशापि नक्षत्राणि प्रत्येकं चन्द्रेण सह योगमधिकृत्य त्रिंशन्मुहूर्त्तानि, त्रिंशन्मुहूर्त्तान् यावदेतेषां प्रत्येकं चन्द्रेण सह योगो भवतीत्यर्थः, एवमेष 'चन्द्रे' चन्द्रविषये योगो नक्षत्राणां तीर्थकरगणधरैराख्यातः ॥ १५३ ॥ सम्प्रति वक्ष्यमाणवक्तव्यतोपक्षेपं कुर्वन्नाह–

આઠમું પ્રાભૃત જણાવ્યું. હવે નવમું નક્ષત્ર યોગ પ્રતિપાદક પ્રાભૃત વર્ણવે છે-

ગાથાર્થ :- હવે પછી સંક્ષેપથી નક્ષત્ર-ચંદ્રના યોગો જણાવીશું. ॥ ૪૯ ॥

અભિજિત્ નક્ષત્રનો ચંદ્ર સાથે યોગ $\frac{२१}{६७}$ અહોરાત્ર અર્થાત્ સાધિક નવમુહૂર્ત જેટલો હોય છે. શતભિષક્, ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ તથા જ્યેષ્ઠા. આ છ નક્ષત્રો ૧૫(પંદર) મુહૂર્તના યોગવાળા છે. ત્રણ ઉત્તરા-પુનર્વસુ-રોહિણી અને વિશાખા આ છ

નક્ષત્રો ૪૫ મુહૂર્તના યોગવાળા છે. બીજા ૧૫ નક્ષત્રો ૩૦ મુહૂર્તના યોગવાળા છે. આ નક્ષત્રોનો ચન્દ્ર સાથે યોગ બતાવ્યો છે.

ટીકાર્થ :- આઠમું પ્રાભૃત વર્ણવ્યા પછી નક્ષત્રોનો ચંદ્ર સાથે યોગ કહીશું. ॥ ૧૪૯ ॥

અભિજિત્ નક્ષત્રનો ચંદ્ર સાથે યોગ $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગ અહોરાત્ર કાળ છે તે $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગો લગભગ $૯\frac{૨૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત જેટલા થાય છે. ૬૭ ભાગ કરેલ અહોરાત્ર સંબંધિ જે ૨૧ ભાગો છે તેને મુહૂર્તગત ભાગ કરવા માટે ૩૦થી ગુણવા ૨૧ × ૩૦ = ૬૩૦ આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ, જ્યેષ્ઠા. આ પ્રત્યેક નક્ષત્રોનો ચંદ્ર સાથે ૧૫ મુહૂર્ત સુધી યોગ હોય છે. તે આ રીતે - એમના પ્રત્યેક ૬૭ ભાગ કૃત અહોરાત્ર સંબંધી $૩૩\frac{૧}{૨}$ ભાગ સુધી ચંદ્ર સાથે યોગ છે, ત્યાં ત્રીશ ભાગ કરવા માટે ૩૩ × ૩૦ કરવા એટલે ૯૯૦ થયા. ઉપરના $\frac{૧}{૨}$ ભાગને ૩૦ થી ગુણતા ૧૫ આવ્યા. તેને ૯૯૦ સાથે જોડતાં ૧૦૦૫ થયા. એનો ૬૭ થી ભાગ કરતાં ૧૫ મુહૂર્ત આવ્યા. ॥ ૧૫૧ ॥ ત્રણ ઉત્તરા - ઉત્તરભદ્રપદા, ઉત્તરફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, પુનર્વસુ, રોહિણી, વિશાખા આ ૬ નક્ષત્રો ચંદ્ર સાથે ૪૫ મુહૂર્ત સુધી યોગ કરે છે. તે આ રીતે - આ છ એ નો ૬૭ ભાગ કરેલા અહોરાત્ર સંબંધિ ભાગોનો $૧૦૦\frac{૧}{૨}$ ભાગ સુધી ચંદ્ર સાથે યોગ છે, એ ભાગોના મુહૂર્ત કરવા ૧૦૦ ને ૩૦થી ગુણતાં ૩૦૦૦ તથા $\frac{૧}{૨}$ ને ૩૦ થી ગુણતાં ૧૫ કુલ ભાગ ૩૦૧૫ થયા. એનો ૬૭થી ભાગ કરતા ૪૫ મુહૂર્ત આવે છે. ॥ ૧૫૨ ॥ તે સિવાયના શ્રવણાદિ પંદર નક્ષત્રો પ્રત્યેક ચંદ્ર સાથે યોગને આશ્રયીને ૩૦ મુહૂર્ત રહે છે, આ રીતે ચંદ્રના વિષયમાં નક્ષત્રોનો યોગ તીર્થંકર-ગણધરોએ કહેલો છે. ॥ ૧૫૩ ॥

હવે, વક્ષ્યમાણ વક્તવ્યતાનો આરંભ કરે છે-

નક્ષત્રોનો સૂર્ય-ચંદ્રમાં આદાન-વિસર્ગ કરણઃ

एएसिं रिक्खाणं आयाणविसग्गजाणणाकरणं ।
चंदंमि य सूरंमि य वोच्छामि अहाणुपुव्वीए ॥ १५४ ॥

'एतेषाम्' अनन्तरोदितानां नक्षत्राणामष्टाविंशतिसङ्ख्यानाम् 'आदानविसर्गज्ञानकरणम्' आदानविसर्गपरिज्ञाननिमित्तं, तत्र विवक्षिते दिने चन्द्रेण सूर्येण वा सह वर्त्तते यन्नक्षत्रं तस्य किल चन्द्रेण सूर्येण वा कृतः परिग्रह इत्यादानं, पाश्चात्यानि नक्षत्राणि गतानि तानि किल भुक्त्वा परित्यक्तानि तेषां परित्यागो-विसर्गस्तयोः परिज्ञानं, केन नक्षत्रेण सह चन्द्रस्य सूर्यस्य वा योगो वर्त्तते ? कानि च प्रागतीतानीति सम्यग्ज्ञानं तन्निमित्तं करणं, चन्द्रे सूर्ये च प्रत्येकं 'यथानुपूर्व्या' क्रमेण वक्ष्यामि ॥ १५४ ॥ तत्र 'यथोद्देशं निर्देश' इति न्यायात्प्रथमतश्चन्द्रविषयं करणमाह–

ગાથાર્થ :- આ નક્ષત્રોનો ચંદ્ર અને સૂર્યના વિષયમાં આદાન-વિસર્ગ પરિજ્ઞાન કરણ આનુપૂર્વી-ક્રમાનુસાર કહીશું ॥ ૧૫૪ ॥

ટીકાર્થ :- આ ૨૮ નક્ષત્રોનું આદાનવિસર્ગ પરિજ્ઞાન નિમિત્ત ત્યાં વિવક્ષિત દિવસે સૂર્ય અથવા ચંદ્ર સાથે જે નક્ષત્ર હોય છે તેનો ચંદ્ર અથવા સૂર્ય દ્વારા કરાયેલો પરિગ્રહ તે આદાન તથા પાછળના જે નક્ષત્રો ગયા તેને ભોગવીને ત્યજેલા તેમનો પરિત્યાગ તે વિસર્ગ, તે બંનેનું પરિજ્ઞાન - કયા નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો કે સૂર્યનો યોગ છે ? અને કયા પહેલાં પસાર થયા છે એનું સમ્યગ્જ્ઞાન અને તેના માટે કરણ, ચંદ્ર અને સૂર્યના વિષયમાં પ્રત્યેક અનુક્રમે કહીશું. ॥ ૧૫૪ ॥

ચંદ્રના વિષયમાં આદાન-વિસર્ગકરણ

पव्वं पन्नरसगुणं तिहिसहियं ओमरत्तपरिहीणं ।
बासीईए विभत्ते लद्धे अंसे वियाणाहि ॥ १५५ ॥

[१]जं हवइ भागलद्धं कायव्वं तं चउग्गुणं नियमा ।
अभिइस्स एक्कवीसा भागे सोहेहि लद्धंमि ॥ १५६ ॥

सेसाणं रासीणं सत्तावीसं तु मंडला सोज्झा ।
अभिइस्स सोहणासंभवे उ इणमो विही होइ ॥ १५७ ॥

१. जे०खं० आदर्शयोः १५६-५७-५८गाथा स्थाने एवंरूपं गाथा युगलं दृश्यते-जं हवंति भागलद्धं तं कायव्वं चतुग्गुणं नियमा । सत्तट्ठीय विभत्ती (? त्ते) सेसेण जुओ भवे रासी ॥ एयम्मि रासीओ सोधेज्जा मंडलाणि पुण्णाणि । ऊणम्मि मंडलम्मि तु तीसाय गुणे हवइ सोज्झं ॥ Δअनयोः छायाऽनुवादार्थे तृतीयं परिशिष्टं दृष्टव्यम्Δ ।

सेसाओ रासीओ रूवं धेत्तूण सत्तसट्ठिकया ।
पक्खिव लद्धेसु पुणो अभिजिइ सोहेउ पुव्वकमा ॥१५८॥

पंच दस तेरसऽट्ठारसेव बावीस सत्तवीसा य ।
सोज्झा दिवड्ढखेत्तंत भद्दवाई असाढंता ॥ १५९ ॥[१]

एयाणि सोहइत्ता जं सेसं तं हविज्ज[२] नक्खत्तं ।
सेसा तीसगुणाओ सत्तट्ठिहिते मुहुत्ताओ ॥ १६० ॥

यस्मिन् दिने चन्द्रेण सह युक्तं नक्षत्रं ज्ञातुमिष्यते तस्माद्दिनात् प्राग् यानि पर्वाणि युगमध्येऽतीतानि तानि संख्यया परिभाव्य तत्संख्या ध्रियते, सूत्रे च पर्वसंख्याऽप्युचारात्पर्वेत्यभिहिता, पर्व-पंचदशतिथ्यात्मकमतस्तत् पंचदशगुणीकृतं पंचदशभिर्गुण्यते, गुणयित्वा च तेषां पर्वणामुपरि विवक्षितायास्तिथेर्याः प्रागतीतास्तिथयस्ताभिः सहितं-युक्तं तत्पर्व क्रियते, किमुक्तं भवति ?- पंचदशगुणनानन्तरं पर्वोपरिवर्त्तिन्योऽतीतास्तिथयस्तन्मध्ये प्रक्षिप्यन्त इति, ततो येऽवमरात्रा अतिक्रान्तेषु पर्वसु गताः तैः परिहीनं क्रियते, ततोऽपनीयत इत्यर्थः, ततो द्व्यशीत्या भागो ह्रियते, तत्र भागे यल्लब्धं ये चांशा अवतिष्ठमानाः तदेतत्सर्वं 'जानीहि' बुद्ध्या सम्यगवधारयेति भावः, लब्धं चोपरि स्थापय, अंशास्त्वधस्तात्, लब्धं च राशिरिति व्यवह्रियते, अंशाश्च शेषो राशिरिति, तत्र यद् 'भवति' वर्त्तते भागलब्धं तन्नियमाच्चतुर्गुणं कर्त्तव्यं, कृते च सति लब्धरूपाद्राशेरभिजितो नक्षत्रस्य सम्बन्धिन एकविंशतिं भागान् शोधय, शेषाणां तु राशीनां-अधस्तनवर्तिनां मध्यात्सप्तविंशतिसंख्यं नक्षत्रमण्डलं शोध्यं, सप्तविंशतिः शोध्या इत्यर्थः । अथोपरितनो राशिः स्तोकतयैकविंशतिरूपं शोधनं न सहते तत आह- 'सेसाओ' इत्यादि, 'शेषात्' अधस्तनरूपाद्राशेरेकं रूपं गृहीत्वा सप्तषष्टिभागीक्रियते, कृत्वा च पुनस्ते सप्तषष्टिभागा लब्धेषु-लब्धराशिमध्ये प्रक्षिप, प्रक्षिप्य च ततोऽभिजितं-अभिजिन्नक्षत्रसम्बन्धिन एकविंशतिभागान् 'पूर्वक्रमात्' पूर्वक्रमानुसारेण शोधय, शोधयित्वा च पंचदशत्रयोदशाष्टादशद्वाविंशतिसप्तविंशतिरूपान् शोध्यान् 'द्व्यर्द्धक्षेत्रान्' द्व्यर्द्धक्षेत्रपर्यन्तसूचकानेतानपि शोधय, एतदेव व्यक्तमाचष्टे-भद्रपदादीन् आषाढान्तान्-उत्तरभद्रपदान्युत्तराषाढापर्यन्तरूपान्,

१. इतोऽग्रे म. वि. संस्करणे (गाथा १७१) इयं गाथा अधिका दृश्यते- "पोट्ठवतादीणि (? त रोहिणि) पुणव्वसू य तध फग्गुणी विसाहा य । एते दिवड्ढखेत्ता हवंति बितिया असाढा य ॥१७१॥ २. ज्ज आदाणं । नक्खत्तं नायव्वं, जमतीतं तस्स तु विसग्गो -जे. खं.

द्वयर्द्धक्षेत्रपर्यन्तभावसूचकानित्यर्थः, तथाहि-पंचकं श्रवणादारभ्योत्तरभद्रपदारूपद्वयर्द्धक्षेत्रपर्यन्तसूचकः, दशको रोहिणीरूपद्वयर्द्धक्षेत्रसीमासूचकः, त्रयोदशकः पुनर्वसुरूपद्वयर्द्धक्षेत्रपर्यन्तख्यापकः, अष्टादशक उत्तरफाल्गुनीरूपद्वयर्द्धक्षेत्रसीमापरिज्ञापको, द्वाविंशतिः विशाखारूपव्यर्धक्षेत्रावधिसूचिका, सप्तविंशतिः समस्तनक्षत्रमण्डलसमाप्तिसूचिका, उत्तराषाढारूपद्वयर्धक्षेत्रसीमासूचिकेत्यर्थः, शोधितेषु चामूषु तदुपरितनेषु च नक्षत्रेषु यच्छेषमवतिष्ठते तदादानं नक्षत्रं ज्ञातव्यं, यच्चोपरिष्टाच्छेषमस्ति तत् त्रिंशता गुणयित्वा तस्य सप्तषष्ट्या भागे हृते ये लब्धास्ते मुहूर्त्ता ज्ञातव्याः, तत्राप्यवशेषांशा मुहूर्त्तस्य सप्तषष्टिभागा अवसेया इति करणगाथाक्षरार्थः । सम्प्रति भावना क्रियते-युगस्य प्रथमे संवत्सरे दशसु पर्वसु गतेषु पंचम्यां केन नक्षत्रेण सह यु(यो)क्तव्यमिति जिज्ञासायां पर्वसंख्या दशको ध्रियते, ते च दश पंचदशभिर्गुण्यन्ते, जातं पंचाशदधिकं शतं १५०, पंचम्यां च नक्षत्रेण सह चन्द्रस्य योगो ज्ञातुमिष्ट इति दशानां पर्वणामुपरि चतस्रस्तिथयोऽतिक्रान्तास्ताः प्रक्षिप्यन्ते, जातं चतुष्पंचाशदधिकं शतं १५४, दशसु[१] पर्वसु द्वाववमरात्रौ, ततस्तौ तस्मात्पात्येते, जातं द्विपंचाशदधिकं शतं १५२, तस्य द्व्यशीत्या भागो ह्रियते, लब्धमेकं रूपं, तत् उपरि न्यस्यते, न्यस्य च चतुर्भिर्गुण्यते, जाताश्चत्वारः ४, शेषं चाधस्तादुद्धरति सप्ततिः, तत्रोपरितनो राशिः स्तोकत्वादेकविंशतिरूपं शोधनं न सहते, ततः सप्ततेरेकं रूपं गृहीत्वा सप्तषष्टिषण्डीक्रियते, ते च सप्तषष्टिभागा उपरितनराशिमध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जात उपरितनो राशिरेकसप्ततिः, अधस्ताच्चैकोनसप्ततिः, तत उपरितनराशेरभिजित एकविंशतिः शोध्यते, अधस्तनराशेश्च नक्षत्रमण्डलं सप्तविंशतिः, तत उपरि पञ्चाशज्जाताः ५०, अधस्ताद् द्विचत्वारिंशज्जाताः ततः पुनरप्युपरितनराशेरेकविंशतिः शुद्धा, अधस्ताच्च सप्तविंशतिः, तत उपर्येकोनत्रिंशत् २९ जाता अधस्तात् पंचदश १५, ततो भूयोऽप्युपरितनराशेरभिजित एकविंशतिः शोध्यते, अधस्ताच्च पंचदशतः त्रयोदशकमंकस्थानं पुनर्वसुनक्षत्रपर्यन्तसूचकमतः पुनर्वसुपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषौ[२] द्वौ तिष्ठतः, ताभ्यां द्वे नक्षत्रे शुद्धे,

१. बहुषु पुस्तकेषु अवमरात्रपातनमत्र न कृतं, ततः पुरतः सर्वत्राङ्कद्वयवृद्धिः यावत् चत्वारि नक्षत्राणि शुद्धयन्ति-पुष्योऽश्लेषा मघा पूर्वाफाल्गुनी चेति नक्षत्रचतुष्कशुद्धिः उत्तराफाल्गुन्या अष्टादशमुहूर्त्तादिषु सूर्योदय इति संपन्नं, परं तन्न युक्तिसहं न च सूत्रानुकूलमिति तदुपेक्ष्य क्वचित्कोऽप्ययं पाठोऽत्र धृतः । एष पाठः ताडपत्रे वर्तते - इति पु. प्रे. पार्श्व भागे निर्दिष्ट मस्ति । २. शेषाश्चत्वारस्तिष्ठन्ति, तेभ्यश्चत्वारि नक्षत्राणि शुद्धानि, तद्यथा-पुष्यः अश्लेषा मघा पूर्वफाल्गुनी च, अश्लेषा नक्षत्रं च द्व्यर्द्धक्षेत्रमिति तद्गताः पञ्चदश मुहूर्त्ताः शुद्धाः, पञ्चदश तिष्ठन्ति, उपरि च तिष्ठन्त्यष्टौ- J ॥ अत्र स्थाने यदि अवमरात्रपातनं न क्रीयते तदा एष अव पाठो ग्राह्यः, अन्यथा तु उक्त पाठ एवोचितो भासते ॥

तद्यथा-पुष्योऽश्लेषा च, उपरि च तिष्ठन्त्यष्टौ, ते त्रिंशता गुण्यन्ते, जाते द्वे शते चत्वारिंशदधिके२४०, तयोः सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धास्त्रयो मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्यैकोनचत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागाः, अस्मिन् पुस्तके सर्वत्रापि अवमरात्राणां पातानमेवाङ्गी कृतं ज्ञातव्यम् तेन न किञ्चद् सङ्गतम् →[1]तत आगतं मघानक्षत्रस्य त्रिषु मुहूर्त्तेष्वेकस्य च← मुहूर्त्तस्य सत्केष्वेकोनचत्वारिंशत्संख्येषु सप्तषष्टिभागेषु चन्द्रेण युक्तेषु पञ्चदशकानन्तरं पंचम्यां सूर्य उदित इति, तथा युगे प्रथमदिवसे प्रतिपदि केन नक्षत्रेण सह युक्तश्चन्द्र इति चिन्तायां पाश्चात्ययुगपर्वसंख्या ध्रियते चतुर्विंशं शतं १२४, तत् पंचदशभिर्गुण्यते, जातानि षष्टयधिकान्यष्टादश शतानि १८६०, युगे च त्रिंशदवमरात्रा इति तेभ्यस्त्रिंशत्, पात्यते, जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि, तेषां द्व्यशीत्या भागो ह्रियते, लब्धा द्वार्विंशतिः उपरि न्यस्यते, न्यस्य च चतुर्भिगुण्यते, जाताऽष्टाशीतिः, शेषमधस्तादुद्धरति षड्विंशतिः२६, तत्रोपरितनराशेरेकविंशतिरभिजितः शोध्यते, स्थिता पश्चात्सप्तषष्टिः तया च किलैकं नक्षत्रं लभ्यते, अधस्ताच्च षड्विंशतिरिति सर्वसङ्कलनया सप्तविंशतिरपि नक्षत्राण्युत्तराषाढापर्यन्तानि शुद्धानि, तत आगतमुदयसमय एव अभिजिन्नक्षत्रं चन्द्रेण सह योगमुपयातीति, तथा युगे द्वितीयेऽहोरात्रे द्वितीयायां केन नक्षत्रेण सह युक्तश्चन्द्र ? इति चिन्तायां पाश्चात्या तिथिरतिक्रान्ता प्रतिपल्लक्षणा तत्सङ्ख्या एकको ध्रियते, स द्व्यशीत्या भागं न सहते, ततः सप्तषष्टिभागीक्रियते, तस्मादेकविंशतिरभिजितः शोध्यते, स्थिता पश्चात् षट्चत्वारिंशत् ४६, सा मुहूर्त्तकरणार्थं त्रिंशता गुण्यते, जातानि त्रयोदश शतान्यशीत्यधिकानि १३८०, तेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा मुहूर्त्ता विंशतिः २०, स्थिता पश्चाच्चत्वारिंशत् ४०, आगतं श्रवणनक्षत्रस्य विंशतिर्मुहूर्त्तेषु एकस्य च मुहूर्त्तस्य चत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु चन्द्रेण भुक्तेषु युगे द्वितीयेऽहोरात्रे द्वितीयायां सूर्य उदयते, एवं सर्वत्रापि भावनीयम् ॥ १५५-१६० ॥ सम्प्रति यावान् सूर्यस्य नक्षत्रेण योगस्तावन्तमभिधित्सुराह—

ગાથાર્થ :- પર્વ પંદરગુણ તિથિસહિત અવમરાત્ર પરિહીન બ્યાસીથી વિભક્તે જે અંશો મળ્યા તે જાણવા. જે લબ્ધભાગ છે તેને નિયમા ચાર ગુણો કરવો અને એમાંથી અભિજિત્ના ૨૧ અંશો બાદ કરવા, શેષ રાશિમાંથી ૨૭ નક્ષત્ર મંડળો બાદ કરવા, અભિજિત્ની બાદબાકીના સંભવમાં આ વિધિ હોય છે. ॥ ૧૫૫-૫૭ ॥ શેષ

---

१. →←चिह्नद्वय मध्यवर्ति पाठ स्थाने "त्रयश्च मुहूर्त्ताः प्रागुक्तेषु पञ्चदशसु मुहूर्त्तेषु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते जाता अष्टादश मुहूर्त्ताः, तत आगतमुत्तराफल्गुनीनक्षत्रस्य अष्टादशमुहूर्त्तेषु एकस्य च" इति पु. प्रे. पार्श्वभागे ॥

રાશિમાંથી ૧ રૂપ લઈને ૬૭ ભાગ કરાય તે ભાગો લબ્ધરાશિમાં નાખો પછી તેમાંથી અભિજિત્ નક્ષત્રના ૨૧ ભાગો પૂર્વક્રમથી બાદ કરો, બાદ કરીને ૫, ૧૦, ૧૩, ૧૮, ૨૨, ૨૭ નંબરના સાર્ધ ક્ષેત્ર નક્ષત્રો બાદ કરો તે ભાદ્રપદાદિથી અષાઢા સુધીના છે. ॥ ૧૫૯ ॥ એ બાદ કરીને જે શેષ રહે તે નક્ષત્ર હોય તે શેષને ૩૦ થી ગુણી ૬૭ ભાગ કરતાં જે મળે તે મુહૂર્તો જાણવા. ॥ ૧૬૦ ॥

ટીકાર્થ :- જે દિવસે ચન્દ્રની સાથે યુક્ત નક્ષત્ર જાણવાની ઈચ્છા છે તે દિવસથી પહેલાં જે પર્વો યુગમાં પસાર થયેલા છે તે સંખ્યાથી વિચારી તે સંખ્યા ધારણ કરવી. સૂત્રમાં પર્વસંખ્યા પણ ઉપચારથી પર્વ કહેવાયેલી છે. પર્વ પંદરતિથિ રૂપ છે એટલે તે ૧૫થી ગુણાય. ગુણિને તે પર્વોની ઉપર વિવક્ષિત તિથિથી જે પૂર્વે અતિત તિથિઓ છે તેના સહિત તે પર્વ કરવું. અર્થાત્ - પંદરથી ગુણ્યા પછી પર્વના ઉપરની તિથિઓ વ્યતિત થયેલી પર્વમાં નાંખવી. પછી જે અવમરાત્રો અતિક્રાન્ત પર્વોમાં ગયા તેનાથી પરિહીન કરવું. અર્થાત્ એમાંથી અવમરાત્રો બાદ કરવા. પછી ૮૨થી ભાગ કરવો. તે ભાગમાં જે આવ્યું અને જે અંશો બચ્યા તે બુદ્ધિથી સમ્યગ્ અવધારણ કર. મળેલા ને ઉપર સ્થાપ. અંશો નીચે રાખ. લબ્ધ છે એનો રાશિ તરીકે વ્યવહાર કરવો અને અંશો શેષ રાશિ તરીકે ગણવા, ત્યાં જે ભાગલબ્ધ છે તેને નિયમા ચાર ગુણું કરવું. કર્યા પછી લબ્ધરૂપ રાશિમાંથી અભિજિત્ નક્ષત્રના ૨૧ ભાગો બાદ કર, શેષ રાશિમાંથી ૨૭ નક્ષત્રમંડળ બાદ કરવા. હવે, ઉપરનો રાશિ અલ્પ હોવાથી ૨૧નો બાદબાકી થઈ ન શકે તો શું કરવું ? શેષ નીચેના રાશિરૂપમાંથી ૧ રૂપ લઈને ૬૭ ભાગ કરવા અને ફરી તે ૬૭ ભાગ લબ્ધરાશિમાં નાખો અને નાંખીને તેમાંથી અભિજિત્ નક્ષત્રના ૨૧ ભાગો પૂર્વાનુસાર બાદ કરો, બાદ કરીને પાંચ-દશ-તેર-અઢાર-બાવીશ અને સત્તાવીશ રૂપ શોધ્ય એવા સાર્ધક્ષેત્ર પર્યન્ત સૂચક ભદ્રાપદાદિ - અષાઢ સુધીના નક્ષત્રોને બાદ કરો. તથા પંચક એટલે શ્રવણથી માંડીને ઉત્તરભદ્રાપદા રૂપ સાર્ધ ક્ષેત્ર પર્યન્ત સૂચક. દશક રોહિણી રૂપ સાર્ધ ક્ષેત્ર સીમા સૂચક, તેરસ - પુનર્વસુરૂપ સાર્ધક્ષેત્ર સીમા સૂચક, અઢારમી-ઉત્તરાફાલ્ગુની, ૨૨મી વિશાખા તેમજ ૨૭મી સમસ્ત નક્ષત્રમંડળ સમાપ્તિ સૂચિકા અર્થાત્ ઉત્તરાષાઢારૂપ સાર્ધક્ષેત્ર સીમા સૂચિકા. આ શોધેલા અને તેના ઉપરના નક્ષત્રો હોતે છતે જે બચે તે આદાન નક્ષત્ર જાણવું. અને જે ઉપરના શેષ તેને ૩૦થી ગુણીને ૬૭થી ભાગ કરતાં જે મળ્યા તે મુહૂર્તો જાણવા. ત્યાં પણ અવશેષ-બચેલા અંશો મુહૂર્તના ૬૭ ભાગો જાણવા આ રીતે કરણગાથા સમજાવી. હવે, ભાવના કરાય છે-

યુગના પ્રથમ સંવત્સરમાં ૧૦ પર્વ ગયા પછી પાંચમના દિવસે ચંદ્રનો કયા નક્ષત્ર સાથે યોગ હોય છે ? એવી જિજ્ઞાસામાં પર્વસંખ્યા ૧૦ ધારવી. તેને ૧૫થી ગુણવી

૧૫૦ થયા. પાંચમના દિવસે નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ જાણવો છે એટલે ૧૦ પર્વ ઉપર ૪ તિથિઓ ગઈ તે એમાં નાખવી. ૧૫૪ થયા દશ પર્વમાં બે અવમરાત્રો છે તે એમાંથી બાદ કરવી ૧૫૨. તેને ૮૨થી ભાગ કરતાં ૧ આવ્યો તે ઉપર મૂકવો, એને ૪ થી ગુણવો એટલે ૪ થયા. નીચે શેષ ૭૦ બચ્યા ત્યાં ઉપરનો રાશિ અલ્પ હોવાથી ૨૧ એમાંથી બાદ થતા નથી તેથી ૭૦માંથી ૧ રૂપ લઈને ૬૭ ભાગ કરવા તે ૬૭ ભાગો ઉપરની રાશિમાં નાંખવા એટલે ૪ + ૬૭ = ૭૧ થયા અને નીચે ૬૯ થયા. $\frac{૭૧}{૬૯}$ તે પછી ઉપરની રાશિમાંથી અભિજિત્‌ના ૨૧ બાદ કરવા અને નીચેની રાશિમાંથી નક્ષત્રમંડળ ૨૭ બાદ કરવું એટલે $\frac{૭૧}{૬૯} - \frac{૨૧}{૨૭} = \frac{૫૦}{૪૨}$ ફરીથી ઉપરની રાશિમાંથી ૨૧ અને નીચેમાંથી ૨૭ બાદ કરવા એટલે $\frac{૨૯}{૧૫}$ થયા. પછી ફરીથી ઉપરની રાશિમાંથી ૨૧ બાદ કરવા અને નીચેનામાંથી ૧૫માંથી ૧૩મા અંક સ્થાનવાળું પુનર્વસુ નક્ષત્ર સીમા સૂચક બાદ કરવું. પુનર્વસુ સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. શેષ ૨ વધ્યા $\frac{૨૯}{૧૫} - \frac{૨૧}{૧૩} = \frac{૮}{૨}$ તેના દ્વારા પુષ્ય અને અશ્લેષા એ બે નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. ઉપર ૮ રહ્યા તેને મુહૂર્ત લાવવા માટે ૩૦થી ગુણતાં ૨૪૦ થયા. તેના ૬૭થી ભાગ કરતાં ૩$\frac{૩૯}{૬૭}$ મુહૂર્ત આવ્યા. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે મઘા નક્ષત્રના ૩$\frac{૩૯}{૬૭}$ ભાગ મુહૂર્ત ચંદ્ર દ્વારા ભોગવાતે છતે ૧૦ પર્વ પછી પાંચમના દિવસે સૂર્ય ઉગે છે. તથા યુગમાં પ્રથમ દિવસે ચન્દ્ર કયા નક્ષત્ર સાથે યોગ કરે છે ? એની વિચારણામાં પાછળના યુગની પર્વ સંખ્યા ૧૨૪ ધારવી. તેને ૧૫થી ગુણવા એટલે ૧૮૬૦ થાય અને ૧ યુગમાં ૩૦ અવમરાત્રો છે તે બાદ કરવા એટલે ૧૮૩૦ થયા. તેનો ૮૨થી ભાગ કરવો એટલે ૨૨ આવ્યા તેને ઉપર મૂકવા અને ૪ થી ગુણવા એટલે ૮૮ થયા. શેષ નીચે મૂકવી તે ૨૬ છે, પછી ઉપરની રાશિમાંથી અભિજિત્‌ બાદ કરવું. ૮૮-૨૧ = ૬૭, તેનાથી એક નક્ષત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. નીચેની સંખ્યા ૨૬ છે એટલે સર્વસંકલનાથી ૧ + ૨૬ = ૨૭ નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. તેથી એ પરિણામ આવ્યું કે ઉદય સમયે જ અભિજિત્‌ નક્ષત્ર ચંદ્ર સાથે યોગ કરે છે,

પ્ર. યુગમાં ૨ જા અહોરાત્રમાં બીજ તિથિમાં ચંદ્ર કયા નક્ષત્રથી યુક્ત છે ?

ઉ. પાછળની પ્રતિપદા રૂપ તિથિ પસાર થઈ તેની સંખ્યા ૧ ધારણ કરવી, તેનો ૮૨ થી ભાગ ન થાય એટલે ૬૭ ભાગ કરવા, તેમાંથી ૨૧ અભિજિત્‌ના ભાગ બાદ

કરવા એટલે પાછળ ૪૬ વધ્યા. તેને મુહૂર્ત્ત કરવા ૩૦ થી ગુણવા એટલે ૧૩૮૦ થાય છે. તેનો ૬૭થી ભાગ કરતા ૨૦ મુહૂર્ત આવ્યા. અર્થાત્ શ્રવણ નક્ષત્રના ૨૦ મુહૂર્ત ચંદ્ર દ્વારા ભોગવાતે છતે બીજા અહોરાત્રમાં બીજ તિથિમાં સૂર્ય ઊગે છે એમ સર્વત્ર ભાવના કરવી. ॥ ૧૫૫-૧૬૦॥

હવે સૂર્યનો નક્ષત્ર સાથે જેટલો યોગ છે તે જણાવે છે.

अभिई छच्च मुहुत्ते चत्तारि य केवले अहोरत्ते ।
सूरेण समं वच्चइ एत्तो सेसाण वोच्छामि ॥ १६१ ॥
[[1] जं रिक्खं जावइए वच्चइ चंदेण भाग सत्तट्ठी ।
तं पणभागे राइंदियस्स सूरेण तावइए ॥ १६२ ॥]
सयभिसया भरणीए अद्दा अस्सेस साइ जेट्ठा य ।
वच्चंति मुहुत्ते एक्कवीस छच्चेवऽहोरत्ते ॥ १६३ ॥
तिन्नेव उत्तराइं पुणव्वसू रोहिणी विसाहा य ।
वच्चंति मुहुत्ते तिण्णि चेव वीसं अहोरत्ते ॥ १६४ ॥
अवसेसा नक्खत्ता पन्नरसवि सूरसहगया जंति ।
बारस चेव मुहुत्ते तेरस य समे अहोरत्ते ॥ १६५ ॥

अभिजिन्नक्षत्रं सूर्येण समं व्रजति चतुरः 'केवलान्' परिपूर्णान् अहोरात्रान्, षट् च मुहूर्त्तान् यावत् कथमेतदवसीयते? इति चेदुच्यते-इह पूर्वाचार्यप्रदर्शितमेतद्विषयमिदं करणम्- 'जं रिक्ख' मित्यादि, यन्नक्षत्रं यावतः सप्तषष्टि-भागान् चन्द्रेण समं व्रजति तन्नक्षत्रमहोरात्रस्य सत्कान् तावतः पञ्च भागान् सूर्येण समं व्रजति, तत्राभिजिदेकविंशतिं सप्तषष्टि-भागान् चन्द्रेण समं वर्त्तते, तत एतावतः पञ्च भागानहोरात्रस्य सूर्येण समं वर्त्तनमवसेयम्, एकविंशतेश्च पञ्चभिर्भागे हृते लब्धाश्चत्वारोऽहोरात्राः, एकः पञ्चभागोऽवतिष्ठते, स त्रिंशता गुण्यते, जाता त्रिंशत्, तस्याः पञ्चभिर्भागे हृते लब्धाः षड् मुहूर्त्ता इति, उत ऊर्ध्वं शेषाणामपि नक्षत्राणां सूर्येण समं योगान् कालपरिणामधिकृत्य वक्ष्यामि ॥१६१-१६२॥ प्रतिज्ञातमेव

१. "एषा गाथा - म. वि., ज० खं० जेटि० खंटि० आदर्शेषु नास्ति । श्रीमलयगिरिचरणैरपीयं गाथा वृत्तौ न मूलग्रन्थतया निर्दिष्टाऽस्ति, किन्तु पूर्वाचार्यगाथात्वेनोद्धृताऽस्ति, अपि च - यद्यपि पु० प्रतिसमानेषु केषुचित् प्राचीनेषु ज्योतिष्करण्डक मूलग्रन्थादर्शेष्वेयं गाथा प्राप्यते तथापि "एत्तो सेसाण वोच्छामि" इति अस्यां १६१ गाथायां प्रतिज्ञानात् प्रतिज्ञातार्थं प्रतिपादनान्तराले करणगाथायाः असाङ्गत्याद् नेयं मूलग्रन्थगाथेति मूले आदृता नास्ति ।" इति म. वि. संस्करणे प्र. ३७ टि. ४ ॥

निर्वाहयति-शतभिषग् भरण्यार्द्रा अश्लेषा स्वातिः जेष्ठा चेत्येतानि षड् नक्षत्राणि प्रत्येकं सूर्येण समं व्रजन्ति षडेवाहोरात्रानेकविंशतिं च मुहूर्त्तान्, तथाहि-एतानि नक्षत्राणि चन्द्रेण समं सार्द्धान् त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यान् सप्तषष्टिभागान् व्रजंति, तत एतावतः पञ्चभागान् अहोरात्रस्य सूर्येण समं व्रजंतीति प्रत्येकं, [सार्ध] त्रयस्त्रिंशतश्च पञ्चभिर्भागे लब्धाः षडहोरात्राः, पश्चादवतिष्ठन्ते सार्द्धास्त्रयः पञ्चभागाः, ते सवर्णनायां जाताः सप्त, ते त्रिंशता गुण्यन्ते, जाते द्वे शते दशोत्तरे २१०, तेषां परिपूर्णमुहूर्त्तानयनाय दशभिर्भागे ह्रते लब्धा एकविंशतिर्मुहूर्त्ताः ॥ १६३ ॥ तिस्र उत्तराः, तद्यथा-उत्तरभद्रपदा उत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढा च, तथा पुनर्वसुः रोहिणी विशाखा च, प्रत्येकमेतानि षड् नक्षत्राणि सूर्येण समं व्रजन्ति त्रीनेव मुहूर्त्तान् विंशतिं चाहोरात्रान्, एतानि हि षडपि नक्षत्राणि चन्द्रेण समं सप्तषष्टिभागानां शतमेकस्य च भागस्यार्द्धं प्रत्येकं व्रजन्ति, तत एतावतः पञ्चभागानहोरात्रस्य सूर्येण समं व्रजनमवगन्तव्यं, शतस्य च पञ्चभिर्भागे ह्रते लब्धा विंशतिरहोरात्राः, यदप्येकैकस्य पञ्चभागस्यार्द्धमुद्धरति तदपि त्रिंशता गुण्यते, जाता त्रिंशत्, तस्या दशभिर्भागे ह्रते लब्धास्त्रयो मुहूर्त्ता इति ॥ १६४ ॥ 'अवशेषाणि' श्रवणधनिष्ठाप्रभृतीनि नक्षत्राणि पञ्चदशापि सूर्येण सहगतानि यान्ति त्रयोदश समान्-परिपूर्णानहोरात्रान् द्वादश च मुहूर्त्तान् यावत्, तथाहि-अमूनि परिपूर्णान् सप्तषष्टिभागान् चंद्रेण समं व्रजन्ति, ततः सूर्येण सहैतानि पञ्चभागानप्यहोरात्रस्य सप्तषष्टिसङ्ख्यान् गच्छन्ति, सप्तषष्टेश्च, पञ्चभिर्भागे ह्रते लब्धास्त्रयोदशाहोरात्राः, शेषौ च द्वौ भागौ तिष्ठतस्तौ त्रिंशता गुण्येते जाता षष्टिः, तस्याः पञ्चभिर्भागे ह्रते लब्धा द्वादश मुहूर्त्ता इति ॥१६५॥ सम्प्रत्यादानविसर्गपरिज्ञाननिमित्तं सूर्यविषयं करणमाह—

गाथार्थ :- અભિજિત્ નક્ષત્ર સૂર્ય સાથે ફક્ત ૪ અહોરાત્ર તથા ૬ મુહૂર્ત સુધી જાય છે. એ પછી શેષ નક્ષત્રોની ગતિ વર્ણવીશ. ॥ ૧૬૧ ॥ જે નક્ષત્ર જેટલા સડસઠ ભાગો ચંદ્રની સાથે ચાલે છે. તે નક્ષત્ર અહોરાત્ર સંબંધિ તેટલા પાંચ ભાગ સૂર્ય સાથે ચાલે છે. શતભિષક્, ભરણી, આર્દ્રા, સ્વાતિ, જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રો ૬ અહોરાત્ર + ૨૧ મુહૂર્ત ચાલે છે. ત્રણ ઉત્તરા, પુનર્વસુ, રોહિણી, વિશાખા. આ ૬ નક્ષત્રો ૨૦ અહોરાત્ર + ૩ મુહૂર્ત ચાલે છે. બાકીના પંદર નક્ષત્રો સૂર્યની સાથે ૧૩ પરિપૂર્ણ અહોરાત્ર + ૧૨ મુહૂર્ત ચાલે છે. ॥ ૧૬૨-૧૬૫ ॥

ટીકાર્થ :- અભિજિત્ નક્ષત્ર સૂર્ય સાથે પરિપૂર્ણ ૪ અહોરાત્ર અને ૬ મુહૂર્ત સુધી ચાલે છે. તે કઈ રીતે જાણવું ? અહીં પૂર્વાચાર્ય દ્વારા બતાવેલું આ વિષયમાં આ કરણ

છે. જે નક્ષત્ર જેટલા ૬૭ ભાગો ચંદ્ર સાથે ચાલે છે તે નક્ષત્ર અહોરાત્રના તેટલા પાંચ ભાગ સૂર્યની સાથે ચાલે છે. ત્યાં અભિજિત્ $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગો ચંદ્ર સાથે વર્તે છે, તેથી એટલા પાંચ ભાગો અહોરાત્રના સૂર્ય સાથે તેનું વર્તન જાણવું. ૨૧નો ૫થી ભાગ કરવો એટલે ૪ અહોરાત્ર તથા $\frac{૧}{૫}$ ભાગ બાકી રહે છે. તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦ થી ગુણતાં ૩૦ તેને ૫ થી ભાગ કરતાં ૬ મુહૂર્ત આવ્યા. એના પછી શેષ નક્ષત્રોનાં સૂર્ય સાથે યોગો કાળપરિમાણને આશ્રયીને કહીશું. ॥ ૧૬૧-૧૬૨ ॥ शतभिषक्, ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, જેષ્ઠા આ છ નક્ષત્રો પ્રત્યેક સૂર્ય સાથે ૬ અહોરાત્ર તથા ૨૧ મુહૂર્ત ચાલે છે. તે આ રીતે - આ નક્ષત્રો ચંદ્ર સાથે ૩૩$\frac{૧}{૨}$ ભાગો ચાલે છે. તેથી એટલા ૫ ભાગો અહોરાત્રના સૂર્ય સાથે ચાલે છે. સાડા ત્રેંત્રિશ ને ૫ થી ભાગ કરવાથી ૬ અહોરાત્ર આવ્યા પાછળ ૩$\frac{૧}{૨}$ ભાગ રહ્યા. તેના સવર્ણ કરવાથી ૭ આવ્યા તેને ૩૦ થી ગુણતાં ૨૧૦ થયા. તેના પરિપૂર્ણ મુહૂર્ત લાવવા માટે ૧૦ થી ભાગ કરતાં ૨૧ મુહૂર્ત આવ્યા. આ રીતે ૬ અહોરાત્ર તથા ૨૧ મુહૂર્તો આવ્યા. ॥ ૧૬૩ ॥ ત્રણ ઉત્તરા-ઉત્તરભદ્રપદા, ઉત્તરફાલ્ગુની તથા ઉત્તરાષાઢા તથા પુનર્વસુ, રોહિણી અને વિશાખા પ્રત્યેક આ છ નક્ષત્રો સૂર્યની સાથે ૨૦ અહોરાત્ર તથા ૩ મુહૂર્ત ચાલે છે. આ છ એ નક્ષત્રો ચંદ્ર સાથે ૧૦૦$\frac{૧}{૨}$ ભાગ ચાલે છે તેથી એટલા ૫ ભાગ અહોરાત્રના સૂર્ય સાથે તેમનું ગમન જાણવું. ૧૦૦નો ૫ થી ભાગ કરતાં ૨૦ અહોરાત્ર પરિપૂર્ણ આવ્યા તથા જે પણ $\frac{૧}{૫}$ ભાગનો $\frac{૧}{૨}$ ઉદ્ધરે છે અર્થાત્ $\frac{૧}{૧૦}$ ભાગ રહે છે તેમાં ૧ને ૩૦ થી ગુણતાં ૩૦ થયા. તેનો ૧૦થી ભાગ કરતા ૩ મુહૂર્તો આવ્યા. ॥ ૧૬૪ ॥ બીજા શ્રવણ-ઘનિષ્ઠા વગેરે પંદર નક્ષત્રો સૂર્યની સાથે ૧૩ પરિપૂર્ણ અહોરાત્રો તથા ૧૨ મુહૂર્તો ચાલે છે તે આ રીતે - આ નક્ષત્રો પરિપૂર્ણ ૬૭ ભાગો ચંદ્ર સાથે ચાલે છે તથા સૂર્ય સાથે આટલા ૫ ભાગ અહોરાત્રના ૬૭ ચાલે છે. ૬૭ ને ૫ થી ભાગ કરતા ૧૩ અહોરાત્રો આવ્યા. શેષ ૨ અહોરાત્ર રહ્યા. તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦ થી ગુણવા પછી ૫ ભાગ કરવા. ૨ × ૩૦ ÷ ૫ = ૧૨ મુહૂર્ત આવ્યા. ॥ ૧૬૫ ॥ હવે, આદાન-વિસર્ગ પરિજ્ઞાન માટે સૂર્યવિષયક કરણ બતાવે છે.

पव्वं पन्नरसगुणं तिहिसहियं ओमरत्तपरिहीणं ।
तीहिं छावट्ठेहिं संहिए सेसंमि सोहणगं ॥ १६६ ॥

चउवीसं च मुहुत्ता अट्ठेव य केवला अहोरत्ता ।
एए पुस्से सोज्झा एत्तो सेसाण वोच्छामि ॥ १६७ ॥

राइंदिया बिसट्ठी य, मुहुत्ता बारसुत्तरा फग्गु ।
सोलस सयं विसाहा वीसंदेवा य तेसीयं ॥ १६८ ॥

बि चउप्पण्णा छच्चेव मुहुत्ता उत्तरा उ पोट्ठवया ।
तिण्णेव एक्कवीसा छच्च मुहुत्ता उ रोहिणिया ॥ १६९ ॥

[जोगो] तिन्नेगट्ठा बारस य मुहुत्ता सोहणं पुणव्वसुणो ।
जं सोहणं न गच्छइ तं नक्खत्तं तु सूरगयं ॥ १७० ॥

युगमध्ये विवक्षितादिनात्प्राग् यानि पर्वाण्यतीतानि तत्सङ्ख्या स्थाप्यते, स्थापयित्वा च पञ्चदशभिर्गुण्यते, ततो विवक्षिताद् दिनात् प्राक्पर्वणामुपरि यास्तिथयोऽतिक्रान्तास्तत्-सहिताः क्रियन्ते, ततस्तदनन्तरमधिकृतादिनादर्वाग् ये गता अवमरात्रास्तैः परिहीनः क्रियते, ते ततः पात्यन्त इत्यर्थः, ततः शेषस्य त्रिभिः शतैः षट्षष्टैः-षट्षष्ट्यधिकैर्विभजेत्-भागं हरेत्, भागे च हृते यच्छेषं तस्मिन् शेषे 'शोधनकं' वक्ष्यमाणस्वरूपं कुर्यात् ॥ १६६ ॥ तत्र यस्मिन् शोधनके शुद्धे यन्नक्षत्रं शुद्धं भवति तदेतन्निरूपयन्नाह- 'चउवी'त्यादि, चतुर्विंशतिर्मुहूर्त्ता अष्टौ च केवलाः- परिपूर्णा अहोरात्राः, एते एतावन्तो मुहूर्त्ता अहोरात्राश्च 'पुष्ये' पुष्यनक्षत्रे शोध्याः, किमुक्तं भवति ?-एतेषु शोधितेषु पुष्यनक्षत्रं शोधितं भवतीति अत ऊर्ध्वं शेषाणां नक्षत्राणां शोधनकानि वक्ष्ये ॥ १६७ ॥ तान्येव क्रमेणाह- 'द्वाषष्टिः' द्वाषष्टिसंख्यानि रात्रिन्दिवानि द्वादश च मुहूर्त्ताः, एतावति शोधिते उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रं शुद्धं भवति, तथा 'षोडशं' षोडशाधिकं शतं विशाखा विशाखापर्यंतसूचकं, ततस्तस्मिन् शोधिते विशाखान्तानि नक्षत्राणि शोधितानि भवन्तीति भावः, तथा 'त्र्यशीतं' त्र्यशीत्यधिकं शतं 'विष्वग्देवाः' विष्वग्देवाधिपतिरुत्तराषाढा इत्यर्थः, अत्राप्ययं भावार्थः-त्र्यशीत्यधिकं शतमुत्तराषाढापर्यंतसूचकमिति ॥ १६८ ॥ द्वे शते चतुष्पंचाशे-चतुष्पंचाशदधिके षट् च मुहूर्त्ता उत्तराषोष्ठपदा-उत्तराभाद्रपदा उत्तरभद्रपदपर्यन्तसूचक इत्यर्थः, ततस्त्रीणि शतान्येक-

१. 'भये अंसगसेसम्मि' पा.सू., 'गएहिं' जं सेसं तं वियाणहि जे०खं० । इत्यपि पाठभेदा उपलभ्यन्ते ॥

विंशतानि-एकविंशत्यधिकानि षड् मुहूर्त्ताः 'रोहिणी'रोहिणीसूचकाः ॥ १६९ ॥ त्रीणि शतान्येकषष्टानि-एकषष्ट्यधिकानि द्वादश मुहूर्त्ताः, एतावच्छोधनकं 'पुनर्वसोः' पुनर्वसुनक्षत्रस्य, एतानि च शोधनकानि पुष्यं मुक्त्वा शेषाणि द्व्यर्द्धक्षेत्रपर्यन्तानामुक्तानि, तदेतेषामपान्तराले यानि नक्षत्राणि तान्यात्मीयेन प्रमाणेन शोध्यन्ते - तद्यथा - अर्द्धक्षेत्राणि षड्भिरहोरात्रैरेकविंशत्या च मुहूर्त्तैः, समक्षेत्राणि त्रयोदशभिर्दिनैर्द्वादशभिश्च मुहूर्त्तैः, व्यर्द्धक्षेत्राणि विंशत्या दिनैस्त्रिभिश्च मुहूर्त्तैरिति, यत्पुनरुद्धरितं शोधनं न गच्छति तन्नक्षत्रं सूर्यगतमवसेयं, योऽपि च राशिः स्तोकतया षट्षष्ट्यधिकशतत्रयभागं न सहते तत्रापि यथायोगं शोधनं कर्त्तव्यम्। उक्तं करणं, सम्प्रत्येतद्विषया भावना क्रियते-युगस्य प्रथमे संवत्सरे चान्द्रे दशसु पर्वस्वतिक्रान्तेषु पंचम्यां केन नक्षत्रेण सह योगो दिवसाधिपतेः ? इति चिन्तायां पर्वसंख्या दश ध्रियन्ते, ते पंचदशभिर्गुण्यन्ते, जातं पंचाशदधिकं शतं १५०, दशानां च पर्वणामुपरि पंचम्याः प्राक् तिथयोऽतिक्रान्ताश्चतस्रः, ततस्तास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातं चतुष्पंचाशदधिकं शतं १५४, दशसु च पर्वसु द्वाववमरात्रौ, ततस्तौ तस्मात्पात्येते, जातं द्विपंचाशदधिकं शतम् १५२, अयं च राशिः षट्षष्ट्यधिकशतत्रयभागं न सहते ततो यथासम्भवं शोधनकं कर्त्तव्यं, तत्र षोडशाधिकेन शतेन विशाखान्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषास्तिष्ठन्ति षट्त्रिंशत्- ततोऽनुराधा त्रयोदशभिरहोरात्रैर्द्वादशभिर्मुहूर्त्तैः शुद्धा, शेषाः तिष्ठन्ति द्वाविंशतिर्दिवसाः अष्टादश च मुहूर्त्ताः, पुनः षड्भिर्दिवसैरेकविंशत्या च मुहूर्त्तैर्ज्येष्ठा शुद्धा, शेषाः पंचदश दिवसाः सप्तविंशतिर्मुहूर्त्ता अवतिष्ठन्ते, तेभ्यस्त्रयोदशभिर्दिवसैर्द्वादशभिश्च मुहूर्त्तैर्मूलनक्षत्रं शुद्धं, शेषौ द्वौ दिवसौ पंचदश च मुहूर्त्तास्तिष्ठन्ति, एतावान् कालः पर्वदशकातिक्रमे पंचम्यां पूर्वाषाढाप्रविष्टस्य सूर्यस्याभूत् ॥ तथा युगस्य प्रथमसंवत्सरपर्यन्ते केन नक्षत्रेण सह समेतो भास्करः ? इति चिन्तायां प्रथमसंवत्सरे पर्वाणि चतुर्विंशतिः, तानि पंचदशभिर्गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि ३६०, संवत्सरे च षड् अवमरात्रा इति षट् तेभ्यः पात्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि चतुष्पंचाशदधिकानि ३५४, अत्रापि त्रिभिः शतैः षट्षष्ट्यधिकैर्भागो न पूर्यते ततो यथासंभवं शोधनं कर्त्तव्यं, तत्र त्रिभिः शतैरेकविंशत्यधिकैः षड्भिश्च मुहूर्त्तै रोहिण्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषास्तिष्ठन्ति द्वात्रिंशदहोरात्राश्चतुर्विंशतिश्च मुहूर्त्ताः, तेभ्योऽपि त्रयोदशभिर्दिवसैर्द्वादशभिश्च मुहूर्त्तैर्मृगशिरोनक्षत्रं शुद्धं, शेषमवतिष्ठते एकोनविंशतिरहोरात्रा द्वादश च मुहूर्ताः, तेभ्योऽपि षड्भिर्दिवसैरेकविंशत्या च मुहूर्त्तैरार्द्रानक्षत्रं शुद्धं, शेषास्तिष्ठन्ति द्वादश दिवसा एकविंशतिर्मुहूर्त्ताः, एतावान् कालस्तदानीं पुनर्वसुनक्षत्रं प्रविष्टस्य सूर्यस्याभवत्, इह यन्नक्षत्रमहोरात्रं कालं यावच्चन्द्रेण सह योगमुपारूढं

वर्त्तते तस्य सूर्येण सह यावन्तं कालं योगस्तस्य त्रिंशत्तमभागप्रमाण एकः सूर्यमुहूर्त्तः, स च त्रयोदश मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिच्छिन्नस्य किंचित्समधिकाः सार्द्धास्त्रिपंचाशद्भागाः, एवंप्रमाणाश्च मुहूर्त्ता अर्द्धक्षेत्राणां पंचदश समक्षेत्राणां त्रिंशत् द्व्यर्द्धक्षेत्राणां पंचचत्वारिंशत्, तत्र द्वादशभिर्दिनैरेकविंशत्या च मुहूर्त्तैर्ये चतुष्पंचाशदधिकशतत्रयस्योपरि द्वादश द्वाषष्टिभागाश्चन्द्रसंवत्सरसत्कास्ते चाष्टाविंशति-संख्याः किंचित्समधिकाः सूर्यमुहूर्त्ता भवन्ति, शेषास्तु किंचित्समधिकाः एवंप्रमाणाः सूर्यमुहूर्त्ताः षोडश तिष्ठन्ति तेन, यदुच्यते **सूर्यप्रज्ञप्तौ** [सूत्र ७१]- "[१]**जे णं दोच्चस्स संवच्छरस्स आई से णं पढमस्स चंदसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समए, तं समयं च णं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ? ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं आसाढाणं छव्वीसं मुहुत्ता छव्वीसं च बावट्ठीभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठीहा छेत्ता चउपण्णं चुन्निया भागा सेसा, तं समयं च णं सूरे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ? ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स सोलस मुहुत्ता अट्ठ य बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छित्ता बीसं चुण्णिया भागा सेसा**" इति ॥ १७० ॥ संप्रत्यर्द्धक्षेत्रसमक्षेत्रद्व्यर्द्ध-क्षेत्राणां नक्षत्राणां सूर्ययोगविषयकालपरिमाणज्ञापनार्थं करणमाह–

ગાથાર્થ :- પર્વ પંદરગણું, તિથિસહિત અવમરાત્ર પરિહીન કરવું પછી ૩૬૬ સાથે ભાગ કરતાં જે શેષ રહે તેને શોધનક કરવું. ॥ ૧૬૬ ॥ પુષ્ય નક્ષત્રમાં આઠ પરિપૂર્ણ અહોરાત્રો તથા ચોવીશ મુહૂર્તો હોય છે. એ પછી શેષ નક્ષત્રોનું જણાવીશું. ૬૨ અહોરાત્રો અને ૧૨ મુહૂર્તો બાદ કરતાં ઉત્તરા ફાલ્ગુની શુદ્ધ થાય છે તથા ૧૧૬ બાદ કરતાં વિશાખા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. ૧૮૩ બાદ કરતા વિશ્વદેવનું ઉત્તરાષાઢા શુદ્ધ થાય છે. ૨૫૪ અહોરાત્ર + ૬ મુહૂર્ત બાદ કરતાં ઉત્તરાભાદ્રપદા શુદ્ધ થાય છે ત્યારબાદ ૩૨૧ અહોરાત્ર + ૬ મુહૂર્ત બાદ કરતાં રોહિણી સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. ૩૬૧ અહોરાત્ર તથા બાર મુહૂર્ત બાદ કરતાં પુનર્વસુ નક્ષત્ર શુદ્ધ થાય છે. જેની બાદબાકી ન થઈ તે સૂર્યગત નક્ષત્ર જાણવું. ॥ ૧૭૦ ॥

---

१. यद् द्वितीयस्य संवत्सरस्यादि तत्प्रथमस्य चंद्रसंवत्सरस्य पर्यवसानोऽनंतरपश्चात्कृतः समयः, तं समयं च चंद्रः केन नक्षत्रेण युज्यते ? उत्तराभिरषाढाभिः, उत्तराणामषाढानां षड्विंशति मुंहूर्ताः षड्विंशतिश्च द्वाषष्टि भागा मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छिन्ना चतुष्पञ्चाशच्चूर्णिता भागाः शेषाः, तं समयं च सूर्यः केन नक्षत्रेण युज्यते ? पुनर्वसुना, पुनर्वसोः षोडश मुहूर्ता अष्ट च द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छिन्ना विंशतिश्चूर्णिता भागाः शेषाः ।

ટીકાર્થ :- યુગમાં વિવક્ષિત દિવસથી પહેલાં જે પર્વો વીત્યા તે સંખ્યા સ્થાપવી, સ્થાપીને તેને ૧૫થી ગુણવા, પછી વિવક્ષિત દિવસથી પહેલા પર્વોના ઉપર જે તિથિઓ ગઈ તેને જોડવી, ત્યારબાદ અધિકૃત દિવસના પહેલા જે અવમરાત્રો ગયા છે તે બાદ કરવા, ત્યારબાદ શેષનો ૩૬૬થી ભાગ કરતાં જે શેષ રહે તેને શોધનક કરવું. ॥૧૬૬॥ ત્યાં જે શોધનક શુદ્ધ થતા જે નક્ષત્ર શુદ્ધ થાય તેનું નિરૂપણ કરે છે. પરિપૂર્ણ ૮ અહોરાત્રો અને ૨૪ મુહૂર્તો આટલા પુષ્યનક્ષત્રમાં બાદ કરવા અર્થાત્ આટલા બાદ કરતા પુષ્ય નક્ષત્ર શોધિત થાય છે. ॥ ૧૬૭ ॥ એના પછી બચેલા નક્ષત્રોના શોધકો કહીશું. તેને જ ક્રમથી જણાવે છે. ૬૨ અહોરાત્ર તથા ૧૨ મુહૂર્ત બાદ કરતાં ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર શુદ્ધ થાય છે તથા ૧૧૬ અહોરાત્ર બાદ કરતા વિશાખા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. ૧૮૩ અહોરાત્ર બાદ કરતાં વિષ્વગ્દેવ અધિષ્ઠિત ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૬૮ ॥ ૨૫૪ અહોરાત્ર તથા ૬ મુહૂર્તો બાદ કરતા ઉત્તરાભાદ્રપદાના અંત સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે ત્યારબાદ ૩૨૧ અહોરાત્ર તથા ૬ મુહૂર્તો બાદ કરતાં રોહિણી સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૬૯ ॥ ૩૬૧ અહોરાત્ર તથા ૧૨ મુહૂર્તો બાદ કરતા પુનર્વસુ નક્ષત્ર આવે છે. આ બધા શોધનકો પુષ્યનક્ષત્ર વિનાના સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રો કહેલા છે. એમના અંતરાલમાં જે નક્ષત્રો છે તે પોતાના પ્રમાણોથી શોધાય છે તે આ રીતે અર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રો ૬ અહોરાત્ર તથા ૨૧ મુહૂર્તના છે, સમક્ષેત્રવાળા ૧૩ અહોરાત્ર ૧૨ મુહૂર્તના છે. સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રો ૨૦ દિવસ તથા ૩ મુહૂર્તના છે તથા જે ઉદ્ધરિત નક્ષત્ર શોધનકને પ્રાપ્ત થતું નથી તે નક્ષત્ર સૂર્યગત નક્ષત્ર જાણવું અને જે પણ રાશિ અલ્પ હોવાથી ૩૬૬ ભાગને યોગ્ય નથી ત્યાં પણ યથાયોગ શોધન કરવું. કરણની વાત કહી હવે તેના વિષયની ભાવના કરાય છે.

પ્ર. યુગના પ્રથમ ચાંદ્ર સંવત્સરમાં દશ પર્વો પસાર થતાં પાંચમના દિવસે કયા નક્ષત્ર સાથે સૂર્યનો યોગ થાય છે ?

ઉ. પર્વ સંખ્યા ૧૦ ધારણ કરો તેને ૧૫થી ગુણો એટલે ૧૫૦ થયા. દશ પર્વોની ઉપર પાંચમના પહેલા ૪ તિથિઓ પસાર થઈ એટલે તે તેમાં નાખવી. તેથી ૧૫૪ થયા દશ પર્વમાં ૨ અવમરાત્રો છે તે એમાંથી બાદ કરતા ૧૫૨ થયા. આ રાશિ ૩૬૬ના ભાગને યોગ્ય નથી એટલે યથાસંભવ શોધનક કરવો. ત્યાં ૧૧૬ અહોરાત્રથી વિશાખા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. શેષ ૩૬ રહ્યા તેમાંથી અનુરાધા નક્ષત્ર ૧૩ અહોરાત્ર ૧૨ મુહૂર્તથી શુદ્ધ છે શેષ ૨૨ દિવસ ૧૮ મુહૂર્ત રહ્યા તેમાંથી ૬ દિવસ ૨૧ મુહૂર્તનું

જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર શુદ્ધ બાદ કરવું એટલે શેષ ૧૫ દિવસ ૨૭ મુહૂર્ત રહ્યા. તેમાંથી ૧૩ દિ. ૧૨મુ.નું મૂળ નક્ષત્ર શુદ્ધ થાય છે એટલે હવે શેષ ૨ દિવસ ૧૫ મુહૂર્તો રહ્યા. આટલો કાળ ૧૦ પર્વ પસાર થયા પછી પાંચમના દિવસે પૂર્વાષાઢામાં પ્રવેશેલા સૂર્યનો થયો.

પ્ર. યુગના પ્રથમ સંવત્સરના અંતે કયા નક્ષત્રથી સૂર્ય યુક્ત હોય છે ?

ઉ. પ્રથમ સંવત્સરમાં ૨૪ પર્વો હોય છે તેને ૧૫થી ગુણતાં ૩૬૦ થયા. સંવત્સરમાં ૬ અવમરાત્રો તે તેમાંથી બાદ કરતા ૩૫૪. અહીં પણ ૩૬૬થી ભાગ આવતો નથી એટલે યથાસંભવ શોધન કરવું ત્યા ૩૨૧ દિ. ૬ મુહૂર્તો દ્વારા રોહિણી સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. શેષ ૩૨ દિ. ૨૪ મુ. બચ્યા. તેમાંથી પણ ૧૩ દિ - ૧૨ મુહૂર્તનું મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર શુદ્ધ છે. શેષ બચ્યા ૧૯ દિ. ૧૨મુ. તેમાંથી પણ ૬ દિ. ૨૧ મુહૂર્તનું આર્દ્રા નક્ષત્ર શુદ્ધ છે. શેષ રહ્યા ૧૨ દિ. ૨૧ મુ. આટલો કાળ ત્યારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં પ્રવેશેલા સૂર્યનો થયો.

અહીં, જે નક્ષત્ર અહોરાત્ર કાળ સુધી ચંદ્ર સાથે યોગ પ્રાપ્ત કરે છે તેનો સૂર્ય સાથે જેટલો કાળ યોગ છે તેના ત્રીશમા ભાગ પ્રમાણ ૧ સૂર્યમુહૂર્ત છે તે ૧૩$\frac{૨૪}{૬૨}$ મુહૂર્તો છે. તથા ૧ મુહૂર્તના ૬૨મા ભાગના ૬૭થી છેદાયેલા ૫૩$\frac{૧}{૨}$ ભાગો છે. આવા પ્રમાણવાળા મુહૂર્તો અર્ધક્ષેત્રોના નક્ષત્રોના ૧૫, સમક્ષેત્ર નક્ષત્રોના ૩૦, સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રોના ૪૫ છે. ત્યાં ૧૨ દિ. ૨૧ મુહૂર્તો દ્વારા ૩૫૪$\frac{૧૨}{૬૨}$ ભાગો ચંદ્ર સંવત્સર સંબંધિ છે. તે કાંઈક સમધિક ૨૮ સૂર્ય મુહૂર્તો થાય છે તથા શેષ એવા પ્રમાણ કાંઈક અધિક ૧૬ મુહૂર્ત સૂર્યના હોય છે. આ વાત સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં કહેલી છે જે આગળ જણાવેલી છે. ॥૧૭૦॥

હવે, અર્ધક્ષેત્ર - સમક્ષેત્ર - સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રોનું સૂર્ય યોગ વિષયક કાળ પરિમાણ જાણવા માટે કરણ બતાવે છે -

नक्खत्तचंदजोगे नियमा सत्तट्ठिए पडुप्पन्ने ।
पण्णेण सएण भए लद्धं सूरस्स सो जोगो ॥ १७१ ॥

नक्षत्राणां-अर्धक्षेत्रादीनां यावत्प्रमाणो योगः स सप्तषष्ट्या 'नियमात्' निश्चयेन प्रत्युत्पद्यत इत्यर्थः, तस्मिंश्चन्द्रनक्षत्रयोगे सप्तषष्ट्या प्रत्युत्पन्ने 'पंचाशेन' पंचाशदधिकेन शतेन 'भजेत्' भागहारं कुर्यात्, भागे ह्रते यल्लब्धं स तावत्कालप्रमाणः सूर्यस्य योगः। इयमत्र भावना-कोऽपि पृच्छति-यस्मिन् नक्षत्रे पंचदश मुहूर्त्तानवतिष्ठते चन्द्रस्तत्र सूर्यः कियन्तं कालमवस्थानं करोति ? तत्र पंचदश सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जातं पंचोत्तरं सहस्रं १००५, तस्य पंचाशदधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाः षड् अहोरात्राः, शेषं तिष्ठति पंचोत्तरं शतं, ततो मुहूर्त्तानयनाय छेदराशेः पंचाशदधिकशतरूपस्य त्रिंशता भागहरणं, लब्धाः पंच, तैः पंचोत्तरशतस्य भागे ह्रते लब्धा एकविंशतिर्मुहूर्त्ताः, एतावानर्द्धक्षेत्राणां प्रत्येकं सूर्येण समं योगः, तथा समक्षेत्राणां त्रिंशन्मुहूर्त्ताश्चन्द्रयोगप्रमाणं, ततस्त्रिंशत् सप्तषष्ट्या गुण्यते, जाते द्वे सहस्रे दशोत्तरे २०१०, तेषां पंचाशदधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोदशाहोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्ति षष्टिः, ततो मुहूर्त्तानयनाय छेदराशेस्त्रिंशता भागहरणं, स्थिताः पंच, तैः षष्टेर्भागो ह्रियते, लब्धा द्वादश मुहूर्त्ताः एतावान् समक्षेत्राणां प्रत्येकं सूर्येण सह योगः, तथा द्व्यर्द्धक्षेत्राणां पंचचत्वारिंशन्मूहूर्त्ताश्चन्द्रयोगः, पंचचत्वारिंशत् सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातानि त्रीणि सहस्राणि पंचदशोत्तराणि ३०१५, तेषां पंचाशदधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धा विंशतिरहोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्ति पंचदश, ततो मुहूर्त्तानयनाय छेदराशेस्त्रिंशता भागहरणं, स्थिताः पंच, तैः पंचदशानां भागे ह्रते लब्धास्त्रयो मुहूर्त्ताः एतावानेव द्व्यर्द्धक्षेत्राणां प्रत्येकं सूर्येण समं योगः ॥ १७१ ॥ साम्प्रतं यथा सूर्ययोगपरिमाणदर्शनतश्चन्द्रयोगपरिमाणं परि ज्ञातं भवति तथा प्रतिपादयति-

ગાથાર્થ :- ચંદ્ર-નક્ષત્ર યોગને નિયમા સડસઠ સાથે સ્વીકારતા ૧૫૦થી ભાગ આપતા જે લબ્ધ છે તે સૂર્યનો યોગ છે. ॥ ૧૭૧ ॥

ટીકાર્થ :- અર્ધક્ષેત્રાદિ નક્ષત્રોનો જેટલો યોગ છે તે નિયમા ૬૭થી ગણાય છે તે ચંદ્ર-નક્ષત્રનો યોગ ૬૭થી માનતા ૧૫૦થી ભાગાકાર કરવો. તે રીતે જે પ્રાપ્ત થયું. તે તેટલો કાલપ્રમાણ સૂર્યનો યોગ છે. ભાવના - કોઈ પૂછે કે જે નક્ષત્રમાં ૧૫ મુહૂર્તો ચન્દ્ર રહે છે ત્યાં સૂર્ય કેટલો કાળ રહે છે ? ત્યાં ૧૫ને ૬૭થી ગુણવા એટલે ૧૦૦૫ થયા. તેનો ૧૫૦થી ભાગ કરતાં ૬ દિવસો આવ્યા. શેષ ૧૦૫ બચ્યા. પછી, મુહૂર્ત

લાવવા છેદરાશિ ૧૫૦નો ૩૦થી ભાગ કરવો એટલે ૫ આવ્યા. તેનો ૧૦૫થી ભાગ કરતા ૨૧ મુહૂર્તો આવ્યા. (૯ દિવસ ૨૧ મુહૂર્ત) આટલો અર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રોનો પ્રત્યેકનો સૂર્ય સાથે યોગ છે તથા સમક્ષેત્રોના ૩૦ મુહૂર્ત ચંદ્રયોગ પ્રમાણ છે, તેથી ૩૦ને ૬૭થી ગુણવા એટલે ૨૦૧૦ તેનો ૧૫૦થી ભાગ કરતાં ૧૩ દિવસો આવ્યા. શેષ ૬૦ બચ્યા, પછી મુહૂર્ત લાવવા છેદરાશિને ૩૦થી ભાગ આપતાં ૫ આવ્યા. તેના દ્વારા ૬૦નો ભાગ કરવો. $\frac{૬૦}{૫}$ = ૧૨ મુહૂર્તો (૧૩ દિવસ ૧૨ મુહૂર્ત) આટલો સમક્ષેત્રોનો પ્રત્યેકનો સૂર્ય સાથે યોગ છે. તથા સાર્ધક્ષેત્રોનો ૪૫ મુહૂર્ત ચંદ્ર સાથે યોગ છે. તેને ૬૭થી ગુણતાં ૩૦૧૫ થયા તેનો ૧૫૦થી ભાગ કરતા ૨૦ દિવસો આવ્યા શેષ ૧૫ રહ્યા. મુહૂર્ત લાવવા છેદરાશિ ૧૫૦નો ૩૦થી ભાગ કરતાં ૫ આવ્યા. તેનાથી ૧૫નો ભાગ કરવો એટલે ૩ મુહૂર્ત આવ્યા. (૨૦ દિવસ ૩ મુહૂર્ત) આટલો સાર્ધક્ષેત્રોનો પ્રત્યેકનો સૂર્ય સાથે યોગ છે. ॥ ૧૭૧ ॥

હવે, જે રીતે સૂર્યયોગ પરિમાણ દર્શનથી ચંદ્રયોગનું પરિમાણ જાણી શકાય તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

नक्खत्तसूरजोगो मुहूत्तरासीकओ उ पंचगुणो ।
सत्तट्ठीएँ विभत्तो लद्धो चंदस्स सो जोगो ॥ १७२ ॥

नक्षत्राणां-अर्द्धक्षेत्रादीनां यः सूर्येण सह योगः स मुहूर्त्तराशीक्रियते, कृत्वा च पंचभिर्गुण्यते, ततः सप्तषष्ट्या भागे हृते यल्लब्धं स चन्द्रस्य योगः, अत्रापीयं भावना-कोऽपि शिष्यः पृच्छति-यत्र सूर्यः षड् दिवसानेकविंशतिं च मुहूर्त्तानवतिष्ठते तत्र चन्द्रः कियन्तं कालं तिष्ठति ? इति, तत्र मुहूर्त्तराशिकरणार्थं षड् दिवसास्त्रिंशता गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपर्येकविंशतिर्मुहूर्त्ताः प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते एकोत्तरे २०१, ते पंचभिर्गुण्यन्ते, जातं पंचोत्तरं सहस्रं १००५, तस्य सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धाः पंचदश मुहूर्त्ताः, एतावानर्द्धक्षेत्राणां प्रत्येकं चन्द्रेण समं योगः, तथा समक्षेत्राणां सूर्ययोगस्त्रयोदश दिवसा द्वादश मुहूर्त्ताः, तत्र दिवससंख्या मुहूर्त्तकरणार्थं त्रिंशता गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि नवत्यधिकानि ३९०, उपरितनाश्च द्वादश मुहूर्त्तास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चत्वारि शतानि द्व्युत्तराणि ४०२, तानि पंचभिर्गुण्यन्ते, जाते द्वे सहस्रे दशोत्तरे २०१०, तेषां सप्तषष्ट्या भागे

हृते लब्धास्त्रिंशन्मुहूर्त्ताः ३०, एतावान् समक्षेत्राणां प्रत्येकं चन्द्रयोगः, तथा द्व्यर्द्धक्षेत्राणां सूर्ययोगो विंशतिरहोरात्रास्त्रयो मुहूर्त्ताः, तत्राहोरात्रसंख्या मुहूर्त्तकरणार्थं त्रिंशता गुण्यते, जातानि षट् शतानि, उपरितनाश्च त्रयो मुहूर्त्तास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि षट् शतानि त्र्युत्तराणि ६०३, तानि पंचभिर्गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि सहस्राणि पंचदशोत्तराणि ३०१५, तेषां सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धाः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः ४५, एतावान् द्व्यर्द्धक्षेत्राणां प्रत्येकं चन्द्रेण सह योगः ॥ १७२ ॥ सम्प्रत्युपसंहारमाह-

[१]नक्खत्ताणं जोगा चंदाइच्चेसु करणसंजुता । भणिया

नक्षत्राणां चन्द्रादित्येषु-चन्द्रविषये-आदित्यविषये च योगाः-करणसंयुक्ता भणिताः प्रतिपादिताः ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां
नक्षत्रयोगप्रतिपादकं नवमं प्राभृतं समाप्तम् ॥

गाथार्थ :- નક્ષત્ર-સૂર્ય યોગ મુહૂર્ત્ત રાશિ કરેલો પાંચ ગુણો ૬૭થી વિભક્ત થયેલો ચંદ્રનો યોગ થાય છે. ॥ ૧૭૨ ॥

टीकार्थ :- અર્ધક્ષેત્રાદિ નક્ષત્રોનો સૂર્ય સાથે જે યોગ છે તેનો મુહૂર્ત રાશિ કરવો અને કરીને પાંચથી ગુણવો, પછી ૬૭થી ભાગ કરતાં જે મળે તે ચંદ્રનો યોગ જાણવો. અહીં પણ આ ભાવના - કોઈ શિષ્ય પૂછે છે - જ્યાં સૂર્ય ૬ દિવસ ૨૧ મુહૂર્ત રહે છે ત્યાં ચંદ્ર કેટલો કાળ રહે છે ? ત્યાં મુહૂર્ત રાશિ કરવા માટે ૬ દિવસો ૩૦ સાથે ગુણવા એમાં ઉપરના ૨૧ મુહૂર્તો નાખવા એટલે કુલ સંખ્યા ૬ × ૩૦ + ૨૧ = ૨૦૧ થશે. તેને પથી ગુણતાં ૧૦૦૫ તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં ૧૫ મુહૂર્તો આવ્યા એટલે પ્રત્યેક અર્દ્ધશ્રેત્ર નક્ષત્રોનો ચંદ્ર સાથે યોગ છે તથા સમક્ષેત્રોનો સૂર્યયોગ ૧૩ દિવસ ૧૨ મુહૂર્ત છે તેના મુહૂર્ત કરવા ૧૩ × ૩૦ + ૧૨ = ૪૦૨ થયા. તેને પથી ગુણતાં ૨૦૧૦ તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં ૩૦ મુહૂર્ત આવ્યા. આટલો પ્રત્યેક સમક્ષેત્રોનો ચંદ્ર સાથે યોગ તથા સાર્દ્ધક્ષેત્રોનો સૂર્ય સાથે યોગ ૨૦ દિવસ ૩ મુહૂર્ત એને ૩૦ થી ગુણતાં ૬૦૦ +

१. इयं गाथा जेटि० खंटि० आदर्शयो र्न दृश्यते, ज० खं० पु०मु० आदर्शेषु तु दृश्यते ।

૩ = ૬૦૩ અને ૫થી ગુણતાં ૩૦૧૫ પછી ૬૭થી ભાગ આપતાં ૪૫ મુહૂર્ત આટલો સાર્દ્ધ ક્ષેત્ર નક્ષત્રોનો ચંદ્રસાથે યોગ જાણવો. ॥ ૧૭૨ ॥ ઉપસંહાર-

ગાથાર્થ :- ચંદ્ર-સૂર્યોથી નક્ષત્રોના યોગો કરણથી યુક્ત કહ્યા.

॥ શ્રી મલયગિરિ વિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
નક્ષત્રયોગ પ્રતિપાદક નામનું નવમું પ્રાભૃત અનુવાદ સહિત સમાપ્ત થયું ॥

● ● ●

અધિકાર-૧૦ : મંડલ વિભાગ

तदेवमुक्तं नवमं प्राभृतं, सम्प्रति मण्डलविभागप्रतिपादकं दशमं प्राभृतं वक्तुकाम आह-

सुणाहि एत्तो पविभागं मंडलाणं तु ॥ १७३

अत ऊर्ध्वं चन्द्रमण्डलानां प्रविभागं च मे यथाऽऽगमं प्रतिपादयतः शृणु ॥ तत्र मण्डलप्रविभागोऽस्मिन् शास्त्रे जम्बूद्वीपगतः प्रतिपाद्य इति प्रथमतो जम्बूद्वीपवक्तव्यतामाह-

इणमो उ समुद्दिट्ठो जंबुद्दीवो रहंगसंठाणो ।
विक्खंभु सयसहस्सं तु जोयणाणं भवे एक्कं ॥ १७४ ॥

अयं प्रत्यक्षत उपलभ्यमानो जम्बूद्वीपस्तीर्थकरगणधरैः समुद्दिष्टः- कथितो 'रथाङ्ग-संस्थानो' रथाङ्गं-चक्रं तस्येव संस्थानं-आकारो यस्य स तथा, परिपूर्णशशाङ्कमण्डलमिव वृत्त इत्यर्थः, तस्य विष्कम्भो योजनानां प्रमाणांगुलनिष्पन्नानामेकं शतसहस्रं भवति, उपलक्षणमेतत् तेनाऽऽयामोऽपि तस्य शतसहस्रं भवतीत्यवसेयं, वृत्तत्वात् ॥ १७४ ॥ अस्मिंश्च जम्बूद्वीपे भरतादीनि क्षेत्राणि वर्त्तन्ते ततस्तानि प्रतिपादयन्नाह-

भरहं तह हेमवयं हरिवासं तह विदेहवासं च ।
रम्मग हेरण्णवतं एरवयं सत्तमं वासं ॥ १७५ ॥

अमूनि क्षेत्राण्यत्रत्यं प्रज्ञापकमपेक्ष्यानेन क्रमेण व्यवस्थितानि, तद्यथा-प्रथमं भरतं-भरतक्षेत्रं, तच्च प्रत्यक्षत उपलभ्यमानं, तत एतदनन्तरमुत्तरतो द्वितीयं हैमवतं क्षेत्रं, तस्याप्युत्तरतोऽनन्तरं तृतीयं हरिवर्षक्षेत्रं, तस्याप्युत्तरतश्चतुर्थं महाविदेहवर्षं, पंचमं अतोऽपि

परतोऽनन्तरं रम्यकनामकं, तदनन्तरं, तस्योत्तरतः षष्ठं हैरण्यवतं, तस्यापि परत उत्तरेण सप्तममैरावतमिति ॥ १७५ ॥ सम्प्रति वर्षधरप्रतिपादनार्थमाह-

चुल्लमहाहिमवंतो निसढो तह नीलवंत रुप्पी य ।
सिहरी य नाम सेलो छव्वासहरा भवंतेए ॥ १७६ ॥

जम्बूद्वीपे एते षड् 'वर्षधराः वर्षधरपर्वता भवन्ति, तद्यथा-प्रथमो भरतक्षेत्रस्यानन्तरतः क्षुल्लहिमवान्, तस्यापि परत उत्तरतो द्वितीयो महाहिमवान् तस्यापि परतो निषधस्तृतीयः, तस्यापि परत उत्तरेण चुतर्थो नीलवान्, ततोऽपि परत पंचमो रुक्मी, तस्यापि परतः षष्ठः शिखरीति ॥ १७६ ॥ सम्प्रति वर्षाणां वर्षधराणां च स्वरूपं प्रतिपादयति-

वासा वासहरावि य हवंति पुव्वावरायता सव्वे ।
भरहं दक्खिणपासे उत्तरतो होइ एरवयं ॥ १७७ ॥

यानि वर्षाणि भरतादीनि ये च वर्षधराः क्षुल्लहिमवदादयः एतानि सर्वाण्यपि भवन्ति 'पूर्वापरायतानि' पूर्वापरतया दीर्घाणि, सामर्थ्यात्तु दक्षिणोत्तरतो विस्तीर्णानि, तत्र 'भरतं' भरतक्षेत्रं जम्बूद्वीपस्य दक्षिणपार्श्वे भवति 'उत्तरतः' उत्तरपार्श्वे ऐरवतम्, अमीषां च वर्षाणां वर्षधराणां च नाम्नामर्थो यथा **क्षेत्रसमासटीकाया**मभिहितस्तथा द्रष्टव्यः ॥ १७७ ॥ सम्प्रति वर्षवर्षधराणां विस्तारप्रतिपादनार्थमाह-

નવમું પ્રાભૃત થયું. હવે, મંડલપ્રવિભાગનું પ્રતિપાદક ૧૦મું પ્રાભૃત જણાવે છે.

ગાથાર્થ :- હવે મંડળોનો પ્રવિભાગ સાંભળો ॥ ૧૭૩ ॥

ટીકાર્થ :- એના પછી યથા આગમ ચંદ્રમંડળોનો પ્રવિભાગ પ્રતિપાદન કરતા મને સાંભળો. આ શાસ્ત્રમાં જંબૂદ્વીપમાં રહેલો મંડલ પ્રવિભાગ જણાવવા યોગ્ય છે એટલે જંબૂદ્વીપની વક્તવ્યતા જણાવે છે.

જંબૂદ્વીપનું વર્ણન

ગાથાર્થ :- આ જંબૂદ્વીપ રથાંગ (ચક્ર) સંસ્થાનવાળો કહેલો છે, તેનો વિષ્કંભ એક લાખ યોજન હોય છે. ॥ ૧૭૪ ॥

ટીકાર્થ :- પ્રત્યક્ષથી જણાતો આ જંબૂદ્વીપ તીર્થંકર-ગણધરો દ્વારા રથાંગ-ચક્ર જેવો કહેલો છે, તેનો વિષ્કંભ પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન એવા એક લાખ યોજનનો છે તથા

ઉપલક્ષણથી આયામ પણ એક લાખ યોજનનો જાણવો. આ જંબૂદ્વીપમાં ભરતાદિ ક્ષેત્રો છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ગાથાર્થ :- ભરત તથા હેમવત્, હરિવર્ષ તથા વિદેહવર્ષ, રમ્યક્, હૈરણ્યવત્ અને સાતમું ઐરવત વર્ષ છે. ॥ ૧૭૫ ॥

ટીકાર્થ :- આ ક્ષેત્રો અહીંના પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ આ ક્રમથી વ્યવસ્થિત છે. પ્રથમ ભરત ક્ષેત્ર તે પ્રત્યક્ષથી જણાય છે તેના પછી બીજું હૈમવત્ ક્ષેત્ર, પછી ત્રીજું હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, ચોથું મહાવિદેહ વર્ષ, પાંચમું રમ્યક્ ક્ષેત્ર, છટ્ઠું હૈરણ્યવત્ ક્ષેત્ર તેના ઉત્તરે સાતમું ઐરવત ક્ષેત્ર છે. ॥ ૧૭૫ ॥ હવે વર્ષધર બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- લઘુ-મહાહિમવંત, નિષધ, નીલવંત તથા રુકમી, શિખરી નામનો આ છટ્ઠો પર્વત આ છ વર્ષધરો હોય છે.

ટીકાર્થ :- જંબૂદ્વીપમાં આ છ વર્ષધર પર્વતો છે. પ્રથમ ભરતક્ષેત્ર પછી લઘુ હિમવાન્, તેના પછી ઉત્તરમાં બીજો મહાહિમવાન્ તેના પછી ત્રીજો નિષેધ, તેના ઉત્તરે ચોથો નીલવાન્ તેના પછી પાંચમો રુકમી અને છટ્ઠો શિખરી પર્વત છે. ॥ ૧૭૬ ॥

વર્ષ અને વર્ષધરોનું સ્વરૂપ

ગાથાર્થ :- બધાજ વર્ષ-વર્ષધરો પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા હોય છે. જંબૂદ્વીપની દક્ષિણમાં ભરત તેમજ ઉત્તર તરફ ઐરવત છે. ॥૧૭૭॥

ટીકાર્થ :- ભરતાદિ જે વર્ષો અને લઘુહિમંવંતાદિ જે વર્ષધરો છે. એ બધાજ પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા અને સામર્થ્યથી ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળા છે. ત્યાં ભરતક્ષેત્ર જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ તરફ અને ઐરવતક્ષેત્ર ઉત્તરબાજુ હોય છે. આ વર્ષો અને વર્ષધરોના નામોનો અર્થ જે રીતે **ક્ષેત્ર સમાસટીકા**માં કહ્યો છે તે રીતે જાણવો. ॥૧૭૭॥

વર્ષ - વર્ષધરોનો વિસ્તાર

भरहेरवयप्पभिई दुगुणोदुगुणो उ होइ विक्खंभो ।
वासावासहराणं जाव इवासं विदेहि त्ति ॥ १७८ ॥

भरतैरावतप्रभृतीनां, किमुक्तं भवति ?- जम्बूद्वीपस्य दक्षिणपार्श्वे भरतादीनामुत्तराभिमुखानां उत्तरपार्श्व ऐरवतादीनां दक्षिणाभिमुखानां वर्षाणां वर्षधराणां च विष्कम्भः पूर्वस्माद् द्विगुणो द्विगुणस्तावदसेयो यावदुभयेषां वर्षं विदेहा इति, इयमत्र भावना-

भरतैरावतापेक्षया द्विगुणविष्कम्भौ क्षुल्लहिमवच्छिखरिणौ, ताभ्यामपि द्विगुणविष्कम्भे हैमवतहिरण्यवतवर्षे, ताभ्यामपि द्विगुणविष्कम्भौ महाहिमवद्रुक्मिपर्वतौ, ताभ्यामपि हरिवर्षरम्यकवर्षे द्विगुणविष्कम्भे, ततो निषधनीलवन्तौ द्विगुणविष्कम्भौ, ताभ्यामपि द्विगुणविष्कम्भं महाविदेहाभिधं वर्षमिति ॥ १७८ ॥ सम्प्रति नियतभरतादिविष्कम्भ-प्रतिपादनार्थमुपक्रम्यते-इह भरतक्षेत्रं प्रथममित्येकको भागहारः, क्षुल्लहिमवान् ततो द्विगुणविष्कम्भ इति द्वौ भागहारः, एवं हैमवतवर्षे चत्वारो महाहिमवत्यष्टौ हरिवर्षे षोडश निषधे द्वात्रिंशत्, एते च सर्वेऽप्येकत्र मिलिता जातास्त्रिषष्टिः ६३, एवमुत्तरत ऐरवतादारभ्य भागहाराणां त्रिषष्टिः, उभयमीलने च जातं षड्विंशं शतं १२६, महाविदेहक्षेत्रे भागहारश्चतुःषष्टिः, तन्मीलने जातं नवत्यधिकं शतम् १९०, एवं भागहारस्य निष्पत्तिः, ततो यस्मिन् क्षेत्रे विष्कम्भो ज्ञातुमिष्यते तस्मिन् क्षेत्रे यावान् भागहार उपदर्शितस्तावत्प्रमाणेन राशिना जम्बूद्वीपविष्कम्भो गुण्यते, गुणयित्वा च नवत्यधिकेन शतेन भागहारकरणं, तत आगच्छति तस्मिन् क्षेत्रे प्रतिनियतं विष्कम्भपरिमाणमिति, तत्र जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो योजनमेकं लक्षं, तदेकेन गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जातमेकं लक्षं, तस्य नवत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धानि योजनानां पंच शतानि षड्विंशत्यधिकानि, शेषस्य राशेश्छेदराशिगतेन शून्येन सहापवर्त्तना क्रियते, लब्धा एकोनविंशतिभागरूपाः षट् कलाः, एतावत्परिमाणो भरतक्षेत्रस्य विष्कम्भः, तथाचाह—

पंचेव जोयणसया छव्वीसा होति भरहविक्खंभो ।
छच्चेव य होंति कला एगुणवीसेण छेएण ॥ १७९ ॥

सुगमा ॥ तथा जम्बूद्वीपविष्कम्भो योजनलक्षप्रमाणः क्षुल्लहिमवद्विष्कम्भानयनाय द्विकेन गुण्यते, जाते द्वे लक्षे, तयोर्नवत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धानि दश योजनशतानि द्विपंचाशदधिकानि, कलाश्चैकोनविंशतिभागरूपा द्वादश, एतावान् हिमवद्वर्षधरपर्वतस्य विष्कम्भः, तथाचोक्तं- "दस सय बावन्नहिया बारस य कलाउ हिमवन्ते ।" एवं सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु यथोक्तं विष्कम्भपरिमाणमानेतव्यं, तत्र हैमवत वर्षे विष्कम्भपरिमाणमेकविंशतिः शतानि पंचाधिकानि पंच कलाः २१०५-५।१९ दशाधिकानि द्विचत्वारिंशच्छतानि दश च कला महाहिमवति ४२१०-१०।१९ एकविंशत्यधिकानि चतुरशीतिशतानि एका च कला हरिवर्षे ८४२१-१।१९, षोडश सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि योजनानि द्वे च कले निषधपर्वते १६८४२-२।१९, त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि

षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां चतस्रः कला इति विदेहविष्कम्भः ३३६८४-४।१९, एवं एरावतादीनामपि विष्कम्भो भावनीयः, तद्यथा-पंच योजनशतानि षड्विंशत्यधिकानि षट् कला इत्यैरावतविष्कम्भः ५२६-६।१९ दश शतानि द्विपंचाशदधिकानि योजनानां द्वादश च कला इति शिखरिणि १०५२-१२।१९, पंचाधिकानि योजनानामेकविंशतिः शतानि पंच कलाश्च हैरण्यवतवर्षे २१०५-५।१९ दशाधिकानि द्विचत्वारिंशच्छतानि योजनानां दश च कला इति रुक्मिपर्वते ४२१०-१०।१९, एकविंशत्यधिकानि चतुरशीतिः शतानि योजनानामेकश्चैकोनविंशतिभाग इति विष्कम्भो रम्यकक्षेत्रे ८४२१-१।१९, षोडश सहस्राण्यष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि द्वौ चैकोनविंशतिभागौ नीलवति वर्षधरपर्वते १६८४२-२।१९ ॥१७९॥ एतानि भरतादीनि क्षेत्राण्यारोपितचापाकाराणि ततः सम्प्रति जीवानयनार्थं करणमाह-

ओगाहूणं विक्खंभ मो उ उग्गाहसंगुणं कुज्जा ।
चउहिं गुणियस्स मूलं[१] मंडलखेत्तस्स सा जीवा ॥ १८० ॥

अवगाहेन-विवक्षितभरतादिक्षेत्रसम्बन्धिना विस्तारेण ऊनं 'विष्कम्भं' जम्बूद्वीपविष्कम्भं कलारूपमेकोनविंशतिलक्षप्रमाणं 'मो य' इति पादपूरेण' अवगाहसंगुणम्' अवगाहो-विवक्षितभरतादिक्षेत्रसम्बन्धी विस्तारो यथोक्तस्वरूपः सम्यग् गुणो-गुणकारो यस्य स तथा तं कुर्यात्, किमुक्तं भवति ?- येनावगाहेन ऊनः कृतस्तेन गुणितं कुर्यात्, तस्य विक्षितावगाहगुणितस्य भूयोऽपि चतुर्भिर्गुणितस्य यन्मूलं स 'मण्डलक्षेत्रस्य' वृत्तक्षेत्रस्य प्रस्तावादिह जम्बूद्वीपस्य सम्बन्धिनो विवक्षितस्यैकदेशस्य भरतादेरारोपितधनुराकारस्य जीवाप्रत्यंचा भवति, तत्र भरतजीवायामिदं करणं भाव्यते-तत्र भरतस्य विस्तारः पंच योजनशतानि षड्विंशत्यधिकानि षट् कला-एकोनविंशतिभागरूपाः, तत्र पंच शतानि षड्विंशत्यधिकानि कलाकरणार्थमेकोनविंशत्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपरितन्यः षट् कलाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि दश सहस्राणि, तैर्जम्बूद्वीपविष्कम्भः कलारूप एकोनविंशतिलक्षप्रमाण ऊनः क्रियते, जातं शेषमष्टादश लक्षा नवतिः सहस्राणि १८९००००, एतद् यथोक्तपरिमाणेन विस्तारेण १०००० गुण्यते, गुणिते च सति जात एककोऽष्टको नवकः अष्टौ शून्यानि १८९०००००००००, एष राशिर्भूयश्चतुर्भिर्गुण्यते, जाताः सप्तकः पंचकः षट्कोऽष्टौ च

१. मूलं सा जीवा वऽत्थ णातव्वा म. वि. संस्करणे । 'मूलं मंडलखेत्तस्स सा जीवा म० । मूलं मंडलखेत्तस्स विक्खंभो' - जे० खं० । मूलं सा जीवा तत्थ णातव्वा - खंटि० ।

शून्यानि ७५६०००००००, अस्य वर्गमूलानयने लब्धो द्विकः सप्तकश्चतुष्को नवकः पंचकश्चतुष्कः २७४९५४, शेषमुद्धरति-द्विको नवकः सप्तकोऽष्टकोऽष्टकश्चतुष्कः २९७८८४, छेदराशिस्तु पंचकश्चतुष्को नवको नवकः शून्यमष्टौ ५४९९०८, वर्गमूललब्धस्य तु कलाराशेर्योजनानयनार्थमेकोनविंशत्या भागो ह्रियते, लब्धानि योजनानां चतुर्दश सहस्राणि चत्वारि शतान्येकसप्तत्याधिकानि कलाश्च पंच, उद्धरितकलाराश्यपेक्षया किंचिदूनैककला लभ्यत इति षट् कलाः किंचिदूना द्रष्टव्याः, एतावती भरतक्षेत्रस्य जीवा, उक्तं च-'चोद्दस य सहस्साइं चत्तारि सयाइं एगसयराइं । भरहुत्तरद्धजीवा छच्च कला ऊणिया किंचि ॥१॥" एवं शेषाणामपि क्षेत्राणां जीवा आनेतव्याः ॥ १८० ॥ सम्प्रति धनुःपृष्ठानयनाय करणमाह-

उसुवग्गं छग्गुणियं जीवावग्गंमि पक्खिवित्ताणं ।
जं तस्स वग्गमूलं तं धणुपट्ठं वियाणाहि ॥ १८१ ॥

इषुः-भरतादीनां सम्बन्धी बाणस्तस्य वर्गस्तमिषुवर्गं 'षड्गुणितं' षड्भिस्ताडितं जीवावर्गे 'प्रक्षिप्य' संयोज्य तस्य राशेर्यद् वर्गमूलं लभ्यते तद् विवक्षितस्य भरतादेर्धनुःपृष्ठं-धनुःपृष्ठपरिमाणं जानीहि, तदेतद् भरतक्षेत्रे भाव्यते-भरतस्य कलारूप इषुः सहस्रदशकरूपो वर्ग्यते, वर्गितश्च सन् जात एककोऽष्टौ च शून्यानि १००००००००, एष भूयः षड्भिर्गुण्यते, जातः षट्कोऽष्टौ च शून्यानि ६००००००००, एष राशिर्भरतसत्के जीवावर्गे सप्तकः पंचकः षट्कोऽष्टौ च शून्यानि ७५६००००००० इत्येवंरूपे प्रक्षिप्यते, ततो जातो राशिरेवंरूपः-सप्तकः षट्को द्विकोऽष्टौ च शून्यानि ७६२००००००००, अस्य वर्गमूलानयने लब्धो द्विकः सप्तकः षट्कः शून्यं चतुष्कस्त्रिकः २७६०४३, शेषस्तु राशिरुद्धरति-द्विकः षट्को द्विक एकक: पंचक एकक: २६२१५१, छेदराशिः पंचकः पंचको द्विकः शून्यमष्टकः षट्कः ५५२०८६, वर्गमूललब्धस्तु कलाराशिर्योजनकरणार्थमेकोनविंशत्या विभज्यते, लब्धानि योजनानां चतुर्दश सहस्राणि पंचशतान्यष्टाविंशत्याधिकानि कलाश्चैकादश १४५२८ कः ११ एतावद् भरतक्षेत्रस्य धनुःपृष्ठं, तथा चोक्तं-'**चउदस[1] य सहस्साइं सयाइं पंचेव अट्ठवीसाइं। एक्कारस य कलाओ धणुपट्ठं भरहखित्तस्स ॥१॥**" एवं शेषाणामपि क्षेत्राणां धनुःपृष्ठान्यानेतव्यानि ॥ १८१ ॥ इहेषुवर्गः षड्गुणित इत्युक्तं तत इषोरानयनाय करणमाह-

---

१. चतुर्दशश्च सहस्राणि शतानि पञ्चैवाष्टाविंशानि एकादश च कलाः धनुःपृष्ठं भरत क्षेत्रस्य ॥ १ ॥"

★जम्बूद्वीप प्रज्ञप्तौ - "तीसे धणुपट्ठे दाहिणेणं चोद्दस जोअणसहस्साइं पंच अट्ठावीसे जोअणसए एक्कारस य एगुणवीसइ भाए जोअणस्स परिक्खेणं ।

धणुवग्गाओ नियमा जीवावग्गं विसोहइत्ताणं ।
सेसस्स य छब्भागे जं मूलं तं उसू होइ ॥ १८२ ॥

'नियमात्' अवश्यन्तया धनुःपृष्ठवर्गाज्जीवावर्गं 'विशोध्य' अपनीय शेषस्य षड्भिर्भागे हृते यन्मूलमागच्छति तत् 'इषुः' इषुपरिमाणं भवति, तत्र भरतक्षेत्रस्य धनुःपृष्ठवर्गः सप्तकः षट्को द्विकोऽष्टौ च शून्यानि ७६२०००००००० तस्माज्जीवावर्गः सप्तकः पंचकः षट्कोऽष्टौ शून्यानि ७५६०००००००० इत्येवंरूपः शोध्यते, शेषं षट्कोऽष्टौ च शून्यानि ६०००००००० तिष्ठति, तस्य षड्भिर्भागे हृते जात एककोऽष्टौ च शून्यानि १००००००००, एतस्य वर्गमूलानयने लब्धानि दश सहस्राणि कलानां, तासामेकोनविंशत्या भागे हृते लब्धानि योजनानां पंच शतानि षड्विंशत्यधिकानि षट् कलाः, एतावान् भरतक्षेत्रस्येषुः, एवं सर्वेषामपि क्षेत्राणामिषव आनेतव्याः ॥१८२ ॥ सम्प्रति प्रकारान्तरेण जीवानयनाय करणमाह-

छग्गुणमुसुस्स[1] वग्गं धणुवग्गाओ विसोहइत्ताणं ।
सेसस्स वग्गमूलं तं खलु जीवं वियाणाहि ॥ १८३ ॥

इषोः- भरतादेर्विवक्षितक्षेत्रस्य सम्बन्धिनो वर्गं षड्गुणं-षड्भिर्गुणितं सन्तं धनुर्वर्गाद्-विवक्षितभरतादिक्षेत्रसम्बन्धिधनुःपृष्ठवर्गाद्विशोध्य शेषस्य यद्वर्गमूलं लभ्यते तत् खलु जीवां विवक्षितभरतादिक्षेत्रस्य जानीहि, तत्र भरतक्षेत्रस्येषुः कलारूपदशसहस्रप्रमाणस्तस्य वर्ग एककोऽष्टौ शून्यानि १००००००००, एष षड्भिर्गुण्यते, जाताः षट्कोऽष्टौ शून्यानि ६०००००००० , अमुं राशिं धनुःपृष्ठवर्गात् सप्तकः षट्को द्विकोऽष्टौ च शून्यानि ७६२०००००००० इत्येवंरूपात् विशोधयेत्, शेषं स्थितं सप्तकः पंचकः षट्कोऽष्टौ च शून्यानि ७५६०००००००० , एतस्य वर्गमूलानयने लब्धो द्विकः सप्तकश्चतुष्को नवकः पंचकश्चतुष्कः २७४९५४, शेषमुद्वरति द्विको नवकः सप्तकोऽष्टकोऽष्टकश्चतुष्कः २९७८८४, छेदराशिस्तु पंचकश्चतुष्को नवको नवकः शून्यमष्टौ ५४९९०८, वर्गमूललब्धस्य तु कलाराशेर्योजनानयनार्थमेकोनविंशत्या भागो ह्रियते, लब्धा यथोदितस्वरूपा भरतक्षेत्रस्य जीवा, एवं शेषाणामपि क्षेत्राणां जीवा आनेतव्याः ॥१८३॥ सम्प्रति बाहानयनाय करणमाह-

महयो धणुपट्ठातो डहरागं सोहयाहि धणुपट्ठं ।
जं इत्थ हवइ सेसं तस्सऽद्धे निद्दिसे बाहं ॥ १८४ ॥

---

१. ण संतुवग्गं- इति हे. प्रतौ ॥

महतो धनुःपृष्ठात् डहराकं-लघु धनुःपृष्ठं शोधय - स्फेटय, तस्मिन् स्फेटिते सति यदवतिष्ठते शेषं तस्यार्द्धे बाहां निर्दिशेत्, अर्द्धं बाहात्वेन प्रतिपादयेत् तत्रेदं करणं भरतक्षेत्रे भाव्यते-इह यत् भरतक्षेत्रस्य धनुःपृष्ठं तन्महत्, तच्च चतुर्दश सहस्राणि पंच शतान्यष्टाविंशत्यधिकानि कलाश्चैकादश १४५२८ क. ११, डहरकं धनुःपृष्ठं वैताढ्यसत्कं, भरतक्षेत्रधनुःपृष्ठापेक्षया तस्याल्पत्वात्, तच्च दश योजनसहस्राणि सप्त शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि कलाः पंचदश १०७४३ क. १५, ततो महतो धनुःपृष्ठात् डहरकं धनुःपृष्ठं शोध्यते, जातं शेषमिदं-त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां कलाः पंचदश ३७८४ क. १५, एतस्यार्द्धे लब्धानि योजनानामष्टादश शतानि द्विनवत्यधिकानि कलाः सार्द्धाः सप्त १८९२ क. ७, १।२ एतावत्परिमाणा भरतक्षेत्रस्य पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि प्रत्येकं वक्रीभूता बाहा, एवं शेषाणामपि क्षेत्राणां बाहा आनेतव्याः, यदिवा सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु यथोदितस्वरूपाणां करणानां प्रत्येकं भावनावर्गार्थं **क्षेत्रसमासटीका** निरीक्षितव्या, तत्र सविस्तरं भणनात्, इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न प्रतिक्षेत्रं भावना कृतेति ॥ १८४ ॥ तदेवमुक्तानि सविस्तरं क्षेत्राणि वर्षधराश्च, सम्प्रति जम्बूद्वीपपरिरयगणितपदानयनाय करणद्वयमाह–

गाथार्थ :- ભરત-ઐરવતથી માંડીને મહાવિદેહ વર્ષ સુધી વર્ષ-વર્ષધરોનો વિષ્કંભ બમણો - બમણો હોય છે. ॥ ૧૭૮ ॥

टीकार्थ : ભરત - ઐરવતથી માંડીને અર્થાત્ - જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ બાજુ ઉત્તરાભિમુખ એવા ભરતાદિનો તથા ઉત્તરબાજુ દક્ષિણાભિમુખ એવા ઐરવતાદિ વર્ષ-વર્ષધરોનો વિષ્કમ્ભ, પૂર્વ-પૂર્વ કરતાં બમણો-બમણો ત્યાં સુધી જાણવો કે જ્યાં સુધી બંનેનું વર્ષ વિદેહ આવી જાય. ભાવના - ભરત - ઐરવતની અપેક્ષાએ બમણો વિષ્કંભ લઘુહિમવાન્ - શિખરીનો, તે બંનેથી બમણો હૈમવત્ - હૈરણ્યવત્નો તેમનાથી બમણો વિષ્કંભ મહાહિમવાન્ - રૂકિમપર્વતનો તેમનાથી બમણો હરિવર્ષ - રમ્યક્વર્ષનો, તેમનાથી બમણો નિષધ-નીલવંત પર્વતનો તથા તેમનાથી બમણો વિષ્કંભ મહાવિદેહ વર્ષનો હોય છે. ॥ ૧૭૮ ॥

હવે, નિયત ભરતાદિનો વિષ્કંભ જણાવે છે - અહીં ભરત ક્ષેત્ર પ્રથમ છે એટલે ૧ ભાગાકાર ક્ષુલ્લહિમવંત તેનાથી બમણો એટલે ૨ ભાગાકાર, હેમવંતવર્ષમાં ૪, મહાહિમવંતમાં ૮, હરિવર્ષમાં ૧૬ તથા નિષધમાં ૩૨ ભાગાકાર છે. આ બધા મળીને

६७ થાય છે. એ રીતે ઉત્તરબાજુ ઐરવતથી માંડીને ६७ ભાગાકાર છે, બંને મળીને १२६ થયા તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ६४ ભાગાકાર છે એટલે તે મળીને કુલ १९० ભાગ થયા ત્યારપછી જે ક્ષેત્રમાં વિષ્કંભ જાણવાની ઇચ્છા થાય તે ક્ષેત્રમાં જેટલા ભાગાકાર બતાવ્યા તેટલા પ્રમાણ રાશિથી જંબૂદ્વિપનો વિષ્કંભ ગુણવો, ગુણીને १९०થી ભાગાકાર કરવો એટલે તે ક્ષેત્રમાં પ્રતિનિયત વિષ્કંભપરિમાણ આવે છે. જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ १ લાખ યોજન છે તેને १ થી ગણવો એટલે १ લાખ થયા તેનો १९०થી ભાગ કરવો એટલે ५२६ યોજન આવ્યા. શેષ રાશિની છેદરાશિમાં રહેલ શૂન્ય સાથે અપવર્ત્તના કરવી એટલે १९ ભાગરૂપ ६ કલા આવશે આટલો પરિમાણ ભરતક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે.

ગાથાર્થ :- ભરતનો વિષ્કંભ પાંચસો છવ્વીસ યોજન તથા ઓગણીશના છેદવાળી ६ કલા છે. ॥ १७९ ॥

ટીકાર્થ :- ગાથા સુગમ છે. જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ १ લાખ યોજન પ્રમાણ છે તેને લઘુહિમવંતનો વિષ્કંભ લાવવા માટે २થી ગુણવો, એટલે २ લાખ થયા. તેનો १९०થી ભાગાકાર કરવો એટલે १०५२ યોજન તથા $\frac{१२}{१९}$ કલા આટલો લઘુ હિમવંત પર્વતનો વિષ્કંભ આવે છે. આ રીતે સર્વ ક્ષેત્રોમાં યથોક્ત વિષ્કંભ પરિમાણ લાવવું. ત્યાં હૈમવત વર્ષમાં વિષ્કંભ પરિમાણ-२१०५ યોજન $\frac{५}{१९}$ કલા, મહાહિમવંત પર્વતનો ४२१० યો. $\frac{१०}{१९}$ કલા, હરિવર્ષક્ષેત્રમાં ८४२१ યો. $\frac{१}{१९}$ કલા, નિષધપર્વતમાં १६८४२ યો. $\frac{२}{१९}$ કલા, વિદેહનો વિષ્કંભ ૩૩६८४ યો. $\frac{४}{१९}$ કલા. આમ, ઐરવત આદિનો પણ વિષ્કંભ લાવવો. તે આ રીતે ઐરાવતનો ५२६ યો. $\frac{६}{१९}$ કલા, શિખરીપર્વતનો १०५२ યો. $\frac{१२}{१९}$ કલા, હૈરણ્યવત્ વર્ષનો २१०५ યો. $\frac{५}{१९}$ કલા, રુકિમપર્વતનો ४२१० યો. $\frac{१०}{१९}$ કલા, રમ્યક્ ક્ષેત્રનો ८४२१ યો. $\frac{१}{१९}$ કલા તથા નીલવંત પર્વતનો १६८४२ યો. $\frac{२}{१९}$ કલા. ॥ १७९ ॥ આ ભરતાદિ ક્ષેત્રો આરોપિત ધનુષ્યના આકારના છે એટલે તેમની જીવા લાવવા માટે કરણ બતાવે છે-

ગાથાર્થ :- અવગાહથી ઉન વિષ્કંભ અવગાહ સમગુણ કરો. તેનું ચાર વડે ગુણેલાનું જે મૂળ છે તે મંડળક્ષેત્રનો અવગાહ (જીવા) છે. ॥ ૧૮૦ ॥

ટીકાર્થ :- અવગાહ - વિવક્ષિત ભરતાદિ ક્ષેત્ર સંબંધિ વિસ્તારથી ન્યૂન જંબૂદ્વીપનો ૧૯ લાખ કલારૂપ વિષ્કંભ અવગાહ સંગુણ - વિવક્ષિત ભરતાદિ ક્ષેત્ર સંબંધિ વિસ્તાર સ્વરૂપ કરવો.

અર્થાત્ - જે અવગાહથી ન્યૂન કર્યો તેના વડે ગુણવો. તે ગુણેલાને ફરીથી ૪ વડે ગુણવો. તેનું જે મૂળ છે તે મંડળક્ષેત્ર - ગોળક્ષેત્ર - જંબૂદ્વીપ સંબંધિ ક્ષેત્ર - તેના વિવક્ષિત એક દેશ ભરતાદિ આરોપિત ધનુષ્યના આકારવાળાની જીવા-પ્રત્યંચા થાય છે. ત્યાં ભરતની જીવા માટે આ કરણ લાવવું. ભરતનો વિસ્તાર ૫૨૬$\frac{૬}{૧૯}$ ત્યાં ૫૨૬ને કલા કરવા ૧૯થી ગુણવા અને ગુણીને ઉપરની ૬ કલા ઉમેરવી એટલે ૯૯૯૪ + ૬ = ૧૦,૦૦૦ તેનાથી જંબૂદ્વીપનો કલારૂપ ૧૯૦૦૦૦૦ વિષ્કંભ ન્યૂન કરવો એટલે ૧૮,૯૦,૦૦૦ એને યથોક્ત ૧૦ હજારના વિસ્તારથી ગુણવો એટલે ૧૮૯૦૦૦૦૦૦૦ એને ફરી ૪ થી ગુણવો તેથી ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦ એનું વર્ગમૂળ કાઢવાથી ૨૭૪૯૫૪ આવ્યા. શેષ ૨૯૭૮૮૪ રહે છે તથા છેદરાશિ ૫૪૯૯૦૮, (૨૭૪૯૫૪ $\frac{૨૯૭૮૮૪}{૫૪૯૯૦૮}$) વર્ગમૂળથી પ્રાપ્ત કલા રાશિના યોજન લાવવા તેનો ૧૯થી ભાગ કરવો એટલે ૧૪૪૭૧ યો. ૫ કલા તથા ઉદ્ધરિત કલા અપેક્ષાએ કાંઈક ન્યૂન ૧ કલા અર્થાત્ કાંઈક ન્યૂન ૬ કલા જાણવી આટલી ભરતક્ષેત્રની જીવા છે. આ રીતે શેષ ક્ષેત્રોની પણ જીવા લાવવી. ॥ ૧૮૦ ॥

હવે, ધનુઃપૃષ્ટ લાવવા માટે કરણ બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- ઇષુ વર્ગ ૬થી ગુણેલું જીવાવર્ગમાં નાંખીને જે તેનું વર્ગમૂળ તે ધનુઃપૃષ્ટ જાણો. ॥ ૧૮૧ ॥

ટીકાર્થ :- ઇષુ - ભરતાદિ સંબંધિ બાણ તેનો વર્ગ ઇષુવર્ગ એને ૬થી ગુણિત જીવાવર્ગમાં નાંખીને તે રાશિનું જે વર્ગમૂળ પ્રાપ્ત થાય તે વિવક્ષિત ભરતાદિનું ધનુઃપૃષ્ટ જાણવું. હવે, આ વાતને ભરતક્ષેત્રમાં વિચારીએ.

ભરતનું કલારૂપ ઇષુ ૧૦,૦૦૦નો વર્ગ કરવો. ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ એને ફરીથી ૬ થી ગુણવો. ૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ આ રાશિ ભરત સંબંધિ જીવાવર્ગ ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦માં નાંખવો. ૭૬૨૦૦૦૦૦૦૦ મળશે. એનું વર્ગમૂળ લાવતાં ૨૭૦૪૩, શેષ રાશિ ઉદ્ધરે છે તે ૨૬૨૧૫૧, છેદરાશિ ૫૫૨૦૬૬, (૨૭૦૪૩ $\frac{૨૬૨૧૫૧}{૫૫૨૦૬૬}$,) વર્ગમૂળથી પ્રાપ્ત થયેલ કલારાશિના યોજન કરવા ૧૯થી ભાગ કરવા, એટલે ૧૪૫૨૮ ચો. અને ૧૧ કલા આટલું ભરતક્ષેત્રનું ધનુઃપૃષ્ટ આવ્યું. આમ, બીજા ક્ષેત્રોનાં પણ ધનુઃપૃષ્ટ લાવવા. ॥ ૧૮૧ ॥ અહીં જે 'ઇષુવર્ગ ષડ્ગુણિતં' એમ કહ્યું તેથી ઇષુ લાવવા માટે કરણ બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- ધનુર્વર્ગમાંથી નિયમા જીવાવર્ગ બાદ કરીને શેષના ૬ ભાગ કરતાં જે વર્ગમૂળ નીકળે તે 'ઇષુ' કહેવાય છે.

ગાથાર્થ :- નિયમા ધનુઃપૃષ્ટના વર્ગમાંથી જીવાવર્ગને બાદ કરી શેષનો ૬થી ભાગ કરતા જે વર્ગમૂળ આવે તે 'ઇષુ પરિમાણ' થાય છે. ત્યાં ભરતક્ષેત્રનું ધનુઃપૃષ્ટવર્ગ ૭૬૨૦૦૦૦૦૦૦ તેમાંથી જીવા વર્ગ ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦ બાદ કરતાં ૬૦૦૦૦૦૦૦ તેનો ૬થી ભાગ કરતાં ૧૦૦૦૦૦૦૦ એનું વર્ગમૂળ ૧૦૦૦૦ કલા તેનો ૧૯થી ભાગ કરતા ૫૨૬ યો. ૬ કલા આવ્યું આટલું ભરતક્ષેત્રનું ઇષુ એમ સર્વક્ષેત્રોના ઇષુ લાવવા. ॥ ૧૮૨ ॥

અન્ય પ્રકારે જીવા લાવવા માટે કરણ

ગાથાર્થ :- ૬ ગુણ ઇષુ વર્ગ ધનુર્વર્ગમાંથી બાદ કરીને શેષનું જે વર્ગમૂળ તે જીવા જાણવી. ॥ ૧૮૩ ॥

ટીકાર્થ :- ભરતાદિ વિવક્ષિત ક્ષેત્ર સંબંધિ ઇષુનો વર્ગ છ ગુણ કરેલો ધનુર્વર્ગમાંથી વિવક્ષિત ભરતા ક્ષેત્ર સંબંધિ ધનુઃપૃષ્ટના વર્ગમાંથી બાદ કરીને શેષ રાશિનું જે વર્ગમૂળ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિવક્ષિત ક્ષેત્રની જીવા જાણવી. ત્યાં ભરતક્ષેત્રનું ઇષુ ૧૦૦૦૦ કલા તેનો વર્ગ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ તેના ૬ ગુણા ૬૦૦૦૦૦૦૦૦, એને ધનુઃપૃષ્ટના વર્ગમાંથી ૭૬૨૦૦૦૦૦૦૦ બાદ કરતાં ૭૫૬૦૦૦૦૦૦૦ એનું વર્ગમળ ૨૭૪૯૫૪, શેષ ૨૯૭૮૮૪ તથા છેદરાશિ ૫૪૯૯૦૮, વર્ગમૂળથી પ્રાપ્ત કલા રાશિને યોજન લાવવા ૧૯થી ભાગ કરતાં કહ્યા મુજબની ભરતની જીવા આવે છે એમ શેષ ક્ષેત્રોની પણ જીવા લાવવી. ॥ ૧૮૩ ॥

गाथार्थ :- મોટા ધનુઃપૃષ્ટમાંથી નાનુ ધનુઃપૃષ્ટ શોધો. અહીં જે શેષ રહે તેના અર્દ્ધમાં બાહાનો નિર્દેશ કરાય. ॥ ૧૮૪ ॥

टीकार्थ :- મોટા ધનુઃપૃષ્ટમાંથી નાનુ ધનુઃપૃષ્ટ બાદ કરો, તે બાદ કરતા જે બચે છે તેનું અડધું કરતા તે ક્ષેત્રની બાહાનો નિર્દેશ થાય છે ત્યાં કરણ આ રીતે છે તે ભરતક્ષેત્રમાં વિચારાય છે. અહીં જે ભરતક્ષેત્રનું ધનુઃપૃષ્ટ તે મોટું તે ૧૪૫૨૮ યો.૧૧ કલા. નાનું ધનુઃપૃષ્ટ વૈતાઢ્ય સંબંધિ, ભરતક્ષેત્રના ધનુઃપૃષ્ટની અપેક્ષાએ તે અલ્પ છે. તે ૧૦૭૪૩ યો. ૧૫ કલા છે. તેથી મોટા ધનુઃપૃષ્ટમાંથી નાનુ ધનુઃપૃષ્ટ બાદ કરવું. શેષ એટલું થયું. ૩૭૮૪ યો. ૧૫ કલા. એનું અડધું કરતાં ૧૮૯૨ યો. ૭$\frac{૧}{૨}$ કલા આટલા પરિમાણની ભરતક્ષેત્રની પૂર્વ અને અપર (પશ્ચિમ) દિશામાં પ્રત્યેક વક્ર થયેલી બાહા છે. એમ શેષ ક્ષેત્રોની બાહા લાવવી અથવા સર્વે ક્ષેત્રોમાં યથાકથિત સ્વરૂપ કરણોની ભાવના વર્ગ માટે ક્ષેત્રસમાસ ટીકા જોવી ત્યાં વિસ્તારપૂર્વક કહેવાયેલું છે. અહીં તો ગ્રંથગૌરવ ભયથી પ્રતિક્ષેત્ર ભાવના કરી નથી. ॥ ૧૮૪ ॥

આ રીતે વિસ્તાર સહિત ક્ષેત્રો અને વર્ષધરો કહ્યા હવે, જંબૂદ્વીપની પરિધિ ગણિત પદ લાવવા માટે બે કરણ બતાવે છે-

विक्खंभवग्गदहगुणकरणी वट्टस्स परिरओ होइ ।
विक्खंभपायगुणिओ परिरओ तस्स गणियपयं ॥ १८५ ॥[१]

'वृत्तस्य' वृत्तक्षेत्रस्य यो विष्कम्भो-विष्कम्भपरिमाणं तस्य वर्गो विधीयते, वर्गो नाम तेनैव राशिना गुणनं, ततो 'दहगुण' त्ति दशभिर्गुणना, ततः करणिरिति वर्गमूलानयनं, ततो वृत्तस्य परिरयपरिमाणं भवति, तथा तस्य वृत्तस्य परिरयो विष्कम्भस्य पादेन-चतुर्थेनांशेन गुणितो गणितपदं भवति, तत्रेदं करणं जम्बूद्वीपे भाव्यते-जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो योजनशतसहस्रं १००००, तस्य वर्गो विधीयते, जातान्येककस्य पुरस्ताद्दश शून्यानि १०००००००००० पुनर्दशभिर्गुणनं लब्धमन्यदेकं शून्यमिति जातान्येकादश शून्यानि १००००००००००, ततो वर्गमूलानयने जातोऽधस्तादयं छेदराशिः-षड् लक्षा द्वात्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि ६३२४४७, अत्र पर्यन्तवर्त्तिसप्तरूपमंकस्थानं मुक्त्वा शेषं तत्सर्वमपि द्विगुणीकृतमासीदित्यर्द्धीक्रियते, लब्धानि त्रीणि शतसहस्राणि षोडश

१. एताथानन्तरं केषुचिदादर्शेषु पाठभेदा अपि दृश्यन्त तच्च तृतीये परिशिष्टे ज्ञातव्याः ।

सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६२२७, शेषमुपरिष्टादिदमुद्धरति-चतस्रो लक्षाश्चतुरशीतिः सहस्राणि चत्वारि शतान्येकसप्तत्यधिकानि ४८४४७१, एतानि योजनं च चतुर्भिर्गुव्यूतैर्भवति ततो गव्यूतानयनार्थमेष राशिश्चतुर्भिर्गुण्यते, जातान्येकोनविंशतिर्लक्षाणि सप्तत्रिंशत्सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुरशीत्यधिकानि १९३७८८४, छेदराशिः स एव प्राक्तनो, नवरमन्त्यमपि सप्तकरूपमंकस्थानं द्विगुणीक्रियते, तत एवंरूपो भवति-षड्लक्षाणि द्वात्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि चतुष्पंचाशदधिकानि ६३२४५४, अनेनोपरितनराशेर्भागो ह्रियते, लब्धं क्रोशत्रितयं, शेषमुपरिष्टादिदमुद्धरति-चत्वारिंशत्सहस्राणि पंच शतानि द्वाविंशत्यधिकानि ४०५२२, अमूनि गव्यूतानि, गव्यूतं च धनुषां सहस्रद्वयेन भवति, ततो धनुरानयनार्थमयं राशिः सहस्रद्वयेन गुण्यते, जाता अष्टौ कोटयो दश लक्षाश्चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि ८१०४४०००, छेदराशिः प्राक्तन एव, ततो लब्धमष्टाविंशं धनुःशतं १२८, शेषमुपरिष्टादिद-मुद्धरति-एकोननवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि अष्टाशीत्यधिकानि ८९८८८, एतानि च धनूंषि, धनुश्च षण्णवत्यंगुलं, ततोऽयं राशिरंगुलानयनाय षण्णवत्या गुण्यते, जातानि षडशीतिर्लक्षाणि एकोनत्रिंशत्सहस्राणि द्वे शते अष्टचत्वारिंशदधिके ८३२९२४८, छेदराशिः स एव, ततो लब्धानि त्रयोदशांगुलानि, शेषमुपरिष्टादिदं-चतस्रो लक्षाः सप्त सहस्राणि त्रीणि शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि ४०७३४६, अयं राशिरर्द्धांगुलानयनार्थमर्द्धीक्रियते, जाता अष्टौ लक्षाश्चतुर्दश सहस्राणि षट् शतानि द्विनवत्यधिकानि ८१४६९२, छेदराशिः स एव, लब्धमेकमर्द्धांगुलं, शेषमुद्धरति-एको लक्षो द्व्यशीतिः सहस्राणि द्वे शते अष्टात्रिंशदधिके १८२२३८, एष जम्बूद्वीपपरिधिः ॥ १८५ ॥ तथा चाह-

[१]**जबुद्दीवपरिरओ तिन्नि य सोलाणि सयसहस्साणि ।**
बे य सया पडिपुण्णा सत्तावीसा समहिया य ॥ १८६ ॥

तिण्णि य कोसा य तहा अट्ठावीसं च धणुसयं एक्कं ।
तेरस य अंगुलाइं अद्धंगुलयं च सविसेसं ॥ १८७ ॥

इदं गाथाद्वयमपि सुगमं । सम्प्रति गणितपदमानीयते, तत्र जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो योजनशतसहस्रं, तस्य पादः-चतुर्थांशः पंचविंशतिः सहस्राणि, तेन समस्तोऽपि जम्बूद्वीपपरिरयो गुण्यते, तत्र परिरययोजनास्तिस्रो लक्षाः षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके इत्येवंरूपः पंचविंशतिसहस्रैर्गुण्यते, गुणितश्च सन् एतावान् भवति-

१. एतद् १८६-१८७ गाथाद्वयं टीकावर्ति इति पु. प्रे. पार्श्वभागे ॥

सप्तकोटीशतानि नवतिः कोट्यः षट्पंचाशल्लक्षाः पंचसप्ततिः सहस्राणि ७९०५६७५०००, गव्यूतत्रितयमपि पंचविंशतिसहस्रगुणं क्रियते, जातानि पंचसप्ततिः सहस्राणि गव्यूतानां ७५०००, तेषां चतुर्भिर्भागो ह्रियते, लब्धानि योजनानामष्टादश सहस्राणि सप्त शतानि पंचाशदधिकानि १८७५०, एष राशिः पूर्वस्मिन् योजनराशौ प्रक्षिप्यते, ततः धनुषामष्टाविंशं शतं पंचविंशतिसहस्रैर्गुण्यते, जाता द्वात्रिंशल्लक्षाः ३२०००००, अष्टाभिश्च धनुःसहस्रैर्योजनं भवति, ततो योजनानयनार्थमष्टाभिः सहस्रैर्भागो ह्रियते, लब्धानि चत्वारि शतानि ४००, अयमपि पूर्वराशौ प्रक्षिप्यते, अंगुलान्यपि त्रयोदश पंचविंशतिसहस्रगुणानि क्रियन्ते, जातानि त्रीणि लक्षाणि पंचविंशतिः सहस्राभ्याधिकानि ३२५०००, अर्धांगुलमपि पंचविंशति-सहस्रैर्गुण्यते, जातान्यर्द्धांगुलानां पंचविंशतिसहस्राणि, तेषामर्द्धे लब्धान्यंगुलानां द्वादश सहस्राणि पंचशताभ्यधिकानि १२५००, तानि पूर्वोक्तेंऽगुलराशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततोंऽगुलराशिः त्रीणि शतसहस्राणि सप्तत्रिंशत् सहस्राणि पंचशताधिकानि ३३७५००, तत एतेषां धनुरानयनाय षण्णवत्या भागो ह्रियते, लब्धानि धनुषां पंचत्रिंशच्छतानि पंचदशाधिकानि ३५१५, शेषमुद्वरत्यंगुलानां षष्टिः, अस्य च धनूराशेर्गव्यूतानयनाय सहस्रद्वयेन भागो ह्रियते, लब्धमेकं गव्यूतं, शेषमुद्वरति धनुषां पंचदश शतानि पंचदशाधिकानि १५१५, सर्वसंख्यया जातमिदं-योजनानां सप्त कोटिशतानि नवतिकोट्यभ्यधिकानि षट्पंचाशल्लक्षाश्चतुर्नवतिसहस्राणि शतमेकं पंचाशदधिकं, तथा गव्यूतमेकं, तथा धनुषां पंचदश शतानि पंचदशाधिकानि षष्टिः अंगुलानामिति, एतावज्जम्बूद्वीपे गणितपदम्, एतावन्ति योजनप्रमाणानि चतुरस्राणि चतुरस्राणि खण्डानि यथोक्तगव्यूताद्यधिकानि जम्बूद्वीपे भवन्तीत्यर्थः, तथाचाह-'[१]सत्तेव य कोडिसया नउया छप्पन्नसयसहस्साइं । चउणउइं च सहस्सा सयं दिवड्ढं च साहीयं ॥१॥" साधिकत्वप्रतिपादिका चेयं गाथा-"[२]**गाउयमेगं पन्नरस धणुसया तह धणूणि पन्नरस । सट्ठिं च अंगुलाइं जंबूदीवस्स गणियपयं ॥ १ ॥**" १८६-१८७ ॥ तदेवमुक्ता जम्बूद्वीपवक्तव्यता, संप्रति जम्बूद्वीपमध्यगतमेरुवक्तव्यतामाह-

ગાથાર્થ :- વિષ્કંભના વર્ગને ૧૦ ગુણ કરી વર્ગમૂળ કાઢતાં વૃત્તનો પરિરય થાય છે તથા તેનો પરિરય વિષ્કંભના ૪થા ભાગથી ગુણેલો ગણિતપદ (ક્ષેત્રફળ) થાય છે.

---

१. सप्तैव च कोटिशतानि नवति षट्पञ्चाशच्छतसहस्राणि । चतुर्नवति च सहस्रा शतं द्वयर्धं च सहितम् ।

२. गव्युतमेकं पञ्चदश धनुःशतानि तथा धनुंषि पञ्चदश । षष्टिश्चाङ्गुलानि जम्बूद्वीपस्य गणितपदम् ॥

ટીકાર્થ :- વૃત્ત ક્ષેત્રના વિષ્કંભનો વર્ગ કરવો. પછી તેને ૧૦થી ગુણાકાર કરવો ત્યારબાદ, વિષ્કંભના ચોથા ભાગથી ગુણતાં ગણિતપદ થાય છે. આ કરણ જંબૂદ્વીપમાં ભાવીએ જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ ૧૦૦૦૦૦, તેનો વર્ગ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ તેને ૧૦થી ગુણવો. ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ તેથી વર્ગમૂલ લાવતાં નીચે છેદરાશિ ૬૩૨૪૪૭ થયો. અહીં, છેડે રહેલા ૭ના અંકને છોડીને શેષ સર્વ બમણું કરેલ હતું એટલે અડધું કરવું એટલે ૩૧૬૨૨૭, શેષ ઉપરથી એટલું બચે છે ૪૮૪૪૭૧ આટલા યોજન થાય. ૧ યોજન ૪ ગાઉથી થાય છે એટલે ગાઉ લાવવા રાશિ ૪થી ગુણવો એટલે ૧૯૩૭૮૮૪ છેદરાશિ તે જ પૂર્વનો છે. ફક્ત અંતિમ ૭ નો અંક પણ બમણો કરવો તેથી ૬૩૨૪૫૪ થયા. એનાથી ઉપરના રાશિનો ભાગાકાર કરવો. ૧૯૩૭૮૮૪ ÷ ૬૩૨૪૫૪ = ૩ કોષ થયા. ઉપર શેષ ૪૦૫૨૨ ગાઉ થયા એના ધનુષ લાવવા. ૨૦૦૦થી ગુણવા એટલે ૮૧૦૪૪૦૦૦ છેદરાશિ પૂર્વનો જ છે અર્થાત્ ૮૧૦૪૪૦૦૦ ÷ ૬૩૨૪૪૭ કરવા તેથી ૧૨૮ ધનુ આવ્યા. શેષ ૮૯૮૮૮ ધનુષ રહ્યા તેના અંગુલ કરવા ૯૬થી ગુણતાં ૮૬૨૯૨૪૮ થયા. છેદરાશિથી ભાગતા ૧૩ અંગુલ થયા. શેષ ૪૦૭૩૪૬, અર્ધઅંગુલ લાવવા આ રાશિ બેવડાવો એટલે ૮૧૪૬૯૨ તેને છેદરાશિથી ભાંગતા ૧ અર્ધઅંગુલ આવ્યું. શેષ ૧૮૨૨૩૮ વધ્યા. આ જંબૂદ્વીપનો પરિધિ અર્થાત્ ૩૧૬૨૨૭ યો. ૩ કોષ ૧૨૮ ધનુષ ૧૩ $\frac{૧}{૨}$ આંગળ તથા એક આંગળના $\frac{૧૮૨૨૩૮}{૬૩૨૪૪૭}$ ભાગ થાય છે. ॥ ૧૮૫ ॥ તથા ॥૧૮૬॥ તથા ॥૧૮૭॥ નો ગાથાર્થ-ટીકાર્થ સુગમ છે ઉપર જણાવેલ છે ત્યાંથી જોઈ લેવો.

જંબૂદ્વીપનું ગણિતપદ

જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ ૧૦૦૦૦૦ યો. તેનો પાદ - ચોથો ભાગ ૨૫૦૦૦ થયો. તેનાથી જંબૂદ્વીપનો પરિધિ ગુણવો. ૩૧૬૨૨૭ × ૨૫૦૦૦ = ૭૯૦૫૬૭૫૦૦૦ યો. ૩ ગાઉ પણ ૨૫૦૦૦ સાથે ગુણતાં ૭૫૦૦૦ ગાઉ એનો ૪થી ભાગ કરતાં ૧૮૭૫૦ યોજન એને પૂર્વ રાશિમાં નાંખતા ૭૯૦૫૬૯૩૭૫૦ યો. ઉપરના ૧૨૮ ધનુ. ને ૨૫૦૦૦ સાથે ગુણતાં ૩૨૦૦૦૦૦ અને ૧ યો. = ૮૦૦૦ ધનુષ એટલે ૮૦૦૦થી ભાગ કરતાં ૪૦૦ યો. આવ્યા. તેને પૂર્વના યોજન રાશિમાં નાખતાં ૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦

યો. થયા. હવે એના ઉપરના ૧૩ આંગળને ૨૫૦૦૦થી ગુણવા એટલે ૩૨૫૦૦૦ આંગળ તથા $\frac{૧}{૨}$ આંગળને ગુણતાં ૧૨૫૦૦ આંગળ, બંને આંગળ રાશિનો સરવાળો ૩૩૭૫૦૦ તેના ધનુષ લાવવા ૯૬થી ભાગ કરતાં ૩૫૧૫ ધનુષ આવ્યા. શેષ ૬૦ આંગળ રહ્યા ધનુષના ગાઉ લાવવા ૨૦૦૦થી ભાગ કરતાં ૧ આવ્યો. શેષ ૧૫૧૫ રહ્યા. સર્વસંખ્યાથી ૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦ યો. ૧ કોષ, ૧૫૧૫ ધનુષ ૬૦ આંગળ આટલું જંબૂદ્વીપમાં ગણિતપદ (ક્ષેત્રફળ) થાય છે આટલા યોજન-યોજનના ચોરસ ટુકડા યથોકત ગાઉ અધિક જંબૂદ્વીપમાં હોય છે. ॥ ૧૮૬-૧૮૭ ॥

આમ, જંબૂદ્વીપનું સ્વરૂપ જણાવ્યું હવે, જંબૂદ્વીપની વચ્ચે રહેલા મેરૂનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

મેરૂનું સ્વરૂપ

जंबूद्दीवस्स भवे बहुमज्झे सव्वरयणधातुचितो ।
मेरू नाम नगवरो सुक्कीलो देवराईणं ॥ १८८ ॥

नवनउइं च सहस्सा उव्विद्धो अह सहस्समोगाढो ।
धरणियले वित्थिण्णो जोयणाणं दसहसस्सा ॥ १८९ ॥

अनन्तरोक्तस्वरूपस्य जंबूद्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे मेरुर्नामा पर्वतः, स च धरणितलस्योपरि नवनवतिर्योजनसहस्राणि उद्विद्धःऊर्ध्वमुच्छ्रितो योजनसहस्रम् 'अधोः'-धरणिमध्ये समवगाढः, तथा धरणितले दशयोजनसहस्राणि विस्तीर्णः उपरि योजनसहस्रं विस्तृतस्त्रयाणामपि लोकानां संस्पर्शी, पुनः कथम्भूतः ? इत्याह-'सर्वरत्नधातुचित्तः' सर्वै रत्नैः सर्वैश्च प्रायः सुवर्णादिधातुभिश्चितो युक्तः तथाहि तस्य मेरोस्त्रीणि काण्डानि, तद्यथा-प्रथमं द्वितीयं तृतीयं, काण्डं नाम विशिष्टपरिमाणानुगता विच्छेदाः, तत्र प्रथमं काण्डं योजनसहस्रप्रमाणं, तच्च भूमावगाढं, द्वितीयं त्रिषष्टिर्योजनसहस्राणि, तच्च समतल-भूभागादारभ्य प्रतिपत्तव्यं, तृतीयं षट्त्रिंशद् योजनसहस्राणि, प्रथमं च काण्डं क्वचित्पृथवीबहुलं क्वचिदुपलबहुलं क्वचिद्वज्ररत्नबहुलं क्वचित् शर्क्कराबहुलं च, पृथ्वी च नानाधातुरूपा द्रष्टव्या, द्वितीयं काण्डं क्वचिद्रजतबहुलं क्वचिज्जातरूपबहुलं क्वचिदंक-रत्नबहुलं क्वचित्स्फटिकरत्नबहुलं, तृतीयं पुनरेकाकारं, सर्वात्मना जम्बूनदमयम् उक्तंच-

"मंदरस्स[१] णं भंते ! पव्वयस्स कइ कंडा पन्नता ?, गोयमा ! तिन्नि कंडा पन्नत्ता, तं जहा- हेट्ठिल्ले कंडे मज्झिल्ले कंडे उवरिमे कंडे, मंदरस्स णं भंते ! पव्वयस्स हिट्ठिल्ले कंडे कइविहे पन्नते ? गोयमा ! चउव्विहे पन्नत्ते, तंजहा-पुढवी उवले वइरे सक्करा । मंदरस्स णं भंते ! पव्वयस्स मज्झिल्ले कंडे कइविहे पन्नत्ते ? चउव्विहे पन्नत्ते, तंजहा-अंके फलिहे रयए जायरूवे । मंदरस्स णं भंते । पव्वयस्स उवरिमे कंडे कइविहे पन्नत्ते ? गोयमा ! एगागारे, सव्वजंबूणयामए" इति, अतो भवति सर्वरत्नधातुचितः, शिखरे च तस्योपरि सर्ववैडूर्यरत्नमयी चूलिका, सा च चत्वारिंशद्योजनान्युच्चा, मूले विस्तृता द्वादश योजनानि मध्ये अष्टावुपरि चत्वारि, तया च चूलिकया पताकशतपरिकल्पितः शक्रध्वज इव देवानां प्रतिभासते, पुनः कथम्भूतः ? इत्याह-'सुक्रीडो देवराजानां, सुष्ठु-अतिशयेन परमरमणीयतया क्रीड्यते इति सुक्रीडः, परमं क्रीडास्थानं देवराजानां, तस्मिंश्च मंदरपर्वते चत्वारि वनानि तिस्रो मेखलास्तद्यथा-भूमौ भद्रशालवनं समोच्चभूमितालदूर्ध्वं पंचयोजनशतान्युत्प्लुत्यात्रान्तरे पंचयोजनशतविस्तीर्णा प्रथममेखला, तत्र नन्दनवनं, ततो नन्दनवनादूर्ध्वं त्रिषष्टियोजनसहस्राण्यूर्ध्वमुत्प्लुत्यात्रान्तरे पंचयोजनशतविस्तृता द्वितीया मेखला, तत्र सौमनसं वनं, ततोऽपि सौमनसवनादूर्ध्वं षट्त्रिंशद्योजनसहस्राण्युत्प्लुत्यात्रान्तरे मेरोरुपरितनं तलं, तच्च योजनसहस्रविस्तारं, तत्र च चूलिकायाः सर्वासु दिक्षु पण्डकवनं, तस्मिंश्च पण्डकवने पंचयोजनशतायामा अर्द्धतृतीय-योजनशतविस्तृताश्चतस्रो महाशिलाः, तासु च शिलासु तीर्थकराभिषेकयोग्यानि पंचधनुः-शतोत्सेधानि परमरम्याणि शाश्वतिकानि सिंहासनानि ॥ १८८-१८९ ॥ साम्प्रतमुपरितलादधो-ऽवतरणे ईप्सितक्षेत्रे विष्कम्भपरिणामज्ञापनार्थं करणमाह-

ગાથાર્થ :- જંબૂદ્વીપના બહુમધ્યભાગે સર્વરત્ન ધાતુયુક્ત દેવરાજાઓનો સુક્રીડ મેરૂ નામનો નગશ્રેષ્ઠ છે. તે નવ્વાણુ હજાર યોજન ઊંચો હજાર યોજન જમીનમાં અવગાઢ તથા ધરતીના તલ પર દશ હજાર યોજન વિસ્તીર્ણ છે. ॥ ૧૮૮ - ૧૮૯ ॥

ટીકાર્થ :- જંબૂદ્વીપના બહુમધ્ય દેશભાગમાં મેરૂ નામનો પર્વત છે તે ધરતી તલ

---

१. मन्दरस्य भदन्त ! पर्वतस्य कति काण्डाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! त्रयः काण्डाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा- अधस्तनः काण्डः, मध्यस्थितः काण्डः उपरितन काण्डः मन्दरस्य खलु भन्ते ! पर्वतस्य अधस्तनः काण्डः कतिविधिः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथ्वी उत्पल वज्र शर्करा । मन्दरस्य भदन्त ! पर्वतस्य मध्ये काण्डाः कतिविधाः प्रज्ञप्ताः ? चतुर्विधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा - अङ्क स्फटिक रजत जातरूप । मंदरस्य भदन्त ! पर्वतस्योपरिमाः काण्डाः कतिविधाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! एकाकाराः सर्वजम्बूनदमयाः ।

પર નવ્વાણુ હજાર યોજન ઊંચો છે ૧૦૦૦ યોજન પૃથ્વીમાં અવગાઢ છે તથા ધરતી પર ૧૦૦૦૦ યોજન વિસ્તૃત ત્રણેય લોકને સ્પર્શનારો છે તથા સર્વરત્નો અને પ્રાયઃ સુવર્ણાદિ સર્વ ધાતુથી યુક્ત છે તે આ રીતે મેરૂના ત્રણ કાંડ છે, પ્રથમ - બીજું - ત્રીજું. કાંડ એટલે વિશિષ્ટપરિમાણથી અનુગત ભાગો, પ્રથમ કાંડ ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ તે ભૂમિમાં અવગાઢ છે, બીજું ૬૩૦૦૦ યોજન છે તે સમભૂતલ ભાગથી માંડીને ઉપર જતાં જાણવું. ત્રીજું ૩૬૦૦૦ યોજનનું છે પ્રથમકાંડ ક્યાંક પૃથ્વીબહુલ, ક્યાંક પત્થરબહુલ, ક્યાંક વજ્રરત્નબહુલ, ક્યાંક શર્કરાબહુલ છે. પૃથ્વી વિવિધ ધાતુરૂપ જાણવી, બીજું કાંડ ક્યાંક રજતબહુલ, ક્યાંક જાતરૂપબહુલ, ક્યાંક અંકરત્નબહુલ, ક્યાંક સ્ફટિક રત્નબહુલ છે. ત્રીજું એકાકાર સંપૂર્ણપણે જંબૂનદમય છે એટલે સર્વરત્નધાતુયુક્ત હોય છે. તેના ઉપર શિખરમાં સર્વ વૈડૂર્યરત્નમયી ચૂલિકા છે તે ૪૦ યોજન ઊંચી છે. મૂળમાં ૧૨ યોજન પહોળી, વચ્ચે ૮ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પહોળી છે, તે મેરૂ પર્વત ચૂલિકા દ્વારા સેંકડો પતાકા યુક્ત દેવોના ઇન્દ્રધ્વજ જેવો લાગે છે, તે દેવરાજાઓનો અત્યંત રમણીય હોવાથી શ્રેષ્ઠ ક્રીડા સ્થાનરૂપ છે. એ મેરૂપર્વતમાં ચાર વનો ત્રણ મેખલા આવેલી છે - તે આ રીતે ભૂમિ પર ભદ્રશાલ વન છે. સમભૂતલા ભાગથી ઉપર ૫૦૦ યોજને ૫૦૦ યોજન પહોળી પ્રથમ મેખલા છે. ત્યાં નંદનવન છે તેનાથી ઉપર ૬૩૦૦૦ યોજન જતાં ૫૦૦ યોજન પહોળી બીજી મેખલા છે. ત્યાં સૌમનસ વન છે તેનાથી પણ ઉપર ૩૬૦૦૦ યોજન જતા મેરૂનું ઉપરિમ તલ છે તે ૧૦૦૦ યોજન વિસ્તારનું છે ત્યાં ચૂલિકાની સર્વદિશાઓમાં પંડક વન છે. તેમાં ૫૦૦ યોજન લાંબી ૨૫૦ યોજન પહોળી ૪ મહાશિલા છે તે શિલાઓ ઉપર તીર્થંકરોના અભિષેક યોગ્ય ૫૦૦ ધનુષ ઊંચા પરમરમ્ય શાશ્વત સિંહાસનો છે. ॥ ૧૮૮-૧૮૯ ॥

હવે,ઉપરથી નીચે ઉતરતાં ઇચ્છિત ક્ષેત્રમાં વિષ્કંભ પરિમાણ જાણવા માટે કરણ બતાવે છે.

जत्थिच्छसि विक्खंभं मंदरसिहराउ ओवइत्ताणं ।
इक्कारसहियलद्धो सहस्ससहिओ उ विक्खंभो ॥ १९० ॥

मन्दरपर्वते शिखरादवपत्य यत्र क्वापि विष्कम्भं ज्ञातुमिच्छसि तत्र यदतिक्रान्तं योजनादिकं तस्यैकादशभिर्भागे हृते यल्लब्धं तत्सहस्रसहितं सत् तत्र विष्कम्भः, स च मेरोरुपरितलादधः षट्त्रिंशद्योजनसहस्राण्यवतीर्णः, तत्र किल विष्कम्भो ज्ञातुमिष्ट इति षट्त्रिंशत्सहस्राणि ध्रियंते ३६०००, तेषामेकादशभिर्भागे हृते लब्धानि द्वात्रिंशद् योजनशतानि

द्विसप्तत्यधिकानि अष्टौ चैकादशभागाः ३२७२, ८।११ एतच्च सहस्रसहितं क्रियते, जातानि द्विचत्वारिंशच्छतानि द्विसप्तत्यधिकान्यष्टौ चैकादशभागा योजनस्य ४२७२, ८।११ एतावान् तत्र प्रदेशे बाह्यो गिरिविष्कम्भः, तत्र च प्रदेशे सौमनसं वनं, तच्च चक्रवालतया पंच-योजनशतविस्तारं, तत एकतोऽपि पंचयोजनशतानि वनेन रुद्धान्यपरतोऽपीति योजनसहस्रं बाह्यगिरिविष्कम्भादपनीयते, शेषमन्तर्गिरिविष्कम्भपरिमाणं भवति, तच्च द्वात्रिंशत्छतानि द्विसप्तत्यधिकानि अष्टौ चैकादशभागा योजनस्य ३२७२, ८।११, एवं सर्वत्रापि भावनीयं, एतच्च करणं मेखलाद्वयसहिते मेरौ कर्णगत्या द्रष्टव्यं, नान्यथा, अथ केयं कर्णगतिः ? इति, उच्यते, अधो मेरोरेकस्मिन् प्रदेशे उपरि च तत्समश्रेणिव्यवस्थिते मेरोरेव प्रदेशे या दवरिका प्रदीयते सा कर्णगतिः, तत्र च दवरिकाया मेरोश्चापान्तरालं यदपि क्वचिदुपलभ्यते तदपि कर्णगत्या मेरोः सम्बन्धीति विवक्षितत्वात्सर्वत्रैकादशभागहानिः परिभावनीया, ततो न कश्चिद्दोषः, अत्रार्थे च विस्तरार्थिना क्षेत्रसमासटीकाऽनुसर्त्तव्या ॥ १९० ॥ सम्प्रति प्रदेशवृद्धिज्ञापनाय करणमाह-

ગાથાર્થ :- જ્યાં મેરૂના શિખરથી ઉતરતા વિષ્કંભ જાણવાની ઇચ્છા છે ત્યાં જેટલું પસાર થયું તેનો ૧૧થી ભાગ કરતાં તેટલો હજાર સહિત ત્યાં વિષ્કંભ જાણવો. ॥ ૧૯૦ ॥

ટીકાર્થ :- મેરૂ પર્વત પર શિખરથી ઉતરીને જ્યાં ક્યાં પણ વિષ્કંભ જાણવાની ઇચ્છા છે ત્યાં જે યોજનાદિક પસાર થયું તેનો ૧૧થી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તે હજાર સહિત ત્યાંનો વિષ્કંભ છે. તે મેરૂના ઉપરતલથી નીચે ૩૬૦૦૦ યોજન ઉતર્યો, ત્યાં વિષ્કંભ જાણવો છે તો ૩૬૦૦૦ ધારો તેના ૧૧થી ભાગ કરો એટલે ૩૨૭૨, $\frac{૮}{૧૧}$ આવ્યું તેને ૧૦૦૦ સહિત કરો એટલે ૪૨૭૨$\frac{૮}{૧૧}$ આવ્યા આટલો તે પ્રદેશમાં બાહ્ય ગિરિવિષ્કંભ છે અને તે પ્રદેશમાં સૌમનસ વન છે તે ચક્રવાલતાથી ૫૦૦ યોજન વિસ્તારનો છે તેથી એકતરફથી પણ ૫૦૦ યોજન વને રોક્યા અને બીજી બાજુથી પણ ૫૦૦ યોજન. આમ, ૧૦૦૦ યોજન બહારના પર્વતના વિષ્કંભમાંથી બાદ કરતાં શેષ અંતર્ગિરિ વિષ્કંભ પરિમાણ થાય છે. તે ૩૨૭૨$\frac{૮}{૧૧}$ એમ સર્વત્ર ભાવના કરવી, આ કરણ બે મેખલા સહિત મેરૂમાં કર્ણગતિથી જાણવું અન્યથા નહિ.

प्र. आ कर्णगति शुं छे ?

उ. मेरुनी नीचे अने उपरना एक प्रदेशमां तेनी समश्रेणीमां रहेला मेरुना ज प्रदेशमां जे दोरी अपाय अर्थात्, मेरुनी उपर बहारनी बाजुए दोरीनो एक छेडो मूकवो अने बीजो छेडो नीचे ज्यां मेरुनी पहोळाईनो छेडो छे त्यां राखवो एम करतां दोरी समान सीधी सपाटीवाळो भाग ते कर्णगति. ते दोरी अने मेरुना वच्चे जे पण कांईक प्राप्त थाय ते पण कर्णगतिथी मेरु संबंधि छे एम विवक्षित होवाथी सर्वत्र ११ भाग हानि भावबी. एटले कोई दोष नथी.

विस्तार जाणवानी ईच्छावाळाए अहीं **क्षेत्रसमास** टीका जोवी. ॥ १९० ॥

हवे, प्रदेशप्रवृद्धि जणावबा माटे करण बतावे छे.

मूलग्गविसेसंमि उ उस्सयभइयंमि जं भवे लद्धं ।
सा हरनदीनगाणं पएसवुड्ढी उ सा उभओ ॥ १९१ ॥[१]

मूलविष्कम्भः-आदिविष्कम्भः अग्रविष्कम्भः-उपरितनविष्कम्भः एतयोर्विश्लेषः क्रियते, किमुक्तं भवति ? महतो विष्कम्भपरिमाणात् लघुविष्कम्भपरिमाणपनीयते, कृते च विश्लेषे उच्छ्रयेण भागो ह्रियते, ह्रते च भागे यल्लब्धं सा ह्रदात्-पद्मादिहदादेर्विनिर्गतानां नदीनां-गंगासिन्धुप्रभृतीनां नगानां च-मेर्वादीनामुभयतः- उभयोः पार्श्वयोः प्रत्येकं वृद्धिरवसेया, तत्र मेरोः प्रस्तुतत्वादिदं करणं मेरोरुपरि भाव्यते, मेरोर्मूलविष्कम्भो दशयोजनसहस्राणि १००००, उपरिविष्कम्भो योजनसहस्रं १०००, एतयोर्विश्लेषे कृते स्थितानि नव सहस्राणि, तेषां नवनवतिसहस्रैर्भागो ह्रियते, तत्र शून्यं शून्येन पातयेदिति न्यायात् उभयोरपि राश्योः शून्यत्रयापवर्त्तनाज्जात उपरितनो राशिर्नवकोऽधस्तनो नवनवतिः, नवकश्च नवनवतेर्भागं न प्रयच्छतीति नवक एकादशभिर्गुण्यते, जाता नवनवतिः, तस्या नवनवत्या भागे ह्रते लब्ध एक एकादशभागः एतावत्यतीते मेरोरुभयोः पार्श्वयोः प्रत्येकं वृद्धिः, इयमत्र भावना-उपरितनशिरोभागादधोऽवतरणे एकादशसु प्रदेशेष्वतिक्रान्तेष्वेकस्य प्रदेशस्य वृद्धिः, एकादशस्वंगुलेष्वेकस्यांगुलस्यैकादशसु गव्यूतेष्वेकस्य गव्यूतस्यैकादशसु

१. एत आथानन्तरं म. वि. संस्करणे- मूल-ऽग्गविसेसऽद्धकति उसुस्स य कतिजुतस्स जं मूलं । एस गिरिपासबाहा, सागरसलिले वि एमेव ॥ २०१ ॥ अधिका गाथा दृश्यते । ∆गाथायाः छायानुवाद्स्तृतीयपरिशिष्टे दृष्टव्यः । ∆

योजनेष्वेकस्य योजनस्य वृद्धिरिति, यथा चोपरितनभागादधोऽवतरणे वृद्धिस्तथा मूलादार-भ्योर्ध्वमुक्तक्रमेण हानिः प्रतिपत्तव्येति ॥ १९१ ॥ तदेवं मेरुवक्तव्यतामभिधाय सम्प्रति तदवधिसापेक्षां चन्द्रसूर्यादिवक्तव्यतामाह-

गाथार्थ :- મૂળ અને અગ્ર વિષ્કંભનો વિશ્લેષ કરી ઉંચાઈથી ભાગ આપતાં જે પ્રાપ્ત થાય તે હ્રદ-નદી અને પર્વતની ઉભયબાજુથી પ્રદેશવૃદ્ધિ થાય છે.

टीकार्थ :- મૂળ-આદિવિષ્કંભ અને અગ્ર-ઉપરનો વિષ્કંભ આ બંનેનો વિશ્લેષ કરવો, મોટા વિષ્કંભ પરિમાણમાંથી નાનો વિષ્કંભ પરિમાણ બાદ કરવો ત્યારબાદ ઊંચાઈથી ભાગ કરવો, એમ કરતાં જે આવે તે હ્રદમાંથી નીકળેલી ગંગા-સિંધુ આદિ નદીઓ અને મેરૂ આદિ પર્વતોની બંને બાજુએથી પ્રત્યેક પ્રદેશવૃદ્ધિ જાણવી. મેરૂની અહીં વાત ચાલતી હોવાથી આ કરણ મેરૂ ઉપર ભાવીએ. મેરૂનો મૂળ વિષ્કંભ १०००० યોજન, ઉપરનો १००० યોજન એમનો વિશ્લેષ કરતાં ९००० યોજન રહ્યા. તેનો ९९०००થી ભાગ કરવો. ત્યાં "શૂન્યનો શૂન્યથી છેદ ઉડાવવો" એ ન્યાયથી બંને રાશીની શૂન્ય ઉડાવતાં ઉપરનો રાશિ ૯ અને નીચેનો રાશિ ૯૯ થયો. ૯ એ ૯૯ના ભાગને આપતો નથી એટલે ૯ ને ११થી ગુણવા એટલે ૯૯ થયા તેનો ૯૯થી ભાગ કરતાં १ આવ્યો એટલે કે, $\frac{१}{११}$ ભાગ. મેરૂની બંને બાજુ પ્રત્યેક વૃદ્ધિ આટલી થાય છે. અહીં આ ભાવના છે ઉપરના મસ્તકથી નીચે અવતરણ કરતાં ११ પ્રદેશ પસાર થતા १ પ્રદેશની વૃદ્ધિ થાય છે. ११ અંગુલે १ અંગુલ, ११ ધનુષે १ ધનુષ, ११ ગાઉએ १ ગાઉ તેમજ ११ યોજને १ યોજનની વૃદ્ધિ થાય છે, જેમ ઉપરથી નીચે ઉતરતાં વૃદ્ધિ થાય છે તેમ મૂળથી ઉપર ચડતાં પણ ઉક્ત ક્રમે હાનિ માનવી. ॥ १९१ ॥

આમ, મેરૂની વક્તવ્યતા કહીને હવે તેની અવધિને સાપેક્ષ ચંદ્ર-સૂર્યની વક્તવ્યતા જણાવે છે.

चंदा सूरा तारागणा य नक्खत्तगहगणा चेव ।
तं ते पदक्खिणगई परेंति मेरुं गइरई य ॥ १९२ ॥

चन्द्राः सूर्याः तारागणाः, गणा इति द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यौ द्वौ तारागणौ जम्बूद्वीपे चत्वारो लवणसागरे द्वादश घातकीखण्डे द्विचत्वारिंशत्कालोदधौ द्विसप्ततिः पुष्करद्वीपार्द्धे इति बहुवचनं, नक्षत्रग्रहगणाश्चेति, अत्र गणशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तद्यथा- ग्रहगणा नक्षत्रगणाश्च,

बहुवचनभावना प्रागिवात्राप्यनुसर्त्तव्या, एते सर्वेऽपि मनुष्यक्षेत्रभाविनस्तं-अनन्तरोदितस्वरूपं मेरुं मध्ये कृत्वा 'प्रदक्षिणगतयः' प्रदक्षिणा-प्रादक्षिण्यप्रधाना गतिः गमनं येषां ते तथा, तथा 'गइरइय'त्ति गतिरतयस्तथाविधनामकर्म्मोदयमाहात्म्यात् तथाजगत्स्वाभाव्यात् सदा गमनशीलाः 'परियंति' पर्यटन्ति ॥१९२॥ सम्प्रति चन्द्रसूर्याणां मण्डलसंख्यामाह-

गाथार्थ :- चंद्रो, सूर्यो, तारागणो, नक्षत्रगणो अने ग्रहगणो ते गतिरितिओ छे अने मेरुने प्रदक्षिणा गति फरे छे.

टीकार्थ :- चन्द्रो, सूर्यो, तारागणो, गण एटले के, ते जंबूद्वीपमां २ चंद्रो, २ सूर्यो, २ तारागणो, लवण सागरमां ४, घातकीखंडमां १२, कालोदधिमां ४२, अर्धपुष्कर द्वीपमां ७२ छे एटले 'गणाः' एम बहुवचन लखेल छे. नक्षत्र-ग्रहगणो अहीं 'गण' शब्द प्रत्येक साथे जोडवो ते आ रीते नक्षत्रगणो - ग्रहगणो एमां पण बहुवचननी भावना पहेलानी जेम ज समजवी. आ बधा य मनुष्यक्षेत्रमां रहेला ते मेरुने मध्यमां करीने प्रदक्षिणा गतिवाळा, तथाविध कर्मना उदयना माहात्म्य अने जगत्स्वभावथी सदा गमनशील-गतिरतिओ फरे छे. ॥ १९२ ॥

सूर्य तथा चंद्रोनी मंडळ संख्या

पन्नरस मंडलाइं चंदस्स महेसिणो उवदिसंति ।
चुलसीइ मंडलसयं अणूणगं बिंति सूरस्स ॥ १९३ ॥

'चन्द्रस्य' ज्योतिश्चक्रराजस्य मण्डलानि 'महर्षयः' तीर्थकरगणधरा उपदशन्ति पंचदश-पञ्चदशसङ्ख्यानि, सूर्यस्य पुनर्ब्रुवते तीर्थकरगणधराः चतुरशीतं-चतुरशीत्यधिकं न न्यूनं-परिपूर्णं मण्डलशतं ॥ १९३ ॥ संप्रति यत्र प्रदेशे जम्बूद्वीपस्योपरि सूर्यस्य सर्वाभ्यन्तर-मण्डलं यत्र च प्रदेशे बाह्यं तदेतत्प्रतिपादयन्नाह-

गाथार्थ :- महर्षिओ चंद्रना १५ मंडळो उपदेशे छे तथा सूर्यना अन्यून १८४ मंडळो कहे छे.

टीकार्थ :- महर्षिओ ज्योतिश्चक्रना राजा चंद्रना १५ मंडळो उपदेशे छे तथा सूर्यना तेओ परिपूर्ण १८४ मंडळो बतावे छे. ॥१९३॥

हवे जे प्रदेशमां जंबूद्वीपना उपर सूर्यनुं सर्वाभ्यंतर (सौथी अंदरनुं) मंडळ छे अने जे प्रदेशमां बाह्य (सौथी बहारनुं) मंडळ छे तेनुं प्रतिपादन करे छे-

जोयणसयं असीयं अंतो ओगाहिऊण दीवंमि
तस्सुवरिं तु सपरिहिं अब्भिंतरमंडलं रविणो ॥ १९४ ॥

तीसाइं तिन्नि जोयण सयाणि ओगाहिऊण लवणंमि ।
तस्सुवरिं तु सपरिहिं बाहिरगं मंडलं रविणो ॥ १९५ ॥

जम्बूद्वीपस्य अन्तः- मध्ये 'अशीतम्' अशीत्यधिकं योजनशतमवगाह्य तस्य प्रदेशस्योपरि 'सपरिधि' परिवेषसहितमभ्यन्तरं मण्डलं 'रवेः' सूर्यस्य प्रतिपत्तव्यं, तथा जम्बूद्वीपस्य बहिः 'लवणे' लवणसमुद्रे 'त्रिंशानि' त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे तस्य प्रदेशस्योपरि सपरिधि रवेर्बाह्यं मण्डलमवसेयम्, एतयोस्तु मण्डलयोरपान्तराले शेषाणि व्यशीत्यधिकशतसंख्यानि मण्डलानि भवन्ति ॥ १९४-१९५ ॥ सम्प्रति परिरयपरिमाणं सर्वाभ्यन्तरमण्डले प्रतिपादयति-

ગાથાર્થ :- જંબૂદ્વીપમાં પ્રવેશ કરતાં ૧૮૦ યોજન સુધી જઈને તેના ઉપર પરિધિ સહિત સૂર્યનું અભ્યંતર મંડળ જાણવું તથા લવણમાં ૩૩૦ યોજન સુધી જઈને તેના ઉપર સપરિધિ સૂર્યનું બાહ્ય મંડળ જાણવું. ॥ ૧૯૪-૧૯૫ ॥

ટીકાર્થ :- જંબૂદ્વીપના અંદર ૧૮૦ યોજન જઈને તે પ્રદેશ ઉપર પરિવેશ સહિત સૂર્યનું અભ્યંતર મંડળ જાણવું તથા જંબૂદ્વીપની બહાર લવણ સમુદ્રમાં ૩૩૦ યોજન જઈને તે પ્રદેશ ઉપર સપરિધિ સૂર્યનું બાહ્યમંડળ જાણવું. આ બે મંડળના વચ્ચે શેષ ૧૮૨ મંડળો હોય છે. ॥ ૧૯૪-૧૯૫ ॥

હવે, સર્વ અભ્યંતર મંડળમાં પરિચયપરિમાણ બતાવે છે.

तिन्नेव सयसहस्सा पण्णरस य होंति जोयणसहस्सा ।
अऊणानवई परिरओ अब्भिंतरमंडले रविणो ॥ १९६ ॥

रवेरभ्यन्तरमण्डले परिरयस्त्रीणि योजनानां शतसहस्राणि पंचदश सहस्राणि एकोननवतिश्च किंचित्समधिकः, एष च परिरयः 'विक्खंभवग्गदहगुणे' [गा.१८५] त्यादिनाकरणेन स्वयमानेतव्यः, यदिवा यदेकतोऽपि जबूद्वीपविष्कम्भादशीत्यधिकं योजनशतमपरतोऽपि, तेषां त्रयाणां शतानां षष्ट्यधिकानां परिरयपरिमाणमेकादश शतान्यष्टाविंशत्यधिकानि ११२८, तानि जम्बूद्वीपपरिरयाच्छोध्यन्ते, ततो यथोक्तं सर्वाभ्यन्तरमण्डलस्य

परिरयपरिमाणं भवति, सर्वाभ्यन्तरानन्तरं च द्वितीयं मण्डलमायामविष्कम्भाभ्यां नवनवति-र्योजनसहस्राणि षट् शतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य ९९६४५, ३५।६१, तथाहि-एकतोऽपि सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतानष्टाचत्वारिंशत्संख्याकान् एकषष्टिभागान् द्वे च योजने अपान्तराले विमुच्य स्थितम्, अपरतोऽपि, ततः पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य पूर्वमण्डलविष्कम्भादस्य मण्डलस्य विष्कम्भे परिवर्धन्ते, अस्य च सर्वाभ्यन्तरानन्तरस्य द्वितीयस्य मण्डलस्य परिरयस्त्रीणि शतसहस्राणि पंचदश सहस्राण्येकं शतं सप्तोत्तरं योजनानां ३१५१०७, तथाहि-पूर्वमण्डलविष्कम्भादस्य मण्डलस्य विष्कम्भे पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य परिवर्धन्ते, पंचानां च योजनानां पंचत्रिंशत्संख्यैकषष्टिभागाधिकानां परिरयः सप्तदश योजनानि अष्टात्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य समधिकाः, परं व्यवहारतो विवक्ष्यन्ते परिपूर्णान्यष्टादश योजनानि, तानि पूर्वमण्डलपरिरयराशौ यदाऽधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते तदा यथोक्तं सूर्यप्रज्ञप्त्यादिसंमतं द्वितीयमण्डलपरिमाणं भवति, तथा सर्वाभ्यन्तरात् मण्डलात् तृतीयमण्डलस्यायामविष्कम्भो नवनवतिसहस्राणि षट् शतान्येकपंचाशदधिकानि नव चैकषष्टिभागा योजनस्य ९९६५१-९।६१ परिरयस्त्रीणि शतसहस्राणि पंचदश सहस्राणि एकं च पंचविंशत्याधिकं शतं योजनानां किंचित्समधिकं ३१५१२५, एवं मण्डले मंडल आयामविष्कम्भयोः पंच योजनानि पंचत्रिंशदेकषष्टिभागाधिकानि परिरये अष्टादश योजनानि परिवर्द्धयता तावद्वक्तव्यं यावत्सर्वबाह्यं मण्डलं, तस्मिंश्च सर्वबाह्ये मण्डले एकं योजनशतसहस्रं षट् शतानि षष्ट्यधिकानि १००६६० आयामविष्कम्भाभ्यां परिरयपरिमाणं ॥ १९६ ॥ पुनः साक्षादाह-

तिन्नेव सयसहस्सा अट्ठारस होंति जोयणसहस्सा ।
तिन्नि सया पन्नासा बाहिरए मंडले रविणो ॥ १९७ ॥

'रवेः' सूर्यस्य सत्के बाह्ये मण्डले परिरयपरिमाणं योजनानां त्रीणि शतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पंचदशाधिकानि किंचिदूनानि ३१८३१५ ॥ १९७ ॥ तदेवमुक्तं मण्डलपरिरयपरिमाणं, सम्प्रति यानि चन्द्रमसो मण्डलानि सूर्यस्यापि साधारणानि यानि च चन्द्रमस एवासाधारणानि तानि प्रतिपादयति-

ગાથાર્થ :- સૂર્યના અભ્યંતર મંડળનો પરિધિ ૩,૧૫,૦૮૯ યોજન હોય છે.

ટીકાર્થ :- સૂર્યના અભ્યંતર મંડળમાં પરિધિ ૩,૧૫,૦૮૯ કાંઈક અધિક હોય છે, આ પરિધ 'વિષ્કંભદશગુણ' ઇત્યાદિ કરણથી સ્વયં લાવવો અથવા જે એકતરફથી પણ જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ ૧૮૦ યોજન બીજી બાજુથી પણ તેટલો જ છે, તે ૩૬૦નો પરિચય પરિમાણ ૧૧૨૮ છે તે જંબૂદ્વીપના પરિચયમાંથી બાદ કરવો. તેથી યથોકત સર્વાભ્યંતર મંડળનો પરિરય પ્રમાણ થાય છે, તેના પછી બીજા મંડળનો પરિધિ લંબાઈ-પહોળાઈ દ્વારા ૯૯૬૪૫, $\frac{૩૫}{૬૧}$ તે આ રીતે એકતરફથી સર્વાભ્યંતર મંડળગત $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગો અને ૨ યોજન વચમાં છોડીને રહેલું છે અને બીજી બાજુથી પણ તેટલું જ છોડીને રહેલું છે તેથી બંને બાજુ મળીને તે ૫ યોજન તથા $\frac{૩૫}{૬૧}$ ભાગો પૂર્વમંડળ વિષ્કંભ કરતા આ મંડળ વિષ્કંભમાં વધે છે અને આ સર્વાભ્યંતરથી બીજા મંડળનો પરિચય ૩૧૫૧૦૭ થાય છે તે આ રીતે પૂર્વમંડળના વિષ્કંભથી આ મંડળના વિષ્કંભમાં ૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ ભાગો યોજનના વધે છે અને ૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ યોજનનો પરિચય ૧૭$\frac{૩૮}{૬૧}$ સમધિકભાગ યોજન થાય છે પરંતુ વ્યવહારથી પરિપૂર્ણ ૧૮ યોજન કહેવાય છે, તે પૂર્વમંડળની પરિધ રાશિમાં ઉમેરતા યથોકત સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ સંમત બીજુ મંડળ પરિમાણ થાય છે તથા સર્વાભ્યંતર મંડળથી ત્રીજા મંડળનો આયામ - વિષ્કંભ ૯૯૬૫૧$\frac{૯}{૬૧}$, પરિચય ૩૧૫૧૨૫ છે એમ મંડળેમંડળે આયામ-વિષ્કંભ ૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ અને પરિચયમાં ૧૮ યોજન વધતા વધતાં ત્યાં સુધી કહેવું કે જ્યાં સર્વ બાહ્યમંડળમાં ૧૦૦૬૬૦ આયામ-વિષ્કંભ દ્વારા પરિચય પ્રમાણ આવે. ॥ ૧૯૬ ॥ ફરીથી સાક્ષાત્ (પ્રકટ રીતે) બતાવે છે-

ગાથાર્થ :- સૂર્યના બાહ્યમંડળનો પરિચય ૩૧૮૩૫૦ યોજન હોય છે.

ટીકાર્થ :- ગાથા સુગમ છે. ॥ ૧૯૭ ॥

આ રીતે મંડળ પરિચય પરિમાણ કહ્યું. હવે, ચંદ્રના જે મંડળો સૂર્યના પણ સાધારણ છે અને જે ચંદ્રમાના જ અસાધારણ છે તે બતાવે છે.

दस चेव मंडलाइं अब्भिंतरबाहिरा रविससीणं ।
सामन्नाणि उ नियमा पत्तेयं[१] पंच चंदस्स ॥ १९८ ॥

१. पत्तेया होंति सेसाणि- सूर्यप्रज्ञप्त टीका पत्र १४० ॥

इह चन्द्रमसः पंचदश मण्डलानि, एतच्च प्रागेवोक्तं, तत्र पंच मण्डलानि जम्बूद्वीपे, शेषाणि तु दश मण्डलानि लवणसमुद्रे, उक्तं च-"[१]**जम्बूद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइयं ओगाहित्ता केवइया चंदमंडला पन्नता ?, गोयमा ! जंबुद्दीवेणं दीवे असीयं सयं ओगाहित्ता एत्थ पंच चंदमण्डला पन्नता ॥ लवणे णं भंते ! समुद्दे केवइयं ओगाहित्ता केवइया चंदमण्डला पन्नत्ता ?, गोयमा ! लवणे णं समुद्दे तिण्णि तीसे जोयणसए ओगाहित्ता एत्थ णं दस चंदमण्डला पन्नत्ता, एवमेव सपुव्वावरेणं जंबुद्दीवे लवणे य समुद्दे पन्नरस चंदमण्डला भवंतीतिमक्खायं" [जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति सू. १४२]** तत्र पंच मण्डलान्यभ्यन्तराणि जम्बूद्वीपमध्यवर्त्तीनि, पंच सर्वबाह्यानि, सर्व-संख्यया दश मण्डलानि, तद्यथा- प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पंचमेकादशं द्वादशं त्रयोदशं चतुर्दशं पंचदशमिति रविशशिनोः सामान्यानि-साधारणानि, शेषाणि तु षष्ठसप्तमाष्टमनवम-दशमरूपाणि पंच मण्डलानि चन्द्रस्य प्रत्येकं भवति, किमुक्तं भवति ?- चन्द्रमस एव तानि मण्डलानि, न तु जातुचिदपि तेषु सूर्यः परिभ्रमति, तथा चोक्तं [सूर्यप्रज्ञ. सूत्र ४५]- "[२]**तत्थ जे ते चंदमण्डला सया आइच्चेहिं विरहिया ते णं पंच, तंजहा-छट्ठे चंदमंडले सत्तमे चंदमंडले अट्ठमे चंदमण्डले नवमे चंदमंडले दसमे चंदमंडले**" अत्र संग्रहणिगाथा- "[३]**छट्ठंसत्तमअट्ठमनवमं दसमं च मंडला पंच । आइच्चेहिं विरहिया नेयव्वा सव्वकालंमि ॥ १ ॥**" १९८ ॥ सम्प्रति कस्मिन् चन्द्रान्तरे कति सूर्यमार्गा भवंति ? इत्येतन्निरूपयन्नाह—

चंदंतरेसु अट्ठसु अब्भिंतरबाहिरेसु सूरस्स ।
बारस बारस मग्गा छसु तेरस तेरस भवंति ॥ १९९ ॥

---

१. छाया - "जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे कियदवगाह्य कियन्ति चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे ऽशीति शतमवगाह्यात्र पञ्च चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि ॥ लवणे भदन्त ! समुद्रे कियदवगाह्य कियन्ति चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि ?, गौतम ! लवणे समुद्रे त्रिणि त्रिंशद्योजन शतान्यवगाह्यात्र दश चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि, एवमेव सपूर्वापरेण जम्बूद्वीपे लवणे च समुद्रे पञ्चदश चन्द्रमण्डलानि भवन्तीति आख्यातम् ।"

२. "तत्र ये ते चन्द्रमण्डलानि सदा आदित्यै विरहितानि तानि पञ्च, तद्यथा-षष्ठं चन्द्रमण्डलं सप्तमं चन्द्रमण्डलं, अष्टमं चन्द्रमण्डलं नवमं चन्द्रमण्डलं, दशमं चन्द्रमंडलं ।"

३. "षष्ठ सप्तमाष्टमनवमं दशमं च मंडलानि पञ्च । आदित्यै विरहितानि ज्ञातव्यानि सर्वकाले ॥ १ ॥"

इह चन्द्रमण्डलानामन्तराणि चतुर्दश, तथाहि-पंचदश चन्द्रमसो मण्डलानि, पंचदशानां चान्तराणि चतुर्दश भवन्ति, नोनाधिकानि, तत्र सर्वाभ्यन्तरेषु चतुर्षु चन्द्रमण्डलान्तरेषु चतुर्षु च सर्वबाह्येषु चन्द्रमण्डलान्तरेषु सर्वसंख्यया अष्टसु चन्द्रमण्डलान्तरेषु प्रत्येकं द्वादश द्वादश 'सूर्यमार्गाः' सूर्यमण्डलानि भवन्ति, षट्सु च चन्द्रमण्डलान्तरेषु मध्यवर्त्तिषु त्रयोदश मार्गा भवन्ति ॥ १९९ ॥ अथ कथमेतदवसीयते-एकैकस्मिन् चन्द्रमण्डलान्तरे द्वादश त्रयोदश वा सूर्यमार्गा भवन्ति ? इति, तत एतदर्थप्रतिपादनार्थमेकैकस्मिन् चन्द्रविकम्पे यावन्तः सूर्यविकम्पा भवन्ति तावतः प्रतिपिपादयिषुः करणमाह–

गाथार्थ :- અભ્યંતર અને બાહ્ય પાંચ-પાંચ મંડળો સૂર્ય-ચંદ્રના સામાન્ય છે તથા પાંચ પ્રત્યેક મંડળો નિયમા ચંદ્રના છે. ॥ ૧૯૮ ॥

ટીકાર્થ :- ચંદ્રમાના ૧૫ મંડળો છે તેમાં ૫ મંડળો જંબૂદ્વીપમાં અને શેષ ૧૦ મંડળો લવણ સમુદ્રમાં છે તેમાં જંબૂદ્વીપમાં રહેલા ૫ અભ્યંતર મંડળો અને પાંચ સર્વબાહ્ય મંડળો કુલ ૧૦ મંડળો, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ એ સૂર્ય તથા ચંદ્રના સાધારણ મંડળો છે. તથા શેષ ૬, ૭, ૮, ૯ અને ૧૦એ પાંચ મંડળો ચંદ્રના પ્રત્યેક છે. અર્થાત્ તે મંડળો ચંદ્રના જ છે, તેમાં ક્યારેય સૂર્ય ભ્રમણ કરતો નથી.

સંગ્રહણીની ગાથા - ૬, ૭, ૮, ૯ અને ૧૦મા મંડળો એ પાંચ મંડળો સૂર્યથી સર્વકાળ વિરહિત જાણવા. ॥ ૧૯૮ ॥

હવે, કયા ચંદ્રાન્તરમાં કેટલા સૂર્યમાર્ગો (સૂર્ય મંડળો) હોય છે ?

ગાથાર્થ :- અભ્યંતર અને બાહ્ય આઠ ચંદ્રાન્તરોમાં ૧૨-૧૨ સૂર્યમાર્ગો અને બાકીના ૬માં ૧૩-૧૩ સૂર્યમાર્ગો હોય છે. ॥ ૧૯૯ ॥

ટીકાર્થ :- ૩. ચંદ્રમંડળના ૧૪ આંતરા છે ત્યાં ચંદ્રમંડળના સર્વાભ્યંતર ૪ આંતરા અને ચંદ્રમંડળના સર્વબાહ્ય ૪ આંતરા કુલ ૮ આંતરાઓમાં પ્રત્યેક ૧૨-૧૨ સૂર્યમાર્ગો - સૂર્યમંડળો હોય છે અને વચ્ચે રહેલા ૬ ચંદ્રમંડળના આંતરાઓમાં પ્રત્યેક ૧૩-૧૩ સૂર્યમાર્ગો હોય છે. ॥ ૧૯૯ ॥

પ્ર. એ કઈ રીતે જાણવું ? કે એક-એક ચંદ્ર મંડળના આંતરામાં ૧૨ કે ૧૩ સૂર્ય માર્ગો હોય છે ?

૩. એ બતાવવા માટે એક ચંદ્રવિકંપમાં જેટલા સૂર્ય વિકમ્પો હોય છે તેટલા બતાવવા માટે કરણ દર્શાવે છે-

चंदविकंपं एक्कं सूरविकंपेण भायए नियमा ।
जं हवइ भागलब्द्धं सूरविकंपा उ ते होंति ॥ २०० ॥

एकं चन्द्रविकम्पं षट्त्रिंशत् योजनानि पंचविंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य च एकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागा इत्येवंरूपं सूर्यविकम्पेन-द्वे योजने अष्ट-चत्वारिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य इत्येवंप्रमाणेन 'नियमात्' निश्चयेन भजेद विभजेत्, विभक्ते च सति यद् भागलब्धं भवति तावत्प्रमाणास्ते सूर्यविकम्पा भवन्ति, तत एवं सूर्यविकम्पान् ज्ञात्वा यावन्तश्चन्द्रमण्डलान्तरे सूर्यमार्गा भवन्ति तावन्तः सूर्याः ज्ञातव्याः, तद्यथा-प्रथमे सर्वाभ्यन्तरे सूर्यमण्डले सूर्यः परिभ्रमति, चन्द्रोऽपि, चन्द्रश्च द्वितीये दिने तन्मण्डलक्षेत्रं मण्डलक्षेत्राच्च बहिरनन्तरं पंचत्रिंशद् योजनानि त्रिंशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधा छिन्नस्य क्षेत्रं मण्डलक्षेत्राच्च बहिरनन्तरं पंचत्रिंशद् योजनानि त्रिंशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधा छिन्नस्य सत्कान् चतुरो भागान् विकम्प्य चारं चरति, ततो विकम्पस्य परिमाणं षट्त्रिंशद्योजनानि पंचविंशतिरेक-षष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागाः, अत्र योजनराशिरेकषष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्यते, जातान्येकविंशतिः शतानि षण्णवत्यधिकानि २१९६, ये चोपरितनाः पंचविंशतिरेकषष्टिभागास्तेऽप्यत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि द्वाविंशतिः शतानि एकविंशत्यधिकानि २२२१, सूर्यविकम्पो द्वे योजने अष्टचत्वारिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य, तत्र द्वे योजने एकषष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्येते, जातं द्वाविंशत्यधिकं शतं १२२, उपरितना अष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातं सप्तत्यधिकं शतम् १७०, एतेन पूर्वराशेर्भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोदश, एतावन्तः सूर्यविकम्पा एकस्मिन् चन्द्रविकम्पे भवन्ति, शेषं तिष्ठत्येकादशैकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधा छिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागाः, द्वयोश्च चन्द्रमण्डलयोरपान्तराले द्वादश सूर्यमार्गा भवन्ति, एकस्य सूर्यमार्गस्य सर्वाभ्यन्तर एव मण्डले भावात्, एवं शेषेष्वपि चन्द्रमण्डलान्तरेषु पूर्वपूर्वचन्द्रमण्डलान्तरो-द्धरितभागपरिमीलनेन यथोक्तसूर्यमार्गप्रमाणं परिभावनीयं, भावयिष्यते चायमर्थोऽग्रे स्वयमेव सूत्रकृतेति न प्रतिचन्द्रमण्डलान्तरं भावना क्रियते ॥२०० ॥ तदेवमुक्तं चन्द्रमण्डलान्तरेषु सूर्यमार्गप्रतिपादनार्थं करणं, सम्प्रति सूर्यमण्डलान्तरपरिमाणं चन्द्रमण्डलांतरपरिमाणं च प्रतिपादयति-

ગાથાર્થ :- એક ચંદ્ર વિકમ્પને ૧ સૂર્યવિકમ્પથી નિયમા ભાગ કરવો, તેમ કરતાં જે ભાગલબ્ધ થાય તેટલા સૂર્યવિકમ્પો હોય છે. ॥ ૨૦૦ ॥

ટીકાર્થ :- એક ચંદ્ર વિકંપ ૩૬$\frac{૨૫}{૬૧}\frac{૪}{૬૭}$ યોજનને સૂર્યવિકંપ ૨$\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન સાથે નિયમા ભાગ કરો અને એમ છતે જે ભાગલબ્ધ થાય તેટલા પ્રમાણના તે સૂર્યવિકંપો થાય છે. વિકંપ = મંડલો વચ્ચેના આંતરા આ પ્રમાણે સૂર્યવિકંપોને જાણીને જેટલા ચંદ્રમંડળાંતરે સૂર્યમાર્ગો હોય તેટલા સૂર્યો સંબંધિ જાણવા. તે આમ પ્રથમ સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળમાં સૂર્ય ભમે છે અને ચંદ્ર પણ અને ચંદ્ર બીજા દિવસે તે મંડળ ક્ષેત્ર અને મંડળક્ષેત્રથી બહાર નિરંતર ૩૫$\frac{૩૦}{૬૧}\frac{૪}{૬૭}$ ભાગ યોજન વિકંપ કરીને ચારો કરે છે. તેથી વિકંપનું પ્રમાણ ૩૬$\frac{૨૫}{૬૧}\frac{૪}{૬૭}$ થયું, અહીં યોજનરાશિ ૬૧ ભાગ કરવા. ૬૧ સાથે ગણવી એટલે ૨૧૯૬ થયા. એમાં ઉપરના ૨૫ ભાગ નાખતા ૨૨૨૧, સૂર્યનો વિકંપ ૨$\frac{૪૮}{૬૧}$ ત્યાં ૨ યોજનના ૬૧ ભાગ કરવા ૬૧થી ગુણવા એટલે ૧૨૨ + ૪૮ ભાગ ઉપરના ઉમેરતા ૧૭૦ થયા. એનાથી પૂર્વરાશિનો ભાગ કરવો $\frac{૨૨૨૧}{૧૭૦}$ એટલે ૧૩ આવ્યા. આટલા સૂર્યવિકંપો એક ચંદ્ર વિકંપમાં હોય છે. શેષ $\frac{૧૧}{૬૧}$ ભાગ $\frac{૪}{૬૭}$ રહે છે. બે ચંદ્રમંડલના અંતરાલે બાર સૂર્યમાર્ગો હોય છે, એક સૂર્યમંડળ સર્વાભ્યંતર મંડલમાં જ હોવાથી, એમ શેષ ચંદ્રમંડલાન્તરોમાં પૂર્વ પૂર્વ ચંદ્રમંડલાન્તરમાંથી ઉદ્ધરિત ભાગ મેળવવાથી યથોક્ત સૂર્યમંડળ પ્રમાણ ભાવવું. આ વાત સૂત્રકાર સ્વયં આગળ જણાવશે એટલે દરેક ચંદ્રમંડલાન્તરની ભાવના અત્યારે કરતા નથી. ॥ ૨૦૦ ॥

ચંદ્રમંડલના આંતરામાં સૂર્યના માંડલા બતાવવા માટેનું કરણ કહ્યું. હવે, સૂર્યમંડલના આંતરા અને ચંદ્રમંડળના આંતરાનું પરિમાણ બતાવે છે-

बे जोयणाणि सूरस्स मंडलाणं तु हवइ अंतरिया ।
चंदस्सवि पणतीसं साहिया होइ नायव्वा ॥ २०१ ॥

'सूर्यस्य' सवितुः सत्कानां मण्डलानां परस्परम् 'आन्तरिका' अन्तरमेवान्तर्यं भेषजादित्वात्स्वार्थे यण्प्रत्ययः, ततः स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्रत्यये आन्तरी आन्तर्येव आन्तरिका,

भवति द्वे योजने, चन्द्रस्य पुनरान्तरिका भवति ज्ञातव्या पंचत्रिंशद् योजनानि साधिकानि, पंचत्रिंशत् योजनानि पंचविंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागा इत्यर्थः ॥ २०१ ॥ अधुना सूर्यविकम्पस्य चन्द्रविकम्पस्य च परिमाणमाह-

सूरविकंपो एक्को समंडला होइ मंडलंतरिया ।
चंदविकंपो य तहा समंडला मंडलंतरिया ॥ २०२ ॥

एकः सूर्यविकंपो भवति मण्डलान्तरिका समण्डला, किमुक्तं भवति ?- एकस्य सूर्यमण्डलान्तरस्य यत्परिमाणमेकसूर्यमण्डलपरिमाणसहितं तदेकस्य सूर्यविकम्पस्य परिमाणमिति, 'चन्दविकम्पो य' इत्यादि, तथा-तेनैव प्रकारेण चन्द्रविकम्पश्च ज्ञातव्यो मण्डलांतरिका समण्डला, एकस्य चन्द्रमण्डलान्तरस्य यत्परिमाणं एकचन्द्रमण्डलपरिमाण-समन्वितं तदेकस्य चन्द्रविकम्पस्य परिमाणमित्यर्थः, तच्च चन्द्रविकम्पस्य सूर्यविकम्पस्य च परिमाणं प्रागेवास्माभिरुक्तमिति ॥ २०२ ॥ साम्प्रतमेकेनायनेन चन्द्रः सूर्यो वा यावत्प्रमाणं क्षेत्रं तिर्यगाक्रामति तत्परिमाणमाह-

ગાથાર્થ :- સૂર્યના મંડળોની આંતરિકા બે યોજન હોય છે. તથા ચંદ્રના મંડળની પણ સાધિક પાંત્રિશ યોજન હોય છે એમ જાણવું. ॥ ૨૦૧ ॥

ટીકાર્થ :- સૂર્ય સંબંધિ મંડલોની પરસ્પર અન્તરિકા ૨ યોજન હોય છે તથા ચન્દ્રની આંતરિકા સાધિક પાંત્રીશ યોજન ($૩૫\frac{૨૫}{૬૧}\frac{૪}{૭}$) હોય છે. ॥ ૨૦૧ ॥

સૂર્ય વિકંપ તથા ચંદ્ર વિકંપનું પરિમાણ

એક સૂર્યવિકંપ સમંડલા મંડલાંતરિકા હોય છે તથા ચંદ્ર વિકંપ મંડલાંતરિકા સમંડલા હોય છે.

એક સૂર્યનો વિકંપ મંડલાન્તરિકા સમંડલા હોય છે. અર્થાત્ - એક સૂર્યમંડલાંતરનું જે પરિમાણ એક સૂર્યમંડલ પરિમાણ સહિત છે તે એક સૂર્ય વિકંપનું પરિમાણ છે. તે જ રીતે ચંદ્રનો વિકંપ પણ મંડલાન્તરિકા સમંડલા જાણવો. એક ચંદ્રમંડલાન્તરનું જે પરિમાણ એક ચંદ્ર મંડલપરિમાણ સહિત છે તે એક ચંદ્રવિકંપનું પરિમાણ છે, તે બંનેનું પરિમાણ અમે પ્રથમથી જ બતાવી દીધું છે. ॥ ૨૦૨ ॥

એક અયનમાં ચંદ્ર કે સૂર્ય તિરછું જેટલું ક્ષેત્ર પસાર કરે છે તેનું પરિમાણ કહે છે.

पंचेव जोयणसया दसुत्तरा जत्थ मंडला होंति ।
जं अक्कमेइ तिरियं चंदो सूरो य अयणेणं ॥ २०३ ॥[१]

यत्क्षेत्रं चन्द्रः सूर्यो वा एकेनायनेन तिर्यगाक्रामति-यत्र चन्द्रमसः सूर्यस्य वा मण्डलानि भवन्ति तस्य क्षेत्रस्य परिमाणं पंच योजनशतानि दशोत्तराणि, नवरं चन्द्रमसमधिकृत्याष्टभिरेकषष्टिभागैर्न्यूनानि, तथाहि-एकस्मिन्नयने सूर्यविकम्पानां त्र्यशीत्यधिकं शतं भवति, एकैकस्य सूर्यविकम्पस्य परिमाणमेकषष्टिभागरूपं सप्तत्यधिकं शतं १७०, ततश्च त्र्यशीत्यधिकं शतमेकेन सप्तत्यधिकेन शतेन गुण्यते, जातान्येकत्रिंशत्सहस्राणि शतमेकं दशोत्तरं ३१११०, तत एतेषां योजनानयनार्थमेकषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धानि पंच योजनशतानि दशाधिकानि ५१०, एतावत्सर्वाभ्यन्तरमण्डलात्परत एकेनायनेन सूर्यस्तिर्यक्क्षेत्रमाक्रामति, तथैकस्मिन्नयने चन्द्रविकम्पाश्चतुर्दश, एकस्य चन्द्रविकम्पस्य परिमाणं षट्त्रिंशद् योजनानि पंचविंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य चत्वारो भागाः, योजनराशिरेकषष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्यते, जातान्येकविंशतिशतानि षण्णवत्यधिकानि २१९६, तत उपरितनाः पंचविंशतिरेकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि द्वाविंशतिशतान्येकविंशत्यधिकानि २२२१, चतुर्दश च सर्वसंख्यया चन्द्रमसो विकम्पास्ततो द्वाविंशतिशतान्येकविंशत्यधिकानि चतुर्दशभिर्गुण्यन्ते, जातान्येकत्रिंशत्सहस्राणि चतुर्नवत्यधिकानि ३१०९४, येऽपि चैकस्यैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागास्तेऽपि चतुर्दशभिर्गुण्यन्ते, जाताः षट्पंचाशत् ५६, तस्याश्च षट्पंचाशतः सप्तभिर्भागे ह्रते लब्धा अष्टौ, ते पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातः पूर्वराशिरेकत्रिंशत्सहस्राणि शतमेकं द्वयुत्तरं ३११०२, तेषां योजनानयनार्थमेकषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धानि पंच योजनशतानि नवोत्तराणि त्रिपंचाशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य ५०९-५३।६१, पंचयोजनशतानि दशोत्तराणि अष्टभिरेकषष्टिभागैर्हीनानीत्यर्थः, एतावत्सर्वाभ्यन्तरात् मण्डलात्परत एकेनायनेन चन्द्रस्तिर्यक्क्षेत्रमाक्रामति, एवंरूपा च क्षेत्रकाष्ठा **मूलटीकायामपि** भाविता, तथा च तद्ग्रन्थः-

---

१. एतद्गाथानन्तरं पासू० जेटि० खंटि० आदर्शेषु सटिप्पनिका दृश्यत एषा गाथा– 'सूरस्सेसा कट्ठा अट्ठहिं भागेहिं ऊणिया नियमा । एगट्ठिभागछेज्जा कट्ठा चंदस्स एवतिया ॥ २१४ ॥ टि० सूरस्स पंचजोयणसया दशाधिया ५१० कट्ठा । सच्चव अट्ठहिं एगट्ठिभागेहिं $\frac{८}{६१}$ ऊणा चंदकट्ठा हवति त्ति ॥ ∆एतस्याः छायाऽनुवादार्थे तृतीयं परिशिष्टं पश्यताम् । ∆

"सूरस्स पंचजोयणसया दसाहिया कट्ठा, सच्चेव अट्ठहिं एकट्ठिभागेहिं ऊणिया चंदकट्ठा हवइ" इति ॥ २०३ ॥ सम्प्रति काष्ठादर्शनतो विकम्पानयनार्थं करणमाह-

सगमंडलेहिं लद्धं सगकट्ठाओ हवंति सविकम्पा ।
जं सगविक्खंभजुया हवंति सगमंडलंतरिया ॥ २०४ ॥

चन्द्रमसः सूर्यस्य वा विकम्पाः, कथम्भूतास्ते ? इत्याह-'स्वकविष्कम्भयुताः स्वकमण्डलान्तरिकाः' स्वस्वमण्डलविष्कम्भसहितस्वस्वमण्डलान्तरिकारूपा इत्यर्थः, भवन्ति ते स्वकाष्ठातः, प्राकृतत्वात् षष्ट्यर्थे पंचमी, स्वस्वविकम्पयोग्यक्षेत्रपरिमाणस्य स्वकमण्डलैः-स्वस्वमण्डलसंख्यया भागे हृते यल्लब्धं तावत्प्रमाणास्ते स्वस्वविकम्पा भवन्ति, तथाहि-सूर्यविकम्पस्य क्षेत्रकाष्ठा पंच योजनशतानि दशोत्तराणि ५१०, तान्येक षष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्यन्ते, जातान्येकत्रिंशत्सहस्राणि शतमेकं दशोत्तरं ३१११०, सूर्यस्य मण्डलानि त्र्यशीत्यधिकं शतं १८३, ततो योजनानयनार्थं त्र्यशीत्यधिकं मण्डलशतमेकषष्ट्या गुण्यते, जातान्येकादश सहस्राणि शतमेकं त्रिषष्ट्यधिकं १११६३, एतेन पूर्वराशेर्भागो ह्रियते, लब्धे द्वे योजने, शेषमुपरिष्टादुद्धरति सप्ताशीतिशतानि चतुरशीत्यधिकानि ८७८४, ततः सम्प्रत्येकषष्टिभागा आनेतव्या इत्यधस्ताच्छेदराशिस्त्र्यशीत्यधिकं शतं ध्रियते १८३, तेन भागे हृते लब्धा अष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः, एतावत्परिमाणमेकैकस्य सूर्यविकम्पस्य । तथा चन्द्रस्य तिर्यक्क्षेत्रकाष्ठा पञ्च योजनशतानि नवोत्तराणि त्रिपञ्चाशच्चैकषष्टिमागा योजनस्य ५०९-५३-६१, तत्र योजनान्येकषष्टिभागकर-णार्थमेकषष्ट्या गुण्यन्ते, जातान्येकत्रिंशत्सहस्राण्येकोनपंचाशदधिकानि ३१०४९, तत उपरितनास्त्रिपंचाशदेकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातान्येकत्रिंशत्सहस्राणि शतमेकं द्व्युत्तरं ३११०२, चन्द्रस्य मण्डलानि सर्वबाह्यान्मण्डलादर्वाक् चतुर्दश १४, ततो योजनानयनार्थं चतुर्दशैकषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि अष्टौ शतानि चतुष्पंचाशदधिकानि ८५४, तैः पूर्वराशेर्भागो ह्रियते, लब्धानि षट्त्रिंशद्योजनानि ३६, शेषाणि तिष्ठन्ति त्रीणि शतान्यष्टापंचाशदधिकानि ३५८, अत ऊर्ध्वमेकषष्टिभागा आनेतव्याः ततश्चतुर्दशरूपोऽधस्ताच्छेदराशिः १४, तेन भागे हृते लब्धाः पंचविंशतिरेकषष्टिभागाः २५, शेषाणि तिष्ठन्त्यष्टौ, ते सप्तभागकरणार्थं सप्तभिर्गुण्यन्ते, जातानि षट्पंचाशत् ५६, तस्याश्चतुर्दशभिर्भागे हृते लब्धाश्चत्वारः सप्तभागाः, एतावत्परिमाण एकैकश्चन्द्रविकम्प इति । इह सर्वाभ्यन्तरं सूर्यमण्डलं सर्वात्मना प्रविष्टं, केवलमष्टावेकषष्टिभागाश्चन्द्रमण्डलस्य बहिः शेषा वर्त्तन्ते, चन्द्रमण्डलात् सूर्यमण्डलस्याष्टाभिरेक-

षष्टिभागैर्हीनत्वात्[१], संप्रति द्वितीयात् चन्द्रमसो मण्डलात् यावत्परिमाणं सूर्यमण्डलमभ्यन्तरं प्रविष्टं तावत् प्रतिपादयति– एक्कारस एगट्ठी कला उ चत्तारि सत्तभागा य । एयं अब्भंतरयं रविणो ससिमंडला बीया ॥ २०५A ॥

द्वितीयात्तु शशिमण्डलात् एतावत्प्रमाणमभ्यन्तरं रवेः-सूर्यस्य मण्डलं प्रविष्टं यदुत एकादश एकषष्टिकला-एकषष्टिभागाः एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः, तथाहि-द्वयोश्चन्द्रमण्डलयोरन्तरं पंचत्रिंशत् योजनानि त्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः, तत्र योजनान्येकषष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपरितनास्त्रिंशदेकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातान्येकविंशतिः शतानि पंचषष्ट्यधिकानि २१६५, सूर्यस्य विकम्पो द्वे योजने अष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः योजनस्य, तत्र द्वे योजने एकषष्ट्या गुण्येते, जातं द्वाविंशं शतं १२२, तत उपरितना अष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य प्रक्षिप्यन्ते, जातं सप्तत्यधिकं शतं १७०, तेन पूर्वराशेर्भागो ह्रियते, लब्धा द्वादश, एतावन्तोऽपान्तराले सूर्यमार्गा भवन्ति, शेषं तिष्ठति पंचविंशं शतं १२५, तत्र द्वाविंशेन शतेन द्वादशस्य सूर्यमार्गस्योपरि द्वे योजने लब्धे, शेषास्तिष्ठन्तित्रय एकषष्टिभागा एकस्य एकषष्टिभागस्य च सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः येऽपि च प्रथमे चन्द्रमण्डले रविमण्डलात् शेषा अष्टावेकषष्टिभागास्तेऽप्यत्र प्रक्षिप्यन्त इति जाता एकादशैकषष्टिभागाः, द्वादशाच्च सूर्यमण्डलात्परतो योजनद्वयातिक्रमे सूर्यमण्डलमत आगच्छति द्वितीयाच्चन्द्रमण्डलादभ्यन्तरप्रविष्टं सूर्यमण्डलमेकादशैकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागा इति ॥ २०४ ॥ साम्प्रतं शेषेषु द्वितीयादिषु चन्द्रमण्डलेषु यावत्प्रमाणं सूर्यमण्डलादभ्यन्तरं प्रविष्टं तावत्परिमाणप्रतिपादनार्थं करणमाह–

ગાથાર્થ :- ચંદ્ર કે સૂર્ય અયનમાં જેટલું તિર્યક્ક્ષેત્ર પસાર કરે છે તે પાંચસો દશ યોજન છે જ્યાં માંડલાઓ હોય છે.

ટીકાર્થ :- જે ક્ષેત્રને ચંદ્ર અથવા સૂર્ય એક અયનમાં તિર્યગ્ પસાર કરે છે અર્થાત્ જ્યાં ચંદ્રના કે સૂર્યના મંડલો હોય છે તે ક્ષેત્રનું પરિમાણ ૫૧૦ યોજન છે. પરંતુ ચંદ્રને આશ્રયીને $\frac{८}{६१}$ ભાગ વડે ન્યૂન છે તે આમ, એક અયનમાં સૂર્યના ૧૮૩ વિકંપો હોય છે. એક-એક સૂર્યવિકંપનું પરિમાણ ૬૧ ભાગ ૩૫ ૧૭૦ ભાગ છે. $\frac{१७०}{६१}$ છે. તેથી

१. हीनत्वात्, ततो द्वितीयाच्चन्द्रमण्डलादर्वागपान्तराले द्वादश सूर्यमार्गाः -मु. ॥

૧૮૩ને ૧૭૦થી ગુણવામાં આવે છે એટલે ૩૧૧૧૦ થયા. તે પછી એમના યોજન લાવવા ૬૧થી ભાગ કરવો એટલે ૫૧૦ આવે છે. આટલું ક્ષેત્ર તિર્યગ્ દિશામાં સર્વાભ્યંતર મંડળથી માંડીને સૂર્ય એક અયનમાં પસાર કરે છે. એક અયનમાં ચંદ્રના ૧૪ વિકંપો છે. એક ચંદ્ર વિકંપનું પરિમાણ ૩૬$\frac{૨૫}{૬૧}\frac{૪}{૬૭}$ યોજન છે, યોજન રાશિના ૬૧ ભાગ કરવા ૬૧થી ગુણતા ૨૧૯૬ થયા. એમાં ઉપરના ૨૫ નાખતાં ૨૨૨૧ થયા ચંદ્રના સર્વસંખ્યાથી વિકંપો ૧૪ છે. તેથી ૨૨૨૧ ને ૧૪થી ગુણતાં ૩૧૦૯૪ તથા જે $\frac{૪}{૬૭}$ ભાગો છે તેને પણ ૧૪થી ગુણતાં ૫૬, તેનો ૭થી ભાગ કરતાં ૮ આવ્યા. તેને પૂર્વરાશિમાં ઉમેરતાં ૩૧૧૦૨, તેના યોજન લાવવા ૬૧થી ભાંગો એટલે ૫૦૯ યોજન $\frac{૫૩}{૬૧}$ આવ્યા. અર્થાત્ $\frac{૮}{૬૧}$ ભાગ ન્યૂન ૫૧૦ યોજન આવ્યા. આટલું સર્વાભ્યંતર મંડળથી માંડીને ૧ અયનમાં ચંદ્ર તિર્યગ્ પસાર કરે છે. આવા પ્રકારની ક્ષેત્રદિશા મૂળ ટીકામાં પણ બતાવી છે. ॥ ૨૦૩ ॥

હવે કાષ્ટા (દિશા)ના દર્શનથી વિકંપ લાવવા માટે કરણ બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- સ્વવિકંપયોગ્યપરિમાણ - સ્વકાષ્ટાનો સ્વકમંડળોથી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તે સ્વસ્વમંડળ વિષ્કંભ સહિત સ્વસ્વમંડલાન્તરિકા સ્વસ્વવિકંપો હોય છે.

ટીકાર્થ :- ચંદ્ર યા સૂર્યના વિકંપો કે જે 'સ્વકવિષ્કંભયુક્તા સ્વમંડલાન્તરિકા' અર્થાત્ સ્વસ્વ મંડલવિષ્કંભ સહિત સ્વસ્વ મંડલાન્તરિક રૂપ છે તે સ્વકાષ્ટાનો - સ્વસ્વવિકંપ યોગ્ય ક્ષેત્ર પરિમાણનો સ્વસ્વમંડલ સંખ્યાથી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તેટલા પ્રમાણ તે સ્વસ્વ વિકંપો થાય છે, તે આ રીતે - સૂર્યવિકંપની ક્ષેત્રકાષ્ટા ૫૧૦ યોજન છે તેને જ ૬૦ ભાગ કરવા માટે ૬૧થી ગુણવા, એટલે ૩૧૧૧૦ થયા. સૂર્યના મંડળો ૧૮૩ તેથી યોજન લાવવા માટે ૧૮૩ મંડળને ૬૧થી ગુણવા એટલે ૧૧૧૬૩ થયા. ૩૧૧૧૦નો ૧૧૧૬૩ થી ભાગ કરવો એટલે ૨ યોજન આવ્યા. શેષ ૮૭૮૪ રહ્યા ત્યારબાદ ૬૧ ભાગો લાવવાના છે એટલે નીચે છેદરાશિ ૧૮૩ ધારણ કરવી ૮૭૮૪નો ૧૮૩થી ભાગ કરતા $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ આવ્યા આટલું પરિમાણ (૨$\frac{૪૮}{૬૧}$યો.) એક સૂર્યવિકંપનું છે.

તથા ચંદ્રની તિર્યક્ક્ષેત્રકાષ્ટા ૫૦૯$\frac{૫૩}{૬૧}$ યોજન છે ત્યાં યોજનના ૬૧ ભાગ કરવા ૬૧થી ગુણતાં ૩૧૦૪૯ આવ્યા તેમાં ઉપરના ૫૩ ઉમેરતાં ૩૧૧૦૨ થયા. ચંદ્રના

મંડળો સર્વબાહ્ય મંડળ પહેલાં ૧૪ છે તેથી યોજન લાવવા માટે ૧૪ને ૬૧ સાથે ગુણતાં ૮૫૪ થયા. તેના દ્વારા પૂર્વરાશિનો ભાગ કરવો $\frac{૩૧૧૦૨}{૮૫૪}$ એટલે ૩૬ આવ્યા. શેષ ૩૫૮ રહ્યા. એના પછી ૬૧ ભાગો લાવવાના છે તેથી ૧૪૩૫ી નીચેનો છેદરાશિ છે તેનાથી ભાગ કરતાં $\frac{૩૫૮}{૧૪} = ૨૫$, $\frac{૨૫}{૬૧}$ ભાગ આવ્યા, શેષ ૮ ભાગ રહ્યા તેને ૭ ભાગ કરવા ૭થી ગુણવા એટલે ૫૬ થયા. તેનો ૧૪થી ભાગ કરતા $\frac{૪}{૭}$ આવ્યા. આટલા પ્રમાણ (૩૬$\frac{૨૫}{૬૧}\frac{૪}{૭}$ યોજન) એક-એક ચંદ્ર વિકંપ થાય છે. અહીં સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળ સંપૂર્ણપણે પ્રવેશ્યું. ફક્ત $\frac{૮}{૬૧}$ ભાગો ચંદ્રમંડળના બહાર શેષ રહે છે. કારણ કે સૂર્યમંડળ ચંદ્રમંડળથી $\frac{૮}{૬૧}$ ભાગ હીન હોય છે. ॥ ૨૦૪A ॥ હવે, બીજા ચંદ્રમંડળથી સૂર્યમંડળ જેટલું અંદર પ્રવેશ્યું તેટલું જણાવે છે-

ગાથાર્થ : બીજા ચંદ્રમંડળથી સૂર્ય અગિયાર એકસઠ $\frac{૧૧}{૬૧}$ કલા તેમજ $\frac{૪}{૭}$ ભાગ જેટલું અંદર પ્રવેશેલો છે.

ટીકાર્થ : બીજા ચંદ્રમંડળથી સૂર્ય આટલા પ્રમાણ અંદર પ્રવેશેલો છે $\frac{૧૧}{૬૧}\frac{૪}{૭}$ ભાગા તે આ રીતે ૨ ચંદ્રમંડળોનું અંતર ૩૫$\frac{૩૦}{૬૧}\frac{૪}{૭}$ યોજન છે ત્યાં યોજનના ૬૧ ભાગ કરવા ૬૧થી ગુણવા એટલે ૨૧૩૫ થયા અને પછી ઉપરના ૩૦ ભાગ ઉમેરવા એટલે કુલ ૨૧૬૫ આવ્યા. સૂર્યનો વિકંપ ૨ યોજન $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ છે, ૨ યોજનને ૬૧થી ગુણતાં ૧૨૨ થયા પછી ઉપરના ૪૮ ઉમેરતાં ૧૭૦ થયા તેનાથી પૂર્વરાશિનો ભાગ કરવો. ૨૧૬૫ ÷ ૧૭૦ એટલે ૧૨ આવ્યા. અપાંતરાલમાં આટલા સૂર્યમાર્ગો હોય છે. શેષ ૧૨૫ વધે છે તેથી ૧૨૨થી ૧૨મા સૂર્યમાર્ગના ઉપર ૨ યોજન પ્રાપ્ત થયા. શેષ $\frac{૩}{૬૧}$ ભાગો તથા $\frac{૧}{૬૧}$ ભાગના $\frac{૪}{૭}$ ભાગો અને જે પ્રથમ ચંદ્રમંડળમાં રવિ-સૂર્યમંડળના શેષ $\frac{૮}{૬૧}$ ભાગો છે તે પણ આમાં નાંખવા એટલે $\frac{૧૧}{૬૧}$ ભાગો થયા. ૧૨મા સૂર્યમંડળ પછી બે યોજન જતાં બીજા ચંદ્રમંડળથી અભ્યંતર પ્રવિષ્ઠ જે સૂર્યમંડળ આવે છે તે સૂર્યમંડળ $\frac{૧૧}{૬૧}\frac{૪}{૭}$ ભાગ છે. અર્થાત્ બીજા ચંદ્રમંડળમાં પ્રવેશતા પહેલાં તેરમા સૂર્યમંડળના ઉક્ત ભાગો પ્રથમ ચંદ્રમંડળમાં પસાર થાય છે, શેષ ભાગ બીજા ચંદ્રમંડળમાં પસાર થાય છે. ॥ ૨૦૪ ॥

હવે, શેષ બીજાદિ ચંદ્રમંડળોમાં જેટલા પ્રમાણ સૂર્યમંડળ અભ્યંતર પ્રવેશેલું છે તેટલું પ્રમાણ પ્રતિપાદન કરવા માટે કરણ બતાવે છે-

इच्छामण्डलरूवूणगुणियं अब्भंतरं तु सूरस्स ।
तस्सेसं सामण्णं सामण्णविसेसियं ससिणो ॥ २०५ ॥

यस्मिन् सूर्यमण्डलस्य चन्द्रमण्डलादभ्यन्तरं प्रविष्टस्य ज्ञातुमिच्छा तेन इच्छामण्डलेन रूपोनेन प्राक्तनमनन्तरोक्तमभ्यन्तरप्रविष्टसूर्यमण्डलपरिमाणं गुणितं क्रियते, गुणितं च सद् यावद्भवति तावत्प्रमाणं तस्मिन् मण्डले चन्द्रमण्डलादभ्यन्तरं सूर्यस्य मण्डलं प्रविष्टमवसेयं, तद्यथा-तृतीये चन्द्रमण्डले किल ज्ञातुमिच्छा, ततस्त्रयो रूपोनाः क्रियन्ते, जातौ द्वौ, ताभ्यां प्रागुक्ता एकादशैकषष्टिर्भागा गुण्यन्ते, जाता द्वाविंशतिः, येऽपि च चत्वारः सप्तभागास्तेऽपि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जाता अष्टौ, सप्तभिरेक एकषष्टिभागो लब्धः, स पूर्वराशौ प्रक्षिप्यते, तत आगतं-तृतीये चन्द्रमण्डले चन्द्रमण्डलादभ्यन्तरं प्रविष्टं सूर्यमण्डलं त्रयोविंशतिरेकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्क एको भागः, एवं चतुर्थे चन्द्रमण्डले चन्द्रमण्डलादभ्यन्तरे सूर्यमण्डलं प्रविष्टं चतुस्त्रिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्तभागाः, पंचमे मण्डले षट्चत्वारिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य द्वौ सप्तभागौ षष्ठादिषु तु चन्द्रमण्डलेषु विशेषं वक्ष्यति-'तस्सेसं सामण्णं'ति तस्य-अभ्यन्तरप्रविष्टस्य सूर्यमण्डलस्य यच्छेषं सूर्यमण्डलसत्कं तत् 'सामान्यं' साधारणं, चन्द्रमण्डलान्तः प्रविष्टमित्यर्थः, यत्सामान्याद्विशेषितं-अतिरिक्तं चन्द्रमण्डलविष्कम्भस्य तच्छशिनोऽसाधारणं द्रष्टव्यं, तद्यथा-द्वितीये चन्द्रमण्डले सूर्यमण्डलं प्रविष्टमिति, चन्द्रमण्डलस्य च विष्कम्भः षट्पंचाशदेकषष्टिभागा योजनस्य, ततः षट्पंचाशतः षट्त्रिंशत्येकषष्टिभागेषु त्रिषु चैकषष्टिभागस्य सप्तभागेष्वपनीतेषु शेषास्तिष्ठन्त्येकोनविंशतिरेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य चत्वारः सप्तभागाः, एतावत्प्रमाणं द्वितीयचन्द्रमण्डलक्षेत्रे सूर्यमण्डलाद् बहिर्विनिर्गतं चन्द्रमण्डलमिति, एवं सर्वेष्वपि मण्डलेषु भावनीयं, भावयिष्यते चाग्रे स्वयमेवैतदाचार्य इति न संमोहः कार्यः ॥ २०५ ॥ सम्प्रति षष्ठादिषु चन्द्रमण्डलेषु विशेषमाह-

छट्ठाइसु रविसेसं रविससिणो अंतरं तु नायव्वं ।
तं च ससि सुद्ध सूरंतराहियं अंतरं बाहिं ॥ २०६ ॥

षष्ठादिषु चन्द्रमण्डलेषु प्रागुक्तकरणवशाद् यल्लभ्यते तत्र यत् रवेः-सूर्यण्डलात् यत् शेषं वर्त्तते तद्रविशशिनोरन्तरं ज्ञातव्यं, 'तं चे'-त्यादि, अत्र तं चेति प्रथमा सप्तम्यर्थे, **ससि सुद्ध** इत्यत्र च प्रत्येकं विभक्तिलोप आर्षत्वात्, ततोऽयमर्थः-तस्मिन् रविशशिनोन्तरे, चशब्दो भिन्नक्रमः, स चैवं योजनीयः-शशिन च सूर्यान्तरात्-सूर्यान्तरपरिमाणाद् योजनद्विकरूपात् शुद्धे शेषं यदधिकं सूर्यान्तरपरिमाणस्य वर्त्तते तत् शशिनो बहिः सूर्यमण्डलादर्वागन्तरमवसेयं, यथा षष्ठे किल चन्द्रमण्डलेऽन्तरं ज्ञातुमिच्छा, ततः षड् रूपोनाः क्रियन्ते, जाताः पंच, तैरेकादशैकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागा गुण्यन्ते, जाताः सप्तपंचाशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः षट् सप्तभागाः, तत्राष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागैः सूर्यमण्डलं विशुद्धं, शेषाश्च नवैकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः षट् सप्तभागास्तिष्ठन्ति, एतावत्तत्र प्रदेशे रविशशिनोरन्तरं, तत एतस्मिन् सूर्यान्तरपरिमाणाद् द्वियोजनरूपात्परिशुद्धे चन्द्रमण्डलपरिमाणे च षट्पंचाशदेकषष्टिभागरूपे शुद्धे यच्छेषमवतिष्ठते षट्पंचाशदेकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्क एकः सप्तभागः, एतावत्षष्ठाच्चन्द्रमण्डलात्परतः सूर्यमण्डलादर्वागन्तरम्, एवं शेषेष्वपि मण्डलेषु भावनीयम् ॥ २०६ ॥

जत्थ न सुज्झइ सोमो तं ससिणो तत्थ होइ पत्तेयं ।
तस्सेसं सामन्नं सामन्नविसेसियं रविणो ॥ २०७ ॥

यत्र चन्द्रमण्डलक्षेत्रेऽनन्तरोक्तकरणचिन्तायां 'सोमः' चन्द्रो न शुद्ध्यति, यथैकादशे द्वादशे त्रयोदशे चतुर्दशे पंचदशे वा, तत्र यावत्प्रमाणं शशिनः शुद्धं तत् शशिनः प्रत्येकं-असाधारणं ज्ञातव्यं, तस्माच्च परतो यच्छेषं चन्द्रमण्डलान्तर्गतं सूर्यमण्डलसत्कं तत्सामान्यं-उभयसम्मिश्रं ज्ञातव्यं, तस्माच्च सामान्यात्परतो यद्विशेषितं असाधारणं वर्त्तते तद्रवेरवसेयं, यथा किलैकादशे चन्द्रमण्डलेऽन्तरादिपरिमाणजिज्ञासा, तत एकादश रूपोनाः जाता दश, तैरेकादश एकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागा गुण्यन्ते, जातं पंचदशोत्तरमेकषष्टिभागशतं एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंचसप्तभागाः ११५।६१, ५।७, एतेषां मध्येऽष्टचत्वारिंशतैकषष्टिभागैः सूर्यमण्डलं शुद्धं, शेषाः सप्तषष्टिरेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्त भागास्तिष्ठन्ति, एतत् सूर्यान्तरपरिमाणाद् योजनद्वयरूपाच्छोध्यते, शेषं तिष्ठन्ति चतुष्पंचाशदेकषष्टिभागा द्वौ चैकस्यैकषष्टिभागस्य सत्कौ सप्तभागौ, एतावता चन्द्रो न शुद्ध्यति, चन्द्रमण्डलस्य षट्पंचाशदेकषष्टिभागप्रमाणत्वात्, तत एतावत्

सूर्यमण्डलादेकादशं चन्द्रमण्डलभ्यन्तरं प्रविष्टमवसेयं, शेषं त्वेकः एकषष्टिभाग एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्तभागा इत्येतावत्प्रमाणं सूर्यमण्डलसंमिश्रं, तस्माच्च परतः षट्चत्वारिंशतमेकषष्टिभागान् द्वौ चैकस्यैकषष्टिभागस्य सप्तभागौ यावत् केवलं सूर्यमण्डलम्, एवं शेषेष्वपि द्वादशादिषु मण्डलेषु भावना कार्या ॥ २०७ ॥ तदेवमुक्तं चन्द्रमण्डलान्तरेषु सूर्यमार्गपरिमाणं चन्द्रसूर्यमण्डलान्तरपरिमाणं चन्द्रमण्डलसूर्यमण्डलसाधारणासाधारणभाग-परिमाणं च, साम्प्रतमुक्तमेवार्थं सुखग्रहणधारणनिमित्तं गाथाषट्केन संजिघृक्षुः प्रथमतः सर्वाभ्यन्तराणां पंचानां साधारणमण्डलानां गाथाद्वयेन भावनामाह–

ગાથાર્થ :- ઇચ્છામંડળ જેને ૧ રૂપ ન્યૂનથી ગુણતાં સૂર્યનું અભ્યંતર મંડળ જાણવું. તેનું જે શેષ તે સામાન્ય અને જે સામાન્ય કરતાં વિશેષ તે ચંદ્રનું પરિમાણ જાણવું. ॥ ૨૦૫ ॥

ટીકાર્થ :- જેમાં ચંદ્રમંડળથી અભ્યંતર પ્રવેશેલા સૂર્યમંડળનું પ્રમાણ જાણવાની ઇચ્છા છે તે રૂપન્યૂન કરેલા એવા ઇચ્છા મંડળ સાથે પૂર્વનું અભ્યંતર પ્રવેશેલા સૂર્યનું મંડળ પરિમાણ ગુણવું. ગુણેલું જેટલું થાય તેટલા પ્રમાણ તે મંડળમાં ચંદ્રમંડળથી અભ્યંતર સૂર્યમંડળ પ્રવેશેલું જાણવું. તે આ રીતે - ત્રીજા ચંદ્રમંડળમાં જાણવાની ઇચ્છા છે તેથી ત્રણને રૂપ ન્યૂન કરવા એટલે બે થયા. તેના દ્વારા પૂર્વોક્ત $\frac{११}{६१}$ ભાગો ગુણવા $\frac{२२}{६१}$ થયા અને જે $\frac{४}{७}$ ભાગ તે પણ ૨થી ગુણતાં $\frac{८}{७}$ હવે, ૭ દ્વારા $\frac{१}{६१}$ ભાગ મળ્યો તે પૂર્વના $\frac{२२}{६१}$ માં ઉમેરતાં $\frac{२३}{६१}$ $\frac{१}{७}$ રહ્યું, એટલે નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે ત્રીજા ચંદ્રમંડળમાં ચંદ્રમંડળથી અભ્યંતર પ્રવિષ્ટ સૂર્યમંડળ $\frac{२३}{६१}$, $\frac{१}{७}$ ભાગ છે. એમ ચોથા ચંદ્રમંડલમાં ચંદ્રમંડળથી અભ્યંતર સૂર્યમંડળ પ્રવેશેલું $\frac{३४}{६१}$, $\frac{५}{७}$ ભાગ, પાંચમા ચંદ્રમંડળમાં $\frac{४६}{६१}$, $\frac{२}{७}$ ભાગ, હવે છઠ્ઠા વગેરે ચંદ્રમંડળોમાં વિશેષ જણાવાશે - તે અભ્યંતર પ્રવિષ્ટ સૂર્યમંડળનું સૂર્યમંડળ સંબંધિ જે શેષ છે તે સાધારણ છે અર્થાત્ ચંદ્રમંડળના અંદર પ્રવેશેલું છે. ચંદ્રમંડળના વિષ્કંભનું જે સામાન્ય કરતાં અતિરિક્ત છે. તે ચંદ્રનું અસાધારણ જાણવું. તે આ રીતે - બીજા ચંદ્રમંડળમાં સૂર્યમંડળના સાધારણ $\frac{३६}{६१}$, $\frac{३}{७}$ ભાગો અર્થાત્ આટલું પ્રમાણ બીજા ચંદ્રમંડળમાં સૂર્યમંડળ પ્રવેશ્યું. ચંદ્રમંડળનો વિષ્કંભ $\frac{५६}{६१}$ યોજન તેથી $\frac{५६}{६१}$ માંથી $\frac{३६}{६१}$, $\frac{३}{७}$

બાદ કરતાં $\frac{૧૯}{૬૧}, \frac{૪}{૭}$ ભાગ બાકી રહે છે, આટલું પ્રમાણ બીજા ચંદ્રમંડળ ક્ષેત્રમાં સૂર્યમંડળથી બહાર નીકળેલું ચંદ્રમંડળ છે. એમ સર્વમંડળોમાં ભાવના કરવી. આ વાત આચાર્ય સ્વયં જણાવશે એટલે સંમોહ ન કરવો. ॥ ૨૦૫ ॥

છટ્ઠા વગેરે મંડળોમાં વિશેષતા

ગાથાર્થ :- છટ્ઠા વગેરેમાં રવિશેષ રવિશશિનું અંતર જાણવું અને તેમાં ચંદ્ર શુદ્ધ હોતે છતે બહાર સૂર્યાન્તરથી અધિક જાણવું. ॥ ૨૦૬ ॥

ટીકાર્થ :- છટ્ઠાદિ ચંદ્રમંડળોમાં પૂર્વોક્ત કરણવશ જે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં સૂર્યમંડળથી જે શેષ છે તે સૂર્ય-ચંદ્રનું અંતર જાણવું. ૨ યોજન પ્રમાણ સૂર્યના અંતરથી ચંદ્ર શુદ્ધ થતાં સૂર્યના અંતરમાંથી જે અધિક પરિમાણ બચે છે તે ચંદ્રની બહાર સૂર્યમંડળથી પહેલાનું અંતર જાણવું, જે રીતે છટ્ઠા ચંદ્રમંડળમાં અંતર જાણવાની ઇચ્છા છે તો છને રૂપ ન્યૂન કરવા એટલે પાંચ આવ્યા, તે $\frac{૧૧}{૬૧}\ \frac{૪}{૭}$ ભાગો સાથે ગુણવા, એટલે $\frac{૫૭}{૬૧}, \frac{૬}{૭}$ થયા ત્યાં $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગથી સૂર્યમંડળ વિશુદ્ધ છે. શેષ $\frac{૯}{૬૧}\ \frac{૬}{૭}$ ભાગ રહ્યા આટલું તે પ્રદેશમાં ચંદ્ર-સૂર્યનું અંતર છે. તેથી આ ૨ યોજનરૂપ સૂર્યાન્તર પરિમાણથી પરિશુદ્ધ ચંદ્રમંડળ પરિમાણ $\frac{૫૬}{૬૧}$ ભાગરૂપ શુદ્ધ છતે જે શેષ રહે છે. $\left(\frac{૫૬}{૬૧}\ \frac{૧}{૭}\right)$ આટલું છટ્ઠા ચંદ્રમંડળ પછી અને સૂર્યમંડળ પહેલાનું અંતર જાણવું, આમ શેષ મંડળોમાં ભાવના કરવી. ॥ ૨૦૬ ॥

ગાથાર્થ :- જ્યાં ચંદ્ર શુદ્ધ થતો નથી તે ત્યાં ચંદ્રનું પ્રત્યેક-અસાધારણ જાણવું. તેમાંથી જે શેષ છે તે સામાન્ય અને તેના પછી જે વિશેષિત તે સૂર્યનું અસાધારણ જાણવું.

ટીકાર્થ :- જે ચંદ્રમંડળ ક્ષેત્રમાં ચંદ્ર શુદ્ધ થતો નથી જેમ કે ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪ કે ૧૫માં મંડળમાં ત્યાં જેટલું ચંદ્રનું પ્રમાણ શુદ્ધ છે તે ચંદ્રનું અસાધારણ ક્ષેત્ર જાણવું અને તેના પછી ચંદ્રમંડળાન્તર્ગત સૂર્યમંડળ સંબંધી જે શેષ છે તે સામાન્ય જાણવું અને તેના પછી જે વિશેષિત - અસાધારણ છે તે સૂર્યનું ક્ષેત્ર જાણવું. જેમ કે ૧૧મા ચંદ્રમંડળમાં અંતરાદિનું પ્રમાણ જાણવાની જિજ્ઞાસા છે. તેથી ૧૧ને રૂપ ન્યૂન કરવા એટલે ૧૦ આવ્યા. તેને $\frac{૧૧}{૬૧}, \frac{૫}{૭}$ સાથે ગુણવા એટલે $\frac{૧૧૫}{૬૧}, \frac{૫}{૭}$ થયા. એમાંથી $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગે સૂર્યમંડળ

શુદ્ધ છે શેષ $\frac{६७}{६१}, \frac{५}{७}$ રહ્યા એને ૨ યોજન $(\frac{१२२}{६१})$ રૂપ સૂર્યાન્તર પરિમાણમાંથી બાદ કરવું. શેષ $\frac{५४}{६१}, \frac{२}{७}$ રહ્યા આટલાથી ચંદ્ર શુદ્ધ થતો નથી કારણ કે ચંદ્રમંડળ $\frac{५६}{६१}$ ભાગ છે. તેથી આટલું સૂર્યમંડળથી ૧૧મું ચંદ્રમંડળ અંદર પ્રવેશેલું જાણવું. શેષ ભાગ સૂર્યથી સંમિશ્ર જાણવું અને તેના પછી $\frac{४६}{६१}, \frac{२}{७}$ ભાગ સુધી કેવલ પોતાનું ક્ષેત્રમંડળ છે એમ શેષ ૧૨મા વગેરે મંડળોમાં ભાવના કરવી. ॥ ૨૦૭ ॥

ચંદ્રમંડળના આંતરામાં સૂર્યમંડળ પરિમાણ, ચન્દ્ર-સૂર્ય મંડળાન્તર પરિમાણ, ચંદ્રમંડળ - સૂર્યમંડળ સાધારણ - અસાધારણ ભાગ પરિમાણ બતાવ્યું. હવે, આ જ વાતને સુખપૂર્વક ગ્રહણ-ધારણ નિમિત્તે છ ગાથા દ્વારા ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાથી સૌપ્રથમ સર્વાભ્યંતર પાંચ સાધારણમંડળોની બે ગાથા દ્વારા ભાવના કરે છે.

अट्ठेगारस चउ $\frac{२}{१}$ छत्तीसा तिन्नि $\frac{२}{२}$ उ गणवीस चत्तारि $\frac{२}{३}$ ।
तेवीसेगं $\frac{३}{१}$ चउवीस छक्क $\frac{३}{२}$ इगतीस एक्कं $\frac{३}{३}$ च ॥ २०८ ॥
चोत्तीस पंच $\frac{४}{१}$ तेरस दुगं च $\frac{४}{२}$ बायाल पंचभागाणि $\frac{४}{३}$ ।
छयालदुगे $\frac{५}{१}$ गं पण $\frac{५}{२}$ चउपण्णं चेव दो भागा $\frac{५}{३}$ ॥ २०९ ॥

प्रथमे सर्वाभ्यन्तरे चन्द्रमण्डलक्षेत्रे सूर्यमण्डलाद्बहिर्विनिर्गतचन्द्रमण्डलमष्टावेकषष्टिभागान्, ततो द्वितीयाच्चन्द्रमण्डलादर्वागपान्तराले द्वादश सूर्यमार्गाः, अत्रार्थे च भावना प्रागेव कृता, द्वादशाच्च सूर्यमार्गात्परतो द्वितीयाच्चन्द्रमण्डलादर्वाग् द्वे योजने एकादश च एकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः, तत्र योजनद्वयानन्तरं सूर्यमण्डलमतो द्वितीयाच्चन्द्रमण्डलादर्वागभ्यन्तरं प्रविष्टं सूर्यमण्डलमेकादशैकषष्टिभागान् एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कान् चतुरः सप्तभागान् $\frac{२}{१}$, ततः परं षट्त्रिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कास्त्रयः सप्तभागाः इत्येतावत्परिमाणं सूर्यमण्डलं चन्द्रमण्डलसम्मिश्रम् $\frac{२}{२}$, एतावता किल शुद्धं सूर्यमण्डलं, ततः सूर्यमण्डलात्परतो बहिर्विनिर्गतं चन्द्रमण्डलमेकोनविंशतिमेकषष्टिभागान् एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कान् चतुरः सप्तभागान् $\frac{२}{३}$,

ततः परं भूयस्तृतीयात् चन्द्रमण्डलादर्वाग् यथोक्तपरिमाणमन्तरं, तद्यथा-पंचत्रिंशद् योजनानि त्रिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः, एतावति चान्तरे द्वादश सूर्यमार्गा लभ्यन्ते, उपरि च द्वे योजने त्रयश्चैकषष्टिभागाः योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः ततोऽत्र प्रागुक्तद्वितीयस्य चन्द्रमण्डलस्य सत्काः सूर्यमण्डलाद् बहिर्विनिर्गता एकोनविंशतिरेकषष्टिभागा एकस्य च एकषष्टिभागस्य चत्वारः सप्तभागाः ते प्रक्षिप्यन्ते, ततो जातास्त्रयोविंशतिरेकषष्टिभागा एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्क एकः सप्तभागः, तत इदमायातं-द्वितीयाच्चन्द्रमण्डलात्परतो द्वादश सूर्यमार्गाः, द्वादशाच्च सूर्यमार्गात् परतो योजनद्वयातिक्रमेण सूर्यमण्डलं, तच्च तृतीयाच्चन्द्रमण्डलादर्वागभ्यन्तरं प्रविष्टं त्रयोविंशतिमेकषष्टिभागान् एकं च एकषष्टिभागसत्कं सप्तभागं $\frac{३}{१}$, ततः शेषाश्चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागा एकस्य च एकषष्टिभागस्य षट् सप्तभागाः सूर्यमण्डलस्य तृतीयचन्द्रमण्डलसम्मिश्राः $\frac{३}{२}$ ततस्तृतीयं चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलाद् बहिर्विनिर्गतमेकत्रिंशतमेकषष्टिभागान् एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्कमेकं सप्तभागं $\frac{३}{३}$, ततो भूयोऽपि यथोक्तं चन्द्रमण्डलान्तरं, तस्मिंश्च, द्वादश सूर्यमार्गा लभ्यंते, द्वादशस्य च सूर्यमार्गस्योपरि द्वे योजने त्रय एकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः ततो येऽत्र तृतीयमण्डलसत्काः सूर्यमण्डलाद्बहिर्विनिर्गताश्च एकत्रिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्क एकः सप्तभागस्तऽत्र प्रक्षिप्यन्ते, ततो जाताश्चतुस्त्रिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्तभागास्तत इदं वस्तुतत्त्वं जातं-तृतीयाच्चन्द्रमण्डलात्परतो द्वादश सूर्यमार्गाः, द्वादशाच्च सूर्यमार्गात्परतो योजनद्वयमतिक्रम्य सूर्यमण्डलं, तच्च चतुर्थाच्चन्द्रमण्लादर्वागभ्यन्तरं प्रविष्टं चतुस्त्रिंशतमेकषष्टिभागान् एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कान् पंच सप्तभागान् $\frac{४}{१}$, ततः शेषं सूर्यमण्डलस्य त्रयोदशैकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कौ द्वौ सप्तभागौ इत्येतत् चतुर्थचन्द्रमण्डलसंमिश्रं $\frac{४}{२}$, चतुर्थस्य चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलाद्बहिर्विनिर्गतं द्विचत्वारिंशत् एकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्तभागाः ततः पुनरापि यथोदितपरिमाणं चन्द्रमण्डलान्तरं, तत्र च द्वादश सूर्यमार्गा लभ्यन्ते, द्वादशस्य च सूर्यमार्गस्योपरि द्वे योजने त्रय एकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः तत्र ये चतुर्थस्य चन्द्रमण्डलस्य

सूर्यमण्डलाब्दहिर्विनिर्गता द्वाचत्वारिंशदेकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्तभागाः $\frac{४}{७}$ तेऽत्र राशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो जाताः षट्चत्वारिंशदेकषष्टिभागा द्वौ चैकस्य एकषष्टिभागस्य सत्कौ सप्तभागौ, ततश्चतुर्थाच्चन्द्रमण्डलात्परतो द्वादश सूर्यमार्गा द्वादशाच्च सूर्यमार्गात्परतो योजनद्वयातिक्रमे सूर्यमण्डलं $\frac{५}{१}$, तच्च पंचमाच्चन्द्रमण्डलादर्वाक् अभ्यन्तरं प्रविष्टं षट्चत्वारिंशदेकषष्टिभागान् द्वौ चैकस्य एकषष्टिभागस्य सत्कौ सप्तभागौ, शेषं सूर्यमण्डलस्यैक एकषष्टिभाग एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्त भागा इत्येतावत्-परिमाणं पंचमचन्द्रमण्डलसम्मिश्रं $\frac{५}{२}$, तस्य च पंचमस्य चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलाद्बहिर्विनिर्गतं चतुःपंचाशदेकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य द्वौ सप्तभागौ $\frac{५}{७}$, ॥ २०८-२०९ ॥ तदैवं पंच सर्वाभ्यन्तराणि चन्द्रमण्डलानि साधारणानि, चतुर्षु च चन्द्रमण्डलान्तरेषु द्वादश २ सूर्यमार्गा इत्येतद् भावितं सम्प्रति पंचासाधारणानि चन्द्रमण्डलानि विभावयिषुराह–

गाथार्थ :- सूर्यमंडळोनो क्रम आ रीते जाणवो. $\frac{८}{६१}$, $\frac{११}{६१}\ \frac{४}{७}$, $\frac{२}{१}$, $\frac{७६}{६१}\ \frac{७}{७}\ \frac{२}{२}$, $\frac{१८}{६१}\ \frac{४}{७}\ \frac{२}{७}$, $\frac{२७}{६१}\ \frac{१}{७}\ \frac{७}{१}$, $\frac{२४}{६१}\ \frac{६}{७}\ \frac{७}{२}$, $\frac{७१}{६१}\ \frac{१}{७}\ \frac{७}{७}$, $\frac{७४}{६१}\ \frac{५}{७}\ \frac{४}{१}$, $\frac{१७}{६१}\ \frac{२}{७}\ \frac{४}{२}$, $\frac{४२}{६१}\ \frac{५}{७}\ \frac{४}{७}$, $\frac{४६}{६१}\ \frac{२}{७}\ \frac{५}{१}$, $\frac{१}{६१}\ \frac{५}{७}\ \frac{५}{२}$, $\frac{५४}{६१}\ \frac{२}{७}\ \frac{५}{७}$ ॥ २०८-२०९ ॥

टीकार्थ :- प्रथम सर्वाभ्यंतर चंद्रमंडल क्षेत्रमां सूर्यमंडळनी बहार नीकळेलुं चंद्रमंडळ $\frac{८}{६१}$ भाग छे त्यारबाद, बीजा चंद्रमंडळ पहेलां अपांतरालमां १२ सूर्यमंडळो छे. एना माटे भावना पहेलां ज करेली छे, बारमा सूर्यमंडळ पछी अने बीजा चंद्रमंडळ पहेलां २$\frac{११}{६१}\ \frac{४}{७}$ योजन छे त्यां २ योजन पछी सूर्यमंडळ छे एटले बीजा चंद्रमंडळ पहेलां अभ्यंतर प्रवेशेल सूर्यमंडळ $\frac{११}{६१}\ \frac{४}{७}$ भाग छे $\frac{२}{१}$, त्यारबाद $\frac{७६}{६१}\ \frac{७}{७}$ भाग प्रमाण सूर्यमंडळ अने चंद्रमंडळ मिश्र छे. $\frac{२}{२}$ एटलाथी शुद्ध सूर्यमंडळ छे. तेना पछी बहार नीकळेलुं चंद्रमंडळ $\frac{१८}{६१}\ \frac{४}{७}$ भाग छे. $\frac{२}{७}$ तेना पछी फरी त्रीजा चंद्रमंडळ पहेलां यथोक्त प्रमाण अंतर छे ७५$\frac{७०}{६१}\ \frac{४}{७}$ योजन अने आटला अंतरमां १२ सूर्यमंडळो प्राप्त थाय छे अने ७५२ $\frac{७}{६१}\ \frac{४}{७}$ योजन छे. तेथी अहीं पूर्वोक्त बीजा चंद्रमंडळ संबंधि सूर्यमंडळथी बहार नीकळेला भागो छे ते नांखवा तेथी

$\frac{૨૩}{૬૧}\ \frac{૧}{૭}$ ભાગ થાય છે. તેથી એમ આવ્યું કે બીજા ચંદ્રમંડળ પછી ૧૨ સૂર્યમંડળો છે અને ૧૨મા સૂર્યમંડળ પછી ૨ યોજન પછી સૂર્યમંડળ છે અને તે ત્રીજા ચંદ્રમંડળ પહેલા અભ્યંતર પ્રવેશેલું છે તે ભાગો છે $\frac{૩}{૧}$ ત્યારબાદ, શેષ $\frac{૨૪}{૬૧}\ \frac{૬}{૭}$ ભાગો સૂર્યમંડળ અને ત્રીજા ચંદ્રમંડળના મિશ્ર છે $\frac{૩}{૨}$ ત્યારબાદ, ત્રીજું ચંદ્રમંડળ સૂર્યમંડળની બહાર નીકળેલું $\frac{૩૧}{૬૧}\ \frac{૧}{૭}$ ભાગ છે. $\frac{૩}{૩}$ પછી ફરીથી યથોક્ત ચંદ્રમંડળનું અંતર છે તેમાં ૧૨ સૂર્યમંડળો પ્રાપ્ત થાય છે તથા ૧૨મા સૂર્યમંડળની ઉપર ૨$\frac{૩}{૬૧}\ \frac{૪}{૭}$ યોજન છે તેથી જે અહીં તૃતીય મંડળ સંબંધિ અને સૂર્યમંડળથી બહાર નીકળેલા $\frac{૩}{૬૧}\ \frac{૧}{૭}$ ભાગ છે તે અહીં ઉમેરવા. એટલે $\frac{૩૪}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}$ ભાગ થયા, વસ્તુતત્ત્વ આ પ્રમાણે થયું. ત્રીજા ચંદ્રમંડળ પછી ૧૨ સૂર્યમાર્ગો, ૧૨મા સૂર્યમાર્ગ પછી ૨ યોજન પસાર કરીને સૂર્યમંડળ છે અને તે ચોથા ચંદ્રમંડળ પહેલાં અભ્યંતર પ્રવેશેલું $\frac{૩૪}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}$ ભાગ છે $\frac{૪}{૧}$ તેથી સૂર્યમંડળના શેષ $\frac{૧૩}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}$ ભાગો ચોથું ચંદ્રમંડળ મિશ્ર છે $\frac{૪}{૨}$, ચોથા ચંદ્રમંડળના સૂર્યમંડળથી બહાર નીકળેલા $\frac{૪૨}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}$ ભાગો છે $\frac{૪}{૩}$ તેથી ફરીથી યથોક્ત પ્રમાણનું ચન્દ્રમંડળનું અંતર થાય છે અને ત્યાં ૧૨ સૂર્યમંડળો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨મા સૂર્યમંડળ ઉપર ૨ $\frac{૩}{૬૧}\ \frac{૪}{૭}$ યોજન છે ત્યાં જે ચોથા ચંદ્રમંડળના સૂર્યમંડળથી બહાર નીકળેલા $\frac{૪૨}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}$ ભાગો છે તે આ રાશિમાં ઉમેરવા એટલે $\frac{૪૬}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}$ ભાગ થશે. $\frac{૫}{૧}$ ત્યારબાદ ચોથા ચંદ્રમંડળ પછી ૧૨ સૂર્યમંડળો અને તેના પછી ૨ યોજન પસાર થતાં સૂર્યમંડળ અને તે પાંચમા ચંદ્રમંડળ પહેલા અભ્યંતર પ્રવિષ્ટ $\frac{૪૬}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}$ ભાગ છે. શેષ સૂર્યમંડળના $\frac{૧}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}$ ભાગ છે. $\frac{૫}{૨}$ આટલું પરિમાણ પાંચમું ચંદ્રમંડળ સંમિશ્ર છે અને તે પાંચમા ચંદ્રમંડળના સૂર્યમંડળથી બહાર નીકળેલા $\frac{૫૪}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}$ ભાગો છે. $\frac{૫}{૩}$ ॥ ૨૦૮-૨૦૯ ॥ આ રીતે પાંચ સર્વાભ્યંતર મંડળો સાધારણ છે. ચાર ચંદ્રમંડળાન્તરોમાં ૧૨-૧૨ સૂર્યમંડળો છે.

હવે, પાંચ અસાધારણ ચંદ્રમંડળોની ભાવના કરે છે-

नव छ $\frac{६}{१}$ च्छप्पण्णेगं $\frac{६}{२}$ एक्कावीसं च तिण्णि $\frac{६}{३}$ बोद्धव्वा ।

चोत्तालीसं तिगहिय $\frac{७}{१}$ तेत्तीसा $\frac{८}{१}$ चेव तेत्तीसा $\frac{७}{३}$ ॥ २१० ॥

चउयाला चउ $\frac{८}{१}$ इगवीसं ति $\frac{९}{१}$ च्छप्पण्ण एग $\frac{१०}{१}$ नव च्छक्कं $\frac{१०}{२}$ ।

पंचमाच्चन्द्रमण्डलात्परतो भूयः षष्ठं चन्द्रमण्डलमधिकृत्यान्तरं, तच्च पंचत्रिंशत् योजनानि त्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः, तत्र पंचत्रिंशत् योजनानि एकषष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपरितनास्त्रिंशदेकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, ततो जातान्येकविंशतिः शतानि पंचषष्ट्यधिकानि २१६५, येऽपि च पंचमस्य चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलाद्बहिर्विनिर्गताश्चतुष्पंचाशदेकषष्टिभागाः द्वौ चैकस्यैकषष्टिभागस्य सत्कौ सप्तभागौ तेऽत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि द्वाविंशतिः शतान्येकोनविंशत्यधिकानि, एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः षट् सप्तभागाः २२१९, ६।७, सूर्यस्य विकम्पो द्वे योजने अष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागाधिके, तत्र द्वे योजने एकषष्ट्या गुण्येते, जातं द्वाविंशं शतमेकषष्टिभागानां, तत उपरितना अष्टाचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातं सप्तत्यधिकं शतं १७०, तेन पूर्वराशेर्भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोदश, शेषास्तिष्ठन्ति नव एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः षट् सप्तभागाः तत इदमागतं - पंचमाच्चन्द्रमण्डलात्परतस्त्रयोदश सूर्यमार्गाः, त्रयोदशस्य च सूर्यमार्गस्योपरि षष्ठाच्चद्र-मण्डलादर्वागन्तरं नव एकषष्टिभागा एकषष्टिभागस्य एकस्य च सत्काः षट् सप्तभागाः, ततः परतः षष्ठं चन्द्रमण्डलं, $\frac{६}{१}$ तच्च षट्पंचाशदेकषष्टिभागात्मकं, ततः परतः सूर्यमण्डलादर्वाग-न्तरे 'छप्पण्णेग'त्ति षट्पंचाशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य एकः सप्तभागस्तदनन्तरं सूर्यमण्डलम् $\frac{६}{२}$ तस्माच्च परत एकषष्टिभागानां चतुरुत्तरेण शतेन एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्केन सप्तभागेन हीनं यथोदितप्रमाणं चन्द्रमण्डलान्तरं प्राप्यत इति, एतस्मात्सूर्यमण्डला-त्परतोऽन्ये द्वादश सूर्यमार्गा लभ्यन्ते, ततः सर्वसंकलनया तस्मिन्नप्यन्तरे त्रयोदश सूर्यमार्गाः, तस्य च त्रयोदशस्य सूर्यमार्गस्योपरि सप्तमाच्चन्द्रमण्डलादर्वागन्तरमेकविंशतिरेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य त्रयः सप्तभागास्ततः सप्तमं चन्द्रमण्डलं $\frac{६}{३}$, तस्माच्च सप्तमाच्चन्द्रमण्डलात्परतश्चतुश्चत्वारिंशता एकषष्टिभागैरेकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कैश्चतुर्भिः

सप्तभागैः सूर्यमण्डलं $\frac{७}{१}$, ततो द्विनवतिसंख्यैकषष्टिभागैश्चतुर्भिश्च एकस्यैवैकषष्टिभागस्य सत्कैः सप्तभागैर्न्यूनं यथोदितप्रमाणं चन्द्रमण्डलान्तरं ततः परमस्तीत्यन्येऽपि द्वादश सूर्यमार्गा भवन्तीति तस्मिन्नप्यन्तरे त्रयोदश सूर्यमार्गाः, त्रयोदशस्य सूर्यमार्गस्य बहिरष्टमाच्च चन्द्रमण्डलादर्वागन्तरं त्रयस्त्रिंशदेकषष्टिभागाः$\frac{७}{२}$, ततोऽष्टमं चन्द्रमण्डलं, तस्माच्चाष्टमाच्चन्द्रमण्डलात्परतस्त्रयस्त्रिंशतैकषष्टिभागैः सूर्यमण्डलं, तत एकाशीतिसंख्यैरेकषष्टिभागैरूनं यथोदितप्रमाणं चन्द्रमण्डलान्तरं पुरतो विद्यत इति ततः पुरतोऽन्येऽपि द्वादश सूर्यमार्गाः, ततस्तस्मिन्नप्यन्तरे सर्वसंकलनया त्रयोदश सूर्यमार्गास्त्रयोदशाच्च सूर्यमार्गात्परतो नवमाच्च चन्द्रमण्डलादर्वागन्तरं चतुश्चत्वारिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागास्ततः परं नवमं चन्द्रमण्डलं, तस्माच्च नवमाच्चन्द्रमण्डलात्परत एकविंशत्या एकषष्टिभागैरेकस्य चैकषष्टिभागस्य त्रिभिः सप्तभागैः सूर्यमण्डलं, तत एकोनसप्ततिसंख्यैरेकषष्टिभागैरेकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कैस्त्रिभिः सप्तभागैः परिहीनं यथोक्तपरिमाणं चन्द्रमण्डलान्तरं, तत्र चान्ये द्वादश सूर्यमार्गाः, एवं चास्मिन्नप्यन्तरे सर्वसंकलनया त्रयोदश सूर्यमार्गास्तस्य च त्रयोदशस्य सूर्यमार्गस्योपरि दशमाच्चन्द्रमण्डलादर्वागन्तरं षट्पंचाशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्यैकः सप्तभागस्ततो दशमं मण्डलं, दशमाच्चन्द्रमण्डलात् परतो नवभिरेकषष्टिभागैः एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्कैः षड्भिः सप्तभागैः सूर्यमण्डलं, ततः सप्तपंचाशता एकषष्टिभागैः एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्कैः षड्भिः सप्तभागैरूनं प्रागुक्तपरिमाणं चन्द्रमण्डलान्तरं, ततो भूयोऽपि द्वादश सूर्यमार्गा लभ्यन्त इति तस्मिन्नप्यन्तरे त्रयोदश सूर्यमार्गाः, त्रयोदशस्य च सूर्यमार्गस्योपर्येकादशाच्चन्द्रमण्डलादर्वागन्तरं सप्तषष्टिरेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंचभागाः ॥ २१० ॥ तदेवं भावितानि मध्यमानि पंचासाधारणानि मण्डलानि षट्सु च चन्द्रमण्डलान्तरेषु त्रयोदश सूर्यमार्गाः, सम्प्रति सर्वबाह्यानि पंच साधारणानि मण्डलानि चतुर्षु च सर्वबाह्येषु चन्द्रमण्डलान्तरेषु द्वादश द्वादश सूर्यमार्गान् विभावयिषुराह—

चउप्पण्ण दुगे $\frac{११}{१}$ गं पण $\frac{११}{२}$ छायालीसं च दो चेव $\frac{११}{३}$ ॥२११ ॥

बायाल पंच $\frac{१२}{१}$ तेरस दुगं च $\frac{१२}{२}$ चोत्तीस पंचभागा य $\frac{१२}{३}$ ।

इगतीसेगं $\frac{१३}{१}$ चउवीस छक्क $\frac{१३}{२}$ तेवीस एक्कं च $\frac{१३}{३}$ ॥ २१२ ॥

गुणवीसा चउ $\frac{१४}{१}$ छत्तीस तिन्नि $\frac{१४}{२}$ एकारसेव चउर $\frac{१४}{२}$ ऽट्ठ $\frac{१५}{१}$ ।
दो दो तेत्तीसट्ठ य नत्थि चउण्हंपि सत्तंसा ॥ २१३ ॥

एकादशस्य चन्द्रमण्डलस्य चतुष्पंचाशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कौ द्वौ सप्तभागौ इत्येतावत्सूर्यमण्डलादभ्यन्तरं प्रविष्टं, एक एकषष्टिभागः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्तभागा इत्येतावन्मात्रं सूर्यमण्डलसम्मिश्रम्, अत्रार्थे च-'जत्थ न सुज्झइ सोमे' इत्यत्र प्रदेशे भावना कृतैवेति न भूयः क्रियते, तदनुसारेण चोत्तरत्रापि स्वयं भावना भावनीया, एकादशाच्च चन्द्रमण्डलाद्बहिर्विनिर्गतं सूर्यमण्डलं षट्चत्वारिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कौ द्वौ सप्तभागौ, तत एतावता हीनं परतश्चन्द्रमण्डलान्तरमस्तीति द्वादश सूर्यमार्गा लभ्यन्ते, ततः परत एकोनाशीत्या एकषष्टिभागैः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काभ्यां द्वाभ्यां सप्तभागाभ्यां द्वादशं चन्द्रमण्डलं, तच्च द्वादशं चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलादभ्यन्तरं प्रविष्टं 'बायाल पंच' त्ति द्वि द्विचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्तभागाः, शेषं च त्रयोदशैकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कौ द्वौ सप्तभागावित्येतावन्मात्रं सूर्यमण्डलसम्मिश्रं, तस्माच्च द्वादशाच्चन्द्रमण्डलाद्बहिर्विनिर्गतं सूर्यमण्डलं चतुस्त्रिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काः पंच सप्तभागास्तत एतावन्मात्रेण हीनं परतश्चन्द्रमण्डलान्तरं, तत्र च द्वादश सूर्यमार्गा लभ्यन्ते, द्वादशाच्च सूर्यमार्गात्परतो नवतिसंख्यैरेकषष्टिभागैरेकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कैः षड्भिः सप्तभागैस्त्रयोदशं चन्द्रमण्डलं, तत्र त्रयोदशं चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलादभ्यन्तरं प्रविष्टं '**इगतीसेगं**'ति एकत्रिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्क एकः सप्तभागः, शेषं चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागा एकस्य च एकषष्टिभागस्य सत्काः षट् सप्तभागा इत्येतावन्मात्रं सूर्यमण्डलसंमिश्रं, तस्माच्च त्रयोदशाच्चन्द्रमण्डलाद्बहिः सूर्यमण्डलं विनिर्गतं त्रयोविंशतिरेकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्क एकः सप्तभागस्तत एतावता हीनं परतश्चन्द्रमण्डलान्तरं, तत्र च द्वादश सूर्यमार्गाः, द्वादशाच्च सूर्यमार्गात्परत एकषष्टिभागानां द्व्युत्तरेण शतेन एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कैस्त्रिभिः सप्तभागैश्चतुर्दशं चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलादभ्यन्तरं प्रविष्टम्, '**गुणवीसा चउ**'त्ति एकोनविंशतिरेकषष्टिभागा एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्काश्चत्वारः सप्तभागाः, शेषं षट्त्रिंशदेकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्कास्त्रयः सप्तभागा इत्येतावत्परिमाणं सूर्यमण्डलसंमिश्रं, तस्माच्चतुर्दशाच्चन्द्रमण्डलाद्बहिर्विनिर्गतं सूर्यमण्डलं एकादश एकषष्टिभागाः एकस्य चैकषष्टिभागस्य

सत्काश्चत्वारः सप्तभागास्तत एतावता हीनं यथोक्तपरिमाणं चन्द्रमण्डलान्तरं, तत्र च द्वादश सूर्यमार्गाः, द्वादशाच्च सूर्यमार्गात्परत एकषष्टिभागानां चतुर्दशोत्तरेण शतेन पंचदशं चन्द्रमण्डलं, तच्च पंचदशं चन्द्रमण्डलं सर्वान्तिमात्सूर्यमण्डलादर्वागभ्यन्तरं प्रविष्टं अष्टावेकषष्टिभागाः, शेषा अष्टचत्वारिंशद् एकषष्टिभागाः सूर्यमण्डलसम्मिश्राः । तदेवं भावितानि सर्वबाह्यानि पंच साधारणानि मण्डलानि, चतुर्षु च सर्वबाह्येषु चन्द्रमण्डलान्तरेषु द्वादश द्वादश सूर्यमार्गाः, सम्प्रति येषु प्रागुक्तेष्वंशेषु न सप्तांशा भवेयुस्तान् मन्दमतीनां विशिष्टस्मरणाधानाय कथयति-'**दो दो तेत्तीसे**'त्यादि, ये द्वे अष्टमचन्द्रमण्डलचिंतायां त्रयस्त्रिंशतावुक्ते यौ च प्रथमपंचदशचन्द्रमण्डलयोरष्टकावुक्तौ, एतेषां चतुर्णामपि सप्तांशा न विद्यन्ते, किन्तु परिपूर्णा एव ते एकषष्टिभागाः ॥ २११-२१३ ॥ तदेवं कृता सूर्यमण्डलानां चन्द्रमण्डलानां च परस्परं विभागभावना, एतेषु च मण्डलेषु द्वौ सूर्यौ द्वौ च चन्द्रमसौ चारं चरतः, सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमानयोर्द्वयोः सूर्ययोः परस्परमन्तरपरिमाणमाह–

गाथार्थ :- $\frac{९}{६१}\ \frac{६}{७}\ \frac{६}{१}$, $\frac{५६}{६१}\ \frac{१}{७}\ \frac{६}{२}$ $\frac{२१}{६१}\ \frac{३}{७}\ \frac{६}{३}$ જાણવા, $\frac{४४}{६१}\ \frac{४}{७}\ \frac{७}{१}$, $\frac{३३}{६१}\ \frac{७}{२}$ $\frac{३३}{६१}\ \frac{७}{३}$, $\frac{४४}{६१}\ \frac{४}{७}$ $\frac{९}{१}\ \frac{२१}{६१}\ \frac{३}{७}\ \frac{९}{१}$, $\frac{५६}{६१}\ \frac{१}{७}\ \frac{१०}{१}$ $\frac{९}{६१}\ \frac{६}{७}\ \frac{९}{१}\ \frac{१०}{२}$ ॥ २१०, २११ पूर्वार्ध ॥

टीकार्थ :- પાંચમા ચંદ્રમંડળ પછી ફરી છઠ્ઠા ચંદ્રમંડળને આશ્રયીને અંતર છે અને તે ૩૫$\frac{३०}{६१}\ \frac{४}{७}$ યોજન છે. ત્યાં ૩૫ યોજનને ६१ ભાગ કરવા ६१થી ગુણવા એમાં ઉપરના ૩૦ ભાગ ઉમેરવા એટલે કુલ ૨૧૩૫ ભાગ થાય છે અને જે પાંચમા ચંદ્રમંડળના સૂર્યમંડળથી બહાર નીકળેલા $\frac{५४}{६१}\ \frac{२}{७}$ ભાગો છે તે એમાં ઉમેરતાં ૨૨૧૯$\frac{६}{७}$ ભાગ થાય છે, સૂર્યનો વિકંપ ૨ યોજન $\frac{४८}{६१}$ છે ત્યાં ૨ યોજનને ६१થી ગુણતાં ૧૨૨ + ૪૮ = ૧૭૦ થયા. હવે, તેનો ૨૨૧૯ થી ભાગ કરવો એટલે ૧૩ સૂર્યમંડળો આવ્યા. ૧૩મા સૂર્યમંડળ ઉપર છઠ્ઠા ચંદ્રમંડળ પહેલાં અંતર $\frac{९}{६१}\ \frac{६}{७}$ ભાગ છે ત્યારબાદ છઠ્ઠું ચંદ્રમંડળ $\frac{६}{१}$ છે અને તે $\frac{५६}{६१}\ \frac{१}{७}$ ભાગ છે તેના પછી અને સૂર્યમંડળ પહેલા અંતરમાં $\frac{५६}{६१}\ \frac{१}{७}$ ભાગ છે ત્યારબાદ સૂર્યમંડળ અને તેના પછી $\frac{१०४}{६१}\ \frac{१}{७}$ ભાગ હીન યથોક્ત પ્રમાણ ચંદ્રમંડળાંતર પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૂર્યમંડળ પછી બીજા ૧૨ સૂર્યમાર્ગો પ્રાપ્ત થાય છે તેથી

સર્વસંકલનાથી તે અંતરમાં પણ ૧૩ સૂર્ય માર્ગો છે અને તે તેરમા સૂર્યમાર્ગ પછી અને ૯મા ચંદ્રમંડળ પહેલાંનું અંતર $\frac{૪૪}{૬૧}\ \frac{૪}{૭}$ ભાગો છે ત્યારબાદ નવમું ચંદ્રમંડલ છે તે મંડળ પછી $\frac{૨૧}{૬૧}\ \frac{૩}{૭}$ ભાગે સૂર્યમંડળ છે ત્યારબાદ $\frac{૬૯}{૬૧}\ \frac{૩}{૭}$ ભાગ હીન યથોક્ત પરિમાણનું ચંદ્રમંડળાન્તર છે અને ત્યાં બીજા ૧૨ સૂર્યમાર્ગો છે. એમ, આ આંતરામાં પણ સર્વમળીને ૧૩ સૂર્યમાર્ગો છે. ૧૩મા સૂર્યમાર્ગ ઉપર અને ૧૦મા ચંદ્રમંડળ પહેલાનું અંતર $\frac{૫૬}{૬૧}\ \frac{૧}{૭}$ ભાગ છે ત્યારબાદ ૧૦મું ચંદ્રમંડળ છે. તેના પછી $\frac{૯}{૬૧}\ \frac{૬}{૭}$ ભાગે સૂર્યમંડળ, ત્યારબાદ $\frac{૫૭}{૬૧}\ \frac{૬}{૭}$ ભાગથી ન્યૂન પૂર્વોક્ત પ્રમાણનું ચંદ્રમંડળનું આંતરું છે ત્યારબાદ ફરીથી ૧૨ સૂર્યમંડળો છે એમ તે આંતરામાં પણ ૧૩ સૂર્યમંડળો છે. તેરમા સૂર્યમંડળના ઉપર અને ૧૧મા ચંદ્રમંડળ પહેલા $\frac{૬૭}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}$ ભાગો છે. ॥ ૨૧૦ ॥

આ રીતે મધ્યમ ૫ અસાધારણ મંડળો કહ્યાં અને ૬ ચંદ્રમંડળોના આંતરામાં ૧૩ સૂર્યમાર્ગો કહ્યા. હવે સર્વબાહ્ય પાંચ સાધારણ મંડળો અને ૪ સર્વબાહ્ય ચંદ્રમંડળના આંતરાઓમાં ૧૨-૧૨ સૂર્યમાર્ગો બતાવે છે-

ગાથાર્થ :- $\frac{૫૪}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}\ \frac{૧૧}{૧}$, $\frac{૧}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}\ \frac{૧૧}{૨}$, $\frac{૪૬}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}\ \frac{૧૧}{૩}$, $\frac{૪૨}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}\ \frac{૧૨}{૧}$, $\frac{૧૩}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}\ \frac{૧૨}{૨}$, $\frac{૩૪}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}\ \frac{૧૨}{૩}$, $\frac{૩૧}{૬૧}\ \frac{૧}{૭}\ \frac{૧૩}{૧}$, $\frac{૨૪}{૬૧}\ \frac{૬}{૭}\ \frac{૧૩}{૨}$, $\frac{૨૩}{૬૧}\ \frac{૧}{૭}\ \frac{૧૩}{૩}$ ॥ ૨૧૨ ॥ $\frac{૧૯}{૬૧}\ \frac{૪}{૭}\ \frac{૧૪}{૧}$, $\frac{૩૬}{૬૧}\ \frac{૩}{૭}\ \frac{૧૪}{૨}$, $\frac{૧૧}{૬૧}\ \frac{૪}{૭}\ \frac{૧૪}{૩}$, $\frac{૮}{૬૧}\ \frac{૧૫}{૧}$ બે $\frac{૩૩}{૬૧}$ અને બે $\frac{૮}{૬૧}$ એ ચારમાં સપ્તમાંશો નથી. ॥ ૨૧૩ ॥

ટીકાર્થ :- ૧૧માં ચંદ્રમંડળના $\frac{૫૪}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}$ ભાગો, એટલું સૂર્યમંડળથી અભ્યંતર પ્રવિષ્ટ અંતર છે. $\frac{૧}{૬૧}\ \frac{૫}{૭}$ એટલું માત્ર સૂર્યમંડળથી સંમિશ્ર છે. એના માટે 'જ્યાં ચંદ્ર શુદ્ધ થતો નથી.' એમ એ પ્રદેશમાં ભાવના કરેલી છે એટલે અહીં ફરી કરતા નથી. તેના અનુસાર ઉત્તરત્ર પણ સ્વયં ભાવના ભાવવી. અગિયારમાં ચંદ્રમંડળથી બહાર નીકળેલું સૂર્યમંડળ $\frac{૪૬}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}$ ભાગ છે, તેથી એટલું હીન પાછળનું ચંદ્ર મંડળાંતર છે તેથી ૧૨ સૂર્યમાર્ગો પ્રાપ્ત થાય છે તે પછી $\frac{૭૯}{૬૧}\ \frac{૨}{૭}$ ભાગે ૧૨મું ચંદ્રમંડળ છે અને તે ૧૨મું ચંદ્રમંડળ સૂર્યમંડળથી

અંદર પ્રવેશેલું $\frac{૪૨}{૬૧}\frac{૫}{૭}$ ભાગો છે અને શેષ $\frac{૧૩}{૬૧}\frac{૨}{૭}$ ભાગ, એટલું માત્ર સૂર્યમંડળથી સંમિશ્ર છે અને તે ૧૨મા ચંદ્રમંડળથી બહાર નીકળેલું સૂર્યમંડળ $\frac{૩૪}{૬૧}\frac{૫}{૭}$ ભાગ છે. તેથી એટલા માત્રથી હીન પાછળનું ચંદ્રમંડળનું આંતરૂ છે અને ત્યાં ૧૨ સૂર્યમાર્ગો પ્રાપ્ત થાય છે તથા ૧૨મા સૂર્યમાર્ગ પછી $\frac{૯૦}{૬૧}\frac{૬}{૭}$ ભાગ જતાં ૧૩મું ચંદ્રમંડળ છે ત્યાં ૧૩મું ચંદ્રમંડળ સૂર્યમંડળથી અંદર પ્રવેશેલું $\frac{૩૧}{૬૧}\frac{૧}{૭}$ ભાગ છે. શેષ $\frac{૨૪}{૬૧}\frac{૬}{૭}$ ભાગો છે એટલું માત્ર સૂર્યમંડળથી સંમિશ્ર છે અને તે ૧૩મા ચંદ્રમંડળથી બહાર નીકળેલું સૂર્યમંડળ $\frac{૨૩}{૬૧}\frac{૧}{૭}$ ભાગ છે અને એટલું હીન પાછળના ચંદ્રમંડળનું આંતરું છે અને ત્યાં ૧૨ સૂર્યમંડળો છે. ૧૨મા સૂર્યમંડળ પછી $\frac{૧૦૨}{૬૧}\frac{૩}{૭}$ ભાગ જતાં ૧૪મું ચંદ્રમંડળ સૂર્યમંડળથી અંદર પ્રવેશેલું છે તે $\frac{૧૯}{૬૧}\frac{૪}{૭}$ ભાગ છે તથા શેષ $\frac{૩૬}{૬૧}\frac{૩}{૭}$ ભાગ છે આટલું પરિમાણ સૂર્યમંડળ સાથે સંમિશ્ર છે તે ચૌદમા ચંદ્રમંડળથી બહાર નીકળેલું સૂર્યમંડળ $\frac{૧૧}{૬૧}\frac{૪}{૭}$ ભાગ છે તેથી યથોક્ત ચંદ્રમંડળનું આંતરૂં આટલું હીન છે ત્યાં ૧૨ સૂર્યમંડળો છે અને ૧૨મા સૂર્યમંડળ પછી $\frac{૧૧૪}{૬૧}$ ભાગે ૧૫મું ચંદ્રમંડળ છે અને તે ૧૫મું ચંદ્રમંડળ સર્વ અંતિમ સૂર્યમંડળ પહેલા અંદર $\frac{૮}{૬૧}$ ભાગ સુધી પ્રવેશેલું છે. શેષ $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગો સૂર્યમંડળ સાથે મિશ્ર છે. આ રીતે સર્વબાહ્ય પાંચ સાધારણ મંડળોની ભાવના કરી અને ચાર સર્વબાહ્ય ચંદ્રમંડળના આંતરાઓમાં ૧૨-૧૨ સૂર્યમાર્ગો છે. હવે જે પૂર્વોક્ત અંશોથી ઉન સાત અંશો છે તેને મંદબુદ્ધિ શિષ્યોના વિશિષ્ટ સ્મરણ માટે બતાવે છે જે બે આઠમા ચંદ્રમંડળની વિચારણામાં $\frac{૩૩}{૬૧} - \frac{૩૩}{૬૧}$ કહ્યા હતા અને જે પ્રથમ અને પંદરમા મંડળના $\frac{૮}{૬૧} - \frac{૮}{૬૧}$ કહ્યા હતા એ ચારેયના સપ્તાંશો નથી પરંતુ તે ચારેય પરિપૂર્ણ ૬૧ ભાગવાળા જ છે. (આમ કુલ ૧૫ ચંદ્રમંડળોમાં ૧ થી ૫ અને ૧૧ થી ૧૫ એમ ૮ ચંદ્રમંડળ આંતરાઓમાં કુલ ૧૨-૧૨ સૂર્યમંડળો = ૯૬ સૂર્યમંડળો તથા ૫ થી ૧૧ એ ૬ ચંદ્રમંડળના આંતરાઓમાં કુલ ૧૩-૧૩ સૂર્યમંડળો = ૭૮ સૂર્યમંડળો તથા શેષ ૧૦ મંડળો સૂર્યચંદ્રના મિશ્ર એમ કુલ ૧૮૪ સૂર્યમંડળો રહેલા છે.) ॥ ૨૧૧-૨૧૩ ॥

આ રીતે સૂર્યમંડળો અને ચંદ્રમંડળોની પરસ્પર વિભાગ ભાવના કરી. આ મંડળોમાં ૨ સૂર્યો અને બે ચંદ્રો ચારો ચરે છે, સર્વ અભ્યંતર મંડળમાં રહેલા ૨ સૂર્યોનું પરસ્પર અંતર પ્રમાણ જણાવે છે–

બે સૂર્યો વચ્ચેનું પરસ્પર અંતર

नवनउई य सहस्सा छच्चेव सया हवन्ति चत्ताला ।
सूराण ऊ अबाहा अब्भिंतरमंडलट्ठाणं ॥ २१४ ॥[१]

अभ्यन्तरमण्डलस्थयोः सूर्ययोः परस्परमबाधा नवनवतिः सहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानि योजनानां ९९६४०, तथाहि-एकोऽपि सूर्यो जम्बूद्वीपेऽशीत्यधिकं योजनशतमवगाह्य सर्वाभ्यन्तरे मण्डले स्थितोऽपरोऽपि ततोऽशीत्यधिकं शतं द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि ३६०, एतेषु जम्बूद्वीपविष्कम्भाद् योजनलक्ष-प्रमाणादपनीतेषु शेषं यथोक्तपरिमाणं भवति, यदा तु सर्वाभ्यन्तरानन्तरे द्वितीये मण्डले उपसंक्रम्य सूर्यौ चारं चरतस्तदा तयोः परस्परमन्तरं नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य ९९६४५-३५।६१ तथाहि-एकोऽपि सूर्यो द्वितीये मण्डले संक्रामन् द्वे योजने अष्टचत्वारिंशच्चैकषष्टिभागान् विमुच्य संक्रामति, द्वितीयोऽपि, सूर्यविकम्पस्यैतावत्प्रमाणत्वात्, एतच्च प्रागेव भावितं, ततः पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य द्वितीये मण्डले सूर्ययोः परस्परमन्तरचिन्तायामधिकत्वेन प्राप्यन्ते, एवमग्रेतनेष्वपि मण्डलेषु भावनीयं, यदा तु सर्वाभ्यन्तरात् मण्डलात् तृतीये मण्डले सूर्यौ चारं चरतस्तदाऽनयोः परस्परमन्तरं नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि एकपंचाशदधिकानि नव चैकषष्टिभागा योजनस्य ९९६५१, ९।६१ एवं सर्वाभ्यन्तरा-न्मण्डलाद्बाह्येषु मण्डलेषु संक्रामतोः सूर्ययोः परस्परमन्तरचिन्तायां मण्डले मण्डले पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य वृद्धिस्तावन्मन्तव्या यावत्सर्वबाह्यं मण्डलम् ॥ २१४ ॥ तस्मिंश्च सर्वबाह्ये मण्डलेऽबाधापरिमाणमाह-

---

१. एतद्गाथानन्तरं म.वि. संस्करणे एकाधिका गाथा दृश्यते साचैवं - 'एक्कंच सयसहस्सं सतं दिवड्ढं च अंतरं होति । सूरस्स य सूरस्स य मज्झिमए मंडलठिताणं ॥ २२६ ॥' (छाया०) एकं च शतसहस्रं शतं द्व्यर्द्धं चान्तरं भवति । सूर्यस्य च सूर्यस्य च मध्यमे मण्डले स्थितयोः ॥

(અનુ.) મધ્યમ મંડળમાં રહેલા બે સૂર્યો વચ્ચેનું અંતર એક લાખ અને એકસો પચાસ (૧૦૦૧૫૦) યોજન જેટલું હોય છે.

ગાથાર્થ :- અભ્યંતર મંડળોમાં રહેલા સૂર્યોની પરસ્પર અબાધા ૯૯,૬૪૦ યોજન હોય છે.

ટીકાર્થ :- અભ્યંતર મંડળમાં રહેલા બે સૂર્યોની પરસ્પર અબાધા નવ્વાણુહજાર છસો ચાલીશ (૯૯૬૪૦) યોજન હોય છે તે બતાવે છે - એક સૂર્ય જંબૂદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અવગાહીને સર્વઅભ્યંતર મંડળમાં રહેલો છે બીજો પણ આ જ રીતે રહેલો છે. તેથી ૧૮૦ને ૨થી ગુણતાં ૩૬૦ જંબૂદ્વીપના ૧ લાખ યોજન વિષ્કંભમાંથી બાદ કરતા આટલું ૯૯૬૪૦ પરિમાણ થાય છે. જ્યારે સર્વાભ્યાંતરથી તરત જ રહેલા બીજા મંડળમાં ઉપસંક્રમ કરીને બન્ને સૂર્યો ચારો ચરે છે ત્યારે તે બંનેનું પરસ્પર અંતર ૯૯૬૪૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ યોજન છે. તે આમ, એક સૂર્ય બીજા મંડળમાં સંક્રમ કરતો ૨$\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન મૂકીને સંક્રમે છે તથા બીજો પણ, સૂર્યનો આટલો વિકંપ છે. જે પહેલાં જ બતાવેલું છે, તેથી ૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ યોજન અંતર બીજા મંડળમાં બંને સૂર્યોનું પરસ્પર વિચારણામાં અધિક પ્રાપ્ત થાય છે, એમ આગળના મંડળોમાં ભાવવું. જ્યારે સર્વાભ્યંતર મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં બે સૂર્યો ચારો ચરે છે ત્યારે એ બંનેનું પરસ્પર અંતર ૯૯૬૫૧$\frac{૯}{૬૧}$ યોજન હોય છે. એ રીતે સર્વ અભ્યંતર મંડળોમાંથી બહારના મંડળમાં સંક્રમતા બે સૂર્યોના પરસ્પર અંતરની વિચારણામાં મંડળે-મંડળે ૫ યોજન $\frac{૩૫}{૬૧}$ ભાગની વૃદ્ધિ ત્યાં સુધી માનવી કે જ્યાં સુધી સર્વબાહ્ય મંડળ આવે. ॥ ૨૧૪ ॥

અને તે સર્વબાહ્ય મંડળમાં અબાધા પરિમાણ જણાવે છે.

एक्कं च सयसहस्सं छच्चेव सया य होंति सट्ठीय ।
सूराण ऊ अबाहा बाहिरगे मंडले नेया ॥ २१५ ॥

सर्वबाह्ये मण्डले सूर्ययोः परस्परमबाधा एकं योजनशतसहस्रं षट् शतानि **'षष्टानि'** षष्ट्यधिकानि भवन्ति १००६६०, तथाहिसर्वाभ्यन्तरान्मण्डलादनन्तरं यदर्वाक्तनं द्वितीयं मण्डलं तस्मादारभ्य सर्वबाह्यं मण्डलं त्र्यशीत्यधिकशततमं, तेन त्र्यशीत्यधिकं शतं पंचभिर्योजनैर्गुण्यते, जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तथा तदेव त्र्यशीत्यधिकं शतं पंचत्रिंशता एकषष्टिभागैर्गुण्यते, जातानि चतुष्षष्टिशतानि पंचोत्तराणि ६४०५,

तेषामेकषष्ट्या भागे हृते लब्धं पंचोत्तरं शतं योजनानां १०५, तत्पूर्वराशौ प्रक्षिप्यते, जातानि दश शतानि विंशत्युत्तराणि १०२०, एतानि सर्वाभ्यन्तरमण्डलगताबाधापरिमाणे नवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानीत्येवंरूपेऽधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते, ततो यथोक्तं सर्वबाह्ये मण्डलेऽबाधापरिमाणं भवति ॥ २१५ ॥ साम्प्रतं या प्रतिमण्डलमबाधावृद्धिः प्रागुक्तयुक्तितः प्रदर्शिता तां सूत्रकृत् साक्षादुपदर्शयति—

ગાથાર્થ :- બહારના મંડળમાં બે સૂર્યો વચ્ચેની પરસ્પર અબાધા એક લાખ છ સો સાઠ યોજન જાણવી.

ટીકાર્થ :- સર્વબાહ્ય મંડળમાં ૨ સૂર્યોની પરસ્પર અબાધા એક લાખ છસો સાઠ (૧૦૦૬૬૦) યોજન છે તે આ રીતે - સર્વ અભ્યંતર મંડળ પહેલાનું જે બીજું મંડળ છે તેનાથી માંડીને છેલ્લું મંડળ ૧૮૩મું છે તેથી ૧૮૩ને ૫ યોજનથી ગુણતાં ૯૧૫ થયા. એજ રીતે ઉપરના ૩૫ ભાગોને ૧૮૩થી ગુણતા ૬૪૦૫ તેના યોજન લાવવા ૬૧થી ભાગ કરતા ૧૦૫ યોજન આવ્યા. તેને પૂર્વરાશિમાં નાખતા ૧૦૨૦ થયા. આ સર્વાભ્યંતરમંડળમાં રહેલ અબાધા પરિમાણમાં ૯૯૬૪૦ અધિક તરીકે ઉમેરતાં યથોક્ત ૧૦૦૬૬૦ યોજન સર્વબાહ્ય મંડલમાં અબાધા પરિમાણ (પરસ્પર અંતર) આવે છે. ॥ ૨૧૫ ॥

હવે, જે પ્રતિમંડળ અબાધાવૃદ્ધિ પૂર્વોક્ત યુક્તિથી બતાવેલી તેને સૂત્રકાર સાક્ષાત્ બતાવી રહ્યા છે—

पंचेव जोयणाइं पणतीसं एगसट्ठिभागा य ।
एस अबाहावुड्ढी एक्केक्के मंडले रविणो ॥ २१६ ॥[1]

सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्बहिर्निष्क्रामतोः सूर्ययोरेकैकस्मिन् मण्डलेऽबाधावृद्धिः पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य ५, ३५।६१, एतावत्येव सर्वबाह्यान्मण्डलाद-

१. एतद्गाथानन्तरं म.वि. संस्करणे एका गाथाऽधिका दृश्यते सा चेमा — रूवूण मंडलगुणं अबाध वड्ढीए पक्खिवे णियमा । मंडल विक्खंभंमि तु विक्खंभो तस्स सो हवति ॥ २२९ ॥ (छा०) रूपोनमण्डलगुणमबाधावृद्धया प्रक्षिप्ते नियमा । मण्डलविष्कम्भे तु विष्कम्भस्तस्य स भवति ॥ (टि०) इच्छितमंडलस्स विक्खंभाणयणत्थं एत्थ करणं - एक्कारसत्थस्स मंडलस्स विक्खंभो इच्छितोत्ति एक्कारस रूवूणा दस, एतेहिं गुणिता विक्खंभवड्ढी पणपण्णं जोयणाणि पणतालीसं एगट्ठिभागा यो० $५५\frac{४५}{६१}$ एस पढमंडलविक्खंभे पक्खित्ता दसमंडलस्स विक्खंभो होति । एवं सव्वत्थ ॥ २२९ ॥

भ्यन्तरं प्रविशतोः सूर्ययोः एकैकस्मिन् मण्डले अबाधाहानिः, तद्यथा-सर्वबाह्याद् मण्डलादभ्यन्तरं द्वितीये मण्डले प्रविष्टयोः सूर्ययोः परस्परमबाधा योजनशतसहस्रं षट् शतानि चतुष्पंचाशदधिकानि षड्विंशतिश्चैकषष्टिभागा योजनस्य १००६५४-२६।६१ सर्वबाह्यादभ्यन्तरं तृतीये मण्डले योजनशतसहस्रं षट् शतान्यष्टाचत्वारिंशदधिकानि द्विपंचाशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य १००६४८-५२।६१, एवं सर्वबाह्यान्मण्डलादभ्यन्तरं प्रविशतोः सूर्ययोः परस्परमन्तरचिन्तायां पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य ५-३५।६१ हानिस्तावन्नेतव्या यावत्सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं, तस्मिंश्च सर्वाभ्यन्तरे मण्डलेऽबाधा प्रागेव प्रतिपादिता ॥ २१६ ॥ चन्द्रमसोरपि सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च मण्डले सूर्ययोरिव परस्परमबाधापरिमाणमवसेयं, नवरं सर्वबाह्ये मण्डले सूर्यापेक्षया षोडशभिपरेकषष्टिभागैर्न्यूनं, यत एकोऽप्यष्टावेकषष्टिभागान् सूर्याभ्यन्तरमाक्रामति, अपरोऽपि, ततः षोडशभिर्भागैर्न्यूनता, शेषेषु तु मण्डलेषु प्रत्येकं दक्षिणायने वृद्धिरुत्तरायणे हानिर्द्वासप्ततियोजनानि एकपंचाश-च्चैकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्क एकः सप्तभागः, एतदेवाह-

चन्दस्स जोयणाणि य बिसत्तरी एकवण्ण अंसा य ।
एकट्ठिकते छेए नायव्वा सत्त भागा य ॥ २१७ ॥

सर्वाभ्यन्तरसर्वबाह्यव्यतिरिक्तेषु शेषेषु मण्डलेषु प्रत्येकं चन्द्रस्य चन्द्रस्य परस्परमबाधाया दक्षिणायने वृद्धिरुत्तरायणे हानिर्द्विसप्ततिर्योजनानि एकपंचाशच्चांशाः एकषष्टिकृते छेदे, किमुक्तं भवति ? एकपंचाशदेकषष्टिभागा योजनस्य, तथैकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्क एक सप्तभागः, तथाहि-एकस्य चन्द्रविकम्पस्य परिमाणं षट्त्रिंशद् योजनानि पंचविंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागाः, ततः एतस्य द्वाभ्यां गुणने भवति यथोक्तमबाधावृद्धिहान्योः परिमाणं, तत्रेदमेव व्यक्तमुपदर्श्यते-सर्वाभ्यन्तरे मण्डले परस्परमबाधा नवनवतियोजनसहस्राणि षट् शतानि चत्वारिंशदधिकानि ९९६४०, सर्वाभ्यन्तरानन्तरे तु द्वितीये मण्डले परस्परमबाधा नवनवतियोजनसहस्राणि सप्त शतानि द्वादशोत्तराणि एकपंचाशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्क एको भागः ९९७१२, $\frac{५१}{६१}$, $\frac{१}{७}$ तृतीये मण्डले नवनवतिः योजनसहस्राणि सप्त शतानि पंचाशीत्यधिकानि एकचत्वारिंशदेक-षष्टिभागा योजनस्य एकस्य च एकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्कौ द्वौ भागौ ९९७८५-४१।६१-२/७ चतुर्थे मण्डले नवनवतिः योजनसहस्राण्यष्टौ शतान्यष्टापंचाशदधिकानि एकत्रिंशच्चैकषष्टि-

भागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्कास्त्रयो भागाः ९९८५८-३१।६१-३।७ पंचमे मण्डले नवनवतियोजनसहस्राणि नव शतान्येकत्रिंशदधिकानि एकविंशतिरेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्यैकषष्टिभागस्य च सप्तधाछिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागाः ९९९३१-२१।६१-४।७, षष्ठे मण्डले एकं योजनशतसहस्रं चतुरुत्तरमेकादशैकषष्टि-भागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्यसप्तधाछिन्नस्य सत्काः पञ्चभागः१००००४-११/६१-५-७ सप्तमे मण्डले एकं योजनशतसहस्रं सप्तसप्तत्यधिकमेक एकषष्टिभागो योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काः षड् भागाः १०००७७-१।६१-६।७ अष्टमे मण्डले एकं योजनशतसहस्रमेकं शतमेकोनपंचाशदधिकं त्रिपंचाशदेकषष्टिभागा योजनस्य १००१४९-५३।६१, नवमे मण्डले एकं योजनशतसहस्रं द्वे योजनशते द्वाविंशत्यधिके त्रिचत्वारिंशदेकष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्क एकभागः १००२२२-४३/६१-१/७ दशमे एकं योजनशतसहस्रं द्वे शतेपंचनवत्यधिके त्रयस्त्रिंशदेक-षष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टि-भागस्यसप्तधाछिन्नस्य सत्कौ द्वौ भागौ १००२९५-३३।६१, २।७, एकादशे एकं योजनशतसहस्रं त्रीणि शतान्यष्टषष्ट्यधिकानि त्रयोविंशतिरेक-षष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्कास्त्रयः सप्तभागाः १००३६८-२३।६१-३।७ द्वादशे एकं योजनशतसहस्रं चत्वारि शतान्येकचत्वारिंशदधिकानि त्रयोदशैकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काश्चत्वारो भागाः १००४४१-१३।६१-४।७ त्रयोदशे एकं योजनशतसहस्रं पंच शतानि चतुर्दशाधिकानि त्रय एकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काः पंच भागाः १००५१४-३।६१-५।७, चतुर्दशे एकं योजनशतसहस्रं पंच शतानि षडशीत्यधिकानि चतुष्पंचाशदेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधाछिन्नस्य सत्काः षड् भागाः १००५८६-५४।६१-६।७ पंचदशे मण्डले एकं योजनशतसहस्रं षट् शतान्येकोन-षष्ट्यधिकानि पंचचत्वारिंशदेकषष्टिभागा योजनस्य १००६५९-४५।६१ ॥ २१७ ॥ तदेवमुक्तं चन्द्रमसोः सूर्ययोश्च परस्परमबाधापरिमाणं, परिरयपरिमाणं तु सूर्यमण्डलानां प्रागेव प्रतिपादितं, केवलमिदानीं प्रतिमण्डलं परिरयवृद्धिर्यावती भवती तावतीमाह-

ગાથાર્થ :- સૂર્યની એક એક મંડળમાં ૫ યોજન તથા પાંત્રીશ એકસઠ ભાગ ($૫\frac{૩૫}{૬૧}$) આટલી અબાધા વૃદ્ધિ હોય છે. ॥ ૨૧૬ ॥

ટીકાર્થ :- સર્વ અભ્યંતર મંડળમાંથી બહાર નીકળતા બે સૂર્યોની એક-એક મંડળમાં અબાધા (પરસ્પર અંતર) વૃદ્ધિ પાંચ યોજન તથા પાંત્રીશ એકસઠીયા ભાગ ($૫\frac{૩૫}{૬૧}$) આટલા યોજન જ સર્વબાહ્ય મંડળથી અંદર પ્રવેશતા બે સૂર્યોનું એક-એક મંડળમાં અબાધા હાનિ થાય છે. તે આ રીતે - સર્વબાહ્ય મંડળથી અંદર બીજા મંડળમાં પ્રવેશેલા બે સૂર્યોની પરસ્પર અબાધા $૧૦૦૬૫૪\frac{૨૬}{૬૧}$ છે. સર્વબાહ્યથી અભ્યંતર ત્રીજા મંડળમાં $૧૦૦૬૪૮\frac{૫૨}{૬૧}$ છે. આમ સર્વબાહ્ય મંડળથી અંદર પ્રવેશતા બે સૂર્યોના પરસ્પર અંતરની વિચારણામાં $૫\frac{૩૫}{૬૧}$ યોજનની હાનિ ત્યાં સુધી જાણવી કે જયાં સુધી સર્વ અભ્યંતર મંડળ આવે તે સર્વ અભ્યંતર મંડળમાં અબાધા પહેલાં જ બતાવેલી છે. ॥ ૨૧૬ ॥

ચંદ્રનું પણ સર્વબાહ્ય અને સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સૂર્યોની જેમ પરસ્પર અબાધા પરિમાણ જાણવું, પરંતુ સર્વબાહ્ય મંડળમાં સૂર્યની અપેક્ષાએ $\frac{૧૬}{૬૧}$ ભાગ ન્યૂન છે કારણ કે એક ચંદ્ર $\frac{૮}{૬૧}$ ભાગ સૂર્યથી અંદર ચાલે છે તેમ બીજો પણ તેથી ૧૬ ભાગથી ન્યૂનતા છે. શેષ મંડળોમાં પ્રત્યેક દક્ષિણાયનમાં વૃદ્ધિ તથા ઉત્તરાયણમાં હાનિ $૭૨\frac{૫૧}{૬૧}$ યોજન તથા $\frac{૧}{૭}$ ભાગ છે તે બતાવે છે-

ગાથાર્થ :- બે ચંદ્રોની પરસ્પર અબાધા બોંતેર યોજન એકાવન અંશ તથા $\frac{૧}{૭}$ ભાગ જાણવી. ॥ ૨૧૭ ॥

સર્વાભ્યંતર અને સર્વબાહ્ય સિવાયના શેષ મંડળોમાં બે ચંદ્રો વચ્ચેની પરસ્પર અબાધા દક્ષિણાયનમાં વૃદ્ધિ તથા ઉત્તરાયણમાં હાનિ $૭૨\frac{૫૧}{૬૧}$ તથા $\frac{૧}{૭}$ ભાગ છે. તે આ રીતે - એક ચંદ્ર વિકંપનું પરિમાણ $૩૬\frac{૨૫}{૬૧}\frac{૪}{૭}$ યોજન છે તેને બમણું કરતા યથોક્ત પ્રમાણ આવે છે. એને જ પ્રગટ રીતે જણાવે છે - સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પરસ્પર અબાધા ૯૯૬૪૦ યોજન છે. તેનાથી બીજા મંડળમાં પરસ્પર અબાધા ૯૯૭૧૨, $\frac{૫૧}{૬૧}, \frac{૧}{૭}$ યોજન, ત્રીજા મંડળમાં $૯૯૭૮૫\frac{૪૧}{૬૧}\frac{૨}{૭}$ યોજન ચોથા મંડળમાં $૯૯૮૫૮\frac{૩૧}{૬૧}\frac{૩}{૭}$ યોજન, પાંચમા

મંડળમાં ૯૯૯૩૧$\frac{२१}{६१}\frac{४}{७}$ યોજન, છઠ્ઠા મંડળમાં ૧૦૦૦૦૪$\frac{११}{६१}\frac{५}{७}$ યોજન, સાતમા મંડળમાં ૧૦૦૦૭૭$\frac{१}{६१}\frac{६}{७}$ યોજન, આઠમા મંડલમાં ૧૦૦૧૪૯$\frac{५२}{६१}$ યોજન, નવમા મંડળમાં ૧૦૦૨૨૨$\frac{४३}{६१}\frac{१}{७}$ યોજન, દશમા મંડળમાં ૧૦૦૨૯૫$\frac{३३}{६१}\frac{२}{७}$ યોજન, અગિયારમા મંડળમાં ૧૦૦૩૬૮$\frac{२३}{६१}\frac{३}{७}$ યોજન, બારમા મંડળમાં ૧૦૦૪૪૧$\frac{१३}{६१}\frac{४}{७}$ યોજન, તેરમા મંડળમાં ૧૦૦૫૧૪$\frac{३}{६१}\frac{५}{७}$ યોજન, ચૌદમા મંડળમાં ૧૦૦૫૮૬$\frac{५४}{६१}\frac{६}{७}$ તથા પંદરમાં મંડળમાં ૧૦૦૬૫૯ $\frac{४५}{६१}$ યોજન છે. ॥ ૨૧૭ ॥[१]

આ રીતે ચંદ્રો અને સૂર્યોનું પરસ્પર અબાધા પરિમાણ કહ્યું. સૂર્યમંડળોનો પરિધિ પહેલાં જ બતાવી દીધો છે, અત્યારે ફક્ત પ્રતિમંડળ પરિધિની જેટલી વૃદ્ધિ થાય છે તે જણાવે છે-

सत्तरस जोयणाणि य परिरयवुड्ढी उ मण्डले नियता ।
अट्ठत्तीसं भागा एगट्ठिगएण छेएण ॥ २१८ ॥

सूर्यसत्के मण्डले परिरयवृद्धिरियती नियता ज्ञातव्या, तद्यथा-सप्तदश योजनान्यष्टात्रिंशद्भागा एकषष्टिगतेन छेदेन, किमुक्तं भवति ? अष्टात्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य, तथाहि-सूर्यसत्कस्य मण्डलस्य पूर्वपूर्वमण्डलमपेक्ष्यायामविष्कम्भवृद्धिः पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य, तत्र पंच योजनान्येकषष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपरितनाः पंचत्रिंशदेकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि चत्वारिंशदधिकानि ३४०, तेषां वर्गो विधीयते, विधाय च वर्गं दशभिर्गुणनाज्जाताऽन्येकादश शतसहस्राणि षट्पंचाशत्सहस्राणि ११५६०००, तेषां वर्गमूलानयने लब्धा एकषष्टिभागा दश शतानि पंचसप्तत्यधिकानि १०७५, शेषमुपरिष्टादुद्धरति त्रीणि शतानि

१. एतद्गाथानन्तरं म. वि. संस्करणे एका गाथाऽधिका अस्ति सा चेमा– 'विक्खंभवड्ढणस्स उ दसकरणिगुणस्स जं हवति मूलं । परिरयवुड्ढी जाणे तहिं तहिं मंडले रविणो ॥ २३१ ॥ (छा०) विष्कंभ वृद्धेस्तु दशकरणि गुणस्य यद्भवति मूलं परिरयवृद्धि र्जानीहि तत्र तत्र मण्डले रवेः ॥

(टी०) एतस्स निप्फत्ती- विक्खंभवड्ढी पंच जोयणाणि पणतीसं च एगट्ठिभागा य सवण्णिता तिण्णि सता जाता चताला ३४० ॥ २३१ ॥ एतस्स रासिणो वग्गितस्स दसहिं करणीहिं गुणितस्स मूलातो एक्कसट्ठीय भागा लद्धा रासी-

पंचसप्तत्यधिकानि ३७५, पंचसप्तत्यधिकानां च दशानां शतानामेकषष्ट्या भागे हृते लब्धानि सप्तदश योजनानि अष्टत्रिंशच्चैकषष्टिभागा योजनस्य, ते चोपरितनोद्धरितशेषराश्यपेक्षया किंचित्समधिका वेदितव्याः, **सूर्यप्रज्ञप्त्यादिषु** त्वष्टादश योजनानि व्यवहारनयमतमधिकृत्योक्तानि, ततो न कश्चिद्दोषः, एतच्च प्रागेवोक्तं ॥ २१८ ॥ सम्प्रति प्रतिमण्डलं सुखेन प्रतिनियतपरिधिपरिमाणज्ञापनार्थं करणमाह-

गाथार्थ :- सूर्यमंडळनी परिधिमां प्रतिमंडळ सत्तरयोजन तथा अडत्रीश एकसठीया भाग जेटली नियत वृद्धि जाणवी.

टीकार्थ :- सूर्य संबंधि मंडलमां परिरयनी नियत आटली वृद्धि जाणवी, १७$\frac{३८}{६१}$ योजन, ते आ रीते सूर्यमंडळना पूर्व-पूर्व मंडळनी अपेक्षाए आयाम-विष्कंभनी वृद्धि थाय छे. ते ५$\frac{३५}{६१}$ योजन छे त्यां ५ योजनना ६१ भाग करवा ६१थी गुणता तथा तेमां ऊपरना ३५ भाग ऊमेरतां ५ × ६१ = ३०५ + ३५ = ३४० थया. तेनो वर्ग करवो पछी १०थी गुणवो एटले ११५६००० थया. तेमनुं वर्गमूळ लावतां १०७५ आव्या. शेष ३७५ वध्या, १०७५नो ६१थी भाग करता १७ योजन आव्या तथा ऊपर $\frac{३८}{६१}$ भाग आव्या. ते ऊपरनी उद्धरीत शेष राशिनी अपेक्षाए कांईक अधिक जाणवा, सूर्यप्रज्ञप्ति आदिमां तो १८ योजनो व्यवहारनयने आश्रयीने कह्या छे तेथी कोई दोष नथी. ॥२१८ ॥

हवे, प्रतिमंडळ सुखपूर्वक प्रतिनियत परिधि परिणाम जाणवा करण बतावे छे-

रुवूणमंडलगुणं परिहीवुड्ढिं तु पक्खिवे नियमा ।
पढमपरिहीपमाणे सो परिही मंडले तम्मि ॥ २१९ ॥

यस्मिन् मण्डले परिधिपरिमाणजिज्ञासा तद् रूपोनं मण्डलंमण्डलसंख्यानं गुणोगुणकारो यस्याः सा तथा तां, विवक्षितसंख्यया रूपोनया गुणितामित्यर्थः, प्रागुक्तां परिधिवृद्धिं-सप्तदश योजनानि किंचित्समधिका अष्टात्रिंशदेकषष्टिभागा इत्येवंपरिमाणां 'प्रथमपरिधिपरिमाणे' सर्वाभ्यन्तरमण्डलपरिरयपरिमाणे प्रक्षिपेत्, ततः 'नियमात्' निश्चयेन तस्मिन् विवक्षिते मण्डले यथोक्तपरिमाणपरिधिर्भवति, तत्र किल चतुरशीत्यधिकशततमे मण्डले परिरयपरिमाणजिज्ञासा, ततश्चतुरशीत्यधिकं शतं रूपोनं क्रियते, जातं त्र्यशीत्यधिकं

शतं, तेन त्र्यशीत्यधिकेन शतेन सप्तदश योजनानि गुण्यन्ते, जातान्येकत्रिंशच्छतानि एकादशोत्तराणि[१] ३१११, येऽपि चाष्टत्रिंशदेकषष्टिभागाः तेऽपि त्र्यशीत्यधिकेन शतेन संगुण्यंते, जातान्येकोनसप्ततिशतानि चतुष्पंचाशदधिकानि, तेषामेकषष्ट्या भागे हृते लब्धं चतुर्दशाधिकं शतम्, अष्टात्रिंशच्चैकषष्टिभागाः किंचित्समधिका लभ्यन्ते, ततः किंचित्समधिकत्वेऽपि त्र्यशीत्यधिकगुणिते किंचिदूनं योजनं प्राप्यप्ते, तच्च व्यवहारतः परिपूर्णं विवक्ष्यते, एतत् सर्वं सर्वाभ्यन्तरमण्डल परिरयपरिमाणे त्रीणियोजन-लक्षाणि पंचदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१५०८९ इत्येवंरूपे प्रक्षिप्यते, ततो यथोक्तं सर्वबाह्यमण्डल-परिरयपरिमाणं भवति, तच्चेदं-त्रीणि योजनशतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पंचदशोत्तराणि ३१८३१५, एवं मध्यमेष्वपि मण्डलेषु निपुणबुद्धया भावनीयः ॥ २१९ ॥ चन्द्रमण्डलेऽपि सर्वाभ्यन्तरे परिरयपरिमाणं त्रीणि योजनशतसहस्राणि पंचदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि, ३१५०८९ शेषेषु मण्डलेषु प्रतिमण्डलं परिरयपरिवृद्धिपरिमाणमाह-

ગાથાર્થ :- રૂપ ન્યૂન મંડળ ગુણા પરિધિવૃદ્ધિ પ્રથમ પરિધિ પરિમાણમાં નાંખો તેથી નિયમા તે મંડળમાં તે પરિધિ થાય છે. ॥ ૨૧૯ ॥

टीकार्थ :- જે મંડળમાં પરિધિ પરિમાણ જાણવાની ઈચ્છા છે તે ૧ રૂપ ન્યૂન મંડલ સંખ્યા ગુણેલી પરિધિ વૃદ્ધિ - ૧૭ યોજન સાધિક $\frac{૩૮}{૬૧}$ ભાગ પરિમાણવાળી પ્રથમ પરિધિના પરિમાણમાં નાંખવી - અર્થાત્ જે મંડળમાં પરિધિ પરિમાણ જાણવું છે તે મંડળ સંખ્યામાંથી ૧ બાદ કરો ત્યારબાદ આવેલી સંખ્યાને ૧૭ $\frac{૩૮}{૬૧}$ યોજન સાથે ગુણીને પ્રથમ સર્વાભ્યંતર મંડળની પરિધિમાં ઉમેરવી તેથી નિયમા તે વિવક્ષિત મંડળમાં યથોકત પરિમાણની પરિધિ થાય છે. ત્યાં ૧૮૪માં મંડળમાં પરિધિ પરિમાણ જાણવું છે, ૧૮૪ને ૧ રૂપ ન્યૂન કરવું એટલે ૧૮૩ થયા, તેને ૧૭ યોજનથી ગુણવા - તેથી ૩૧૧૧ થયા. જે ઉપરના ૩૮ ભાગો છે તેને પણ ૧૮૩થી ગુણવા ૬૯૫૪ થયા તેનો ૬૧થી ભાગ કરતાં ૧૧૪ યોજન આવ્યા તથા $\frac{૩૮}{૬૧}$ ભાગ સમધિક શેષ રહ્યા. કાંઈક સમધિકને પણ ૧૮૩થી ગુણતાં કાંઈક ન્યૂન યોજન આવે છે એટલે વ્યવહારથી પરિપૂર્ણ યોજન કહેવાય

१. एकादशाधिकानि- जे. ॥

છે. આ બધું સર્વાભ્યન્તર મંડળ પરિધિ પરિમાણ રૂપ ૩૧૫૦૮૯માં નાખવું તેથી ૩૧૫૦૮૯ + ૩૧૧૧ + ૧૧૪ + ૧=૩૧૮૩૧૫ યોજનરૂપ સર્વબાહ્ય મંડળનું પરિધિ પરિમાણ થાય છે. આ રીતે મધ્યમ મંડળોમાં પણ નિપુણબુદ્ધિથી ભાવના કરવી. ॥૨૧૯॥

સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડળમાં પણ પરિરય પરિમાણ ૩૧૫૦૮૯ છે તથા શેષ મંડળોમાં પ્રતિમંડળ પરિવૃદ્ધિનું પરિમાણ જણાવે છે-

चंदस्सवि नायव्वा परिरयवुड्ढी उ मंडले नियमा ।
दो चेव जोयणसया तीसा खलु होंति साहीया ॥ २२० ॥

चन्द्रस्यापि मण्डले मण्डले परिरयपरिवृद्धिर्नियमाज्ज्ञाताव्या द्वे योजनशते 'त्रिंशे' त्रिंशदधिके भवतः खलु साधिके किंचित्समधिके, तथाहि- चन्द्रस्य मण्डले मण्डले आयामविष्कम्भवृद्धिर्द्वासप्ततियोजनानि एकपंचाशदेकषष्टिभागा योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सत्क एकः सप्तभागः तत्र योजनान्येकषष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि द्विनवत्यधिकानि त्रिचत्वारिंशच्छतानि ४३९२, तत उपरितना एकपंचाशदेकषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चतुश्चत्वारिंशच्छतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि ४४४३, एतानि सप्तभागकरणार्थं सप्तभिर्गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपरितन एकः सप्तभागः प्रक्षिप्यते, ततो जातान्येकत्रिंशत्यसहस्राणि शतमेकं द्व्युत्तरं ३११०२, अस्य राशेर्वर्गो विधीयते, विहिते च वर्गे दशभिर्गुणितं, ततो जातमिदं नवकः षट्कः सप्तकस्त्रिकस्त्रिकश्चतुष्कश्चतुष्कः शून्यं चतुष्कः शून्यम् ९६७३३४४०४०, अस्य वर्गमूलानयने लब्धानि अष्टानवतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रिपंचाशदधिकानि ९८३५३, शेषमुद्धरति-एकत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि एकत्रिंशदधिकानि ३१४३१, वर्गमूललब्धस्य तु राशेरेकषष्ट्या सप्तभिर्गुणितया जातानि यानि चत्वारि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि तैर्भागो ह्रियते, लब्धे द्वे योजनशते त्रिंशदधिके २३०, शेषमुपरिष्टादुद्धरति त्रिचत्वारिंशं शतं १४३, तत एतदपेक्षया प्राग्वर्गमूलानयनस्थितशेषापेक्षया च साधिके इत्युक्तम्, एतावती चन्द्रसत्के मण्डले मण्डले परिरयपरिवृद्धिरवसेयेति ॥ २२० ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां
मण्डलविभागप्रतिपादकं दशमं प्राभृतं समाप्तम् ॥

ગાથાર્થ :-ચંદ્રની પરિવૃદ્ધિ પણ પ્રતિમંડળે નિયમા ૨૩૦ યોજન સાધિક જાણવી. ।૨૨૦।

टीकार्थ :- चंद्रनी पण मंडळे-मंडळे परिरय परिवृद्धि नियमा बसोत्रीश (२३०) योजन साधिक जाणवी. ते आम, चंद्रनी मंडळे-मंडळे आयाम-विष्कंभनी वृद्धि ७२$\frac{५१}{६१}$ $\frac{१}{७}$ योजन छे त्यां योजनना ६१ भाग करवा ६१थी गुणवा एटले ४३९२ थया. एमां उपरना ५१ उमेरता ४४४३ थया एना ७ भाग करवा ७ थी गुणी उपरनो १ उमेरतां कुल ३११०२ थया. हवे आ राशिनो वर्ग करी १०थी गुणो एटले ९६७३३४४०४० आव्या. एनुं वर्गमूळ काढतां ९८३५३ आव्या तथा शेष ३१४३१ वध्या. वर्गमूळनी राशिनो ६१ × ७ = ४२७ थी भाग करतां २३० योजन आव्या. उपर शेष १४३ बच्या तेथी एनी अपेक्षाए अने पूर्वे वर्गमूळ लाववा माटे बाकी रहेलानी अपेक्षाए साधिक कह्युं छे. आटली चंद्रसंबंधि मंडळे-मंडळे परिधिनी परिवृद्धि जाणवी. ॥ २२० ॥

॥ श्रीमद् मलयगिरिविरचित ज्योतिष्करंडक टीकामां
मंडळना विभागनुं प्रतिपादन करतुं दशमुं प्राभृत सानुवाद समाप्त थयुं. ॥

• • •

અધિકાર-૧૧ : અયન પ્રમાણ

तदेवमुक्तं दशमं प्राभृतं, साम्प्रतमयनपरिमाणप्रतिपादक-मेकादशं प्राभृतं वक्तुकाम आह-

छहिं मासेहिं दिणयरो तेसीयं चरइ मंडलसयं तु ।
अयणम्मि उत्तरे दाहिणे य एसो विही होइ ॥ २२१ ॥

षड्भिर्मासैः 'दिनकरः' सूर्यः त्र्यशीत्यधिकं मण्डलशतं चरति, तथाहि-सर्वाभ्यन्तरानन्तरे द्वितीये मण्डले यदा सूर्य उपसंक्रम्य चारं चरति तदा स नवस्य सूर्यसंवत्सरस्य प्रथमोऽहोरात्रः, द्वितीयेन चाहोरात्रेण सर्वाभ्यन्तरात् तृतीयं मंण्डलं चरति, एवं षड्भिर्मासैः त्र्यशीत्यधिकं मण्डलशतं चीर्णं भवति, एष दक्षिणायनयस्य षण्मासप्रमाणस्य पर्यन्तः, ततः सर्वबाह्यान्मण्डलादर्वागनन्तरे द्वितीये मण्डले यदोपसंक्रम्य सूर्यश्चारं चरति तदा स उत्तरायणस्य प्रथमो दिवसः सर्वबाह्यान्मण्डलादर्वाक्तनं तृतीयं मण्डलं द्वितीयेनाहोरात्रेण चरति, एवं षड्भिर्मासैस्त्र्यशीत्यधिकं मण्डलशतं सर्वाभ्यन्तर२१८मण्डलपर्यवसानम्, एष दक्षिणस्मिन् उत्तरस्मिन् वाऽयने 'विधिः' प्रकारो भवति ॥ २२१ ॥ अत्रार्थे च करणं विवक्षुः प्रथमतस्तदुपक्षेपमाह-

દશમું પ્રાભૃત કહ્યું, હવે અયનપ્રમાણ બતાવનારું અગિયારમું પ્રાભૃત કહે છે-

ગાથાર્થ :- સૂર્ય છ મહિનામાં ૧૮૩ મંડળ ચારો ચરે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ અયનમાં આ વિધિ હોય છે. ॥ ૨૨૧ ॥

ટીકાર્થ :- સૂર્ય છ મહિનામાં એકસો ત્યાંશી (૧૮૩) મંડળો ફરે છે તે આ રીતે - સર્વાભ્યંતર પછીના બીજા મંડળમાં સૂર્ય જ્યારે ઉપસંક્રમ કરીને ચારો ચરે છે ત્યારે તે નવા સૂર્ય સંવત્સરનો પ્રથમ અહોરાત્ર છે અને બીજા અહોરાત્રમાં સર્વાભ્યંતર મંડળથી

ત્રીજા મંડલમાં ચરે છે, એ પ્રમાણે છ મહિને એકસો ત્યાંશી મંડલ ચરેલા થાય છે, આ દક્ષિણાયનનો છ માસ પ્રમાણનો છેડો છે. તે પછી, સર્વબાહ્ય મંડલ પહેલાના તુરંતના બીજા મંડલમાં જ્યારે ઉપસંક્રમ કરીને સૂર્ય ચારો ચરે છે ત્યારે તે ઉત્તરાયણનો પ્રથમ દિવસ છે. સર્વ બાહ્ય મંડળ પહેલાનું ત્રીજું મંડળ બીજા દિવસે ચરે છે. આમ, છ મહિને ૧૮૩મું મંડળ સર્વાભ્યંતર મંડળનો છેડો છે. આ દક્ષિણ અથવા ઉત્તર અયનમાં વિધિ હોય છે. ॥ ૧૨૧ ॥

એના માટે કરણ બતાવાય છે.

तेसीयं दिवससयं अयणे सूरस्स होइ पडिपुन्नं ।
सुण तस्स कारगविहिं पुव्वायरिओवएसेणं ॥ २२२ ॥

सूर्यस्यायनं दक्षिणमुत्तरं वा भवति परिपूर्णं त्र्यशीत्यधिकं दिवसशतं, कथमेतदवसीयते ? इति चेद्, उच्यते, इह युगमध्ये दश सूर्यस्यायनानि भवन्ति, युगे च दिवसानामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, ततोऽत्र त्रैराशिककर्मावतारः, यदि दशभिरयनैरष्टादश दिवसशतानि त्रिंशदधिकानि लभ्यन्ते तत एकेनायनेन किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १०-१८३०-१ अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य राशेर्गुणनं, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जातान्यष्टादश शतान्येव त्रिंशदधिकानि, तेषामाद्येन राशिना दशकलक्षणेन भागो ह्रियते, लब्धं त्र्यशीत्यधिकं दिवसशतम्, एतावदेकस्य दक्षिणस्योत्तरस्य वाऽयनस्य परिमाणं, सम्प्रति तस्य दक्षिणस्योत्तरस्य वाऽयनस्य परिज्ञानविषये 'कारकविधिं' करणरूपं प्रकारं पूर्वाचार्योपदेशेन प्रतिपाद्यमानं श्रुणु ॥२२२॥

तत्र करणमाह-

गाथार्थ : સૂર્યના અયનમાં પ્રતિપૂર્ણ એકસો ત્યાસી દિવસો હોય છે. પૂર્વાચાર્યો દ્વારા ઉપદેશાયેલી તેની કારકવિધિ સાંભળો. ॥ ૨૨૨ ॥

टीकार्थ : સૂર્યનું દક્ષિણ અથવા ઉત્તર અયન પરિપૂર્ણ ૧૮૩ દિવસનું હોય છે. તે કઈ રીતે જાણવું ? એ બતાવે છે - અહીં એક યુગમાં ૧૦ અયનો હોય છે તથા ૧૮૩૦ દિવસો હોય છે એટલે અહીં ત્રૈરાશિક કર્માવતાર - જો ૧૦ અયને ૧૮૩૦ દિવસો આવે તો ૧ અયનમાં કેટલા આવે ? ૧૦-૧૮૩૦-૧, અંત્યરાશિ સાથે મધ્ય રાશિ ગુણતાં ૧૮૩૦ તેનો પ્રથમ રાશિથી ૧૮૩૦ ÷ ૧૦ ભાગ કરતાં ૧૮૩ આવે

છે. આટલું એક દક્ષિણ અથવા ઉત્તર અયનનું પ્રમાણ છે. હવે, તે દક્ષિણ કે ઉત્તર અયનના પરિજ્ઞાન વિષયમાં 'કરણરૂપ પ્રકાર' પૂર્વાચાર્યોના ઉપદેશથી પ્રતિપાદન કરાતું સાંભળ. ॥ ૨૨૨ ॥

सूरस्स अयणकरणं पव्वं पन्नरससंगुणं नियमा ।
तिहिसंखित्तं संतं बावट्ठीभागपरिहीणं ॥ २२३ ॥

तेसीयसयविभत्तंमि तम्मि लद्धं तु रूवमाएज्जा ।
जइ लद्धं होइ समं नायव्वं उत्तरं अयणं ॥ २२४ ॥

अह हवइ भागलद्धं विसमं जाणाहि दक्खिणं अयनं ।
जे अंसा ते दिवसा होंति पवत्तस्स अयणस्स ॥ २२५ ॥

सूर्यस्यानपरिज्ञानविषये करणमिदं, वक्ष्यमाणमिति शेषः, तदेवाह- '**पर्व**' पर्वसंख्यानं पंचदशसंगुणं नियमात्कर्त्तव्यं, किमुक्तं भवति ? युगमध्ये विवक्षितदिनात् प्राग् यानि पर्वाण्यतिक्रान्तानि तत्संख्या पंचदशगुणा कर्त्तव्येति, ततः पर्वणामुपरि यास्तिथयोऽतिक्रान्तास्तत्र संक्षिप्यन्ते, ततो '**बावट्ठीभागपरिहीण**'मिति प्रत्यहोरात्रमेकैकेन द्वाषष्टिभागेन परिहीयमानेन ये निष्पन्ना अवमरात्रास्तेऽप्युपचाराद् द्वाषष्टिभागा इत्युच्यन्ते, तैः परिहीनं विधेयं, ततस्तस्मिन् त्र्यशीत्यधिकेन शतेन विभक्ते सति यल्लब्धं रूपमेकद्व्यादिकं तदादेयात्-गृह्णीयात्, पृथक्स्थाने स्थापयेदित्यर्थः, तत्र यदि लब्धं समं-द्वित्रिचतुरादिरूपं भवति तदोत्तरमयनमनन्तरमतीतं ज्ञातव्यं, अथ भवति भागे लब्धं विषमं तदा जानीहि दक्षिणमयनमनन्तरमतीतं, ये तु शेषा अंशाः पश्चादवतिष्ठन्ते ते तत्कालप्रवृत्तस्यायनस्य दिवसा भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ यथा युगमध्ये नवमासातिक्रमे पंचम्यां केनापि पृष्टं-किमयनमनन्तरमतीतं किं वा साम्प्रतमयनं वर्त्तते ? इति, तत्र नवसु मासेष्वष्टादश पर्वाणि, ततोऽष्टादश पंचदशभिर्गुण्यन्ते, जाते द्वे शते सप्तत्यधिके २७०, नवानां च मासानामुपरि पंचम्यां पृष्टमिति पंच तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते पंचसप्तत्यधिके २७५, नवसु मासेषु चत्वारोऽवमरात्रा भवन्ति, ततस्ते चतुर्भिर्हीनाः क्रियन्ते, जाते द्वे शते एकसप्तत्यधिके २७१, अस्या राशेस्त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धमेकं रूपं, शेषास्तिष्ठन्त्यष्टाशीतिः, तत आगतमिदम्-एकमयनमतीतं, तदपि च दक्षिणायनं, साम्प्रतमुत्तरायणं वर्त्तते, तस्य चाष्टाशीतितमो दिवसो व्रजतीति, तथा युगमध्ये पंचविंशतिमासातिक्रमे दशम्यां केनापि

पृष्टं-कियन्त्ययनानि गतानि ? किं वाऽनन्तरमयनमतीतं ? किं वा साम्प्रतमयनं वर्त्तते ? इति, तत्र पंचविंशतिमासेषु पंचाशत्पर्वाणि, तानि पंचदशभिर्गुण्यन्ते, जातानि सप्त शतानि पंचाशदधिकानि ७५०, तत उपरितना दश प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सप्त शतानि षष्ट्यधिकानि ७६०, पञ्चविंशतिमासेषु चावमरात्रा अभवन् द्वादश, ते ततोऽपनीयन्ते, जातानि सप्त शतान्यष्टाचत्वारिंशदधिकानि ७४८, एतेषां त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाश्चत्वारः शेषास्तिष्ठन्ति षोडश, आगतं चत्वार्ययनानि अतिक्रान्तानि, चतुर्थं चायनमनन्तरमतीतमुत्तरायणं, सम्प्रति दक्षिणायनस्य प्रवर्त्तमानस्य षोडशो दिवसो वर्त्तत इति, एवमन्यदपि भावनीयम् ॥२२४-२२५ ॥ साम्प्रतं चन्द्रगतस्य दक्षिणस्योत्तरस्य चायनस्य परिमाणमाह–

गाथार्थ : સૂર્યનું અયન કરણ - નિયમા પર્વને પંદરગણું કરવું, તેના ઉપર તિથિઓ નાંખવી, ત્યારબાદ બાસઠીયા ભાગ પરિહિન કરવું અર્થાત્ અવમરાત્રો બાદ કરવા, પછી ૧૮૩ થી ભાગતાં જે આવ્યું તે રૂપ ગ્રહણ કરવું. જો સમસંખ્યા પ્રાપ્ત થાય તો ઉત્તરાયણ જાણવું અથવા જો વિષમ આવે તો દક્ષિણાયન જાણવું, જે અંશો વધે તે ચાલતા અયનના દિવસો હોય છે. ॥ ૧૨૩-૧૨૫ ॥

ટીકાર્થ : સૂર્યના અયનને જાણવા માટે કરણ આ રીતે છે - પર્વને નિયમા પંદરગણું કરવું અર્થાત્ યુગમધ્યમાં વિવક્ષિત દિવસ પહેલાં જે પર્વો પસાર થયા તેને ૧૫થી ગુણવા. પછી તે પર્વોમાં જે તિથિઓ ઉપર પસાર થયેલી છે તે નાંખવી ત્યારપછી પ્રત્યેક અહોરાત્ર ૧-૧ બાસઠીયા ભાગથી હીન કરતાં જે અવમરાત્રો આવ્યા તે પણ ઉપચારથી બાસઠીયા ભાગો કહેવાય છે. તેનાથી પરિહિન કરવું અર્થાત્ અવમરાત્રો તેમાંથી બાદ કરવા, પછી તેનો ૧૮૩ સાથે ભાગ કરતાં જે ૧-૨ વગેરે રૂપ મળે તે ગ્રહણ કરવું. જો ત્યાં બે-ચાર વગેરે સમઆંક મળે તો ત્યારે પસાર થયેલું અયન ઉત્તર જાણવું અથવા જો વિષમ આંક આવે તો ત્યારે દક્ષિણાયન પસાર થયેલું છે એમ જાણવું અને જે શેષ અંશો પાછળ બચે છે તે તત્કાલ ચાલતા અયનના દિવસો થયેલા જાણવા. ॥

જેમ કે, યુગમાં નવ માસ પસાર થયા પછી પાંચમના દિવસે કોઈ પૂછે છે - કયું અયન તુરંતમાં પસાર થયું છે અથવા વર્તમાનમાં કયું અયન ચાલે છે ?

ત્યાં નવ મહિનાના ૧૮ પર્વો છે તેને ૧૫થી ગુણતાં ૨૭૦ થયા, નવ માસ ઉપર પાંચમના દિવસે પૂછાયું એટલે એમાં ૫ ઉમેરતાં ૨૭૫, નવ મહિનામાં ૪ અવમરાત્રો

એટલે ૪ બાદ કરતા ૨૭૧ એનો ૧૮૩થી ભાગ કરતા ૧ રૂપ આવ્યું શેષ ૮૮ વધ્યા. તેથી આવ્યું ૧ અયન પસાર થયું તે પણ વિષમ અંક હોવાથી દક્ષિણાયન છે. વર્તમાનમાં ઉત્તરાયણ ચાલુ છે, તેનો ૮૮મો દિવસ પસાર થાય છે, તથા યુગમાં ૨૫ મહિના પસાર થતાં દશમના દિવસે કોઈએ પૂછ્યું - કેટલા અયનો ગયા ? અથવા છેલ્લું કયું અયન પસાર થયું છે ? અથવા વર્તમાનમાં કયું અયન ચાલે છે ?

ત્યાં ૨૫ મહિનાના ૫૦ પર્વો થયા તેને ૧૫થી ગુણતાં ૭૫૦ થયા એમાં ૧૦ ઉપરના ઉમેરવા એટલે ૭૬૦ તેમાંથી ૨૫ માસના ૧૨ અવમરાત્રો બાદ કરતાં ૭૪૮ થયા. એનો ૧૮૩થી ભાગ કરતાં ૪ આવ્યા. શેષ ૧૬ વધ્યા. આવ્યું કે ૪ અયન પસાર થયા. ચોથું અયન તુરંતમાં ગયું તે સમસંખ્યા હોવાથી ઉત્તરાયણ હતું, અત્યારે ચાલી રહેલા દક્ષિણ અયનનો સોળમો દિવસ ચાલી રહ્યો છે. એમ અન્ય સ્થળે પણ ભાવના કરવી. ॥ ૨૨૩-૨૨૫ ॥

હવે, ચંદ્રગત દક્ષિણ અને ઉત્તર અયનનું પરિમાણ જણાવે છે.

तेरस य मंडलाइं चउ चत्ता सत्तसट्ठिभागा य ।
अयणेण चरइ सोमो नक्खत्ते अद्धमासेणं ॥ २२६ ॥

इह नक्षत्रमासार्द्धपरिमाणं चन्द्रायणं, तत आह-'नक्षत्रे' नक्षत्रविषये योऽर्द्धमासस्तेन तावत्परिमाणेनायनेन सोमश्चरति त्रयोदश मण्डलानि चतुश्चत्वारिंशतं सप्तषष्टिभागान्, किमुक्तं भवति ? त्रयोदशाहोरात्राः एकस्य चाहोरात्रस्य सत्काश्चतुश्चत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागा दक्षिणस्योत्तरस्य वा चन्द्रायणस्य परिमाणमिति, कथमेतदवसीयते ? इति चेद्, उच्यते, इह नक्षत्रमासस्य परिमाणं सप्तविंशतिर्दिनानि एकस्य च दिनस्य सत्का एकविंशति-सप्तषष्टिर्भागाः तत एतस्यार्द्ध यथोक्तं चन्द्रायणे परिमाणं भवति, अथवा युगे चन्द्रायणानां चतुस्त्रिंशदधिकं शतं भवति, अहोरात्राणां च युगेऽष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि, ततोऽत्र त्रैराशिककर्मावकाशः, यदि चतुस्त्रिंशेन शतेनाहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि प्राप्यन्ते तत एकेन चन्द्रायणेन किं प्राप्नुमः ? राशित्रयस्थापना १३४।१८३०।१, अत्र मध्यस्य राशेरन्त्येन राशिना गुणनं, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तेषामाद्येन राशिना चतुस्त्रिंशदधिकशतरूपेण भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोदश, शेषास्तिष्ठंत्यष्टाशीतिः, सा सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातानि अष्टपञ्चाशच्छतानि षण्णवत्यधिकानि ५८९६, तेषां चतुस्त्रिंशेनाधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुश्चत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागाः ॥ २२६ ॥ सम्प्रति चन्द्रायणपरिज्ञाननिमित्तं करणमाह–

चंदायणस्स करणं पव्वं पन्नरससंगुणं नियमा ।
तिहिसंखित्तं संतं बावट्ठी भागपरिहीणं ॥ २२७ ॥

नक्खत्तअद्धमासेण भइए लद्धं तु रूवमाएज्जा ।
जह लद्धं हवइ समं नायव्वं दक्खिणं अयणं ॥ २२८ ॥

अह हवइ भागलद्धं विसमं जाणाहि उत्तरं अयणं ।
सेसाणं अंसाणं ससिस्स इणमो भवे करणं ॥ २२९ ॥

सत्तट्ठीए विभत्ते जं लद्धं तइ हवंति दिवसा उ ।
अंसा य दिवसभागा पवत्तमाणस्स अयणस्स ॥ २३० ॥

चन्द्रगतस्य दक्षिणस्योत्तरस्य वाऽयनस्य परिज्ञानाय करणमिदं, यानि युगमध्ये पर्वाण्यतिक्रान्तानि तत्पर्वसङ्ख्यानं पंचदशभिर्गुण्यते, ततः पर्वणामुपरि यास्तिथयोऽतिक्रान्तास्तास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, ततो द्वाषष्टिभागपरिहीनं-अवमरात्रपरिहीनं क्रियते, ततो नक्षत्रस्यार्द्धमासेन तस्मिन् भक्ते सति यल्लब्धमेकद्वित्र्यादिरूपं तदादेयात्, पृथक्स्थाने स्थापयेदित्यर्थः तत्र यदि लब्धं भवति समं तदा दक्षिणं चन्द्रायणमनन्तरमतीतमवसेयम्, अथ भवति भागलब्धं विषमं तदोत्तरं चन्द्रायणमनन्तरमतीतं जानीहि, इह युगस्यादौ प्रथमतश्चन्द्रायणमुत्तरं ततो दक्षिणायनमतोऽत्र समे भागे दक्षिणायनमनन्तरमतीतमवसेयं, विषमे लब्धे उत्तरायणमिति, शेषास्त्वंशा ये उद्धरितास्तेषामंशानां राशिनः-चन्द्रस्य चन्द्रायणस्येत्यर्थः इदं भवति करणं, तदेवाह-'सत्तट्ठीए' इत्यादि, तेषामंशानां सप्तषष्ट्या विभक्ते सति यल्लब्धं तति प्रवर्त्तमानस्यायनस्य भवन्ति दिवसाः, तत्राप्युद्धरिता दिवसभागा ज्ञातव्याः, तथाहि युगमध्ये नवमासातिक्रमे पंचम्यां केनापि पृष्टं-किं चन्द्रायणमनन्तरमतीतं ? किं वा साम्प्रतमुत्तरं दक्षिणं वा वर्त्तते ?, तत्र नवसु मासेषु पर्वाण्यष्टादश, ततोऽष्टादश पंचदशभिर्गुण्यन्ते, जाते द्वे शते सप्तत्यधिके २७०, नवानां च मासानामुपरि पंचम्यां पृष्टमिति पंच तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते (पंच) सप्तत्यधिके २७५, नवसु च मासेषु चत्वारोऽवमरात्रास्ते ततोऽपनीयन्ते, जाते द्वे शते एकसप्तत्यधिके २७१, एतस्य राशेर्नक्षत्रमासार्द्धेन भागहरणं, तत्र नक्षत्रार्द्धमासो न परिपूर्णः, किन्तु कतिपयसप्तषष्टिभागाधिकस्तत एष सर्वोऽप्यवमरात्रशुद्धः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्यष्टादश सहस्राणि शतमेकं [सप्त] पंचाशदधिकं १८१५७, नक्षत्रार्द्धमासस्य च दिवसपरिमाणं त्रयोदश दिवसा एकस्य च

दिवसस्य चतुश्चत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागाः १३,४४।६७ तत्र त्रयोदश दिनानि सप्तषष्टिभाग-करणार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यंते, जातान्यष्ट शतानि एकसप्तत्यधिकानि, तत उपरितनाश्चतुश्चत्वा-रिंशत्सप्तषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि नव शतानि पंचदशाधिकानि ९१५, एतैः पूर्वराशेर्भागे ह्रते लब्धा एकोनविंशतिः १९, शेषमुद्धरति सप्त शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ७७२, तेषां दिवसानयनाय सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा एकादश दिवसाः, शेषास्तिष्ठन्ति पंचत्रिंशत् सप्तषष्टिभागाः, आगतमेकोनविंशतिश्चन्द्रायणान्यतीतानि अनन्तरमतिक्रान्तं चान्द्रायणमुत्तरायणं, दक्षिणस्य चान्द्रायणस्य सम्प्रति प्रवृत्तस्य एकादश दिवसा गताः, द्वादशस्य च दिवसस्य पंचत्रिंशत् सप्तषष्टिभागाः पंचम्यां समाप्तायां भविष्यंतीति । तथा युगमध्ये पंचविंशतिमासातिक्रमे दशम्यां केनापि पृष्टं-कियन्ति चन्द्रायणानि अतिक्रान्तानि किञ्च साम्प्रतमनन्तरमतीतं चन्द्रायणं, किं वा सम्प्रति वर्त्तते चन्द्रायणं दक्षिणमुत्तरं वा इति, तत्र पंचविंशतिमासेषु पर्वाणि पंचाशत्, तानि पंचदशभिर्गुण्यंते, जातानि सप्त शतानि पंचाशदधिकानि ७५०, तत उपरितना दश प्रक्षिप्यन्ते, जातानि सप्त शतानि षष्ट्यधिकानि ७६०, पंचविंशतिमासेषु चावमरात्रा अभवन् द्वादश, ते पूर्वराशेरपनीयन्ते, जातानि सप्त शतान्यष्टाचत्वारिंशदधिकानि ७४८, तानि सप्तषष्टिभागकरणार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि पंचाशत् सहस्राणि षण्णवत्यधिकानि ५००९६ (५०११६) तेषां नवभिः शतैः पंचदशोत्तरैः ९१५ भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुष्पञ्चाशत्, शेषमुद्धरत्यष्टौ शतानि षडशीत्यधिकानि ८८६ (७०६) तेषां दिवसानयनाय सप्तषष्ट्या भागहरणं, लब्धास्त्रयोदश [१३](दश-१०) दिवसाः, शेषास्तिष्ठन्ति पंचदश [१५] (षट्त्रिंशत् ३६) आगतं चतुष्पंचाशच्चन्द्रायणान्यति-क्रान्तानि, अनन्तरं चातिक्रान्तं चन्द्रायणं दक्षिणं, सम्प्रति वर्त्तते उत्तरं चन्द्रायणं, तस्य च त्रयोदश (१०) दिवसाः, चतुर्दशस्य (एकादशस्य ११) च दिवसस्य पंचदश (३६) सप्त-षष्टिभागा दशम्यां समाप्तायां भविष्यन्तीति[१], एवमन्यदपि भावनीयमिति ॥ २२७-२३० ॥

ગાથાર્થ : નક્ષત્રના વિષયમાં અયનમાં અર્ધમાસે ચંદ્ર તેરમંડળ અને ચુમ્માલીસ સડસઠીયા ભાગ ($૧૩\frac{૪૪}{૬૭}$) ચારો ચરે છે.

ટીકાર્થ : અહીં નક્ષત્રના અર્ધમાસનું જે પરિમાણ છે તે ચંદ્રાયણ છે. તેથી નક્ષત્રમાં જે અર્ધમાસ છે તેટલા પ્રમાણ અયનથી ચંદ્ર $૧૩\frac{૪૪}{૬૭}$ મંડળો ચારો ચરે છે. અર્થાત્

१. अत्रत्यं गणितं केनापि कारणेन विनष्टं, प्रत्लेऽप्यादर्शे एष एव पाठ इति प्रकल्प्य नूत्नो न्यवेशि ( ) चिह्ने ॥

૧૩$\frac{૪૪}{૬૭}$ અહોરાત્રો એક દક્ષિણ અથવા ઉત્તર ચંદ્રાયનનું પરિમાણ છે. તે કઈ રીતે જાણવું ? અહીં નક્ષત્ર માસનું પરિમાણ ૨૭$\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગ અહોરાત્ર છે. તેથી ચંદ્રાયનમાં એના અડધા યથોક્ત અહોરાત્રો પ્રમાણ થાય છે અથવા એક યુગમાં ૧૩૪ ચંદ્રાયનો હોય છે અને યુગમાં અહોરાત્રો ૧૮૩૦ છે તેથી અહીં ત્રૈરાશિક કર્મનો અવકાશ છે. જો ૧૩૪ અયનો દ્વારા ૧૮૩૦ અહોરાત્ર પ્રાપ્ત થાય તો ૧ અયનથી કેટલા ? ૧૩૪-૧૮૩૦-૧, અંત્યરાશિને મધ્યરાશિ સાથે ગુણતાં ૧૮૩૦ તેનો પ્રથમ રાશિથી ભાગ કરતાં ૧૩ આવ્યા. શેષ ૮૮ વધ્યા. તેને ૬૭થી ગુણતાં ૫૮૯૬ થયા તેને ૧૩૪થી ભાગ કરતા $\frac{૪૪}{૬૭}$ આવ્યા. ॥ ૨૨૬ ॥

હવે, ચંદ્રાયણને જાણવા માટે કરણ બતાવે છે

ગાથાર્થ : ચંદ્રાયણનું કરણ - પર્વને નિયમા ૧૫ ગુણા કરવા, તેમાં તિથિઓ ઉમેરવી અને બાસઠીયા ભાગો બાદ કરવા. તેનો નક્ષત્રના અર્ધમાસથી ભાગ કરતાં જે રૂપ આવે તે ગ્રહણ કરવું. જો રૂપ સમ આવે તો દક્ષિણાયન જાણવું અને જો વિષમ આવે તો ઉત્તરાયણ જાણવું તથા ચંદ્રના શેષ અંશોનું આ કરણ કરવું. સડસઠથી ભાગતા જે પ્રાપ્ત થાય તેટલા દિવસો જાણવા અને ઉપર જે અંશો વધે તે પ્રવર્તમાન અયનના દિવસના ભાગો થાય છે. ॥ ૨૨૭-૨૩૦ ॥

ટીકાર્થ : ચંદ્રગત દક્ષિણ અથવા ઉત્તર અયનને જાણવા માટે આ કરણ છે. યુગમાં જેટલા પર્વો પસાર થયા તેને ૧૫થી ગુણવા, પર્વોના ઉપર જે તિથિઓ પસાર થઈ તે તેમાં નાંખવી. પછી અવમરાત્રો એમાંથી બાદ કરવા, ત્યારપછી નક્ષત્રના અર્ધમાસથી તેમાં ભાગ કરતાં ૧-૨ વગેરે જે રૂપ પ્રાપ્ત થાય તે ગ્રહણ કરવું. ત્યાં જો સમ પ્રાપ્ત થાય તો છેલ્લું દક્ષિણ ચંદ્રાયણ પસાર થયું છે એમ જાણવું અને જો વિષમ સંખ્યા આવે તો ઉત્તરાયણ જાણવું. અહીં યુગની આદિમાં પહેલાં ચંદ્રાયણ ઉત્તર છે પછી દક્ષિણાયન છે એટલે સમભાગમાં છેલ્લું દક્ષિણાયન પસાર થયેલું જાણવું. વિષમ પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તરાયણ અને જે શેષ અંશો ઉદ્ધરિત છે તે અંશોનું - ચંદ્રાયણના અંશોનું આ રીતે કરણ બતાવે છે. તે અંશોનો ૬૭થી ભાગ કરતાં જે આવે તેટલા પ્રવર્તમાન અયનના દિવસો હોય છે ત્યાં પણ ઉદ્ધરિત અંશો એ દિવસના ભાગો જાણવા. તે આ રીતે યુગની મધ્યમાં નવમાસ પસાર થતાં પાંચમના દિવસે કોઈ પૂછે કે, અત્યારે કયું ચંદ્રાયણ પસાર

થયું ? અથવા વર્તમાનમાં ઉત્તર અયન છે કે દક્ષિણાયન ? ત્યાં નવ માસના પર્વો ૧૮ છે તેને ૧૫થી ગુણતાં ૨૭૦ થાય છે નવમાસ ઉપર પાંચમનું પૂછાયું એટલે ૫ ઉમેરતાં ૨૭૫ થયા તેમાંથી નવ માસના ૪ અવમરાત્રો બાદ કરતાં ૨૭૧ તેનો નક્ષત્રના અડધા માસથી ભાગ કરવો. નક્ષત્રનો અર્ધમાસ પરિપૂર્ણ નથી. પરંતુ કેટલાક ૬૭ ભાગ અધિક છે એટલે અહોરાત્રોના ૬૭ ભાગ કરવા ૬૭થી ગુણતાં ૨૭૧ × ૬૭ = ૧૮૧૫૭. નક્ષત્રાર્ધમાસનું દિવસ પરિમાણ ૧૩$\frac{૪૪}{૬૭}$ ત્યાં ૧૩ના ૬૭ ભાગ કરવા ૬૭થી ગુણવા એટલે ૮૭૧ થયા. એમાં ઉપરના ૪૪ અંશો ઉમેરતાં ૯૧૫ એના દ્વારા પૂર્વ રાશિ ૧૮૧૫૭નો ભાગ કરતા ૧૯ આવ્યા. શેષ ૭૭૨ વધ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯ ચંદ્રાયણો પસાર થયા. એમાં વિષમ સંખ્યા હોવાથી છેલ્લું પસાર થયેલું ઉત્તર ચંદ્રાયણ છે. વર્તમાનમાં પ્રવર્તમાન ચંદ્રાયણ દક્ષિણ છે તેના ૧૧ દિવસો તથા ૧૨મા દિવસના $\frac{૩૫}{૬૭}$ ભાગ પાંચમ સમાપ્ત થતાં થશે. ॥

તથા યુગમાં ૨૫ માસ પસાર થયા પછી દશમના દિવસે કોઈએ પૂછ્યું - કેટલા ચંદ્રાયણો પસાર થયાં ? અને વર્તમાનમાં છેલ્લું કયુ ચંદ્રાયણ પસાર થયું ? તથા અત્યારે કયું ચંદ્રાયણ ચાલે છે ઉત્તર કે દક્ષિણ ?

ત્યાં ૨૫ માસના પર્વો ૫૦ તેને ૧૫થી ગુણતાં ૭૫૦ થયા. એમાં પર્વોના ઉપર પસાર થયેલી ૧૦મી તિથિએ પૂછ્યું એટલે ૧૦ ઉમેરવા એટલે ૭૬૦ થયા. એમાંથી ૨૫માસના ૧૨ અવમરાત્રો બાદ કરતાં ૭૪૮ થયા. તેના ૬૭ ભાગ કરવા ૬૭થી ગુણતાં ૫૦૦૯૬ (૫૦૧૧૬) થયા તેનો ૯૧૫થી ભાગ કરતા ૫૪ આવ્યા. શેષ ૮૮૬ (૭૦૬) બચ્યા. તેનો દિવસ લાવવા ૬૭થી ભાગ કરતાં ૧૩ (૧૦) દિવસો આવ્યા. શેષ ૧૫(૩૬) વધ્યા, પરિણામે ૫૪ ચંદ્રાયણો પસાર થયા, છેલ્લું પસાર થયેલ ચંદ્રાયણ સમસંખ્યા આવવાથી દક્ષિણાયન છે. વર્તમાનમાં ઉત્તરાયણના ૧૩(૧૦) દિવસો ગયા છે અને ૧૪(૧૧)માં દિવસના ૧૫(૩૬)/૬૭ ભાગો દશમ પૂરી થતાં થશે. એમ અન્યત્ર પણ ભાવવું. ॥ ૨૨૭-૨૩૦ ॥

॥ શ્રીમદ્ મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં અયન બતાવનારું અગિયારમું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત ॥

• • •

અધિકાર-૧૨ : આવૃત્તિ

तदेवमुक्तमेकादशं प्राभृतं, साम्प्रतमावृत्तिप्रतिपादकं द्वादशं प्राभृतं वक्तुकामस्तदुपक्षेपमाह–

एत्तो आउट्टीओ वोच्छं जह य क्कमेण सूरस्स ।
चंदस्स य लहुकरणं जह दिट्ठं (सव्वदंसीहिं) ॥ २३१ ॥

'इतः' अयनविभागप्रतिपादनानन्तरं सूर्यस्य चन्द्रस्य चावृत्तीः-भूयो भूयो दक्षिणोत्तरगमनरूपा 'यथाक्रमेण' परिपाट्या वक्ष्यामि, तासां चावृत्तीनां प्रतिनियतप्रथमदिवसपरिज्ञानाय यथादृष्टं 'सर्वदर्शिभिः' सर्वज्ञैः तथा 'लघुकरणं' लघूपायं वक्ष्ये ॥ २३१ ॥ प्रतिज्ञातमर्थं निर्वाहयितुकामः प्रथमत आवृत्तीः प्रतिपादयति–

અગિયારમું પ્રાભૃત કહ્યું, હવે આવૃત્તિ જણાવનારું બારમું પ્રાભૃત કહે છે-

ગાથાર્થ : હવે પછી યથાક્રમ સૂર્યની તથા ચંદ્રની આવૃત્તિઓ જણાવીશું તેમના પ્રતિનિયત પ્રથમ દિવસ જણાવવા માટે સર્વજ્ઞોએ જોયા અનુસાર 'લઘુકરણ' જણાવીશું. ॥ ૨૩૧ ॥

ટીકાર્થ : અયનના વિભાગો બતાવ્યા પછી સૂર્ય અને ચંદ્રની વારંવાર દક્ષિણ-ઉત્તર ગમનરૂપ આવૃત્તિઓ યથાક્રમથી જણાવીશું તે આવૃત્તિઓના પ્રતિનિયત પ્રથમ દિવસના પરિજ્ઞાન માટે સર્વજ્ઞો દ્વારા જે રીતે જોવાયું છે તે રીતે 'લઘુકરણ' ટુંકો ઉપાય જણાવીશું. ॥ ૨૩૧ ॥

સૌપ્રથમ આવૃત્તિઓનું પ્રતિપાદન કરે છે-

सूरस्स य अयणसमा आउट्टीओ जुगंमि दस होंति ।
चंदस्स य आउट्टी सयं च चोत्तीसयं चेव ॥ २३२ ॥

'सूर्यस्य' आदित्यस्य 'युगे' चन्द्रचन्द्राभिवर्द्धितचन्द्रअभिवर्द्धितसंवत्सरपंचकपरिमाणे आवृत्तयो यथोदितस्वरूपाः अयनसमा भवन्ति, अयनप्रथमप्रवृत्तेरावृत्तिशब्दवाच्यत्वात्, ताश्च कतिसङ्ख्याः ? इत्याह-दश तथा चन्द्रस्यावृत्तीनां शतं चतुस्त्रिंशदधिकम्, अयनानां हि प्रथमाः प्रवृत्तय आवृत्तिशब्दवाच्याः, चन्द्रस्य चायनान्येतावन्ति भवन्ति, तदावृत्तयोऽप्येतावत्य एव, अथैकस्मिन् युगे सूर्यस्य दशायनानि भवन्तीति, कथमवसीयते उच्यते[1]-त्रैराशिकबलात्, तथाहि-यदि त्र्यशीत्यधिकेन शतेनैकमयनं भवति ततोऽष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः कत्ययनानि भवन्ति ? राशित्रयस्थापना- १८३-१-१८३०, अन्त्येन राशिना मध्यमस्य राशेर्गुणनम्, एकस्य च गुणने तदेव भवतीति जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तेषामाद्येन राशिना त्र्यशीत्यधिकशतप्रमाणेन भागहरणं, लब्धा दश, आगतं युगमध्ये सूर्यस्य दशायनानि भवंतीत्यावृत्तयो दश । [तथा] यदि त्रयोदशभिर्दिवसैश्चतुश्चत्वारिंशता च सप्तषष्टिभागैरेकं चन्द्रस्यायनं भवति ततोऽष्टादशभिर्दिवसशतैस्त्रिंशदधिकैः कति चन्द्रायणानि भवन्ति ?, राशित्रयस्थापना-१३,४४।६७-११८३०-तत्राद्ये राशौ सवर्णनाकरणार्थं त्रयोदश दिनानि सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपरितनाश्चतुश्चत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, यानि चाष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि तान्यपि सवर्णनार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि द्वादश लक्षाणि द्वे सहस्रे षट् शतानि दशोत्तराणि १२०२६१०, तत्रैवंरूपेणान्त्येन राशिना मध्यमस्य एककस्य गुणनं, एकस्य च गुणने तदेव भवतीत्येष एव राशिर्जातः, तस्य नवभिः शतैः पंचदशोत्तरैर्भागो ह्रियते, लब्धं चतुस्त्रिंशं शतं, एतावन्ति चन्द्रायणानि युगमध्ये भवन्तीति एतावत्यश्चन्द्रमस आवृत्तयः ॥ २३२ ॥ सम्प्रति या सूर्यस्यावृत्तिर्यस्मिन् दिने भवति तां तथा प्रतिपादयति—

ગાથાર્થ : સૂર્યની એક યુગમાં અયનસમાન દશ આવૃત્તિઓ હોય છે તથા ચંદ્રની એકસો ચોત્રીશ આવૃત્તિઓ હોય છે. ॥૨૩૨॥

ટીકાર્થ : સૂર્યની એક યુગમાં અયન સમાન દશ આવૃત્તિઓ હોય છે. અયનની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ એ આવૃત્તિ શબ્દથી વાચ્ય છે તથા ચંદ્રની એકસો ચોત્રીશ આવૃત્તિઓ છે. ચન્દ્રની અયન સંખ્યા એટલી હોય છે અને અયનની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ (શરૂઆત) એ

---

१. इतोऽग्रे मु. मध्ये अधिकः पाठः -इत्थं दृश्यते-(आदर्शेषुनोपलभ्यते) सूर्यस्यावृत्तयो युगे दश भवन्ति, चन्द्रमसश्चावृत्तीनां चतुस्त्रिंशं शतमिति, उच्यते, उक्तं नामसु आवृत्तयस्तयोर्दक्षिणोत्तरगमनरूपाः, ततः सूर्यस्य चन्द्रमसो वा यावन्त्ययनानि तावत्य आवृत्तयः, सूर्यस्य चायनानि दश, एतच्चावसीयते

આવૃત્તિ કહેવાય છે. એક યુગમાં સૂર્યના દશ અયનો હોય છે. સૂર્યની યુગમાં ૧૦ આવૃત્તિઓ હોય છે તે કઈ રીતે જાણી શકાય છે ? એ ત્રૈરાશિકબલથી જાણી શકાય છે. તે આ રીતે- જો ૧૮૩ દિવસે ૧ અયન થાય છે તો ૧૮૩૦ દિવસે કેટલા અયનો થાય ? ૧૮૩-૧-૧૮૩૦ અંત્યરાશિથી મધ્યરાશિનો ગુણકાર કરવો એટલે ૧૮૩૦ થયા. એનો પ્રથમ રાશિથી ભાગ કરતાં ૧૦ આવ્યા. એટલે યુગમાં સૂર્યના દશ અયનો હોય છે અને આવૃત્તિઓ દશ હોય છે. જો ૧૩ દિવસે $\frac{૪૪}{૬૭}$ ભાગે એક ચંદ્રનું અયન થાય છે. તેથી ૧૮૩૦ દિવસે કેટલા ચંદ્રાયણો થાય છે ? એમાં ત્રિરાશિની સ્થાપના ૧૩$\frac{૪૪}{૬૭}$ - ૧૧૮૩૦ પ્રથમ રાશિમાં સવર્ણના કરવા માટે ૧૩ દિવસોને ૬૭થી ગુણવા અને ગુણીને ઉપરના અંશો એમાં ઉમેરવા એટલે કુલ ૯૧૫ ભાગો થાય છે. ૧૮૩૦ને પણ સવર્ણ કરવા માટે ૬૭થી ગુણતાં ૧૨૦૨૬૧૦ થયા. ત્યાં આવી અંત્ય રાશિ દ્વારા મધ્યમને ગુણવી. તેથી તે જ રાશિ થાય છે. તેનો ૯૧૫થી ભાગ કરવો એટલે ૧૩૪ આવ્યા. આટલા ચંદ્રાયણો યુગમાં થાય છે. તથા આટલી ચંદ્રની આવૃત્તિઓ થાય છે. ॥૨૩૨॥

હવે સૂર્યની જે આવૃત્તિ જે દિવસે થાય છે તેને તે રીતે બતાવે છે-

पढमा बहुलपडिवए विइया बहुलस्स तेरसीदिवसे ।
सुद्धस्स य दसमीए बहुलस्स य सत्तमीए उ ॥ २३३ ॥

सुद्धस्स चउत्थीए पवत्तए पंचमी उ आउट्टी ।
एया आउट्टीओ सव्वाओ सावणे मासे ॥ २३४ ॥

इह सूर्यस्य दशाऽऽवृत्तयो भवन्ति, एतच्चानन्तरमेव भावितं, तत्र पंचावृत्तयः श्रावणे मासे पञ्च माघमासे । तत्र याः श्रावणे मासे भवन्ति, तासां मध्ये प्रथमा बहुलपक्षे प्रतिपदि १ द्वितीया '**बहुलस्य**' बहुलपक्षस्य सम्बन्धिनी त्रयोदशीरूपे दिवसे २ तृतीया '**शुद्धस्य**' शुक्लपक्षस्य दशम्यां ३ चतुर्थी बहुलपक्षस्य सप्तम्यां ४ '**शुद्धस्य**' शुक्लपक्षस्य चतुर्थ्यां प्रवर्त्तते पंचमी आवृत्तिः ५, एताः सर्वा अप्यावृत्तयः श्रावणे मासे वेदितव्याः ॥२३३-२३४॥ साम्प्रतमेता आवृत्तयो येन नक्षत्रेण युता भवन्ति तन्नक्षत्रनिरूपणार्थमाह-

ગાથાર્થ : પ્રથમ આવૃત્તિ બહુલ પ્રતિપદિમાં (કૃષ્ણપક્ષની એકમે), બીજી બહુલની તેરસે, ત્રીજી સુદની દશમીએ, ચોથી બહુલની સાતમે, પાંચમી આવૃત્તિ સુદની ચોથે પ્રવર્તે છે. આ સર્વે આવૃત્તિઓ શ્રાવણ માસમાં આવે છે.

ટીકાર્થ : અહીં સૂર્યની દશ આવૃત્તિઓ હોય છે. એ પહેલાં જ કહેલું છે ત્યાં પાંચ આવૃત્તિઓ શ્રાવણ માસમાં થાય છે અને પાંચ આવૃત્તિઓ માઘ માસમાં થાય છે, તેમાં જે શ્રાવણ માસમાં થાય છે તેમાંની પ્રથમ આવૃત્તિ બહુલપક્ષની એકમે ૧, બીજી બહુલપક્ષની તેરસના દિવસે ૨, ત્રીજી શુક્લપક્ષની દશમીએ ૩, ચોથી બહુલપક્ષની સાતમે ૪ તથા પાંચમી આવૃત્તિ શુકલ પક્ષની ચોથે પ્રવર્તે છે. આ સર્વે આવૃત્તિઓ શ્રાવણ માસમાં જાણવી. ॥ ૨૩૩-૨૩૪ ॥

હવે, આ આવૃત્તિઓ જે નક્ષત્ર સાથે હોય છે તે નક્ષત્રનું નિરૂપણ કરે છે-

पढमा होइ अभिइणा संठाणाहि य तहा विसाहाहिं ।
रेवतिए उ चउत्थी पुव्वाहिं फग्गुणीहि तहा ॥ २३५ ॥

श्रावणमासभाविनीनामनन्तरोदितस्वरूपाणां पंचानामावृत्तीनां मध्ये प्रथमाऽऽवृत्तिरभिजिता नक्षत्रेण युता भवति, द्वितीया 'संठाणाहिं' ति मृगशिरसा, तृतीया विशाखाभिः, चतुर्थी रेवत्या, पंचमी पूर्वाफाल्गुनीभिः ॥ २३५ ॥ अधुना माघमासे भाविन्य आवृत्तयो यासु तिथिषु भवन्ति ता अभिदधाति-

ગાથાર્થ : પ્રથમ અભિજિત, સંસ્થાન તથા વિશાખા સાથે, રેવતી સાથે ચોથી તથા પૂર્વાફાલ્ગુની સાથે પાંચમી હોય છે. ॥૨૩૫॥

ટીકાર્થ : શ્રાવણ માસમાં થનારી કહેલા સ્વરૂપવાળી પાંચે આવૃત્તિઓમાંથી પ્રથમ આવૃત્તિ અભિજિત્ નક્ષત્ર સાથે હોય છે, બીજી મૃગશીર્ષ સાથે, ત્રીજી વિશાખા સાથે, ચોથી રેવતી સાથે અને પાંચમી ઉત્તરાફાલ્ગુની સાથે હોય છે. ॥ ૨૩૫ ॥

અત્યારે મહામાસમાં થનારી આવૃત્તિઓ જે તિથિઓમાં થાય છે તે કહે છે-

बहुलस्स सत्तमीए पढमा सुद्धस्स तो चउत्थीए ।
बहुलस्स य पाडिवए बहुलस्स य तेरसीदिवसे ॥ २३६ ॥

सुद्धस्स य दसमीए पवत्तए पंचमी उ आउट्टी ।
एया आउट्टीओ सव्वाओ माघमासंमि ॥ २३७ ॥

माघमासे प्रथमाऽऽवृत्तिः 'बहुलस्य' कृष्णपक्षस्य सप्तम्यां भवति १ द्वितीया शुद्धस्य-शुक्लपक्षस्य चतुर्थ्यां २ तृतीया बहुलपक्षस्य प्रतिपदि ३ चतुर्थी बहुलपक्षस्य

त्रयोदशीदिवसे ४ पंचमी शुक्लपक्षस्य दशम्यां प्रवर्त्तते ५, एताः सर्वा अप्यावृत्तयो माघमासे भवन्ति ॥ २३६-२३७ ॥ साम्प्रतमेतासामारम्भे नक्षत्रयोगनिरूपणार्थमाह–

हत्थेण होइ पढमा सयभिसयाहि ततिया य पुस्सेण ।
मूलेण कत्तियाहि य आउट्टीओ य हेमंते ॥ २३८ ॥

'हेमन्ते' माघमासे प्रथमाऽऽवृत्तिर्भवति **'हस्तेन'** हस्तनक्षत्रेण युता १ द्वितीया शतभिषजा २ तृतीया पुष्येण ३ चतुर्थी मूलेन ४ पंचमी कृत्तिकाभिः ५ ॥ २३८ ॥ इदानीमेतासामावृत्तीनां मध्ये या यस्यामुक्तस्वरूपायां तिथौ भवति तद्विषयं करणमाह-

ગાથાર્થ : પ્રથમ આવૃતતિ બહુલ પક્ષની સાતમે, પછી શુક્લની ચોથે, બહુલની એકમે, બહુલની તેરશે તથા શુકલની દશમીએ પાંચમી આવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. આ સર્વે આવૃત્તિઓ મહા માસમાં થાય છે. ॥ ૨૩૬-૨૩૭ ॥

टीकार्थ : મહા મહિનામાં પ્રથમ આવૃત્તિ કૃષ્ણપક્ષની સાતમે થાય છે ૧, બીજી શુકલપક્ષની ચોથે ૨, ત્રીજી શુકલપક્ષની દશમીએ ૩, ચોથી કૃષ્ણપક્ષની તેરસે ૪, પાંચમી શુકલપક્ષની દશમીએ પ્રવર્તે છે ૫, આ બધી આવૃત્તિઓ મહામહિનામાં થાય છે. ॥ ૨૩૬-૨૩૭ ॥

હવે એમના આરંભમાં નક્ષત્રોનો યોગ બતાવે છે-

ગાથાર્થ : હસ્તા સાથે પ્રથમ આવૃત્તિ હોય છે ત્યારબાદ શતભિક્ સાથે, ત્યારપછી પુષ્ય સાથે, મૂળ સાથે અને કૃતિકા સાથે હેમંતમાં આવૃત્તિઓ હોય છે.

टीकार्थ : મહા માસમાં પ્રથમ આવૃત્તિ હસ્તા નક્ષત્ર સાથે હોય છે ૧, બીજી શતભિક્ નક્ષત્ર સાથે ૨, ત્રીજી પુષ્ય સાથે ૩, ચોથી મૂળ સાથે ૪, પાંચમી કૃતિકા સાથે ૫ હોય છે. ॥ ૨૩૮ ॥

અત્યારે આ આવૃત્તિઓમાંથી જે આવૃત્તિઓ જે તિથિમાં થાય છે તેના વિષયમાં કરણ બતાવે છે-

आउट्टीहिं एगूणियाहि गुणियं सयं तु तेसीयं ।
जेण गुणं तं तिगुणं रूवहिगं पक्खिवे तत्थ ॥ २३९ ॥

पन्नरसभाइयंमि उ जं लद्धं ततिसु होइ पव्वेसु ।
जे अंसा ते दिवसा आउट्टी तथा बोद्धव्वा ॥ २४० ॥

आवृत्तिभिरेकोनिकाभिर्गुणितं शतं त्र्यशीत्यधिकं, किमुक्तं भवति ? याऽऽवृत्तिर्विशिष्ट-तिथियुक्ता ज्ञातुमिष्यते तत्संख्या एकोना क्रियते, ततस्तया त्र्यशीत्यधिकं शतं गुण्यते, गुणयित्वा च येनांकस्थानेन गुणितं त्र्यशीत्यधिकं शतं तदंकस्थानं त्रिगुणं कृत्वा रूपाधिकं सत् तत्र-पूर्वराशौ प्रक्षिप्यते, ततः पंचदशभिर्भागो ह्रियते, ह्रते च भागे यल्लब्धं **'ततिषु'** तावत्संख्याकेषु पर्वस्वतिक्रान्तेषु सा विवक्षिताऽऽवृत्तिर्भवति, ये त्वंशाः पश्चादुद्धरितास्ते दिवसा ज्ञातव्याः, तत्र तेषु दिवसेषु मध्ये चरमदिवसे आवृत्तिर्बोद्धव्येति भावः, इहावृत्तीनामेवं क्रमो-युगे प्रथमाऽऽवृत्तिः श्रावणे मासे, द्वितीया माघे मासे, तृतीया भूयः श्रावणे मासे चतुर्थी माघमासे पुनरपि पंचमी श्रावणे षष्ठी माघे भूयः सप्तमी श्रावणे अष्टमी माघे नवमी श्रावणे दशमी माघमासे इति, तत्र प्रथमा किलावृत्तिः कस्यां तिथौ भवति ? इति यदि जिज्ञासा तदा प्रथमावृत्तिस्थाने एकको ध्रियते, सा रूपोना क्रियत इति न किमपि पश्चाद्रूपं प्राप्यते, ततः पाश्चात्ययुगभावनी या दशमी आवृत्तिस्तत्संख्या दशकरूपा ध्रियते, तदा (या) त्र्यशीत्यधिकं शतं गुण्यते, जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, दशकेन किल गुणितं त्र्यशीत्यधिकं शतं ततस्ते दश त्रिगुणीक्रियन्ते, जातास्त्रिंशत्, सा रूपाधिका विधेया, जाता एकत्रिंशत्, सा पूर्वराशौ प्रक्षिप्यत, जातान्यष्टादश शतान्येकषष्ट्याधिकानि १८६१, तेषां पंचदशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा चतुर्विंशतिः एकशता, शेषं तिष्ठत्येकं रूपम्, आगतं चतुर्विंशतिशतपर्वात्मके पाश्चात्ये युगेऽतिक्रान्तेऽभिनवे युगे प्रवर्त्तमाने प्रथमाऽऽवृत्तिः प्रथमायां तिथौ प्रतिपदि भवतीति, तथा कस्यां तिथौ द्वितीया माघमासभाविन्या-वृत्तिर्भवतीति यदि जिज्ञासा ततो द्विको ध्रियते, स रूपोनः कार्य इति जात एककः, तेन त्र्यशीत्यधिकं शतं गुण्यते, 'एकेन च गुणितं तदेव भवती'ति [जातं] त्र्यशीत्यधिकमेव शतम्, एकेन च गुणितं किल त्र्यशीत्यधिकं शतमित्येकस्त्रिगुणीक्रियते, जातस्त्रिकः, स रूपाधिको विधीयते इति जाताश्चत्वारः, ते पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातं सप्ताशीत्यधिकं शतं १८७, तस्य पंचदशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा द्वादश, शेषाः तिष्ठन्ति सप्त, आगतं युगे द्वादशसु पर्वस्वतिक्रान्तेषु माघमासे बहुलपक्षे सप्तम्यां द्वितीया माघमासभाविनीनां मध्ये प्रथमाऽऽवृत्तिरिति, तथा तृतीया आवृत्तिः कस्यां तिथौ भवतीति जिज्ञासायां त्रिको ध्रियते, रूपोनः कर्त्तव्य इति जातो द्विकस्तेन त्र्यशीत्यधिकं शतं गुण्यते, जातानि षट्षष्ट्याधिकानि त्रीणि शतानि ३६६, द्विकेन किल गुणितं त्र्यशीत्यधिकं शतमिति द्विकस्त्रिगुणीक्रियते, जाताः षट्, ते रूपाधिकाः कियन्ते, जाताः सप्त, ते पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि ३७३, तेषां पंचदशभिर्भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुर्विंशतिः २४, शेषास्तिष्ठन्ति

त्रयोदश, आगतं युगे तृतीयाऽऽवृत्तिः श्रावणे मासे भाविनीनां मध्ये द्वितीया च चतुर्विंशतिपक्षातिक्रमे श्रावणमासे बहुलपक्षत्रयोदशे दिवसे भवतीति, एवमन्यास्वप्यावृत्तीषु करणभावना कार्या ॥ २३९-२४० ॥ सम्प्रति नक्षत्रपरिज्ञानाय करणमभिधित्सुः प्रथमस्तद्विषयं ध्रुवराशिमाह—

पंच सया पडिपुन्ना तिसत्तरा नियमसो मुहुत्ताणं ।
छत्तीस[1] तीय भागा छच्चेव य चुन्नियाभागा ॥२४१॥

पंच शतानि 'त्रिसप्ततानि' त्रिसप्तत्यधिकानि परिपूर्णानि मुहूर्त्तानि मुहूर्त्तानां भवन्ति षट्त्रिंशच्च द्वाषष्टिभागाः षट् चैव चूर्णिकाभागाः, एकस्य द्वाषष्टिभागस्य सत्काः षट् सप्तषष्टिभागा इत्यर्थः, एष वक्ष्यमाणकरणे ध्रुवराशिः, कथमेतस्योत्पत्तिः ? इति चेद्, उच्यते, इह यदि दशभिः सूर्यायनैः सप्तषष्टिश्चन्द्रनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते तत एकेन सूर्यायनेन किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १०।६७।१, अत्रान्त्येन राशिना एककेन मध्यमस्य राशेः सप्तषष्टिलक्षणस्य गुणनं क्रियते, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जाता सप्तषष्टिः ६७, तस्य दशभिर्भागहारे लब्धाः षट् पर्यायाः, एकस्य च पर्यायस्य सप्त दशभागाः, ये च सप्तमस्य पर्यायस्य सप्त दशभागास्तद्गतमुहूर्त्तप्रमाणमधिकृतगाथायामुपन्यस्तम् । अथ कथमेतदवसीयते एतावन्तस्तत्र मुहूर्त्ता भवन्ति ? उच्यते, त्रैराशिककर्मावतारबलात्, तथाहि- यदि दशभिर्भागैः सप्तविंशतिर्दिनानि एकस्य च दिनस्यैकविंशतिः सप्तषष्टिभागा लभ्यन्ते ततः सप्तभिर्भागैः किं लभामहे ?, राशित्रयस्थापना - १०-२७,२१।६७-७, अत्रान्त्येन राशिना सप्तकलक्षणेन मध्यस्य राशेः सप्तविंशतिर्दिनानि गुण्यन्ते, जातं नवाशीत्यधिकं शतं १८९, तस्याद्येन राशिना दशकलक्षणेन भागे हृते लब्धा अष्टादश दिवसाः, ते च मुहूर्त्तानयनाय त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि पंच शतानि चत्वारिंशदधिकानि मुहूर्त्तानां, शेषा उपरि तिष्ठन्ति नव, ते मुहूर्त्तकरणार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जाते द्वे शते सप्तत्यधिके २७०, तयोर्दशभिर्भागे हृते लब्धाः सप्तविंशतिर्मुहूर्त्ताः २७, ते पूर्वस्मिन् मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि पंच शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि ५६७, येऽपि चैकविंशतिः सप्तषष्टिभागा दिनस्य तेऽपि मुहूर्त्तभागकरणार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि षट् शतानि त्रिंशदधिकानि ६३०, तानि सप्तभिर्गुण्यन्ते जातानि दशोत्तराणि चतुश्चत्वारिंशच्छतानि ४४१०, तेषां दशभिर्भागे हृते लब्धानि चत्वारि शतानि एकचत्वारिंशदधिकानि ४४१, तेषां सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धाः

१. 'छत्तीस बिसट्ठी (तीय)' इति मुद्रितादर्शे ।

षड् मुहूर्त्ताः, ते पूर्वमुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाताः सर्वसंख्यया मुहूर्त्तानां पंच शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि ५७३, शेषं चोद्धरति-एकोनचत्वारिंशत्, सा द्वाषष्ट्या गुण्यते, जातानि चतुर्विंशानि शतानि अष्टादशाधिकानि २४१८, तेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धाः षट्त्रिंशद्द्वाषष्टिभागाः, शेषास्तिष्ठन्ति षट्, ते चैकस्य द्वाषष्टिभागस्य सत्काः सप्तषष्टिभागाः, एते चातिश्लक्ष्णरूपा भागा इति चूर्णिका भागा व्यपदिश्यन्ते ॥ २४१ ॥ तदेवमुक्तो ध्रुवराशिः, सम्प्रति करणमाह–

आउट्टीहिं एगूणियाहिं गुणितो हवेज्ज धुवरासी ।
एयं मुहुत्तगणियं एत्तो वोच्छामि सोहणगं ॥ २४२ ॥

यस्यां यस्यामावृत्तौ नक्षत्रयोगो ज्ञातुमिष्यते तया तयाऽऽवृत्त्या 'एकोनिकया' एकरूपहीनया गुणितः अनन्तरोदितस्वरूपो ध्रुवराशिर्भवेद् यावान् एतन्मुहूर्त्तपरिमाणं, अत ऊर्ध्वं वक्ष्यामि शोधनकं ॥ २४२ ॥ तत्र प्रथमतोऽभिजितो नक्षत्रस्य शोधनकमाह–

अभिइस्स नव मुहुत्ता बिसट्ठिभागा य होंति चउवीसं ।
छावट्ठी य समग्गा भागा सत्तट्ठिछेयकया ॥ २४३ ॥

उगुणट्ठं पोट्ठवया तिसु चेव नवोत्तरेसु रोहिणिया ।
तिसु नवनउईसु भवे पुणव्वसू उत्तराफग्गू ॥ २४४ ॥

पंचेव अउणपन्नासयाइं उगुणत्तराइं छच्चेव ।
सोज्झाणि विसाहाणं मूले सत्तेव चोयाला ॥ २४५ ॥

अट्ठसयमुगुणवीसा सोहणगं उत्तराअसाढाणं ।
चउवीसं खलु भागा छावट्ठी चुण्णिया भाया ॥ २४६ ॥

अभिजितः-अभिजित्नक्षत्रस्य शोधनकं नव मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सत्काः सप्तषष्टिच्छेदकृताः 'समग्राः' परिपूर्णाः षट्षष्टिभागाः, कथमेतस्योत्पत्तिः इति चेद् उच्यते, इहाभिजितोऽहोरात्रसत्का एकविंशतिः सप्तषष्टिभागाश्चन्द्रेण योगस्ततोऽहोरात्रे त्रिंशन्मुहूर्त्ता इति मुहूर्त्तकरणार्थं सा एकविंशतिस्त्रिंशता गुण्यते, जातानि षट् शतानि त्रिंशदधिकानि ६३०, तेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा नव मुहूर्त्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति सप्तविंशतिः, सा द्वाषष्टिभागकरणार्थं द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि षोडश शतानि चतुःसप्तत्यधिकानि १६७४, तेषां सप्तषष्ट्या

भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः, शेषास्तिष्ठन्ति षट्षष्टिस्ते चैकस्य द्वाषष्टिभागस्य सत्काः सप्तषष्टिभागा इति ॥ २४३ ॥ सम्प्रति शेषनक्षत्राणां शोधनकमाह - 'उगुणे'त्यादि, 'एकोनषष्टम्' एकोनषष्ट्यधिकं शतं **'प्रौष्ठपदा'** उत्तरभद्रपदाः, किमुक्तं भवति ?- एकोनषष्ट्यधिकेन शतेनाभिजिदादीन्युत्तरभद्रपदान्तानि नक्षत्राणि शुद्ध्यन्ति, तथाहि-नव मुहूर्त्ता अभिजितो नक्षत्रस्य त्रिंशत् श्रवणस्य त्रिंशद्धनिष्ठायाः पंचदश शतभिषजस्त्रिंशत् पूर्वभद्रपदायाः पंचचत्वारिंशदुत्तरभद्रपदाया इति शुध्यन्त्येकोनषष्ट्यधिकेन शतेनोत्तरभाद्रपदान्तानि नक्षत्राणि, तथा त्रिषु नवोत्तरशतेषु **'रोहिणिका'** रोहिणिकान्तानि शुध्यन्ति, तथाहि-एकोनषष्ट्यधिकेन शतेनोत्तरभाद्रपदान्तानि शुध्यन्ति, ततस्त्रिंशन्मुहूर्त्तै रेवती त्रिंशन्मुहूर्त्तैरश्विनी पंचदशभिर्भरणी त्रिंशता कृत्तिका पंचचत्वारिंशता रोहिणीकेति, तथा त्रिषु नवनवत्यधिकशतेषु **'पुनर्वसु'** पुनर्वस्वन्तानि शुद्ध्यन्ति, तत्र त्रिभिः शतैर्नवोत्तरै रोहिणिकान्तानि शुद्धयन्ति, ततस्त्रिंशता मुहूर्त्तैर्मृगशिरः पंचदशभिरार्द्रा पंचचत्वारिंशता पुनर्वसुरिति, तथा पंच शतानि एकोनपञ्चाशानि एकोनपंचाशदधिकानि उत्तरफाल्गुनीपर्यन्तानि, किमुक्तं भवति ? पंचभिः शतैरेकोनपंचाशदधिकैरुत्तरफाल्गुन्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्ध्यन्ति, तथाहि-त्रिभिः शतैर्नवनवत्यधिकैः पुनर्वस्वन्तानि शुद्ध्यन्ति, ततस्त्रिंशता मुहूर्त्तैः पुष्यः पंचदशभिरश्लेषा त्रिंशता मघा त्रिंशता पूर्वफाल्गुनी पंचचत्वारिंशता उत्तरफाल्गुनीति, तथा षट्शतानि एकोनसप्ततानि-एकोनसप्त्यधिकानि **'विशाखानां'** विशाखापर्यन्तानां नक्षत्राणां शोध्यानि, तथाहि-उत्तराफाल्गुनीपर्यन्तानां पंच शतान्येकोनपंचाशदधिकानि शोध्यानि, ततस्त्रिंशन्मुहूर्त्ता हस्तस्य त्रिंशच्चित्रायाः पंचदश स्वातेः पंचचत्वारिंशद्विशाखाया इति, तथा **'मूले'** मूलनक्षत्रे शोध्यानि सप्त शतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ७४४, तत्र षट् शतान्येकोनसप्तत्यधिकानि ६६९ विशाखान्तानां नक्षत्राणां शोध्यानि, ततस्त्रिंशन्मुहूर्त्ता अनुराधायाः पंचदश ज्येष्ठायाः त्रिंशन्मूलस्येति, तथा अष्टौ शतानि समाहृतानि अष्टशतमेकोनविंशत्यधिकं, किमुक्तं भवति ? - अष्टौ शतान्येकानविंशत्यधिकानि 'उत्तराषाढानाम्' उत्तराषाढान्तानां नक्षत्राणां शोधनकं, तथाहि-मूलान्तानां नक्षत्राणां शोध्यानि सप्त शतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ७४४, ततस्त्रिंशन्मुहूर्त्ताः पूर्वाषाढानक्षत्रस्य पंचचत्वारिंशदुत्तराषाढानामिति, तथा यथासम्भवं सर्वेषामपि चामीषां शोधनकानामुपर्यभिजितः सम्बन्धिनश्चतुर्विंशतिद्वाषष्टिभागाः शोध्याः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सत्काः षट्षष्टिश्चूर्णिकाभागाः ॥ २४६ ॥

एयाइं सोहइत्ता जं सेसं तं हविज्ज नक्खत्तं ।
चंदेण समाउत्तं आउट्टीए उ बोद्धव्वं ॥ २४७ ॥

'एतानि' अनन्तरोदितानि शोधनकानि यथासम्भवं शोधयित्वा यच्छेषमुद्धरति तत्र यथायोगमपान्तरालवर्त्तिषु नक्षत्रेषु शोधितेषु यन्नक्षत्रं न शुध्यति तन्नक्षत्रं चन्द्रेण समायुक्तं विवक्षितायामावृत्तौ बोद्धव्यं, तत्र प्रथमायामावृत्तौ प्रथमतः प्रवर्त्तमानायां केन नक्षत्रेण युक्तश्चन्द्र इति यदि जिज्ञासा ततः प्रथमावृत्तिस्थाने एकको ध्रियते, स रूपोनः क्रियत इति न किमपि पश्चाद्रूपमवतिष्ठति ततः पाश्चात्ययुगभाविनीनामावृत्तीनां मध्ये या दशमी आवृत्तिस्तत्संख्या दशकरूपा ध्रियते, तया प्राचीनः समस्तोऽपि ध्रुवराशिः पंच शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि मुहूर्त्तानामेकस्य च मुहूर्त्तस्य षट्त्रिंशद् द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट् सप्तषष्टिभागाः ५७३-३६।६२-६।६७ इत्येवंप्रमाणो गुण्यते, तत्र मुहूर्त्तराशौ दशभिर्गुणिते जातानि सप्तपंचाशच्छतानि त्रिंशदधिकानि ५७३०, येऽपि षट्त्रिंशद् द्वाषष्टिभागास्तेऽपि दशभिर्गुणिता जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि ३६०, तेषां द्वाषष्ट्या भागे ह्रते लब्धाः पंच मुहूर्त्तास्ते पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातः पूर्वराशिः सप्तपंचाशच्छतानि पंचत्रिंशदधिकानि ५७३५, शेषास्तिष्ठन्ति द्वाषष्टिभागाः पंचाशत्, येऽपि च षट् चूर्णिकाभागास्तेऽपि दशभिर्गुणिता जाताः षष्टिः, तत एतस्माच्छोधनकानि शोध्यन्ते, तत्रोत्तराषाढान्तानां नक्षत्राणां शोधनकमष्टौ शतान्येकोनविंशत्यधिकानि ८१९, तानि किल यथोदितराशेः सप्तकृत्वः शुद्धिमाप्नुवन्तीति सप्तभिर्गुण्यन्ते, जातानि सप्तपंचाशच्छतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ५७३३, तानि सप्तपंचाशच्छतेभ्यः पंचत्रिंशदधिकेभ्यः पात्यन्ते, स्थितौ पश्चाद् द्वौ मुहूर्त्तौ, तौ द्वाषष्टिभागकरणार्थं द्वाषष्ट्या गुण्येते, जातं चतुर्विंशं शतं द्वाषष्टिभागानां १२४, तत् प्राक्तने पंचाशल्लक्षणे द्वाषष्टिभागराशौ प्रक्षिप्यते, जातं चतुःसप्तत्यधिकं शतं १७४ द्वाषष्टिभागानां तथा योऽभिजितः सम्बन्धिनश्चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः शोध्यास्ते सप्तभिर्गुण्यन्ते, जातमष्टषष्टयधिकं शतं १६८, तच्चतुःसप्तत्यधिकात् शतात् शोध्यते, स्थिताः शेषाः षड् द्वाषष्टिभागाः ते च चूर्णिकाभागकरणार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, गुणयित्वा च ये प्राक्तनाः षष्टिः सप्तषष्टिभागास्ते प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चत्वारि शतानि द्वाषष्ट्यधिकानि ४६२, ततो येऽभिजितः सम्बन्धिनः षट्षष्टिश्चूर्णिकाभागास्ते सप्तभिर्गुण्यन्ते, जातानि चत्वारि शतानि द्वाषष्ट्यधिकानि ४६२, तान्यनन्तरोदितराशेः शोध्यन्ते, स्थितं पश्चात् शून्यं, तत आगतं-साकल्येनोत्तराषाढानक्षत्रे चन्द्रेण भुक्ते सति तदनन्तरस्याभिजितो नक्षत्रस्य प्रथमसमये युगे

प्रथमाऽऽवृत्तिः प्रवर्त्तत इति, तथा चोक्तं **सूर्यप्रज्ञप्तौ[सूत्र ७६]- एएसि णं पंचण्हं संवच्छराणं पढमं वासिक्कि आउट्टिं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता अभिइणा, अभीइस्स पढमसमए**" इति । तथा कस्मिन्नक्षत्रे चन्द्रेण भुज्यमाने युगे द्वितीया माघमास-भाविनीनां मध्ये प्रथमाऽऽवृत्तिः प्रवर्त्तते ? इति जिज्ञासायां द्विको ध्रियते, स रूपोनः कार्य इति जात एकस्तेन ध्रुवराशिर्गुण्यते, जातस्तदवस्थः, 'एकेन गुणितं तदेव भवतीति' वचनात्, तत एतस्माद् यथासम्भवं शोधनकानि शोध्यन्ते, ततः पंचभिः शतैरेकोनपंचाशदधिकैरुत्तर-फाल्गुन्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषास्तिष्ठन्ति चतुर्विंशतिर्मुहूर्त्ताः, षट्त्रिंशतश्च द्वाषष्टि-भागेभ्यश्चतुर्विंशतिद्वाषष्टिभागा अभिजितः सम्बन्धिनः पातिताः, शेषाः स्थिता द्वादश, तेभ्य एकं रूपं गृह्यते, स्थिताः शेषा एकादश, रूपं च गृहीत्वा सप्तषष्टिभागाः क्रियन्ते, कृत्वा च तन्मध्ये ध्रुवराशिगताः षट् सप्तषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जाता त्रिसप्ततिः ७३,तस्याः षट्षष्टिः सप्तषष्टिभागाः शोधिताः, स्थिताः शेषाः सप्त भागाः, तत इदमागतं-युगे स्वरूपतो द्वितीया माघमासभाविनीनां मध्ये प्रथमाऽऽवृत्तिरुत्तरफाल्गुनीनक्षत्रे साकल्येन भुक्ते हस्तनक्षत्रस्य च चतुर्विंशतिमुहूर्त्तेषु एकादशसु च द्वाषष्टिभागेषु सप्तसु चूर्णिकाभागेषु भुक्तेषु शेषेषु च पंचसु मुहूर्त्तेषु पंचाशति द्वाषष्टिभागेषु षष्टिसंख्येषु च चूर्णिकाभागेषु स्थितेषु प्रवर्त्तते तथा चोक्तं **सूर्यप्रज्ञप्तौ [सूत्र ७७]- 'एएसि णं पंचण्हं संवच्छराणं पढमं हेमंती आउट्टी केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता हत्थेणं, हत्थस्स णं पंच मुहूत्ता पण्णासं च बावट्ठिभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छित्ता सट्ठि चुण्णियाभागा सेसा**" इति । तथा युगे तृतीया श्रावणमासभाविनीनां मध्ये द्वितीयाऽऽवृत्तिः केन नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगः प्रवर्तते ? इति जिज्ञासायां त्रिको ध्रियते, स रूपोनः क्रियते, जातो द्वौ, ताभ्यां ध्रुवराशिर्गुण्यते, जातान्येकादश शतानि षट्चत्वारिंशदधिकानि ११४६ द्वाषष्टिभागाश्च द्विसप्ततिः ७२ चूर्णिका-भागा द्वादश १२, एतस्मादष्टौ शतान्येकोनविंशत्यधिकानि उत्तराषाढान्तानि शोध्यन्ते, स्थितानि शेषाणि त्रीणि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि ३२७, तथा द्वासप्ततेश्चतुर्विंश-तिर्द्वाषष्टिभागाः शोध्यन्ते, स्थिता अष्टचत्वारिंशत्, तत एकरूपं गृह्यते, स्थिताः पश्चात् सप्तचत्वारिंशत् ४७, यच्च रूपं गृहीतं तत् सप्तषष्टिभागीक्रियते, कृत्वा च त पूर्वोक्तेषु

१. (७८.) "एतेषां पञ्चानां संवत्सराणां प्रथमं वार्षिकीमावृत्तिं चंद्रः केन नक्षत्रेण योजयति ? तामभिजिता, अभिजितः प्रथमसमये" ।

२. "एतेषां पञ्चानां संवत्सराणां प्रथमां हेमंतीमावृत्तिं केन नक्षत्रेण योजयति ? ताम् हस्तेन, हस्तस्य पञ्च मुहूर्त्ताः पञ्चाशच्च"। द्वाषष्टिभागा मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधाः छिन्नाः षष्टिश्चूर्णिताभागाः शेषाः ।

द्वादशसु सप्तषष्टिभागेषु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाता एकोनाशीतिः ७९, तस्याः षट्षष्टिः शुद्धाः, स्थिताः शेषास्त्रयोदश, ततो भूयस्त्रिभिः शतैर्नवोत्तरै रोहिणिकान्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पञ्चादष्टादश मुहूर्त्ताः १८, सप्तचत्वारिंशतश्चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः शुद्धाः, स्थिताः पञ्चात्रयोविंशतिः, ततो रूपं गृहीतं, स्थिताः पञ्चाद् द्वाविंशतिः, रूपं च गृहीत्वा सप्तषष्टिश्चूर्णिकाभागाः कृताः त्रयोदश पाश्चात्याश्च चूर्णिकाभागा अत्र प्रक्षिप्ताः, जाता अशीतिः, तस्याः षट्षष्टिः शुद्धाः, स्थिताः शेषाश्चतुर्दश १४, तत एतदागतं-युगे स्वरूपतस्तृतीया श्रावणमासे भाविनीनां मध्ये द्वितीयाऽऽवृत्तिश्चन्द्रेण रोहिणिनक्षत्रे साकल्येन भुक्ते मृगशिरसो नक्षत्रस्याष्टादशमुहूर्त्तेषु द्वाविंशतौ च द्वाषष्टिभागेषु चतुर्दशसु च चूर्णिकाभागेषु भुक्तेषु शेषेषु चैकादशमुहूर्त्तेष्वेकोनचत्वारिंशति च द्वाषष्टिभागेषु त्रिपंचाशच्चूर्णिकाभागेषु स्थितेषु प्रवर्त्तते, तथा चोक्तं **सूर्यप्रज्ञप्तौ[सू. ७६]- "ता [१]एएसि णं पंचण्हं संवच्छराणं दोच्चं वासिक्कि आउट्टिं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता संठाणाहिं, संठाणाणं एक्कारस मुहुत्ता ऊयालीसं च बावट्ठिभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं सत्तट्ठिहा छित्ता तेवण्णं चुण्णियाभागा सेसा"** इति, एवं शेषाणामप्यावृत्तीनां चन्द्रस्य नक्षत्रेण योग करणं भावयितव्यं, ग्रन्थगौरवभयात्तु नास्माभिर्भाव्यते, सूर्यप्रज्ञप्टिटीकाऽत्रार्थे निरीक्षितव्या ॥ २४७ ॥

साम्प्रतमावृत्तिषु सूर्यस्य नक्षत्रे योगमभिधित्सुराह-

अब्भिंतराहि निंतो आइच्चो पुस्सजोगमुवगम्म ।
सव्वा आउट्टीओ करेइ सो सावणे मासे ॥ २४८ ॥

श्रावणे मासे सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलान् निष्क्रामन् सूर्यः सर्वा अप्यावृत्तीः करोति पुष्येण सह योगमुपगम्य, नान्यथा, तत्रापि पुष्यस्य त्रयोविंशतिं सप्तषष्टिभागान् भुक्त्वा, कथमेतदवसीयते ? इति चेद् उच्यते, त्रैराशिकात्, तथाहि-यदि दशभिरयनैः पंच सूर्यकृतान् नक्षत्रपर्यायान् लभामहे तत एकेनायनेन किं लभ्यते ?, राशित्रयस्थापना १०-५-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य राशेः पंचकरूपस्य गुणनं, जाताः पंचैव, तेषां दशभिर्भागे लब्धमर्द्धं पर्यायस्य, तत्र नक्षत्रपर्यायः सप्तषष्टिभागरूपः अष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तथाहि-षड् नक्षत्राणि शतभिषक्प्रभृतीन्यर्द्धक्षेत्राणि, ततस्तेषां प्रत्येकं

१. एतेषां पञ्चानां संवत्सराणां द्वितीयां वार्षिकीमावृत्तिं चंद्रः केन नक्षत्रेण योजयति ? संस्थानाभिः संस्थानानामेकादश मुहूर्ता एकोनचत्वारिंशति च द्वाषष्टिभागा मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागं सप्तषष्टिधाश्छित्वा त्रिपञ्चाशच्चूर्णिताभागाः शेषाः ।

सार्द्धास्त्रयस्त्रिंशत्सप्तषष्टिभागाः, तत्र सार्द्धा त्रयस्त्रिंशत् षड्भिर्गुण्यते, जाते द्वे शते एकोत्तरे २०१, षट् च नक्षत्राण्युत्तरभद्रपदादीनि व्यर्धक्षेत्राणि, ततस्तेषां प्रत्येकमेकं शतमेकस्य चार्द्धं सप्तषष्टिभागानां तत् षड्भिर्गुण्यते, जातानि षट् शतानि त्र्युत्तराणि ६०३, शेषाणि पंचदश नक्षत्राणि समक्षेत्राणि, ततस्तेषां प्रत्येकं सप्तषष्टिभागाः, ततः सप्तषष्टिः पञ्चदशभिर्गुण्यते, जातं पंचोत्तरं सहस्रं १००५ एकविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा अभिजितः, सर्वं संख्यया सप्तषष्टिभागानामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, एष परिपूर्णसप्तषष्टिभागात्मको नक्षत्रपर्यायः, एतस्यार्द्धे नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तेभ्य एकविंशतिरभिजितः सम्बन्धिनी शुद्धा, शेषाः तिष्ठन्त्यष्टौ शतानि चतुर्णवत्यधिकानि ८९४, तेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोदश, शेषास्तिष्ठन्ति त्रयोविंशतिः २३, त्रयोदशभिश्च पुनर्वस्वन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, ये च शेषास्तिष्ठन्ति त्रयोविंशतिः सप्तषष्टिभागास्ते किल '[1]**जं रिक्खं जावइए वच्चइ चंदेण भागसत्तट्ठी । तं पणभागे राइंदियस्स सूरेण तावइए ॥१॥**' **[गा. १६२]** इति वचनप्रमाण्यात् सूर्यमधिकृत्य रात्रिन्दिवस्य पंच भागा द्रष्टव्याः, ततस्त्रयोविंशतेः पंचभिर्भागो ह्रियते, लब्धाश्चत्वारो दिवसाः त्रयश्च पंचभागा रात्रिंदिवस्य, तत्रैकैकस्मिन् पंचभागे षड् मुहूर्त्ता लभ्यन्ते, अहोरात्रो हि त्रिंशन्मुहूर्त्तप्रमाणः ततस्तस्य पंचमो भागः षण्मुहूर्त्तप्रमाणो भवतीति, त्रिभिश्च पंचभागैरष्टादश मुहूर्त्ताः, त्रयाणां षट्कानामष्टादशप्रमाणत्वात्, तत आगतं-चतुर्षु दिवसेष्वष्टादशमुहूर्त्तेषु पुष्यनक्षत्रस्य भुक्तेषु सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्बहिः सूर्यो निष्क्रामति ॥ २४८ ॥ साम्प्रतमभ्यन्तरं विशतः सूर्यस्य माघमासभाविनीनामावृत्तीनां प्रारम्भे नक्षत्रयोगमाह–

गाथार्थ : એક ન્યૂન આવૃત્તિઓ ૧૮૩ થી ગુણતાં થાય છે. જેનાથી ગુણ કર્યો તે ત્રિગુણ રૂપાધિક ત્યાં નાંખો. ॥ ૨૩૯ ॥ તેનો ૧૫થી ભાગતાં જે આવે તેટલા પર્વોમાં આવૃત્તિ થાય છે, તથા જે અંશો બાકી રહે તે દિવસો જાણવા અને ત્યાં આવૃત્તિ જાણવી. ॥ ૨૪૦ ॥

ટીકાર્થ : એક ઓછી આવૃત્તિઓ ૧૮૩થી ગુણતાં થાય છે. અર્થાત્ જે આવૃત્તિ વિશિષ્ટ તિથિ યુક્ત જાણવાની ઇચ્છા હોય તે સંખ્યા ૧ ન્યૂન કરવી. પછી તેનાથી ૧૮૩ને ગુણવા, ગુણીને જે અંક સ્થાનથી ગુણિત ૧૮૩ છે તે અંક સ્થાનને ત્રણગણું કરીને ૧ રૂપ અધિક કરી પૂર્વ રાશિમાં નાંખવું. પછી ૧૫થી ભાગ કરવો ભાગ કરતાં જે

१. (छा.) "यन्नक्षत्रं यावत्या व्रजति चन्द्रेण भागसप्तषष्टिः । तत्पञ्चभागे रात्रिंदिवस्य सूर्येण तावत्याः" ।

આવ્યું તેટલા પર્વો પસાર થતા તે વિવક્ષિત આવૃત્તિ આવે છે અને જે અંશો પાછળ બચ્યા છે તે દિવસો જાણવા, ત્યાં તે દિવસોમાંથી ચરિમ - અંતિમ દિવસે આવૃત્તિ જાણવી. અહીં આવૃત્તિઓનો ક્રમ આમ છે, યુગની પ્રથમ આવૃત્તિ શ્રાવણ માસમાં, બીજી માઘ માસમાં, ત્રીજી શ્રાવમ માસમાં, ચોથી માઘમાં, પાંચમી શ્રાવણમાં, છઠ્ઠી માઘમાં, સાતમી શ્રાવણમાં, આઠમી માઘમાં, નવમી શ્રાવણમાં અને દશમી માઘમાં હોય છે ત્યાં પ્રથમ આવૃત્તિ કઈ તિથિમાં હોય છે ? એમ જો જિજ્ઞાસા છે તો પ્રથમ આવૃત્તિ સ્થાને ૧ ધારવો તેને રૂપ ન્યૂન કરતાં ૦ આવે છે. તેથી પાછળના યુગભાવી જે ૧૦મી આવૃત્તિ છે તેની સંખ્યા ૧૦ રૂપ ધારવી, તેને ૧૮૩થી ગુણતાં ૧૮૩૦ થયા. ૧૮૩ને ૧૦થી ગુણ્યા એટલે તે ૧૦ને ત્રણ ગુણા કરવા એટલા ૩૦ થયા તેને ૧ રૂપ અધિક કરવા એટલે ૩૧ થયા તે પૂર્વરાશિમાં નાંખવા તેથી ૧૮૩૦ + ૩૧ = ૧૮૬૧ થયા તેનો ૧૫થી ભાગ કરવો એટલે ૧૨૪ આવ્યા. ૧ બાકી શેષ રહ્યો. પરિણામે ૧૨૪ પર્વાત્મક પાછળનું યુગ પસાર થતાં નવું યુગ પ્રવૃત્ત થતે છતે પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રથમ તિથિ એકમમાં થાય છે તથા કઈ તિથિમાં માઘમાસમાં થનારી બીજી આવૃત્તિ થાય છે ? એવી જિજ્ઞાસા છે તો ૨ ધારવા તેને ૧ રૂપ ન્યૂન કરતાં ૧ આવ્યો તેને ૧૮૩થી ગુણવો ૧૮૩ થયા. ૧થી ૧૮૩ ગુણ્યા એટલે ૧ ને ૩થી ગુણવો એટલે ૩ થયા. તેને પૂર્વરાશિ ૧૮૩માં ઉમેરતાં ૧૮૬ થાય છે તેને રૂપાધિક કરતાં ૧૮૭ થયા. તેનો ૧૫થી ભાગ કરતાં ૧૨ આવ્યા શેષ ૭ રહ્યા. પરિણામે યુગમાં ૧૨ પર્વ પસાર થતા માઘમાસમાં કૃષ્ણપક્ષમાં સાતમના દિવસે બીજી માઘમાસ ભાવિની પ્રથમ આવૃત્તિ થાય છે તથા ત્રીજી આવૃત્તિ કઈ તિથિમાં થાય છે એ જિજ્ઞાસામાં ત્રિક (૩) ધારવો તેને ૧ રૂપ ન્યૂન કરતા ૨ આવ્યા તેને ૧૮૩થી ગુણતાં ૩૬૬ આવ્યા. ૨ ને ૩ ગુણા કરતાં ૬ આવ્યા તેને ૩૬૬માં ઉમેરતા ૩૭૨ એને રૂપાધિક કરતાં ૩૭૩ તેનો ૧૫થી ભાગ કરતાં ૨૪ આવ્યા, શેષ ૧૩ વધ્યા. પરિણામે યુગમાં ત્રીજી આવૃત્તિ અને શ્રાવણ માસમાં થનારીમાંથી બીજી ૨૪ પક્ષ પસાર થતાં શ્રાવણ માસમાં કૃષ્ણપક્ષની ૧૩ના દિવસે થાય છે, એમ અન્ય આવૃત્તિઓમાં પણ કરણ ભાવના કરવી. ॥ ૨૩૯-૨૪૦ ॥

હવે, નક્ષત્રના પરિજ્ઞાન માટે કરણ કહેવાની ઇચ્છાથી પહેલા તેના વિષયમાં ધ્રુવરાશિ કહે છે-

ગાથાર્થ : પરિપૂર્ણ ૫૭૩ મુહૂર્તો ઉપર છત્રીશ બાસઠીયા ભાગો તથા ૬ ચૂર્ણિત ભાગો નિયમા જાણવા. ॥ ૨૪૧ ॥

ટીકાર્થ : ૫૭૩ મુહૂર્ત - આગળ કહેવાનારા કરણમાં આ ધ્રુવરાશિ છે. એની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ ? **ઉત્તર :** અહીં જો ૧૦ સૂર્ય અયનો દ્વારા ૬૭ ચન્દ્ર નક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે. તો ૧ સૂર્યાયનથી શું પ્રાપ્ત થાય ? ત્રણ રાશિની સ્થાપના ૧૦-૬૭-૧. અંત્યરાશિ ૧ ને મધ્યરાશિ ૬૭થી ગુણતાં ૬૭ આવ્યા. તેનો ૧૦થી ભાગ કરતાં ૬ પર્યાયો પ્રાપ્ત થયા તથા ૧ પર્યાયના $\frac{૭}{૧૦}$ ભાગો થયા અને જે સાતમા પર્યાયના $\frac{૭}{૧૦}$ ભાગો છે તેમાં રહેલ મુહૂર્તપ્રમાણ અધિકૃત ગાથામાં બતાવ્યું છે.

ત્યાં એટલા મુહૂર્તો છે તે કઈ રીતે જાણી શકાય ?

ત્રૈરાશિક મતના બળથી, તે આ રીતે-જો ૧૦ ભાગો દ્વારા ૨૭ દિવસો $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગો પ્રાપ્ત થાય તો ૭ ભાગોથી શું મળે ? ૧૦-૨૭$\frac{૨૧}{૬૭}$-૭, ત્યાં અંત્યરાશિ ૭ થી ૨૭ ને ગુણતા ૧૮૯ થયા, તેનો પ્રથમ રાશિ ૧૦થી ભાગ કરતાં ૧૮ દિવસો આવ્યા તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણતાં ૫૪૦ મુહૂર્તો થયા, ઉપર શેષ ૯ વધ્યા. તેને મુહૂર્ત કરવા ૩૦થી ગુણવા એટલે ૨૭૦ થયા. તેનો ૧૦થી ભાગ કરતાં ૨૭ આવ્યા. તેને પૂર્વની મુહૂર્ત રાશિ ૫૪૦માં નાખતા ૫૬૭ થયા અને જે $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગો દિવસના છે તે પણ મુહૂર્ત ભાગ કરવા માટે ૩૦થી ગુણવા એટલે ૬૩૦ થયા. તેને ૭થી ગુણતાં ૪૪૧૦ તેનો દશથી ભાગ કરતા ૪૪૧ તેનો ૬૭થી ભાગ કરતા ૬ મુહૂર્ત આવ્યા. તે પૂર્વ મુહૂર્ત રાશિમાં નાખવા એટલે સર્વસંખ્યાથી ૫૭૩ મુહૂર્ત થયા તથા શેષ ૩૯ વધ્યા. તેને ૬૨થી ગુણતાં ૨૪૧૮ થયા. તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં $\frac{૩૬}{૬૨}$ ભાગ આવ્યા. શેષ ૬ તે $\frac{૧}{૬૨}$ ભાગ સંબંધી સડસઠીયા ભાગો છે. આ અત્યંત શ્લક્ષ્ણરૂપ ભાગો છે એટલે ચૂર્ણિકા ભાગો તરીકે ઓળખાય છે. ॥ ૨૪૧ ॥

આ રીતે ૫૭૩, $\frac{૩૬}{૬૨}$, $\frac{૬}{૬૭}$ મુહૂર્ત પ્રમાણ ધ્રુવરાશિ આવ્યો, હવે, કરણ બતાવે છે.

ગાથાર્થ : એક ન્યૂન આવૃત્તિઓથી ગુણિત એવો ધ્રુવરાશિ થાય છે. આ મુહૂર્ત ગણિત છે. હવે શોધનક જણાવીશું. ॥ ૨૪૨ ॥

ટીકાર્થ : જે જે આવૃત્તિમાં નક્ષત્ર યોગ જાણવાની ઇચ્છા છે તે તે એક ન્યૂન-હીન આવૃત્તિથી ધ્રુવરાશિ ગુણવાથી જેટલા મુહૂર્ત પરિમાણ થાય છે, એના પછી શોધનક બતાવીશું. ॥ ૨૪૨ ॥

પ્રથમ અભિજિત્ નક્ષત્રનું શોધનક જણાવે છે-

ગાથાર્થ : અભિજિતના નવમુહૂર્ત ચોવીશ બાસઠિયા ભાગો તથા સડસઠથી છેદાયેલા છાસઠ પરિપૂર્ણ ભાગો હોય છે. ॥ ઉત્તરાભાદ્રપદા એકસો ઓગણસાઠ, ત્રણસો નવમાં રોહિણી, ત્રણસો નવ્વાણુમાં પુનર્વસુ, પાંચસો ઓગણપચ્ચાસમાં ઉત્તરા ફાલ્ગુની, વિશાખાદિ છસો ઓગણસિત્તેર, સાતસો ચુમ્માલીશ મૂળ, આઠસો ઓગણીશ મુહૂર્ત, તથા $\frac{૨૪}{૬૨}$ $\frac{૬૬}{૬૭}$ ભાગ દરેકના શોધનકો જાણવા. ॥ ૨૪૩-૨૪૬ ॥

ટીકાર્થ : અભિજિત નક્ષત્રનું શોધનક નવ મુહૂર્ત, એક મુહૂર્તના $\frac{૨૪}{૬૨}$ ભાગ તથા બાસઠમા ભાગના સડસઠથી છેદાયેલા પરિપૂર્ણ ૬૬ ભાગો છે. (૯, $\frac{૨૪}{૬૨}$ $\frac{૬૬}{૬૭}$) એની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે ? અભિજિતનો અહોરાત્ર સંબંધિ $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગ ચંદ્ર સાથે યોગ છે, અહોરાત્રમાં ૩૦ મુહૂર્ત છે એટલે અહોરાત્રના મુહૂર્ત કરવા ૩૦થી ગુણતાં ૨૧ × ૩૦ = ૬૩૦ તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં ૯ મુહૂર્ત આવ્યા. શેષ ૨૭ વધ્યા તેના ૬૨ ભાગ કરવા ૬૨થી ગુણતાં ૧૬૭૪ થયા તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં $\frac{૪૪}{૬૨}$ ભાગ આવ્યા શેષ ૬૬ રહ્યા. તે $\frac{૧}{૬૨}$ ભાગ સંબંધી ૬૭ ભાગો છે. અર્થાત્ $\frac{૧}{૬૨}$ મુહૂર્તના ૬૭ ભાગમાંથી ૬૬ ભાગ થાય છે. ॥ ૨૪૩ ॥

હવે શેષ નક્ષત્રોનાં શોધનક જણાવે છે-

ઉત્તરાભાદ્રપદાનો એકસો ઓગણસાઠ મુહૂર્તે શોધનક આવે છે અર્થાત્ એકસો ઓગણસાઠ મુહૂર્તે અભિજિતથી માંડીને ઉત્તરાભાદ્રપદા સુધીના બધા નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. તે આ રીતે ૯ મુહૂર્તો અભિજિત નક્ષત્રના, ૩૦ શ્રવણના, ૩૦ ઘનિષ્ઠાના, ૧૫ શતભિક્ના, ૩૦ પૂર્વભાદ્રપદાના, ૪૫ ઉત્તરાભાદ્રપદાના આ રીતે એકસો ઓગણસાઠ મુહૂર્તો દ્વારા ઉત્તરાભાદ્ર પદા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે તથા ૩૦૯ મુહૂર્તે રોહિણિકા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. તે આ રીતે એકસો ઓગણસાઠ મુહૂર્ત સુધી ઉત્તરા ભાદ્રપદા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે ત્યારબાદ ૩૦ મુહૂર્તે રેવતી, ૩૦ મુહૂર્તે અશ્વિની, ૧૫ મુહૂર્તે ભરણી, ૩૦ મુહૂર્તે કૃતિકા, ૪૫ મુર્હૂત્તે રોહિણીકા શુદ્ધ નક્ષત્ર થાય છે. તથા ૩૯૯ મુહૂર્તે પુનર્વસુ સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. તેમાં ૩૦૯ મુહૂર્તે રોહિણી

સુધી ત્યારબાદ ૩૦ મુહૂર્તે મૃગશિર, ૧૫ મુહૂર્તે આર્દ્રા, ૪૫ મુહૂર્તે પુનર્વસુ તથા ૫૪૯ મુહૂર્તે ઉત્તરા ફાલ્ગુની સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. તેમાં ૩૯૯ મુહૂર્તે પુનર્વસુ સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે ત્યારબાદ, ૩૦ મુહૂર્તે પુષ્ય, ૧૫ મુહૂર્તે અશ્લેષા, ૩૦ મુહૂર્તે મઘા, ૩૦ મુહૂર્તે પૂર્વાફાલ્ગુની તથા ૪૫ મુહૂર્તે ઉત્તરાફાલ્ગુની શુદ્ધ થાય છે તથા ૬૬૯ મુહૂર્તે વિશાખા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. તેમાં ૫૪૯ સુધી ઉત્તરાફાલ્ગુની સુધીના નક્ષત્રો તથા ૩૦ મુહૂર્તો હસ્તાના, ૩૦ ચિત્રાના, ૧૫ સ્વાતિના અને ૪૫ વિશાખાના છે. ૭૪૪ મુહૂર્તે મૂળા નક્ષત્ર સુધી શુદ્ધ થાય છે. તેમાં ૬૬૯ સુધી વિશાખા નક્ષત્ર સુધીના તથા ૩૦ અનુરાધાના, ૧૫ જયેષ્ઠાના, ૩૦ મૂળના તથા ૮૧૯ મુહૂર્ત સુધી ઉત્તરાષાઢા વગેરે સર્વ નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. તેમાં ૭૪૪ મુહૂર્તો વિશાખા સુધીના, પછી ૩૦ મુહૂર્તો પૂર્વાષાઢાના અને ૪૫ ઉત્તરાષાઢાના છે તથા યથા સંભવ આ બધા શોધનકોના ઉપર અભિજિત સંબંધિ $\frac{૨૪}{૬૨}$ $\frac{૬૬}{૬૭}$ શોધ્ય ભાગો છે. ॥ ૨૪૬ ॥

ગાથાર્થ : આટલા બાદ કરીને જે શેષ વધે તે નક્ષત્ર આવૃત્તિમાં ચંદ્રની સાથે હોય તે જાણવું. ॥ ૨૪૭ ॥

ટીકાર્થ : આ શોધકોને યથાસંભવ બાદ કરીને શેષ જે રહે ત્યાં યથાયોગ અપાંતરાલમાં રહેલા નક્ષત્રો બાદ કરતાં જે નક્ષત્ર શુદ્ધ થતું નથી તે નક્ષત્ર ચંદ્રની સાથે જોડાયેલું વિવક્ષિત આવૃત્તિમાં જાણવું, ત્યાં પ્રથમ આવૃત્તિમાં પ્રથમ પ્રવર્તતે છતે કયા નક્ષત્રથી યુક્ત ચંદ્ર છે તે જાણવાની ઈચ્છા છે તો પ્રથમ આવૃત્તિના સ્થાને એક ધારણ કરવો. તેને ૧ રૂપ ન્યૂન કરતાં ૧ - ૧ = ૦ અર્થાત્ કાંઈપણ પાછળ બચતું નથી એટલે પાછળના યુગમાં રહેલી આવૃત્તિઓમાંથી ૧૦મી આવૃત્તિ છે તેની ૧૦ રૂપ સંખ્યા ધારવી તેની સાથે પૂર્વનો સમસ્ત ધ્રુવરાશિ ૫૭૩$\frac{૩૬}{૬૨}$ $\frac{૬}{૬૭}$ ગુણવો, ત્યાં મુહૂર્ત રાશિને ૧૦થી ગુણતાં ૫૭૩૦ થયા અને જે $\frac{૩૬}{૬૨}$ ભાગો છે તેને ૧૦થી ગુણતાં ૩૬૦ થયા તેનો ૬૨થી ભાગ કરતાં ૫ મુહૂર્ત આવ્યા. તેને પૂર્વરાશિમાં ઉમેરતાં ૫૭૩૫ શેષ $\frac{૫૦}{૬૨}$ ભાગ રહ્યા. જે ચૂર્ણિકા ભાગો છે તેને ૧૦થી ગુણતાં ૬૦ આવ્યા પછી એમાંથી શોધનકો બાદ કરવા ત્યાં ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રોનો શોધનક ૮૧૯, આટલા યથોક્ત રાશિને સાતવાર કરી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ૭થી ગુણતાં ૫૭૩૩ તેને ૫૭૩૫માંથી બાદ કરતાં પાછળ ૨ વધ્યા. તેનો ૬૨ ભાગ કરવા ૬૨થી ગુણાકાર કરતાં ૧૨૪ તેને પૂર્વના

$\frac{૫૦}{૬૨}$ માં નાંખતા $\frac{૧૭૪}{૬૨}$ થયા તથા જે પણ અભિજિતના $\frac{૨૪}{૬૨}$ ભાગો છે તેને ૭ વડે ગુણતાં ૧૬૮ થયા. તેને ૧૭૪માંથી બાદ કરતાં $\frac{૬}{૬૭}$ વધ્યા અને તે ચૂર્ણિકા ભાગ કરવા માટે ૬૭થી ગુણવા અને ગુણીને પૂર્વના $\frac{૬૦}{૬૭}$ ભાગો એમાં નાંખવા એટલે ૬ × ૬૭ = ૪૦૨ + ૬૦ = ૪૬૨ થયા. તેને ઉપરના ૪૬૨માંથી બાદ કરતાં ૦ વધ્યા. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર ચંદ્ર દ્વારા ભોગવાતે છતે તેના પછીના અભિજિત નક્ષત્રના પ્રથમ સમયે યુગમાં પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. 'સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ'માં કહ્યું છે- "આ પાંચ સંવત્સરોમાંથી પ્રથમ વાર્ષિકી આવૃત્તિને ચંદ્ર કયા નક્ષત્ર સાથે યોગ કરે છે ? અભિજિત સાથે, અભિજિતના પ્રથમ સમયે." તથા કયું નક્ષત્ર ચંદ્ર દ્વારા ભોગવાતા યુગમાં બીજી માઘમાસ ભાવિની આવૃત્તિઓમાંથી પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રવર્તે છે ? એ જિજ્ઞાસામાં ૨ ધારવા, તેને ૧ રૂપ ન્યૂન કરવા એટલે ૧ વધ્યો તેને ધ્રુવરાશિથી ગુણતાં ૫૭૩ $\frac{૩૬}{૬૨}$ $\frac{૬}{૬૭}$ થયા એમાંથી, ૫૪૯થી ઉત્તરા ફાલ્ગુની સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. શેષ ૨૪ $\frac{૩૬}{૬૨}$ $\frac{૬}{૬૭}$ વધ્યા તેમાંથી $\frac{૨૪}{૬૨}$ અભિજિતના બાદ કરવા. એટલે $\frac{૩૬}{૬૨} - \frac{૨૪}{૬૨} = ૧૨$ વધ્યા તેમાંથી ૧ રૂપ ગ્રહણ કરતાં ૧૧ અને રૂપ લઈને ૬૭ ભાગ કરવો અને તેમાં ધ્રુવરાશિમાં રહેલા $\frac{૬}{૬૭}$ ભાગો ઉમેરવા એટલે ૬૭ + ૬ = $\frac{૭૩}{૬૭}$ તેમાંથી $\frac{૬૬}{૬૭}$ બાદ કરતાં ૭ ભાગ શેષ રહ્યા એટલે પરિણામ એ આવ્યું કે યુગમાં સ્વરૂપથી બીજી અને માઘમાસમાં થનારીમાંથી પ્રથમ આવૃત્તિ ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર સંપૂર્ણ ભોગવાતે છતે તથા હસ્તા નક્ષત્રના ૨૪$\frac{૧૧}{૬૨}$ $\frac{૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત ભોગવાતે છતે શેષ ૫ મુહૂર્ત બાકી રહેતાં છતાં પ્રવર્તે છે.

તથા યુગમાં ત્રીજી અને શ્રાવણમાસ સંબંધી બીજી આવૃત્તિ કયા નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ કરે છે ? એ જાણવાની ઈચ્છા છે તો ૩ ધારવા. તેને ૧ રૂપ ન્યૂન કરો. એટલે ૨ થયા તેની સાથે ધ્રુવ રાશિ ગુણતાં ૧૧૪૬$\frac{૭૨}{૬૨}$ $\frac{૧૨}{૬૭}$ એમાંથી ૮૧૯ ઉત્તરાષાઢાન્ત સુધીના નક્ષત્ર મુહૂર્તો બાદ કરવા. શેષ ૩૨૭$\frac{૭૨}{૬૨}$ $\frac{૧૨}{૬૭}$ રહે છે, $\frac{૭૨}{૬૨}$ માંથી $\frac{૨૪}{૬૨}$ બાદ કરતાં $\frac{૪૮}{૬૨}$ થાય છે તેમાંથી એક રૂપ લઈ લો એટલે $\frac{૪૭}{૬૨}$ જે રૂપ લીધું તેના સડસઠિયા ભાગ

કરવા અને તે પૂર્વોક્ત $\frac{૧૨}{૬૭}$ ભાગોમાં નાખવા એટલે ૬૭ + ૧૨ = ૭૯ થયા તેના ૬૬ ભાગ શુદ્ધ છે. શેષ ૧૩ રહ્યા ત્યારબાદ ૩૨૭માંથી ફરી ૩૦૯ મુહૂર્તો દ્વારા રોહિણિકા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. પાછળ ૧૮ મુહૂર્તો રહ્યા. $\frac{૪૭}{૬૨}$ માંથી $\frac{૨૪}{૬૨}$ ભાગ શુદ્ધ છે એટલે એમાં $\frac{૨૩}{૬૨}$ રહ્યા. તેમાંથી રૂપ ગ્રહણ કરવું એટલે પાછળ $\frac{૨૨}{૬૨}$ રહે છે. ગ્રહણ કરેલા રૂપના ૬૭ ચૂર્ણિકા ભાગો કરવા એમાં ઉપરના $\frac{૧૩}{૬૭}$ ભાગો ઉમેરવા એટલે $\frac{૮૦}{૬૭}$ ચૂર્ણિકા ભાગો થયા. એમાંથી $\frac{૬૬}{૬૭}$ ચૂર્ણિકા ભાગો શુદ્ધ છે બાકી $\frac{૧૪}{૬૭}$ ભાગો રહ્યા. નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે યુગમાં સ્વરૂપથી ત્રીજી અને શ્રાવણ માસ સંબંધિ આવૃત્તિઓમાં બીજી આવૃત્તિ ચંદ્ર દ્વારા રોહિણી નક્ષત્ર સંપૂર્ણપણે ભોગવતા અને મૃગશીર્ષ નક્ષત્રના ૧૮$\frac{૨૨}{૬૨}$ $\frac{૧૪}{૬૭}$ મુહૂર્ત પૂર્ણ થતા અને શેષ ૧૧ $\frac{૩૯}{૬૨}$ $\frac{૫૩}{૬૭}$ મુહૂર્ત રહેતે છતે પ્રવર્તે છે. આ રીતે શેષ આવૃત્તિઓમાં પણ ચંદ્રનું નક્ષત્ર સાથે યોગ કરણ ભાવવું. અહીં ગ્રંથગૌરવના ભયથી અમે લખ્યું નથી એના માટે **'सूर्यप्रज्ञप्तिनी टीका'** જોવી. ॥ ૨૪૭ ॥

હવે, આવૃત્તિઓમાં સૂર્યનો નક્ષત્રમાં યોગ જણાવીએ છીએ.

ગાથાર્થ : સર્વાભ્યંતરમંડળમાંથી નીકળતો સૂર્ય પુષ્ય નક્ષત્ર સાથે યોગ પ્રાપ્ત કરીને શ્રાવણ માસમાં સર્વે આવૃત્તિઓ કરે છે.

ટીકાર્થ : શ્રાવણ માસમાં સર્વાભ્યંતર મંડળમાંથી નીકળતો સૂર્ય સર્વે આવૃત્તિઓ પુષ્યની સાથે યોગ પ્રાપ્ત કરીને કરે છે. એ સિવાય નહિ ત્યાં પણ પુષ્યના $\frac{૨૩}{૬૭}$ ભાગોને ભોગવીને કરે છે.

એ કઈ રીતે જાણી શકાય ?

ત્રૈરાશિક બળથી, તે આમ, જો દશ અયનો દ્વારા સૂર્યકૃત પાંચ નક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તો ૧ અયનથી શું પ્રાપ્ત થાય ? ૧૦-૫-૧, અંત્યરાશિને મધ્ય રાશિ સાથે ગુણતાં ૫ આવ્યા (૧ × ૫ = ૫), તેનો ૧૦થી ભાગ કરતા $\frac{૧}{૨}$ પર્યાય આવ્યો. ત્યાં નક્ષત્ર પર્યાય ૬૭ ભાગ રૂપ ૧૮૩૦ છે તે આ રીતે शतभिषक् વગેરે ૬ નક્ષત્રો

અર્ધનક્ષત્રો છે તેથી તેમના પ્રત્યેક ૩૩$\frac{૧/૨}{૬૭}$ ભાગો છે. ત્યાં ૩૩$\frac{૧}{૨}$ને ૬થી ગુણતાં ૨૦૧ થયા તથા ઉત્તરભાદ્રપદાદિ ૬ નક્ષત્રો સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રો છે તેથી તેમના પ્રત્યેક ૧૦૦$\frac{૧/૨}{૬૭}$ ભાગ છે. તેને ૬થી ગુણતાં ૬૦૩ થયા. શેષ ૧૫ નક્ષત્રો સમક્ષેત્ર છે. તે દરેકના ૬૭ ભાગ છે તેને ૧૫થી ગુણતાં ૧૦૦૫ તથા $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગ અભિજિત નક્ષત્રના કુલ મળીને ૧૮૩૦ ભાગ થયા આ ૬૭ ભાગ સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ નક્ષત્ર પર્યાય છે. તેના અડધા ૯૧૫ થયા. તેમાંથી ૨૧ ભાગ અભિજિતના શુદ્ધ છે. શેષ ૮૯૪ રહ્યા તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં ૧૩ આવ્યા. શેષ ૨૩ રહ્યા. ૧૩ દ્વારા પુનર્વસુ સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે તથા જે $\frac{૨૩}{૬૭}$ ભાગ શેષ રહે છે તે ખરેખર "જે નક્ષત્ર જેટલા સડસઠીયા ભાગ ચંદ્ર સાથે ચાલે છે, તેના ૫ ભાગ અહોરાત્રના સૂર્ય સાથે ચાલે છે. ॥ ૧ ॥" એ વચનથી સૂર્યને આશ્રયીને અહોરાત્રના ૫ ભાગો જાણવા ત્યારબાદ ૨૩નો ૫થી ભાગ કરતાં ૪ દિવસો આવ્યા અને $\frac{૩}{૫}$ અહોરાત્ર ત્યાં એક પાંચ ભાગમાં ૬ મુહૂર્તો પ્રાપ્ત થાય છે કારણ એક અહોરાત્ર ૩૦ મુહૂર્તનો છે. તેથી તેનો ૫મો ભાગ ૬ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. આમ $\frac{૩}{૫}$ ભાગથી ૧૮ મુહૂર્ત આવ્યા. આ રીતે ચાર દિવસ તથા અઢાર મુહૂર્ત પુષ્યનક્ષત્રના ભોગવતે છતે સર્વાભ્યંતર મંડળની બહાર સૂર્ય નીકળે છે. ॥ ૨૪૮ ॥

હવે, અભ્યંતર પ્રવેશતા સૂર્યનો માઘમાસ ભાવિની આવૃત્તિઓના પ્રારંભમાં નક્ષત્ર સાથે યોગ બતાવે છે-

बाहिरओ पविसंतो आइच्चो अहिइजोगमुवगम्म ।
सव्वा आउट्टीओ करेइ सो माघमासम्मि ॥ २४९ ॥

माघमासे सर्वबाह्यान्तरमण्डलादभ्यन्तरं प्रविशन् सूर्यो माघमासभाविनीः सर्वा अप्यावृत्तीः करोति अभिजितो नक्षत्रस्य योगमुपगम्य, तथाहि-यदि दशभिरयनैः पंच सूर्यकृतान्नक्षत्रपर्यायान् लभामहे तत एकेनायनेन किं लभामहे ? इति, राशित्रयस्थापना १०-५-१ अत्रान्त्येन राशिना एकलक्षणेन मध्यमस्य पंचकरूपस्य रोशर्गुणनं, जाताः पंच, तेषां दशभिर्भागे हृते लब्धमेकमर्द्धं पर्यायस्य सप्तषष्टिभागरूपं नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तत्र त्रयोर्विंशतिः सप्तषष्टिभागाः पाश्चात्ये अयने पुष्यस्य गताः शेषाश्चतुश्चत्वारिंशत् सप्तषष्टि-

भागाः स्थिताः, ते साम्प्रतमितो राशेः शोध्यन्ते, स्थितानि शेषाण्यष्टौ शतान्येकसप्तत्यधिकानि, तेषां सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धास्त्रयोदश, पञ्चात्र किमपि तिष्ठति, त्रयोदशभिश्चाश्लेषादीन्युत्तराषाढान्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, तत आगतम अभिजितो नक्षत्रस्य प्रथमसमये माघमासभाविन्यः सर्वा अप्यावृत्तयः प्रवर्त्तन्त इति ॥ २४९ ॥ तदेवाह-

गाथार्थ : બહારથી પ્રવેશતો સૂર્ય અભિજિત સાથે યોગને પ્રાપ્ત કરીને માઘમાસમાં સર્વે આવૃત્તિઓ કરે છે. ॥ २४९ ॥

टीकार्थ : માઘ માસમાં સર્વ બાહ્ય મંડળથી અભ્યંતર પ્રવેશતો સૂર્ય માઘ માસ ભાવિની સર્વે આવૃત્તિઓ અભિજિત નક્ષત્રની સાથે યોગ પ્રાપ્ત કરીને કરે છે. તે આ રીતે જો દશ અયને પાંચ સૂર્યકૃત નક્ષત્રપર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તો એક અયનથી શું પ્રાપ્ત થાય ? ત્રૈરાશિક સ્થાપના ૧૦-૫-૧, અંત્ય એકનો મધ્ય પથી ગુણ કરવો ૫ આવ્યા. તેનો ૧૦થી ભાગ કરતાં $\frac{१}{२}$ પર્યાય આવ્યો તેના ૬૭ ભાગ રૂપ ૯૧૫ ત્યાં $\frac{२३}{६७}$ ભાગો પાછળના અયનમાં પુષ્યના ગયા. શેષ $\frac{४४}{६७}$ બાકી રહ્યા, તે હવે આ રાશિમાંથી બાદ કરવા શેષ ૮૭૧ રહ્યા. તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં ૧૩ આવ્યા. આ ૧૩ દ્વારા આશ્લેષાદિ - ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. તેથી આવ્યું અભિજિત્ નક્ષત્રના પ્રથમ સમયે માઘ માસ સંબંધી સર્વ આવૃત્તિઓ પ્રવર્તે છે. ॥ २४९ ॥

अट्ठारस य मुहुत्ते चत्तारि य केवले अहोरत्ते ।
पुसस्स विसयमइगतो बहिया अभिनिक्खमइ सूरो ॥२५० ॥[१]
वीसं च अहोरत्ते जोइत्ता उत्तराअसाढाओ ।
तिणि गुहत्ते पविसइ ताहे अब्भंतरे सूरो ॥ २५१ ॥

अष्टादश मुहूर्त्तान् चतुरश्च 'केवलान्'-परिपूर्णान् अहोरात्रान् पुष्यनक्षत्रस्य विषयमतिगतः- प्राप्तः सन् सूर्यः सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात् बहिर्निष्क्रमति ॥२५०॥ इह द्व्यर्द्धक्षेत्राणां सर्वेषामपि नक्षत्राणामेतावान् सूर्योपभोगकालो यदुत विंशतिरहोरात्रा एकविंशति-

१. एतद् गाथानन्तरं म. वि. संस्करणे एषाऽधिका गाथाऽपि दृश्यते साचेमा- Δवीसं च अहोरत्ते जोइत्ता उत्तरा असाढाओ । तिण्णि मुहुत्ते पविसति ताधे अब्भंतरे सूरो ॥ २६५ ॥ तथा तदनन्तरमपि जे० खं० आदर्शयोरेकाऽधिका गाथा वर्त्तते - Δ'ते आदिच्चकया नक्खत्ता जेसु होति आउट्टी । वोच्छमि चंदसहिते सव्वे आउंटिनक्खत्ते ॥ इति ॥ Δ अनयोर्गाथाद्वययोः छायानुवादार्थे तृतीयं परिशिष्टं द्रष्टव्यम् ।

तमस्य अहोरात्रस्य सत्काख्रयो मुहूर्त्तास्तत आह-विंशतिमहोरात्रान् त्रीन् च मुहूर्त्तान् उत्तराषाढा भुक्त्वा, सकलं उत्तराषाढानक्षत्रमुपभुज्येत्यर्थः, ततः सूर्यः सर्वबाह्यान्मण्डलादभिजिन्नक्षत्रप्रथमसमयेऽभ्यन्तरे प्रविशति ॥ २५१ ॥ तदेवं येन नक्षत्रेण युक्तः श्रावणमासे भाविनीरावृत्तीः सूर्यः करोति तत् प्रतिपादितं, साम्प्रतं येन नक्षत्रेण युक्तश्चन्द्रमा अभ्यन्तरं प्रविशन् बहिर्वा निष्क्रामन् आवृत्तीः करोति तत्प्रतिपादनार्थमाह-

गाथार्थ : परिपूर्ण ४ अहोरात्रो अने १८ मुहूर्तो पुष्यना विषयमां प्राप्त थयेलो सूर्य बहार नीकळे छे. ॥ २५० ॥ २० अहोरात्र अने ३ मुहूर्तो उत्तराषाढा साथे योग करीने सूर्य अभ्यंतर प्रवेशे छे. ॥ २५१ ॥

टीकार्थ : परिपूर्ण चार अहोरात्रो अने १८ मुहूर्तो पुष्यना विषयने प्राप्त थतो सूर्य सर्व अभ्यंतर मंडळमांथी बहार नीकळे छे. ॥ २५० ॥ अहीं सार्ध क्षेत्रवाळा सर्वे नक्षत्रोनो एटलो सूर्यनो उपभोग काळ छे. २० अहोरात्र अने २१मा अहोरात्रना ३ मुहूर्तो छे. २० अहोरात्र अने ३ मुहूर्त सुधी उत्तराषाढाने भोगवीने सूर्य सर्व बाह्य अभ्यंतर मंडळमांथी अभिजित् नक्षत्रना प्रथम समये अभ्यंतर प्रवेशे छे. ॥ २५१ ॥

आ रीते जे नक्षत्र साथे सूर्य श्रावण मासमां थनारी आवृत्तिओ करे छे ते जणाव्युं, हवे जे नक्षत्रथी युक्त चंद्र अभ्यंतर प्रवेशतो अथवा बहार नीकळतो आवृत्तिओ करे छे ते बतावे छे-

चंदस्सवि नायव्वा आउट्टीओ जुगम्मि जा दिट्ठा ।
अभिईए पुस्सेण य निययं नक्खत्तसेसेणं ॥ २५२ ॥[१]

यस्मिन्नेव नक्षत्रे वर्त्तमानस्य चन्द्रमसोऽपि 'नक्षत्रशेषेण' नक्षत्रार्द्धमासेन या उत्तराभिमुखा आवृत्तयो युगे दृष्टास्ता नियतमभिजिता नक्षत्रेण द्रष्टव्याः, याश्च युगे दृष्टा दक्षिणाभिमुखा आवृत्तयस्ताः पुष्येण योगे, तत्राभिजित्युत्तरामुखा आवृत्तयो भाव्यन्ते, यदि चतुस्त्रिंशदधिकेनायनशतेन चन्द्रस्य सप्तषष्टिः नक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततः प्रथमेऽयने किं लभ्यते ?, राशि त्रय स्थापना १३४-६७-१ अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य राशेः सप्तषष्टिरूपस्य गुणनं, जातः सप्तषष्टिरेव,"एकेन गुणने तदेव भवति"ति वचनात्, तस्माच्च सप्तषष्टेश्चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन भागे हृते लब्ध्यमेकमर्द्धं पर्यायस्य तस्मिंश्चार्द्धे नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि सप्तषष्टिभागानाम्, तत्र त्रयोविंशतौ सप्तषष्टिभागेषु पुष्यस्य ।

१. एतद् गाथानन्तरं पा. सू. ग्रंथे एकाऽधिका गाथा वर्त्तते- 'पण्णरसेव मुहुत्ते योजित्ता उत्तराअसाढाणं । एक्कं च अहोरत्तं पविसति अब्भिंतरं चंदो ॥ २६७ ॥' गाथायाः वृत्यनुवादछायार्थं परिशिष्टं - ३ द्रष्टव्यम् ।

नक्षत्रस्य मुक्तेषु दक्षिणायनं चन्द्रः कृतवान्, ततः शेषाश्चतुश्चत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागा अनन्तरोदितराशेः शोध्यन्ते स्थितानि शेषाणि अष्टौ शतानि एकसप्तत्यधिकानि ८७१, तेषां सप्तषष्ट्या भागोह्रियते, इह कानिचिद् [नक्षत्राणि] अर्द्धक्षेत्राणि तानि साधत्रयस्त्रिंशत्सप्तषष्टिभागप्रमाणानि, कानिचित् समक्षेत्राणि तानि परिपूर्णसप्तषष्टिभागात्मकानि, कानिचिच्चद्वयर्द्धक्षेत्राणि तान्यर्धभागाभ्यधिकशतसङ्ख्यसप्तषष्टिभागप्रमाणानि, गात्रं त्वधिकृत्य सप्तषष्ट्या शुद्धन्तीति सप्तषष्ट्या भागहरणं लब्धास्त्रयोदश, राशिश्चोपरितनो निर्लेपतः शुद्धः, तैश्च त्रयोदशभिरश्लेषाप्रभृतीन्युत्तराषाढापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, तत आगतम्— अभिजिन्नक्षत्रस्य प्रथमसमये चन्द्र उत्तरायणानि करोति ॥ २५२ ॥ एतदेवाह—

पन्नरसेव मुहुत्ते जोइत्ता उत्तराअसाढाओ ।
एक्कं च अहोरत्तं पविसइ अब्भिंतरे चंदो ॥ २५३ ॥

चन्द्रः उत्तराषाढा पञ्चदश मुहूर्त्तान् एकं आहोरात्रं त्रिंशन्मुहूर्त्तप्रमाणं 'मुक्त्वा' संयुज्य सर्वबाह्यान्मण्डलाद् अभ्यन्तरं प्रविशति । उत्तराषाढानक्षत्रं हि द्व्यर्धक्षेत्रं ततस्तेन सह चन्द्रस्य पञ्चचत्वारिंशन्मुहूर्त्तान् योगः । सम्प्रति पुष्ये दक्षिणावृत्तिभावना— यदि चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन सप्तषष्टिः पर्याया लभ्यन्ते तत एकेनायनेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना—१३४/६७/१/ अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य सप्तषष्टिरूपस्य गुणनं जाता सप्तषष्टिरेव, तस्याश्चतुस्त्रिंशदधिकशतेन भागहरणं, लब्धमेकमर्द्धं पर्यायस्य, तच्च सप्तषष्टिभागरूपाणि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तत एकविंशतिरभिजितः सम्बन्धिनः सप्तषष्टिभागाः शोध्यन्ते, स्थितानि पञ्चादष्टौ शतानि चतुर्णवत्यधिकानि ८९४, तेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोदश, तैस्त्रयोदशभिः पुनर्वस्वन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषास्तिष्ठन्ति त्रयोविंशतिः, एते च किल सप्तषष्टिभागा अहोरात्रस्य, ततो मुहूर्त्तभागकरणार्थं ते त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि षट्शतानि नवत्यधिकानि ६९०, तेषां सप्तषष्ट्या भागे ह्रते लब्धा दश मुहूर्त्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति विंशतिः, आगतं पुनर्वसुनक्षत्रे सर्वात्मना भुक्ते पुष्यस्य च दशसु मुहूर्त्तेषु एकस्य च मुहूर्त्तस्य विंशतौ सप्तषष्टिभागेषु भुक्तेषु सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाब्दहिर्निष्क्रामति चन्द्रः ॥ १५२ ॥ तथा चाह-

दस य मुहुत्ते सगले मुहुत्तभागे य वीसई चेव ।
पुस्सविसयमभिगतो बहिया अभिनिक्खमइ चंदो ॥ २५३ ॥

एया आउट्टीओ भणिया मे वित्थरं पमोत्तूणं ।

दश च सकलान्-परिपूर्णान् मुहूर्त्तान् मुहूर्त्तभागांश्च सप्तषष्टिरूपान् विंशतिं पुष्यविषयमभिगतः सन् सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्बहिर्निष्क्रामति चन्द्रः ॥ २५३ ॥ सम्प्रत्युपसंहारमाह- 'एये'त्यादि, एताः अनन्तरोदिता आवृत्तयो मया विस्तरं प्रमुच्य सङ्क्षेपतो भणिताः ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां आवृत्तिप्रतिपादकं द्वादशं प्राभृतं समाप्तम् ॥

ગાથાર્થ : ચંદ્રની પણ નક્ષત્ર શેષથી જે આવૃત્તિઓ યુગમા જોવાઈ છે તે અભિજિત અને પુષ્ય સાથે નિયત છે. ॥ ૨૫૨ ॥

ટીકાર્થ : જે નક્ષત્રમાં વર્તમાન ચંદ્રની પણ નક્ષત્ર અર્ધમાસથી જે ઉત્તરાભિમુખ આવૃત્તિઓ યુગમાં જોવાઈ છે તે નિયત અભિજિત નક્ષત્ર સાથે જાણવી અને જે યુગમાં દક્ષિણાભિમુખ આવૃત્તિઓ જોવાઈ છે તે પુષ્ય સાથેના યોગમાં છે ત્યાં અભિજિતમાં ઉત્તરાભિમુખ આવૃત્તિઓ ભાવીએ છીએ. જો ૧૩૪ અયન દ્વારા ચંદ્રનાં ૬૭ નક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે તો પ્રથમ અયનમાં શું પ્રાપ્ત થાય ? ૧૩૪-૬૭-૧ અંત્ય અને મધ્ય રાશિનો ગુણ કરતાં ૬૭ આવ્યા, કારણ "એકથી ગુણતાં તેટલા જ થાય છે" એ વચન છે. તેથી સડસઠ(૬૭)નો એકસો ચોત્રીશ (૧૩૪)થી ભાગ કરતાં એક અડધો ½ પર્યાય આવ્યો. તે અડધામાં $\frac{૯૧૫}{૬૭}$ અંશો છે. તેમાં $\frac{૨૩}{૬૭}$ ભાગો પુષ્યનક્ષત્રના ભોગવીને ચંદ્ર દક્ષિણાયન કરે છે ત્યારબાદ શેષ $\frac{૪૪}{૬૭}$ આગળ કહેલ રાશિમાંથી બાદ કરવા. એટલે કે ૯૧૫ - ૪૪ = ૮૭૧ રહ્યા. તેનો ૬૭ થી ભાગ કરવો. અહીં કેટલાંક, અર્દ્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રો છે તે સાડા તેંત્રિશ ૩૩½ ભાગ પ્રમાણ છે. કેટલાંક સમક્ષેત્ર નક્ષત્રો પરિપૂર્ણ ૬૭ ભાગ પ્રમાણ છે અને કેટલાંક સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રો ૧૦૦½ ભાગ પ્રમાણ છે. ગાત્રને આશ્રયીને સડસઠથી શુદ્ધ થાય છે એટલે સડસઠથી ભાગ કરતાં ૧૩ આવ્યા અને ઉપરને રાશિ નિર્લેપ શુદ્ધ છે. અને તે ૧૩ દ્વારા આશ્લેષાથી માંડીને ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે - અભિજિત નક્ષત્રના પ્રથમ સમયે ચંદ્ર ઉત્તરાયણ કરે છે. ॥ ૨૫૨ ॥ તે જ જણાવે છે –

ગાથાર્થ : ચંદ્ર ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સાથે એક અહોરાત્ર અને પંદર મુહૂર્ત્ત યોગ કરીને અભ્યંતર પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૨૫૩ ॥

ટીકાર્થ : ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સાથે એક અહોરાત્ર અને પંદર મુહૂર્ત્ત યોગ કરીને ચંદ્ર સર્વબાહ્ય મંડળમાંથી અભ્યંતર પ્રવેશે છે. કારણ કે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્ર છે તેથી તેની સાથે ચંદ્રનો ૪૫ મુહૂર્ત્ત યોગ છે. હવે, પુષ્યમાં દક્ષિણાવૃત્તિની ભાવના કરીએ – જો ૧૩૪ અંશો દ્વારા ૬૭ પર્યાયો મળે તો એક અયનથી શું મળે ? ત્રણ રાશિની સ્થાપના ૧૩૪/૬૭/૧, અહીં અંત્ય રાશિ એકથી મધ્યમ ૬૭ ને ગુણતાં ૬૭ જ થયા... તેનો પ્રથમ રાશિ ૧૩૪થી ભાગ કરતાં $\frac{૧}{૨}$ પર્યાય આવ્યો. તે ૬૭ ભાગ રૂપ ૯૧૫ થયા. તેમાંથી અભિજિતના $\frac{૨૧}{૬૭}$ પર્યાયો બાદ કરતાં ૮૯૪ થયા. તેનો ૬૭થી ભાગ કરતા ૧૩ આવ્યા તેનાથી પુનર્વસુ સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે શેષ ૨૩ વધ્યા. આ અહોરાત્રના ૬૭ ભાગો છે અર્થાત્ $\frac{૨૩}{૬૭}$. પછી તેના મુહૂર્ત ભાગ કરવા માટે ૩૦થી ગુણતાં ૨૩ × ૩૦ = ૬૯૦ થયા. તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં ૧૦ મુહૂર્તો આવ્યા શેષ ૨૦ વધ્યા. અર્થાત્ પુનર્વસુ નક્ષત્ર સંપૂર્ણપણે ભોગવાતે છતે અને પુષ્યના $૧૦\frac{૨૦}{૬૭}$ મુહૂર્ત ભોગવાતે છતે ચંદ્ર સર્વ અભ્યંતર મંડળમાંથી બહાર નીકળે છે. ॥ ૨૫૨ ॥

ગાથાર્થ : સંપૂર્ણ દશ મુહૂર્ત્ત તથા એક મુહૂર્ત્તના $\frac{૨૦}{૬૭}$ ભાગ પુષ્યના વિષયને પ્રાપ્ત થયેલો ચંદ્ર બહાર નીકળે છે. ॥ ૨૫૩ ॥ વિસ્તારને છોડીને મારા દ્વારા આ આવૃત્તિઓ કહેવાઈ છે.

ટીકાર્થ : સુગમ છે.

॥ શ્રીમન્મલયગિરિ વિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં આવૃત્તિ પ્રતિપાદક બારમું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત થયું. ॥

● ● ●

અધિકાર-૧૩ : નક્ષત્ર - સૂર્ય - ચંદ્રની ગતિ

उक्तं द्वादशं प्राभृतं, सम्प्रति त्रयोदशं प्राभृतं वक्तुकामस्तदुपक्षेपमाह-

नक्खत्तसूरससिणो गई उ सुण मंडलेसुं तु ॥ २५४ ॥

इह पर्यन्तवर्त्ती तुशब्दो वाक्यभेदे, स च वाक्यभेद एवं-भणितास्तावदावृत्तयः, सम्प्रति पुनर्मण्डलेष्वात्मीयात्मीयेषु नक्षत्रसूर्यशशिनां गतीर्मुहूर्त्तमधिकृत्य प्रतिनियतपरिमाणाः प्रतिपाद्यमानाः शृणु ॥ २५४ ॥ तत्र प्रथमतो मण्डलेषु नक्षत्राणां प्रतिमुहूर्त्तगतिपरि माणमभिधित्सुरादौ नक्षत्रमण्डलपरिसमाप्तिकालमानमाह-

બારમું પ્રાભૃત કહ્યું, હવે તેરમું પ્રાભૃત કહે છે-

ગાથાર્થ : મંડળોમાં નક્ષત્ર - સૂર્ય - ચંદ્રની ગતિઓ સાંભળો. ॥ ૨૫૪ ॥

ટીકાર્થ : આ રીતે આવૃત્તિઓ કહી, હવે પોત-પોતાના મંડળોમાં નક્ષત્ર-સૂર્ય-ચંદ્રોની મુહૂર્તને આશ્રયીને પ્રતિનિયત પરિમાણવાળી ગતિઓ બતાવાતી સાંભળો. ॥ ૨૫૪ ॥

ત્યાં સર્વપ્રથમ મંડળોમાં નક્ષત્રોની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ પરિમાણ કહેવાની ઇચ્છાથી આદિમાં-શરૂઆતમાં નક્ષત્રમંડલ પરિસમાપ્તિનું કાલમાન જણાવે છે-

एगूणसट्ठिरूवा सत्तहि अहिगा उ तिण्णि अंससया ।
तिण्णेव य सत्तट्ठा छेओ पुण तेसि बोद्धव्वो ॥ २५५ ॥

'एकोनषष्टिरूपाणि' एकोनषष्टिसंख्या मुहूर्त्ताः सप्तभिः अधिकानि च त्रीण्यंशशतानि, किंरूपच्छेदकृतास्ते ? इत्यत आह छेदः पुनस्तेषामंशानां बोद्धव्यः त्रीणि शतानि सप्तषष्टानि-

सप्तषष्ट्यधिकानि, एतावता कालेन नक्षत्रं स्वस्वमण्डलं परिभ्रमेण परिसमाप्नोति, इयमत्र भावना-इह युगे सूर्योदयानामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि भवन्ति १८३०, नक्षत्रोदयानामष्टादश शतानि पंचत्रिंशदधिकानि १८३५, ततोऽत्र त्रैराशिककर्मावकाशः-यदि नक्षत्रोदयशतानामष्टादशभिः शतैः पंचत्रिंशदधिकैः सूर्योदयानामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३० लभ्यन्ते, तत एकेन नक्षत्रोदयेन कियान् कालो लभ्यते ? राशित्रयस्थापना १८३५-१८३०-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य राशेस्त्रिंशदधिकाष्टादशशतप्रमाणस्य गुणनं, जातान्यष्टादशैव शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, एकेन गुणने तदेव भवतीति वचनात्, तस्याद्येन राशिना पंचत्रिंशदधिकाष्टादशशतप्रमाणेन भागहरणं, तत्र द्वावपि राशी महान्तावित्युभयोरपि पंचकेनापवर्त्तना, तत्रोपरितनो राशिर्जातस्त्रीणि शतानि षट्षष्ट्याधिकानि ३६६, अधस्तनः त्रीणि शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि ३६७, उपरितनश्च राशिः स्तोकस्ततः सूर्यः किल स्वमण्डलं परिपूर्ण षष्ट्या मुहूर्त्तैः परिसमापयतीति षष्ट्या गुण्यते, जातान्येकविंशतिसहस्राणि नव शतानि षष्ट्यधिकानि २१९६०, तेषां पूर्वोक्तेन ३६७ छेदराशिना भागो ह्रियते, लब्धा एकोनषष्टिर्मुहूर्त्ताः, उपरितनांशा उद्धरन्ति त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि ३०७, एतावता कालेन सर्वं नक्षत्रं स्वमण्डलं भ्रम्या पूरयति ॥२५५॥ सम्प्रति मण्डले मण्डले प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणमाह–

ગાથાર્થ : ઓગણસાઠ રૂપ ૩૦૭ અંશો અને તેનો છેદ ૩૬૭ જાણવો અર્થાત્ નક્ષત્ર ૫૯$\frac{૩૦૭}{૩૬૭}$ મુહૂર્તે સ્વમંડળ પરિસમાપ્તિ કરે છે તે જાણવું. ॥ ૨૫૫ ॥

टीकार्थ : નક્ષત્ર ૫૯$\frac{૩૦૭}{૩૬૭}$ મુહૂર્તે પોતાના મંડળને ભ્રમણ દ્વારા પૂર્ણ કરે છે. અર્થાત્ - આ યુગમાં સૂર્યોદયો ૧૮૩૦ હોય છે, નક્ષત્રોદયો ૧૮૩૫ હોય છે. તેથી અહીં ત્રૈરાશિક કર્મનો અવસર છે. જો નક્ષત્રો દ્વારા ૧૮૩૫ દ્વારા ૧૮૩૦ સૂર્યોદયો પ્રાપ્ત થાય છે. તો ૧ નક્ષત્રોદયથી શું આવે ? ૧૮૩૫ - ૧૮૩૦ - ૧, અહીં અંત્ય રાશિ સાથે મધ્યરાશિ ગુણતાં ૧૮૩૦ આવ્યા. તેનો પ્રથમ રાશિ ૧૮૩૫થી ભાગ કરવો, ત્યાં બંને રાશિ મોટી છે એટલે બંનેનો ૫થી ભાગ કરવો એટલે ઉપરની રાશિ ૩૬૬ તથા નીચેની રાશિ ૩૬૭ થઈ. ઉપરની રાશિ અલ્પ છે તેથી સૂર્ય સ્વમંડળને પરિપૂર્ણ ૬૦ મુહૂર્તે પરિસમાપ્ત કરે છે એટલે એને ૬૦થી ગુણવી તેથી ૨૧૯૬૦ થયા તેનો પૂર્વોક્ત

છેદરાશિ ૩૬૭થી ભાગ કરવો એટલે ૫૯ મુહૂર્ત આવ્યા ઉપર $\frac{૩૦૭}{૩૬૭}$ અંશો વધ્યા. આટલા કાળે નક્ષત્ર પોતાના મંડળને ભ્રમણ દ્વારા પૂરે છે. ॥ ૨૫૫ ॥

હવે મંડળે-મંડળે પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ પરિમાણ બતાવે છે.

एएण उ भइयव्वो मंडलरासी हविज्ज जं लद्धं ।
सा होइ मुहुत्तगई रिक्खाणं मंडले नियये ॥ २५६ ॥

'एतेन' अनन्तरोदितेन मण्डलपरिसमाप्तिकालेन 'मण्डलराशिः' मण्डलपरिरयराशिर्भक्तव्यः, भक्ते च तस्मिन् यद् भवति लब्धं सा नक्षत्राणामात्मीये आत्मीये मण्डले मुहूर्त्तगतिपरिमाणं, तत्र मण्डलपरिसमाप्तिकाल एकोनषष्टिर्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य सप्तषष्ट्यधिकत्रिशतच्छेदकृतानि त्रीणि शतानि सप्तोत्तराण्यंशानां, ततः सवर्णनार्थं मुहूर्त्ता अप्येकोनषष्टिसंख्यास्त्रिभिः शतैः सप्तषष्ट्यधिकैर्गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपरितना अंशाः सप्तोत्तरत्रिशतसंख्याः प्रक्षिप्यन्ते, जातान्येकविंशतिः सहस्राणि नव शतानि षष्ट्यधिकानि २१९६०, सर्वाभ्यन्तरे च मण्डले परिरयपरिमाणमिदं-त्रीणि योजनशतसहस्राणि पंचदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१५०८९, इह छेदराशिर्मुहूर्त्तांशराशिरूपस्ततः परिरयपरिमाणमपि त्रिभिः शतैः सप्तषष्ट्यधिकैर्गुण्यते, जाता एकादश कोटयः षट्पंचाशच्छतसहस्राणि सप्तत्रिंशत्सहस्राणि षट् शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि ११५६३७६६३, तेषामेकविंशतिसहस्रैर्नवभिः शतैः षष्ट्यधिकैर्भागो ह्रियते, लब्धानि पंच योजनसहस्राणि द्वे शते पंचषष्ट्यधिके ५२६५, अंशा अष्टादश सहस्राणि द्वे शते त्रिषष्ट्यधिके १८२६३।२१९६०, एतावत्प्रमाणा प्रतिमुहूर्त्तं सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमानानामभिजिदादीनां द्वादशानां नक्षत्राणां गतिः, एवं शेषेष्वपि नक्षत्रमण्डलेषु परिरयपरिमाणं परिभाव्य प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणमवसातव्यं, परिरयपरिमाणं कथं परिभाव्यमिति चेद् उच्यते, चन्द्रमण्डलानुसारतः, तथाहि-सर्वाभ्यन्तरे चन्द्रमण्डले प्रथमं नक्षत्रमण्डलं १, तृतीये चन्द्रमण्डले द्वितीयं नक्षत्रमण्डलं २ षष्ठे चन्द्रमण्डले तृतीयं नक्षत्रमण्डलं ३, सप्तमे चन्द्रमण्डले चतुर्थं नक्षत्रमण्डलम् ४, अष्टमे चन्द्रमण्डले पंचमं नक्षत्रमण्डलं ५ दशमे चन्द्रमण्डले षष्ठं नक्षत्रमण्डलम् ६, एकादशे चन्द्रमण्डले सप्तमं नक्षत्रमण्डलं ७, पंचदशे चन्द्रमण्डलेऽष्टमं नक्षत्रमण्डलं ८ । प्रथम चन्द्रमण्डले द्वादश नक्षत्राणि, तद्यथा-अभिजित् १ श्रवणो २ घनिष्ठा ३ शतभिषक् ४ पूर्वभाद्रपदा ५ उत्तरभाद्रपदा ६ रेवती ७ अश्विनी ८ भरणी ९ पूर्वाफाल्गुनी १० उत्तर-फाल्गुनी

११ स्वातिश्च १२, तृतीये चन्द्रमण्डले पुनर्वसु १ मघाश्च २, षष्ठे चन्द्रमण्डले कृत्तिका १, सप्तमे चन्द्रमण्डले रोहिणी १ चित्रा च २, अष्टमे चन्द्रमण्डले विशाखा १, दशमे चन्द्रमण्डलेऽनुराधा १, एकादशे चन्द्रमण्डले ज्येष्ठा १, पंचदशस्य चन्द्रमण्डलस्य बहिर्मृगशिरः १ आर्द्रा २ पुष्यः ३ अश्लेषा ४ मूलो ५ हस्तश्च ६, पूर्वाषाढो ७ त्तराषाढ ८ योर्द्वे द्वे तारे अभ्यन्तरतो, द्वे द्वे बाह्ये, ततश्चन्द्रमण्डलपरिरयपरिमाणं परिभाव्य नक्षत्र-मण्डलानामपि परिरयपरिमाणं भावनीयं, तच्च परिभाव्य प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणमानेतव्यं, तत्र सर्वबाह्यस्य परिरयपरिमाणमिदं-त्रीणि शतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पंचदशोत्तराणि ३१८३१५, एतत्त्रिभिः शतैः सप्तषष्ठ्यधिकैर्गुण्यते, जाता एकादश कोट्यो-ऽष्टषष्टिलक्षा एकविंशतिः सहस्राणि षट् शतानि पंचोत्तराणि ११६८-२१६०५, तेषामेक-विंशतिसहस्रैर्नवभिः शतैः षष्ट्यधिकैर्भागो ह्रियते, लब्धानि पंच योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि एकोनविंशत्यधिकानि ५३१९ अंशाः षोडश सहस्राणि त्रीणि शतानि पंचषष्टय-धिकानि १६३६५।२१९६०, एतावत्प्रमाणा सर्वबाह्ये मण्डले मृगशिरःप्रभृतीनां नक्षत्राणां प्रतिमुहूर्त्तं गतिः ॥ २५६ ॥ उक्तं नक्षत्राणां मण्डले मण्डले प्रतिमुर्हूर्त्तं गतिपरिमाणमधुना सूर्यस्याह–

गाथार्थ : आगळ कहेला द्वारा मंडळ राशि भागवो एम करतां जे आवे ते पोताना मंडळमां नक्षत्रोनी मुहूर्तगति होय छे. ॥ २५६ ॥

टीकार्थ : आगळ जणावेला मंडळ परिसमाप्ति कालथी मंडळनी परिधिनो राशि भागवो. ते भाग करतां जे प्राप्त थाय ते पोत-पोताना मंडळोमां नक्षत्रोनुं मुहूर्त गतिपरिमाण छे. त्यां मंडळ परिसमाप्ति काळ $५९\frac{३०७}{३६७}$ छे. तेनो सवर्ण करवा मुहूर्त संख्या ५९ने ३६७ साथे गुणी उपरना ३०७ अंशो एमां उमेरतां ५९ × ३६७ + ३०७ = २१९६०, अने सर्वाभ्यंतर मंडळमां परिचय परिमाण - ३१५०८९ छे अहीं छेदराशि मुहूर्त राशि रूप छे तेथी परिचय प्रमाणने पण ३६७ साथे गुणतां ११५६३७६६३ आव्या तेनो २१९६०थी भाग करतां ५२६५ योजन आव्या तथा उपर $\frac{१८२६३}{२१९६०}$ अंशो बाकी रह्या. आटला प्रमाण प्रतिमुहूर्त सर्वाभ्यंतर मंडळमां वर्तमान अभिजित आदि १२ नक्षत्रोनी गति छे. एम शेष मंडळोमां पण परिधि परिमाणनी भावना करी प्रतिमुहूर्त गति परिमाण जाणवुं. परिधि प्रमाण कई रीते भाववुं ? तो बतावे छे चंद्रमंडळना अनुसारे, ते आ रीते सर्वाभ्यंतर चंद्रमंडळमां प्रथम नक्षत्र मंडळ

૧, ત્રીજા ચંદ્રમંડળમાં બીજું નક્ષત્ર મંડળ ૨, છઠ્ઠા ચંદ્રમંડળમાં ત્રીજું નક્ષત્ર મંડળ ૩, સાતમા ચંદ્રમંડળમાં ચોથું નક્ષત્ર મંડળ ૪, આઠમા ચંદ્રમંડળમાં પાંચમું નક્ષત્ર મંડળ ૫, દશમા ચંદ્ર મંડળમાં છઠ્ઠું નક્ષત્ર મંડળ ૬, અગિયારમાં ચંદ્રમંડળમાં સાતમું નક્ષત્રમંડળ ૭, પંદરમાં ચંદ્રમંડળમાં આઠમું નક્ષત્ર મંડળ ૮, ત્યાં પ્રથમ ચંદ્રમંડળમાં ૧૨ નક્ષત્રો છે - ૧ અભિજિત, ૨ શ્રાવણ, ૩ ધનિષ્ઠા, ૪ શતભિષક્, ૫ પૂર્વભાદ્રપદા, ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા, ૭ રેવતી, ૮ અશ્વિની, ૯ ભરણી, ૧૦ પૂર્વાફાલ્ગુની ૧૧, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને ૧૨ સ્વાતિ, ત્રીજા ચંદ્રમંડળમાં પુનર્વસુ ૧, મઘા ૨, છઠ્ઠા ચંદ્રમંડળમાં કૃતિકા, સાતમા ચંદ્રમંડળમાં રોહિણી અને ચિત્રા, આઠમા ચંદ્રમંડળમાં વિશાખા, દશમા ચંદ્રમંડળમાં અનુરાધા, અગિયારમાં ચંદ્રમંડળમાં જ્યેષ્ઠા, પંદરમાં ચંદ્રમંડળમાં બાહ્યભાગમાં મૃગશિર ૧, આર્દ્રા ૨, પુષ્ય ૩, અશ્લેષા ૪, મૂળ ૫, હસ્ત ૬, પૂર્વષાઢા ૭, ઉત્તરાષાઢા ૮ આ પાછળના ૨ નક્ષત્રના ૨-૨ તારા અભ્યંતર અને ૨-૨ તારાઓ બહાર છે ત્યારબાદ ચંદ્રમંડળનો પરિચય ભાવીને નક્ષત્રમંડળોનો પણ પરિધિ ભાવવો અને તે ભાવીને પ્રતિમુહૂર્ત ગતિપરિમાણ લાવવું. ત્યાં સર્વબાહ્ય મંડળનું પરિચય પરિમાણ - ૩૧૮૩૧૫ છે એનો ૩૬૭થી ગુણ કરતાં ૧૧૬૮૨૧૬૦૫ થાય છે. તેનો ૨૧૯૬૦થી ભાગ કરતા ૫૩૧૯ યોજન આવ્યા ઉપર $\frac{૧૬૩૬૫}{૨૧૯૬૦}$ અંશો રહ્યા, આટલા પ્રમાણ સર્વ બાહ્ય મંડળમાં મૃગશિર વગેરે નક્ષત્રોની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ છે. ॥ ૨૫૬ ॥

નક્ષત્રોના મંડળમાં મંડળે-મંડળે પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ પરિમાણ કહ્યું. હવે, સૂર્યનું ગતિપરિમાણ બતાવે છે-

मंडलपरिरयरासी सट्ठीए विभाइयंमि जं लद्धं ।
सा सूरमुहुत्तगई तहिं तहिं मंडले नियया ॥ २५७ ॥

मण्डलपरिरयराशौ षष्ट्या विभक्ते सति यल्लब्धं सा तस्मिन् मण्डले प्रतिमुहूर्त्तं सूर्यस्य गतिः तत्रसर्वाभ्यन्तरे मण्डले परिरयपरिमाणमिदं-तिस्रो लक्षाः पंचदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१५०८९, एतस्य षष्ट्या भागे हृते लब्धानि पंच योजनसहस्राणि द्वे शते एकपंचाशदधिके एकोनत्रिंशच्च षष्टिभागा योजनस्य ५२५१-२९।६० एतावत्प्रमाणा सर्वाभ्यन्तरे मण्डले प्रतिमुहूर्त्तं सूर्यस्य गतिः, द्वितीये मण्डले परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि पंचदश सहस्राणि शतमेकं सप्तोत्तरं ३१५१०७, तस्याः षष्ट्या भागे हृते लब्धानि पंच

योजनसहस्राणि द्वे शते एकपंचाशदधिके सप्तचत्वारिंशच्च षष्टिभागा योजनस्य ५२५१-४७।६०, एतावती द्वितीये मण्डले सूर्यस्य प्रतिमुहूर्त्तं गतिः, तृतीये मण्डले परिरयपरिमाणं तिस्रो लक्षाः पंचदश सहस्राणि शतमेकं पंचविंशत्यधिकं योजनम् ३१५१२५, एतस्य षष्ट्या भागे हृते लब्धानि द्विपंचाशद् योजनशतानि द्विपंचाशदधिकानि पंच षष्टिभागा योजनस्य ५२५२-५।६०, एतावत्प्रमाणा तृतीये मण्डले प्रतिमुहूर्त्तं सूर्यस्य गतिः, एवं सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्बहिर्निष्क्रामतः सूर्यस्य मण्डले मण्डले गतौ पूर्वपूर्वानन्तरमण्डलविषयगतिपरिमाणापेक्षया किंचिदूना अपि व्यवहारतः परिपूर्णा अष्टादश षष्टिभागाः प्रवर्द्धमानास्तावद्वक्तव्या यावत्सर्वबाह्यं मण्डलं, तस्मिंश्च सर्वबाह्ये मण्डले परिरयपरिमाणमिदं-त्रीणि शतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पंचदशोत्तराणि ३१८३१५, तस्य षष्ट्या भागे हृते लब्धानि पंच योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि पंचदश षष्टिभागा योजनस्य ५३०५, १५।६० एतावती सर्वबाह्ये मण्डले सूर्यस्य प्रतिमुहूर्त्तं गतिः ॥ २५७ ॥ तदेवं सूर्यस्य प्रतिमंडलमुक्तं गतिपरिमाणमिदानीं चन्द्रमसस्तद्विवक्षुः प्रथमतो यावता कालेन भ्रम्या मण्डलं चन्द्रः पूरयति तावत्कालप्रमाणमाह—

बावट्ठी पुण रूवा तेवीसं अंसगा य बोद्धव्वा ।
दो चेव एक्कवीसा छेओ पुण तेसि बोद्धव्वो ॥ २५८ ॥

द्वाषष्टिरूपाणि-द्वाषष्टिसंख्या मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिरंशाश्चन्द्रमसस्तत्तन्मण्डलपरिसमाप्तिकालप्रमाणत्वेन ज्ञातव्याः, किंरूपच्छेदकृताः पुनस्ते त्रयोविंशतिरंशाश्चन्द्रमसस्तत्र मण्डल इत्यत आह-छेदः पुनस्तेषामंशानां बोद्धव्यो द्वे शते एकविंशत्यधिके, एतावता कालेन सोमस्तत्तन्मण्डलं भ्रमणेन पूरयति, कथमेतदवसीयते इति चेद् उच्यते, इह युगे सूर्योदयानामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३० भवन्ति, एतच्च प्रागेवोक्तं, चन्द्रोदयानां सप्तदश शतान्यष्टषष्ट्यधिकानि १७६८, ततोऽत्र त्रैराशिककर्मावकाशो, यदि चन्द्रोदयानां सप्तदशभिः शतैरष्टषष्ट्यधिकैः सूर्योदयानामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि लभ्यन्ते तत एकेन चन्द्रोदयेन किंप्रमाणः कालो लभ्यते ?, राशित्रयस्थापना १७६८-१८३०-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य राशेस्त्रिंशदधिकाष्टादशशतप्रमाणस्य गुणनं, जातान्यष्टादशैव शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तत्र द्वावपि राशी महान्ताविति द्वयोरपि द्वाभ्यामपवर्त्तना, तत्रोपरितनो राशिर्जातो नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, अधस्तनोऽष्टौ शतानि चतुरशीत्यधिकानि ८८४, ततः सूर्यः किल षष्ट्या मुहूर्त्तैमण्डलं परिसमाप्नोतीति

उपरितनो राशिः षष्ट्या गुण्यते, जातानि चतुष्पंचाशत्सहस्राणि नव शतानि ५४९००, ततोऽस्य राशेश्चतुष्केनापवर्त्तना क्रियते, जात उपरितनो राशिस्त्रयोदश सहस्राणि सप्त शतानि पंचविंशत्यधिकानि १३७२५, छेदराशिर्द्वे शते एकविंशत्यधिके २२१, तत्र छेदराशिना उपरितनस्य राशेर्भागे ह्रते लब्धा द्वाषष्टिर्मुहूर्त्ताः, उपरि चांशा उद्धरन्ति त्रयोविंशतिः ६२-२३।२२१ एतावता कालेन चन्द्रः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं भ्रमणेन परिसमाप्नोति ॥ २५८ ॥ अधुना मण्डले मण्डले प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणमाह–

एएण उ भइयव्वो मंडलरासी हविज्ज जं लद्धं ।
सा सोममुहुत्तगई तहिं तहिं मंडले नियया ॥ २५९ ॥

एतेन-अनन्तरोदितेन परिसमाप्तिकालेन **मण्डलराशिः**-मण्डलपरिरयराशिर्भक्तव्यः, भक्ते च तस्मिन् यद् भवति लब्धं सा '**सोमस्य**' चन्द्रमसस्तस्मिन् तस्मिन् मण्डले नियता मुहूर्त्तगतिः-मुहूर्त्तगतिपरिमाणं, तत्र मण्डलपरिसमाप्तिकालो द्वाषष्टिर्मुहूर्त्ताः एकस्यैकविंशत्यधिकशतद्वयच्छेदकृतास्त्रयोविंशतिरंशाः ततः सवर्णनार्थं मुहूर्त्तोऽपि द्वाभ्यां शताभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, गुणयित्वा चोपरितनास्त्रयोविंशतिरंशाः प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रयोदश सहस्राणि सप्त शतानि पंचविंशत्यधिकानि १३७२५, सर्वाभ्यन्तरे चन्द्रमण्डलपरिरयपरिमाणं त्रीणि योजनलक्षाणि पंचदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१५०८९, इह छेदराशिः मुहूर्त्तांशराशिरूपस्ततः परिरयपरिमाणमपि द्वाभ्यां शताभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, जातः षट्को नवकः षट्कस्त्रिकश्चतुष्कः षट्कः षट्को नवकः ६९६३४६६९, तत एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभि : शतैः पंचविंशत्यधिकैर्भागो ह्रियते, ह्रते च भागे लब्धानि पंच योजनसहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि, अंशाश्च सप्तसप्ततिशतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५०७३-७७४४।१३७२५ एतावती सर्वाभ्यन्तरे मण्डले चन्द्रमसः प्रतिमुहूर्त्तं गतिः, द्वितीये चन्द्रमण्डले परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि पंचदश सहस्राणि त्रीणि शतान्येकोविंशत्यधिकानि ३१५३१९, एतद् द्वाभ्यां शताभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, जातः षट्को नवकः षट्कोऽष्टकः पंचकश्चतुष्को नवको नवकः ६९६८५४९९, एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पंचविंशत्यधिकैर्भागो ह्रियते, लब्धानि पंच योजनसहस्राणि सप्तसप्तत्यधिकानि अंशाः षट्त्रिंशच्छतानि चतुःसप्तत्यधिकानि ५०७७-३६७४।१३७२५ एतावती द्वितीये मण्डले चन्द्रमसः प्रतिमुहूर्त्तं गतिः तृतीये मण्डले परिरयपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि पंचदश सहस्राणि पंच शतान्येकोनपंचाशदधिकानि

३१५५४९, एतच्छतद्वयेन एकविंशत्यधिकेन गुण्यते, जातः षट्को नवकः सप्तकस्त्रिकः षट्कस्त्रिको द्विको नवकः ६९७३६३२९, एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पंचविंशत्यधिकैर्भागो ह्रियते, लब्धानि पंच योजनसहस्राणि अशीत्यधिकानि, अंशास्तु त्रयोदश सहस्राणि त्रीणि शतान्येकोनत्रिंशदधिकानि ५०८०-१३३२९।१३७२५ एतावती तृतीये मण्डले चन्द्रमसः प्रतिमुहूर्त्तं गतिः, एवं सर्वेष्वपि मण्डलेषु परिरयपरिमाणं परिभाव्य भावनीयं यावत्सर्वबाह्यं मण्डलं, तस्मिंश्च सर्वबाह्ये मण्डले परिरयपरिमाणं तिस्रो लक्षा अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पंचदशोत्तराणि ३१८३१५, एतावद् द्वाभ्यां शताभ्यामेकविंशत्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, जातः सप्तकः शून्यं त्रिकश्चतुष्कः सप्तकः षट्क एककः पंचकं ७०३४७६१५, एतेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पंचविंशत्यधिकैर्भागो ह्रियते, ह्रते च भागे लब्धानि पंच सहस्राणि शतमेकं पंचविंशत्यधिकं योजनानामंशा एकोनसप्ततिशतानि नवत्यधिकानि ५१२५-६९९०।१३७२५ एतावती सर्वबाह्ये मण्डले चन्द्रमसः प्रतिमुहूर्त्तं गतिः ॥ २५९ ॥ सम्प्रत्युपसंहारमाह–

नक्खत्तसूरससिणो भणिया एसा उ मंडलंमि गई ।

'एषा' अनन्तरोदितस्वरूपा मण्डले मण्डले नक्षत्रस्य सूर्यस्य शशिनश्च प्रत्येकं गतिर्भणिता ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां गतिपरिमाण प्रतिपादकं त्रयोदशं प्राभृतं समाप्तम् ॥

ગાથાર્થ : મંડલ પરિરય રાશિ સાઇઠથી ભાંગતા જે આવ્યું તે તે-તે મંડળોમાં નિયત સૂર્યની મુહૂર્ત ગતિ છે. ॥ ૨૫૭॥

ટીકાર્થ : મંડલ પરિરય રાશિને સાઇઠથી ભાગતાં જે પ્રાપ્ત થાય તે મંડળમાં તે પ્રતિમુહૂર્ત સૂર્યની ગતિ છે ત્યાં સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પરિરય પરિમાણ ૩૧૫૦૮૯ એનો ૬૦થી ભાગ કરતા ૫૨૫૧ $\frac{૨૯}{૬૦}$ આટલા પ્રમાણ સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પ્રતિમુહૂર્ત સૂર્યની ગતિ છે. બીજા મંડળમાં પરિરય પ્રમાણ ૩૧૫૧૦૭ તેનો ૬૦થી ભાગ કરતા ૫૨૫૧$\frac{૪૭}{૬૦}$ યોજન, આટલી બીજા મંડળમાં સૂર્યની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ છે. ત્રીજા મંડળમાં પરિરય પરિમાણ ૩૧૫૧૨૫ એનો ૬૦થી ભાગ કરતા ૫૨૫૨$\frac{૫}{૬૦}$ યોજન આટલી

ત્રીજા મંડળમાં પ્રતિમુહૂર્ત સૂર્યની ગતિ છે. એમ, સર્વાભ્યંતર મંડળથી બહાર નીકળતા સૂર્યની મંડળે-મંડળે ગતિ પૂર્વ-પૂર્વ અનંતર મંડળ વિષય ગતિની અપેક્ષાએ કાંઈક ન્યૂન છતાં વ્યવહારથી પરિપૂર્ણ ૧૮ યોજન વધતા ત્યાં સુધી કહેવા જ્યાં સુધી સર્વ બાહ્યમંડળ છે અને તે સર્વ બાહ્યમંડળમાં પરિરય પરિમાણ ૩૧૮૩૧૫ છે તેનો ૬૦થી ભાગ કરતા ૫૩૦૫$\frac{૧૫}{૬૦}$ યોજન આવ્યા. એટલી સર્વબાહ્ય મંડળમાં સૂર્યની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ છે. આમ, સૂર્યનું પ્રતિમંડળ ગતિપરિમાણ કહ્યું. હવે, ચંદ્રનું પ્રતિમંડળ ગતિ પરિમાણ કહેવા પહેલાં જેટલા કાળે ભ્રમીથી મંડળને ચંદ્ર પૂરે છે તેટલો કાળ પરિમાણ બતાવે છે.

ગાથાર્થ : ચંદ્રનો ૬૨$\frac{૨૩}{૨૨૧}$ મુહૂર્ત પ્રતિમંડળ ભ્રમણકાળ જાણવો. ॥ ૨૫૮ ॥

ટીકાર્થ : ચંદ્રનો તે તે મંડળનો સમાપ્તિકાળ ૬૨$\frac{૨૩}{૨૨૧}$ મુહૂર્ત પ્રમાણ જાણવો, આટલા કાળે ચંદ્ર તે-તે મંડળને ભ્રમણ દ્વારા પૂર્ણ કરે છે. એ કઈ રીતે જણાય છે ? આ યુગમાં સૂર્યોદયો ૧૮૩૦ હોય છે અને ચંદ્રોદયો ૧૭૬૮ તેથી ત્રૈરાશિક કર્મનો અવસર છે - જો ૧૭૬૮ ચંદ્રોદય દ્વારા ૧૮૩૦ સૂર્યોદયો મળે તો એક ચંદ્રોદયથી કેટલો કાળ આવે ? ૧૭૬૮ - ૧૮૩૦ - ૧, અહીં અંત્યરાશિ સાથે મધ્ય રાશિને ગુણતાં ૧૮૩૦ આવ્યા, ત્યાં બંને રાશિ મોટી હોવાથી બંનેની ૨થી અપવર્તના કરવી એટલે ઉપરની રાશિ ૯૧૫ તેમજ નીચેનો રાશિ ૮૮૪ આવ્યો. સૂર્ય ૬૦ મુહૂર્તે મંડલ પરિસમાપ્ત કરે છે એટલે ઉપરની સંખ્યાને ૬૦થી ગુણવી એટલે ૫૪૯૦૦ થયા એની ૪થી અપવર્તના કરવી. (ચારથી છેદ કરવો) $\frac{૫૪૯૦૦}{૮૮૪} \div ૪ = \frac{૧૩૭૨૫}{૨૨૧}$ આવ્યા. હવે છેદરાશિનો ઉપરની રાશિથી ભાગ કરવો. એટલે ૬૨ મુહૂર્ત આવ્યા. ઉપર ૨૩ અંશો વધ્યા અર્થાત્ ૬૨$\frac{૨૩}{૨૨૧}$ મુહૂર્તે ચંદ્ર સર્વાભ્યંતર મંડળને ભ્રમણથી પૂરું કરે છે. ॥ ૧૫૮ ॥

અત્યારે મંડળે-મંડળે પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ પરિમાણ બતાવે છે-

ગાથાર્થ : એનાથી ભાંગેલો મંડળ રાશિ થાય, ત્યારબાદ જે આવ્યું તે ચંદ્રની મુહૂર્ત ગતિ તે-તે મંડળોમાં નિયત જાણવી. ॥૨૫૯ ॥

ટીકાર્થ : આ કહેલા પરિસમાપ્તિ કાળ દ્વારા મંડળ પરિરય રાશિનો ભાગ કરવો, તે ભાગ કરતે છતે જે પ્રાપ્ત થયું તે ચંદ્રની તે-તે મંડળમાં નિયત મુહૂર્ત ગતિ

પરિમાણ છે. ત્યાં મંડળ પરિસમાપ્તિ કાળ ૬૨$\frac{૨૩}{૨૨૧}$ મુહૂર્ત છે. તેથી સવર્ણ કરવા મુહૂર્તને પણ ૨૨૧થી ગુણવો. ગુણીને ઉપરના ૨૩ અંશો એમાં ઉમેરવા ૬૨ × ૨૨૧ + ૨૩ = ૧૩૭૨૫ અંશો આવ્યા. સર્વાભ્યંતર મંડળમાં ચંદ્રમંડળનું પરિરય પરિમાણ ૩૧૫૦૮૯ છે. અહીં છેદ રાશિ મુહૂર્તાંશ રાશિ રૂપ છે તેથી પરિરય પરિમાણને પણ ૨૨૧થી ગુણતાં ૬૯૬૩૪૬૬૯ આવ્યા. તેનો ૧૩૭૨૫થી ભાગ કરતાં ૫૦૭૩$\frac{૨૭૪૪}{૧૩૭૨૫}$ આટલી સર્વાભ્યંતર મંડળમાં ચંદ્રની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ છે. બીજા ચંદ્રમંડળમાં પરિરય પરિમાણ ૩૧૫૩૧૯ યોજન છે. તેને ૨૨૧થી ગુણતાં ૬૯૬૮૫૪૯૯ એનો ૧૩૭૨૫થી ભાગ કરતાં ૫૦૭૭ $\frac{૩૬૭૪}{૧૩૭૨૫}$ આટલી બીજા મંડળમાં ચંદ્રની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ છે. ત્રીજા મંડળમાં પરિરય પરિમાણ ૩૧૫૫૪૯ યોજન છે તેને ૨૨૧થી ગુણતાં ૬૯૭૩૬૩૨૯ એનો ૧૩૭૨૫થી ભાગ કરતાં ૫૦૮૦ - $\frac{૧૩૩૨૯}{૧૩૭૨૫}$ આટલી ત્રીજા મંડળમાં ચંદ્રની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ છે. એમ સર્વમંડળોમાં પરિરય પ્રમાણ ભાવીને છેલ્લા સર્વબાહ્ય મંડળ સુધી ભાવના કરવી. તે સર્વબાહ્ય મંડળમાં પરિરય પરિમાણ ૩૧૮૩૧૫ અને ૨૨૧થી ગુણતાં ૭૦૩૪૭૬૧૫ એનો ૧૩૭૨૫થી ભાગ કરતાં ૫૧૨૫ - $\frac{૬૯૯૦}{૧૩૭૨૫}$ આટલી સર્વબાહ્ય મંડળમાં ચંદ્રની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિ થાય છે. ॥ ૨૫૯ ॥

ઉપસંહાર :

ગાથાર્થ : નક્ષત્ર-સૂર્ય-ચંદ્રની આ મંડલે-મંડળે મુહૂર્તગતિ કહી।

ટીકાર્થ : સરળ છે.

॥ શ્રીમદ્ મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
ગતિ પરિમાણ પ્રતિપાદન કરતું તેરમું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત થયું. ॥

• • •

અધિકાર-૧૪ : ઋતુ પરિમાણ

उक्तं त्रयोदशं प्राभृतं, संप्रति सूर्यचन्द्रर्त्तुपरिमाण प्रतिपादकं चतुर्दशं प्राभृतं वक्तुकामस्तदुपक्षेपमाह–

एत्तो उउपरिमाणं वोच्छामि अहाणुपुव्वीए ॥ २६० ॥

'अतः' मण्डलेषु नक्षत्रसूर्यशशिनां प्रतिमुहूर्त्तं गतिपरिमाणप्रतिपादनाद्नन्तरम् 'ऋतुपरिमाणं' सूर्यर्त्तुपरिमाणं चन्द्रर्त्तुपरिमाणं च 'यथानुपूर्व्या क्रमेण वक्ष्यामि ॥ २६० ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयितुकामः प्रथमतः सूर्यर्त्तुपरिमाणं प्रतिपादयति–

તેરમું પ્રાભૃત જણાવીને હવે, સૂર્ય-ચંદ્રની ઋતુનું પરિમાણ બતાવતું ચૌદમું પ્રાભૃત જણાવે છે-

ગાથાર્થ : હવે, પછી આનુપૂર્વી પ્રમાણે ઋતુનું પરિમાણ કહીશું. ॥ ૨૬૦ ॥

મંડલોમાં નક્ષત્ર - સૂર્ય-ચંદ્રની પ્રતિમુહૂર્ત ગતિનું પ્રતિપાદન કરીને સૂર્યઋતુ પરિમાણ અને ચંદ્રઋતુ પરિમાણ અનુક્રમે જણાવીશું. ॥ ૨૬૦ ॥

सूर्यऋतु परिमाणः

बे आइच्चा मासा एकट्ठी ते भवंतऽहोरत्ता ।
एयं उउपरिमाणं अवगयमाणा जिणा बिंति ॥ २६१ ॥

यौ द्वौ '**आदित्यमासौ**' सूर्यमासौ यावहोरात्रिपरिगणनया एकषष्टिरहोरात्रा भवन्ति, तथाहि-सूर्यस्य मासस्त्रिंशदहोरात्राः एकस्य चाहोरात्रस्य चार्द्धं, ततो द्वौ सूर्यमासावेकषष्टिरहोरात्रा भवन्ति, '**एतत्**' एतावत् ऋतोः-सूर्यर्त्तोः परिमाणम् 'अपगतमाना' मानग्रहणमुपलक्षणम् अपगतसकलक्रोधमानादिवर्गा जिनाः- तीर्थकृतो ब्रुवते ॥ २६१ ॥ साम्प्रतमीप्सितसूर्यर्त्वानयने करणमभिधित्सुराह–

गाथार्थ : બે સૂર્ય માસો તે ૬૧ અહોરાત્રો હોય છે. આ ઋતુ પરિમાણ દૂર થયેલા માનવાળા જિનેશ્વરો કહે છે. ॥ ૨૬૧ ॥

टीकार्थ : જે બે સૂર્યમાસો છે તે અહોરાત્રની ગણતરીથી ૬૧ અહોરાત્ર થાય છે. તે આ રીતે સૂર્યમાસના અહોરાત્રો ૩૦$\frac{1}{2}$ હોય છે એટલે બે માસના ઉક્ત અહોરાત્રો થાય આટલું સૂર્ય ઋતુનું પરિમાણ અપગત ક્રોધમાનાદિ સકલ કષાયવાળા જિન-તીર્થંકરો કહે છે. ॥ ૨૬૧ ॥

હવે, ઇચ્છિત સૂર્યઋતુ લાવવા માટે કરણ બતાવે છે.

सूरउउस्साऽऽणयणे पव्वं पन्नरससंगुणं नियमा ।
तिहिसंखित्तं संतं बावट्ठीभागपरिहीणं ॥ २६२ ॥

दुगुणेगट्ठीएँ[1] जुयं बावीससएण भाइए नियमा ।
जं लद्धं तस्स पुणो छहि हिय सेसं उऊ होइ ॥ २६३ ॥

सेसाणं अंसाणं बेहिं उ भागेहिं तेसिं जं लद्धं ।
ते दिवसा नायव्वा होंति पबत्तस्स य उडुस्स ॥ २६४ ॥

'**सूर्यस्य**' સૂર્યસમ્બન્ધિન ઋતોરાનયને '**पर्व**' પર્વસંખ્યાનં નિયમાત્પંચદશગુણં કર્ત્તવ્યં, પર્વણાં પંચદશતિથ્યાત્મકત્વાત્, ઇયમત્ર ભાવના-યદ્યપીહ ઋતવ આષાઢાદિપ્રભવાસ્તથાઽપિ યુગં પ્રવર્ત્તતે શ્રાવણબહુલપક્ષે પ્રતિપદ આરભ્ય તતો યુગાદિત આરભ્ય પ્રવૃત્તાનિ યાનિ પર્વાણિ તત્સંખ્યા પંચદશગુણા ક્રિયતે, કૃત્વા ચ પર્વણામુપરિ યા વિવક્ષિતં દિનમભિવ્યાપ્ય તિથયસ્તાસ્તત્ર સંક્ષિપ્યન્તે, પ્રક્ષિપ્યન્ત ઇત્યર્થઃ, તતઃ '**बावट्ठीभागपरिहीणं**'તિ પ્રત્યહોરાત્રમેકૈકેન દ્વાષષ્ટિભાગેન પરિહીયમાનેન યે નિષ્પન્ના અવમરાત્રાસ્તેઽપ્યુપચારાદ્ દ્વાષષ્ટિભાગાસ્તૈઃ પરિહીનં પર્વસંખ્યાનં કર્ત્તવ્યં, તતઃ '**दुगुण**'ત્તિ દ્વાભ્યાં ગુણ્યતે, ગુણયિત્વા ચૈકષષ્ટ્યા યુતં ક્રિયતે, તતો દ્વાવિંશેન શતેન ભાજિતે સતિ યલ્લબ્ધં તસ્ય ષડ્ભિર્ભાગે હૃતે યચ્છેષં સ ઋતુરનન્તરાતીતો ભવતિ, યેઽપિ ચાંશાઃ શેષા ઉદ્ધરિતાસ્તેષાં દ્વાભ્યાં ભાગે હૃતે

---

१. २६३-४ गाथायुगल स्थाने जे० खं० आदर्शयोरेवं स्वरूपं गाथायुगलं वर्त्तते - 'एगट्ठीय विभत्ते तम्मि य लद्धम्मि रूवमादेज्जा । जति लद्धं हवति समं निरंसगो नत्थि दायव्वो । लद्धस्स तु छहि भागो जं सेसं सो उडू तु नायव्वो । उडूपरिवाडी य इमा नायव्वा आणुपुव्वीए इति म.वि. पृ. ६ टिप्पणे ॥

यल्लब्धं ते दिवसाः प्रवर्त्तमानस्य ऋतोर्ज्ञातव्याः, एष करणगाथाऽक्षरार्थः सम्प्रति करणभावना क्रियते-तत्र युगे प्रथमे दीपोत्सवे केनापि पुष्टं-कः सूर्यर्त्तुरनन्तरमतीतः ? को वा सम्प्रति वर्त्तते ? तत्र युगादितः सप्त पर्वाण्यत्तिक्रान्तानीति सप्त ध्रियन्ते, तानि पंचदशभिर्गुण्यंते, जातं पंचोत्तरं शतं, एतावति च काले द्वाववमरात्रावभूतामिति द्वौ ततः पात्येते स्थितं पश्चात् त्र्युत्तरं शतं १०३, तद् द्वाभ्यां गुण्यते, जाते द्वे शते षडुत्तरे २०६, तत्रैकषष्टिः प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते सप्तषष्ट्याधिके २६७, तयोर्द्वाविंशेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धौ द्वौ, तौ षड्भिर्भागं न सहत इति न तयोः षड्भिर्भागहारः, शेषास्त्वंशा उद्धरन्ति त्रयोविंशतिः, तेषामर्द्धे जाता एकादश अर्द्धं च, सूर्यर्त्तुश्चाषाढादिस्तत आगतं द्वावृतू अतिक्रान्तौ, तृतीयश्च ऋतुः सम्प्रति प्रवर्त्तते, तस्य च प्रवर्त्तमानस्यैकादश दिवसा अतिक्रान्ता द्वादशो वर्त्तते इति । तथा युगे प्रथमायामक्षयतृतीयायां केनापि पृष्टं-के ऋतवः पूर्वमतिक्रान्ताः ? को वा सम्प्रति वर्त्तते ? तत्राक्षयतृतीयायाः प्रथमायाः प्राग् युगस्यादित आरभ्य पर्वाण्यतिक्रान्तान्येकोनविंशतिः, तत एकोनविंशतिं धृत्वा पंचदशभिर्गुण्यते, जाते द्वे शते पंचाशीत्यधिके २८५, अक्षयतृतीयायां किल पृष्टमिति पर्वणामुपरितन्यस्तिस्रस्तिथयः प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते अष्टाशीत्यधिके २८८, एतावति च कालेऽवमरात्राः पंच भवन्ति इति पंच ततः पात्यन्ते, जाते द्वे शते त्र्यशीत्यधिके २८३, ते द्वाभ्यां गुण्येते, जातानि पंच शतानि षट्षष्ट्यधिकानि ५६६, तान्येकषष्टिसहितानि क्रियन्ते, जातानि षट् शतानि सप्तविंशत्यधिकानि ६२७, तेषां द्वाविंशेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाः पंच, पश्चादुद्धरन्ति सप्तदश, तेषामर्द्धे लब्धाः सार्द्धा अष्टौ, आगतं-पंच ऋतवोऽतिक्रान्ताः, षष्ठस्य च ऋतोः प्रवर्त्तमानस्याष्टौ दिवसा गता नवमो वर्त्तते । तथा युगे द्वितीये दीपोत्सवे केनापि पुष्टं-कियन्त ऋतवोऽतिक्रान्ताः ? को वा सम्प्रति वर्त्तते ? तत्रैतावति काले पर्वाण्यतिक्रान्तानि एकत्रिंशत्, तानि पंचदशभिर्गुण्यन्ते, जातानि चत्वारि शतानि पंचषष्ट्यधिकानि ४६५, अवमरात्राश्चैतावति व्यत्यक्रामन्नष्टौ, ततोऽष्टौ पात्यन्ते, स्थितानि शेषाणि चत्वारि शतानि सप्तपंचाशदधिकानि ४५७, तानि द्विगुणीक्रियन्ते, जातानि नव शतानि चतुर्दशोत्तराणि ९१४, तेष्वेकषष्टिभागप्रक्षेपे जातानि नव शतानि पंचसप्तत्यधिकानि ९७५, तेषां द्वाविंशेन शतेन भागहरणं, लब्धाः सप्त, उपरिष्टादंशा उद्धरन्ति एकविंशं शतं, तस्य द्वाभ्यां भागे ह्रते लब्धाः षष्टिः सार्द्धा, सप्तानां च ऋतुनां षड्भिर्भागे ह्रते लब्ध एकः, एक उपरिष्टात्तिष्ठति,

आगतमेकः संवत्सरोऽतिक्रान्तः, एकस्य च संवत्सरस्योपरि प्रथम ऋतुः प्रावृड्नामाऽतिगतो, द्वितीयस्य च षष्टिर्दिनान्यतिक्रान्तान्येकषष्टितमं प्रवर्त्तत इति, एवमन्यत्रापि भावना कार्या ॥ २६२-२६४ ॥ साम्प्रतममूनामृतूनां नामान्याह–

गाथार्थ : सूर्य ऋतु लाववा माटे पर्वने नियमा पंदरगणुं, तिथि संयुक्त तथा बासठीया भाग (अवमरात्र) परिहीन करवुं. द्विगुण करी ६१थी युक्त करी १२२थी नियमा भाग करता जे प्राप्त थयुं तेने फरीथी ६थी भाग करतां जे शेष वधे ते ऋतु होय छे. शेष अंशोने २थी भाग करतां जेटलुं वध्युं ते प्रवर्तमान ऋतुना दिवसो जाणवा. ॥ २६२-२६४ ॥

टीकार्थ : सूर्य संबंधि ऋतु लाववा माटे पर्वसंख्याने नियमा पंदरगणी करवी. अर्थात् जे पण अहीं अषाढादि प्रभवा-शरू थती ऋतुओ छे छतां पण युग श्रावण मासना कृष्णपक्षमां शरू थाय छे ते पण प्रतिपद (एकम)थी तेथी युगनी शरूआतथी मांडीने प्रवृत्त थयेला जे पर्वो छे तेनी संख्याने पंदरगणी करवी अने करीने पर्वोना उपर जे विवक्षित दिवसने व्याप्त थईने तिथिओ रहेली छे ते तेमां उमेरवी त्यारबाद तेमांथी प्रति अहोरात्र $\frac{१}{६२}$ भागथी परिहीयमान करतां जे अवमरात्रो थयेला छे ते पण उपचारथी $\frac{१}{६२}$ भाग छे तेनाथी परिहीन पर्वसंख्या करवी. पछी एने २थी गुणवुं अने गुणीने एमां ६१ उमेरवा, ते पछी १२२थी भाग करतां जे आव्युं तेनो ६थी भाग करतां जे शेष बच्युं ते 'ऋतु' छेल्लो पसार थयेलो होय छे अने जे पण अंशो शेष रह्या तेनो २थी भाग करता जे प्राप्त थयुं ते प्रवर्तमान ऋतुना दिवसो जाणवा. आ करणगाथा माटे अक्षरार्थ छे.

करणविधिनी भावना-

प्र. युगमां प्रथम दिवाळीना दिवसे कोईए पूछ्युं - सूर्यनो छेल्लो कयो ऋतु पसार थयो छे ? अथवा अत्यारे कयो चाली रह्यो छे ?

उ. युगनी शरूआतथी ७ पर्वो पसार थया छे तेने धारवा ते पंदरगुणा करतां १०५ थया एटला समयमां २ अवमरात्रो थया ते बाद करतां १०३ तेने २थी गुणतां २०६ तेमां ६१ उमेरतां २६७ तेनो १२२थी भाग करतां २ ओव्या. तेनो ६ वडे

ભાગ થઈ શકતો નથી. શેષ અંશો ૨૩ વધ્યા તેના અડધા કરતાં ૧૧$\frac{૧}{૨}$ થયા સૂર્યઋતુ અષાઢથી છે તેથી ૨ ઋતુ પસાર થઈ તથા વર્તમાનમાં ત્રીજી ઋતુ ચાલે છે તેના ૧૧ દિવસો પસાર થઈ ગયા છે અને ૧૨મો દિવસ અત્યારે પ્રવર્તમાન છે.

પ્ર. તથા યુગમાં પ્રથમ અક્ષય તૃતીયાના દિવસે કોઈ પૂછે કે કેટલા ઋતુઓ પસાર થઈ ગયા ? તથા વર્તમાનમાં કયો ઋતુ ચાલી રહ્યો છે ?

ઉ. પ્રથમ અક્ષય તૃતીયાના પહેલા યુગના આરંભથી માંડીને ૧૯ પર્વો પસાર થયા છે તેને ૧૫થી ગુણતાં ૨૮૫ થયા તથા અક્ષય તૃતીયાએ પૂછાયું છે એટલે ૩ તિથિઓ ઉમેરતાં ૨૮૮ એટલા સમયમાં ૫ અવમરાત્રો થાય છે. એ બાદ કરતાં ૨૮૮ - ૫ = ૨૮૩ તેને બમણા કરતાં ૫૬૬ થયા તેમાં ૬૧ ઉમેરતાં ૬૨૭ થયા. તેનો ૧૨૨થી ભાગ કરતાં ૫ આવ્યા. પાછળ ૧૭ વધ્યા તેના અડધા કરતાં ૮$\frac{૧}{૨}$ થયા જે પરિણામ આવ્યું તે - ૫ ઋતુઓ પસાર થઈ તથા છઠ્ઠી ઋતુના પણ ૮ દિવસ પસાર થયા અને અત્યારે નવમો દિવસ પ્રવર્તમાન છે.

પ્ર. યુગમાં બીજી દિવાળીએ કોઈએ પૂછ્યું કેટલી ઋતુઓ પસાર થઈ ? વર્તમાનમાં કઈ ઋતુ પ્રવર્તે છે ?

ઉ. એટલા કાળમાં ૩૧ પર્વો પસાર થયા છે તેને ૧૫ વડે ગુણતાં ૪૬૫ થયા તથા આટલા સમયમાં ૮ અવમરાત્રો થયા તે બાદ કરતાં ૪૫૭ થયા તેના બમણા કરતાં ૯૧૪ થયા તથા તેમાં ૬૧ ઉમેરતાં ૯૭૫ થયા. તેનો ૧૨૨થી ભાગ કરતાં ૭ આવ્યા. ઉપર ૧૨૧ અંશો વધ્યા તેનો ૨થી ભાગ કરતાં ૬૦$\frac{૧}{૨}$ થયા સાત ઋતુઓનો ૬થી ભાગ કરતાં ૧ આવ્યો. તથા ઉપર ૧ બચ્યો, **પરિણામ :** ૧ સંવત્સર પસાર થયું તેના ઉપર ૧ ઋતુ વર્ષા નામનો ગયો તથા બીજા ઋતુના ૬૦ દિવસો પસાર થયા તથા અત્યારે ૬૧મો દિવસ ચાલુ છે એમ અન્યત્ર પણ ભાવના કરવી. ॥ ૨૬૨-૨૬૪ ॥

ઋતુઓનાં નામો

पाउस वासारत्तो सरओ हेमंत वसंत गिम्हा य ।
एए खलु छप्पि उऊ जिणवरदिट्ठा मए सिट्ठा ॥ २६५ ॥

प्रथम ऋतुः प्रावृड्नामा द्वितीयो वर्षारात्रस्तृतीयः शरत् चतुर्थो हेमन्तः पंचमो वसन्तः षष्ठो ग्रीष्मः, एते षडपि ऋतव एवंनामानो **'जिनवरदृष्टाः'** सर्वज्ञदृष्टा मया **'शिष्टाः'** कथिताः ॥२६५॥ सम्प्रतमेतेषामृतूनां मध्ये क ऋतुः कस्यां तिथौ समाप्तिमुपयातीति परस्य प्रश्नावकाशमाशंक्य तत्परिज्ञानाय करणमाह–

ગાથાર્થ : પ્રાવૃષ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, વસંત તથા ગ્રીષ્મ ખરેખર આ છ એ ઋતુઓ જિનેશ્વર ભગવંતોએ જોયેલી મેં કહી છે. ॥२६५॥

टीकार्थ : પ્રથમ ઋતુ પ્રાવૃટ્ નામનો, બીજો વર્ષારાત્ર, ત્રીજો શરદ, ચોથો હેમંત, પાંચમો વસંત તથા છઠ્ઠો ગ્રીષ્મ, આ છએ ઋતુઓ જિનેશ્વર - સર્વજ્ઞોએ જોયેલી મેં કહી છે. ॥ २६५ ॥

હવે આ ઋતુઓમાંથી કયો ઋતુ કઈ તિથિએ સમાપ્ત થાય છે એવા પર(શિષ્ય)ના પ્રશ્નાવકાશની શંકા કરીને તેના પરિજ્ઞાન માટે કરણ બતાવે છે-

इच्छाउऊ बिगुणिओ रूवोणो बिगुणिओ उ पव्वाणि ।
तस्सऽऽद्धं होइ तिही जत्थ समत्ता उऊ तीसं ॥ २६६ ॥

यस्मिन् ऋतौ ज्ञातुमिच्छा स ऋतुर्ध्रियते, तत्संख्या ध्रियते इत्यर्थः ततः स द्विगुणितः क्रियते, द्वाभ्यां गुण्यत इतियावत्, द्विगुणितः सन् रूपोनः क्रियते, ततः पुनरपि स द्वाभ्यां गुण्यते, गुणयित्वा च प्रतिराश्यते, द्विगुणितश्च सन् यावान् भवति तावन्ति पर्वाणि द्रष्टव्यानि, तस्य च द्विगुणीकृतस्य प्रतिराशितस्यार्द्धं क्रियते, तच्चार्द्धं यावद् भवति तावत्यास्तिथयः प्रतिपत्तव्याः, यासु युगभाविनस्त्रिंशदपि ऋतवः समाप्ताः-समाप्तिमैयरुरिति करणगाथाक्षरार्थः, सम्प्रति करणभावना विधीयते-किल प्रथम ऋतुर्ज्ञातुमिष्टो, यथा युगे कस्यां तिथौ प्रथमः प्रावृड्लक्षण ऋतुः समाप्तिमुपयातीति, तत्रैकको ध्रियते, स द्वाभ्यां गुण्यते, जाते द्वे रूपे, ते रूपोने क्रियते, जात एकः, एवं स भूयोऽपि द्वाभ्यां गुण्यते, जाते द्वे रूपे, ते प्रतिराश्येते, तयोरर्द्धे जातमेकं रूपमागतं युगादौ द्वे पर्वणी अतिक्रम्य प्रथमायां तिथौ प्रतिपदि प्रथमः प्रावृड्नामा ऋतुः समाप्तिमगमत् । तथा द्वितीये ऋतौ ज्ञातुमिच्छेति द्वौ स्थापितौ, तयोर्द्वाभ्यां गुणने जाताश्चत्वारस्ते रूपोनाः क्रियन्ते जातास्त्रयस्ते भूयो द्वाभ्यां गुण्यन्ते जाताः षट् ते प्रतिराश्यन्ते, प्रतिराशितानां चार्द्धं क्रियते, जातास्त्रयः, आगतं युगादितः षट्पर्वाण्यतिक्रम्य तृतीयायां तिथौ द्वितीय ऋतुः समाप्तिमुपागमत्, तथा तृतीये ऋतौ ज्ञातुमिच्छेति त्रयो

ध्रियन्ते, द्वाभ्यां गुण्यन्ते जाताः षट्, ते रूपोनाः कृताः सन्तो जाताः पंच, ते भूयो द्विगुण्यन्ते, जाता दश, ते प्रतिराश्यन्ते, प्रतिराशितानां चार्द्धे लब्धाः पंच, आगतं-युगादित आरभ्य दश पर्वाण्यतिक्रम्य पंचम्यां तिथौ तृतीय ऋतुः समाप्तिमियाय, तथा षष्ठे ऋतौ ज्ञातुमिच्छेति, षट् स्थाप्यन्ते, ते द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जाता द्वादश, ते रूपोनाः सन्तो जाता एकादश, ते द्विगुण्यन्ते, जाता द्वाविंशतिः, सा प्रतिराश्यते, प्रतिराशितायाश्चार्द्धं क्रियते, जाता एकादश, आगतं युगादितो द्वाविंशतिं पर्वाण्यतिक्रम्यैकादश्यां तिथौ षष्ठः ऋतुः समाप्नोति तथा युगे नवमऋतौ ज्ञातुमिच्छेति ततो नव स्थाप्यन्ते, ते द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जाता अष्टादश, ते रूपोनाः क्रियन्ते, जाताः सप्तदश, ते भूयो द्विगुण्यन्ते, जाताश्चतुस्त्रिंशत्, सा प्रतिराश्यते, प्रतिराश्य च तस्या अर्द्धं क्रियते, जाताः सप्तदश, आगतं युगादितश्चतुस्त्रिंशत्पर्वाण्यतिक्रम्य द्वितीये संवत्सरे पौषमासे शुक्लपक्षे द्वितीयस्यां तिथौ नवम ऋतुः परि समाप्तिं गच्छति, तथा त्रिंशत्तमे ऋतौ जिज्ञासेति त्रिंशद्द्विगुण्यते, सा द्विगुण्यते, जाता षष्टिः, सा रूपोना क्रियते, जाता एकोनषष्टिः, सा भूयो द्वाभ्यां गुण्यते, जातमष्टादशोत्तरं शतं, तत् प्रतिराश्यते, प्रतिराश्य च तस्यार्द्धं क्रियते, जाता एकोनषष्टिः, आगतं युगादितोऽष्टादशोत्तरं पर्वशतमतिक्रम्यैकोनषष्टितमायां तिथौ, किमुक्तं भवति ? - पंचमे संवत्सरे प्रथमे आषाढमासे शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां त्रिंशत्तम ऋतुः समाप्तिमुपायासीत्, व्यवहारतः प्रथमाषाढपर्यन्त इत्यर्थः ॥ २६६ ॥ सम्प्रति वर्षाकालशीतकालग्रीष्मकालेषु चतुर्मासप्रमाणेषु यस्मिन् पर्वणि कर्म्ममासापेक्षयाऽधिकोऽहोरात्रः सूर्यर्त्तुपरिसमाप्तौ भवति तत् प्रतिपादयन्नाह-

गाथार्थ : ઇચ્છા ઋતુ દ્વિગુણિત, રૂપહીન, દ્વિ ગુણિત જેટલો થાય તેટલા પર્વો જાણવા તેનાથી અડધી તિથિ હોય છે. જ્યાં ત્રીશે ઋતુઓ સમાપ્ત થાય છે. ॥ २६६ ॥

જે ઋતુના વિષયમાં જાણવાની ઇચ્છા છે, તે સંખ્યા ધારવી, તેને બેવડાવવી, પછી એમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરવું, ફરી પાછી બેવડાવવું. ગુણીને પ્રતિરાશિ કરવી. બેવડાવતે છતે જેટલા આવે તેટલા પર્વો જાણવા. તે દ્વિગુણિત પ્રતિરાશિતના અર્થાત્ બેવડાવીને જે આગળ પ્રતિરાશિ કરેલી છે તેના અડધા કરવા, તે અડધું જેટલું થાય છે તેટલી તિથિઓ જાણવી. જેમાં યુગમાં થનારા ત્રીસે ઋતુઓ સમાપ્ત થાય છે એ કરણગાથાના અક્ષરાર્થ છે હવે, કરણભાવના કરીએ છીએ - ત્યાં પ્રથમ ઋતુ જાણવી છે જેમકે યુગમાં કઈ તિથિએ પ્રાવૃટ્ રૂપ પ્રથમ ઋતુ સમાપ્ત થાય છે ત્યાં ૧ ધારવો તેને ૨થી ગુણતાં ૨ રૂપ થયા તેમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરવું. એક આવ્યો, ફરી ૨થી ગુણતાં ૨

આવ્યા તે પ્રતિરાશિ કરવા. તેના અડધા કરતાં ૧ આવ્યો. યુગની આદિમાં ૨ પર્વો પસાર થઈને એકમ તિથિમાં પ્રથમ પ્રાવૃટ્ નામનો ઋતુ સમાપ્ત થયો.

તથા ૨જો ઋતુ જાણવો છે એટલે ૨ સ્થાપ્યા તેને બમણા કરતાં ૪ થયા તેમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરતા ૩ આવ્યા. તેને પાછા બેવડાવ્યા એટલે ૬ થયા એનો પ્રતિરાશિ કર્યો. હવે એ ૬ના અડધા કરતાં ૩ આવ્યા અર્થાત્ યુગની આદિથી ૬ પર્વો પસાર કરીને ત્રીજ તિથિમાં બીજી ઋતુ સમાપ્ત થઈ તથા ત્રીજી ઋતુ જાણવા ત્રણ ધારવા તેના બમણા કરતા ૬ આવ્યા એને ૧ રૂપ ઓછું કરતાં ૫ રહ્યા. તેના બમણાં ૧૦ આવ્યા આનો પ્રતિરાશિ કરવો. પ્રતિરાશિના અડધા કરતાં ૫ આવ્યા. અર્થાત્ યુગની આદિથી માંડીને ૧૦ પર્વો પસાર કરીને ૫મી તિથિએ ત્રીજો ઋતુ સમાપ્ત થયો.

તથા છઠ્ઠો ઋતુ જાણવા ૬ સ્થાપવા તેના બમણા ૧૨ થયા. તેમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરતા ૧૧ થયા એના બમણા કરતાં ૨૨ થયા. એને પ્રતિરાશિ કરવો. પ્રતિરાશિના અડધા કરતાં ૧૧ આવ્યા. અર્થાત્ યુગની આદિથી ૨૨ પર્વો પસાર થયા પછી ૧૧મી તિથિએ છઠ્ઠો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે.

તથા યુગમાં ૯મો ઋતુ જાણવા માટે ૯ ધારવા તેના બમણા ૧૮ થયા. તેમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરતા ૧૭ થયા. તેના બમણા કરતાં ૩૪ થયા. એનો પ્રતિરાશિ કરવો. પ્રતિરાશિના અડધા કરતા ૧૭ આવ્યા. અર્થાત્ યુગની આદિથી ૩૪ પર્વો પસાર કરીને બીજા સંવત્સરમાં પોષ મહિનામાં શુક્લપક્ષે બીજતિથિએ નવમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. (પ્રતિ રાશિના અડધા કરતાં જે ૧૭ શેષ થયા તેમાંથી પણ એક પર્વ બાદ થઈ જાય છે તે પર્વ પોષ કૃષ્ણ પક્ષ થાય છે તેના પછી જે ૨ વધ્યા તે પોષ માસની શુક્લ પક્ષની બીજ તિથિ થાય છે.)

તથા ત્રીસમી ઋતુ જાણવાની ઇચ્છા છે એટલે ૩૦ ધારવા તેના બમણા ૬૦ થયા. એમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરતા ૫૯ એના બમણા કરતાં ૧૧૮ થયા. આ પ્રતિરાશિ થયો. પર્વ સંખ્યા ૧૧૮ આવી. પ્રતિરાશિના અડધા કરતાં ૫૯ થયા. અર્થાત્ યુગની આદિથી ૧૧૮ પર્વો પસાર કરીને ૫૯મી તિથિમાં અર્થાત્ પાંચમા સંવત્સરમાં પ્રથમ અષાઢ માસે શુક્લપક્ષમાં ૧૪ તિથિમાં ત્રીસમો ઋતુ સમાપ્ત થયો. અહીં ૧૧૮ પર્વ પછી ૫૯મી તિથિની અપેક્ષાએ ૩ પર્વ શુદ્ધ નીકળે છે અને શેષ ૪થા પર્વની ૧૪ તિથિઓ રહે છે. વળી પાંચમું સંવત્સર શ્રાવણના કૃષ્ણ પક્ષની ૧ થી શરૂ થાય છે એટલે

બીજા આષાઢનો શુક્લ પક્ષ એ યુગનો અંતિમ (૧૨૨મો) પર્વ છે તથા ૧૧૮ પર્વ પછી બીજા ૫૯ તિથિમાંથી નીકળેલા ૩ પર્વો પસાર થયા છે તેને ઉમેરતાં ૧૨૧ પર્વ થયા અને અંતિમ પર્વની ૧૪મી તિથિએ ઋતુ સમાપ્ત થાય છે તે બીજા અષાઢનો શુક્લ પર્વ છે છતાં, વ્યવહારથી પ્રથમ અષાઢ સુધીમાં. એમ કહ્યું છે કારણ કે ત્યાં અધિક અષાઢ માસ આવે છે. ॥ ૨૬૬ ॥

હવે વર્ષાકાળ, શીતકાળ, ગ્રીષ્મકાળરૂપ ચાતુર્માસ પ્રમાણમાં જે પર્વમાં કર્મમાસની અપેક્ષાએ અધિક અહોરાત્ર સૂર્ય ઋતુની પરિસમાપ્તિમાં થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે-

तइयंमि उ कायव्वं अतिरत्तं सत्तमे उ पव्वंमि ।
वासहिमगिम्हकाले चाउम्मासे विहीयंते ॥ २६७ ॥

वर्षाहिमग्रीष्मकालेषु प्रत्येकं '**चतुर्मासेषु**' चतुर्मासप्रमाणेषु पृथग् '**अतिरात्राः**' अधिका अहोरात्रा विधीयते, तद्यथा-एकस्तृतीये पर्वण्यपरः सप्तमे पर्वणि, इयमत्र भावना-सूर्यर्त्तुर्चिंतायां कर्ममासापेक्षया वर्षाकाले श्रावणादौ तृतीये पर्वणि गते एकोऽधिकोऽहोरात्रो, द्वितीयः सप्तमे पर्वणि, हेमन्तकालेऽपि एकस्तृतीये पर्वणि द्वितीयः सप्तमे, ग्रीष्मकालेऽपि एकस्तृतीये पर्वणि द्वितीयः सप्तमे ॥ २६७ ॥ अत्राह-पूर्वं पर्वावमरात्रसहितमुक्तमिदानीं त्वधिकरात्रोपेतमिति किमत्र कारणम् ? अत आह-

उउसहियं अतिरत्तं जुगसहियं होइ ओमरत्तं तु ।
रविसहियं अइरत्तं ससिसहियं ओमरत्तं तु ॥ २६८ ॥

इह यदि पर्व ऋतुसहितं-सूर्यर्तुसहितं विवक्ष्यते तदा विवक्षितं तृतीयादिकं वर्षाकालदिसम्बन्धि '**अतिरात्रम्**' अधिकरात्रं, सूर्यर्त्तुपरिसमाप्तिचिन्तायां तस्मिन् विवक्षिते तृतीयादौ पर्वणि कर्ममासापेक्षयाऽधिकोऽहोरात्रो भवति, तथाहि-कर्म्ममासस्त्रिंशता दिनैः, सूर्यमासस्त्रिंशता सार्धेन, मासद्वयात्मकश्च ऋतुः, ततः सूर्यर्त्तुपरिसमाप्तौ कर्ममासापेक्षया-ऽधिकोऽहोरात्रो भवतीति, तथा युगं चन्द्रचन्द्राभिवर्द्धितचन्द्राभिवर्द्धितरूपं संवत्सरपंच-कालकं, ते च पंचापि संवत्सराश्चन्द्रमासापेक्षया, ततो यदि '**पर्व युगसहितं**' चन्द्रमासोपेतं विवक्ष्यते तदा विवक्षितं पर्व तृतीयादिकं वर्षाकालदिसम्बन्धि अवमरात्रोपेतं भवति, कर्ममासापेक्षया तस्मिन् तस्मिन् तृतीयादौ पर्वणि नियमादेकोऽहोरात्रः पततीति भावः,

एतदेवाह-'**रविसहिय**' मित्यादि, रविसहितमतिरात्रं, किमुक्तं भवति ? रविमासनिष्पद्यमानर्त्तुचिन्तायां तस्मिन् तृतीयादौ वर्षाकालदिसम्बन्धिनि पर्वणि तत्तत्सूर्यर्त्तुपरिसमाप्तौ कर्ममासापेक्षया एकैकोऽधिकोऽहोरात्रः प्राप्यत इति, शशिसहितमवमरात्रं, चन्द्रनिष्पादितास्तिथीरधिकृत्य कर्ममासापेक्षया विवक्षितं तृतीयादिपर्व हीनरात्रं भवतीत्यर्थः ॥ २६८ ॥ सम्प्रति येषु मासेषु सूर्यर्त्तुपरिसमाप्तिचिन्तायां पूर्वपूर्वसूर्यर्त्तुगततिथ्यपेक्षयाऽधिकोऽहोरात्रः परिवर्द्धते तान् प्रतिपादयति-

आसाढवहुलपक्खे मद्दवए कत्तिए य पोसे य ।
फग्गुणवेसाहेसु य अइरत्तं होइ बोद्धव्वं ॥ २६८ ॥

आषाढबहुलपक्षे तथा भाद्रपदे मासे बहुलपक्षे एवं कार्त्तिक पौषे फाल्गुने वैशाखे वाऽतिरात्रं बोद्धव्यं, पूर्वपूर्वसूर्यर्त्तुगततिथ्यपेक्षया एतेषु षट्सु मासेष्वधिकोऽहोरात्रो ज्ञातव्यो, न शेषेषु मासेषु, ॥ २६८ अ ॥ एतदेव सविशेषमाह-

एक्कंतरिया मासा तिही य जासु तु ऊऊ समप्पंति ।
आसाढाई मासा भद्दवयाई तिही सव्वा ॥ २६९ ॥

इह सूर्यर्त्तुचिन्तायां मासा आषाढादयो द्रष्टव्याः, आषाढमासादारभ्य ऋतूनां प्रथमतः प्रवर्त्तमानत्वात्, तिथयः सर्वा अपि भाद्रपदाद्याः, भाद्रपदादिषु मासेषु प्रथमादीनामृतूनां परिसमाप्तत्वात्, तत्र येषु मासेषु यासु वा तिथिषु 'ऋतवः' प्रावृडादयः सूर्यसत्काः परिसमाप्नुवन्ति ते आषाढादयो मासाः ताश्च तिथयो 'भाद्रपदाद्याः' भाद्रपदादिमासानुगताः सर्वा अप्येकान्तरिता वेदितव्याः, तथाहि-प्रथम ऋतुर्भाद्रपदे मासे समाप्तिमुपैति, तत एकं मासमश्वयुगलक्षणमपान्तराले मुक्त्वा कार्त्तिके मासे द्वितीय ऋतुः परिसमाप्तिमियर्त्ति, एवं तृतीयः पौषमासे चतुर्थः फाल्गुने पंचमो वैशाखे षष्ठ आषाढे, एवं शेषा अपि ऋतवः षट्सु मासेष्वेकान्तरेषु व्यवहारतः परिसमाप्तिमाप्नुवन्ति, न शेषेषु मासेषु, तथा प्रथम ऋतुः प्रतिपदि समाप्तिमेति, द्वितीयः तृतीयायां तृतीयः पंचम्यां चतुर्थः सप्तम्यां पंचमो नवम्यां षष्ठ एकादश्यां सप्तमस्त्रयोदश्यां अष्टमः पंचदश्यां, एते सर्वेऽपि ऋतवो बहुलपक्षे, ततो नवम ऋतुः शुक्लपक्षे द्वितीयायां दशमश्चतुर्थ्यां एकादशः षष्ट्यां द्वादशोऽष्टम्यां त्रयोदशो दशम्यां चतुर्दशो द्वादश्यां पंचदश चतुर्दश्यां, एते सप्त ऋतवः शुक्लपक्षे, एते कृष्णशुक्लपक्षभाविनः पंचदशापि ऋतवो युगस्यार्द्धे भवन्ति, तत उक्तक्रमेणैव शेषा अपि

पंचदश ऋतवो द्वितीये युगस्यार्द्धे भवन्ति, तद्यथा-षोडश ऋतुर्बहुलपक्षे प्रतिपदि सप्तदशस्तृतीयायामष्टादशः पंचम्यामेकोनविंशतितमः सप्तम्यां विंशतितमो नवम्यामेकविंशतितम एकादश्यां द्वाविंशतितमस्त्रयोदश्यां त्रयोविंशतितमः पंचदश्याम्, एते षोडशादयस्त्रयोविंशतिपर्यन्ता अष्टौ बहुलपक्षे, ततः शुक्लपक्षे द्वितीयायां चतुर्विंशतितमः, पंचविंशतितमश्चतुर्थ्यां षड्विंशतितमः षष्ठ्यां सप्तविंशतितमोऽष्टम्यामष्टाविंशतितमो दशम्यामेकोनत्रिंशत्तमो द्वादश्यां त्रिंशत्तमश्चतुर्दश्यां, एवमेते सर्वेऽपि ऋतवो युगे मासेष्वेकान्तरितेषु तिथिष्वपि चैकान्तरितासु भवन्ति ॥ २६९ ॥ साम्प्रतमेतेषु ऋतुषु चन्द्रनक्षत्रयोगं सूर्यनक्षत्रयोगं च प्रतिपिपादयिषुस्तद्विषयं करणमाह-

ગાથાર્થ : વર્ષા, હિમ, ગ્રીષ્મકાળના પ્રત્યેક ચાતુર્માસોમાં ત્રીજા અને સાતમા પર્વમાં અતિરાત્રો કરાય છે. ॥ २६७ ॥

ટીકાર્થ : ચાર-ચાર માસના પ્રમાણવાળા વર્ષા, હિમ, ગ્રીષ્મકાળોમાં અલગ અલગ અધિક અહોરાત્રો કરાય છે તે આ રીતે - પહેલું અહોરાત્ર ત્રીજા પર્વમાં તથા બીજું સાતમા પર્વમાં કરાય છે. ભાવના આવી છે કે - સૂર્યઋતુની વિચારણામાં કર્મમાસની અપેક્ષાએ વર્ષાકાળમાં શ્રાવણની આદિમાં ત્રીજા પર્વના પસાર થતે છતે એક અધિક અહોરાત્ર, બીજો સાતમા પર્વમાં, હેમંતકાળે પણ એક ત્રીજા પર્વમાં અને બીજો સાતમા પર્વમાં તથા ગ્રીષ્મ કાળે પણ એક ત્રીજા પર્વમાં અને બીજો સાતમા પર્વમાં અધિક અહોરાત્ર થાય છે. ॥ २६७ ॥

પ્ર. પૂર્વે પર્વમાં અવમરાત્ર સહિત એમ કહ્યું હતું અને અત્યારે તમે અધિકરાત્ર સહિત એમ કહો છો એમાં શું કારણ છે ?

ઉ. ગાથાર્થ : ઋતુ સહિત તે અતિરિક્ત (અતિરાત્ર) અને યુગસહિત તે અવમરાત્ર હોય છે. તે રીતે સૂર્યસહિત અતિરાત્ર અને ચંદ્રસહિત અવમરાત્ર હોય છે. ॥ २६८ ॥

ટીકાર્થ : અહીં જો સૂર્યઋતુ સહિત પર્વની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો વિવક્ષિત ત્રીજાદિ વર્ષાકાળાદિ સંબંધિ અધિકરાત્ર છે. સૂર્યઋતુ પરિસમાપ્તિની વિચારણામાં તે વિવક્ષિત ત્રીજાદિ પર્વમાં કર્મમાસની અપેક્ષાએ અધિક અહોરાત્ર થાય છે. તે આ રીતે - કર્મમાસ ૩૦ દિવસે થાય છે. સૂર્યમાસ $૩૦\frac{૧}{૨}$ દિવસે થાય છે અને ઋતુ ૨ માસ પ્રમાણ

છે તેથી સૂર્યઋતુની પરિસમાપ્તિમાં કર્મમાસની અપેક્ષાએ અધિક અહોરાત્ર થાય છે તથા યુગ ચન્દ્ર-ચંદ્ર-અભિવર્ધિત-ચંદ્ર-અભિવર્ધિત રૂપ પાંચ સંવત્સરકાળ રૂપ છે. તે પાંચે સંવત્સરો ચંદ્રમાસની અપેક્ષાએ છે તેથી જો પર્વ યુગસહિત-ચંદ્રમાસથી યુક્ત વિવક્ષાય ત્યારે વિવક્ષિત પર્વ ત્રીજું વગેરે વર્ષાકાળાદિ સંબંધિ અવમરાત્ર યુક્ત થાય છે, કર્મમાસની અપેક્ષાએ તે-તે ત્રીજાદિ પર્વમાં નિયમા એક અહોરાત્ર પડે છે. એ જ બતાવે છે. રવિ સહિત અધિકરાત્ર અર્થાત્ સૂર્યમાસથી બનતા ઋતુની વિચારણામાં તે તૃતીયાદિ વર્ષાકાળાદિ સંબંધિ પર્વમાં તે-તે સૂર્યઋતુ પરિસમાપ્તિમાં કર્મમાસની અપેક્ષાએ એક-એક અધિક અહોરાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. શશિ સહિત અવમરાત્ર - ચંદ્રથી નિષ્પાદિત તિથિઓને આશ્રયીને કર્મમાસની અપેક્ષાએ વિવક્ષિત તૃતીયાદિ પર્વમાં હીન રાત્ર - અવમરાત્ર થાય છે. ॥૨૬૮॥

હવે, જે માસોમાં સૂર્યઋતુ પરિસમાપ્તિની વિચારણામાં પૂર્વ-પૂર્વ સૂર્યઋતુ ગત તિથિઓની અપેક્ષાએ અધિક અહોરાત્ર થાય છે. તેને બતાવીએ છીએ - અષાઢમાં કૃષ્ણપક્ષમાં તથા ભાદ્રપદમાં કૃષ્ણપક્ષમાં એમ કાર્તિક, પોષ, ફાલ્ગુન, વૈશાખમાં અતિરાત્ર જાણવા, પૂર્વ-પૂર્વ સૂર્ય ઋતુ ગત તિથિની અપેક્ષાએ આ છ માસોમાં પણ અધિક અહોરાત્ર જાણવો. શેષ માસોમાં અધિક અહોરાત્ર થતો નથી એને જ વિશેષથી જણાવે છે-

ગાથાર્થ : એકાંતરિત માસો અને તિથિઓ જેમાં તે ઋતુઓ સમાપ્ત થાય છે તે અષાઢાદિ માસો અને ભાદ્રપદાદિ તિથિઓ સર્વે એકાંતરિત જાણવી. ॥ ૨૬૯ ॥

ટીકાર્થ : અહીં સૂર્યઋતુની વિચારણામાં અષાઢાદિ માસો જાણવા. અષાઢ માસથી આરંભીને પ્રથમથી ઋતુઓ પ્રવર્તે છે. ભાદ્રપદાદિ માસોમાં પ્રથમાદિ ઋતુઓ પરિસમાપ્ત થાય છે. તેમાં જે માસો અથવા જે તિથિઓમાં પ્રાવૃટાદિ ઋતુઓ સમાપ્ત થાય છે તે અષાઢાદિ માસો અને ભાદ્રપદાદિ માસ અનુગત તે સર્વે તિથિઓ એકાન્તરિત જાણવી, તે આમ - પ્રથમ ઋતુ ભાદ્રપદ માસમાં પૂર્ણ થાય છે ત્યારબાદ આસો માસ રૂપ એક માસને વચ્ચે છોડીને કાર્તિક માસમાં બીજો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે એમ ત્રીજો પોષ માસમાં, ચોથો ફાલ્ગુનમાં, પાંચમો વૈશાખમાં અને અષાઢ માસમાં છઠ્ઠો ઋતુ આ રીતે શેષ ઋતુઓ પણ એકાન્તરિત છ મહિનાઓમાં વ્યવહારથી પૂર્ણ થાય છે. શેષ માસોમાં નથી રહેતી. તથા પ્રથમ ઋતુ એકમની સમાપ્ત થાય છે, બીજી ઋતુ ત્રીજના દિવસે, ત્રીજી ઋતુ પાંચમની, ચોથી ઋતુ સાતમની, પાંચમી ઋતુ નોમની,

છટ્ઠી અગિયારસના દિવસે, સાતમી ૧૩ના દિવસે, આઠમી પૂર્ણિમાએ. આ બધી ઋતુઓ કૃષ્ણપક્ષમાં થાય છે ત્યારબાદ નવમો ઋતુ શુક્લપક્ષમાં બીજના, દશમો ઋતુ ચોથના, અગિયારમો ઋતુ છઠ્ઠના, બારમો ઋતુ આઠમના, તેરમો ઋતુ દશમના, ચૌદમો ઋતુ બારસના, પંદરમો ઋતુ ચૌદશના દિવસે પૂર્ણ થાય છે. આ સાત ઋતુઓ શુક્લપક્ષમાં પૂર્ણ થાય છે. આ કૃષ્ણ-શુક્લ પક્ષમાં થનારી પંદર ઋતુઓ યુગના અર્ધમાં થાય છે ત્યારબાદ ઉક્તક્રમથી શેષ ૧૫ ઋતુઓ બીજા યુગાર્ધમાં થાય છે. તે આ રીતે - સોળમો ઋતુ કૃષ્ણપક્ષમાં એકમે, સત્તરમો ત્રીજના, અઢારમો પાંચમના, ઓગણીશમો સાતમના, વીશમો નોમના, એકવીશમો અગિયારસના, બાવીસમો તેરસના, તેવીસમો અમાવસ્યામાં, આ સોળથી તેવીશ સુધીની આઠ ઋતુઓ કૃષ્ણપક્ષમાં થાય છે ત્યારબાદ શુક્લપક્ષની બીજે ચોવીસમો, પચ્ચીસમો ચોથના, છવ્વીસમો છઠ્ઠના સત્તાવીશમો આઠમના, અઠ્ઠાવીશમો દશમના, ઓગણત્રીસમો બારશના તથા ત્રીશમો ચૌદશના દિવસે પૂર્ણ થાય છે. આ બધી ઋતુઓ યુગમાં એકાન્તરિત માસો અને એકાંતરિત તિથિઓમાં થાય છે. ॥ ૨૬૯॥

હવે આ ઋતુઓમાં ચંદ્ર નક્ષત્ર યોગ અને સૂર્યનક્ષત્ર યોગ બતાવવા માટે તેના વિશે કરણ બતાવે છે-

तिन्नि सया पंचहिगा अंसा छेओ सयं च चोत्तीसं ।
एगाइबिउत्तरगुणो धुवरासी एस बोद्धव्वो ॥ २७० ॥

सत्तट्ठि अद्धखेत्ते दुगतिगगुणिता समे दिवढखित्ते ।
अट्ठासीई पुस्से सोज्झा अभिइम्मि बायाला ॥ २७१ ॥

एयाणि सोहइत्ता जं सेसं तं तु होइ नक्खत्तं ।
रविसोमाणं नियमा तीसाएँ ऊऊ समत्तीसु ॥ २७२ ॥

त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि '**अंशाः**' विभागाः किंरूपच्छेदकृताः ? इति चेदित्याह- छेदः शतं चतुस्त्रिंशं, किमुक्तं भवति ? चतुस्त्रिंशदधिकशतच्छेदेन छिन्नं यद्रहोरात्रं तस्य सत्कानि त्रीणि शतानि पंचोत्तराण्यंशानामिति, अयं ध्रुवराशिर्बोद्धव्यः । एष च ध्रुवराशिरेकादिद्व्युत्तरगुण इति ईप्सितेन ऋतुना एकादिना त्रिंशत्पर्यन्तेन द्व्युत्तरेण-एकस्मादारभ्य तत ऊर्ध्वं द्व्युत्तरवृद्धेन गुण्यते स्मेति गुणो-गुणितः कर्त्तव्यस्ततोऽस्माच्छोधनकानि शोधयितव्यानि ॥ २७० ॥ तत्र शोधनकप्रतिपादनार्थमाह इह यन्नक्षत्रमर्द्धक्षेत्रं तत्र

सप्तष्टिः शोध्या, सैव सप्तषष्टिः **'समे'** समक्षेत्रे द्विगुणिता सती शोध्या, चतुस्त्रिंशं शतं शोध्यमित्यर्थः । **'द्व्यर्धे'** द्व्यर्धक्षेत्रे सैव सप्तषष्टिः-त्रिगुणिता सती शोध्या, एकोत्तरे द्वे शते तत्र शोध्ये इति भावः, इह सूर्यस्य पुष्यादीनि नक्षत्राणि शोध्यानि, चन्द्रस्याभिजिदादीनि, तत्र सूर्यनक्षत्रयोगचिन्तायां पुष्ये-पुष्यविषया अष्टाशीतिः शोध्या, चन्द्रनक्षत्रयोगचिन्तायामभिजिति द्विचत्वारिंशत् ॥ २७१ ॥ **'एतानि'** अनन्तरोदितानि अर्द्धक्षेत्रसमक्षेत्रव्यर्द्धक्षेत्रविषयाणि शोधनकानि शोधयित्वा यदुक्तप्रकारेण नक्षत्रं शेषं भवति-न सर्वात्मना शुद्धिमश्नुते तन्नक्षत्रं **'रविसोमयोः'** सूर्यस्य चन्द्रमसश्च नियमाज्ज्ञातव्यम् । क्वेत्याह - त्रिंशत्यपि ऋतुसमाप्तिषु । एवं करणगाथात्रयार्थः । सम्प्रति करणभावना क्रियते-तत्र प्रथम ऋतुः कस्मिन् चन्द्रनक्षत्रे समाप्तिमुपैतीति जिज्ञासायामनन्तरोदितः पंचोत्तरत्रिशतीप्रमाणो ध्रुवराशिर्ध्रियते, स एकेन गुण्यते, एकेन गुणितं तदेव भवतीति तावानेव ध्रुवराशिर्जातः, तत्राभिजितो द्वाचत्वारिंशच्छुद्धा, स्थिते पश्चाद् द्वे शते त्रिषष्ट्यधिके २६३, ततश्चतुस्त्रिंशेन शतेन श्रवणः शुद्धः, शेषं जातमेकोनत्रिंशं शतं १२९, तेन च धनिष्ठा न शुध्यति, तत आगतमेकोनत्रिंशं शतं चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानां धनिष्ठासत्कमवगाह्य चन्द्रः प्रथमतः सूर्यर्त्तुं समापयति, यदि द्वितीयसूर्यर्त्तुजिज्ञासा तदा स ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रयप्रमाणस्त्रिभिर्गुण्यते, जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तत्राभिजितो द्वाचत्वारिंशच्छुद्धा, स्थितानि शेषाण्यष्टौ शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि ८७३, ततश्चतुस्त्रिंशेन शतेन श्रवणः शुद्धिमुपगतः, स्थितानि शेषाणि सप्त शतानि एकोनचत्वारिंशदधिकानि ७३९, ततोऽपि चतुस्त्रिंशेन शतेन धनिष्ठा शुद्धा, जातानि षट् शतानि पंचोत्तराणि ६०५, ततोऽपि सप्तषष्ट्या शतभिषक् शुद्धा, स्थितानि-पश्चात्पंच शतान्यष्टत्रिंशदधिकानि ५३८, तेभ्योऽपि चतुस्त्रिंशेन शतेन पूर्वभद्रपदा शुद्धा, स्थितानि चत्वारि शतानि चतुराधिकानि ४०४, ततो द्वाभ्यां शताभ्योमेकोत्तराभ्यामुत्तरभद्रपदा शुद्धा, स्थिते शेषे त्र्युत्तरे द्वे शते २०३, ताभ्यामपि चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन रेवती शुद्धा, स्थिता पश्चादेकोनसप्ततिः ६९, आगतमश्विनीनक्षत्रस्यैकोनसप्ततिं चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामवगाह्य द्वितीयं सूर्यर्त्तुं चन्द्रः परिसमापयति, एवं शेषेष्वपि ऋतुषु भावनीयं, त्रिंशत्तमसूर्यर्त्तुजिज्ञासायां स एव ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रयसंख्य एकोनषष्ट्या गुण्यते, जातानि सप्तदश सहस्राणि नव शतानि पंचनवत्यधिकानि १७९९५, तत्र षट्त्रिंशता शतैः षष्ट्यधिकैरेको नक्षत्रपर्यायः शुध्यति, ततः षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि चतुर्भिर्गुणयित्वा ततः शोध्यन्ते, स्थितानि पश्चात् त्रयस्त्रिंशच्छतानि पंचषंचाशदधिकानि ३३५५, ताभ्यां द्वात्रिंशता शतैः पंचविंशत्यधिकैरभिजिदादीनि मूलपर्यन्तानि शुद्धानि, स्थितं

पश्चात् त्रिंशदधिकं शतं १३०, तेन च पूर्वाषाढा न शुध्यति, तत आगतं त्रिंशदधिकं शतं चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानां पूर्वाषाढासत्कमवगाह्य चन्द्रस्त्रिंशत्तमं सूर्यर्त्तुं परिसमापयति ।

सम्प्रति सूर्यनक्षत्रयोगभावना क्रियते-स एव पंचोत्तरशतत्रयप्रमाणो ध्रुवराशिः प्रथम-सूर्यर्त्तुजिज्ञासायामेकेन गुण्यते, एकेन च गुणने तदेव भवतीति तावानेव जातः, तत्र पुष्य-सत्का अष्टाशीतिः शुद्धा, स्थिते शेषे द्वे शते सप्तदशोत्तरे २१७, ततः सप्तषष्ट्याऽश्लेषा शुद्धा, स्थित शेषं सार्द्धं शतं १५०, ततोऽपि चतुस्त्रिंशेन शतेन मघा शुद्धा, स्थिताः षोडश आगतं पूर्वफाल्गुनीनक्षत्रस्य षोडश चतुस्त्रिंशदधिकानि शतं भागानामवगाह्य सूर्यः प्रथममृतुं समापयति, तथा द्वितीयसूर्यर्त्तुजिज्ञासायां स ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रयप्रमाणस्त्रिभिर्गुण्यते, जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, ततोऽष्टाशीत्या पुष्यः शुद्धिमगमत्, स्थितानि शेषाणि पश्चादष्टौ शतानि सप्तविंशत्यधिकानि ८२७, तेभ्यः सप्तषष्ट्याऽश्लेषा शुद्धा, स्थितानि शेषाणि सप्त शतानि षष्ट्यधिकानि ७६०, तेभ्यश्चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन मघा शुद्धा, स्थितानि शेषाणि षट् शतानि षड्विंशत्यधिकानि ६२६, तेभ्यश्चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन पूर्वफाल्गुनी शुद्धा, स्थितानि पश्चाच्चत्वारि शतानि द्विनवत्यधिकानि ४९२, ततोऽपि द्वाभ्यां शताभ्यामेकोत्तराभ्यामुत्तरफाल्गुनी शुद्धा, स्थिते द्वे शते एकनवत्यधिके २९१, ततोऽपि चतुस्त्रिंशेन शतेन हस्तः शुद्धः, स्थितं पश्चात्सप्तपंचाशदधिकं शतं १५७, ततोऽपि चतुस्त्रिंशेन शतेन चित्रा शुद्धा, स्थिता पश्चात्त्रयोविंशतिः, आगतं स्वातेस्त्रयोविंशतिं चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामवगाह्य सूर्यो द्वितीयमृतुं परिसमापयति, एवं शेषेष्वपि ऋतुषु भावनीयं, त्रिंशत्तमसूर्यर्त्तुजिज्ञासायां स एव ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रयपरिमाण एकोनषष्ट्या गुण्यते, जातानि सप्तदश सहस्राणि नव शतानि पंचनवत्यधिकानि १७९९५, तत्र चतुर्दशभिः सहस्रैः षड्भिः शतैश्चत्वारिंशदधिकैः १४६४० चत्वारः परिपूर्णा नक्षत्रपर्यायाः शुद्धाः, स्थितानि शेषाणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि पंचपंचाशदधिकानि ३३५५, तेभ्योऽष्टाशीत्या पुष्यः शुद्धः, स्थितानि पश्चात् द्वात्रिंशच्छतानि सप्तषष्ट्यभ्यधिकानि ३२६७, तेभ्यो द्वात्रिंशता शतैरष्टा-पंचाशदधिकैः ३२५८ अश्लेषादीनि मृगशिरःपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः शेषा नव ९, तेन चार्द्रा न शुध्यति, तत आगतं-नव चतुस्त्रिंशदधिकशतभागान् आर्द्रासत्कानवगाह्य सूर्यस्त्रिंशत्तमं स्वमृतुं परिसमापयति ॥ २७२ ॥ तदेवमुक्ताः सूर्यर्त्तवः, सम्प्रति चन्द्रर्तु-प्रतिपादनार्थमाह-

गाथार्थ : ત્રણસો પાંચ અંશો છેદ એકસો ચોત્રીશ એકાદિ દ્વિઉત્તરગુણ આ ધ્રુવરાશિ જાણવો. ॥ २७० ॥ સડસઠ અર્ધક્ષેત્રમાં બે-ત્રણ ગુણા સમ, સાર્ધક્ષેત્રમાં અઠ્ઠાસી

પુષ્યનક્ષત્રના અને બેંતાલીશ અભિજિત્ નક્ષત્રના શોધવા એ બાદ કરીને જે શેષ રહ્યું તે નક્ષત્ર નિયમા સૂર્ય-ચંદ્રનું ત્રીશ ઋતુઓ સમાપ્ત થયે છતે જાણવું. ॥ ૨૭૧-૨૭૨ ॥

ટીકાર્થ : એકસો ચોત્રીશના છેદથી છેદાયેલા ત્રણસો પાંચ અંશો $\frac{૩૦૫}{૧૩૪}$ આ ધ્રુવરાશિ એકાદિ દ્વિઉત્તરગુણ છે એટલે કે ૧ થી માંડીને આગળ આગળ બે-બે થી ગુણવા એ રીતે ઇચ્છિત ૧ આદિ ઋતુથી ૩૦ સુધી ૧થી માંડીને દ્વિ ઉત્તરગુણ વૃદ્ધિથી ગણવી ત્યારબાદ, એમાંથી શોધનકો શોધવા. ॥ ૨૭૦ ॥ શોધનક બતાવે છે - અહીં જે નક્ષત્ર અર્ધક્ષેત્રી છે તેમાં ૬૭ શોધવા-બાદ કરવા, તેજ બમણા કરેલા સમસેક્ષેત્રી નક્ષત્રમાં બાદ કરવા તથા સાર્ધ નક્ષત્રમાં તે જ ત્રણ ગુણા બાદ કરવા અર્થાત્ અનુક્રમે ૬૭, ૧૩૪, ૨૦૧ થી બાદ કરવા. અહીં સૂર્યના પુષ્યાદિ નક્ષત્રો શોધવા. ચંદ્રના અભિજિત આદિ નક્ષત્રો શોધવા. ત્યાં સૂર્ય નક્ષત્ર યોગની વિચારણામાં પુષ્ય નક્ષત્ર વિષયક ૮૮ અંશો બાદ કરવા તથા ચંદ્ર નક્ષત્ર યોગની વિચારણામાં અભિજિત્ નક્ષત્ર વિષયક ૪૨ અંશો બાદ કરવા. ॥ ૨૭૧ ॥ આ કહેલા શોધનકો અર્ધ-સમ-સાર્ધક્ષેત્ર વિષયક બાદ કરીને ઉક્ત પ્રકારથી જે નક્ષત્ર સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ થતું નથી ત્રીશ ઋતુઓની સમાપ્તિ થતે છતે તે સૂર્ય-ચંદ્રનું નક્ષત્ર નિયમા જાણવું. અર્થાત્ સૂર્ય કે ચંદ્ર ત્યારે તે આવેલ નક્ષત્ર સાથે યોગ કરે છે. આ રીતે ત્રણ કરણ ગાથાનો અક્ષરાર્થ બતાવ્યો. હવે કરણભાવના કરાય છે-

ત્યાં પ્રથમ ઋતુ કયા ચંદ્રનક્ષત્રમા પૂર્ણ થાય છે એ જાણવા માટે ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ ધારવો. તેને ૧થી ગુણતાં ૩૦૫ ત્યાં અભિજિતના ૪૨ અંશો શુદ્ધ છે, ૩૦૫ - ૪૨ = ૨૬૩, ત્યારબાદ ૧૩૪ અંશથી શ્રવણ નક્ષત્ર શુદ્ધ છે. ૨૬૩ - ૧૩૪ = ૧૨૯ રહ્યા તેનાથી ઘનિષ્ઠા નક્ષત્ર શુદ્ધ થતું નથી. તેથી ઘનિષ્ઠા નક્ષત્રના ૧૨૯ અંશ પસાર કરીને ચંદ્ર પ્રથમ સૂર્યઋતુ સમાપ્ત કરે છે. જો બીજી સૂર્યઋતુની જિજ્ઞાસા છે તો ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ને ૩ થી ગુણતાં ૯૧૫ થયા. તેમાંથી અભિજિતના ૪૨ અંશો શુદ્ધ બાદ કરતાં ૮૭૩ ત્યારબાદ ૧૩૪થી શ્રાવણ શુદ્ધ છે શેષ ૭૩૯ - ૧૩૪થી ઘનિષ્ઠા શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ૬૦૫ - ૬૭ શતભિષક્ના બાદ કરતાં ૫૩૮ તેમાંથી ૧૩૪થી પૂર્વભાદ્રપદા શુદ્ધ છે. શેષ ૪૦૪ તેમાંથી ૨૦૧ અંશો દ્વારા ઉત્તરાભાદ્રપદા શુદ્ધ બાદ કરતાં ૨૦૩ રહ્યા. તેમાંથી ૧૩૪થી રેવતીના શુદ્ધ અંશો બાદ કરતાં ૬૯ રહ્યા. એના પછી અશ્વિની નક્ષત્રના $\frac{૬૯}{૧૩૪}$ અંશો પસાર કરીને બીજો સૂર્યઋતુ ચંદ્ર પૂર્ણ કરે છે. એમ શેષ ઋતુઓમાં પણ ભાવના કરવી. ૩૦મા ઋતુની જિજ્ઞાસામાં ધ્રુવરાશિને ૫૯થી ગુણવો. ૩૦૫ ×

૫૯ = ૧૭૯૯૫ થયા. ત્યાં ૩૬૬૦ અંશોથી ૧ નક્ષત્ર પર્યાય શુદ્ધ થાય છે એટલે ૩૬૬૦ × ૪ કરીને બાદ કરવા અર્થાત્ ૧૭૯૯૫ - ૧૪૬૪૦ = ૩૩૫૫ રહ્યા. તેમાંથી ૩૨૨૫ અંશોથી અભિજિતથી મૂળ સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. પાછળ ૧૩૦ રહ્યા તેનાથી પૂર્વાષાઢા શુદ્ધ થતું નથી. તેથી પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રના $\frac{૧૩૦}{૧૩૪}$ અંશો પસાર કરીને ચંદ્ર ત્રીસમો સૂર્ય ઋતુ પૂર્ણ કરે છે.

હવે સૂર્યનક્ષત્ર યોગની ભાવના કરાય છે-

પ્રથમ સૂર્યઋતુ જાણવા માટે ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ને ૧થી ગુણતાં ૩૦૫ થયા, ત્યાં પુષ્યના ૮૮ અંશો શુદ્ધ બાદ કરતાં ૨૧૭ રહ્યા. તેમાંથી ૬૭ અશ્લેષાના શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ૧૫૦ તેમાંથી પણ ૧૩૪ અંશોથી મઘા નક્ષત્ર શુદ્ધ છે. હવે રહ્યા શેષ ૧૬ અંશો તે પૂર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્રના છે એટલે પૂર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્રના $\frac{૧૬}{૧૩૪}$ અંશો પસાર કરીને પ્રથમ ઋતુ સૂર્ય સમાપ્ત કરે છે.

તથા બીજી સૂર્યઋતુ જાણવા માટે ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ને ૩થી ગુણતાં ૯૧૫ થયા. તેમાંથી ૮૮ પુષ્યના બાદ કરતાં ૮૨૭ તેમાંથી ૬૭થી અશ્લેષા શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ૭૬૦, તેમાંથી ૧૩૪ મઘાના બાદ કરતાં ૬૨૬ તેમાંથી ૧૩૪ પૂર્વાફાલ્ગુનીના બાદ કરતાં ૪૯૨ તેમાંથી ૨૦૧ ઉત્તરાફાલ્ગુનીના બાદ કરતા ૨૯૧ તેમાંથી ૧૩૪ હસ્તનક્ષત્રના બાદ કરતાં ૧૫૭ તેમાંથી ૧૩૪ ચિત્રા નક્ષત્રના બાદ કરતા પાછળ ૨૩ અંશો રહ્યા. તે સ્વાતિના અંશો પસાર કરીને સૂર્ય બીજી ઋતુ પૂર્ણ કરે છે. એમ શેષ ઋતુઓમાં પણ ભાવના કરવી. ત્રીશમો ઋતુ જાણવા ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ને ૫૯થી ગુણતાં ૧૭૯૯૫ તેમાંથી ૧૪૬૪૦ અંશોથી પરિપૂર્ણ ૪ નક્ષત્ર પર્યાયો શુદ્ધ છે એ બાદ કરતાં ૩૩૫૫ રહ્યા તેમાંથી ૮૮ અંશો પુષ્યના બાદ કરતા ૩૨૬૭ તેમાંથી આશ્લેષાથી મૃગશિર સુધીના નક્ષત્રો ૩૨૫૮ પર્યાયોથી શુદ્ધ છે. શેષ ૯ અંશો પછીના આર્દ્રા નક્ષત્રના રહ્યા એટલે આર્દ્રા નક્ષત્રના $\frac{૯}{૧૩૪}$ અંશો પસાર કરીને સૂર્ય પોતાનો ત્રીસમો ઋતુ સમાપ્ત કરે છે. ॥૨૭૨ ॥

સૂર્યઋતુઓ જણાવી હવે ચંદ્રઋતુઓ જણાવે છે-

चत्तारि उउसयाइं बिउत्तराइं जुगंमि चंदस्स ।
तेर्सिपि य करणविहिं वोच्छमि अहाणुपुव्वीए ॥ २७३ ॥

इहैकस्मिन् नक्षत्रपर्याये षट् ऋतवो भवन्ति, यथा सूर्यस्य, चन्द्रस्यापि च नक्षत्रपर्याया युगे सप्तषष्टिसङख्याः, ततः सप्तषष्टिः षड्भिर्गुण्यते, जातानि चत्वारि शतानि द्व्युत्तराणि, एतावन्तो युगे चन्द्रस्य ऋतवो भवन्ति, तेषामपि चन्द्रर्तूनां परिज्ञानाय करणविधिं 'यथानुपूर्व्या' क्रमेण वक्ष्यामि ॥ २७३ ॥ तत्र प्रतिज्ञातमर्थं निर्वाहयितुकामः प्रथमतश्चन्द्रर्त्तुपरिमाणमाह–

ગાથાર્થ : ચંદ્રની એક યુગમાં ૪૦૨ ઋતુઓ હોય છે તેમની પણ કરણવિધિ યથાનુપૂર્વીથી કહીશું. ॥ ૨૭૩ ॥

ટીકાર્થ : એક નક્ષત્ર પર્યાયમાં ૬ ઋતુઓ હોય છે જેમ કે સૂર્યના અને ચંદ્રના પણ નક્ષત્ર પર્યાયો એક યુગમાં સડસઠ છે. તેથી ૬૭થી ગુણવા એટલે ૬ × ૬૭ = ૪૦૨ થયા. એક યુગમાં આટલી ચંદ્ર ઋતુઓ હોય છે. તે ચંદ્રઋતુઓની જાણકારી માટે કરણવિધિ અનુક્રમથી કહીશું. ॥ ૨૭૩ ॥

चन्द्र ऋतु परिमाण

चन्दस्सुउपरिमाणं चत्तारि य केवला अहोरत्ता ।
सत्तत्तीसं अंसा सत्तट्ठिकएण छेएण ॥ २७४ ॥

चंदउऊआणयणे पव्वं पन्नरससंगुणं नियमा ।
तिहिसंखित्तं संतं बावट्ठीभागपरिहीणं ॥ २७५ ॥

चोत्तीससयाभिहयं पंचुत्तरतिसयसंजुयं विभए ।
छहि उ दसुत्तरेहि य सएहिं लद्धा उऊ होइ ॥ २७६ ॥[१]

'चन्द्रस्य' चन्द्रसम्बधिन ऋतोः परिमाणं चत्वारः 'केवलाः' परिपूर्णा अहोरात्राः सप्तषष्टिच्छेदकृतेन च छेदेन सप्तत्रिंशदंशाः, किमुक्तं भवति ?-सप्तत्रिंशत्सप्तषष्टिभागा दिनस्य, तथाहि-एकस्मिन् नक्षत्रपर्याये षड् ऋतव इति प्रागेव भावितं, नक्षत्रपर्यायस्य चन्द्रविषयस्य परिमाणं सप्तविंशतिरहोरात्राः एकस्य चाहोरात्रस्यैकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, तत्राहोरात्राणां षड्भिर्भागे हृते लब्धानि चत्वारि दिनानि, त्रीणि शेषाणि तिष्ठन्ति, तानि सप्तषष्टिभागकरणार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जाते द्वे शते एकोत्तरे २०१, तत उपरितना

१. एतद्गाथानन्तरं पा.सू. ग्रंथेऽधिका गाथा वर्त्तते – **'सेसाणं अंसाणं चोत्तीसेणं सतेण हातव्वो । जं लद्धं ते दिवसा चंदस्स उडूपवण्णस्स ॥ २९३ ॥ (छा.) शेषानामंशानां चतुस्त्रिंशद्भिः शतेन हातव्यः । यल्लब्धं ते दिवसाश्चन्द्रस्योडूप्रपन्नस्य ॥ २९३ ॥** - અનુ૦ શેષ અંશોનો ૧૩૪ થી ભાગ કરવો એમ કરતાં જે આવ્યું તે નક્ષત્રને પ્રાપ્ત થયેલ ચંદ્રના દિવસો જાણવા.

एकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते द्वाविंशे २२२, तेषां षड्भिर्भागे हृते लब्धाः सप्तत्रिंशत् सप्त षष्टिभागा इति। सम्प्रति चन्द्रर्त्तोरानयनाय करणमाह-विवक्षितस्य चन्द्रर्त्तोरानयने कर्त्तव्ये युगादितो यत् पर्वसंख्यानमतिक्रान्तं तत् पञ्चदशगुणं नियमात्कर्तव्यं, ततः 'तिथिसङ्क्षिप्त'मिति यास्तिथयः पर्वणामुपरि विवक्षितात् दिनात् प्रागतिक्रान्तास्तास्तत्र सङ्क्षिप्यन्ते, ततो द्वाषष्टिभागैः-द्वाषष्टिभागनिष्पन्नैरवमरात्रैः परिहीनं विधेयं, तदेवंभूतं सच्चतुस्त्रिंशेन शतेनाभिहतं-गुणितं कर्त्तव्यं, तदनन्तरं च पञ्चोत्तरैस्त्रिभिः शतैः संयुक्तं सत् षड्भिर्दशोत्तरै शतैर्विभजेत्, विभक्ते च सति ये लब्धा अङ्कास्ते ऋतवो भवन्ति ज्ञातव्याः, एष करणगाथात्रयाक्षरार्थः, सम्प्रति करणभावना क्रियते-कोऽपि पृच्छति युगादितः प्रथमे पर्वणि पंचम्यां कश्चन्द्रर्त्तुर्वर्त्तते ? तत्रैकमपि पर्व परिपूर्णमत्र नाद्याप्यभूदिति युगादितो दिवसा रूपोना ध्रियन्ते, ते चात्र चत्वारः, ततस्ते चतुस्त्रिंशेन शतेन गुण्यन्ते, जातानि पंच शतानि षट्त्रिंशदधिकानि ५३६, तत्र भूयस्त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि प्रक्षिप्यन्ते, जातान्यष्टौ शतान्येकचत्वारिंशदधिकानि ८४१, तेषां षड्भिः शतैर्दशोत्तरैर्भागो ह्रियते, लब्धः प्रथम ऋतुः, अंशा उद्धरन्ति द्वे शते एकत्रिंशदधिके २३१, तेषां चतुस्त्रिंशेन शतेन भागहरणे लब्ध एककः, अंशानां च चतुस्त्रिंशेन शतेन भागे हृते यल्लभ्यते ते दिवसा ज्ञातव्याः, शेषास्त्वंशा उद्धरन्ति सप्तनवतिस्तेषां द्विकेनापवर्त्तनायां लब्धाः सार्द्धा अष्टाचत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागाः, आगतं युगादितः पंचम्यां प्रथमः प्रावृड्लक्षण ऋतुरतिक्रान्तो द्वितीयस्यैको दिवसो गतो, द्वितीयस्य च सार्द्धा अष्टचत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागाः। तथा कोऽपि पृच्छति-युगादितो द्वितीय-पर्वणि एकादश्यां कश्चन्द्रर्त्तुः ? इति, तत्रैकं पर्वातिक्रान्तमिति एको ध्रियते, स पंचदश-भिर्गुण्यते, जाताः पंचदश, एकादश्यां किल पृष्टमिति तस्याः पाश्चात्या दश ये दिवसास्ते प्रक्षिप्यन्ते, जाता पंचविंशतिः, सा चतुस्त्रिंशेन शतेन गुण्यते, जातानि त्रयस्त्रिंशच्छतानि पंचाशदधिकानि ३३५०, तेषु त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि प्रक्षिप्यन्ते, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि पंचपंचाशदधिकानि ३६५५, तेषां षड्भिः शतैर्दशोत्तरैर्भागो ह्रियते, लब्धाः पंचांशाः, अवतिष्ठन्ति षट् शतानि पंचोत्तराणि ६०५, तेषां चतुस्त्रिंशेन शतेन भागे हृते लब्धाश्चत्वारो दिवसाः ४, शेषास्त्वंशा उद्धरन्ति एकोनसप्ततिः ६९, तस्या द्विकेनापवर्त्तनायां लब्धाः सार्द्धाश्चतुस्त्रिंशत्सप्तषष्टिभागाः, आगतं पंच ऋतवोऽतिक्रान्ताः, षष्ठस्य च ऋतोश्चत्वारो दिवसाः, पंचमस्य च दिवसस्य सार्द्धाश्चतुश्चत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागाः, एवमन्यस्मिन्नपि दिवसे चन्द्रर्त्तुरव-गन्तव्यः ॥ २७४-२७५-२७६ ॥ सम्प्रति चन्द्रर्त्तुपरिसमाप्तिदिवसानयनाय करणमाह—

ગાથાર્થ : ચંદ્રનું ઋતુ પરિમાણ પૂર્ણ ચાર અહોરાત્ર તથા ઉપર $\frac{૩૭}{૬૭}$ અંશો છે. ॥ ૨૭૪ ॥ ચંદ્રનો ઋતુ લાવવા પર્વને પંદરગણું નિયમા કરવું. તેમાં તિથિઓ ઉમેરવી તથા ૬૨ ભાગ પરિહીન - અવમરાત્ર હીન કરવું તેને $\frac{૩૦૫}{૧૩૪}$થી યુક્ત કરી ૬૧૦થી ભાગતાં જે અંક પ્રાપ્ત થાય તે ઋતુઓ હોય છે. ॥ ૨૭૫-૨૭૬ ॥

ટીકાર્થ : ચંદ્ર સંબંધિ ઋતુનું પરિમાણ પરિપૂર્ણ ચાર અહોરાત્ર તથા $\frac{૩૭}{૬૭}$ અંશો હોય છે. અર્થાત્ દિવસના $\frac{૩૭}{૬૭}$ ભાગો. એક નક્ષત્રપર્યાયમાં છ ઋતુઓ છે, નક્ષત્ર પર્યાયવાળા ચંદ્રના વિષયનું પરિમાણ ૨૭ અહોરાત્રો તથા $\frac{૨૧}{૬૭}$ અહોરાત્ર છે ત્યાં અહોરાત્રોનો ૬થી ભાગ કરતા ૪ દિવસ આવ્યા. ૩ દિવસ શેષ રહ્યા તેનો ૬૭ ભાગ કરવા માટે ૬૭થી ગુણતાં ૨૦૧ તેના ઉપર ઉપરના $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગો ઉમેરવા એટલે ૨૨૨ થયા તેનો ૬થી ભાગ કરતાં $\frac{૩૭}{૬૭}$ ભાગ આવ્યા.

હવે ચંદ્રઋતુ લાવવા માટે કરણ બતાવે છે - વિવક્ષિત ચંદ્રઋતુ લાવવા માટે યુગાદિથી જે પર્વસંખ્યા પસાર થઈ તેને ૧૫ગણું કરવું ત્યારબાદ, પર્વો ઉપર જે તિથિઓ પસાર થઈ તે એમાં ઉમેરવી ત્યારબાદ ૬૨ ભાગથી નિષ્પન્ન અવમરાત્રો એમાંથી બાદ કરવા એ સંખ્યાને ૧૩૪થી ગુણવી ત્યારબાદ એમાં ૩૦૫ ઉમેરવા અને એ સંખ્યાને ૬૧૦થી ભાગ કરતે છેતે જે અંકો આવ્યા તે ઋતુઓ થાય છે એમ જાણવું. આ ત્રણ કરણ ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે. હવે, કરણ ભાવના કરાય છે-

કોઈપણ પૂછે છે યુગની આદિથી પ્રથમ પર્વમાં પાંચમે કયો ઋતુ વર્તે છે ? ત્યાં હજુ સુધી એક પણ પર્વ પૂર્ણ થયું નથી એટલે યુગની આદિથી દિવસો ૧ રૂપ ન્યૂન ધારવા તે અહીં ૪ છે તેને ૧૩૪થી ગુણવા એટલે ૫૩૬ થયા. તેમાં ફરીથી ૩૦૫ ઉમેરવા એટલે ૮૪૧ થયા. તેનો ૬૧૦થી ભાગ કરતા પ્રથમ ઋતુ પ્રાપ્ત થયો. ઉપર ૨૩૧ અંશો વધ્યા. તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરતાં ૧ આવ્યો. અંકોને ૧૩૪થી ભાગતાં જે આવે તે દિવસો જાણવા. શેષ ૯૭ અંશો બચ્યા તેનો ૨ થી અપવર્તન કરતાં $\frac{૪૮\frac{૧}{૨}}{૬૭}$ આવ્યા. અર્થાત્ યુગની આદિથી પાંચમના દિવસે પ્રથમ પ્રાવૃટ્ લક્ષણ ઋતુ અતિક્રાન્ત થયો. બીજા ઋતુનો ૧ દિવસ ગયો અને બીજાના $૪૮\frac{૧}{૨}$ ભાગો પસાર થયા છે.

તથા કોઈ પૂછે - યુગની આદિથી બીજા પર્વમાં અગિયારશના દિવસે કયો ચંદ્ર ઋતુ છે ?

ત્યાં એક પર્વ પસાર થયું એટલે ૧ ધારવો તેને ૧૫થી ગુણતાં ૧૫ થયા. અગિયારસે પૂછ્યું એટલે તેના પાછળના ૧૦ દિવસ ઉમેરતાં ૨૫ થયા. તેને ૧૩૪થી ગુણતાં ૩૩૫૦ તેમાં ૩૦૫ ઉમેરતાં ૩૬૫૫, તેનો ૬૧૦થી ભાગ કરતાં ૫ અંશ આવ્યા શેષ ૬૦૫ વધ્યા. તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરતા ૪ દિવસો આવ્યા. શેષ ૬૯ અંશો વધ્યા. તેનો ૨ વડે અપવર્તના કરતાં $\frac{३४\frac{१}{२}}{६७}$ અર્થાત્ ૫ ઋતુઓ પસાર થઈ અને છઠ્ઠા ઋતુના ૪ દિવસો થયા અને પાંચમા દિવસના $\frac{३४\frac{१}{२}}{६७}$ અંશો થયા. એ રીતે અન્ય દિવસે પણ ચંદ્રઋતુ જાણવો. ॥ ૨૭૪-૨૭૬ ॥

હવે ચંદ્રઋતુ પરિસમાપ્તિનો દિવસ લાવવા કરણ બતાવે છે-

रविधुवरासी पुव्वं व गुणिय भइए सगेण छेएण ।
जं लद्धं सो दिवसो सोमस्स उऊसमत्तीए ॥ २७७ ॥

इह यः पूर्वं सूर्यर्त्तुप्रतिपादने ध्रुवराशिरभिहितः पंचोत्तराणि त्रीणि शतानि चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानां तस्मिन् पूर्वमिव गुणिते, किमुक्तं भवति ?- ईप्सितेन एकादिना द्व्युत्तरचतुःशतपर्यंतेन द्व्युत्तरवृद्धेन एकस्मादारभ्य तत ऊर्ध्वं द्व्युत्तरवृद्ध्या प्रवर्द्धमानेन गुणिते **'स्वकेन'** आत्मीयेन छेदेन चतुस्त्रिंशदधिकशतरूपेण भक्ते सति यल्लब्धं स सोमस्य-चन्द्रस्य ऋतोः समाप्तौ दिवसो ज्ञातव्यो, यथा केनापि पृष्टं-चन्द्रस्य ऋतुः प्रथमः कस्यां तिथौ परिसमाप्तिं गतः ? इति, तत्र ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रय प्रमाणो ध्रियते ३०५, स एकेन गुण्यते जातास्तावानेव ध्रुवराशिः, तस्य स्वकीयेन छेदेन चतुस्त्रिंशदधिकशतप्रमाणेन भागो ह्रियते, लब्धौ द्वौ, शेषा तिष्ठति सप्तत्रिंशत्, तस्या द्विकेनापवर्त्तना क्रियते, जाताः सार्द्धा अष्टादश, आगतं युगादितो द्वौ दिवसावतिक्रम्य तृतीये दिवसे सार्धेष्वष्टादशसु सप्त-षष्टिभागेषु गतेषु प्रथमश्चन्द्रर्त्तुः परिसमाप्तिं गच्छति, द्वितीयचन्द्रर्त्तुपरिसमाप्तिजिज्ञासायां स ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रयप्रमाण-स्त्रिभिर्गुण्यते, जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तेषां चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाः षट्, शेषमुद्धरति एकादशोत्तरं शतं १११, तस्य द्विकेनापवर्त्तनायां लब्धाः पंचपंचाशत् सप्तषष्टिभागाः, आगतं युगादितः षट्सु दिवसेष्वतिक्रान्तेषु सप्तमस्य च दिवसस्य सार्द्धेषु पंचपंचाशत्संख्येषु सप्तषष्टिभागेषु गतेषु

द्वितीयचन्द्रर्तुः परिसमाप्तिं गच्छति, द्व्युत्तरचतुःशततमर्तुजिज्ञासायां स ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रयप्रमाणोऽष्टभिः शतैस्त्र्युत्तरैर्गुण्यते, द्व्युत्तरवृध्ध्या द्व्युत्तरचतुःशततमस्य त्र्युत्तराष्टशतप्रमाण एव राशिर्भवति, तथाहि-यस्यैकस्मादूर्ध्वं द्व्युत्तरवृध्ध्या राशिर्लभ्यते तस्य स द्विगुणो रूपोनो भवति, यथा द्विकस्य त्रीणि त्रिकस्य पंच चतुष्कस्य सप्त, अत्रापि च द्व्युत्तरचतुःशततमप्रमाणस्य राशेर्द्व्युत्तरवृध्ध्या राशिश्चिन्त्यते ततोऽष्टौ शतानि त्र्युत्तराणि भवन्ति, एवंभूतेन च राशिना गुणने जाते द्वे लक्षे चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि नव शतानि पंचदशोत्तराणि २४४९१५, तेषां चतुस्त्रिंशेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धान्यष्टादश शतानि सप्तविंशत्यधिकानि १८२७, अंशाश्चोद्धरन्ति सप्तनवतिस्तस्या द्विकेनापवर्त्तनात् लब्धाः सार्द्धा अष्टचत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागाः, आगतं युगादितोऽष्टादशसु दिवसशतेषु सप्तविंशत्यधिकेष्वतिक्रान्तेषु ततः परस्य च दिवसस्य सार्द्धेष्वष्टचत्वारिंशत्संख्येषु सप्तषष्टिभागेषु द्व्युत्तरचतुःशततमस्य चन्द्रर्त्तोः परिसमाप्तिरिति ॥ २७७ ॥ सम्प्रति चन्द्रर्त्तुषु नक्षत्रयोगपरिज्ञानाय करणमाह–

ગાથાર્થ : સૂર્યનો ધ્રુવરાશિ પૂર્વની જેમ ગુણીને પોતાના છેદથી ભાગતાં જે આવ્યું તે ચંદ્રનો ઋતુની સમાપ્તિએ દિવસ જાણવો. ॥ ૨૭૭ ॥

टीकार्थ : અહીં પહેલાં જે સૂર્યઋતુના પ્રતિપાદનમાં ધ્રુવરાશિ કહ્યો ($\frac{૩૦૫}{૧૩૪}$) તેમાં પૂર્વની જેમ ઇચ્છિત ૧ આદિથી ૪૦૨ સુધી દ્વિ ઉત્તર વૃદ્ધિથી વધારવા દ્વારા પોતાના છેદ ૧૩૪થી ભાગ કરતે છતે જે આવ્યું તે ચન્દ્રની ઋતુની સમાપ્તિનો દિવસ જાણવો. જેમ કોઈ દ્વારા પૂછાયું પ્રથમ ચંદ્ર ઋતુ કઈ તિથિમાં પરિસમાપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે ? ત્યાં ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ ધારવો. તેને ૧થી ગુણતાં ૩૦૫ થયા. તેને પોતાના છેદ ધ્રુવરાશિ ૧૩૪થી ભાગ કરતાં ૨ આવ્યા. શેષ ૩૭ વધ્યા તેનો ૨થી અપવર્તના કરવો એટલે ૧૮$\frac{૧}{૨}$ આવ્યા. અર્થાત્ યુગની આદિથી ૨ દિવસો પસાર થઈને ત્રીજા દિવસે ૧૮$\frac{૧/૨}{૬૭}$ ભાગો પસાર થતાં પ્રથમ ચંદ્ર ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. હવે, બીજા ચંદ્ર ઋતુની સમાપ્તિ જાણવી છે તો ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ ધારો તેને ૩થી ગુણો એટલે ૯૧૫ થયા. તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરતાં ૬ આવ્યા શેષ ૧૧૧ વધ્યા. તેની ૨થી અપવર્તના કરતાં ૫૫$\frac{૧}{૨}$ આવ્યા. અર્થાત્ યુગની આદિથી ૬ દિવસો પસાર થતાં સાતમા દિવસના જ્યારે ૫૫$\frac{૧/૨}{૬૭}$ ભાગો જાય છે ત્યારે બીજો ચંદ્ર ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. હવે ૪૦૨મો ઋતુ જાણવાની ઇચ્છા છે તો

તે ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ને ૮૦૩થી ગુણતાં દ્વિ ઉત્તર વૃદ્ધિથી ૪૦૨નો ૮૦૩ રાશિ થાય છે. તે આ રીતે જેનો એકથી ઉપર દ્વિ ઉત્તર વૃદ્ધિથી રાશિ પ્રાપ્ત થાય છે તે તેનો દ્વિગુણ રૂપન્યૂન હોય છે. જેમ બેના ત્રણ, ત્રણના પાંચ, ચારના સાત. અહીં પણ ૪૦૨ રાશિનો દ્વિ ઉત્તર વૃદ્ધિથી રાશિ વિચારતાં ૮૦૩ થાય છે. તે આ રીતે - ૪૦૨ને બમણા કરતાં ૮૦૪ થયા તેમાંથી ૧ રૂપ બાદ કરતાં ઉક્ત ૮૦૩ રાશિ આવે છે. આ પ્રકારના રાશિથી ગુણતાં ૨૪૪૯૧૫ થાય છે. તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરતાં ૧૮૨૭ આવ્યા. ઉપર ૯૭ અંશો વધ્યા. તેનો ૨થી અપવર્તન કરતાં $૪૮\frac{૧}{૨}$ આવ્યા. અર્થાત્ યુગની આદિથી ૧૮૨૭ દિવસ પસાર થતાં ૧૮૨૮માં દિવસના $૪૮\frac{૧/૨}{૯૭}$ ભાગ પસાર થતાં ૪૦૨મો ચંદ્રઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ॥ ૨૭૭ ॥

હવે ચંદ્ર ઋતુઓમાં નક્ષત્ર યોગ જાણવા કરણ બતાવે છે-

सो चेव धुवो रासी गुणरासीवि य हवंति ते चेव ।
नक्खत्तसोहणाणि य परिजाणसु पुव्वभणियाणि ॥२७८ ॥

युगे चन्द्रर्त्तोर्नक्षत्रयोगपरिज्ञानार्थं स एव-पंचोत्तरशतत्रयप्रमाणो ध्रुवराशिर्वेदितव्यः, गुणराशयोऽपि-गुणकारराशयोऽप्येकादिका द्व्युत्तरवृद्धा त एव भवन्ति ज्ञातव्या ये पूर्वमुद्दिष्टाः, नक्षत्रशोधनान्यपि च परिजानीहि तान्येव यानि पूर्वं भणितानि द्विचत्वारिंशत्प्रभृतीनि, ततः पूर्वप्रकारेण विवक्षिते चन्द्रर्त्तौ नियतो नक्षत्रयोग आगच्छति, तत्र प्रथमे चन्द्रर्त्तौ कश्चन्द्रनक्षत्रयोगः ? इति जिज्ञासायां स एव पंचोत्तरशतत्रयप्रमाणो ध्रुवराशिर्ध्रियते ३०५, स एकेन गुण्यते, एकेन गुणितः सन् स तावानेव भवति, ततोऽभिजितो द्वाचत्वारिंशत् शुद्धा, शेषे तिष्ठतो द्वे शते त्रिषष्ट्यधिके २६३, ततश्चतुस्त्रिंशेन शतेन श्रवणः शुद्धः, स्थितं पञ्चादेकोनत्रिंश शतं १२९, तस्य द्विकेनापवर्त्तनाज्जाताः सार्द्धाश्चतुःषष्टिः सप्तषष्टिभागाः, आगतं धनिष्ठायाः सार्धान् चतुःषष्टिसप्तषष्टिभागानवगाह्य चन्द्रः प्रथमं स्वमृतुं परिसमापयति, द्वितीयचन्द्रर्त्तुजिज्ञासायां स एव ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रयप्रमाणस्त्रिभिर्गुण्यते, जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तत्राभिजितो द्वाचत्वारिंशत् शुद्धा, स्थितानि शेषाण्यष्टौ शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि ८७३, ततश्चतुस्त्रिंशेन शतेन श्रवणः शुद्धिमुपगतः स्थितानि शेषाणि सप्त शतान्येकोनचत्वारिंशदधिकानि ७३९, ततोऽपि चतुस्त्रिंशेन शतेन धनिष्ठा शुद्धा, जातानि षट् शतानि पंचोत्तराणि ६०५, ततोऽपि सप्तषष्ट्या शतभिषक् शुद्धा,

स्थितानि पश्चात् पंच शतान्यष्टात्रिंशदधिकानि ५३८, एतेभ्योऽपि चतुस्त्रिंशेन शतेन पूर्वभद्रपदा शुद्धा, स्थितानि चत्वारि शतानि चतुरधिकानि ४०४, तेभ्योऽपि द्वाभ्यां शताभ्यामेकोत्तराभ्यामुत्तरभद्रपदा शुद्धा, स्थिते शेषे द्वे शते त्र्युत्तरे २०३, ताभ्यामपि चतुस्त्रिंशेन शतेन रेवती शुद्धा, स्थिता पञ्चादेकोनसप्ततिः ६९, आगतमश्विनीनक्षत्रस्यैकोनसप्ततिं चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानवगाह्य द्वितीयं स्वमृतुं चन्द्रः परिनिष्ठापयति, तथा द्व्युत्तरचतुःशततमचन्द्रर्तुजिज्ञासायां स एव ध्रुवराशिः पंचोत्तरशतत्रयप्रमाणो ध्रियते, धृत्वा चाष्टभिः शतैस्त्र्युत्तरैर्गुण्यते, जाते द्वे लक्षे चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि नव शतानि पंचदशोत्तराणि २४४९१५, तत्रार्द्धक्षेत्रेषु षट्सु नक्षत्रेषु प्रत्येकं सप्तषष्टिरंशा व्यर्द्धक्षेत्रेषु षट्सु नक्षत्रेषु प्रत्येकं द्वे द्वे शते एकोत्तरे अंशानां, पंचदशसु समक्षेत्रेषु प्रत्येकं चतुस्त्रिंशं शतमिति, षट् सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि चत्वारि शतानि द्व्युत्तराणि ४०२, तथा षड् एकोत्तरेण शतद्वयेन गुण्यन्ते, जातानि द्वादश शतानि षडुत्तराणि १२०६, तथा चतुस्त्रिंशं शतं पंचदशभिर्गुण्यते, जातानि विंशतिशतानि दशोत्तराणि २०१०, एते च त्रयोऽपि राशय एकत्र मील्यन्ते, मीलयित्वा तेष्वभिजितो द्वाचत्वारिंशत् प्रक्षिप्यन्ते, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि ३६६०, एतावानेको नक्षत्रपर्यायः, तत एतेन पूर्वस्य राशेर्भागो ह्रियते, लब्धाः षट्षष्टिर्नक्षत्रपर्यायाः पश्चादवतिष्ठन्ते पंचपंचाशदधिकानि त्रयस्त्रिंशच्छतानि ३३५५, तत्राभिजितो द्वाचत्वारिंशत् शुद्धा, स्थितानि शेषाणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि त्रयोदशाधिकानि ३३१३, तेषां त्रिभिः सहस्रैर्व्यशीत्यधिकैरनुराधान्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषं तिष्ठतो द्वे शते एकत्रिंशदधिके २३१, ततः सप्तषष्ट्या ज्येष्ठा शुद्धा, स्थितं चतुःषष्ट्यधिकं शतं १६४, ततोऽपि चतुस्त्रिंशेन शतेन मूलं शुद्धं, स्थिता पञ्चात्रिंशत् ३०, आगतं पूर्वाषाढानक्षत्रस्य त्रिंशतं चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामवगाह्य द्व्युत्तरचतुःशततमं स्वमृतुं चन्द्रः परिसमापयति ॥ २७८ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां चतुर्दशं ऋतुपरिमाण-प्रतिपादकं प्राभृतं परिसमाप्तम् ॥

ગાથાર્થ : તે જ ધ્રુવરાશિ અને તે જ ગુણરાશિ બને છે. હવે પૂર્વે કહેલા નક્ષત્ર શોધનકો જાણો. ॥ ૨૭૮ ॥

ટીકાર્થ : યુગમાં ચંદ્ર ઋતુનો નક્ષત્ર યોગ જાણવા માટે તે જ ૩૦૫નો ધ્રુવરાશિ જાણવો. ગુણાકાર રાશિઓ પણ એકાદિકા દ્વિ ઉત્તરવૃદ્ધિકા તે જ થતી જાણવી જે પૂર્વોદ્દિષ્ટ હતી. નક્ષત્ર શોધનકો પણ તે જ જાણવા જે પૂર્વે કહેલા છે ૪૨ વગેરે તેથી

પૂર્વપ્રકારે ચન્દ્રઋતુ વિવક્ષિત છે ત્યાં નિયત નક્ષત્ર યોગ આવે છે. ત્યાં પ્રથમ ચંદ્રઋતુમાં કયો ચન્દ્ર નક્ષત્ર યોગ છે ? એ જાણવાની ઇચ્છા છે તો તે જ ધ્રુવરાશિ ૩૦૫, ૧થી ગુણતાં ૩૦૫ થયા. તેમાંથી અભિજિત્‌ના ૪૨ શુદ્ધ અંશો છે. શેષ ૨૬૩ તેમાંથી ૧૩૪ અંશોથી શ્રવણ શુદ્ધ છે. ઉપર ૧૨૯ રહ્યા તેનો ૨થી અપવર્તના કરતાં ૬૪$\frac{૧/૨}{૬૭}$ ભાગ આવ્યા. અર્થાત્‌ ઘનિષ્ઠાના ૬૪$\frac{૧}{૨}$ અંશો પસાર કરીને ચંદ્ર પોતાની પ્રથમ ઋતુ પૂર્ણ કરે છે. બીજા ચંદ્રઋતુની જિજ્ઞાસામાં તે ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ને ૩ થી ગુણતાં ૯૧૫ ત્યાં અભિજિત્‌ના ૪૨ અંશો શુદ્ધ છે શેષ ૮૭૩ તેમાંથી ૧૩૪થી શ્રવણ શુદ્ધ થયું બચ્યા ૭૩૯ તેમાંથી પણ ૧૩૪થી ઘનિષ્ઠા શુદ્ધ થયું. શેષ ૬૦૫ રહ્યા તેમાંથી પણ ૬૭થી શતભિષક્‌ શુદ્ધ છે વધ્યા ૫૩૮ એમાંથી ૧૩૪થી પૂર્વભાદ્રપદા શુદ્ધ થયું એટલે ૪૦૪ વધ્યા. તેમાંથી ૨૦૧થી ઉત્તરાભાદ્રપદા શુદ્ધ થયું શેષ ૨૦૩ રહ્યા. તેમાંથી ૧૩૪થી રેવતી શુદ્ધ થયું શેષ ૬૯ વધ્યા. અર્થાત્‌ અશ્વિની નક્ષત્રના $\frac{૬૯}{૧૩૪}$ ભાગ પસાર કરીને ચંદ્ર પોતાનો બીજો ઋતુ પૂર્ણ કરે છે તથા ૪૦૨મો ચંદ્ર ઋતુ જાણવા માટે ધ્રુવરાશિ ૩૦૫ને ૮૦૩થી ગુણતાં ૨૪૪૯૧૫ થયા. ત્યાં ૬ અર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્રોના પ્રત્યેકના ૬૭ અંશો, ૬ સાર્ધનક્ષત્રોના પ્રત્યેકના ૨૦૧ અંશો, તથા સમ ૧૫ નક્ષત્રોના પ્રત્યેકના ૧૩૪ અંશો, ત્યાં ૬૭ × ૬ = ૪૦૨, ૨૦૧ × ૬ = ૧૨૦૬, ૧૩૪ × ૧૫ = ૨૦૧૦, આ ત્રણે રાશિઓ એક સ્થાને મેળવી તેમાં અભિજિત્‌ના ૪૨ અંશો ઉમેરતાં ૩૬૬૦ થયા. આટલો ૧ નક્ષત્ર પર્યાય તે પછી આના દ્વારા પૂર્વ રાશિનો ભાગ કરવો એટલે ૬૬ નક્ષત્ર પર્યાયો આવ્યા. પાછળ ૩૩૫૫ વધ્યા ત્યાં અભિજિતના ૪૨ શુદ્ધ છે. ૩૩૧૩ શેષ તેમાંથી ૩૦૮૦ અંશોથી અનુરાધા સુધીના અંશો શુદ્ધ છે શેષ ૨૩૧ વધ્યા. તેમાંથી ૧૩૪ અંશોથી મૂળા શુદ્ધ છે પાછળ ૩૦ વધ્યા, એટલે પૂર્વાષાઢાના $\frac{૩૦}{૧૩૪}$ અંશો પસાર કરીને ૪૦૨ મો ઋતુ ચન્દ્ર પૂર્ણ કરે છે. ॥ ૨૭૮ ॥

॥ શ્રીમન્મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
ઋતુપરિમાણ પ્રતિપાદક ચૌદમું પ્રાભૃત સાનુવાદ પૂર્ણ થયું. ॥

• • •

અધિકાર-૧૫ : વિષુવ

तदेवमुक्तमृतुपरिमाणप्रतिपादकं चतुर्दशं प्राभृतं, सम्प्रति विषुवत्प्रतिपादकं पंचदशं प्राभृतं विवक्षुराह–

आसोयकत्तियाणं मज्झे वइसाहचित्तमज्झे य ।
एत्थ सममहोरत्तं तं विसुवं अयणमज्झेसु ॥ २७९ ॥

अश्वयुक्कार्त्तिकयोर्मासयोर्मध्ये तथा वैशाखचैत्रयोर्मध्ये '**अत्र**' अस्मिन्नन्तरे सममहोरात्रं भवति, तच्च पूर्वपुरुषपरिभाषया विषुवमिति व्यवह्रियते, तथा चोक्त**मभिधानकोशे**– "**समरात्रिंदिवः[1] कालो, विषवत् विषुवं च तत्**" इत्थम्भूतानि विषुवाणि '**अयनमध्येषु**' अयनमध्यभागेषु भवन्ति, इयमत्र भावना–अश्वयुग्मासानन्तरं कार्तिकमासे यथायोगं दक्षिणायनविषुवानां सम्भवः, तथा चैत्रमासानन्तरं वैशाखे यथासंम्भवमुत्तरायणविषुवसंभवः, तत एतस्मिन्नवकाशे समाहोरात्रसम्भवो, यथा पंचदशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति पंचदशमुहूर्त्तप्रमाणा च रात्रिः, तच्चेत्थंभूतं सममहोरात्रं मण्डलमध्यभागगत एव रवौ भवति, तद्यथा–सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद् द्विनवतितमे मण्डले सर्वबाह्यादपि मण्डलाद् द्विनवतितम इति, इत्थम्भूतं च द्विनवतितमं मण्डलं यदा सूर्य उपसंक्रम्य चारं चरति तदा स कालो व्यवहारतो विषुवमित्याख्यायते, निश्चयतस्तु यस्मिन्नहोरात्रे समो दिवसः समा रात्रिस्तस्मिन्नस्तप्राये सूर्ये यो रात्रिप्रवेशकालः सार्द्धद्विनवतितममण्डलसंभवी स कालो विषुवमिति, तथा चोक्तं मूलटीकायां–"रविमण्डलमज्झनाम[2] विसुवं"ति ॥ २७९ ॥ सम्प्रति नैश्चयिकमेव विषुवकालप्रमाणमनन्तरोक्तं सूत्रकृदुपदर्शयति–

આ રીતે ઋતુ પરિમાણ પ્રતિપાદક ચૌદમું પ્રાભૃત પૂર્ણ થયું. હવે વિષુવનું પ્રતિપાદક પંદરમું પ્રાભૃત જણાવે છે-

---

१. तुला - अमरकोशे १-४-१४ ॥ २. 'रविमण्डलमध्यनाम विषुवदि'ति

ગાથાર્થ : આસો-કાર્તિક માસ વચ્ચે અને વૈશાખ-ચૈત્ર વચ્ચે અહીં જે સમ અહોરાત્ર છે તે અયનમધ્યોમાં વિષુવ જાણવા.

ટીકાર્થ : આસો-કાર્તિક માસ અને વૈશાખ-ચૈત્ર માસની વચ્ચે સમ અહોરાત્ર થાય છે. તેને પૂર્વપુરુષની પરિભાષાથી 'વિષુવ' એમ વ્યવહારમાં કહેવાય છે. "અભિધાન કોષ"માં કહ્યું છે "સમ અહોરાત્ર કાળ વિષુવ છે." આવા વિષુવો અયનના મધ્ય ભાગોમાં થાય છે અર્થાત્ આસો માસ પછી કાર્તિક માસમાં યથાયોગ દક્ષિણાયન વિષુવોનો સંભવ છે તથા ચૈત્રમાસ પછી વૈશાખ માસમાં યથાસંભવ ઉત્તરાયણ વિષુવનો સંભવ છે. તેથી એ અવકાશમાં સમ અહોરાત્રનો સંભવ છે જેમ પંદર મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ થાય છે અને પંદર મુહૂર્ત પ્રમાણ રાત્રિ થાય છે તે આ રીતે સમ અહોરાત્ર-મંડળના મધ્યભાગમાં જ સૂર્ય રહેલો હોય છે તે સર્વઅભ્યંતર મંડળથી ૯૨મા મંડળમાં અને સર્વબાહ્ય મંડળથી પણ ૯૨મા મંડળમાં છે. આ રીતે ૯૨મું મંડળ જ્યારે સૂર્ય ઉપસંક્રમીને ચારો ચરે છે ત્યારે તે કાળ વ્યવહારથી વિષુવ કહેવાય છે. નિશ્ચયથી તો જે અહોરાત્રમાં સમ દિવસ સમરાત્રિ છે તે અસ્ત પ્રાયઃ સૂર્ય છતે જે રાત્રિ પ્રવેશકાલ સાડા બાણું ($૯૨\frac{૧}{૨}$)મા મંડળમાં સંભવી છે તે કાળ 'વિષુવ' છે. મૂળ ટીકામાં પણ કહ્યું છે "રવિ મંડળનું મધ્ય વિષુવ" છે. ॥ ૨૬૯ ॥

હવે, નૈશ્ચયિક વિષુવકાળ પ્રમાણ જે આગળ કહેલું તે સૂત્રકાર બતાવે છે-

पन्नरसमुहूत्तदिणो दिवसेण समा य जा हवइ राई ।
सो होइ विसुवकालो दिणराईणं तु संधिम्मि ॥ २८० ॥

यो भवति पंचदशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो या च दिवसेन समा रात्रिः, पंचदशमुहूर्त्त-प्रमाणेत्यर्थः, इह द्वानवतितमेऽपि मण्डले समौ रात्रिदिवसौ न भवतः, कलया न्यूनाधिकभावात्, परं सा कला न विवक्षितेति समौ रात्रिदिवसौ तत्र गण्येते, इत्थम्भूतयो रात्रिदिवसयोः सन्धौ यः कालः स विषुवकालः ॥ २८० ॥ साम्प्रतं कतिपर्वातिक्रमे कस्यां तिथावीप्सितं विषुवं भवतीतीप्सितविषुवानयनाय करणमाह–

ગાથાર્થ : પંદર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે અને દિવસ સમાન જ્યારે રાત્રિ થાય છે તે દિવસ-રાત્રિની સંધિમાં વિષુવકાળ હોય છે.

જે પંદર મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ અને દિવસ સમાન જ રાત્રિ છે અહીં ૯૨મા મંડળમાં પણ સમાન રાત્રિ-દિવસ થતા નથી કેમ કે ત્યાં કલા ન્યુનાધિક છે. પરંતુ તે કલાની અહીં વિવક્ષા નથી એટલે ત્યાં સમ-રાત્રિ-દિવસો ગણાય છે. આવી રાત્રિ-દિવસની સંધિમાં જે કાળ તે વિષુવકાળ છે. ॥ ૨૮૦ ॥

હવે, કેટલા પર્વ પસાર થતાં કઈ તિથિમાં ઇચ્છિત વિષુવ થાય છે તે લાવવા માટે કરણ બતાવાય છે.

કરણ નં. ૧

इच्छियविसुवा बिगुणा रूवूणा छग्गुणा भवेयव्वा ।
पव्वद्धे होंति तिही नायव्वा सव्वविसुवेसु ॥ २८१ ॥

युगमध्ये ईप्सितानि-विवक्षितानि यानि विषुवानि तानि ध्रियंते, किमुक्तं भवति ? तत्संख्या ध्रियते, इति, धृत्वा च तानि द्विगुणानि क्रियन्ते, ततो रूपोनानि, तदनन्तरं च षड्गुणानि कर्त्तव्यानि, षड्भश्च गुणने यदागच्छति तानि पर्वाणि ज्ञातव्यानि, पर्वणां चार्द्धे यद् भवति तास्तिथयः सर्वेषु विषुवेषु यथायोगं ज्ञातव्याः, एष करणगाथाक्षरार्थः, सम्प्रति करणभावना क्रियते-कतिपर्वातिक्रमे कस्यां तिथौ प्रथमं विषुवमिति जिज्ञासायां रूपमेकं स्थाप्यते, तद् द्विगुणं क्रियते, जाते द्वे रूपे, ते रूपोने क्रियेते, स्थितं भूय एकं रूपं, तस्य षड्भिर्गुणने जाताः षट् ते प्रतिराश्यन्ते, प्रतिराश्य च तेषामर्द्धं क्रियते, जातास्त्रयः आगतं षट्पर्वातिक्रमे तृतीयस्यां तिथौ प्रथमं विषुवमिति, तथा द्वितीयं विषुवं कतिपर्वातिक्रमे कस्यां तिथौ भवति ? इति यदि जिज्ञासा तदा द्वे रूपे ध्रियेते, ते द्विगुणे जातानि चत्वारि, तानि रूपोनानि क्रियन्ते, स्थितानि पञ्चात्त्रीणि, तानि षड्भिर्गुण्यंते, जातान्यष्टादश, तानि प्रतिराश्यन्ते, तेषां च प्रतिराशितानामर्द्धं नव, आगतं द्वितीयं विषुवमष्टादशपर्वातिक्रमे नवम्यां तिथाविति, तथा कतिपर्वातिक्रमे कस्यां तिथौ तृतीयं विषुवमिति जिज्ञासायां त्रीणि रूपाणि ध्रियन्ते, तानि च द्वाभ्यां गुण्यंते, जातानि षट्, तेषामेकरूपापहारे स्थितानि पञ्चात्पञ्च, तानि षड्भिर्गुण्यंते, जाता त्रिंशत्, सा प्रतिराश्यते, प्रतिराशितायाश्च तस्या अर्द्धं पञ्चदश, आगतं त्रिंशत्पर्वातिक्रमे पञ्चदश्यां तृतीयं विषुवमिति तथा दशमं विषुवं कतिपर्वातिक्रमे कस्यां तिथौ भवति ? इति यदि ज्ञातुमिच्छा तदा दशको ध्रियते, स द्विगुण्यते, जाता विंशतिः, तस्या एकं रूपमपहियते, जाता एकोनविंशतिः, सा षड्भिर्गुण्यते, जातं चतुर्दशोत्तरं शतं, तत्प्रतिराश्यते, तस्यार्द्धं सप्तपञ्चाशत्, तस्याः पर्वानयनाय पञ्चदशभिर्भागो ह्रियते, लब्धानि त्रीणि पर्वाणि, तानि पर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, पञ्चादवतिष्ठन्ते च द्वादश, तत आगतं सप्तदशोत्तर-पर्वशतातिक्रमे द्वादश्यां दशमं विषुवमिति ॥ २८१ ॥ अत्रैवार्थे करणान्तरमाह—

ગાથાર્થ : ઇચ્છિત વિષુવોને બમણા કરી ૧ રૂપ ન્યૂન કરી છ ગુણા કરવા. પર્વના અડધા કરતાં જે થાય તે સર્વ વિષુવોમાં તિથિઓ જાણવી. ॥ ૨૮૧ ॥

ટીકાર્થ : યુગમાં જે ઇચ્છિત વિષુવો છે તે સંખ્યા ધારવી તેને બમણી કરવી. પછી તેમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરવું પછી છ ગુણી તે સંખ્યા કરતાં જે આવે તે પર્વો જાણવા અને એ પર્વોના અડધા કરતાં જે થાય છે તે યથાયોગ સર્વ વિષુવોમાં તિથિઓ જાણવી.

કરણ ભાવના - કેટલા પર્વો પસાર થતાં કઈ તિથિમાં પ્રથમ વિષુવ આવે ? ત્યાં પ્રથમ વિષુવ જાણવું છે તેથી ૧ ધારવો તેને બમણા કરતાં ૨ આવ્યા તેમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરતા પાછો ૧ તેને છ ગુણો કરતાં ૬ આવ્યા. તેને પ્રતિ રાશિ કરવો, ૬ના અડધા કરતાં ૩ આવ્યા એટલે કે ૬ પર્વ પસાર થયા પછી ત્રીજના દિવસે પ્રથમ વિષુવ છે.

તથા બીજું વિષુવ કેટલા પર્વ પસાર થયા પછી કઈ તિથિએ આવે છે ?

૨જું વિષુવ જાણવું છે એટલે ૨ ધારવા તેને બમણા કરતાં ૪ થયા તેમાંથી ૧ રૂપ ઓછું કરતા ૩ આવ્યા તેના ૬ ગુણા કરતાં ૧૮ થયા આ પ્રતિરાશિ થયો. હવે, ૧૮ના અડધા કરતાં ૯ આવ્યા એટલે કે ૧૮ પર્વ પસાર થયા પછી નવમીના દિવસે બીજું વિષુવ આવે છે.

તથા ત્રીજું વિષુવ કેટલા પર્વ પસાર થયા પછી કઈ તિથિમાં આવે છે ?

૩જા વિષુવ માટે ૩ ધારવા તેના બમણા કરતાં ૬ થયા. તેમાંથી ૧ બાદ કરતાં ૫ થયા તેને ૬ગુણા કરતાં ૩૦ આવ્યા આ પ્રતિરાશિ છે. હવે ૩૦ના અડધા કરતાં ૧૫ આવ્યા એટલે કે ત્રીસ પર્વ પસાર થયા પછી પંદરમી તિથિએ ત્રીજું વિષુવ આવે છે.

દશમું વિષુવ કેટલા પર્વ પછી કઈ તિથિએ આવે છે ?

૧૦ના બમણા કરતાં ૨૦ થયા એમાંથી ૧ બાદ કરતાં ૧૯ થયા તેને છ ગુણા કરતાં ૧૧૪ આવ્યા તેને પ્રતિરાશિ કરવો. હવે, ૧૧૪ના અડધા કરતાં ૫૭ થયા તેના પર્વ લાવવા ૧૫થી ભાગતાં ૩ આવ્યા શેષ ૧૨ આવ્યા ૩ને ૧૧૪માં ઉમેરતાં ૧૧૭ થયા એટલે કે ૧૧૭ પર્વ પસાર થયા પછી ૧૨ના દિવસે ૧૦મું વિષુવ આવે છે. ॥ ૨૮૧ ॥

કરણ નં. ૨

रूवूणविसुवगुणिए छलसीइसए पक्खिवाहि तेणउई ।
पनरसभाइय लद्धा पव्वा सेसा तिही होइ ॥ २८२ ॥

यद्विषुवं ज्ञातुमिष्टं तेन रूपोनेन-तत्संख्यया रूपोनया षडशीत्यधिकं शतं गुण्यते, गुणिते च तस्मिन् त्रिनवतिं प्रक्षिप, ततः पंचदशभिर्भाजिते सति येङ्का लब्धास्तानि पर्वाणि ज्ञातव्यानि, शेषास्त्वंशास्तिथयः, एष करणगाथाऽक्षरार्थः ।

भावना त्वियं-विषुवं प्रथमं कतिपर्वातिक्रमे कस्यां तिथौ भवति ? इति जिज्ञासायां रूपं स्थाप्यते, तदेकरूपहीनं क्रियते, जातमाकाशं[1], तेन षडशीत्यधिकं शतं गुण्यते, जातं शून्यं 'खेन गुणने **खं मिति** वचनप्रामाण्यात्, ततः शून्ये तस्मिन् त्रिनवतिः प्रक्षिप्यते, तस्याः पंचदशभिर्भागे हृते लब्धाः षट्, शेषास्तिष्ठन्ति त्रीणि, आगतं षट्पर्वातिक्रमे तृतीयस्यां तिथौ प्रथमं विषुवमिति, तृतीयविषुवचिंतायां त्रीणि रूपाणि ध्रियन्ते, तेभ्यो रूपापहारे जाते द्वे रूपे, ताभ्यां षडशीत्यधिकं शतं गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ३७२, अत्र त्रिनवतिः प्रक्षिप्ता, जातानि चत्वारि शतानि पंचषष्ट्यधिकानि ४६५, एतेषां पंचदशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा एकत्रिंशत्, आगतं त्रिंशत्पर्वातिक्रमे पंचदश्यां तृतीयं विषुवमिति ॥ २८२ ॥
भूयः प्रकारान्तरेणात्रैवार्थे करणमाह–

ગાથાર્થ : રૂપન્યૂન વિષુવને એકસો છ્યાંસીથી ગુણવું એમાં ૯૩ ઉમેરવા એનો પંદરથી ભાગ કરતાં પર્વો આવ્યા શેષ રહે તે તિથિઓ હોય છે. ॥ ૨૮૨ ॥

ટીકાર્થ : જે વિષુવ જાણવું છે તેને રૂપ ન્યૂન કરવું તેને ૧૮૬થી ગુણી તેમાં ૯૩ નાંખો પછી તેનો પંદરથી ભાગ કરતાં જે અંકો આવ્યા તે પર્વો જાણવા, શેષ જે રહ્યા તે તિથિઓ જાણવી.

પ્રથમ વિષુવ કેટલા પર્વો પસાર થયા પછી કઈ તિથિએ આવે છે ?

અહીં પ્રથમ વિષુવ હોવાથી ૧ સંખ્યા સ્થાપવી તેમાંથી ૧ બાદ કરવો એટલે ૦ તેને ૧૮૬થી ગુણતાં ૦, તેમાં ૯૩ ઉમેરતાં ૯૩ તેનો ૧૫થી ભાગ કરતાં ૬ આવ્યા શેષ ૩ રહ્યા એટલે કે, ૬ પર્વો પસાર થયા પછી ત્રીજના દિવસે પ્રથમ વિષુવ આવે છે.

ત્રીજા વિષુવને જાણવા માટે ૩ સ્થાપો તેને ૧ રૂપ ન્યૂન કરતાં ૨ તેને ૧૮૬થી ગુણતાં ૩૭૨ એમાં ૯૩ ઉમેરતાં ૪૬૫ આવ્યા. એનો ૧૫થી ભાગ કરતાં ૩૧ આવ્યા એટલે કે ત્રીસ પર્વ પસાર થયા પછી પંદરમી તિથિએ ત્રીજું વિષુવ આવે છે. ॥૨૮૨॥

કરણ નં. ૩

---

१. = शून्यमित्यर्थः ॥

इगतीसा ओयगुणा पंचहिं भइयव्व तिगुण अंसा उ ।
तिहिओ भवंति सव्वेसु चेव विसुवेसु नायव्वा ॥ २८३ ॥

एकत्रिंशद् यथोत्तरमोजोगुणा विषमगुणाः प्रथमतः कर्त्तव्यास्तद्यथा प्रथमविषुवचिन्तायामेकगुणा द्वितीयविषुवचिंतायां त्रिगुणाः तृतीयवषुवचिन्तायां पंचगुणाः चतुर्थविषुवचिंतायां सप्तगुणाः पंचमविषुवचिन्तायां नवगुणा एवं यावद्दशमविषुवचिन्तायामेकोनविंशतिगुणाः, ततः पंचभिर्भक्तव्याः, तथा च सति यल्लभ्यते तानि पर्वाण्यवसेयानि, शेषास्त्वंशा उद्धरितास्त्रिगुणिताः सन्तो यावन्तो भवन्ति तावत्प्रमाणास्तिथयः सर्वेषु विषुवेषु ज्ञातव्याः, तद्यथा-प्रथमविषुवचिन्तायामेकत्रिंशत्, एकेन गुणितं तदेव भवतीति जाता एकत्रिंशदेव, तस्याः पंचभिर्भागे हृते लब्धाः षड्, एकः पश्चादुद्धरति, स त्रिगुणः क्रियते, जातास्त्रयः आगतं षट्पर्वातिक्रमे तृतीयस्यां तिथौ प्रथमं विषुवमिति, तृतीयविषुवचिन्तायामेकत्रिंशत् पंचभिर्गुण्यते, जातं पंचपंचाशदधिकं शतं १५५, तस्य पंचभिर्भागो ह्रियते, लब्धा एकत्रिंशत् आगतं त्रिंशत्पर्वतिक्रमे पंचदश्यां तृतीयं विषुवमिति तथा दशमविषुवाचिन्तायामेकत्रिंशत् एकोनविंशत्या गुण्यते, जातानि पंच शतानि नवाशीत्यधिकानि ५८९, तेषां पंचदशभिर्भागो ह्रियते, लब्धं सप्तदशोत्तरं शतं, शेषास्तिष्ठन्ति चत्वारस्ते त्रिभिर्गुण्यन्ते, जाता द्वादश, सप्तदशोत्तरपर्वशतातिक्रमे द्वादश्यां दशमं विषुवमिति ॥ २८३ ॥ पुनरप्यत्रैवार्थे प्रकारान्तरेण करणमाह–

गाथार्थ : એકત્રીસ ઓજ (વિષમ) ગુણા પાંચથી ભાગ કરવા, અંશોને ત્રણ ગુણા કરવા. તેથી તિથિઓ સર્વ વિષુવોમાં થાય છે એમ જાણવું. ॥ ૨૮૩ ॥

टीकार्थ : એકત્રીસ યથોત્તર ઓજોગુણ - વિષમગુણો પહેલેથી જ કરવા તે આ રીતે પ્રથમ વિષુવ ચિંતામાં ૧ ગુણા, બીજા વિષુવમાં ૩ ગુણા, ત્રીજા વિષુવમાં ૫ ગુણા, ચોથામાં ૭ ગુણા, પાંચમામાં ૯ ગુણા, એમ દશમા વિષુવની ચિંતામાં ૧૯ ગુણા તેને પથી ભાંગવા. એમ થતાં જે આવે તે પર્વો જાણવા. શેષ જે અંશો બચ્યા તેને ત્રણ ગુણા કરતાં જેટલા થાય તેટલી તિથિઓ સર્વ વિષુવોમાં જાણવી. ત્યાં પ્રથમ વિષુવ વિચારણામાં ૩૧, એને એકથી ગુણતાં ૩૧ તેનો પથી ભાગ કરતાં ૬ આવ્યા પાછળ ૧ વધ્યો તેને ૩થી ગુણતાં ૩ આવ્યા, એટલે કે ૬ પર્વ પસાર થયા પછી ત્રીજ તિથિમાં પ્રથમ વિષુવ થાય છે.

ત્રીજા વિષુવને વિચારતાં ૩૧ને પથી ગુણતાં ૧૫૫ થયા તેનો પથી ભાગ કરતાં ૩૧, એટલે કે ત્રીસ પર્વ પસાર થયા પછી પંદરમી તિથિએ ત્રીજું વિષુવ આવે છે.

દશમા વિષુવને વિચારતાં ૩૧ ને ૧૯થી ગુણતાં ૫૮૯ થયા. તેનો ૧૫થી ભાગ કરતાં ૧૧૭ આવ્યા ઉપર ૪ વધ્યા તેને ૩થી ગુણતાં ૧૨ આવ્યા એટલે કે ૧૧૭ પર્વ પસાર થયા પછી બારસના દિવસે ૧૦મું વિષુવ આવે છે. ॥ ૨૮૩ ॥

કરણ નં. ૪

पव्वा य छडादिक्का दुवालसाहिय दसावसाणा उ ।
तिगमाइगावि य तिही छडुत्तरा सव्वविसुवेसुं ॥ २८४ ॥

इह विषुवेषु पर्वचिन्तायां षडादिकानि यथोत्तरं द्वादशाधिकानि तावत् ज्ञेयानि यावद्'दशावसानानि' दशसंख्यानि विषुवाणि भवन्तीत्यर्थः, तथा पर्वणामुपरि तिथिचिन्तायां **'त्रिकादिका'** त्रिप्रभृतिका यथोत्तरं षडुत्तरास्तिथयः सर्वेषु विषुवेषु तावदवसेया यावत्तानि विषुवानि दशसंख्यानि भवन्ति, तद्यथा-प्रथमं विषुवं षट्पर्वातिक्रमे तृतीयस्यां तिथौ, द्वितीयविषुवचिन्तायां प्रागुक्तपर्वसंख्याने द्वादश प्रक्षिप्यन्ते, तिथिसंख्यायां षट्, तत आगतं-द्वितीयं विषुवमष्टादशपर्वातिक्रमे नवम्यां, ततो भूयोऽपि तृतीयविषुवचिन्तायामनन्तरोक्त-पर्वसंख्याने द्वादश प्रक्षिप्यन्ते, तिथिचिन्तायां षट्, तत आगतं-तृतीयं विषुवं त्रिंशत्पर्वातिक्रमे पंचदश्यां, चतुर्थविषुवचिन्तायां पुनरप्यनन्तरोक्तपर्वसंख्याने द्वादश प्रक्षिप्यन्ते, तिथिचिन्तायां षट्, ततस्तिथय एकविंशर्तिभवन्ति, पंचदशभिश्च लब्धमेकं पर्व, तत् पर्वराशौ प्रक्षिप्यते, आगतं-त्रिचत्वारिंशत्पर्वातिक्रमे षष्ठ्यां तिथौ चतुर्थं विषुवमिति, एवं पंचमादीन्यपि दशमपर्यन्तानि विषुवाणि भावनीयानि ॥ २८४ ॥ तत्र पर्वसंख्यानसंग्राहिकेयं गाथा—

ગાથાર્થ : ષડ્આદિકા પર્વો બાર સહિતના દશ સુધીના વિષુવોમાં થાય છે. સર્વ વિષુવોમાં ત્રિપ્રભૃતિકા તિથિઓ ષડોત્તરા જાણવી. ॥ ૨૮૪ ॥

ટીકાર્થ : અહીં વિષુવોમાં પર્વની વિચારણામાં છથી માંડીને ૧૨ અધિક ત્યાં સુધી જાણવા કે જ્યાં સુધી ૧૦ વિષુવો થાય છે તથા પર્વોના ઉપર તિથિ વિચારણામાં ત્રણથી માંડીને યથોત્તર ષડોત્તર તિથિઓ સર્વ વિષયોમાં ત્યાં સુધી જાણવી. યાવત્ તે વિષુવોની સંખ્યા ૧૦ થાય જેમ કે - પ્રથમ વિષુવ છ પર્વ પસાર થતાં ત્રીજ તિથિએ થાય છે. બીજા

વિષુવ માટે પૂર્વોક્ત સંખ્યામાં ૧૨ ઉમેરવા અને તિથિ સંખ્યામાં ૬ ઉમેરવા અર્થાત્ બીજું વિષુવ ૧૮ પર્વ થયા પછી નવમી તિથિએ આવે છે. પછી ફરી ત્રીજું વિષુવ ૩૦ પર્વ થયા પછી ૧૫મી તિથિએ આવે છે. ચોથુ વિષુવ ઉપર કહેલ પર્વસંખ્યામાં ૧૨ ઉમેરવા એટલે ૪૨ થયા અને તિથિમાં ૭ ઉમેરતાં ૨૧ થયા, પંદર તિથિએ ૧ પર્વ આવ્યું. તેને ૪૨માં ઉમેરતાં ૪૩ પર્વ અને શેષ ૬ તિથિ વધી એટલે કે ૪૩ પર્વ પત્યા પછી છઠ્ઠના દિવસે ચોથું વિષુવ આવે છે. આ રીતે પાંચથી દશ સુધીના વિષુવો ભાવવા. ॥ ૨૮૪ ॥

ત્યાં પર્વની સંખ્યાના સંગ્રહરૂપ આ ગાથા છે-

छक्कब्बारस[1] तीसा तेयाला पंचवण्ण अट्ठट्ठी ।
तह य असीइ बिणउई पंचहिय सयं च सत्तरसं ॥ २८५ ॥

प्रथमं विषुवं षट् पर्वाण्यतिक्रम्य द्वितीयं द्वादश (? अष्टादश) तृतीयं पर्वणां त्रिंशतं चतुर्थं त्रिचत्वारिंशतं पंचमं पंचपंचाशतं षष्ठमष्टपष्टिं सप्तममशीतिं अष्टमं द्विनवतिं नवमं पंचाधिकं शतं दशमं सप्तदशोत्तरं शतम् ॥ २८५ ॥ सम्प्रति पर्वोपरि तिथिसंख्यानसंग्राहिकां गाथामाह–

तइया नवमी य तिही पन्नरसी छट्ठि बारसी चेव ।
जुगपुव्वद्धे एया ता चेव हवंति पच्छद्धे ॥ २८६ ॥

युगपूर्वार्द्धे यानि पंच विषुवाणि तेषु यथाक्रममिमाः पर्वोपरि तिथयः, तद्यथा-तृतीया नवमी पंचदशी षष्ठी द्वादशी, किमुक्तं भवति ? तृतीयस्यां प्रथमं विषुवं द्वितीयं नवम्यां तृतीयं पंचदश्यां चतुर्थं षष्ठ्यां पंचमं द्वादश्याम्, एता एव तिथयः क्रमेण युगस्य पश्चार्द्धेऽपि भवन्ति, तद्यथा-षष्ठं विषुवं तृतीयस्यां सप्तमं नवम्यामष्टमं पंचदश्यां नवमं षष्ठ्यां दशमं द्वादश्यामिति, एवं भूततिथ्यानयनार्थं चामुं प्रकारं पूर्वसूरयः परिभाषन्ते-इहायनगतदिवसराशेस्त्र्यशीत्यधिकशतप्रमाणस्य दश विषुवाणि किल युगे भवन्तीति दशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा अष्टादश, ते त्यज्यन्ते, प्रयोजनाभावात्, शेषा उद्धरन्ति त्रयस्ते प्रथमविषुवादारभ्य यथोत्तरं द्व्युत्तरेण ओजसा गुण्यन्ते, तद्यथा-प्रथमविषुवचिन्तायां ते त्रय एकेन गुण्यन्ते, द्वितीयविषुवचिन्तायां त्रिभिस्तृतीयविषुवचिंतायां सप्तभिः एवं यावद्दशमविषुवचिन्तायामेकोनविंशत्या, गुणियत्वा च पंचदशभिः पर्वाणि कृत्वा याः शेषास्तिथय उद्धरन्ति ता गुण्यन्ते, ततो यथोक्तास्तिथयो भवन्ति, तद्यथा-प्रथमविषुवचिन्तायां ते त्रय एकेन गुण्यन्ते,

१. छक्कडट्ठारस - इति म.वि. संस्करणे ॥

एकेन गुणितं तदेव भवतीति तत आगतं प्रथमं विषुवं तृतीयस्यां तिथौ, द्वितीयविषुवचिन्तायां ते त्रयस्त्रिभिर्गुण्यन्ते, जाता नव, आगतं द्वितीयं विषुवं नवम्यामिति, तृतीयविषुवचिन्तायां ते त्रयः पंचभिर्गुण्यन्ते, जाताः पंचदश, आगतं तृतीयं विषुवं पंचदश्यां, चतुर्थविषुवचिन्तायां ते त्रयः सप्तभिर्गुण्यन्ते, जाता एकविंशतिः तत्र पंचदशभिः पर्व कृतं, शेषास्तिष्ठन्ति षड्, आगतं चतुर्थविषुवं षष्ठ्यामिति, एवं सर्वत्रापि भावनीयं ॥ २८६ ॥ सम्प्रति केन नक्षत्रेण सह योगे किं विषुवमिति चिन्त्यते, तत्र यदि दशभिर्विषुवैः सप्तषष्टिश्चन्द्रपर्याया लभ्यन्ते ततो द्विभागविषुवेन कति चन्द्रपर्याया लभ्यन्ते ? राशित्रयस्थापना १०-६७-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य राशेः सप्तषष्टिरूपस्य गुणनं, जाता सप्तषष्टिरेव, विषुवं चायनस्य द्विभागरूपमिति दश द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जाता विंशतिः, तया सप्तषष्टेर्भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयो नक्षत्रपर्यायाः, शेषास्तिष्ठन्ति सप्त, ते पर्यायरूपं भागं न प्रयच्छन्तीति अष्टादशभिः शतैस्त्रिंशैः सप्तषष्टिभागैर्गुणयिष्याम इति विंशतिलक्षणच्छेदराशिगतेन शून्येन सह शून्यस्यापवर्त्तनायां जातं त्र्यशीत्यधिकं शतं १८३, तेन सप्त गुण्यन्ते, जातानि द्वादश शतानि एकाशीत्यधिकानि १२८१, छेदराशिश्च विंशतिलक्षणोऽन्त्यशून्यापवर्त्तनाज्जातो द्विकः, तेन सप्तषष्ट्यादयः समक्षेत्रादिनक्षत्रभागा गुण्यन्ते, जातानि चतुस्त्रिंशदधिकशतादीनि शोधनकानि, तत्राभिजितो द्वाचत्वारिंशच्छुद्धा, स्थितानि शेषाणि द्वादश शतानि एकोनचत्वारिंशदधिकानि १२३९, ततः षड्भिः शतैः सप्तत्यधिकैः ६७० उत्तरभद्रपदान्तानि पंच नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थितानि पश्चात्पंच शतान्येकोनसप्तत्यधिकानि ५६९, ततश्चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन रेवती शुद्धा, स्थितानि चत्वारि शतानि पंचत्रिंशदधिकानि ४३५, ततोऽपि चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेनाश्विनी शुद्धा, शेषाणि तिष्ठन्ति त्रीणि शतानि एकोत्तराणि ३०१, ततः सप्तषष्ट्या भरणी शुद्धा, स्थिते पश्चाद् द्वे शते चतुस्त्रिंशदधिके २३४, ततोऽपि चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन कृत्तिका शुद्धा, शेषं तिष्ठति शतम्, आगतं श्रवणादीनि कृत्तिकापर्यंतानि नव नक्षत्राण्यतिक्रम्य दशमस्य रोहिणीनक्षत्रस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानां शतमवगाह्य प्रथमं विषुवं भवतीति । द्वितीयं विषुवं कस्मिन् चन्द्रनक्षत्रे भवति ? इति यदि ज्ञातुमिच्छा तदा पूर्वक्रमेण त्रैराशिकमनुसर्त्तव्यं, तद्यथा-यदि दशभिर्विषुवैः सप्तषष्टिश्चद्रनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततो द्वाभ्यां विषुवाभ्यां कति चन्द्रनक्षत्रपर्यायान् लभामहे ? राशित्रयस्थापना १०-६७-३, इह द्वितीयं विषुवं त्रिभिरयनविभागैर्भवतीत्यतो राशिस्त्रिकरूपः स्थाप्यते, तेन चान्त्येन राशिना

त्रिकलक्षणेन मध्यमः सप्तषष्टिरूपो राशिर्गुण्यते, जाते द्वे शते एकोत्तरे २०१, विषुवं चायनस्य द्विभागरूपमित्यादिराशिर्दशकलक्षणो द्वाभ्यां गुण्यते, जाता विंशतिः, तया भागो ह्रियते, लब्धा दश चन्द्रनक्षत्रपर्यायाः, शेषस्तिष्ठत्येकः, स पर्यायभागं न प्रयच्छतीति अष्टादशभिः शतैस्त्रिशैः सप्तसष्टिभागैर्गुणयिष्याम इति विंशतिलक्षणच्छेदराशिगतेन शून्येन सह शून्यस्यापवर्त्तनायां जातं त्र्यशीत्यधिकं शतं १८३, तेनैकको गुण्यते, जातं त्र्यशीत्यधिकमेव शतम्, एकेन गुणितं तदेव भवतीति वचनात्, ततोऽभिजितो द्वाचत्वारिंशत् शुद्धा, शेषं तिष्ठत्येकचत्वारिंशदधिकं शतं १४१, ततोऽपि चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन श्रवणः शुद्धः, शेषास्तिष्ठन्ति सप्त, आगतं श्रवणनक्षत्रमतिक्रम्य धनिष्ठानक्षत्रस्य वसुदेवताकस्य सप्त चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानवगाह्य द्वितीयं विषुवं प्रवर्त्तत इति । तथा चतुर्थं विषुवं कस्मिन् चन्द्रनक्षत्रे भवतीति जिज्ञासायां त्रैराशिकं, यदि दशभिर्विषुवैः सप्तषष्टिश्चन्द्रनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततः सप्तभिर्विषुवद्विभागैः कति पर्याया लभ्यन्ते ? राशित्रयस्थापना १०-६७-७, अत्रान्त्येन राशिना सप्तकलक्षणेन मध्यमस्य राशेर्गुणनं, जातानि चत्वारि शतान्येकोनसप्तत्यधिकानि ४६९, तेषां विंशत्या भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोविंशतिपर्यायाः, शेषा उद्धरिता नव प्रागुक्तयुक्त्या त्र्यशीत्यधिकेन शतेन गुण्यन्ते, जातानि षोडश शतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि १६४७, ततोऽभिजितो द्वाचत्वारिंशत् शुद्धा, स्थितानि शेषाणि षोडश शतानि पंचोत्तराणि १६०५, तेभ्यश्चतुर्दशभिः शतैश्चतुःसप्तत्यधिकैः १४७४ मृगशिरः पर्यन्तान्येकादश नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थितं पञ्चादेकत्रिंशदधिकं शतं १३१, ततोऽपि सप्तषष्ट्याऽऽर्द्रा शुद्धा, स्थिता शेषा चतुष्षष्टिः, आगतं श्रवणादीन्यार्द्रापर्यन्तानि द्वादश नक्षत्राण्यतिक्रम्य पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानां चतुष्षष्टिसंख्यानामवगाह्य चतुर्थं विषुवत् प्रवर्त्तते इति । एवं सर्वाण्यपि विषुवनक्षत्राणि भावनीयानि, तत्संग्राहिका चेयं गाथा—

रोहिणि वासव साई अदिइ अभिवड्ढि मित्त पिउदेवा ।
आसिणिवीसूदेवा अज्जमणा इइ विसुवरिक्खा ॥ २८७ ॥

'इइ' इति अमूनि यथाक्रमं विषुवाणां नक्षत्राणि, तद्यथा-प्रथमस्य विषुवस्य प्रवृत्तावादौ नक्षत्रं रोहिणी द्वितीयस्य वासवं च-वसुदेवतोपलक्षितं धनिष्ठानक्षत्रं तृतीयस्य स्वातिश्चतुर्थस्यादितिदेवतोपलक्षितं पुनर्वसुनक्षत्रं पंचमस्याभिवृद्धिदेवतोपलक्षितमुत्तराभद्रपदनक्षत्रं षष्ठस्य मित्रो-मित्रदेवतोपलक्षितमनुराधानक्षत्रं सप्तमस्य 'पितृदेवता' मघा अष्टमस्याश्विनी नवमस्य 'विष्वग्देवाः' उत्तराषाढाः दशमस्यार्यमा-अर्यमदेवोपलक्षितमुत्तरफाल्गुनीनक्षत्रमिति ॥ २८७ ॥ सम्प्रत्येतेष्वेव विषुवेषु सूर्यनक्षत्रं प्रतिपिपादयिषुराह

ગાથાર્થ : છ, બાર, તેંતાલીશ, પંચાવન, અડસઠ તથા એંશી, બાણુ, એકસો પાંચ, એકસો સત્તર પર્વો પસાર થતાં અનુક્રમે વિષુવો આવે છે. ॥ ૨૮૫ ॥

ટીકાર્થ : પ્રથમ વિષવુ ૬ પર્વો પસાર કરીને, બીજું ૧૨ પર્વો, ત્રીજું ૩૦ પર્વો, ચોથું ૪૩ પર્વો, પાંચમું ૫૫ પર્વો, છઠ્ઠું ૬૮ પર્વો, સાતમું ૮૦ પર્વો, આઠમું ૯૨ પર્વો, નવમું ૧૦૫ પર્વો, દશમું ૧૧૭ પર્વો પસાર કરીને થાય છે. હવે, પર્વ ઉપર તિથિ સંખ્યા સંગ્રાહીકા ગાથા બતાવે છે.

ગાથાર્થ : ત્રીજ, નવમી, પંદરમી, છઠ્ઠ, બારસ યુગના પૂર્વાર્ધમાં આ તિથિઓ હોય છે અને આ જ તિથિઓ પશ્ચાર્ધમાં પણ હોય છે. ॥ ૨૮૬ ॥

ટીકાર્થ : યુગના પૂર્વાર્ધમાં જે પાંચ વિષુવો છે તેમાં યથાક્રમે આ તિથિઓ પર્વોના ઉપર થાય છે. તે ત્રીજ, નવમી, પંદરમી, છઠ્ઠી, બારમી અર્થાત્ ત્રીજ તિથિમાં પ્રથમ વિષુવ, બીજું નવમીમાં, ત્રીજું પંદરમીમાં ચોથું, છઠ્ઠીમાં પાંચમું બારમી તિથિમાં થાય છે. આ જ તિથિઓ ક્રમથી યુગના પશ્ચાર્ધમાં પણ હોય છે. તેમાં છઠ્ઠું વિષુવ ત્રીજે, સાતમું નવમીએ, આઠમું પંદરમીએ, નવમું છઠ્ઠીએ અને દશમું બારમી તિથિએ થાય છે. આવા પ્રકારની તિથિઓ લાવવા માટે આ પ્રકાર પૂર્વસૂરિઓ કહે છે - એક યુગમાં અયનમાં રહેલા ૧૮૩ દિવસ પ્રમાણ રાશિના દશ વિષુવો થાય છે એટલે ૧૦થી ભાગ કરવામાં આવે છે એટલે ૧૮ આવ્યા અને શેષ ૩ વધ્યા તે પ્રથમ વિષુવથી માંડીને યથોત્તર દ્વિ ઉત્તરગુણથી ઓજથી (વિષમરાશિથી) ગુણવા, તે આ રીતે - પ્રથમ વિષુવની વિચારણા કરતાં તે ૩ને ૧થી ગુણવા, બીજ વિષુવ માટે ૩થી ગુણવા, ત્રીજા વિષુવ માટે ૫થી ગુણવા, એ રીતે દશમાં વિષુવની વિચારણામાં ૧૯થી ગુણીને, પંદરથી પર્વ કરવા અને જે શેષ તિથિઓ વધે છે. તે યથોક્ત તિથિઓ થાય છે, તે આ રીતે - પ્રથમ વિષુવની વિચારણામાં તે ૩ને ૧થી ગુણવા એટલે ૩ થયા, એટલે કે ૯ આવ્યા, એટલે કે બીજું વિષુવ નવમી તિથિએ આવ્યું. ત્રીજા વિષુવ માટે તે ૩ ને ૫થી ગુણતાં ૧૫ આવ્યા એટલે કે ત્રીજું વિષુવ ૧૫મી તિથિએ આવે છે. ચોથા વિષુવ માટે ૩ને ૭ થી ગુણવા એટલે ૨૧ આવ્યા. તેમાં ૧૫ દ્વારા પર્વ કરાયું બાકી ૬ વધ્યા અર્થાત્ ચોથું વિષુવ છઠ્ઠી તિથિએ આવે છે. એમ, સર્વત્ર ભાવના લાવવી ॥ ૨૮૬ ॥ હવે, કયા નક્ષત્ર સાથેના યોગમાં કયું વિષુવ આવે છે એની વિચારણા કરાય છે. ત્યાં જો દશ વિષુવો દ્વારા ૬૭ ચંદ્રપર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે તો અયનના દ્વિભાગ વિષુવથી કેટલા ચંદ્રપર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે ૧૦-૬૭-૧ અહીં અંત્ય રાશિ ૧ ને મધ્ય રાશિ ૬૭થી ગુણવા, એટલે ૬૭ થયા અને વિષુવ અયનના દ્વિભાગ રૂપ છે એટલે ૧૦ને ૨થી ગુણવા એટલે ૨૦ થયા તેના દ્વારા ૬૭નો ભાગ કરવો $\frac{૬૭}{૨૦}$ એટલે ૩ નક્ષત્ર પર્યાયો આવ્યા.

શેષ ૭ વધ્યા તેનો પર્યાયરૂપ ભાગ થતો નથી એટલે $\frac{૧૮૩૦}{૬૭}$ થી ગુણીશું એટલે $\frac{૧૮૩૦}{૬૭} \times \frac{૧}{૨૦}$ છેદરાશિગત ૨૦થી શૂન્ય સાથે શૂન્યની અપવર્તનામાં ૧૮૩ થયા. તેને ૭થી ગુણતાં ૧૨૮૧, છેદરાશિ ૨૦નો અંત્ય શૂન્ય અપવર્તનથી ૨ આવ્યા. તેનાથી ૬૭ વગેરે નક્ષત્ર ભાગો ગુણવા એટલે ૧૩૪ આદિ શોધનકો થાય. ત્યાં અભિજિતના ૪૨ અંશો શુદ્ધ છે, શેષ ૧૨૩૯ રહ્યા, તેમાંથી ૬૭૦ ઉત્તર ભાદ્રપદા સુધીના પાંચ નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. બાકી રહ્યા ૫૬૯ એમાંથી ૧૩૪થી શુદ્ધ રેવતી નક્ષત્ર છે એટલે, ૪૩૫ રહ્યા એમાંથી ૧૩૪થી અશ્વિની શુદ્ધ, શેષ ૩૦૧ રહ્યા. તેમાંથી ૬૭થી ભરણી શુદ્ધ છે એ બાદ કરતાં ૨૩૪ તેમાંથી ૧૩૪ અંશોથી કૃતિકા શુદ્ધ છે. શેષ ૧૦૦ રહ્યા અર્થાત્ શ્રવણથી કૃતિકા સુધીના ૯ નક્ષત્રો પસાર કરીને રોહિણી નક્ષત્રના $\frac{૧૦૦}{૧૩૪}$ ભાગ પસાર કરીને પહેલું વિષુવ થાય છે.

બીજું વિષુવ કયા ચંદ્રનક્ષત્રમાં થાય છે ?

ત્યાં પૂર્વક્રમથી ત્રૈરાશિક મત અનુસરવો. જો દશ વિષુવોથી ૬૭ નક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે તો ૨ વિષુવો દ્વારા કેટલા ચંદ્રનક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે ? ૧૦-૬૭-૩. અહીં બીજું વિષુવ ૩ અયન વિભાગોથી થાય છે એટલે ૩ સ્થાપવા, અંત્યરાશિ ૩ સાથે મધ્યરાશિ ૬૭ ગુણતાં ૨૦૧ થયા, વિષુવ અયનના ૨ ભાગરૂપ છે એટલે આદિ રાશિ ૧૦ને ૨ થી ગુણવો. ૨૦ થયા તેના દ્વારા ભાગ કરતાં $\frac{૨૦૧}{૨૦}$ ૧૦ આવ્યા તે ચન્દ્રનક્ષત્ર પર્યાયો છે. શેષ ૧ વધ્યો તે પર્યાયભાગ આપતો નથી એટલે એને $\frac{૧૮૩૦}{૬૭}$ થી ગુણશું અર્થાત્ $\frac{૧૮૩૦}{૬૭} \times \frac{૧}{૧૦}$ શૂન્યની અપવર્તના કરતા ૧૮૩ આવ્યા, તેને ૧થી ગુણતાં તે જ રાશિ ૧૮૩ થાય છે. તેમાંથી અભિજિત્ના ૪૨ અંશો શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ૧૪૧ તેમાંથી પણ ૧૩૪ અંશોથી શ્રવણ નક્ષત્ર શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ૭ રહ્યા, અર્થાત્ શ્રવણ નક્ષત્ર પસાર કરીને ઘનિષ્ઠા નક્ષત્રના $\frac{૭}{૧૩૪}$ ભાગ પસાર કરીને બીજું વિષુવ પ્રવર્તે છે.

ચોથું વિષુવ કયા ચંદ્ર નક્ષત્રમાં થાય છે ?

ત્રૈરાશિક - જો ૧૦ વિષુવોથી ૬૭ ચંદ્ર નક્ષત્રપર્યાયો આવે તો ૭ વિષુવોથી (વિષુવ દ્વિભાગ) કેટલા પર્યાયો આવે ? ૧૦-૬૭-૭, અંત્ય ૭ ને ૬૭થી ગુણતાં ૪૬૯ થયા.

તેનો ૨૦થી ભાગ કરતાં ૨૩ આવ્યા. શેષ ૯ રહ્યા. તેને પૂર્વયુક્તિથી ૧૮૩થી ગુણતાં ૧૬૪૭ આવ્યા. તેમાંથી ૪૨ અભિજિતના બાદ કરતાં ૧૬૦૫, તેમાંથી ૧૪૭૪થી મૃગશીર સુધીના ૧૧ નક્ષત્રો શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ૧૩૧ તેમાંથી પણ ૬૭

અંશોથી આર્દ્રા શુદ્ધ છે એ બાદ કરતાં ૬૪ વધ્યા. અર્થાત્ શ્રવણથી આર્દ્રા સુધીના ૧૨ નક્ષત્રો પસાર કરીને પુનર્વસુ નક્ષત્રના $\frac{૬૪}{૧૩૪}$ ભાગ પસાર કરી ચોથું વિષુવ પ્રવર્તે છે. આમ, સર્વે વિષુવનક્ષત્રો ભાવવા તેની સંગ્રાહિકા આ ગાથા-

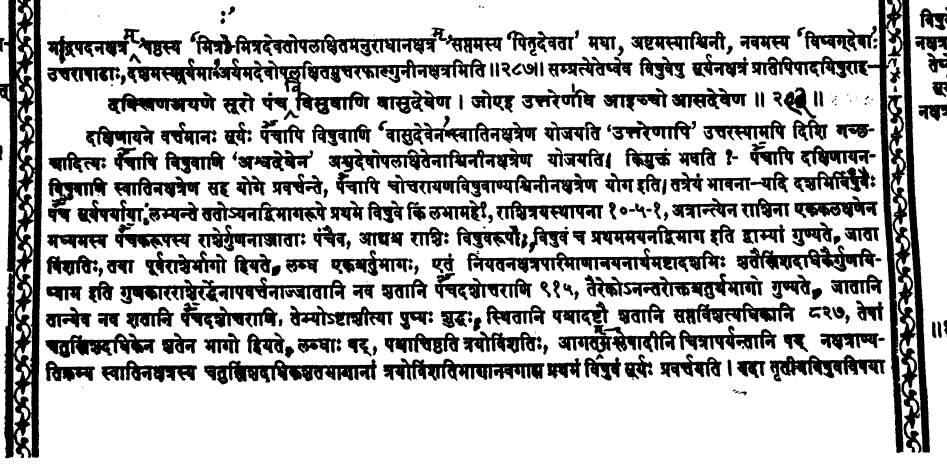
ગાથાર્થ : રોહિણી, વાસવ, સ્વાતિ, અદિતિ, અભિવૃદ્ધિ, મિત્ર, પિતૃદેવતા, અશ્વિની, વિશ્વગ્દેવા, અર્યમા એ રીતે વિષુવ નક્ષત્રો છે. ॥ ૨૮૭ ॥

ટીકાર્થ : આ યથાક્રમ વિષુવોનાં નક્ષત્રો છે પ્રથમ વિષુવની પ્રવૃત્તિમાં પ્રથમ નક્ષત્ર રોહિણી, બીજાનું વાસવ - વસુદેવતાથી ઓળખાતું ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર, ત્રીજાનું સ્વાતિ નક્ષત્ર, ચોથાનું અદિતિ દેવતાથી ઓળખાતું પુનર્વસુ નક્ષત્ર, પાંચમાનું અભિવૃદ્ધિ દેવતા સંબંધિ ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્ર, છઠ્ઠાનું મિત્ર દેવતા સંબંધિ અનુરાધા નક્ષત્ર, સાતમાનું પિતૃદેવતાવાળું મઘા નક્ષત્ર, આઠમાનું અશ્વિની, નવમાનું વિશ્વગ્દેવા અધિષ્ઠિત ઉત્તરાષાઢા, દશમાનું અર્યમ દેવાધિષ્ઠિત ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર છે. ॥૨૮૭॥

હવે આ જ વિષુવોમાં સૂર્યનક્ષત્ર જણાવે છે-

दक्खिणअयणे सूरो पंच विविसुवाणि वासुदेवेण ।
जोएइ उत्तरेणवि आइच्चो आसदेवेण ॥ २८८ ॥

दक्षिणायने वर्त्तमानः सूर्यः पंचापि विषुवाणि वासुदेवेन-स्वातिनक्षत्रेण योजयति 'उत्तरेणापि' उत्तरस्यामपि दिशि गच्छन्नादित्यः पंचापि विषुवाणि 'अश्वदेवेन' अश्वदेवोपलक्षितेनाश्विनीनक्षत्रेण योजयति, किमुक्तं भवति ? पंचापि दक्षिणायनविषुवाणि स्वाति-



श्री ज्योतिष्करण्डे १५विषुवतः प्राभृते ॥१९४॥

मूलपदनक्षत्रं षष्ठस्य 'मित्रो मित्रदेवतोपलक्षितमनुराधानक्षत्रं सप्तमस्य 'पितृदेवता' मघा, अष्टमस्याश्विनी, नवमस्य 'विश्वगदेवाः उत्तराषाढाः, दशमस्यार्यमाऽर्यमदेवोपलक्षितमुत्तरफाल्गुनीनक्षत्रमिति ॥२८७॥ सम्प्रत्येतेष्वेव विषुवेषु सूर्यनक्षत्रं प्रतिपिपादयिषुराह-

दक्खिणअयणे सूरो पंच विसुवाणि वासुदेवेण । जोएइ उत्तरेणवि आइच्चो आसदेवेण ॥ २८८ ॥

दक्षिणायने वर्त्तमानः सूर्यः पंचापि विषुवाणि 'वासुदेवेन'स्वातिनक्षत्रेण योजयति 'उत्तरेणापि' उत्तरस्यामपि दिशि गच्छन्नादित्यः पंचापि विषुवाणि 'अश्वदेवेन' अश्वदेवोपलक्षितेनाश्विनीनक्षत्रेण योजयति। किमुक्तं भवति ?- पंचापि दक्षिणायनविषुवाणि स्वातिनक्षत्रेण सह योगे प्रवर्त्तन्ते, पंचापि चोत्तरायणविषुवाण्यश्विनीनक्षत्रेण योग इति। तत्रेयं भावना-यदि दशभिर्विषुवैः पंच सूर्यपर्यायाः लभ्यन्ते ततोऽत्यनष्टिभागरूपे प्रथमे विषुवे किं लभामहे?, राशित्रयस्थापना १०-५-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य पंचकरूपस्य राशेर्गुणनाज्जाताः पंचैव, आद्यश्च राशिः विषुवरूपो, विषुवं च प्रथममयनद्विभाग इति द्वाभ्यां गुण्यते, जाता विंशतिः, तथा पूर्वराशेर्भागो हियते, लब्ध एकत्रिंशद्भागः, एतं नियतनक्षत्रपरिमाणानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्गुणयित्वाम इति गुणकारराशेरेतेनापवर्त्तनाज्जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तैरेकोऽनन्तरोक्तश्चतुर्थभागो गुण्यते, जातानि तान्येव नव शतानि पंचदशोत्तराणि, तेभ्योऽष्टाशीत्या पुष्पः शुद्धः, स्थितानि पञ्चादष्टौ शतानि सप्तविंशत्यधिकानि ८२७, तेषां चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन भागो हियते, लब्धाः षट्, पञ्चाधिकृति त्रयोविंशतिः, आगतमश्लेषादीनि चित्रापर्यन्तानि षट् नक्षत्राण्यतिक्रम्य स्वातिनक्षत्रस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतत्रयाणां त्रयोविंशतिभागानवगाह्य प्रथमं विषुवं सूर्यः प्रवर्त्तयति। तदा तृतीयविषुवविषया

विषुवेषु नक्षत्राणि तेष्वेव सूर्य नक्षत्राणि

॥१९४॥

नक्षत्रेण सह योगे प्रवर्त्तन्ते, पंचापि चोत्तरायणविषुवाण्यश्विनीनक्षत्रेण योग इति, तत्रेयं भावना-यदि दशभिर्विषुवैः पंच सूर्यपर्याया लभ्यन्ते ततोऽयनद्विभागरूपे प्रथमे विषुवे किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १०-५-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमस्य पंचकरूपस्य राशेर्गुणनाज्जाताः पंचैव, आद्यश्च राशिः विषुवरूपो, विषुवं च प्रथममयनद्विभाग इति द्वाभ्यां गुण्यते, जाता विंशतिः, तया पूर्वराशेर्भागो ह्रियते, लब्ध एकश्चर्तुभागः, एतं नियतनक्षत्रपरिमाणानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्गुणयिष्याम इति गुणकारराशेरर्द्धेनापवर्त्तनाज्जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तैरेकोऽनन्तरोक्तश्चतुर्थभागो गुण्यते, जातानि तान्येव नव शतानि पंचदशोत्तराणि, तेभ्योऽष्टाशीत्या पुष्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चादष्टौ शतानि सप्तविंशत्यधिकानि ८२७, तेषां चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाः षट्, पञ्चात्तिष्ठति त्रयोविंशतिः, आगतमश्लेषादीनि चित्रापर्यन्तानि षड् नक्षत्राण्यतिक्रम्य स्वातिनक्षत्रस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानां त्रयोविंशतिभागानवगाह्य प्रथमं विषुवं सूर्यः प्रवर्त्तयति । यदा तृतीयविषुवविषया चिंता क्रियते तदा तृतीयं विषुवं पंचानामयनद्विभागानामतिक्रमे भवति तत एवं त्रैराशिककर्म्म, यदि दशभिर्विषुवैः पंच सूर्यपर्याया लभ्यन्ते ततः पंचभिरयनद्विभागैः किं लभ्यते ? इति राशित्रयस्थापना १०-५-५, अत्रान्त्येन राशिना पंचकलक्षणेन मध्यमस्य पंचकरूपस्य राशेर्गुणनाज्जाता पंचविंशतिः, ततः पूर्ववदाद्यो राशिर्द्वाभ्यां गुण्यते, जाता विंशतिः, तया भागो ह्रियते, लब्धः एकः परिपूर्णः पर्यायः, पञ्चादेकश्चतुर्थभागोऽवतिष्ठते, ततः पूर्वक्रमेणात्रापि तृतीये विषुवे स्वातिनक्षत्रलाभः, एवमुक्तनीत्या परिभाव्यमानानि पंचापि दक्षिणायनविषुवाणि स्वातिनक्षत्र एव लभ्यन्ते, नान्यत्रेति । सम्प्रत्युत्तरायणविषुवविषया भावना क्रियते, उत्तरायणविषयाणि च विषुवाण्यमूनि, तद्यथा-द्वितीयं चतुर्थं षष्ठमष्टमं दशमं च, द्वितीयं च विषुवं त्रयाणामयनद्विभागानामन्ते भवति, चतुर्थं सप्तानां षष्ठमेकादशानामष्टमं पंचदशानां दशममेकोनविंशतेः तत्रैवं त्रैराशिककर्म-यदि दशभिर्विषुवैः पंच सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततस्त्रिभिरयनद्विभागैः किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १०-५-३ अत्रान्त्येन राशिना त्रिकलक्षणेन मध्यमः पंचकलक्षणो राशिर्गुण्यते, जाताः पंचदश, आद्यश्च दशकलक्षणो राशिः पूर्ववद् द्वाभ्यां गुण्यते, जाता विंशतिस्तया भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयश्चतुर्भागाः, तानष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्गुणयिष्याम इति तस्य गुणकारराशेरर्द्धेनापवर्त्तनाज्जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तैरनन्तरोक्तास्त्रयो गुण्यन्ते, जातानि सप्तविंशतिः शतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि २७४५, तेभ्योऽष्टाशीत्या पुष्यः शुद्धः, स्थितानि पश्चात् षड्विंशतिशतानि सप्तपंचाशदधिकानि २६५७, तेषां

चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन भागहरणं, लब्धा एकोनविंशतिः, शेषं तिष्ठत्येकादशोत्तरं शतं १११, तेभ्योऽभिजितो द्वाचत्वारिंशत् शुद्धा, शेषास्तिष्ठन्त्येकोनसप्ततिः ६९, तत्रैकोनविंशतिमध्यात् त्रयोदशभिरश्लेषादीन्युत्तराषाढापर्यंतानि नक्षत्राणि शुद्धानि, अभिजिन्नक्षत्रं प्रागेव शोधितं, ततः पंच नक्षत्राणि शुद्धानि, एकेन च शेषेण रेवती, आगतमश्विनीनक्षत्रस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामेकोनसप्ततिभागानवगाह्य सूर्यो द्वितीयं विषुवं प्रवर्त्तयति । तथा चतुर्थविषुवचिन्तायामेवं त्रैराशिकं-यदि दशभिर्विषुवैः पंच सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततः सप्तभिरयनद्विभागैः किं लभ्यमिति, राशित्रयस्थापना १०-५-७ अत्रान्त्येन राशिना मध्यमराशेर्गुणनं, जाता पंचत्रिंशत् ३५, तस्याः पूर्वोक्तयुक्त्या विंशत्या भागो ह्रियते, लब्ध एकः सूर्यनक्षत्रपर्यायः, पश्चादवतिष्ठंते पंचदश, ते च त्रयः पर्यायचर्तुभागास्ततस्ते प्रागुक्तयुक्त्या नवभिः शतैः पंचदशाधिकैर्गुण्यंते, जातानि सप्तविंशतिः शतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि २७४५, ततः पूर्वोक्तप्रकारेण तावद्वक्तव्यं यावदागतमश्विनिनक्षत्रस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामेकोनसप्ततिभागानवगाह्य सूर्यश्चतुर्थं विषुवं प्रवर्त्तयति, एवमुक्तनीत्या परिभाव्यमानानि पंचाप्युत्तरायणविषुवाण्यश्विनीनक्षत्र एव यथोदितभागातिक्रमे प्रवर्त्तन्त इति ॥ २८७ ॥ तदेवं दक्षिणोत्तरायणविषुवेषु नक्षत्राणि प्रतिपाद्य लग्नं प्रतिपादयितुमाह—

गाथार्थ : दक्षिणायनमां सूर्य पांच विषुवो वासुदेव नक्षत्रथी तेमज उत्तरायणमां सूर्य अश्वदेव नक्षत्रथी जोडाईने करे छे. ॥ २८८ ॥

टीकार्थ : दक्षिणायनमां वर्तमान सूर्य पांचे विषुवो वासुदेवाधिष्ठित स्वाति नक्षत्रथी जोडाईने करे छे. उत्तर दिशामां पण चालतो सूर्य पांचे विषुवो अश्वदेवाधिष्ठित अश्विनी नक्षत्रथी जोडाईने करे छे अर्थात् पांचेय दक्षिणायन विषुवो स्वाति नक्षत्र साथे योगमां प्रवर्ते छे अने पांचेय उत्तरायण विषुवो अश्विनी नक्षत्र साथे योगमां प्रवर्ते छे त्यां भावना आ प्रमाणे करवी. जो १० विषुवो द्वारा ५ सूर्य पर्यायो प्राप्त थाय छे तो अयनना द्विभागरूप प्रथम विषुवमां शुं आवे ? १०-५-१, अन्त्य राशिने मध्य साथे गुणतां ५, प्रथम राशि विषुवरूप छे अने विषुव प्रथम अयननो द्विभाग छे एटले २थी गुणता २० थया तेनाथी पूर्वराशिनो भाग करवो $\frac{१}{४}$ भाग आव्यो अने नियत नक्षत्र परिमाण लाववा माटे १८३०थी गुणीशुं. गुणाकार राशि $\frac{१}{४}\times\frac{१८३०}{१३४}=\frac{१}{२}\times\frac{९१५}{६७}=\frac{९१५}{१३४}$ ९१५ थया. तेमांथी ८८ अंशोथी पुष्य नक्षत्र शुद्ध छे. पाछळ

૮૨૭ રહ્યા. તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરવો એટલે ૬ આવ્યા પાછળ ૨૩ વધે છે. અર્થાત્ આશ્લેષાથી માંડીને ચિત્રા સુધીના ૬ નક્ષત્રોને પસાર કરીને સ્વાતિ નક્ષત્રના $\frac{૨૩}{૧૩૪}$ ભાગો પસાર કરીને પ્રથમ વિષુવ સૂર્ય પ્રવર્તાવે છે.

જ્યારે ત્રીજા વિષુવવિષયક ચિંતા કરાય ત્યારે ત્રીજું વિષુવ પાંચ અયન દ્વિભાગ પસાર થતા થાય છે ત્યાં આ રીતે ત્રૈરાશિકકર્મ, જો દશ વિષુવો દ્વારા ૫ સૂર્યપર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે તો ૫ અયન દ્વિભાગોથી શું પ્રાપ્ત થાય છે ? ૧૦-૫-૫ અંત્ય પથી મધ્યમ ૫ ગુણતાં ૨૫, ત્યાં પૂર્વની જેમ પ્રથમ રાશિને ૨થી ગુણવા ૨૦ થયા. તેનાથી ભાગ કરવો ૧ પરિપૂર્ણ પર્યાય આવ્યો. પાછળ $\frac{૧}{૪}$ ભાગ રહે છે ત્યાં પૂર્વક્રમથી ત્રીજા વિષુવમાં સ્વાતિ નક્ષત્રનો લાભ છે. આ રીતે ઉક્તનીતિથી ભાવના કરાતાં ૫ દક્ષિણાયન વિષુવો સ્વાતિ નક્ષત્રમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યત્ર એ પ્રાપ્ત થતા નથી.

હવે, ઉત્તરાયણ વિષુવ વિષયક ભાવના કરીએ. ઉત્તરાયણ વિષયક વિષુવો આ છે. બીજું, ચોથું, છઠ્ઠું, આઠમું અને દશમું બીજું વિષુવ ૩ અયનના બે ભાગ થયા પછી થાય છે. ચોથું સાત અયનો, છઠ્ઠું અગિયાર અયનો, આઠમું પંદર અયનો, દશમું અયનો પછી થાય છે. ત્રૈરાશિક કર્મ - જો ૧૦ વિષુવોથી ૫ સૂર્ય નક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે તો ૩ અયન દ્વિભાગથી શું આવે ? ૧૦-૫-૩, અંત્ય ૩ ને મધ્ય પથી ગુણતાં ૧૫, આદ્ય ૧૦ને બમણો કરતાં ૨૦ થયા તેનો ૧૫થી ભાગ કરતાં $\frac{૩}{૪}$ ભાગ આવ્યા. તેને ૧૮૩૦થી ગુણીશું. $\frac{૩}{૪} \times \frac{૯૧૫}{૧૮૩૦} = \frac{૩}{૨} \times \frac{૯૧૫}{૬૭} = \frac{૨૭૪૫}{૧૩૪}$ તેમાંથી ૮૮ અંશો દ્વારા પુષ્ય નક્ષત્ર શુદ્ધ છે. બાકી રહ્યા ૨૬૫૭ તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરવો ૧૯ આવ્યા તથા શેષ ૧૧૧ રહ્યા. તેમાંથી અભિજિતના ૪૨ શુદ્ધ છે. શેષ ૬૯, ત્યાં ૧૯માંથી ૧૩ પર્યાયો દ્વારા આશ્લેષાદિ-ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. અભિજિત્ પહેલેથી જ બાદ કરેલું છે. તેથી ૫ નક્ષત્રો શુદ્ધ છે, શેષ ૧થી રેવતી અર્થાત્ અશ્વિની નક્ષત્રના $\frac{૬૯}{૧૩૪}$ ભાગ પસાર કરીને સૂર્ય બીજું વિષુવ પ્રવર્તાવે છે.

ચોથું વિષુવ જાણવા માટે, જો ૧૦ વિષુવો દ્વારા પાંચ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તો ૭ અયન દ્વિભાગથી શું આવે. ૧૦-૫-૭ અંત્યરાશિ ૭થી મધ્યરાશિ ૫ ગુણતાં ૩૫, તેને પૂર્વોક્ત ૧૦ × ૨ = ૨૦થી ભાગ કરતા ૧ આવ્યો. તે સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાય છે પાછળ બચ્યા ૧૫ તે $\frac{૩}{૪}$ પર્યાય છે તેને પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ૯૧૫થી ગુણતાં ૨૭૪૫

थया. त्यारबाद पूर्वोक्त रीते त्यां सुधी कहेवुं के जयां सुधीमां अश्विनी नक्षत्रना $\frac{६९}{१३४}$ भागो पसार करीने सूर्य चोथुं विषुव प्रवर्तावे छे, आम, पांचेय उत्तरायण विषुवो अश्विनी नक्षत्रना ज यथोक्त भाग पसार थता प्रवर्ते छे. ॥ २८७ ॥

आ रीते दक्षिण-उत्तरायण विषुवोमां नक्षत्रो बतावीने हवे लग्न बतावीए छीए-

लग्गं[1] च दक्खिणायण विसुवेसुवि अस्स उत्तरं अयणे ।
लग्गं साई विसुवेसुं होंति पंचसुवि दक्खिणं अयणे ॥ २८८ ॥

दक्खिणमयणे विसुवेसु नहयलेऽभिजि रसायले पुस्से ।
उत्तरअयणे अभिई रसायले नहयले पुस्से ॥ २८९ ॥

दक्षिणायनगतेषु पंचस्वपि विषुवेषु '**अश्वे**' अश्वदेवोपलक्षितेऽश्विनीनक्षत्रे लग्नं भवति, किमुक्तं भवति ? पंचापि दक्षिणायनविषुवाणि मेषलग्ने प्रवर्त्तन्त इति, तथाहि-यदि दशभिर्विषुवैरष्टादश शतानि पंचत्रिंशदधिकानि लग्नपर्यायाणां भवन्ति ततोऽयनद्विभागरूपे प्रथम विषुवे किं लग्नं भवति ? इति, राशित्रयस्थापना १०-१८३५-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यो राशिर्गुण्यते, गुणितश्च सन् स तावानेव भवति, एकेन गुणितं तदेव भवतीतिन्यायात्, विषुवं चायनद्विभागरूपं भवतीति विषुवपरिमाणकृदाद्यो राशिर्गुण्यते-द्वाभ्यां, जाता विंशतिः, तया भागो ह्रियते, लब्धा एकनवतिः पर्यायाः शेषास्तिष्ठन्ति पंचदश, तेषां पंचकेनापवर्त्तनाज्जातास्त्रयः, ततो नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्गुणयिष्याम इति गुणकारराशेरर्द्धेनापवर्त्तनाज्जातानि नव शतानि पंचदशाधिकानि ९१५, तैस्त्रयो गुण्यन्ते, जातानि सप्तविंशतिशतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि २७४५, तेभ्योऽष्टाशीत्या पुष्यः शुद्धः स्थितानि पश्चात् षड्विंशतिशतानि सप्तपंचाशदधिकानि २६५७, तेषां चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन भागहरणं, लब्धा एकोनविंशतिः, शेषं तिष्ठति एकादशोतरं शतं १११, तस्मादभिजितो द्वाचत्वारिंशत् शुद्धा, शेषा तिष्ठत्येकोनसप्ततिः ६९, अत्रैकोनविंशतिमध्यात् त्रयोदशभिरश्लेषादीन्युत्तर(पूर्व)भद्रपदापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, अभिजित्नक्षत्रं च प्रागेव शोधितं, ततः पंचभिः श्रवणादीन्युत्तरभद्रपदापर्यन्तानि पंच नक्षत्राणि शुद्धानि, एकेन च शेषेण रेवती शुद्धा, आगतमश्विनीनक्षत्रस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामेकोनसप्ततिसंख्येषु

१. एषा गाथा म.वि. संस्करणे त्वीदृशी परिभाषते "दक्खिण अयणे लग्गं पंचसु विसुवेहि होति अस्से य । उत्तरअयणे लग्गं साती विसुवेसु पंचसु वि ॥ ३०६ ॥" आ गाथा बाबते विस्तृत चर्चा, पुण्य वि. संपादित पादलिप्तसूरीय ज्योतिष्करंडक (वाचक शिवानंदीनी टिप्पणी सहित) ग्रंथमां आपेल अमृतलाल मोहनलाल भोजकनी प्रस्तावना (पृ. २१)मांथी जाणवी.

प्रथमं विषुवं भवति । द्वितीयविषुवचिंतायामेवं त्रैराशिकं यदि दशभिर्विषुवैरष्टादशशतानि पंचत्रिंशदधिकानि लग्नपर्यायाणां लभ्यन्ते ततः पंचभिरयनद्विभागैः किं लभ्यमिति, राशित्रयस्थापना १०-१८३५-५, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, जातान्येकनवतिशतानि पंचसप्तत्यधिकानि ९१७५, ततः प्रागुक्तयुक्त्याऽऽद्यो राशिर्द्वाभ्यां गुण्यते, जाता विंशतिः, तया भागो ह्रियते, लब्धानि लग्नपर्यायाणां चत्वारि शतान्यष्टपंचाशदधिकानि ४५८, न तैः प्रयोजनं, शेषास्तिष्ठन्ति पंचदश, ततः प्रागुक्तगणितक्रमेणागतमश्विनीनक्षत्रस्य लग्नप्रवर्त्तकस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामेकोनसप्ततिसंख्येषु भागेषु द्वितीयं विषुवं प्रवर्त्तते । एवं पंचस्वपि दक्षिणायनविषुवेषु लग्नं भावनीयं । साम्प्रतमुत्तरायणविषुवलग्नभावना क्रियते-यदि दशभिर्विषुवैरष्टादश शतानि पंचत्रिंशदधिकानि लग्नपर्यायाणां भवन्ति ततस्त्रिभिरयनविभागैः किं लभ्यमिति, राशित्रयस्थापना १०-१८३५-३, अत्रान्त्येन राशिना मध्यस्य राशेर्गुणनं, जातानि पंचपंचाशच्छतानि पंचोत्तराणि ५५०५, ततः प्रागुक्तयुक्त्याऽऽद्यो राशिर्द्वाभ्यां गुण्यते, जाता विंशतिः, तया भागो ह्रियते, लब्धे द्वे शते पंचसप्तत्यधिके २७५ लग्नपर्यायाणां, न च तैः प्रयोजनं, शेषास्तिष्ठन्ति पंच, स च किल एकश्चतुर्भाग इत्येकः स्थाप्यते, ततः प्रागुक्तयुक्त्या स नवभिः शतैः पंचदशोत्तरैर्गुण्यते, जातानि नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, तेभ्योऽष्टाशीत्या पुष्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चादष्टौ शतानि सप्तविंशत्यधिकानि ८२७, तेषां चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाः षट्, पञ्चात्तिष्ठति त्रयोविंशतिः, षड्भिश्चाश्लेषादीनि चित्रापर्यान्तानि षड् नक्षत्राणि शुद्धानि, आगतं स्वातिनक्षत्रस्य लग्नप्रवर्त्तकस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामेकोनसप्ततिसंख्येषु भागेषु गतेषु द्वितीयं विषुवं प्रवर्त्तते । चतुर्थविषुवचिंतायामेवं त्रैराशिकं-यदि दशभिर्विषुवैरष्टादशशतानि पंचत्रिंशदधिकानि लग्नपर्यायाणां लभ्यन्ते ततः सप्तभिरयनद्विभागैः किं लभ्यमिति, राशित्रयस्थापना १०-१८३५-७, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशिर्गुण्यते, जातानि द्वादश सहस्राण्यष्टौ शतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि १२८४५, तेषां विंशत्या भागो ह्रियते, लब्धानि षड् शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि लग्नपर्यायाणां ६४२, शेषास्तिष्ठन्ति पंच, ततः प्रागुक्तगणितक्रमेणागतं स्वातिनक्षत्रस्य लग्नप्रवर्त्तकस्य चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामेकोन-सप्ततिसंख्येषु भागेषु गतेषु चतुर्थं विषुवं प्रवर्त्तते, एवं पंचस्वप्युत्तरायणविषुवेषु लग्नं भावनीयम् । इह यदा सूर्यो दक्षिणायनविषुवेऽश्विन्यां वर्त्तते तदा पाश्चात्यं लग्नं स्वातौ, स्वात्यश्विन्योश्च मध्येऽभिजिद्वर्त्तते स्म भाविद्वितीयार्द्धमध्ये च भावी पुष्यः, ततो दक्षिणायनविषुवेषु पंचस्वपि अभिजित् नभस्तले अतिक्रान्तपाश्चात्यार्द्धवर्तित्वात्, पुष्यो रसातले भाव्युत्तरार्द्धमध्यभावित्वात्, यदा तु रविरुत्तरायणविषुवे स्वातौ वर्त्तते तदा पाश्चात्यं लग्नमश्विन्यां, स्वात्यश्विन्योश्च मध्ये च पुष्यो,

भाविद्वितीयार्धमध्ये भावि लग्नमभिजित्, तत उत्तरायणविषुवेषु पंचस्वपि पुष्यो नभस्तलेऽतिक्रान्तपाश्चात्यार्द्धे गतत्वात्, अभिजिद्रसातले, भाव्युत्तरार्द्धमध्यभावित्वात् ॥ २८९ ॥ तदेवमुक्तं विषुवगतं लग्नं, सम्प्रति कः कालो निश्चयतो विषुवस्येति प्ररूपयति-

मंडलमज्झत्थंमि य अचक्खुविसयं गयंमि सूरंमि ।
जो खलु मत्ताकालो सो कालो होइ विसुवस्स ॥ २९० ॥

मण्डलमध्यमस्थे, सार्द्धद्विनवतिमण्डलमध्यभागवर्त्तिनीत्यर्थः, अचक्षुर्विषयगते कलया चक्षुर्विषयमतीतो व्यवहारतश्चक्षुर्विषयातीत इति विवक्षितः तस्मिन् सूर्ये यः खलु **'मात्राकालो'** दिवसरात्रिमध्यगतसन्धिरूपः स विषुवस्य कालो वेदितव्यः, तथाहि-यदि दशभिर्विषुवैरष्टादश सूर्योदयशतानि त्रिंशदधिकानि लभ्यन्ते ततोऽयनद्विभागरूपे विषुवे किं लभामहे ? १०-१८३०-१; अत्रान्त्येन राशिना मध्यस्य राशेर्गुणनं, जातानि तान्येवाष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, आद्यश्च राशिः प्रागुक्तयुक्तया द्वाभ्यां गुण्यते, जाता विंशतिः, तया भागो ह्रियते, लब्धा एकनवतिः, एकश्च द्विभागोऽहोरात्रस्य, तत आगतमर्थापत्त्या द्विनवतितमेऽहोरात्रे दिवसस्य रात्रेश्च यः सन्धिरूपो मात्राकालः स निश्चयतो विषुवकालः, न त्वत्र संदेहः, किमयं सूर्योदयसन्धिरित्यभिधीयते किं वाऽस्तमयसन्धिः ? उच्यते, अस्तमयसन्धिर्यतो दिवसादिरहोरात्रः, तथा चोक्तं-'दिवसादिरहोरात्र' इति, ततो दिवसोऽतिक्रान्तोऽस्तमयश्च प्रवर्त्तत इत्यस्तमयसन्धिरेवाभिधीयते ॥ २९० ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां
विषुवप्रतिपादकं पंचदशं प्राभृतं समाप्तम् ॥

ગાથાર્થ : દક્ષિણાયનના વિષુવોમાં લગ્ન અશ્વિની નક્ષત્રમાં ઉત્તર અયનમાં થાય છે. ઉત્તરાયણનના પાંચે વિષુવોમાં લગ્ન સ્વાતિ નક્ષત્રમાં દક્ષિણ અયનમાં થાય છે. દક્ષિણ અયનમાં વિષુવોમાં આકાશમાં અભિજિત્ અને પૃથ્વી પર પુષ્ય નક્ષત્ર ઉત્તરાયણમાં પૃથ્વિ પર અભિજિત્ અને આકાશમાં પુષ્ય નક્ષત્ર હોય છે. ॥ ૨૮૮-૨૮૯ ॥

ટીકાર્થ : દક્ષિણાયનમાં રહેલા પાંચેય વિષુવોમાં અશ્વદેવથી અધિષ્ઠિત અશ્વિની નક્ષત્રમાં લગ્ન થાય છે. અર્થાત્ પાંચેય દક્ષિણાયન વિષુવો મેષ લગ્નમાં પ્રવર્તે છે, તે આ રીતે ૧૦ વિષુવો દ્વારા ૧૮૩૫ લગ્ન પર્યાયો થાય છે તેથી અયન દ્વિભાગ રૂપ પ્રથમ વિષુવમાં કયું લગ્ન હોય છે ?

ત્રિરાશિ સ્થાપના - ૧૦-૧૮૩૫-૧ અન્ત્ય ૧ ને મધ્ય ૧૮૩૫થી ગુણતાં ૧૮૩૫ તથા વિષુવ ૨ ભાગરૂપ હોય છે એટલે વિષુવ પરિમાણ કરનાર પ્રથમ રાશિને ૨થી ગુણતાં ૧૦ × ૨ = ૨૦ તેનાથી ૧૮૩૫નો ભાગ કરતાં ૯૧ આવ્યા તથા પર્યાયો ૧૫ રહ્યા, તેની પથી અપવર્તના (છેદ) કરતાં ૩ આવ્યા, ત્યારપછી નક્ષત્ર લાવવા માટે ૧૮૩૦થી ગુણીશું ગુણાકાર રાશિને ૨ થી છેદ કરતાં ૯૧૫ થયા. તેને ૩થી ગુણતાં ૨૭૪૫ તેમાંથી ૮૮ અંશોથી પુષ્ય શુદ્ધ છે એટલે ૨૬૫૭ રહ્યા. તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરવો એટલે ૧૯ આવ્યા. શેષ ૧૧૧ વધ્યા તેમાંથી અભિજિત્‌ના ૪૨ અંશો શુદ્ધ છે. શેષ ૬૯, અહીં ૧૯માંથી ૧૩ દ્વારા આશ્લેષાથી ઉત્તર (પૂર્વ) ભાદ્રપદા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે અને અભિજિત નક્ષત્ર તો પહેલાં જ બાદ કરેલું છે તેથી પાંચ દ્વારા શ્રવણથી માંડીને ઉત્તરભાદ્રપદ સુધીના ૫ નક્ષત્રો શુદ્ધ છે અને શેષ ૧થી રેવતી શુદ્ધ છે, અર્થાત્‌ અશ્વિની નક્ષત્રના $\frac{૬૯}{૧૩૪}$ પર્યાયો પસાર થતે છતે પ્રથમ વિષુવ થાય છે. બીજા વિષુવની વિચારણા - જો ૧૦ વિષુવોથી ૧૮૩૫ લગ્ન પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે તો ૫ અયન વિભાગોથી શું આવે ? ૧૦-૧૮૩૫-૫, અંત્યરાશિને મધ્યરાશિથી ગુણવી એટલે ૯૧૭૫ થયા તેથી પૂર્વોક્ત યુક્તિથી પ્રથમ રાશિ ૨ થી ગુણવો એટલે ૨૦ થયા. તેનાથી ભાગ કરતાં ૨૭૫ લગ્ન પર્યાયો આવ્યા. તેનાથી પ્રયોજન નથી શેષ ૫ રહ્યા. તે $\frac{૧}{૪}$ ભાગ છે એટલે ૧ સ્થાપવો, પછી પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ૯૧૫થી ગુણતાં ૯૧૫ થયા. તેમાંથી ૮૮થી પુષ્ય શુદ્ધ છે. પાછળ ૮૨૭ રહ્યા. તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરતાં ૬ આવ્યા પાછળ ૨૩ રહ્યા. ૬ દ્વારા આશ્લેષાથી ચિત્રા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. અર્થાત્‌ લગ્નપ્રવર્તક એવા સ્વાતિ નક્ષત્રના $\frac{૬૯}{૧૩૪}$ ભાગ જતાં બીજું વિષુવ પ્રવર્તે છે.

ચોથા વિષુવ માટે ત્રૈરાશિક - જો ૧૦ વિષુવે ૧૮૩૫ લગ્ન પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તો ૭ વિષુવે કેટલા પર્યાયો આવે ? ૧૦ - ૧૮૩૫ - ૭, ૭ × ૧૮૩૫ = ૧૨૮૪૫ તેનો ૨૦થી ભાગ કરતાં ૬૪૨ લગ્ન પર્યાયો આવ્યા. શેષ ૫ વધ્યા તેમાંથી પૂર્વોક્ત ક્રમથી આવ્યું. લગ્ન પ્રવર્તક સ્વાતિ નક્ષત્રના $\frac{૬૯}{૧૩૪}$ ભાગ જતાં ચોથું વિષુવ પ્રવર્તે છે. આ રીતે પાંચેય ઉત્તરાયણ વિષુવોમાં લગ્ન ભાવવું. અહીં જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયન વિષુવોમાં અશ્વિનીમાં વર્તે છે ત્યારે પાછળનું લગ્ન સ્વાતિમાં હોય છે અને સ્વાતિ - અશ્વિનીના વચ્ચે અભિજિત્‌ છે. ભાવિ દ્વિતીયાર્ધમાં ભાવિ પુષ્ય છે. તેથી દક્ષિણાયનના

પાંચેય વિષુવોમાં અભિજિત્ આકાશમાં અતિક્રાન્ત થયેલા પાછળના અર્ધમાં રહેલું છે. પુષ્ય પૃથ્વિમાં ભાવિ ઉત્તરાર્ધમધ્ય ભાવિ હોવાથી અને જ્યારે સૂર્ય ઉત્તરાયણ વિષુવમાં સ્વાતિ નક્ષત્રમાં વર્તે છે ત્યારે પાછળનું લગ્ન અશ્વિનીમાં છે. સ્વાતિ અને અશ્વિનીના વચ્ચે પુષ્ય નક્ષત્ર છે. ભાવિદ્વિતીય અર્ધમાં ભાવિ લગ્ન અભિજિત્ છે ત્યારબાદ ઉત્તરાયણના પાંચેય વિષુવોમાં પુષ્ય નક્ષત્ર આકાશમાં છે કારણ તે ત્યાં પસાર થયેલા પાછળના અર્ધભાગમાં રહેલ છે. અભિજિત્ નક્ષત્ર પૃથ્વી પર છે તે ભાવિ ઉત્તરાર્ધના મધ્યમાં રહેલું છે. ॥ ૨૮૯ ॥

આ રીતે વિષુવગત લગ્ન જણાવ્યું હવે કયો કાળ નિશ્ચય નયથી વિષુવોમાં છે એ પ્રરૂપણા થકી જણાવે છે-

ગાથાર્થ : મંડળના મધ્યમાં સૂર્ય અચક્ષુ વિષયને પ્રાપ્ત થતે છતે ખરેખર જે માત્રાકાળ છે તે વિષુવનો કાળ હોય છે. ॥૨૯૦ ॥

ટીકાર્થ : ૯૨$\frac{૧}{૨}$મા મંડળના મધ્યભાગમાં સૂર્ય કળાથી અદૃષ્ટિગોચર થતે છતે વ્યવહારથી ચક્ષુવિષયથી અતીત એવી વિવક્ષા છે. તે સૂર્યમાં ખરેખર જે માત્રાકાળ - દિવસરાત્રિના મધ્યમાં રહેલ સંધિરૂપ છે તે વિષુવનો કાળ જાણવો. તે આ રીતે જો ૧૦ વિષુવો દ્વારા ૧૮૩૦ સૂર્યોદયો પ્રાપ્ત થાય તો અયનના દ્વિભાગ રૂપ વિષુવમાં શું પ્રાપ્ત થાય ? ૧૦-૧૮૩૦-૧, અંત્યરાશિને મધ્યરાશિથી ગુણતાં ૧૮૩૦, પ્રથમ રાશિ પૂર્વોક્ત રીતે બમણો કરતાં ૨૦, તેનાથી ભાગ કરતાં ૯૧ આવ્યા. તથા $\frac{૧}{૨}$ અહોરાત્ર થયો. અર્થાત્ અર્થાપત્તિથી ૯૨મા અહોરાત્રમાં દિવસ અને રાત્રિનો જે સંધિરૂપ માત્રા કાળ છે તે નિશ્ચયથી વિષુવકાળ છે, અહીં સંદેહ જેવું કાંઈ રહેતું નથી કે આને સૂર્યોદય સંધિ કહેવાય કે અસ્તમય સંધિ ? એને અસ્તમય સંધિ કહેવાય છે કારણ કે દિવસની આદિથી અહોરાત્ર થાય છે, તેથી દિવસ પસાર થયેલો અને અસ્તમય પ્રવર્તે છે એટલે અસ્તમય સંધિ કહેવાય છે. ॥ ૨૯૦ ॥

॥ શ્રી મન્મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
વિષુવ પ્રતિપાદક પંદરમું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત થયું. ॥

• • •

અધિકાર-૧૬ : વ્યતીપાત

तदेवमुक्तं पंचदशं प्राभृतं, सम्प्रति व्यतीपातप्रतिपादकं षोडशकं प्राभृतं विवक्षुराह–

अयणाणं संबंधे रविसोमाणं तु बेहि य जुगम्मि ।
जं हवइ भागलद्धं वइवाया तत्तिया होंति ॥ २९१ ॥
बावत्तरीपमाणो फलरासी ।

इह सूर्याचन्द्रमसौ स्वकीयेऽयने वर्त्तमानौ यत्र परस्परं व्यतीपततः स कालो व्यतीपातः, तत्र '**रविसोमयोः**' सूर्याचन्द्रमसोः '**युगे**' युगमध्येऽयनानि तेषां परस्परं '**सम्बन्धे**' एकत्र मीलने कृते सति द्वाभ्यां भागो ह्रियते, ह्रते च भागे यद् भवति भागलब्धं '**तावन्तः**' तावत्प्रमाणा एकस्मिन् युगे व्यतीपाता भवंति, स च भागलब्धती फलराशिर्द्वासप्ततिप्रमाणः, तथाहि-सूर्यस्यायनानि दश चन्द्रस्यायनानां चतुस्त्रिंशदधिकं शतं, तयोरेकत्र मीलने जातं चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं १४४, तस्य द्वाभ्यां भागो ह्रियते, लब्धा द्वासप्ततिरेव, तावत्प्रमाणा युगमध्ये व्यतीपाताः ॥२९१ ॥ साम्प्रतमीप्सितव्यतीपातानयनाय करणमाह–

ગાથાર્થ : સૂર્ય ચંદ્રનો યુગમાં અયનોનાં સંબંધમાં ૨થી ભાગ કરતાં જે ભાગ આવે તેટલા એક યુગમાં 'વ્યતીપાતો' હોય છે. ॥૨૯૧ ॥

ટીકાર્થ : પોતાના અયનમાં વર્તમાન સૂર્ય અને ચંદ્રનો જ્યાં પરસ્પર વ્યતીપાત થાય છે તે કાળ વ્યતીપાત છે ત્યાં સૂર્ય-ચંદ્રના યુગમાં અયનોનો પરસ્પર સંબંધ થતે ૨થી ભાગ કરવો અને ભાગ કરતાં જે ભાગલબ્ધ આવે એટલા એક યુગમાં વ્યતીપાતો થાય છે અને તે ભાગલબ્ધ રાશિ ૭૨ છે. તે આ રીતે સૂર્યનાં અયનો ૧૦ છે અને ચંદ્રના ૧૩૪ છે તે બંને ભેગા કરતાં ૧૪૪ થયા. તેને બેથી ભાગતાં ૭૨ આવ્યા. તેટલા પ્રમાણ યુગમાં વ્યતીપાતો થાય છે. ॥ ૨૯૧ ॥

વ્યતીપાત લાવવા માટે કરણઃ

इच्छिते उ जुगभेए ।
इच्छियवइवायंपि य इच्छं काऊण आणेहि ॥ २९२ ॥

जं भवइ भागलद्धं तं इच्छं निद्दिसाहि सव्वत्था ।
सेसेवि तस्स भेए फलरासिस्साऽऽणए सिग्धं ॥ २९३ ॥

'**ईप्सिते**' विवक्षिते '**युगभेदे**' युगविशेषे इच्छाम्-ईप्सितव्यतीपातविषयां कृत्वा ईप्सितं व्यतीपातमप्यानय । कथमित्याह तत्र यद् भवति भागेन-द्वासप्तत्यादिभागहारेण लब्धं तं-तत्संख्यं 'इच्छं'ति ईप्सितं[१] व्यतीपातं निर्दिशेत् । शेषानपि युगभेदान् मुहूर्त्तादिरूपान् 'फलरासिस्स'त्ति तृतीयार्थे षष्ठी फलराशिना द्वासप्ततिलक्षणेन शीघ्रमानय । एष करण-गाथाक्षरार्थः, सम्प्रति भावना क्रियते-यदि द्वासप्ततिसङ्ख्यैर्व्यतीपातैश्चतुर्विंशत्यधिकं पर्वशतं लभ्यते तत एकस्मिन् व्यतीपाते किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना ७२-१२४-१ अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यराशिश्चतुर्विंशत्यधिकशतप्रमाणो गुण्यते, जातं तदेव चतुर्विंश-त्यधिकं शतं १२४, तस्य द्वासप्तत्या भागो ह्रियते, लब्धमेकं पर्व, पश्चादवतिष्ठते द्विपञ्चाशत् सा पञ्चदशभिर्गुण्यते, जातानि सप्त शतान्यशीत्यधिकानि, तेषां द्वासप्तत्या भागहारे लब्धा दश तिथयः, शेषा षष्टिः, सा मुहूर्त्तकरणार्थं त्रिंशता गुण्यते, जातान्यष्टादश शतानि १८००, तेषां द्वासप्तत्या भागहरणे लब्धाः परिपूर्णाः पंचविंशतिर्मुहूर्त्ताः, पश्चान्न किमपि तिष्ठति, आगतमेकस्मिन् पर्वणि गते दशसु च तिथिषु गतास्वेकादश्यां पंचविंशतौ मुहूर्त्तेषु प्रथमो व्यतीपातः समापापत्तदिति, तथा यदि द्वासप्ततिसङ्ख्यैर्व्यतीपातैश्चतुर्विंशत्यधिकं पर्वशतं लभ्यते ततः पंचभिर्व्यतीपातैः किं लभ्यम् ? इति, राशित्रयस्थापना ७२-१२४-५, अत्रान्त्येन राशिना पंचकलक्षणेन मध्यराशेर्गुणनं, जातानि षट् शतानि विंशत्यधिकानि ६२०, तेषां द्वासप्तत्या भागो ह्रियते, लब्धान्यष्टौ पर्वाणि ८, शेषास्तिष्ठन्ति चतुश्चत्वारिंशत् ४४, सा तिथ्यानयनाय पंचदशभिर्गुण्यते, जातानि षट् शतानि षष्ट्यधिकानि ६६०, तेषां द्वासप्तत्या भागहारे लब्धा नव ९, शेषास्तिष्ठन्ति द्वादश, ते मुहूर्त्तानयनाय त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि ३६०, तेषां द्वासप्तत्या भागे ह्रते लब्धाः परिपूर्णाः पंच मुहूर्त्ताः,

१. आनयनं च वक्ष्माणत्रैराशिककर्मावतारतः, ततो यद् भवति भागलब्धं तं ईप्सितं -जे. इति -पु. प्रे. पार्श्वभागे ।

पश्चान्न किमपि तिष्ठति, आगतमष्टसु पर्वसु गतेषु नवमस्य च पर्वणो नवसु तिथिषु गतासु दशभ्यां तिथौ पंचसु मुहूर्त्तेषु पंचमो व्यतीपातः समाप्तः, एवं सर्वेऽपि व्यतीपाताः । [संप्रति चन्द्रनक्षत्रव्यतीपात]परिज्ञानार्थमुपक्रम्यन्ते, यदि द्वासप्ततिसङ्ख्यैर्व्यतीपातैः सप्तषष्टिश्चन्द्रनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते तत एकस्मिन् व्यतीपाते किं लभेयमिति, राशित्रयस्थापना ७२-६७-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमराशेः सप्तषष्टिरूपस्य गुणनात् जाताः सप्तषष्टिरेव, तस्या द्वासप्तत्या भागो ह्रियते, सा च स्तोकत्वाद्भागं न प्रयच्छति, ततो नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्गुणयिष्याम इत्यस्य गुणकारराशेश्छेदराशेश्च द्वासप्ततिरूपस्य षट्केनापवर्त्तना, तत्र जातो गुणाकारराशिस्त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि ३०५ छेदराशिर्द्वादश, गुणाकारराशिना च सप्तषष्टिर्गुण्यते, जातानि विंशतिसहस्राणि चत्वारि शतानि पंचत्रिंशदधिकानि २०४३५, छेदराशिरपि द्वादशलक्षणः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्यष्टौ शतानि चतुरुत्तराणि ८०४, ये चाभिजितः सप्तषष्टिभागा एकविंशतिस्तेऽपि द्वादशभिर्गुण्यन्ते, जाते द्वे शते द्विपंचाशदधिके २५२, ते उपरितनराशेः शोध्यन्ते, स्थितानि पञ्चाद्विंशतिः सहस्राणि शतमेकं त्र्यशीत्यधिकं २०१८३, तेषामष्टभिः शतैश्चतुरुत्तरैर्भागो ह्रियते, लब्धा पंचविंशतिः, शेषास्तिष्ठन्ति त्र्यशीतिः संप्रति मुहूर्त्ता आनेतव्याः, मुहूर्त्ताश्चाहोरात्रे त्रिंशत्, तस्याः षट्केनापवर्त्तनायां जाताः पंच, छेदराशिरपि षट्केनापवर्त्तितो जातश्चतुस्त्रिंशदधिकं शतं १३४, तत्र त्र्यशीतिः पंचभिर्गुणिता जातानि चत्वारि शतानि पंचदशोत्तराणि ४१५, तेषां चतुस्त्रिंशदधिकेन शतेन भागहरणं, लब्धास्त्रयो मुहूर्त्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति त्रयोदश, तत्र द्वाविंशत्या श्रवणादीनि विशाखापर्यंतानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषास्तिष्ठन्ति त्रयः, तैश्चानुराधाज्येष्ठामूलरूपाणि नक्षत्राणि शुद्धानि, परं ज्येष्ठानक्षत्रमर्द्धक्षेत्रमिति तत् पंचदशभिर्मुहूर्त्तैः शुद्ध्यति, शेषाः पंचदश तिष्ठन्ति, ते मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, तत आगतं-पूर्वाषाढानक्षत्रस्याष्टादश मुहूर्त्तानेकस्य मुहूर्त्तस्य च त्रयोदश चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानवगाह्य प्रथमो व्यतीपातो गत इति, तथा यदि द्वासप्ततिसंख्यैर्व्यतीपातैः सप्तषष्टिश्चन्द्रनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततः पंचभिर्व्यतीपातैः किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना ७२-६७-५, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, जातानि त्रीणि शतानि पंचत्रिंशदधिकानि ३३५, तेषां द्वासप्तत्या भागे हृते लब्धाश्चत्वारः पर्यायाः, न तैः प्रयोजनं, शेषास्तिष्ठन्ति सप्तचत्वारिंशत्, सा नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्गुणयितव्येति गुणकारच्छेदराश्योः षट्केनापवर्त्तना-ज्जातो गुणकारराशिस्त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि ३०५, छेदराशिर्द्वादश, तत्र गुणकारराशिना पंचोत्तरत्रिशतप्रमाणेन सप्तचत्वारिंशद् गुण्यते, जातानि चतुर्दश सहस्राणि त्रीणि शतानि

पंचत्रिंशदधिकानि १४३३५, छेदराशिना च द्वादशप्रमाणेन सप्तषष्टिर्गुण्यते, जातान्यष्टौ शतानि चतुरुत्तराणि, अभिजितोऽप्येकविंशतिः सप्तषष्टिभागा द्वादशभिर्गुणिता जाता द्वे शते द्विपंचाशदधिके २५२, ते प्राक्तनराशेः शोध्यन्ते, स्थितानि पञ्चाच्चतुर्दश सहस्राणि त्र्यशीत्यधिकानि १४०८३, तेषामष्टभिः शतैश्चतुरुत्तरैर्भागहरणं, लब्धाः सप्तदश १७, शेषं तिष्ठति चत्वारि शतानि पंचदशाधिकानि ४१५, एतानि च मुहूर्त्तानयनाय त्रिंशता गुणयितव्यानि, त्रिंशतश्च षट्केनापवर्त्तनायां जाताः पंच, छेदराशेरपि षट्केनापवर्त्तने जातं चतुस्त्रिंशदधिकं शतं, तत्र चतुर्णां शतानां पंचदशोत्तराणां पंचभिर्गुणने जातानि विंशतिशतानि पंचसप्तत्यधिकानि २०७५, तेषां चतुस्त्रिंशदधिकशतेन भागो ह्रियते, लब्धाः पंचदश मुहूर्त्ताः शेषाः तिष्ठन्ति चतुस्त्रिंशदधिकशतभागाः पंचषष्टिः, तत्र ये पूर्वलब्धाः सप्तदश तेभ्यस्त्रयोदशभिः श्रवणादीनि पुनर्वसुपर्यन्तानि शुद्धानि, शेषास्तिष्ठन्ति चत्वारि, तैश्च पुष्यादीनि पूर्वफाल्गुनीपर्यंतानि चत्वारि नक्षत्राणि शुद्धानि, परमश्लेषानक्षत्रमर्द्धक्षेत्रमिति तत् पंचदशभिर्मुहूर्त्तैः शुद्ध्यतीति शेषास्तिष्ठन्ति पंचदश, ते मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातास्त्रिंशन्मुहूर्त्ताः, आगतमुत्तरफाल्गुनी-नक्षत्रस्य त्रिंशन्मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य पंचषष्टिं चतुस्त्रिंशदधिकशतभागानामवगाह्य पंचमो व्यतीपातोऽभूदिति, एवं सर्वेष्वपि व्यतीपातेषु भावनीयं ॥ सम्प्रति सूर्यनक्षत्रा-नयनायोपक्रम्यते, यदि द्वासप्ततिसंख्यैर्व्यतीपातैः पंच सूर्यनक्षत्रपर्याया भवन्ति तत एकस्मिन् व्यतीपाते किं भवति ? राशित्रयस्थापना ७२-५-१, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, जाताः पंचैव, तेषामाद्येन राशिना द्वासप्ततिलक्षणेन भागो हार्यः, ते च स्तोकत्वाद्भागं न प्रयच्छन्ति, ततो नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागैर्गुणयितव्या इति छेदराशिगुणराश्योः षट्केनापवर्त्तनाः, जातश्छेदराशिर्द्वादश, गुणकारराशिस्त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि ३०५, तेनोपरितनो राशिः पंचकलक्षणो गुण्यते, जातानि पंचदश शतानि पंचविंशत्यधिकानि १५२५, छेदराशिना च द्वादशकलक्षणेन सप्तषष्टिर्गुण्यते, जातान्यष्टौ शतानि चतुरुत्तराणि ८०४, पुष्यस्य च सप्तषष्टिभागाश्चतुश्चत्वारिंशद् द्वादशभिर्गुण्यन्ते, जातानि पंच शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि ५२८, तानि पूर्वराशेः शोध्यन्ते, स्थितानि पञ्चान्नव शतानि सप्तनवत्यधिकानि ९९७, तेषामष्टभिः शतैश्चतुरुत्तरैर्भागो ह्रियते, लब्धमेकं नक्षत्रमश्लेषारूपं, स्थितं पञ्चात्त्रिनवत्यधिकं शतं एतच्च नक्षत्रभागं न प्रयच्छतीति सप्तषष्टिभागानयनाय छेदराशिर्मौल एव द्वादशलक्षणः परं पंचभिः सप्तषष्टिभागैरहोरात्रो लभ्यत इति स पंचभिर्गुण्यते, जाता षष्टिः तया भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोऽहोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्ति त्रोयदश, ते मुहूर्त्तानयनाय त्रिंशता गुण्यंते, जातानि त्रीणि शतानि नवत्यधिकानि ३९०, तेषां षष्ट्या

भागे हृते लब्धाः साद्धाः षड् मुहूर्त्ताः अश्लेषानक्षत्रं चाद्धर्क्षेत्रमिति तद्गता अहोरात्रा एकविंशतिश्च मुहूर्त्ता उद्धरन्ति, ते अत्र प्रक्षिप्यन्ते, आगतमश्लेषानक्षत्रमतिक्रम्य मधानक्षत्रस्य त्रिष्वहोरात्रेषु गतेषु चतुर्थस्य चाहोरात्रस्य सार्द्धेषु सप्तविंशतिमुहूर्त्तेषु गतेषु प्रथमो व्यतीपातो गत इति, तथा यदि द्वासप्ततिसंख्यैर्व्यतीपातैः पंच सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततः पंचभिर्व्यतीपातैः किं लभ्यं ? इति, राशित्रयस्थापना ७२-५-५, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, जाता पंचविंशतिः २५, तस्या आद्येन राशिना भागहरणं, सा च स्तोकत्वाद् भागं न प्रयच्छति ततो नक्षत्रानयनार्थमेनामष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागैर्गुणयिष्याम इति छेदराशिगुणकारराश्योः षट्केनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिस्त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि ३०५, छेदराशिर्द्वादशप्रमाणः १२, गुणकारराशिना च पंचविंशतेर्गुणने जातानि षट्सप्ततिः शतानि पंचविंशत्यधिकानि ७६२५, छेदराशिनाऽपि च द्वादशलक्षणेन सप्तषष्टिर्गुण्यते, जातान्यष्टौ चतुरुत्तराणि ८०४, पुष्यस्य च सप्तषष्टिभागाश्चतुश्चत्वारिंशत्, सा द्वादशभिर्गुण्यते, जातानि पंच शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि, तानि पूर्वराशेः शोध्यन्ते, स्थितानि पश्चात् सप्ततिशतानि सप्तनवत्यधिकानि ७०९७, तेषामष्टभिः शतैश्चतुरुत्तरैर्भागहरणं, लब्धान्यष्टौ नक्षत्राणि, शेषाणि तिष्ठन्ति षट् शतानि पंचषष्ट्याधिकानि ६६५, एतानि नक्षत्रभागं न प्रयच्छन्ति ततः सप्तषष्टिभागानयनार्थं छेदराशिर्मूल एव द्वादशप्रमाणः परं पंचभिः सप्तषष्टिभागैरहोरात्रा लभ्यन्त इति पंचभिर्गुण्यते, जाता षष्टिस्तया भागो ह्रियते लब्धा एकादशाहारोत्राः, शेषास्तिष्ठन्ति पंच, ते मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातं सार्द्धशतं, तस्य षष्ट्या भागे हृते लब्धौ द्वौ साद्धौ मुहूर्त्तौ, यानि च पूर्वलब्धान्यष्टौ नक्षत्राणि तान्यश्लेषादीनि विशाखापर्यन्तानि द्रष्टव्यानि, तत आगतमनुराधानक्षत्रप्रविष्टस्य सूर्यस्य एकादशसु दिवसेषु गतेषु द्वादशस्य च दिवसस्य द्वयोः साद्धर्योर्मुहूर्त्तयोर्गतयोः पंचमो व्यतीपातो गत इति, एवं सर्वेष्वपि व्यतीपातेषु सूर्यनक्षत्राणि परिभावनीयानि ॥

सम्प्रति लग्नपरिज्ञानार्थमुपक्रम्यते-यदि द्वासप्ततिसंख्यैर्व्यतीपातैरष्टादश शतानि पंचत्रिंशदधिकानि लग्नपर्यायाणां लभ्यन्ते ततः प्रथमे व्यतीपाते किं लभ्यते ? राशित्रयस्थापना ७२-१८३५-१, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशिर्गुण्यते, स च तावानेव भवति, तत आद्येन राशिना द्वासप्ततिलक्षणेन भागहरणं, लब्धाः पंचविंशतिः लग्नपर्यायाः, शेषास्तिष्ठन्ति पंचत्रिंशत्, एनां नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागैर्गुणयिष्याम इति छेदराशिगुणकारराश्योः षट्केनापवर्त्तना, ततो जातश्छेदराशिर्द्वादशकरूपो गुणकारराशिस्त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि ३०५, तेन पंचत्रिंशद् गुण्यते, जातानि दश सहस्राणि षट् शतानि पंच-

सप्तत्यधिकानि १०६७५, छेदराशिर्द्वादशकलक्षणः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्यष्टौ शतानि चतुरुत्तराणि ८०४, अस्य राशेश्च प्राक्तनैः पंचभिः शतैरष्टाविंशत्यधिकैः पुष्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चाद्दश सहस्राणि शतमेकं सप्तचत्वारिंशदधिकं १०१४७, तेषामष्टभिः शतैश्चतुरुत्तरैर्भागहरणं, लब्धा द्वादश १२, शेषाणि तिष्ठन्ति चत्वारि शतानि नवनवत्यधिकानि ४९९, द्वादशभिश्चाश्लेषादीनि पूर्वाषाढापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, परं ज्येष्ठानक्षत्रमर्द्धक्षेत्रमिति तच्चतुर्भिः शतैर्द्व्युत्तरैः शुद्ध्यति, शेषाणि चत्वारि शतानि द्व्युत्तराणि तिष्ठन्ति, तान्युद्धरितराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि नव शतान्येकोत्तराणि ९०१, आगतमुत्तराषाढानक्षत्रस्य लग्नप्रवर्त्तकस्य चतुरुत्तराष्टशतभागानां नवसु शतेष्वेकोत्तरेषु गतेषु मकरलग्ने प्रथमो व्यतीपातोऽभवदिति । तथा यदि द्वासप्ततिसंख्यैर्व्यतीपातैरष्टादश शतानि पंचत्रिंशदधिकानि लग्नपर्यायाणां भवन्ति ततः पंचभिर्व्यतीपातैः किं भवति ? राशित्रयस्थापना ७२-१८३५-५ अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, जातान्येकनवतिशतानि पंचसप्तत्यधिकानि ९१७५, तेषामाद्येन राशिना द्वासप्ततिलक्षणेन भागो ह्रियते, लब्धं सप्तविंशत्यधिकं लग्नपर्यायाणां शतं, शेषा-स्तिष्ठन्त्येकत्रिंशत् तां नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागैर्गुणयिष्याम इति गुणकारच्छेदराश्योः षट्केनापवर्त्तना तत्र जातो गुणकारराशिस्त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि ३०५, छेदराशिर्द्वादश, गुणकारराशिना चैकत्रिंशद् गुण्यते, जातानि चतुर्नवतिशतानि पंचपंचाशदधिकानि ९४५५, एतेभ्यश्च पंचभिः शतैरष्टाविंशत्यधिकैः पुष्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चान्नवाशीतिशतानि सप्तविंशत्यधिकानि ८९२७, छेदराशिना च द्वादशकलक्षणेन सप्तषष्टिर्गुण्यते, जातान्यष्टौ शतानि चतुरुत्तराणि, तैर्भागो ह्रियते, लब्धा एकादश, पञ्चात्तिष्ठन्ति त्र्यशीतिः, एकादशभिश्चाश्लेषादिषु मूलपर्यन्तानि शुद्धानि, नवरं ज्येष्ठानक्षत्रमर्धक्षेत्रमिति चतुर्भिः शतैर्द्व्युत्तरैः शुद्धमिति चत्वारि शतानि द्व्युत्तराणि शेषाणि तिष्ठन्ति, तान्यंशराशौ प्रक्षिप्यन्ते जातानि चत्वारि शतानि पंचाशीत्यधिकानि ४८५, तत आगतमश्लेषादिषु मूलपर्यंतेष्वेकादशसु नक्षत्रेषु गतेषु पूर्वाषाढानक्षत्रस्य चतुरुत्तराष्टशतभागानां चतुर्षु शतेषु पंचाशीत्यधिकेषु गतेषु धनलग्ने पंचमो व्यतीपातो गत इति, एवं सर्वेष्वपि व्यतीपातेषु लग्नानि परिभावनीयानि ॥ २९२-२९३ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करकण्डकटीकायां
व्यतीपातप्रतिपादकं षोडशं प्राभृतं समाप्तम् ॥

ગાથાર્થ : વિવક્ષિત યુગ વિશેષમાં ઇચ્છા કરીને ઇચ્છિત વ્યતીપાત લાવો. ॥ ૨૯૨ ॥ એમાં જે ભાગલબ્ધ છે તેને સર્વથા ઇચ્છિત વ્યતીપાત નિર્દેશ કરો, શેષ પણ તેના ભેદોને ફલરાશિથી શીઘ્ર લાવો. ॥ ૨૯૩ ॥

ટીકાર્થ : વિવક્ષિત યુગવિશેષમાં ઇચ્છિત વ્યતીપાત વિષયક ઇચ્છા કરીને ઇચ્છિત વ્યતીપાત લાવો. કઈ રીતે ? - ત્યાં જે ૭૨ આદિથી ભાગાકારથી જે સંખ્યા આવે તેને ઇચ્છિત વ્યતીપાત કહેવું. શેષ યુગભેદોને (મુહૂર્તાદિ રૂપ) ફળરાશિથી શીઘ્ર લાવો. આ કરણગાથાના અક્ષરો છે, હવે ભાવના કરીએ-

જો ૭૨ વ્યતીપાતો દ્વારા ૧૨૪ પર્વ આવે તો ૧ વ્યતીપાતમાં શું આવે ? ૭૨-૧૨૪-૧, અંત્ય × મધ્ય રાશિ = ૧૨૪ તેને ૭૨થી ભાંગતા ૧ પર્વ આવ્યું. ઉપર ૫૨ વધ્યા તેને ૧૫થી ગુણતાં ૭૮૦ થયા. તેનો ૭૨થી ભાગ કરતાં ૧૦ તિથિઓ આવે છે. શેષ ૬૦ વધે છે તેને મુહૂર્ત કરવા ૩૦થી ગુણતાં ૧૮૦૦ તેનો ૭૨થી ભાગ કરતા પરિપૂર્ણ ૨૫ મુહૂર્તો આવે છે એટલે કે ૧ પર્વ ઉપર દશ તિથિઓ પસાર થઈ અને ૧૧મી તિથિએ ૨૫ મુહૂર્ત પસાર થતાં પ્રથમ વ્યતીપાત પૂર્ણ થયો.

જો ૭૨ વ્યતીપાતો દ્વારા ૧૨૪ પર્વ આવે તો ૫ વ્યતીપાતો દ્વારા શું આવે ? ૭૨-૧૨૪-૫. અંત્ય × મધ્યરાશિ = ૬૨૦ તેનો ૭૨થી ભાગ કરતાં ૮ પર્વ આવ્યા અને ઉપર ૪૪ વધ્યા. તેને તિથિ લાવવા ૧૫થી ગુણવા એટલે ૬૬૦ થયા તેનો ૭૨થી ભાગ કરતાં ૯ તિથિઓ આવી તથા ઉપર ૧૨ વધ્યા તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણતાં ૩૬૦ થયા. તેનો ૭૨થી ભાગ કરતાં પરિપૂર્ણ ૫ મુહૂર્ત આવ્યા એટલે કે ૮ પર્વ ગયા પછી ૯મા પર્વની ૯ તિથિઓ પસાર થયા પછી દશમના દિવસે ૫ મુહૂર્ત પસાર થયા પછી પાંચમો વ્યતીપાત પૂર્ણ થયો. એમ સર્વ વ્યતીપાતો વિચારવા.

ચંદ્રનક્ષત્ર વ્યતીપાત

હવે ચંદ્રનક્ષત્ર વ્યતીપાત જાણવા માટે કરણ બતાવે છે. જો ૭૨ વ્યતીપાતો દ્વારા ૬૭ ચંદ્રનક્ષત્ર પર્યાયો આવે તો ૧ વ્યતીપાત દ્વારા શું આવે ?

૭૨-૬૭-૧ ત્યાં ૧ × ૬૭ = ૬૭ તેનો ૭૨થી ભાગ કરવો તે સંખ્યા અલ્પ હોવાથી ભાગાકાર થતો નથી એટલે નક્ષત્ર પર્યાયોને ૧૮૩૦થી ગુણશું એટલે આ

ગુણાકાર રાશિ અને છેદરાશિ ૭૨નો ૬થી છેદ ઉડાડવો. $\frac{૧૮૩૦}{૭૨}=\frac{૩૦૫}{૧૨}$ ગુણાકાર રાશિથી ૬૭ ગુણતાં ૨૦૪૩૫ તથા છેદરાશિ પણ ૬૭થી ગુણતાં ૧૨ × ૬૭ = ૮૦૪, અત્યારે જે અભિજિતના $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગો છે તે પણ ૧૨થી ગુણવા એટલે ૨૫૨ થયા. તે ઉપરની રાશિમાંથી બાદ કરવા એટલે ૨૦૧૮૩ રહ્યા. તેનો ૮૦૪થી ભાગ કરતાં ૨૫ આવ્યા તથા શેષ ૮૩ રહ્યા. હવે, મુહૂર્તો લાવવા તે અહોરાત્રમાં ૩૦ છે એનો ૬થી છેદ કરતાં ૫ આવ્યા છેદરાશિ ૮૦૪ને પણ ૬થી છેદ કરતાં ૧૩૪, ત્યાં ૮૩ ને ૫થી ગુણતાં ૪૧૫ થયા તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરતાં ૩ મુહૂર્તો આવ્યા. શેષ ૧૩ વધ્યા. ત્યાં આગળ આવેલ ૨૫માંથી ૨૨થી શ્રવણાદિ - વિશાખા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે, શેષ ૩ વધ્યા. તેમાંથી અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા અને મૂળા એ ત્રણ નક્ષત્રો શુદ્ધ છે પરંતુ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર અર્ધક્ષેત્ર છે એટલે ૧૫ મુહૂર્તથી શુદ્ધ થાય છે. શેષ ૧૫ મુહૂર્તો રહે છે તે મુહૂર્ત રાશિ ૩માં ઉમેરવા એટલે કે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રના ૧૮$\frac{૧૩}{૧૩૪}$ મુહૂર્ત પસાર કરીને પ્રથમ વ્યતીપાત થયો.

જો ૭૨ વ્યતીપાતો દ્વારા ૬૭ ચંદ્ર નક્ષત્ર પર્યાયો આવે તો ૫ વ્યતીપાતોથી શું આવે ? ૭૨-૬૭-૫, ૫ × ૬૭ = ૩૩૫ થયા, એનો ૭૨થી ભાગ કરતાં ૪ પર્યાયો આવ્યા તેનું અત્યારે પ્રયોજન નથી. શેષ ૪૭ વધ્યા તે નક્ષત્ર લાવવા ૧૮૩૦થી ગુણવા, છેદરાશિ અને ગુણાકારનો ૬થી છેદ કરતાં $\frac{૩૦૫}{૧૨}$ આવ્યા ત્યાં ગુણાકાર રાશિ ૩૦૫ને ૬૭થી ગુણતાં ૧૪૩૩૫ થયા, છેદરાશિ ૧૨ને ૬૭થી ગુણતાં ૮૦૪, તથા અભિજિતના $\frac{૨૧}{૬૭}$ પર્યાયોને ૧૨થી ગુણતાં ૨૫૨ આવ્યા. તે ૧૪૩૩૫માંથી બાદ કરતા ૧૪૦૮૩ રહ્યા તેનો ૮૦૪થી ભાગ કરતા ૧૭ આવ્યા. શેષ ૪૧૫ રહ્યા. તેને મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણવા, ૩૦નો ૬થી છેદ કરતાં ૫ આવ્યા અને છેદરાશિ ૮૦૪ને પણ ૬થી છેદ કરતાં ૧૩૪ થયા. $\frac{૫}{૧૩૪}$ ત્યાં ૪૧૫ને ૫થી ગુણતાં ૨૦૭૫ તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરતા ૧૫ મુહૂર્ત આવ્યા. શેષ $\frac{૬૫}{૧૩૪}$ રહ્યા. તેમાં જે પહેલાં ૧૭ આવ્યા હતા તેમાંથી ૧૩થી શ્રવણથી પુનર્વસુ સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. શેષ ૪ વધ્યા તેનાથી પુષ્યથી પૂર્વાફાલ્ગુની સુધીના ૪ નક્ષત્રો શુદ્ધ છે પરંતુ એમાં આશ્લેષા નક્ષત્ર અર્ધક્ષેત્રી છે એટલે તે ૧૫ મુહૂર્તથી શુદ્ધ છે અને શેષ ૧૫ મુહૂર્ત વધે છે તે આગળ જે ૧૫ મુહૂર્ત

આવ્યા તેમાં ઉમેરવા એટલે ૩૦$\frac{૬૫}{૧૩૪}$ મુહૂર્ત થયા, એટલે કે ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રના ૩૦$\frac{૬૫}{૧૩૪}$ મુહૂર્ત પસાર કરીને પાંચમો વ્યતીપાત થયો. આમ, સર્વ વ્યતીપાતોમાં પણ ભાવના કરવી.

સૂર્યનક્ષત્ર લાવવા માટે કરણ પદ્ધતિ

જો ૭૨ વ્યતીપાતોથી ૫ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાયો આવે તો ૧ વ્યતીપાતમાં શું આવે ?

૭૨-૫-૧, ત્યાં અંત્ય × મધ્ય રાશિ = ૫ આવ્યા તેનો આદ્યરાશિથી ભાગ કરવો તે અલ્પ હોવાથી થતો નથી એટલે નક્ષત્ર લાવવા ૧૮૩૦થી ગુણવા. છેદરાશિ અને ગુણરાશિનો ૬થી છેદ કરતાં $\frac{૧૮૩૦}{૭૨} \div ૬ = \frac{૩૦૫}{૧૨}$ તેને ૫થી ગુણતાં ૧૫૨૫, છેદરાશિ ૧ને ૬૭થી ગુણતાં ૮૦૪, પુષ્યના જે $\frac{૪૪}{૬૭}$ ભાગો છે તેને ૧૨થી ગુણતાં ૫૨૮ થયા તે પૂર્વરાશિ ૧૫૨૫માંથી બાદ કરતાં ૯૯૭, તેનો ૮૦૪થી ભાગ કરતાં ૧ આવ્યો. તે અશ્લેષા નક્ષત્ર થયું. પાછળ ૧૯૩ રહ્યા, એ નક્ષત્ર ભાગ આપતા નથી. એટલે ૬૭ ભાગ લાવવા માટે છેદરાશિ મૂળ જ ૧૨ રૂપ છે પરંતુ $\frac{૫}{૬૭}$ ભાગથી અહોરાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ૫થી ગુણવા એટલે ૬૦ થયા. તેનાથી ભાગ કરવો એટલે ૩ અહોરાત્રો આવ્યા. શેષ ૧૩ વધ્યા. તેના મુહૂર્ત કરવા ૩૦થી ગુણતાં ૩૯૦ થયા તેનો ૬૦થી ભાગ કરતાં ૬$\frac{૧}{૨}$ મુહૂર્તો આવ્યા. આશ્લેષા નક્ષત્રની વાત છે એટલે તેમાં રહેલ અહોરાત્રો અને ૨૧ મુહૂર્ત ઉદ્ધરે છે તે અહીં નાંખવા, અર્થાત્ અશ્લેષા નક્ષત્ર પસાર કરીને મઘા નક્ષત્રના ૩ અહોરાત્ર થયા પછી ૪થા અહોરાત્રના ૨૧ + ૬$\frac{૧}{૨}$ = ૨૭$\frac{૧}{૨}$ મુહૂર્ત પસાર થતા પ્રથમ વ્યતીપાત થયો.

જો ૭૨ વ્યતીપાતોથી ૫ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાયો આવે તો ૫ વ્યતીપાતોથી શું આવે ? ૭૨-૫-૫, અંત્ય × મધ્યરાશિ = ૨૫ તેનો આદ્યરાશિથી ભાગ કરવો પણ અલ્પ હોવાથી થતો નથી એટલે નક્ષત્ર લાવવા માટે ૧૮૩૦થી ગુણીશું. એ માટે છેદરાશિ - ગુણાકાર રાશિ$\frac{૧૮૩૦}{૭૨}$નો ૬ થી છેદ કરતાં $\frac{૩૦૫}{૧૨}$ આવ્યા, ગુણાકાર રાશિ ૩૦૫ને ૨૫થી ગુણતાં ૭૬૨૫, તથા છેદરાશિને ૬૭થી ગુણતાં ૧૨ × ૬૭ = ૮૦૪, પુષ્યના $\frac{૪૪}{૬૭}$

ભાગો છે તે ૧૨થી ગુણતાં ૫૨૮ થયા તેને પૂર્વ રાશિ ૭૬૨૫માંથી બાદ કરતાં ૭૦૯૭ થયા. તેનો ૮૦૪થી ભાગ કરતાં ૮ નક્ષત્રો આવ્યા શેષ ૬૬૫ રહ્યા આ નક્ષત્રભાગ આપતા નથી એટલે ૬૭ ભાગ લાવવા માટે છેદરાશિ મૂળ ૧૨ પ્રમાણ છે, પરંતુ $\frac{૫}{૬૭}$ ભાગથી અહોરાત્રો પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ૫થી ગુણવા એટલે ૬૦ થયા તેનાથી ભાગ કરતા ૧૧ અહોરાત્ર આવ્યા શેષ ૫ રહ્યા તેને મુહૂર્ત લાવવા માટે ૩૦થી ગુણવા એટલે ૧૫૦ થયા. તેનો ૬૦થી ભાગ કરતાં $૨\frac{૧}{૨}$ મુહૂર્ત આવ્યા. તથા જે પૂર્વે ૮ નક્ષત્રો પ્રાપ્ત થયા તે અશ્લેષાથી વિશાખા સુધીના જાણવા. તેથી અનુરાધા નક્ષત્રમાં પ્રવેશેલા સૂર્યના ૧૧ દિવસો જતાં ૧૨મા દિવસના $૨\frac{૧}{૨}$ મુહૂર્ત જતાં પાંચમો વ્યતીપાત થયો.

लग्न परिज्ञान

જો ૭૨ વ્યતીપાતો દ્વારા ૧૮૩૫ લગ્નપર્યાયો આવે તો પ્રથમ વ્યતીપાતમાં શું આવે ? ૭૨-૧૮૩૫-૧, અંત્ય × મધ્યરાશિ = ૧૮૩૫ તેનો પ્રથમ રાશિ ૭૨થી ભાગ કરતાં ૨૫ નક્ષત્ર લગ્ન પર્યાયો આવ્યા. શેષ ૩૫ રહ્યા એને નક્ષત્ર લાવવા માટે ૧૮૩૦થી ગુણીશું. છેદકરાશિ - ગુણક રાશિનો ૬થી છેદ કરતાં $\frac{૧૮૩૦}{૭૨} \div ૬ = \frac{૩૦૫}{૧૨}$ તેને ૩૫થી ગુણતાં ૧૦૬૭૫, છેદકરાશિને ૬૭થી ગુણતાં ૮૦૪, આ રાશિમાંથી પૂર્વના ૫૨૮થી પુષ્ય શુદ્ધ છે એટલે ૧૦૬૭૫ - ૫૨૮ = ૧૦૧૪૭ થયા, તેનો ૮૦૪થી ભાગ કરતાં ૧૨ આવ્યા. શેષ ૪૯૯, ૧૨થી અશ્લેષાથી પૂર્વાષાઢા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે, પરંતુ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર અર્ધક્ષેત્રી છે એટલે તે ૪૦૨થી શુદ્ધ છે અને શેષ ૪૦૨ વધે છે. તેને ઉદ્ધરિત રાશિમાં ઉમેરવા એટલે ૪૯૯ + ૪૦૨ = ૯૦૧. અર્થાત્ લગ્નપ્રવર્તક ઉત્તરાષાઢા ૮૦૪ ભાગોનાં ૯૦૧ ભાગ જતાં મકરલગ્નમાં પ્રથમ વ્યતીપાત થયો.

તથા જો ૭૨ વ્યતીપાતોથી ૧૮૩૫ લગ્ન પર્યાયો થાય તો ૫ વ્યતીપાતોથી શું આવ્યું ? ૭૨-૧૮૩૫-૫, એમાં ૧૮૩૫ × ૫ = ૯૧૭૫ થયા. તેનો ૭૨થી ભાગ કરતાં ૧૨૭ લગ્ન પર્યાયો આવ્યા. શેષ ૩૧ વધ્યા, તેના નક્ષત્ર લાવવા માટે ૧૮૩૦થી ગુણતા ગુણાકાર - છેદરાશિનો છથી છેદ કરતાં $\frac{૩૦૫}{૧૨}$ આવ્યા. હવે, ૩૦૫ને ૩૧થી ગુણતાં ૯૪૫૫ એમાંથી ૫૨૮થી પુષ્ય શુદ્ધ છે એટલે હવે, ૮૯૨૭ રહ્યા છેદરાશિ ૧૨ને ૬૭થી ગુણતાં ૮૦૪ તેનો ૮૯૨૭થી ભાગ કરતાં ૧૧ આવ્યા. પાછળ

૮૩ વધે છે આ અગિયાર દ્વારા આશ્લેષાથી મૂળા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. ફક્ત જ્યેષ્ઠા અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્ર હોવાથી ૪૦૨થી શુદ્ધ થાય છે અને શેષ ૪૦૨ વધે છે તે અંશ રાશિ ૮૩માં ઉમેરતાં ૪૮૫ થયા એટલે કે આશ્લેષાથી મૂળા સુધીના ૧૧ નક્ષત્રો થયા પછી પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રના $\frac{૪૮૫}{૮૦૪}$ ભાગ પસાર થતા ઘન લગ્નમાં પાંચમો વ્યતીપાત થયો. એમ સર્વ વ્યતીપાતોમાં લગ્નો પણ વિચારવા. ॥ ૨૯૨-૨૯૩ ॥

॥ શ્રીમન્મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
વ્યતીપાત પ્રતિપાદન કરતું સોળમું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત. ॥

• • •

અધિકાર-૧૭ : तापक्षेत्र परिमाण

तदेवमुक्तं षोडशं प्राभृतं, सम्प्रति तापक्षेत्र-परिमाणप्रतिपादकं सप्तदशं प्राभृतं विवक्षुराह–

अट्ठसु सएसु सूरा चन्दा अट्ठसु सएसु असिएसु ।
तारा उवरिं हिट्ठा समा य चंदस्स नायव्वा ॥ २९४ ॥

समादवनितलादूर्ध्वमष्टसु योजनशतेष्वतिक्रान्तेषु सूर्याश्चारं चरन्ति, चन्द्राः समादवनितलादूर्ध्वमष्टसु योजनशतेषु '**अशीतेषु**' अशीत्यधिकेषु गतेषु चारं चरन्ति, एतदुक्तं भवति- सूर्यादूर्ध्वमशीतियोजनेषु चन्द्रो वर्त्तत इति, तस्मादपि चन्द्रमण्डलादुपरि विंशतियोजनेषु गतेषु सर्वोपरितन्यस्ताराश्चारं चरन्ति, सूर्यस्यापि चाधस्ताद्दशयोजनेषु सर्वाधस्तन्यस्ताराः परिभ्रमन्ति, एवं च दशोत्तरं योजनशतं ज्योतिश्चक्रस्य बाहल्यं, तस्मिंश्चैवंप्रमाणे ज्योतिश्चक्रस्य बाहल्ये चन्द्रसूर्याणामधस्तादुपरि समाश्च सर्वत्र ताराश्चारं चरन्तीति ॥ २९४ ॥ तदेवमुक्तं ज्योतिश्चक्रस्य स्वरूपमधुना जम्बूद्वीपे द्वावपि सूर्यौ प्रत्येकं यावत्प्रमाणं क्षेत्रं प्रकाशयतः तावत्प्रमाणं निरूपयति–

સોળમું પ્રાભૃત થયું, હવે તાપક્ષેત્ર પરિમાણ પ્રતિપાદક સત્તરમું પ્રાભૃત કહે છે-

ગાથાર્થ : આઠસો યોજને સૂર્યો આઠસો એંસી યોજને ચંદ્રો, તેનાથી ૨૦ યોજને તારા ચંદ્રના ઉપર તથા નીચે અને સમાન આસપાસ ચારો ચરે છે એમ જાણવું. ॥ ૨૯૪ ॥

ટીકાર્થ : સમાન ભૂતલથી ઉપર આઠસો યોજન પસાર કરતાં સૂર્યો ચારો ચરે છે, ચંદ્રો સમાન પૃથ્વીતલથી ઉપર આઠસો એંસી યોજન જતાં ચારો ચરે છે. એમ કહેવાય છે કે - સૂર્યથી ઉપર એંસી યોજને ચંદ્ર છે તે ચંદ્રમંડળથી ઉપર ૨૦ યોજન જતાં

સર્વોપરિતન સ્થળે રહેલા તારા ચારો ચરે છે. સૂર્યની પણ નીચે ૧૦ યોજને સર્વ નીચેના તારા ભમે છે અને એ રીતે એકસો દસ યોજન જ્યોતિશ્ચક્રની જાડાઈ છે તે આવા પ્રકારની જ્યોતિશ્ચક્રની જાડાઈમાં સૂર્ય અને ચંદ્રોની નીચે, ઉપર અને સમાન સર્વ સ્થળે તારાઓ ચારો ચરે છે. ॥ ૨૯૪ ॥

આ રીતે જ્યોતિશ્ચક્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું હવે બંને સૂર્યો પ્રત્યેક જેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે તેટલું પ્રમાણ જણાવે છે-

छच्चेव उ दसभागे जंबुद्दीवस्स दोवि दिवसयरा ।
तावंति दित्तलेसा अब्भिंतरमण्डले सन्ता ॥ २९५ ॥

द्वावपि दिवसकरौ दीप्तलेश्याकौ सर्वाभ्यन्तरमण्डले व्यवस्थितौ सन्तौ षड् दशभागान् जम्बूद्वीपस्य प्रकाशयतः, किमुक्तं भवति ?

एकैकस्त्रीन् त्रीन् दशभागान् प्रकाशयतीति, इयमत्र भावना-इदं जम्बूद्वीपक्षेत्रचक्रवालं दशधा परिकल्प्यते, तद्यथा-त्रयो भागा मन्दरस्य दक्षिणभागे त्रय उत्तरभागे च, द्वौ भागौ पूर्वतो द्वौ चापरतः, तत्र भरतक्षेत्रगसूर्यः सर्वाभ्यन्तरे मण्डले यदोपसंक्रम्य चारं चरति तदा त्रीन् भागान् दाक्षिणात्यान् [प्रकाशयति एरवतगः] त्रीन् भागानौत्तराहानैरावतक्षेत्रमग्रतो द्वौ भागौ पूर्वतो रजनी द्वौ चापरतोऽपि, यथा यथा क्रमेण दाक्षिणात्य औत्तराहो वा पुरतः संचरति तथा तथा तयोः प्रत्येकं तापक्षेत्रमग्रतो वर्द्धते पृष्ठतश्च हानिमुपगच्छति, एवं च क्रमेण संचरणशीले तापक्षेत्रे यदैकः सूर्यः पूर्वस्यां द्वितीयोऽपरस्यां वर्त्तते तदा पूर्वपश्चिमदिशोः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् तापक्षेत्रं, द्वौ द्वौ च भागौ दक्षिणोत्तरयोः प्रत्येकं रजनीति । अथ भागः किं परिमाणः ? उच्यते, मुहूर्त्तषट्काक्रमणीयप्रमाणः, तथाहि- पूर्वस्मिन्नपि मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणस्ततस्तस्मिन् मण्डले नवभिर्मुहूर्त्तैर्यावदाक्रमणीयं क्षेत्रं तावति स्थितिश्चक्षुःस्पर्शमधिगच्छति, तत एतावत्प्रमाणं सूर्यात् अर्वाक् तापक्षेत्रमेतावत्प्रमाणं च परतोऽपि, तथा च सति सर्वसंख्ययाऽष्टादशमुहूर्त्ताक्रमणीयप्रमाणमेकस्य सूर्यस्य तापक्षेत्रं, तच्च किल जम्बूद्वीपचक्रवालदशभागत्रिभागात्मकमत आगतं षण्मुहूर्त्ताक्रमणीयप्रमाणक्षेत्रमेकस्य भागस्य परिमाणम्, एतच्च

तापक्षेत्रभागस्य परिमाणमवस्थितं, केवलं तापक्षेत्रमूर्ध्वमुखीकृतकलम्बुकापुष्पाकारमन्तः संकुचितं बहिर्विस्तृतमतः सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलान्निष्क्रामन् सूर्यो यथा यथाऽग्रेतने मण्डले संचरति तथा २ जम्बूद्वीपगतस्य तापक्षेत्रस्य परिहानिः, सा च परिमण्डलं षष्ट्यधिक-षट्त्रिंशत्शतसत्कभागद्वयस्य, ततः सर्वबाह्यमण्डलगतयोश्चन्द्रसूर्ययोः प्रत्येकं जम्बूद्वीपे तापक्षेत्रपरिमाणं द्वौ द्वौ भागो भवतस्तथा चाह–

चत्तारि य दसभागे जंबुद्दीवस्स दो वि दिवसयरा ।
तावंति मंदलेसा बाहिरए मंडले संता ॥ २९६ ॥

द्वावपि **'दिवसकरौ'** सूर्यौ मन्दलेश्याकौ सर्वबाह्ये मंडले व्यवस्थितौ सन्तौ जंबूद्वीपस्य चतुरो दशभागान् प्रकाशयतः, एकैको द्वौ द्वौ दशभागौ प्रकाशयतीति भावः, तत्र यदा सूर्य एको दक्षिणभागे अपर उत्तरभागे च प्रत्येकं द्वौ द्वौ दशभागौ तापक्षेत्रं प्रकाशयतः तदा पूर्वभागे पश्चिमभागे च प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् रजनी, क्रमेण संचरन्तौ च तौ यदैकः पूर्वदिशि द्वितीयोऽपरदिशि तदा प्रत्येकं पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि द्वौ द्वौ दशभागौ तापक्षेत्रं, दक्षिणभागे उत्तरभागे च प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् दशभागान् रजनी ॥ २९६ ॥ इह तापक्षेत्रमन्तः संकुचितं बहिर्विस्तृतमतः सर्वाभ्यंतरमण्डलगते सूर्ये यावत्प्रमाणं तापक्षेत्रं भवति यथासंस्थानं च तत्प्रतिपिपादयिषुराह–

ગાથાર્થ : જંબૂદ્વીપના $\frac{૬}{૧૦}$ ભાગમાં ૨ સૂર્યો દિપ્તલેશ્યાવાળા અભ્યંતર મંડળમાં રહેલા છતા પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા છે. ॥ ૨૯૫ ॥

ટીકાર્થ : બંને સૂર્યો દિપ્તલેશ્યાવાળા સર્વાભ્યંતરમંડળમાં રહેલા છતાં જંબૂદ્વીપના ભાગોને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ એક-એક સૂર્ય $\frac{૩}{૧૦}$–$\frac{૩}{૧૦}$ ભાગ પ્રકાશિત કરે છે. આ જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્ર ચક્રવાલને ૧૦ ભાગ ધારવું. તે આ રીતે ૩ ભાગો મેરુના દક્ષિણ ભાગમાં અને ૩ ભાગો મેરૂના ઉત્તર ભાગમાં, ૨ ભાગો પૂર્વમાં તથા ૨ ભાગો પશ્ચિમમાં ત્યાં ભરત ક્ષેત્રમાં રહેલો સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળમાં જ્યારે ઉપસંક્રમીને ચારો ચરે છે ત્યારે દક્ષિણ સંબંધિ ૩ ભાગોને પ્રકાશે છે અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં રહેલો સૂર્ય ઉત્તરસંબંધિ ૩ ભાગોને પ્રકાશે છે. ઐરાવત ક્ષેત્રને આગળથી ચંદ્ર ૨ ભાગો પૂર્વથી બે ભાગો પશ્ચિમથી પ્રકાશે છે. ક્રમસર જેમ-જેમ દક્ષિણ કે ઉત્તર આગળ સંચરે છે તેમ-તેમ તે બંનેનું પ્રત્યેક તાપક્ષેત્ર આગળને આગળ વધે છે અને પાછળ-પાછળ ઘટે છે. આ

પ્રમાણે સંચરણશીલ તાપક્ષેત્ર હોતે છતે જ્યારે એક સૂર્ય પૂર્વમાં અને બીજો પશ્ચિમમાં હોય છે ત્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં દરેકમાં ત્રણ-ત્રણ ભાગો સૂર્યનું તાપક્ષેત્ર છે અને દક્ષિણ-ઉત્તરના ૨-૨ ભાગો રાત્રિ છે. હવે, આ ભાગનું પ્રમાણ શું છે ? છ મુહૂર્ત તે આ રીતે પૂર્વના મંડળમાં વર્તમાન સૂર્ય હોતે છતે દિવસ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે, તે મંડળમાં નવમુહૂર્ત સુધી પ્રકાશ યોગ્ય ક્ષેત્ર તેટલામાં રહેલ ચક્ષુ સ્પર્શને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તાપક્ષેત્ર એટલા પ્રમાણ સૂર્યની પહેલાં અને આટલું પ્રમાણ પાછળથી પણ છે. આ રીતે સર્વસંખ્યાથી ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ એક સૂર્યનું પ્રકાશન યોગ્ય તાપ ક્ષેત્ર છે અને તે જંબૂદ્વીપ ચક્રવાલ $\frac{૩}{૧૦}$ ભાગરૂપ છે, અર્થાત્ છ મુહૂર્ત આક્રમણીય પ્રમાણક્ષેત્ર એક ભાગનું પરિમાણ છે અને એ તાપક્ષેત્ર ભાગનું અવસ્થિત પરિમાણ છે. ફક્ત ઉર્ધ્વમુખીકૃત તાપક્ષેત્ર કલમ્બુકા પુષ્પના આકારનું અંદરથી સંકુચિત બહારથી વિસ્તૃત છે એટલે સર્વાભ્યંતર મંડળમાંથી નીકળતો સૂર્ય જેમ-જેમ મંડળમાં સાંચરે છે તેમ તેમ જંબૂદ્વીપ ગત તાપક્ષેત્રની પરિહાની થાય છે, અને તે હનિ પ્રતિમંડળ ૩૬૬ સંબંધિ ૨ ભાગની છે. તેથી બાહ્યમંડળગત ચંદ્ર-સૂર્યનું પ્રત્યેક જંબૂદ્વીપમાં તાપક્ષેત્ર ૨-૨ ભાગ થાય છે તે કહે છે.

ગાથાર્થ : જંબૂદ્વીપના $\frac{૪}{૧૦}$ ભાગમાં બંને મંદ લેશ્યાવાળા સૂર્યો સર્વ બાહ્યમંડળમાં રહેલા છતાં પ્રકાશમાન થાય છે. ॥ ૨૯૬ ॥

ટીકાર્થ : મંદ લેશ્યાવાળા બંને સૂર્યો સર્વબાહ્યમંડળમાં રહેલા જંબૂદ્વીપના $\frac{૪}{૧૦}$ ભાગોને પ્રકાશિત કરે છે. એક-એક સૂર્ય $\frac{૨}{૧૦}$-$\frac{૨}{૧૦}$ ભાગોને પ્રકાશે છે ત્યાં જ્યારે એક સૂર્ય દક્ષિણ ભાગમાં અને બીજો ઉત્તરભાગમાં પ્રત્યેક $\frac{૨}{૧૦}$-$\frac{૨}{૧૦}$ ભાગ તાપક્ષેત્રને પ્રકાશે છે ત્યારે પૂર્વભાગ અને પશ્ચિમ ભાગમાં પ્રત્યેક $\frac{૩}{૧૦}$-$\frac{૩}{૧૦}$ ભાગો રાત્રિ છે. અનુક્રમે સંચરતા તે બંને જ્યારે એક પૂર્વદિશા અને બીજો પશ્ચિમ દિશામાં છે ત્યારે પ્રત્યેક પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં $\frac{૨}{૧૦}$-$\frac{૨}{૧૦}$ ભાગ તાપક્ષેત્ર અને દક્ષિણ ભાગ અને ઉત્તરભાગમાં પ્રત્યેક ૩-૩ દશાંશ ભાગો રાત્રિ છે. ॥ ૨૯૬ ॥

અહીં તાપક્ષેત્ર અંદરથી સંકુચિત અને બહારથી વિસ્તૃત છે એટલે સર્વ અભ્યંતર મંડળમાં રહેલ સૂર્યનું જેટલા પ્રમાણ તાપક્ષેત્ર હોય છે તે યથાસ્થાન જણાવીએ છીએ.

मेरुस्स मज्झयारे जाव य लवणस्स रुंदछब्भागो ।
तावायामो एसो सगडुद्धीसंठिओ नियमा ॥ २९७ ॥

'**मेरोः**' मंदरस्य '**मध्यकारे**' मध्यभागे यः स देशस्तस्मादारभ्य यावल्लवणस्य-लवणसमुद्रस्य रुंदताया-विस्तीर्णत्वस्य षड्भागः, एतावत्प्रमाणस्तापक्षेत्रस्यायामः, एष च तापो नियमात् '**शकटोद्धिसंस्थितः**' शकटोद्धिसंस्थानः, अंतः सङ्कुचितो बहिर्विस्तृत इति भावः, इयमत्र भावना-जंबूद्वीपस्यार्द्धे पञ्चाशत् योजनसहस्राणि लवणस्य षष्ठे भागे च त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि एकश्च त्रिभागो योजनस्य, एतच्चैकत्र मिलितं सत् तत् सञ्जातमेवं प्रमाणं-त्र्यशीतिर्योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ८३३३३ एकस्य योजनस्य त्रिभागः $\frac{१}{३}$, एतावत्प्रमाणः सर्वाभ्यंतरे मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये तापक्षेत्रस्यायामः, इह यदि मंदरेण सूर्यस्य प्रकाशो न प्रतिस्खल्यते ततः पंचाशत् योजनसहस्राणि जम्बूद्वीपार्द्धगतानि सूर्यः प्रकाशयतीति परिभाव्य मूलटीकाकृता त्र्यशीतियोजनसहस्राणीत्युक्तमतोऽस्माभिरपि तथैवोक्तं, यावता पुनर्जम्बूद्वीपार्द्धे मन्दरादर्वाक् पञ्चचत्वारिंशदेव योजनसहस्राणि सूर्यस्य प्रकाश्यानि, तत एतावदेव तापक्षेत्रस्यायामपरिमाणमष्टासप्ततियोजनसहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि एकश्च योजनस्य त्रिभागः ७८३३३$\frac{१}{३}$ तथा चोक्तं **सूर्यप्रज्ञप्तौ– [सूत्र २५] "तीसे णं तावखेत्तेणं केवइयं आयामेणं आहियत्ति वएज्जा ? ता अट्ठतरि जोयणसहस्साइं तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए जोयणतिभागे च आयामेणं आहएत्ति वएज्जा**" इति, स चैतावत्प्रमाणस्तापक्षेत्रस्यायामः सदैवावस्थितः, केवलं निष्क्रामति सूर्ये लवणाभिमुखमभि-सर्पति परि(अप)वर्द्धते प्रविशति सूर्ये मेरुमभिमुखमभिसर्पति वर्धते ॥ २९७ ॥ तत्र प्रविशति सूर्ये यावत्प्रमाणः परिवर्द्धते तापक्षेत्रस्यायामो यावत्प्रमाणश्च निष्क्रामति सूर्ये हानिमुपगच्छति तावत्प्रमाणं प्रतिपिपादियिषुराह–

ગાથાર્થ : મેરુના મધ્યભાગથી માંડીને લવણસમુદ્રની તરફ વિસ્તીર્ણ ૬ ભાગ સુધીનો આ તાપ આયામ શકટોદ્ધિ સંસ્થાનનો નિયમા હોય છે. ॥ ૨૯૭ ॥

---

१. "तस्मिन् तापक्षेत्रे कियन्तमायामेनाख्यातमिति वदेत् ? अष्टसप्तति योजन सहस्राणि त्रीणि च त्रयस्त्रिंशद् योजनशतानि योजनत्रिभागेन चायामेनाख्यातमितिवदेत्"

टीकार्थ : મેરુ પર્વતના મધ્યભાગમાં જે દેશ છે ત્યાંથી માંડીને લવણ સમુદ્રના વિસ્તીર્ણતાથી ૬ ભાગ પ્રમાણ તાપક્ષેત્રનો આયામ છે અને આ તાપ નિયમા શકટોદ્ધિ સંસ્થાન છે તે અંદરથી સંકુચિત અને બહારથી વિસ્તૃત છે એટલે કે, જંબૂદ્વીપના અડધામાં ૫૦૦૦૦ યોજનો અને લવણના છઠ્ઠા ભાગમાં ૩૩૩૩૩$\frac{૧}{૩}$ યોજન છે. એ બંને ભેગા કરતાં ૮૩૩૩૩$\frac{૧}{૨}$ યોજન થયા. આટલું પ્રમાણ સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સૂર્ય હોતે છતે તાપક્ષેત્રનો આયામ છે. અહીં જો મંદરથી સૂર્યનો પ્રકાશ રોકાય નહિ તો સૂર્ય જંબૂદ્વીપના અડધા ભાગમાં રહેલા ૫૦૦૦૦ યોજનો પ્રકાશે છે એમ ભાવિને મૂળ ટીકાકારે ૮૩૦૦૦ યોજન કહ્યા છે એટલે અમે પણ તેમ જ કર્યું છે. જંબૂદ્વીપના અર્ધમાં મેરુપર્વતના આગળ સૂર્યને ૪૫૦૦૦ યોજન જ પ્રકાશવાના હોય છે તેથી એટલો જ તાપક્ષેત્રનો આયામ પરિમાણ ૭૮૩૩૩$\frac{૧}{૨}$ થાય છે. **'સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ'**માં કહ્યું છે "તે ક્ષેત્રમાં કેટલા આયામથી પ્રકાશે છે એમ બેલાય ? તે ૭૮૩૩૩$\frac{૧}{૩}$ યોજન આયામથી પ્રકાશે છે એમ કહેવાય." આ રીતે આટલા પ્રમાણ તાપક્ષેત્રનો આયામ સદૈવ અવસ્થિત છે. ફક્ત નીકળતો સૂર્ય જ્યારે લવણ તરફ સરકે છે ત્યારે ઘટે છે અને પ્રવેશતો સૂર્ય મેરુ તરફ સરકે છે ત્યારે વધે છે. ॥ ૨૯૭ ॥

ત્યાં, પ્રવેશતા સૂર્યના વિશે જેટલો તાપક્ષેત્રનો આયામ વધે છે અને નીકળતા સૂર્યના વિશે ઘટે છે તેટલું પ્રમાણ જણાવીએ છીએ.

छत्तीसे भागसए सट्ठे काऊण जंबूदीवस्स ।
तिरियं तत्तो दो दो भागे वड्ढइ व हायइ वा ॥ २९८ ॥

'जंबूदीवस्स' जंबूद्वीपार्द्धस्य षट्त्रिंशद् भागशतानि षष्ट्याऽधिकानि कृत्वा-बुद्ध्या परिकल्प्य, इत्थं परिकल्पनायां किं निबंधनमिति चेद्, उच्यते, इहैकैकं मण्डलं द्वाभ्यां सूर्याभ्यामेकेनाहोरात्रेण परिसमाप्यते, अहोरात्रश्च त्रिंशन्मुहूर्त्तप्रमाणः, प्रतिसूर्यमहोरात्रगणने द्वावहोरात्रौ भवतः, द्वयोश्चाहोरात्रयोः षष्टिमुहूर्त्ताः, ततो जंबूद्वीपचक्रवालं प्रथमतः षष्ट्या विभज्यते, प्रतिदिवसं च निष्क्रामति सूर्ये द्वौ मुहूर्त्तैकषष्टिभागौ हीयेते प्रविशति च परिवर्द्धेते, तत एकैकस्य चक्रवालगतस्य षष्टिभागस्य एकषष्टिभागाः क्रियन्ते, ततो भवन्ति षष्ट्यधिकानि षट्त्रिंशद्भागशतानि ३६६० तानि बुद्ध्या परिकल्प्य ततस्तिर्यक् सर्वबाह्या-न्मण्डलादभ्यन्तरं प्रविशन् प्रतिदिवसं द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रस्य बर्द्धयति, सर्वाभ्यन्तराच्च

मण्डलान्निष्क्रामन् द्वौ द्वौ भागौ हायपति ॥ २९८ ॥ सम्प्रति सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये कियान् मन्दरपर्वतपर्यन्ते तापक्षेत्रविष्कम्भः ? इति निरूपणार्थमाह-

ગાથાર્થ : જંબૂદ્વીપના છત્રીસસો સાઠ ભાગ કરીને પછી તીરછો ૨-૨ ભાગ વધે અથવા ઘટે છે. ॥ ૨૯૮ ॥

ટીકાર્થ : જંબૂદ્વીપના અર્ધના ૩૬૬૦ ભાગ બુદ્ધિથી કલ્પીને આવી કલ્પનાનું અહીં શું કારણ છે ? અહીં એક-એક મંડળ બે સૂર્યો દ્વારા ? અહોરાત્રમાં પૂર્ણ કરાય છે. અહોરાત્ર ૩૦ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે, પ્રતિ સૂર્ય અહોરાત્ર ગણતાં ૨ અહોરાત્ર થાય છે. તેના ૬૦ મુહૂર્તો થાય છે, તેથી જંબૂદ્વીપ ચક્રવાલને પહેલાં ૬૦થી ભાંગવો અને પ્રતિદિવસ સૂર્ય નીકળતાં ૨ મુહૂર્તોથી ૬૧ ભાગ ઘટે છે અને પ્રવેશતો વધે છે. તેથી ચક્રવાલગત એક-એક ૬૦ ભાગના ૬૧ ભાગો કરવા તેથી ૩૬૬૦ થાય છે. તેને બુદ્ધિથી કલ્પીને પછી તિર્યક્ સર્વાહ્ય મંડળમાંથી અભ્યંતર પ્રવેશતો સૂર્ય પ્રતિદિવસ ૨-૨ ભાગ તાપક્ષેત્રના વધારે છે અને સર્વઅભ્યંતર મંડળમાંથી નીકળતો ૨-૨ ભાગો ઘટાડે છે. ॥૨૯૮ ॥

હવે, સર્વાભ્યંતર મંડળમાં વર્તમાન સૂર્ય હોતે છતે મન્દરપર્વતના છેડે તાપક્ષેત્રનો વિષ્કંભ કેટલો થાય છે ? તે બતાવે છે-

मंदरपरिरयरासी तिगुणे दस भाइयंमि जं लद्धं ।
तं हवइ तावखित्तं अब्भिंतरमंडलगयस्स ॥ २९९ ॥

यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतो भवति तदा तस्य मन्दरपर्वतसमीपे '**तापक्षेत्रं**' तापक्षेत्रविष्कम्भो मन्दरपरिरयराशौ 'तिगुणे'त्ति त्रिभिर्गुणिते दशभिर्भाजिते सति यद् भवति भागलब्धं तावत्प्रमाणः, तत्र मन्दरविष्कम्भो दश सहस्राणि १००००, तेषां वर्गो दश कोटयः १०००००००, ततो दशभिर्गुणने जातं कोटिशतम् १०००००००००, एतस्य वर्गमूलानयने लब्धान्येकत्रिंशद् योजनसहस्राणि षट् शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि[१] ३१६२३, एष राशिस्त्रिभिर्गुण्यते, जातानि चतुर्नवतिसहस्राण्यष्टौ शतान्येकोनसप्तत्यधिकानि ९४८६९, एतेषां दशभिर्भागे हृते लब्धानि नव योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि षडशीत्यधिकानि नव च दशभागा योजनस्य ९४८६ $\frac{९}{१०}$, एतावान् सर्वाभ्यन्तरमण्डलगते सूर्ये तापक्षेत्रविष्कम्भः,

१. "किञ्चिन्न्यूनत्रयोविंशत्यधिकानि परं व्यवहारतः परिपूर्णानि विवक्ष्यन्ते ३१६२३" इति सूत्रप्रशमिवृत्तौ श्रीमलयगिरयः पत्र ७२-२- इति पु.प्रे. पार्श्वभागे ॥

तदानीं च लवणदिशि जम्बूद्वीपपर्यन्ते तापक्षेत्रविष्कम्भश्चतुर्नवतियोजनसहस्राण्यष्टौ शतान्यष्टषष्ट्यधिकानि चत्वारि दशभागा योजनस्य ९४८६८ $\frac{४}{१०}$ एतस्य चोत्पत्तिर्जम्बूद्वीपस्य परिधौ त्रिगुणिते दशभिर्भाजिते द्रष्टव्या, तथाहि-जम्बूद्वीपस्य परिधिस्त्रीणि शतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६२२७ त्रीणि गव्यूतान्यष्टाविंशत्यधिकं धनुःशतं त्रयोदशाङ्गुलानि एकमर्द्धाङ्गुलम्, एतावता च योजनमेकं किल किञ्चिन्न्यूनमिति व्यवहारतः परिपूर्णं विवक्ष्यते, ततो द्वे शते अष्टाविंशत्यधिके वेदितव्ये ३१६२२८, एतत् त्रिगुणितं क्रियते, जातानि नव लक्षाणि अष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि ९४८६८४, एतेषां दशभिर्भागे हृते लब्धानि चतुर्नवतियोजनसहस्राण्यष्टौ शतान्यष्टषष्ट्यधिकानि चत्वारश्च दशभागा योजनस्य, तथा चोक्तं **सूर्यप्रज्ञप्तौ- [सूत्र २५]**

'[१]जया णं सूरिए सव्वब्भंतरं मण्डलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तया णं ऊद्धीमुहकलंबुआपुप्फसंठिआ तावखित्तसंठिती आहियत्ति वएज्जा, अंतो संकुडा बाहिं वित्थडा, अंतो वट्टा बाहिं पिहुला, अंतो अंकमुहसंठिया, बाहिं सत्थिमुहसंठिया, उभयोपासेणं तीसे दुवे बाहाओ अवट्ठियाओ भवंति, तंजहा-पणयालीसं पणयालीसं जोयणसहस्साइं आयामेणं, दुवेणं तीसे बाहाओ अणवट्ठियाओ भवंति, तंजहा- सव्वब्भंतरिया चेव बाहा, सव्वबाहिरिया चेव बाहा, तीसे णं सव्वब्भंतरिया बाहा मंदरपव्वयंतेणं नवजोयणसहस्सा चत्तारि य छलसीए जोयणसए नव य दसभागे जोयणस्स परिक्खेवेणं अहियत्ति वएज्जा, तीसे णं परिक्खेवविसेसे कत्तो अहिय त्ति वएज्जा ? ता जे णं मंन्दरस्स पव्वयस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं तिहिं गुणित्ता दसहिं छित्ता दसहिं भागेहिं हीरमाणे एस णं परिक्खेवविसेसे आहियत्ति वएज्जा, तीसे णं सव्वबाहिरिया बाहा लवणसमुद्दंतेणं चउणउई

१. यदा सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा ऊद्धर्वीमुखकलम्बुकापुष्पसंस्थिता ताप क्षेत्रसंस्थितिराख्यातेति- अन्तः संकीर्णा बहि र्विस्तृता, अंतो वृत्ता बहिः पृथुला, अंतोऽकमुखसंस्थिता, बहिः शस्त्रीमुखसंस्थिता, उभय पार्श्वेन तस्या द्वे बाहेऽवस्थिते भवतः, तद्यथा- पंचचत्वारिंशत् पंच चत्वारिंशत् योजनसहस्राण्यायामेन, द्वे तस्याः बाहे अनवस्थिते भवतः, तद्यथा- सर्वाभ्यन्तरिका चैव बाहा, सर्व बाह्या चैव बाहा, तस्यां सर्वाभ्यन्तरिका बाहा मन्दरपर्वतान्तेन नवयोजनसहस्राणि चत्वारि च षडशीति योजनशतानि नव च दशभागा योजनस्य परिक्षेपेण त्रिभिर्गुणिता दशभिश्छिन्ना दशभि र्भागै र्हीयमाणा एष परिक्षेपविशेष आख्यात इति वदेत्, तस्यां सर्वबाह्या बाहा लवणसमुद्रान्तेन चतुर्नवति योजनसहस्राणि, अष्टौ चाष्टषष्टयोजनशतानि चत्वारि च दशभागा योजनस्य परिक्षेपेणाख्याता इति वदेत् ? यो जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपस्तं परिक्षेपं त्रिभि र्गुणयित्वा दश भिश्छित्वा दशभि र्भागै र्हीयमाण एष परिक्षेपविशेषः आख्यात इति वदेत् ।"

जोयणसहस्साइं अट्ठ य अट्ठसट्ठजोयणसए चत्तारि य दसभागे जोयणस्स परिक्खेवेणं आहियत्ति वएज्जा, एस णं परिक्खेवविसेसे कओ आहियत्ति वएज्जा ? ता जे णं जंबुद्दीवस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं तिहिं गुणित्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाणे एस णं परिक्खेवविसेसे आहियति वएज्जा" इति । इदं च सूत्रं सकलमपि सुगमं, नवरम् 'उभयोपासेणं तीसे दुवे बाहाओ अवट्ठियाओ' इति एका सूर्यस्याग्रतोऽपरा पृष्ठत इति ॥ २९९ ॥ सम्प्रति सर्वबाह्यमण्डलगते सूर्ये यावान् मन्दरपर्वतसमीपे तापक्षेत्र-विष्कम्भस्तावत्प्रमाणमभिधित्सुराह–

ગાથાર્થ : મંદર પરિધિ રાશિને ત્રણ ગુણો કરી તેનો ૧૦થી ભાગ કરતાં જે પ્રાપ્ત થયું તે અભ્યંતર મંડલ ગત સૂર્યનું તાપક્ષેત્ર હોય છે. ॥ ૨૯૯ ॥

ગાથાર્થ : જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળ ગત થાય છે ત્યારે તેનો મન્દર પર્વત પાસે તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ મંદરપરિરય રાશિનો ત્રણ ગુણો કરી ૧૦થી ભાંગતા જે થાય તેટલા પ્રમાણ છે ત્યાં મંદર વિષ્કંભ ૧૦૦૦૦ તેનો વર્ગ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ તેને ૧૦થી ગુણતાં ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦ થાય છે તેનું વર્ગમૂળ લાવતાં ૩૧૬૨૩ આવ્યા. આ રાશિને ૩થી ગુણવો એટલે ૯૪૮૬૯ થયા. એનો ૧૦થી ભાગ કરતાં ૯૪૮૬$\frac{૯}{૧૦}$ યોજન આવ્યા. આટલો સર્વાભ્યંતર મંડલમાં સૂર્ય જતે છતે તાપક્ષેત્રનો વિષ્કંભ આવે છે અને ત્યારે લવણની દિશામાં જંબૂદ્વીપના અંતમાં તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ ૯૪૮૬૮$\frac{૪}{૧૦}$ છે. તેની ઉત્પત્તિ જંબૂદ્વીપની પરિધિ ૩ ગુણી કરી ૧૦થી ભાંગતા જે આવે તે જાણવી. તે આ રીતે - જંબૂદ્વીપની પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ ગાઉ ૨૮ ધનુષ અને ૧૩$\frac{૧}{૨}$ આંગળ છે. એટલાથી કાંઈક ન્યૂન એક યોજન પણ વ્યવહારથી પરિપૂર્ણ કહેવાય છે. તેથી ૨૭ના બદલે ૨૮ જાણવા ૩૧૬૨૨૮ એના ૩ ગુણા કરતાં ૯૪૮૬૮૪ થયા. એનો ૧૦થી ભાગ કરતાં ઉક્ત પ્રમાણ આવે છે. "સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ"માં પણ આ રીતે કહ્યું છે. ટીકામાં લખેલ સૂત્ર સુગમ છે પરંતુ તેમાં 'ઉભય પાસેણં...' માં એક બાહા સૂર્યની આગળ અને બીજી સૂર્યની પાછળની જાણવી. ॥ ૨૯૯ ॥

હવે, સર્વ બાહ્ય મંડળગત સૂર્યનો મંદર પર્વત પાસે જેટલો તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ છે તેટલા પ્રમાણને જણાવે છે.

मंदरपरिरयरासी बिगुणे दस भाइयंमि जं लद्धं ।
तं हवइ तावखित्तं बाहिरए मंडले रविणो ॥ ३०० ॥

सर्वबाह्ये मण्डले वर्त्तमानस्य **'रवेः'** सूर्यस्य मन्दरपर्वतसमीपे तापक्षेत्रं मन्दरपरिरयराशौ **'द्विगुणे'** द्विगुणीकृते दशभिर्भाजिते यद् भवति भागलब्धं तावत्प्रमाणं **'तापक्षेत्रं'** तापक्षेत्रविष्कम्भः तत्र मन्दरपरिरयराशिरेकत्रिंशद् योजनसहस्राणि षट् शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि ३१६२३, एष राशिर्द्विगुण्यते, जातानि त्रिषष्टिः सहस्राणि द्वे शते षट्चत्वारिंशदधिके ६३२४६, तेषां दशभिर्भागे हृते लब्धानि षट् सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि ६३२४ षट् च दशभागा योजनस्य ६।१०, एतावान् सर्वबाह्यमण्डले वर्त्तमाने सूर्ये मन्दरपर्वतसमीपे तापक्षेत्रस्य विष्कम्भः, तदानीं च लवणदिशि जम्बूद्वीपपर्यन्ते तापक्षेत्रविष्कम्भस्त्रिषष्टियोजनसहस्राणि द्वे शते पञ्चचत्वारिंशदधिके ६३२४५ षट् च दशभागा योजनस्य ६।१० कथमेतस्योत्पत्तिः ? इति चेद्, उच्यते, इह जम्बूद्वीपपरिधिः प्रागुक्तप्रमाणः ३१६२२८ द्वाभ्यां गुण्यते, गुणयित्वा च दशभिर्भागो ह्रियते, ततो यथोक्तं तापक्षेत्रविष्कम्भपरिमाणं भवति, उक्तं च- [सू. प्र. सू. २५] **"ता जया णं सूरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंक-मित्ता चारं चरइ तया णं किंसंठिया तावखित्तसंठिती आहियत्ति वएज्जा ? ता उड्ढीमुहकलंबुयापुप्फसंठाणसंठिया तावखित्तसंठिई जाव बाहिरिया चेव बाहा, तीसे णं सव्वब्भंतरिया बाहा मंदरपव्वयंतेण छज्जोयणसहस्साइं तिण्णि य चउवीसे जोयणसए छच्च दसभागे जोयणस्स परिक्खेवेणं आहियत्ति वएज्जा, तीसे णं परिक्खेवविसेसे कओ आहियत्ति वएज्जा ? ता जे णं मंदरस्स पव्वयस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता सेसं तहेव, तीसे णं सव्वबाहिरिया लवणसमुद्दंतेणं तेवट्ठिं जोयणसहस्साइं दोण्णि य पणयाले जोयणसए छच्च दसभागे जोयणस्स य परिक्खेवेणं आहियत्ति वएज्जा, तीसे णं परिक्खेवविसेसे कओ आहियत्ति वएज्जा ? ता जे णं जंबूदीवस्स दीवस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाणे एस णं परिक्खेवविसेसे आहियत्ति वएज्जा"** ॥३००॥ तदेवमुक्तं सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च

---

१. "यदा सूर्यः सर्वबाह्यं मण्डलंमुपसङ्क्रम्य चारं चरति तदा किं संस्थाना तापक्षेत्रसंस्थितिराख्यातेति वदेत् ? उर्ध्वीमुखकलम्बुका संस्थानसंस्थिता तापक्षेत्रसंस्थिति यावद्बाह्या चैव बाहा, तस्याः सर्वाभ्यन्तरिका बाहा मन्दरपर्वतान्ते षड्योजनसहस्राणि त्रिणी च चतुर्विंशतानि योजन शतानि षड्च दशभागा योजनस्य परिक्षेपेणाख्याता इति वदेत् , तस्याः परिक्षेपविशेषः कृत आख्यात इति वदेत् ? यो मन्दरस्य पर्वतस्य परिक्षेप स्तं परिक्षेपं द्वाभ्यां गुणयित्वा शेषं तथैव, तस्याः सर्वबाह्यां लवण समुद्रान्ते त्रयःषष्टि र्योजन सहस्राणि द्वे च पञ्चचत्वारिंशद् योजन शते षड्च दशभागा योजनस्य च परिक्षेपेणाख्याता इति वदेत्, तस्याः परिक्षेपविशेषः कृत आख्यात इति वदेत् ? यो जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य परिक्षेपस्तं परिक्षेपं द्वाभ्यां गुणयित्वा दशभिश्छित्वा दशभि र्भागे ह्रीयमाणे एष परिक्षेपविशेष आख्यात इति वदेत् ।"

मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये मन्दरपर्वतसमीपे तापक्षेत्रविष्कम्भपरिमाणं, सम्प्रति कियत्प्रमाणं सामान्येन सर्वाभ्यन्तरमण्डले वर्त्तमाने सूर्ये तापक्षेत्रविष्कम्भः ? इति निरूपयति–

ગાથાર્થ : મંદર પરિધિ રાશિને બમણો કરી ૧૦થી ભાગતાં જે આવ્યું તે બાહ્યમંડળમાં સૂર્યનું તાપક્ષેત્ર થાય છે. ॥ ૩૦૦ ॥

ટીકાર્થ : સર્વ બાહ્યમંડળમાં વર્તમાન સૂર્યનું મેરુ પર્વત પાસે તાપક્ષેત્ર મંદર પરિધિ રાશિને બમણી કરી ૧૦થી ભાંગતાં જે આવે તેટલા પ્રમાણ તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ જાણવો. ત્યાં, મંદર પરિધિ રાશિ ૩૧૬૨૩ એને બમણા કરતાં ૬૩૨૪૬ આવ્યા. તેનો ૧૦થી ભાગ કરતાં ૬૩૨૪$\frac{૬}{૧૦}$ યોજન આવ્યા. આટલો સર્વ બાહ્યમંડળમાં વર્તમાન સૂર્યનો મેરુપર્વત સમીપમાં તાપક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે અને ત્યારે લવણની દિશામાં જંબૂદ્વીપના અંતે તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ ૬૩૨૪૫$\frac{૬}{૧૦}$ યોજન છે. એની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે ? જંબૂદ્વીપનો પરિધિ ૩૧૬૨૨૮ તેને ૨થી ગુણી ૧૦થી ભાગ કરતાં યથોક્ત તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ પરિમાણ થાય છે કહ્યું છે : "જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળમાં ઉપસંક્રમીને ચારો ચરે છે ત્યારે તાપક્ષેત્ર કયા સંસ્થાનવાળું થાય છે તે કહેવાય ? ઉર્ધ્વમુખ કલંબુકા પુષ્પ સંસ્થાન સંસ્થિતિ તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિ હોય છે છેક બહારની બાહા સુધી હોય છે. તેની સર્વાભ્યંતર બાહાનો મંદર પર્વતના અંતથી ૬૪૨૪$\frac{૬}{૧૦}$ યોજન પરિક્ષેપ છે, તે પરિક્ષેપ વિશેષ કઈ રીતે આવે છે ? જે મંદર પર્વતનો પરિક્ષેપ છે તેને બમણો કરી શેષ પૂર્વોક્ત રીતે, તેની સર્વબાહ્ય પરિધિ લવણ સમુદ્રના અંત સુધી ૬૩૨૪૫$\frac{૬}{૧૦}$ યોજન છે. તે પરિક્ષેપ કઈ રીતે આવે છે ? જંબુદ્વીપના પરિક્ષેપને બમણો કરી ૧૦થી ભાંગતા એ પરિક્ષેપ આવે છે." ॥ ૩૦૦ ॥

સર્વાભ્યંતર અને સર્વ બાહ્યમંડળમાં વર્તમાન સૂર્યનું મંદર પર્વત પાસે તાપક્ષેત્ર પરિમાણ જણાવ્યું. હવે, સર્વાભ્યંતર મંડળમાં વર્તમના સૂર્યનો સામાન્યથી કેટલો તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ હોય છે ? તે જણાવે છે.

आइम मंडल परिही तिगुणे दसभाइयंमि जं लद्धं ।
तं हवइ तावखेत्तं अब्भंतरमंडले रविणो ॥ ३०१ ॥

आइमे - सर्वाभन्यरे मण्डले यः परिधिः - परिधेः परिमाणं स त्रिभिर्गुण्यते, ततो

दशभि र्भागे ह्रते सति यद् भवति भागलब्धं तावत् प्रमाणं सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये तापक्षेत्र विष्कम्भः । तत्र सर्वाभ्यन्तर मण्डल परिचय राशिस्त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि नवाशीत्यधिकानि ३१५०८९, एष राशिस्त्रिभिर्गुण्यते जातानि नव शतसहस्राणि पञ्चचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते सप्तषष्ट्यधिके ९४५२६७, तेषां दशभि र्भागे ह्रत्ते लब्धानि चतुर्णवतिः सहस्राणि षड्विंशत्यधिकानि पञ्च शतानि सप्त च दशभागा योजनस्य ९४५२६$\frac{७}{१०}$, एतावान् सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये तापक्षेत्रस्य विष्कम्भः । कथमेतदवसीयते ? इति चेदुच्यते, इहैकोऽपि सूर्यः सर्वाभन्यन्तर मण्डलगतः सूर्य मण्डल परिरय गतान् त्रीन् भागान् प्रकाशयति, अपरोऽपि त्रीन्, तेषां चापान्तराले द्वौ द्वौ भागौ रजनी, एकस्य च सर्वाभ्यन्तर मण्डल गत सूर्य मण्डलपरिरय दश भागस्य परिमाण मेकत्रिंशद् योजन सहस्राणि पञ्च शतान्य, ष्टोत्तराणि ३१५०८ नव दश भागा योजनस्य $\frac{९}{१०}$, तत एतत् त्रिगुणितं सद् यथोदित परिमाणं भवति, एतावांश्च तापक्षेत्र विष्कम्भः सदैवावस्थितः, केवलमन्तः सङ्कुचितो बहिर्विस्तृतः द्वितीयादिषु च मण्डलेषु यथोत्तरं परिरयपरिवृद्धिः, ततस्तन्मण्डलपरिरयगतास्तापक्षेत्र रूपा स्त्रयो दशभागा हीना हीनतराः प्राप्यन्ते यावत् सर्वबाह्ये मण्डले द्वावेव परिरयगतौ दशभागौ तापक्षेत्रमिति ॥ ३०१ ॥ तथा चाह–

ગાથાર્થ : આદિ-પ્રથમ મંડળ પરિધિ ત્રણ ગુણો કરી ૧૦થી ભાગતાં જે આવ્યું તે સૂર્યનું બહારના મંડળમાં તાપક્ષેત્ર હોય છે. ॥ ૩૦૧ ॥

ટીકાર્થ : સર્વાભ્યંતર મંડળનો જે પરિધિ છે તેને ત્રણ ગુણો કરી ૧૦થી ભાગ કરતાં જે આવે તેટલું પ્રમાણ સર્વાભ્યંતર મંડળમાં વર્તમાન સૂર્યનો તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ છે. ત્યાં, સર્વાભ્યંતર મંડળ પરિધિ રાશિ ૩૧૫૦૮૯ આ રાશિને ત્રણ ગણો કરવો એટલે ૯૪૫૨૬૭, તેનો ૧૦થી ભાગ કરતા ૯૪૫૨૬$\frac{૭}{૧૦}$ યોજન આવ્યા, આટલો સર્વાભ્યંતર મંડળમાં વર્તમાન સૂર્યનો તાપક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે. એ કઈ રીતે જાણી શકાય ? અહીં એક સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળમાં રહેલો સ્વયં મંડળ પરિધિગત ૩ ભાગોને પ્રકાશે છે. બીજો પણ ત્રણ તે બંનેના વચ્ચે બે-બે ભાગ રાત્રિ છે અને સર્વાભ્યંતર મંડળગત સૂર્યમંડળ પરિધિના દશભાગનું પરિમાણ એકત્રીસ હજાર પાંચસો આઠ યોજન તથા $\frac{૯}{૧૦}$ ભાગ. ૩૧૫૦૮$\frac{૯}{૧૦}$ યોજન છે. તેને ત્રણગણું કરતાં યથોક્ત પરિમાણ થાય છે. આટલો

તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ સદા અવસ્થિત છે ફક્ત અંદરથી સાંકડો અને બહારથી પહોળો થયેલો છે. બીજા વગેરે મંડળોમાં યથોત્તર પરિધિ-પરિવૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારપછી તે મંડળ પરિધિગત તાપક્ષેત્રરૂપ $\frac{૩}{૧૦}$ ભાગો હીન-હીનતર છેક સર્વ બાહ્યમંડળમાં પરિધિગત માત્ર $\frac{૨}{૧૦}$ ભાગ તાપક્ષેત્ર છે. ॥ ૩૦૧ ॥

[१]बाहिरपरिरयरासी बिगुणे दसभाइयंमि जं लद्धं ।
तं होइ तावखेत्तं बाहिरए मंडले रविणो ॥ ३०२ ॥

सर्वबाह्ये मण्डले यः परिधेः राशिः स द्वाभ्यां गुण्यते, गुणयित्वा च दशभिर्भागो ह्रियते, ततो यद् भवति भागलब्धं तावत्प्रमाणः सर्वबाह्ये मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये तापक्षेत्र-विष्कम्भः, तत्र सर्वबाह्यमण्डलपरिरयराशिस्त्रीणि योजनशतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि योजनशतानि पंचदशाधिकानि ३१८३१५, एष द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि षट् शत-सहस्राणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि षट् शतानि त्रिंशदधिकानि ६३६६३०, अस्य च दशभिर्भागे ह्रते लब्धानि त्रिषष्टिसहस्राणि षट् शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि ६३६६३, एतावान् सर्वबाह्ये मण्डले तापक्षेत्रविष्कम्भः ॥ ३०२ ॥ अथ तापक्षेत्रविष्कम्भं मण्डले मण्डले करणवशतः प्रतिपिपादयिषुराह–

ગાથાર્થ : બાહ્ય પરિધિ રાશિને બમણી કરી દશથી ભાગતાં જે આવે તે સૂર્યના બાહ્યમંડળમાં તાપક્ષેત્ર છે. ॥ ૩૦૨ ॥

ટીકાર્થ : સર્વ બાહ્યમંડળમાં જે પરિધિનો રાશિ છે તેને બમણો કરી ૧૦થી ભાગ કરવો, તેનાથી જે આવે તેટલા પ્રમાણ સર્વ બાહ્યમંડળમાં વર્તમાન સૂર્યનો તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ થાય છે ત્યાં સર્વ બાહ્યમંડળ પરિધિ રાશિ ૩૧૮૩૧૫ યોજન છે તેને ૨થી ગુણતાં ૬૩૬૬૩૦, એનો ૧૦થી ભાગ કરતાં ૬૩૬૬૩ આવ્યા આટલો સર્વ બાહ્યમંડળમાં તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ છે. ॥ ૩૦૨ ॥

હવે, મંડળે-મંડળે કરણના આધારે તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ જણાવીએ છીએ.

---

१. अस्या गाथाया अग्रे म.वि. मध्ये एकमधिकं गाथायुगलं वर्त्तते – 'आदिममंडलपरिधीतिगुणे दसभाजितम्मि जं लद्धं । तं होति तावखेत्तं अब्भंतरमंडले रविणो ॥ ३१९ ॥ जंबुद्दीवपरिरये तिगुणे दसभाजितम्मि जं लद्धं । तं होति तावखेत्तं अब्भंतरमंडलगतस्स ॥ ३२० ॥ तथा एतद्गाथानन्तरमपि एकाधिका गाथा वर्त्तते – बहिरपरिरयरासी बिगुणे दसभातियम्मि जं लद्धं । तं होइ तावखेत्तं बाहिरए मंडले रविणो ॥ ३२२ ॥ गाथात्रयस्य छाया तथानुवादस्तृतीये दृष्टव्यः ।

सूरस्स मुहुत्तगई दिवसस्सऽद्धेण होइ अब्भत्था ।
तेत्तियमित्ते दीसति तहिं तहिं मंडले सूरो ॥ ३०३ ॥

[इह दिवसो] यावन्मात्रो भवति तावत्प्रमाणे क्षेत्रे व्यवस्थिते तस्मिन् मण्डले सूर्यो दृश्यते-दृष्टिपथप्राप्तो भवति, यथा सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमानस्य सूर्यस्य मुहूर्त्तगतिर्द्वि-पंचाशद्योजनशतानि एकपंचाशदधिकानि एकोनत्रिंशच्च षष्टिभागा योजनस्य ५२५१-२९।६० सर्वाभ्यन्तरे च मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये दिवसः अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणः ततस्तेषामर्द्धे लब्धा नव मुहूर्त्तास्तैरनन्तरोक्ता मुहूर्त्तगतिर्गुण्यते, जातानि सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिषष्ट्यधिके योजनानामेकविंशतिश्च षष्टिभागा योजनस्य, एतावति क्षेत्रे व्यवस्थितः सर्वाभ्यन्तरे मण्डले सूर्यश्चक्षुःस्पर्शमुपैति, एवं द्वितीयादिष्वपि मण्डलेषु चक्षुःस्पर्शगोचरतापरिमाणं तावभिधातव्यं यावत्सर्वबाह्यमण्डलं, तस्मिंश्च सर्वबाह्ये मण्डले मुहूर्त्तगतिः पंच योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि पंचदश च षष्टिभागा योजनस्य ५३०५-१५।६० तदानीं च दिवसो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणस्तेषामर्द्धेन षड् मुहूर्त्तास्तैरनन्तरोक्ता मुहूर्त्तगतिर्गुण्यते, जातान्येकत्रिं-शत्सहस्राण्यष्टौ शतान्येकत्रिंशदधिकानि त्रिंशच्च षष्टिभागा योजनस्य ३१८३१-३०।६०, एतावति क्षेत्रे व्यवस्थितः सर्वबाह्ये मण्डले सूर्यः चक्षुःस्पर्शमधिगच्छतीति ॥ ३०३ ॥

सा चेव मुहुत्तगई गुणिया दिवसेण होइ पुण्णेण ।
सो आयवविक्खंभो तहिं तहिं मण्डले रविणो ॥ ३०४ ॥

'**सैव**' अनन्तरोक्ता मण्डलमण्डलमुहूर्त्तगतिः 'पूर्णेन दिवसेन' दिवसगतमुहूर्त्तराशिना गुणिता सती यावत्प्रमाणा भवति तावत्प्रमाणस्तत्र तत्र मण्डले '**रवेः**' सूर्यस्य तापक्षेत्रस्य विष्कम्भः तथा (हि-) सर्वाभ्यन्तरे मण्डले मुहूर्त्तगतिः पंच योजनसहस्राणि द्वे शते एकपंचाशदधिके एकोनत्रिंशच्च षष्टिभागा योजनस्य ५२५१-२९।६० सर्वाभ्यन्तरे च मण्डले दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणस्ततोऽष्टादशभिरनन्तरोक्ता मुहूर्त्तगतिर्गुण्यते, जातानि चतुर्नवति-सहस्राणि पंच शतानि षड्विंशत्यधिकानि द्विचत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागा योजनस्य ९४५२६-४२।६२, एतावान् सर्वाभ्यन्तरे मण्डले तापक्षेत्रविष्कम्भः, एवं द्वितीयादिष्वपि मण्डलेषु तापक्षेत्रविष्कम्भपरिमाणमुक्तप्रकारेण तावत्परिभावनीयं यावत्सर्वबाह्यमण्डलं, तस्मिंश्च

१. 'तत्तियमित्ता (दिट्ठी बिगुणं दिवसय्यमाणं तु) मु. 'तत्तियमेत्ते दिवसेहिं दिसत्ते मंडले सूरो' इति जे० खं० ।

सर्वबाह्ये मण्डले मुहूर्त्तगतिः पंच योजनसहस्राणि त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि पंचदश षष्टिभागा योजनस्य ५३०५-१५।६०, तदानीं च दिवसो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणस्तत इयमनन्तरोक्ता मुहूर्त्तगतिर्द्वादशभिर्गुण्यते, जातानि त्रिषष्टियोजनसहस्राणि षट् शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि ६३६६३, एतावत्प्रमाणं सर्वबाह्ये मण्डले तापक्षेत्रविष्वकम्भपरिमाणमिति ॥३०४॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां तापक्षेत्रप्रमाणप्रतिपादकं सप्तदशं प्राभृतं समाप्तम् ॥

ગાથાર્થ : દિવસના અર્દ્ધ ભાગમાં સૂર્યની જે મુહૂર્ત ગતિ અભ્યસ્ત હોય છે તેટલા માત્ર તે તે મંડળમાં સૂર્ય દેખાય છે. ॥ ૩૦૩ ॥

ટીકાર્થ : અહીં દિવસ જેટલા માત્ર હોય છે તેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત તે મંડળમાં સૂર્ય દેખાય છે જેમ કે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં વર્તમાન સૂર્યની મુહૂર્તગતિ ૫૨૫૧$\frac{૨૯}{૬૦}$ યોજન છે અને સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સૂર્ય હોય ત્યારે દિવસ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે તેથી તેના અડધા કરતાં ૯ મુહૂર્ત આવ્યા. તેનાથી આગળ કહેલી મુહૂર્ત ગતિ ગુણવી એટલે ૪૭,૨૬૩$\frac{૨૧}{૬૦}$ યોજન આવ્યા. આટલા ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત સર્વ અભ્યંતર મંડળમાં સૂર્ય દૃષ્ટિ પથમાં અવતરે છે. આ પ્રમાણે બીજા વગેરે મંડળોમાં ચક્ષુઃસ્પર્શ ગોચરતા પરિમાણ ત્યાં સુધી કહેવું કે જ્યાં સુધી સર્વ બાહ્યમંડળ છે. તે સર્વ બાહ્યમંડળમાં મુહૂર્તગતિ ૫૩૦૫$\frac{૧૫}{૬૦}$ યોજન છે અને ત્યારે દિવસ ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે તેના અડધા કરતાં ૬ મુહૂર્ત આવ્યા તેને ઉપરના યોજન સાથે ગુણતાં ૩૧૮૩૧$\frac{૩૦}{૬૦}$ યોજન થયા. આટલા ક્ષેત્રમાં રહેલો સૂર્ય સર્વ બાહ્યમંડળમાં ચક્ષુઃ સ્પર્શને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૦૩ ॥

ગાથાર્થ : અને તે જ મુહૂર્ત ગતિ પૂર્ણ દિવસ સાથે ગુણતાં સૂર્યનો તે-તે મંડળમાં આયામ વિષ્કંભ આવે છે. ॥ ૩૦૪ ॥

ટીકાર્થ : આ જ મંડળ મુહૂર્તગતિ પૂર્ણ દિવસ - દિવસમાં રહેલ મુહૂર્ત રાશિ સાથે ગુણતે છતે જેટલી થાય તેટલા પ્રમાણ તે-તે મંડળમાં સૂર્યના તાપક્ષેત્રનો વિષ્કંભ આવે છે. તે આ રીતે - સર્વાભ્યંતરમંડળમાં મુહૂર્તગતિ ૫૨૫૧-$\frac{૨૯}{૬૦}$ છે અને દિવસનું પ્રમાણ

૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે એટલે ગુણાકાર કરતાં ૯૪૫૨૬$\frac{૪૨}{૬૦}$ યોજન આટલો સર્વાભ્યંતરમંડળમાં તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ છે. આમ, બીજા વગેરે મંડળોમાં તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભ પરિમાણ કહ્યા મુજબ ત્યાં સુધી ભાવવું કે છેક સર્વ બાહ્યમંડળ આવે અને તે મંડળમાં મુહૂર્તગતિ ૫૩૦૫-$\frac{૧૫}{૬૦}$ યોજન છે અને દિવસ ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે તેને ગુણતાં ૬૩૬૬૩ યોજન આવે છે આટલું પ્રમાણ સર્વ બાહ્યમંડળમાં તાપક્ષેત્ર વિષ્કંભનું છે. ॥ ૩૦૪ ॥

॥ શ્રીમન્મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
તાપક્ષેત્ર પ્રમાણ પ્રતિપાદક સત્તરમું પ્રાભૃત સાનુવાદ પૂર્ણ થયું. ॥



અધિકાર-૧૮ : દિવસની હાનિ-વૃદ્ધિ

तदेवमुक्तं सप्तदशं प्राभृतं, साम्प्रतं दिवसवृद्ध्यपवृद्धिप्रतिपादकमष्टादशं प्राभृतं विवक्षुरिदमाह-

बारस धुवा मुहुत्ता दिवसे रत्तीवि होइ बारसिगा ।
छच्च उ चरा मुहुत्ता अयंति रत्तिं च दिवसं य ॥ ३०५ ॥

दिवसे ध्रुवा मुहूर्त्ता द्वादश, किमुक्तं भवति ? सर्वजघन्योऽपि दिवसो द्वादशमुहूर्तो भवति, न तु कदाचनापि द्वादशभ्यो हीनमुहूर्त्तप्रमाण इति, रात्रिरपि भवति सर्वजघन्या द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा, रात्रावपि ध्रुवा द्वादश मुहूर्त्ता इति भावः, षट् च मुहूर्त्ताश्चरा-अध्रुवाः, ते हि दिवसाद्विनिर्गत्य रात्रिमायान्ति, रात्रेर्वा विनिर्गत्य दिवसमिति, इयमत्र भावना- सर्वजघन्यो द्वादशमुहूर्तो दिवसो भूत्वा तदनन्तरं प्रतिदिवसं मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयवृद्ध्या तावद्वर्द्धते यावदष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो भवति, यदा च दिवसो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणस्तदा रात्रिरष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा, ततस्तदनन्तरं प्रतिदिवसं मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयहान्या तावद्धानिमुपैति यावदष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति तदा द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः, ततस्तदनन्तरं साऽपि प्रतिदिवसं मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयवृध्या तावद्वर्द्धते यावदष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा भवति रात्रिः, यस्माद्दिवसादारभ्य रात्रिर्मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयवृध्या वर्द्धते तस्माद्दिवसादारभ्य दिवसो मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयहान्या हानिमुपगच्छति, स च तावद् यावद् यदाऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिस्तदा द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसः, तत एवं षण्मुहूर्त्ताश्चराः, दिवसाद्विनिर्गत्य रात्रिमायान्ति रात्रेर्वा विनिर्गत्य दिवसमायान्तीति ॥ ३०५ ॥ अथ कस्मिन्नयने दिवसाद्विनिर्गत्य षण्मुहूर्त्ता रात्रिमायान्ति ? कस्मिन् वाऽयने रात्रेर्विनिर्गत्य दिवसामिति प्रश्नावकाशमाशंक्याह-

સત્તરમું પ્રાભૃત કહ્યું. હવે દિવસની વૃદ્ધિ - હાનિ પ્રતિપાદક અઢારમું પ્રાભૃત જણાવે છે-

ગાથાર્થ : દિવસમાં બાર મુહૂર્તો ધ્રુવ હોય છે તેમજ રાત્રિમાં પણ બાર મુહૂર્તો ધ્રુવ હોય છે તથા છ ચર મુહૂર્તો રાત્રિ અને દિવસમાં આવે છે. ॥ ૩૦૫ ॥

ટીકાર્થ : દિવસમાં ધ્રુવ મુહૂર્તો બાર છે અર્થાત્ સર્વજઘન્ય દિવસ પણ બાર મુહૂર્તનો હોય છે, ક્યારેય પણ બારથી હીન મુહૂર્તનું પ્રમાણ હોતું નથી. રાત્રિ પણ સર્વજઘન્ય બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. રાત્રિમાં પણ ધ્રુવ બાર મુહૂર્તો હોય છે અને છ મુહૂર્તો ચર-અધ્રુવ છે તે દિવસમાંથી નીકળીને રાત્રિમાં આવે છે તથા રાત્રિમાંથી નીકળીને દિવસમાં આવે છે. અર્થાત્ સર્વજઘન્ય બાર મુહૂર્તનો દિવસ થઈને ત્યારબાદ રોજે-રોજ $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્તની વૃદ્ધિથી ત્યાં સુધી વધે છે કે છેક ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ થાય છે અને જ્યારે દિવસ બાર મુહૂર્ત પ્રમાણે છે ત્યારે રાત્રિ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ થાય છે. ત્યારબાદ, પ્રતિદિવસ મુહૂર્ત-મુહૂર્તની હાનિથી ત્યાં સુધી ઘટે છે કે જ્યાં દિવસ અઢાર મુહૂર્તનો થાય છે ત્યારે રાત્રિ બાર મુહૂર્તની હોય છે ત્યારબાદ તે પણ રોજેરોજ $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્તની વૃદ્ધિથી ત્યાં સુધી વધે છે કે જ્યાં રાત્રિ અઢાર મુહૂર્તની થાય છે. જે દિવસથી માંડીને રાત્રિ $\frac{૨}{૧૬}$ મુહૂર્તની વૃદ્ધિથી વધે છે તે દિવસથી માંડીને દિવસ $\frac{૨}{૧૬}$ મુહૂર્ત હાનિથી ઘટે છે અને તે ત્યાં સુધી થાય કે જ્યારે અઢાર (૧૮) મુહૂર્ત પ્રમાણ રાત્રિ થાય ત્યારે બાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. એ રીતે છ મુહૂર્તો ચર છે. જે દિવસમાંથી નીકળી રાત્રિમાં અને રાત્રિમાંથી નીકળી દિવસમાં આવે છે. ॥ ૩૦૫ ॥

હવે, કયા અયનમાં દિવસમાંથી નીકળીને છ મુહૂર્તો રાત્રિમાં આવે છે ? તથા કયા અયનમાં રાત્રિમાંથી નીકળીને દિવસમાં આવે છે ? તે પ્રશ્નની શંકા કરીને જણાવે છે.

रत्तिं अयंति अयणंमि दक्खिणे उत्तरे दिणमयंति ।
एवं तु अहोरत्तो तीसमुहुत्तो हवइ सव्वो ॥ ३०६ ॥

दक्षिणेऽयने षण्मुहूर्त्ता रात्रिमायान्ति, तथाहि-सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्बहिर्निष्क्रमणे दक्षिणमयनं, सर्वाभ्यन्तरे च मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये सर्वोत्कृष्टो दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणः

सर्वजघन्या च द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः, ततस्तदनन्तरेषु द्वितीयादिषु मण्डलेषु प्रतिदिवसं मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयवृध्या रात्रिर्वर्द्धते मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयहान्या दिवसो हीयते, तत एवं दक्षिणेऽयने क्रमेण दिवसाद्विनिर्गत्य रात्रिं षण्मुहूर्त्ता अयन्ते, तथोत्तरस्मिन्नयने षण्मुहूर्त्ता रात्रेर्विनिर्गत्य दिवसमायान्ति, यतः सर्वबाह्यान्मण्डलादभ्यन्तरप्रवेश उत्तरायणं, सर्वबाह्ये रात्रिरष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा, तत्र मण्डले दिवसो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणः, ततोऽभ्यन्तरप्रवेशे द्वितीयादिषु मण्डलेषु क्रमेण प्रतिदिवसं मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयहान्या हानिमुपगच्छति यावत् सर्वाभ्यन्तरे मण्डले दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो रात्रिर्द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा, तत एवमुत्तरस्मिन्नयने षण्मुहूर्त्ताः क्रमेण रात्रेर्विनिर्गत्य दिवसमभिगच्छंतीति । 'एवं तु' इत्यादि, यतः प्रतिदिवसं मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयं दिवसाद्विनिर्गत्य रात्रिमायाति रात्रेर्वा विनिर्गत्य दिवसं ततः 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण सर्वोऽप्यहोरात्रो भवति त्रिंशन्मुहूर्त्तप्रमाणः, तथाहि- सर्वाभ्यन्तरे मण्डले दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणः रात्रिर्द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा, सर्वाभ्यन्तरानन्तरे द्वितीये मण्डले दिवसो मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयहीनः अष्टादशमुहूर्त्तः मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयाधिका द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः, तृतीये मण्डले दिवसो मुहूर्त्तैकषष्टिभागचतुष्टयहीनाष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो मुहूर्त्तैकषष्टिभागचतुष्ट्याधिकद्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः, एवं तावद् वाच्यं यावत्सर्वबाह्ये मण्डले द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः, ततः सर्वत्रापि मण्डलेऽहोरात्रः परिभाव्यमानस्त्रिंशन्मुहूर्त्तप्रमाण इति ॥ ३०६ ॥ सम्प्रति प्रतिदिवसमुक्तस्वरूपां वृद्धिं हानिं वा दिवसरात्र्योः करणवशतः प्रतिपादयन्नाह-

तेसीएण सएणं छण्हं भागे तु चरमुहुत्ताणं ।
जं लद्धं सा वुड्ढी छेओ व दिवसस्स विन्नेओ ॥ ३०७ ॥

षण्णां चरमुहूर्त्तानां त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागे हृते यत् लब्धं सा उत्तरायणे प्रतिदिवसं दिवसस्य वृद्धिर्ज्ञातव्या, यदिवा दक्षिणायने स दिवस्य छेदो ज्ञातव्यः, एतच्चोपलक्षणं तेन यद्भागलब्धं सा दक्षिणेऽयने रात्रेर्वृद्धिर्यदिवा उत्तरायणे स छेद इति करणगाथाऽक्षरार्थः, भावना त्वियं-यदि त्र्यशीत्यधिकेन दिवसशतेन षण्मुहूर्त्ता वृद्धौ प्राप्तास्तत एकस्मिन् दिवसे का वृद्धिः ? राशित्रयस्थापना-१८३-६-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यराशिः षट्करूपो गुण्यते, जाताः षडेव, तेषां त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, ते च स्तोकत्वाद् भागं न प्रयच्छन्तीति तत एकषष्टिभागकरणार्थमेकषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि षट्ष्ट्यधिकानि ३६६, तेषां भागे हृते लब्धौ द्वौ मुहूर्त्तैकषष्टिभागौ, एतावती उत्तरायणे

प्रतिदिवसं दिवसस्य वृद्धिः, यदिवा प्रतिदिवसमेतावती दक्षिणायने दिवसस्य हानिः, तथा यदि त्र्यशीत्यधिकेन शतेन षण्मुहूर्त्ता रात्रौ वृद्धौ प्राप्तास्तत एकस्मिन् दिने का रात्रेर्वृद्धिः, अत्रापि पूर्ववद् राशित्रयस्थापना गुणनं भागहारविधिश्च, ततो लब्धौ द्वौ मुहूर्त्तैकषष्टिभागौ, एतावती दक्षिणायने प्रतिदिवसं रजन्या वृद्धिः यदिवा एतावती उत्तरायणे प्रतिदिवसं रजन्याः हानिः ॥ ३०७ ॥ सम्प्रति सूर्यमासपर्यन्ते कियती वृद्धिर्हानिर्वा ? इति निरूपयति–

गाथार्थ : દક્ષિણ અયનમાં છ મુહૂર્તોની વૃદ્ધિ રાત્રિમાં આવે છે અને ઉત્તરાયણમાં છ મુહૂર્તોની વૃદ્ધિ દિવસમાં આવે છે આ રીતે અહોરાત્ર ત્રીસ મુહૂર્તનો થાય છે તે જાણવો. ॥ ૩૦૬ ॥

દક્ષિણાયનમાં છ મુહૂર્તો રાત્રિમાં આવે છે તે આ રીતે - સર્વાભ્યંતરમંડળથી બહાર નીકળવામાં દક્ષિણ અયન અને સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સૂર્ય હોતે છતે સર્વોત્કૃષ્ટ દિવસ અઢાર મુહૂર્ત પ્રમાણ થાય છે. અને રાત્રિ સર્વજઘન્યા બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ થાય છે તેથી તે બંને વચ્ચેના બીજા વગેરે મંડળોમાં પ્રતિદિવસ $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્તની વૃદ્ધિથી રાત્રિ વધે છે અને $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્તની હાનિથી દિવસ ઘટે છે તેથી એ પ્રમાણે દક્ષિણાયનમાં અનુક્રમે દિવસમાંથી નીકળીને છ મુહૂર્તો રાત્રિમાં આવે છે તથા ઉત્તરાયણમાં છ મુહૂર્તો રાત્રિમાંથી નીકળીને દિવસમાં આવે છે કારણ કે, સર્વ બાહ્યમંડળમાંથી અભ્યંતર પ્રવેશમાં ઉત્તરાયણ આવે છે. સર્વ બાહ્યમંડળમાં રાત્રિ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે તે મંડળમાં દિવસ ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે તેથી અભ્યંતર પ્રવેશમાં બીજા વગેરે મંડળોમાં અનુક્રમે પ્રતિદિવસ $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્તની હાનિથી ઘટે છે તે છેક ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ આવે ત્યાં સુધી ઘટતો જાય છે. આ રીતે ઉત્તરાયણમાં છ મુહૂર્તો અનુક્રમે રાત્રિમાંથી નીકળીને દિવસમાં જાય છે.

કારણ કે પ્રતિદિવસ $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્ત દિવસમાંથી નીકળીને રાત્રિમાં આવે છે અથવા રાત્રિમાંથી નીકળીને દિવસમાં આવે છે. આ રીતે સંપૂર્ણ અહોરાત્ર ૩૦ મુહૂર્તનો થાય છે. તે આ રીતે - સર્વાભ્યંતરમંડળમાં દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો અને રાત્રિ ૧૨ મુહૂર્તની છે કુલ ૧૮ + ૧૨ = ૩૦ મુહૂર્ત તથા સર્વાભ્યંતરથી બીજા મંડળમાં દિવસ $૧૭\frac{૫૯}{૬૧}$ મુહૂર્ત અને રાત્રિ $૧૨\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. આ રીતે સર્વ બાહ્યમંડળ સુધી ૧૨ મુહૂર્ત દિવસ +

૧૮ મુહૂર્ત રાત્રિ આવે ત્યાં સુધી કહેવું તેથી સર્વત્રમંડળમાં અહોરાત્રની ભાવના કરતાં ૩૦ મુહૂર્ત પ્રમાણ થાય છે. ॥ ૩૦૬ ॥

હવે, પ્રતિદિવસ દિવસ અને રાત્રિની કહ્યાનુસાર વૃદ્ધિ કે હાનિ ને કરણ દ્વારા જણાવે છે.

ગાથાર્થ : છ ચરમુહૂર્તોનો ૧૮૩થી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તે વૃદ્ધિ અને છેદ દિવસનો જાણવો. ॥ ૩૦૭ ॥

ટીકાર્થ : છ ચર મુહૂર્તોનો ૧૮૩થી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તે ઉત્તરાયણમાં પ્રતિદિન દિવસની વૃદ્ધિ જાણવી. અથવા દક્ષિણાયનમાં તે દિવસનો છેદ જાણવો. આ ઉપલક્ષણ છે તેનાથી જે ભાગ આવ્યો તે દક્ષિણાયનમાં રાત્રિની વૃદ્ધિ અથવા ઉત્તરાયણમાં તે છેદ છે એ પ્રમાણે કરણ ગાથાના અક્ષરાર્થ છે. ભાવના આ પ્રમાણે - જો ૧૮૩ દિવસમાં ૬ મુહૂર્તની વૃદ્ધિ થઈ તો એક દિવસમાં કેટલી થાય ? ૧૮૩-૬-૧, અંત્યરાશિને મધ્યરાશિથી ગુણતાં ૧ × ૬ = ૬ તેનો ૧૮૩થી ભાગ કરવો પણ અલ્પ હોવાથી થતો નથી એટલે એના ૬૧ ભાગ કરવા ૬૧થી ગુણતાં ૩૬૬ આવ્યા તેનો ૧૮૩થી ભાગ કરતાં $\frac{૨}{૬૧}$ આવ્યા. આટલી ઉત્તરાયણમાં પ્રતિદિવસની વૃદ્ધિ થાય છે અથવા દક્ષિણાયનમાં પ્રતિદિવસ દિવસની આટલી હાનિ થાય છે. આ રીતે રાત્રિના વિષયમાં પણ વિધિ જાણવો. પ્રતિરાત્ર ઉત્તરાયણમાં હાનિ અને દક્ષિણાયનમાં રાત્રિની વૃદ્ધિ $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્ત થાય છે. ॥ ૩૦૭ ॥

સૂર્યમાસના અંતે કેટલી વૃદ્ધિ કે હાનિ થાય છે ?

आइच्चेण स मासेण वड्ढए हायए यं[1] मासस्स ।
एक्को चेव मुहुत्तो पविसंते निक्खमंते य ॥ ३०८ ॥

सर्वबाह्यान्मण्डलादभ्यन्तरं प्रविशति यदिवा सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्बहिर्निक्रामति सूर्ये आदित्येन मासेन-सूर्यसत्केन मासेन सार्द्धत्रिंशद्दिवसप्रमाणेन यथाक्रममं वर्द्धते हीयते चैको मुहूर्त्तः, तथाहि-यदि त्र्यशीत्यधिकेन दिवसशतेन षष्मुहूर्त्ता वृद्धौ हानौ वाऽऽप्यन्ते तत आदित्यमासेन सार्द्धत्रिंशद्दिवसप्रमाणेन का हानिर्वृद्धिर्वा ? इति, राशित्रयस्थापना १८३-६-३० $\frac{१}{२}$ अत्रान्त्यो राशिः समस्तदिवसार्द्धकरणार्थं द्वाभ्यां गुण्यते, जाता एकषष्टिः, तया

१. य तह चेव - मु. ॥

मध्यराशिः षट्करूपो गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि ३६६, ततश्छेद-राशिरपि त्र्यशीत्यधिकशतप्रमाणो द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि षट्षष्ट्यधिकानि ३६६, तैर्भागे हृते लब्ध एको मुहूर्त्तः, एतावती सूर्यमासातिक्रमे उत्तरायणे दिवसविषया वृद्धिः दक्षिणायने रात्रिविषया वृद्धिः, उत्तरायणे रात्रिविषया हानिर्दक्षिणायने दिवसविषया हानिः ॥ ३०८ ॥ सम्प्रति सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च मण्डले दिवसप्रमाणं रात्रिप्रमाणं च साक्षादुपदर्शयति–

गाथार्थ : માસના અંતે બહારથી અંદર પ્રવેશતાં કે અંદરથી બહાર નીકળતાં યથાક્રમે સૂર્ય માસથી એકજ મુહૂર્ત વધે છે કે ઘટે છે. ॥ ૩૦૮ ॥

टीकार्थ : સર્વ બાહ્યમંડળમાંથી અંદર પ્રવેશતાં કે સર્વાભ્યંતરમંડળમાંથી સૂર્ય બહાર નીકળતાં આદિત્ય માસથી (સાડાત્રીશ અહોરાત્ર પ્રમાણ) યથાક્રમ એક મુહૂર્ત વધે છે અને ઘટે છે તે બતાવે છે - જો ૧૮૩ દિવસે ૬ મુહૂર્તો વધ-ઘટ થાય તો સૂર્યમાસ ($૩૦\frac{૧}{૨}$ દિવસ)થી કેટલી વધ-ઘટ થાય ? $૧૮૩-૬-૩૦\frac{૧}{૨}$, અંત્યરાશિને મધ્ય રાશિ સાથે ગુણતાં ૧૮૩ આવ્યા એનો પ્રથમ રાશિથી ભાગ કરતાં $\frac{૧૮૩}{૧૮૩} = ૧$ આવ્યો, અથવા અંત્યરાશિ સમસ્ત દિવસોના અડધા કરવા માટે ૨થી ગુણતાં ૬૧ આવ્યા એને મધ્યરાશિથી ગુણતાં ૩૬૬, તેપછી છેદરાશિ ૧૮૩ ને પણ ૨ થી ગુણતાં ૩૬૬ તેનાથી ભાગ કરતાં $\frac{૩૬૬}{૩૬૬} = ૧$ મુહૂર્ત આટલી સૂર્યમાસ પસાર થતાં ઉત્તરાયણમાં દિવસ વિષયક વૃદ્ધિ અને દક્ષિણાયનમાં રાત્રિ વિષયક વૃદ્ધિ, ઉત્તરાયણમાં રાત્રિવિષયક હાનિ અને દક્ષિણાયનમાં દિવસ વિષયક હાનિ થાય છે. સર્વઅભ્યંતર અને સર્વબાહ્ય મંડળમાં દિવસ પ્રમાણ અને રાત્રિ પ્રમાણ :

अब्भिंतरंमि उ गए आइच्चे हवइ बारस मुहूत्ता ।
रयणी अह दिवसो पुण अट्ठारसओ मुणेयव्वो ॥३०९॥

बाहिरओ निक्खंते आइच्चे हवइ बारसमुहुत्तो ।
दिवसो अह रत्ती उण होइ उ अट्ठारसमुहुत्ता ॥३१० ॥

अभ्यन्तरे मण्डले '**गते**' स्थिते सूर्ये '**रजनी**' रात्रिर्द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा भवति, दिवसः पुनः 'अष्टादशकः' अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणः तथा बहिर्निष्क्रान्ते सर्वबाह्ये मण्डले गते सूर्ये

दिवसो द्वादशमुहूर्त्तो भवति, रात्रिःपुनरष्टादशमुहूर्त्ता ॥३०९-१०॥ तदेवमुक्तं सर्वाभ्यन्तरे सर्वबाह्ये च मण्डले दिवसरात्रिपरिमाणं, सम्प्रति युगमध्ये विवक्षितेऽयने विवक्षिते दिवसे दिवसरात्रिपरिमाणज्ञापनार्थं करणमाह–

ગાથાર્થ : સૂર્ય અભ્યંતર પ્રવેશતે છતે રાત્રિ ૧૨ મુહૂર્તની અને દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો જાણવો. તથા સૂર્ય બહાર નીકળતે છતે દિવસ ૧૨ મુહૂર્તનો અને રાત્રિ ૧૮ મુહૂર્તની જાણવી. ॥ ૩૦૯-૩૧૦ ॥

ટીકાર્થ : સુગમ છે. ॥ ૩૦૯-૧૦ ॥

આ રીતે સર્વાભ્યંતર અને સર્વબાહ્ય મંડળમાં દિવસ-રાત્રિનું પરિમાણ જણાવ્યું. હવે યુગમાં વિવક્ષિત અયનમાં વિવક્ષિત દિવસે દિવસ-રાત્રિનું પરિમાણ જાણવા માટે કરણ બતાવે છે -

पव्वं पन्नरसगुणं तिहिसंखित्तं बिसट्ठिभागूणं ।
तेसीयसएण भइए जं सेसं तं वियाणाहिं ॥३११॥

तं बिगुणमेकसट्ठीएँ भाइयं जं भवे तहिं लद्धं ।
तं दक्खिणम्मि अयणे दिवसा सोहे खिवे रत्तिं ॥३१२॥

तं चेवयअयणे उत्तरंमि दिवसंमि होइ पक्खेवो ।
रत्तीओ वोसट्ठं जाणसु राइंदियपमाणं ॥३१३॥

युगमध्ये विवक्षिताद्दिनात् प्राग् यत् पर्व-पर्वसंख्यानमतिक्रान्तं तत्पंचदशगुणं क्रियते, ततः पर्वणामुपरि यास्तिथयो विवक्षिताद्दिनात्पूर्वमतिक्रान्तास्तास्तत्र संक्षिप्यन्ते, ततो **द्वाषष्टिभागोनमिति** प्रतिदिवसमेकैकद्वाषष्टिभागहान्या ये जाता अवमरात्रास्ते अप्युपचाराद् द्वाषष्टिभागा इत्युच्यन्ते तैरूनं सत् पर्वसंख्यानं त्र्यशीत्यधिकेन शतेन (भजेत्) भागे च ह्रतेऽह्रते वा यच्छेषमवतिष्ठते तत्सम्यग् जानीहि, सम्यग्धारणाविषयं च कृत्वा तद् द्विगुणं विधेयं, तत एकषष्ट्या भागे ह्रते सति यद् भवति भागलब्धं तद्दक्षिणेऽयने दिवसात् शोधयेत्, रात्रौ च प्रक्षिपेत्, तदेव भागलब्धमुत्तरस्मिन्नयने रात्रेरपनयेत् दिवसे च प्रक्षिपेत्, तत एवमीप्सितेऽहोरात्रे यथोदितं दिवसरात्रिपरिमाणं जानीहि ॥ एवं करणगाथाक्षरार्थः, भावना त्वियं-युगस्यादावष्टसु पर्वस्वतिक्रान्तेषु तृतीयायां केनापि पृष्टं-यथा किंप्रमाणमद्य दिनं किंप्रमाणा वा रात्रिः ? इति, तत्र पर्वसङ्ख्या अष्टौ ते स्थाप्यन्ते, स्थापयित्वा च

पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते, जातं विंशत्युत्तरं शतम् १२०, अष्टानां च पर्वणामुपरि तृतीयायां पृष्टमिति त्रयः प्रक्षिप्यन्ते, जातं त्रयोविंशत्यधिकं शतम् १२३, अष्टसु पर्वस्वेकोऽवमरात्र इत्येकः शोध्यते, जातं पश्चाद् द्वाविंशं शतं १२२, तस्य त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागो हियते, तच्चाल्पत्वाद् भागं न प्रयच्छति, ततस्तद् द्वाभ्यां गुण्यते, जाते द्वे शते चतुश्चत्वारिंशदधिके २४४, तयोरेकषष्ट्या भागे हृते लब्धाश्चत्वारः, तदानीं च दक्षिणमयनं प्रवर्त्तते ततश्चतुरो मुहूर्त्तान् सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतदिवसपरिमाणादष्टादशमुहूर्त्तरूपादपनीय मण्डलगतरात्रिपरिमाणे द्वादशमुहूर्त्तरूपे प्रक्षिपेत्, तत आगतं-तदानीं चतुर्दशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसः षोडशमुहूर्त्त-परिमाणा रात्रिरिति । तथा युगस्यादौ षोडशपर्वातिक्रमे षष्ट्यां केनापि पृष्टं, यथा-किंप्रमाणोऽद्य दिवसः किंप्रमाणा वा रात्रिः ? इति, तत्र षोडश स्थाप्यन्ते, तानि पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते, जाते द्वे शते चत्वारिंशदधिके २४०, षोडशपर्वणामुपरि षष्ठ्यां पृष्टमिति षट् प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते षट्चत्वारिंदशधिके २४६, षोडशपर्वमध्ये चावमरात्रद्वयमतिक्रान्तमिति द्वे रूपे शोध्येते, स्थिते पश्चाद् द्वे शते चतुश्चत्वारिंशदधिके २४४, तयोस्त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागहरणं, लब्ध एकः एतेन दक्षिणमयनं लब्धं, शेषा तिष्ठत्येकषष्टिः ६१, सा द्वाभ्यां गुण्यते, जातं द्वाविंशं शतं १२२, तस्यैकषष्ट्या भागे हृते लब्धौ द्वौ मुहूर्त्तौ, तदानीं च दक्षिणायनमतिक्रान्त-मुत्तरायणं वर्त्तते, ततः सर्वबाह्यमण्डलगतरात्रिपरिमाणादष्टादशमुहूर्त्तरूपात्तौ द्वौ मुहूर्त्तावपनीय सर्वबाह्यमण्डलगतदिवसपरिमाणे द्वादशमुहूर्त्तरूपे प्रक्षिप्येते, तत आगतं-चतुर्दशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसः षोडशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिः, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥ ३११-३१३ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां दिवसवृद्ध्यपवृद्धिप्रतिपादकमष्टादशं प्राभृतं ॥

ગાથાર્થ : પર્વને ૧૫ ગુણ કરવું એમાં તિથિઓ ઉમેરવી તથા અવમરાત્ર બાદ કરી ૧૮૩ થી ભાગ કરતાં જે શેષ રહે તે જાણવું ॥ ૩૧૧ ॥ તેને બમણું કરવું અને ૬૦ થી ભાગ કરતાં ત્યાં જે આવે તે દક્ષિણાયનમાં દિવસમાંથી બાદ કરવું અને રાત્રિમાં ઉમેરવું. અને તે જ ઉત્તરાયણમાં દિવસમાં ઉમેરો કરવો અને રાત્રિમાંથી બાદ કરવું. આ રીતે રાત્રિ-દિવસનું પરિમાણ જાણવું. ॥ ૩૧૨-૧૩ ॥

ટીકાર્થ : યુગમાં વિવક્ષિત દિવસથી પહેલાં જે પર્વ પસાર થયું તેને ૧૫ ગુણ કરવું. પછી તેના ઉપર જે તિથિઓ વિવક્ષિત દિવસના પહેલાં પસાર થઈ તે ત્યાં ઉમેરવી. હવે એમાંથી પ્રતિદિવસ $\frac{૧}{૬૨}$ ભાગ હાનિથી જે અવમરાત્રો થયા તે એમાંથી બાદ કરવા

ત્યાર બાદ આવેલ રાશીને ૧૮૩ થી ભાગ કરતાં જે વધ્યું તેને સારી રીતે ધારી રાખવું. હવે ધારેલી રકમ બમણી કરવી અને એનો ૬૧ થી ભાગ કરતે છતે જે ભાગ આવ્યો તે દક્ષિણાયનમાં દિવસમાંથી બાદ કરવો અને રાત્રિમાં ઉમેરવો. તે જ ભાગને ઉત્તરાયણમાં રાત્રિમાંથી બાદ કરવો અને દિવસમાં ઉમેરવો, તેથી આ રીતે ઈચ્છિત દિવસે યથોક્ત દિવસ-રાત્રિનું પરિમાણ જાણવું ॥ કરણગાથા ॥ ભાવના - યુગની શરૂઆતમાં ૦૮ પર્વ પસાર થતાં ત્રીજના દિવસે પૂછાય કે - આજે દિવસ કેટલા મુહૂર્ત પ્રમાણનો છે અથવા રાત્રિ કેટલા મુહૂર્ત પ્રમાણની છે ? ત્યાં પર્વસંખ્યા ૮ તેને ૧૫ થી ગુણવા એટલે ૧૨૦ થયા ઉપર ત્રીજનું પૂછાયું એટલે ૩ ઉમેરવા ૧૨૩ થયા તેમાંથી ૮ પર્વ સંબંધિ ૧ અવમરાત્ર આવે છે તે બાદ કરતાં ૧૨૨ આવ્યા તેનો ૧૮૩ થી ભાગ કરવો પણ અલ્પ હોવાથી ભાગ નહિ થાય એટલે તેને ૨ થી ગુણતાં ૨૪૪ થયા તેનો ૬૧ થી ભાગ કરતાં ૪ આવ્યા, અને ત્યારે દક્ષિણાયન પ્રવર્તે છે એટલે ૪ મુહૂર્તોને સર્વાભ્યંતર મંડળ ગત દિવસ પ્રમાણરૂપ ૧૮ મુહૂર્તોમાંથી બાદ કરી મંડલગત રાત્રિપ્રમાણ રૂપ ૧૨ મુહૂર્તમાં ઉમેરવા તેથી આવ્યું કે - ત્યારે ૧૪ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ અને ૧૬ મુહૂર્ત પ્રમાણ રાત્રિ છે.

યુગની આદિમાં ૧૬ પર્વ પસાર થયા પછી છઠ્ઠના કોઈ પૂછે આજે દિવસનું અને રાત્રિનું પ્રમાણ શું છે ?

૧૬ પર્વને ૧૫ ગુણા કરવા એટલે ૨૪૦ આવ્યા તેમાં છઠ્ઠના દિવસે પૂછાયું હોઈ ૬ ઉમેરવા એટલે ૨૪૬ થયા એમાંથી ૧૬ પર્વ સંબંધિ ૨ અવમરાત્રો થાય છે તે બાદ કરતાં ૨૪૪ થયા તેનો ૧૮૩ થી ભાગ કરતાં ૧ આવ્યો તેમજ ઉપર ૬૧ શેષ રહ્યા તેને ૨ થી ગુણતાં ૧૨૨ થયા તેનો ૬૧ થી ભાગ કરતાં ૨ મુહૂર્ત આવ્યા. અને ત્યારે દક્ષિણાયન પસાર થઈ ગયું અને ઉત્તરાયણ ચાલે છે તેથી સર્વ બાહ્ય મંડલ ગત રાત્રિ પરિમાણ રૂપ ૧૮ મુહૂર્તમાંથી ૨ મુહૂર્તો બાદ કરી સર્વબાહ્ય મંડળગત દિવસ પ્રમાણ રૂપ ૧૨ મુહૂર્તમાં ઉમેરવા તેથી. ચૌદ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ અને ૧૬ મુહૂર્ત પ્રમાણ રાત્રિ આવે છે આમ, સર્વત્ર ભાવના કરવી. ॥ ૩૧૧-૧૩ ॥

॥ શ્રીમન્મલયગિરિ વિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
દિવસવૃદ્ધિ-અપવૃદ્ધિ પ્રતિપાદક અઢારમું પર્વ સાનુવાદ સમાપ્ત થયું ॥

• • •

અધિકાર-૧૯ : અમાવસ્યા-પૂર્ણિમા-ચન્દ્રનક્ષત્રયોગ

तदेवमुक्तमष्टादशं प्राभृतं, साम्प्रतममावास्यापूर्णमासीचन्द्रनक्षत्रयोगप्रतिपादकमेकोनविंशतितमं प्राभृतं वक्तव्यं, तत्र युगे द्वाषष्टिरमावास्या द्वाषष्टिः पौर्णमास्यः, तत्र कस्मिन्नक्षत्रे काऽमावस्या ? इत्यमावस्याविषयं करणमाह–

नाउमिह अमावासं जइ इच्छसि कम्मि होइ रिक्खंमि ?।
अवहारं ठावेज्जा तत्तियरूवेहिं संगुणए ॥३१४॥

याममावास्यामिह युगे ज्ञातुमिच्छसि यथा कस्मिन्नक्षत्रे वर्त्तमाना परिसमाप्ता भवति ? इति, तावद्रूपैः, यावत्योऽमावास्या अतिक्रान्तास्तावत्या संख्यया इत्यर्थः, वक्ष्यमाणस्वरूपमवधार्यते–प्रथमतया स्थाप्यते इत्यवधार्यो–ध्रुवराशिस्तमवधार्यराशिं तस्यां पट्टिकादौ स्थापयित्वा संगुणयेत् ॥ ३१४ ॥ अथ किंप्रमाणोऽसाववधार्यराशिः ? इति तत्प्रमाणनिरूपणार्थमाह–

छावट्ठी य मुहुत्ता बिसट्ठिभागा य पंच पडिपुण्णा ।
बावट्ठिभागसत्तट्ठिमो य एक्को भवइ भागो ॥३१५॥

षट्षष्टिर्मुहूर्त्ताः, एकस्य च मुहूर्त्तस्य पञ्च परिपूर्णा द्वाषष्टिभागाः एकस्य द्वाषष्टिभागस्यैकः सप्तषष्टितमो भाग इत्येतावत्प्रमाणोऽवधार्यराशिः, कथमेतावत्प्रमाणस्योत्पत्तिः ? इति चेद्, उच्यते, इह यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन पञ्च सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततो द्वाभ्यां पर्वभ्यां किं लभामहे ?, राशित्रयस्थापना १२४–५–२, अत्रान्त्येन राशिना द्विकलक्षणेन मध्यो राशिः पञ्चकलक्षणो गुण्यते, जाता दश, तेषां चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागहरणं, तत्र छेद्यच्छेदकराश्योर्द्विकेनापवर्त्तना क्रियते, जात उपरितनश्छेद्यो राशिः पञ्चकरूपोऽधस्तनो द्वाषष्टिरूपो, लब्धाः पञ्च द्वाषष्टिभागाः, एतेन नक्षत्राणि कर्त्तव्यानीति नक्षत्रकरणार्थ-

मष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागरूपैर्गुण्यन्ते, जातान्येकनवतिशतानि पञ्चाशदधिकानि ९१५०, छेदराशिरपि द्वाषष्टिप्रमाणः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्येकचत्वारिंशच्छतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि ४१५४, उपरितनो राशिर्मुहूर्त्तानयनाय भूयस्त्रिंशता गुण्यते, जाते द्वे लक्षे चतुःसप्ततिसहस्राणि पञ्च शतानि २७४५००, तेषां चतुष्पञ्चादशधिकैकचत्वारिंशच्छतैर्भागहरणं, लब्धाः षट्षष्टिर्मुहूर्त्ताः ६६, शेषा अंशास्तिष्ठन्ति त्रीणि शतानि षट्त्रिंशदधिकानि ३३६, ततो द्वाषष्टिभागानयनार्थं तानि द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि विंशतिः सहस्राण्यष्टौ शतानि द्वात्रिंशदधिकानि २०८३२, तेषामनन्तरोक्तच्छेदराशिना ४१५४ भागो ह्रियते, लब्धाः पञ्च द्वाषष्टिभागाः ५।६२, शेषास्तिष्ठन्ति द्वाषष्टिस्ततस्तस्या द्वाषष्ट्या अपवर्त्तना क्रियते, जात एकः, छेदराशेरपि द्वाषष्ट्या अपवर्त्तनायां जाता सप्तषष्टिस्तत आगतं षट्षष्टिः मुहूर्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य पञ्च द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्यैकः सप्तषष्टिभाग इति ॥३१५॥ तदेवमुक्तमवधार्यराशिप्रमाणं, सम्प्रति शेषविधिमाह–

અઢારમું પ્રાભૃત કહ્યું, હવે અમાવસ્યા, પૂર્ણિમા ચંદ્રનક્ષત્ર યોગ પ્રતિપાદક ઓગણીશમું પ્રાભૃત કહેવાનું છે. ત્યાં યુગમાં ૬૨ અમાવસ્યા અને ૬૨ પૂર્ણિમાઓ આવે છે. ત્યાં કયા નક્ષત્રમાં કઈ અમાવસ્યા આવે છે ?

અમાવસ્યાવિષય કરણ :

ગાથાર્થ : અહીં જો તું જાણવા ઈચ્છે છે કે કઈ અમાવસ્યા કયા નક્ષત્રમાં આવે છે ? તો જે અમાવસ્યા જાણવાની ઈચ્છા છે તેટલા રૂપોથી અવધાર્ય રાશિ-ધ્રુવ રાશિ સ્થાપન કરીને ગુણવો. ॥૩૧૪ ॥

ટીકાર્થ : જે અમાવસ્યાને આ યુગમાં જાણવા ઈચ્છે છે જેમકે કયા નક્ષત્રમાં વર્તમાન અમાવસ્યા પરિસમાપ્ત થાય છે ? તો તેટલા રૂપો દ્વારા - અર્થાત્ જેટલી અમાવસ્યા પસાર થઈ તેટલી સંખ્યા દ્વારા વક્ષ્યમાણ રૂપને પ્રથમ સ્થાપવું એટલે અવધાર્ય - ધ્રુવ રાશિને તે પટ્ટિકાદિ ઉપર સ્થાપિને ગુણવો. ॥ ૩૧૪ ॥

આ અવધાર્ય રાશિનું પ્રમાણ શું છે ? તેનું નિરૂપણ કરે છે

ગાથાર્થ : ૬૬ $\frac{५}{६२}$ ભાગો તથા $\frac{१}{६७}$ ભાગ ધ્રુવરાશિ - અવધાર્ય રાશિ હોય છે. ॥૩૧૫॥

ટીકાર્થ : છાસઠ મુહૂર્ત તથા એક મુહૂર્તના પરિપૂર્ણ પાંચ બાસઠીયા ભાગો અને એક બાસઠીયા ભાગનો ૬૭ ભાગ કરેલો એક ભાગ (૬૬-$\frac{૫}{૬૨}$ - $\frac{૧}{૬૭}$ મુહૂર્ત) આટલા પ્રમાણવાળો અવધાર્ય - રાશિ હોય છે.

પ્ર. તે કઈ રીતે બને છે ?

ઉ. જો ૧૨૪ પર્વ થી ૫ સૂર્ય નક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તો ૨ પર્વથી શું આવે ? ૧૨૪ - ૫ - ૨, અંત્યરાશિને મધ્ય રાશિથી ગુણતાં ૨ × ૫ = ૧૦ આવ્યા તેનો પ્રથમ રાશિ સાથે ભાગ કરવો ત્યાં છેદ્ય-છેદક રાશિનો ૨ થી છેદ ઉડાડતાં ઉપર ૫ આવશે અને નીચેનો રાશિ ૬૨ આવે છે. એટલે કે $\frac{૫}{૬૨}$ ભાગ આવ્યા એનાથી નક્ષત્રો કરવા. નક્ષત્રો કરવા માટે $\frac{૧૮૩૦}{૬૭}$ થી ગુણતાં ૧૮૩૦ × ૫ = ૯૧૫૦ અને નીચેનો રાશિ પણ ૬૭ થી ગુણતાં ૬૨ × ૬૭ = ૪૧૫૪, ઉપરનો રાશિ મુહૂર્ત લાવવા માટે ફરી ૩૦ થી ગુણતાં ૯૧૫૦ × ૩૦ = ૨૭૪૫૦૦ તેનો ૪૧૫૪ થી ભાગ કરતા ૬૬ મુહૂર્તો આવ્યા શેષ ૩૩૬ અંશો રહ્યા તે પછી ૬૨ ભાગ લાવવા માટે તેને ૬૨ થી ગુણવા એટલે ૨૦૮૩૨ તેનો ૪૧૫૪ થી ભાગ કરતાં $\frac{૫}{૬૨}$ ભાગ આવ્યા શેષ $\frac{૬૨}{૪૧૫૪}$ વધ્યા તેનો ૬૨ થી છેદ કરતાં $\frac{૬૨}{૬૨}$ = ૧ આવ્યો, છેદરાશિ પણ ૬૨ થી છેદ ઉડાડતાં ૬૭ આવ્યા, અર્થાત્ ૬૬ $\frac{૫}{૬૨}$ $\frac{૧}{૬૭}$ મુહૂર્ત આવ્યા. ॥૩૧૫॥

અવધાર્ય રાશિ પ્રમાણ બતાવ્યું હવે શેષ વિધિ બતાવે છે -

एयमवहाररासिं इच्छमावाससंगुणं कुज्जा ।

नक्खत्ताणं एत्तो सोहणगविहिं निसामेह ॥३१६॥

'एतम्' अनन्तरोदितस्वरूपमवधार्यराशिमिच्छाऽमावास्यासंगुणं-याममावास्यां ज्ञातुमिच्छसि तत्सङ्ख्यया गुणितं कुर्यात्, अत ऊर्ध्वं च नक्षत्राणि शोधनीयानि ततोऽत ऊर्ध्वं नक्षत्राणां **'शोधनकविधिं'** शोधनकप्रकारं वक्ष्यमाणं **'निशमयत'** आकर्णयत ॥३१६॥ तत्र प्रथमतः पुनर्वसुशोधनकमाह-

ગાથાર્થ : આ અવધાર્ય રાશિને ઈચ્છા અમાવસ્યાથી ગુણવો, હવે પછી નક્ષત્રોનો શોધનક વિધિ સાંભળો. ॥ ૩૧૬ ॥

ટીકાર્થ : આ અવધાર્ય રાશિને ઈચ્છિત અમાવસ્યા - જે અમાવસ્યા જાણવાની ઈચ્છા છે તેની સંખ્યાથી ગુણો. હવે પછી નક્ષત્રોનો શોધનક વિધિ અમે કહીશું તે સાંભળો. ॥ ૩૧૬॥

પુનર્વસુ નક્ષત્રનો શોધનક :

बावीसं च मुहूत्ता छायालीसं बिसट्ठिभागा य ।
एयं पुणव्वसुस्स य सोहेयव्वं हवइ पुण्णं ॥ ३१७ ॥

बावत्तरं सयं फग्गुणीण बाणउय बे विसाहासुं ।
चत्तारि य बायाला सोज्झा अह उत्तरासाढा ॥ ३१८ ॥

एयं पुणव्वसुस्स य बिसट्ठिभागसहियं तु सोहणगं ।
एत्तो अभीइआई बिइयं वोच्छमि सोहणगं ॥ ३१९ ॥

अभिइस्स नव मुहुत्ता बिसट्ठिभागा य होंति चउवीसं ।
छावट्ठी य समत्ता भागा सत्तट्ठिछेयकया ॥ ३२० ॥

इगुणट्ठं पोट्ठवया तिसु चेव नवोत्तरेसु रोहिणिया ।
तिसु नवनउइएसु भवे पुणव्वसूफग्गुणीओ य ॥ ३२१ ॥

पञ्चेव उगुणवन्नं सयाइं उगुणत्तराइं छ च्चेव ।
सोज्झाणि विसाहासुं मूले सत्तेव चोयाला ॥ ३२२ ॥

अट्ठसय उगुणवीसा सोहगणं उत्तराणऽसाढाणं ।
चउवीसं खलु भागा छावट्ठी चुण्णियाओ य ॥ ३२३ ॥

द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य षट्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागाः 'एतत्' एतावत्प्रमाणं पुनर्वसुनक्षत्रस्य परिपूर्णं भवति शोद्धव्यं, कथमेवंप्रमाणस्य शोधनकस्योत्पत्तिः ? इति चेद्, उच्यते, इह यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन पञ्च सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते तत एकं पर्वातिक्रम्य कति पर्याया एकेन पर्वणा लभ्यन्ते ?, राशित्रयस्थापना १२४-५-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यराशिः पञ्चकरूपो गुण्यते, जाताः पञ्चैव, एकेन गुणितं तदेव भवतीति

वचनात्, तेषां चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाः पञ्च चतुर्विंशत्यधिकशतभागाः, ततो नक्षत्रानयनार्थमेतेऽष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टि-भागरूपैर्गुणयितव्या इति गुणकार-राशिच्छेदराश्योर्द्विकेनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिर्नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि ९१५, छेदराशिर्द्वाषष्टिः, तत्र पञ्च नवभिः शतैः पञ्चदशोत्तरैर्गुण्यन्ते, जातानि पञ्चत्वारिंशच्छतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ४५७५, छेदराशिर्द्वाषष्टिलक्षणः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्येकचत्वारिंशत् शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि ४१५४, तथा पुष्यस्य ये त्रयोविंशतिभागाः प्राक्तनयुगचरमपर्वणि सूर्येण सह योगमायान्ति ते द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि चतुर्दश शतानि षड्विंशत्यधिकानि १४२६, तानि प्राक्तनात्पञ्चसप्तत्यधिकपञ्चचत्वारिंशच्छतप्रमाणात् शोध्यन्ते, शेषं तिष्ठति-एकत्रिंशत् शतानि एकोनपंचाशदधिकानि ३१४९, तत एतानि मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि चतुर्नवतिसहस्राणि चत्वारि शतानि सप्तत्यधिकानि ९४४७०, तेषां छेदराशिना चतुष्पञ्चाशदधिकैकचत्वारिंशच्छतरूपेण भागो ह्रियते, लब्धा द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ताः, शेषं तिष्ठति त्रीणि सहस्राणि द्व्यशीत्यधिकानि ३०८२, एतानि द्वाषष्टिभागानयनार्थं द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते, जातमेकं लक्षमेकनवतिः सहस्राणि चतुरशीत्यधिकानि १९१०८४, तेषां छेदराशिना ४१५४ भागो ह्रियते, लब्धाः षट्चत्वारिंशन्मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागाः ॥३१७॥ एषा पुनर्वसुनक्षत्रशोधनक-निष्पत्तिः, अथ शेषनक्षत्राणां शोधनकान्याह-द्वासप्ततं-द्विसप्तत्यधिकं शतं **'फाल्गुनीनाम्'** उत्तराफाल्गुनीनां शोध्यं, किमुक्तं भवति ? द्विसप्तत्यधिकेन शतेन पुनर्वसुप्रभृतीनि उत्तरा-फाल्गुनीपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुध्यन्ति, एवमुत्तरत्रापि भावार्थो भावनीयः, तथा **'विशाखासु'** विशाखापर्यन्तेषु नक्षत्रेषु शोधनकं द्वे शते द्विनवत्यधिके २९२, 'अथ' अनन्तरम् 'उत्तराषाढा' उत्तराषाढापर्यन्तानि नक्षत्राण्यधिकृत्य शोध्यानि चत्वारि शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि ४४२ ॥३१८॥ **'एतत्'** अनन्तरोक्तं शोधनकं सकलमपि पुनर्वसुसत्कद्वाषष्टिभाग[सहित]मवसेयम्, एतदुक्तं भवति-ये पुनर्वसुसत्का द्वाविंशतिमुहूर्त्तास्ते सर्वेऽप्युत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् शोधनकेऽन्तः प्रविष्टा वर्त्तन्ते, नतु शुद्धा द्वाषष्टिभागाः, ततो यद्यच्छोधनकं शोध्यं तत्र तत्र पुनर्वसुसत्काः षट्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा उपरितनाः शोधनीया इति, एतच्च पुनर्वसुप्रभृत्युत्तराषाढापर्यन्तं प्रथमं शोधनकम्, अत ऊर्ध्वमभिजितमादिं कृत्वा द्वितीयं शोधनकं वक्ष्यामि ॥३१९॥ तत्र प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-अभिजितो नक्षत्रस्य शोधनकं नव मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य सत्काश्चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिच्छेदकृताः परिपूर्णाः षट्षष्टि-भागाः, तथा **'एकोनषष्टम्'** एकोनषष्ट्यधिकं शतं **'प्रौष्ठपदानाम्'** उत्तरभद्रपदानां शोधनकं,

किमुक्तं भवति ? एकोनषष्ट्यधिकेन शतेनाभिजिदादीनि उत्तरभद्रपदापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुध्यन्ति, एवमुत्तरात्रापि भावनीयं, तथा त्रिषु नवोत्तरेषु **'रोहिणिका'** रोहिणीपर्यन्तानि शुध्यन्ति, तथा त्रिषु **'नवनवतेषु'** नवनवत्यधिकेषु शतेषु शोधितेषु 'पुनर्वसु' पुनर्वसुपर्यन्तं नक्षत्रजातं शुध्यति, तथैकोनपंचाशदधिकानि पंच शतानि प्राप्य फाल्गुन्यः-उत्तरफाल्गुनी-पर्यन्तानि नक्षत्राणि शुध्यन्ति, **'विशाखासु'** विशाखापर्यन्तेषु नक्षत्रेष्वेकोनसप्तत्यधिकानि षट् शतानि ६६९ शोध्यानि, मूलपर्यन्ते नक्षत्रजाते सप्त शतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ७४४ शोध्यानि, **'उत्तराषाढानाम्'** उत्तराषाढापर्यन्तानां नक्षत्राणां शोधनकमष्टौ शतान्येकोन-विंशत्यधिकानि ८१९, सर्वेष्वपि च शोधनकेषु उपर्यभिजितो नक्षत्रस्य सम्बन्धिनो मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागाश्चतुर्विंशतिः षट्षष्टिश्च चूर्णिकाभागाः एकस्य द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिभागाः शोधनीयाः ॥३२०-३॥

एयाइं सोहइत्ता जं सेसं तं हवेज्ज नक्खत्तं ।
एत्थं करेइ उडुवइ सूरेण समं अमावासं ॥ ३२४ ॥[१]

'एतानि' अनन्तरोदितानि शोधनकानि यथायोगं शोधयित्वा यच्छेषमवतिष्ठते तद् भवति नक्षत्रम्, एतस्मिंश्च नक्षत्रे करोति सूर्येण सममुडुपतिरमावास्यामिति करणगाथासमूहाक्षरार्थः, भावना त्वियं-केनापि पृच्छ्यते-युगस्यादौ प्रथमाऽमावास्या केन नक्षत्रेणोपेता समाप्तिमुपैति ? इति, तत्र पूर्वोदितस्वरूपोऽवधार्यराशिः षट्षष्टिर्मुहूर्त्ताः पंच द्वाषष्टिभागा एकश्च सप्तषष्टिभागः, अस्मात् द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य षट्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा इत्येवंप्रमाणं पुनर्वसुशोधनकं शोध्यते, तत्र षट्षष्टिमुहूर्त्तेभ्यो द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ताः शुद्धाः, स्थिताः पश्चाच्चतुश्चत्वारिंशत् ४४, तेभ्य एकं मुहूर्त्तमपकृष्य तस्य द्वाषष्टिभागाः कृतास्ते द्वाषष्टिभागमध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाताः सप्तषष्टिः, तेभ्यः षट्चत्वारिंशत् शुद्धाः, शेषास्तिष्ठन्त्येकविंशतिः, त्रिचत्वारिंशतो मुहूर्त्तेभ्यस्त्रिंशता मुहूर्त्तैः पुष्यः शुद्धः, स्थिताः पश्चात्रयोदश मुहूर्त्ताः, अश्लेषानक्षत्रं चार्धक्षेत्रमिति पंचदशमुहूर्त्तप्रमाणं, तत इदमागतं-अश्लेषानक्षत्रस्यैकस्मिन् मुहूर्त्ते चत्वारिंशति च मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागेषु एकस्य च

---

१. **म.वि. संस्करणे एतद्गाथानन्तरमधिका गाथा वर्त्तते – 'जइ पुण्णमासि इच्छसि णाउं जे कम्हि होज्ज रिक्खे ? त्ति । सो च्चेव य अवहारो थावेतव्वो हवति पव्वो ॥ ३४७ ॥ (छा.) यदि पूर्णमासीच्छे ज्ञातुं ये कस्मिन्भवेद् ऋक्षे ? इति । स चैव चापहारः स्थाप्यो भवति पर्वः ॥ ३४७ ॥ अनु.** - જો પૂર્ણિમાસી જાણવા માંગે છે કે તે કયા નક્ષત્રમાં થાય ? તો તે જ અપહાર સ્થાપેલો પર્વ બને છે.

द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधाछिन्नस्य षट्षष्टिभागेषु शेषेषु प्रथमामावास्या समाप्तिमुपगच्छतीति, तथा चोक्तं **सूर्यप्रज्ञप्तौ**- [सूत्र ६८] "**ता[१] एएसि णं पंचण्हं संवच्छराणं पढमं अमावासं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ताअस्सेसाहिं अस्सेसाणं एको मुहूत्तो चत्तालीसं च बावट्ठिभागा मुहूत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छेत्ता छावट्ठी चुण्णियाभागा सेसा**" इति । तथा कोऽप्यपरः पृच्छति-युगस्यादौ द्वितीयाऽमावास्या केन नक्षत्रेण समेता समाप्तिमियर्त्ति, तत्रावधार्यराशिरुक्तस्वरूपो ६६,$\frac{५}{६२}$-$\frac{१}{६७}$ द्वाभ्यां गुण्यते, जातं द्वात्रिंशदधिकं शतं १३२, एकस्य च मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागा दश १०, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधाछिन्नस्य द्वौ भागौ २, तत्र प्रथमतः पुनर्वसुशोधनकं शोध्यते, द्वात्रिंशदधिकमुहूर्त्तशतात् द्वाविंशतिमुहूर्ताः शुद्धाः स्थितं पश्चाद्दशोत्तरं शतं, तेभ्योऽप्येको मुहूर्त्तो गृहीत्वा द्वाषष्टिभागीकृतः, ते च द्वाषष्टिभागा द्वाषष्टिभागराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाता द्विसप्ततिर्द्वाषष्टिभागास्तेभ्यः षट्चत्वारिंशत् शुद्धाः, स्थिताः पश्चात् षड्विंशतिः, नवोत्तरमुहूर्त्तशताच्च त्रिंशन्मुहूर्त्तैः पुष्यः शुद्धः, स्थिता पश्चादेकोनाशीतिः, ततोऽपि पंचदशभिर्मुहूर्त्तैरश्लेषा शुद्धा, स्थिताः पश्चाच्चतुष्षष्टिः, ततोऽपि त्रिंशता मघा शुद्धा, स्थिता चतुस्त्रिंशत्, ततोऽपि त्रिंशता पूर्वफाल्गुनी शुद्धा, स्थिताः पश्चाच्चत्वारः, उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रं च द्व्यर्द्धक्षेत्रमिति पंचचत्वारिंशन्मुहूर्त्तप्रमाणं, तत इदमागतम्-उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रस्य चत्वारिंशति मुहूर्त्तेषु पंचत्रिंशति च मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागेषु एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधाछिन्नस्य पंचषष्टौ भागेषु शेषेषु द्वितीयाऽमावास्या समाप्तिं याति, तथो चोक्तं **सूर्यप्रज्ञप्ता**वेव- [सूत्र ६८] "**ता[२] एएसि णं पंचण्हं संवच्छराणं दोच्चं अमावासं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोइए ?, ता उत्तराहिं फग्गुणीहिं, उत्तराणं फग्गुणीणं चत्तालीसं मुहुत्ता पणतीसं च बावट्ठिभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छेत्ता पणट्ठी चुण्णियाभागा सेसा**" इति । पंचम्याममावास्यायां जिज्ञासितायां स एव प्रागुक्तोऽवधार्यराशिः पंचभिर्गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि त्रिंशदधिकानि मुहूर्त्तानां पंचविंशतिर्द्वाषष्टिभागाः पंच च द्वाषष्टिसप्तषष्टिभागाः, तत्र द्वाभ्यां

---

१. एतेषां पंचानां संवत्सराणां प्रथममामावस्यां चंद्रः केन नक्षत्रेण युज्यते ? अश्लेषाभिः, अश्लेषानामैको मुहूर्तश्चत्वारिंशं-च्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छित्वा षट्षष्टिश्चूर्णितभागाः शेषाः' । २. 'एतेषां पंचानां संवत्सराणां द्वितीयाममावस्यां चन्द्रः केन नक्षत्रेण युज्यते ? उत्तराभिः फाल्गुनिभिः, उत्तराणां फाल्गुनीनां चत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः पञ्चत्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छित्वा पञ्चषष्टिश्चूर्णितभागाः शेषाः' ।

शताभ्यां पंच(द्वि)नवत्यधिकाभ्यां पुष्यादीनि विशाखापर्यन्तानि शुद्धानि, स्थिताः पश्चादष्टात्रिंशन्मुहूर्त्ताः ३८, तेभ्यस्त्रिशताऽनुराधा शुद्धा, स्थिताः पश्चादष्टौ, तेभ्य एको मुहूर्त्तो गृहीत्वा द्वाषष्टिभागीकृतस्ते द्वाषष्टिरपि भागा द्वाषष्टिभागराशौ पंचविंशतिलक्षणे प्रक्षिप्यन्ते, जाताः सप्ताशीतिर्द्वाषष्टिभागास्तेभ्यः षट्चत्वारिंशत् शुद्धाः, स्थिताः पश्चादेकचत्वारिंशत् ४१, आगतं ज्येष्ठानक्षत्रस्य सप्त मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्यैकचत्वारिंशतं द्वाषष्टिभागान् एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पंच सप्तषष्टिभागान् भुक्त्वा पंचमी अमावास्या समाप्तिमुपगच्छतीति । तथा दशम्याममावास्यायां जिज्ञासितायां स एव प्राक्तनोऽवधार्यराशिर्दशभिर्गुण्यते, जातानि मुहूर्त्तानां षट्शतानि षष्ट्यधिकानि ६६० पंचाशद् द्वाषष्टिभागाः ५०।६२ दश च द्वाषष्टिसप्तषष्टिभागा १०।६७ अत्र चतुर्भिर्मुहूर्त्तशतैर्द्वाचत्वारिंशदधिकैः पुष्यादीन्युत्तराषाढान्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिते पश्चाद् द्वे शते अष्टादशोत्तरे २१८, पंचाशतश्च द्वाषष्टिभागेभ्यः षट्चत्वारिंशत् शुद्धाः स्थिताः पश्चाच्चत्वारो द्वाषष्टिभागाः, इत ऊर्ध्वं द्वितीयं शोधनकं शोध्यते-द्वाभ्यां शताभ्यामष्टादशोत्तराभ्यामेकोनषष्ट्यधिकेन शतेनाभिजिदादीन्युत्तराभाद्रपदापर्यन्तानि शुद्धानि, शेषा तिष्ठत्येकोनषष्टिः ५९, इतस्त्रिशता रेवती शुद्धा, स्थिता पश्चादेकोनत्रिंशत्, चतुर्भ्यश्च द्वाषष्टिभागेभ्योऽभिजित् शोधनकं न शुद्ध्यति तत एकोनत्रिंशत एको मुहूर्त्तो गृहीत्वा द्वाषष्टिभागीक्रियते, ते च द्वाषष्टिरपि भागा द्वाषष्टिभागराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाताः षट्षष्टिर्द्वाषष्टिभागाः, तेभ्यश्चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः शुद्धाः, स्थिताः पश्चाद् द्वाचत्वारिंशत् ४२, तेभ्य एकं रूपं गृहीत्वा सप्तषष्टिभागीक्रियते, ते च सप्तषष्टिरपि भागाः सप्तषष्टिभागराशौ दशकरूपे प्रक्षिप्यन्ते, जाता सप्तसप्ततिः, तेभ्यः षट्षष्टि शुद्धा, स्थिताः पश्चादेकादश, आगतमश्विनीनक्षत्रस्याष्टाविंशतिं मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्यैकचत्वारिंशतं द्वाषष्टिभागान् एकस्य च द्वाषष्टिभागस्यैकादश सप्तषष्टिभागान् भुक्त्वा दशमी अमावास्या समाप्तिमुपसर्पतीति, एवं सर्वास्वपि युगमध्यभाविनीष्वमावास्यासु चन्द्रनक्षत्रयोगः परिभावनीयः ॥३२४॥ सम्प्रति पौर्णमासीविषयं चन्द्रयोगपरिज्ञानार्थं करणमाह–

ગાથાર્થ : २२ $\frac{४६}{६२}$ મુહૂર્તો પુનર્વસુના પરિપૂર્ણ શોધનીય થાય છે, ૧૭૨ ફાલ્ગુનીના વિશાખાના ૨૯૨, ઉત્તરાષાઢાના ૪૪૨ શોધનીયા થાય છે. ॥૩૧૭-૩૧૮॥ આ પુનર્વસુ નક્ષત્રના ૬૨ ભાગ સહિત શોધનક જાણવું. એના પછી અભિજિત આદિ બીજું શોધનક કહીશ ॥૩૧૯॥ અભિજિતના ૯ $\frac{२४}{६२}$ $\frac{६६}{६७}$ ભાગ હોય છે ॥૩૨૦॥ ૧૫૯ પ્રૌષ્ઠપ્રદા

(ઉત્તરભાદ્રપદા). ૩૦૯ રોહિણી, ૩૯૯ પુનર્વસુ સુધીના, ૫૪૯ ઉત્તરાફાલ્ગુની, ૬૬૯ વિશાખા સુધીના, ૭૪૪ મૂળાના, ૮૧૯ ઉત્તરાષાઢાનું શોધનક થાય છે તેના ઉપર $\frac{૨૪}{૬૨}$ $\frac{૬૬}{૬૭}$ ચૂર્ણિકાભાગો શોધનક થાય છે. ॥૩૨૦-૩૨૩॥

ગાથાર્થ : પુનર્વસુ નક્ષત્રનું પરિપૂર્ણ શોધનીય પ્રમાણ ૨૨ $\frac{૪૬}{૬૨}$ મુહૂર્ત હોય છે, આવી શોધનકની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે ? જો ૧૨૪ પર્વથી ૫ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે તો એક પર્વ પસાર કરીને એક પર્વથી કેટલા પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય છે ? ૧૨૪-૫-૧, અંત્ય × મધ્ય રાશિ ૧ × ૫ = ૫ આવ્યા તેનો આદિરાશિ ૧૨૪ થી ભાગ કરવો. ભાગ થતો નથી એટલે એને નક્ષત્રપર્યાય રાશિ ૧૮૩૦ સાથે ગુણવો, ગુણાકારરાશિ અને છેદરાશિનો ૨ થી છેદ ઉડાડવો $\frac{૧૮૩૦}{૧૨૪} = \frac{૯૧૫}{૬૨}$ ત્યાં ૫ ને ૯૧૫ થી ગુણતાં ૪૫૭૫. તથા છેદરાશિ ૬૨ ને ૬૭ થી ગુણવો એટલે ૪૧૫૪ આવશે, તથા પુષ્યના જે ૨૩ ભાગો પૂર્વના યુગના ચરમ પર્વમાં સૂર્ય સાથે યોગ કરે છે તેને ૬૨ થી ગુણવા ૨૩ × ૬૨ = ૧૪૨૬ થયા તેને પૂર્વના ૪૫૭૫ માંથી બાદ કરવા એટલે ૩૧૪૯ થયા. એના મુહૂર્ત કરવા ૩૦ થી ગુણતાં ૯૪૪૭૦ થયા તેનો છેદરાશિ ૪૧૫૪ થી ભાગ કરતા ૨૨ મુહૂર્ત આવ્યા. શેષ ૩૦૮૨ રહ્યા એના ૬૨ ભાગ લાવવા ૬૨ થી ગુણતાં ૧૯૧૦૮૪ થયા તેનો છેદરાશિ ૪૧૫૪ થી ભાગ કરતા $\frac{૪૬}{૬૨}$ આવ્યા. ॥ ૩૧૭ ॥ આ પુનર્વસુ નક્ષત્રના શોધનકની નિષ્પત્તિ થઈ. હવે શેષ નક્ષત્રોના શોધનકો જણાવે છે -

૧૭૨ ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્રનું શોધનક છે અર્થાત્ ૧૭૨ થી પુનર્વસુથી માંડીને ઉત્તરા ફાલ્ગુની સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે, એમ આગળ પણ ભાવાર્થ ભાવવો. તથા વિશાખા નક્ષત્ર સુધીનું શોધનક ૨૯૨, ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રોને આશ્રયીને શોધનક ૪૪૨. ॥ ૩૧૮ ॥ આ શોધનક સકલ પુનર્વસુ સંબંધિ ૬૨ ભાગ સહિત જાણવું. એટલે એમ કહેવાય કે પુનર્વસુ સંબંધિ જે ૨૨ મુહૂર્તો છે તે બધા ઉત્તર-ઉત્તર શોધનકમાં અંદર પ્રવેશેલા છે. નહિ કે શુદ્ધ ૬૨ ભાગો તેથી જે-જે શોધનક શોધ્ય છે ત્યાં ત્યાં પુનર્વસુ સંબંધિ $\frac{૪૬}{૬૨}$ ભાગો ઉપરના શોધનીય છે. આ પુનર્વસુથી માંડીને ઉત્તરાષાઢા સુધીનું પ્રથમ શોધનક છે, હવે પછી અભિજિત્ ને આદિ કરીને બીજું શોધનક કહીશું. ॥૩૧૯॥

અભિજિત નક્ષત્રનું શોધનક ૯ $\frac{૨૪}{૬૨}$ $\frac{૬૬}{૬૭}$ મુહૂર્ત પરિપૂર્ણ છે. તથા ૧૫૯ પ્રૌષ્ટપદા (ઉત્તરભાદ્ર પદા) સુધીનું શોધનક છે, અર્થાત્ ૧૫૯ થી અભિજિત થી માંડીને ઉત્તરભાદ્રપદા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. એમ આગળ પણ ભાવવું. તથા ૩૦૯ થી રોહિણી સુધીના શુદ્ધ થાય છે, ૩૯૯ થી પુનર્વસુ સુધીનું નક્ષત્ર જાત શુદ્ધ થાય છે. ૫૪૯ પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તરાફાલ્ગુની સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. વિશાખા સુધીના નક્ષત્રો ૬૬૯ થી શુદ્ધ થાય છે. મૂળા સુધીના નક્ષત્ર ૭૪૪ થી શોધ્ય છે. ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રોનો શોધનક રાશિ ૮૧૯ છે. આ બધા શોધનકોની ઉપર અભિજિત નક્ષત્ર સંબંધિ $\frac{૨૪}{૬૨}$ $\frac{૬૬}{૬૭}$ ભાગો શોધનીય છે. અર્થાત્ અભિજિતના આટલા અંશો દરેક શોધનકોમાં ઉમેરવા. ॥ ૩૨૦-૩ ॥

ગાથાર્થ : આ બધા બાદ કરીને જે શેષ રહે તે નક્ષત્ર હોય, અહીં ઉડુપતિ સૂર્ય સાથે અમાવસ્યા કરે છે. ॥ ૩૨૪ ॥

આ આગળ કહેલા શોધકોને યથાયોગ બાદ કરીને જે શેષ બચે તે નક્ષત્ર હોય છે. આ નક્ષત્રમાં ચંદ્ર સૂર્ય સાથે અમાવસ્યા કરે છે એ રીતે કરણગાથા સમૂહનો અક્ષરાર્થ છે. ભાવના - કોઈ પૂછે છે યુગની આદિમાં પ્રથમ અમાવસ્યા કયા નક્ષત્રથી યુક્ત સમાપ્ત થાય છે ? અહીં પૂર્વોક્ત સ્વરૂપનો અવધાર્ય-ધ્રુવરાશિ ૬૬ $\frac{૫}{૬૨}$ $\frac{૧}{૬૭}$ મુહૂર્ત છે. એમાંથી ૨૨ $\frac{૪૬}{૬૨}$ મુહૂર્તો પુનર્વસુના બાદ કરવા, ત્યાં ૬૬ મુહૂર્તમાંથી ૨૨ મુહૂર્ત શુદ્ધ છે પાછળ ૪૪ મુહૂર્ત રહ્યા. તેમાંથી ૧ મુહૂર્ત કાઢીને તેના ૬૨ ભાગ કરાયા તે $\frac{૫}{૬૨}$ ભાગમાં ઉમેરતાં ૬૭ ભાગ થયા. તેમાંથી ૪૬ શુદ્ધ છે, શેષ ૨૧ વધ્યા, ૪૩ મુહૂર્તોમાંથી ૩૦ મુહૂર્તો દ્વારા પુષ્ય શુદ્ધ છે શેષ ૧૩ મુહૂર્તો બચ્યા, આશ્લેષા નક્ષત્ર અર્ધક્ષેત્ર છે એટલે ૧૫ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. અર્થાત્ આશ્લેષા નક્ષત્રના ૧ $\frac{૪૦}{૬૨}$ $\frac{૬૬}{૬૭}$ મુહૂર્ત શેષ રહેતા પ્રથમ અમાવસ્યા સમાપ્ત થાય છે. 'સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ'માં પણ આ રીતે કહ્યું છે.

હવે, કોઈ અન્ય પૂછે છે - યુગની આદિમાં બીજી અમાવસ્યા કયા નક્ષત્રથી યુક્ત સમાપ્ત થાય છે ? ત્યાં ધ્રુવરાશિ ૬૬, $\frac{૫}{૬૨}$, $\frac{૧}{૬૭}$ ને બમણી કરતાં ૧૩૨ $\frac{૧૦}{૬૨}$ $\frac{૨}{૬૭}$ થયા

તેમાંથી પહેલા પુનર્વસુ બાદ કરવું ૧૩૨ મુહૂર્તમાંથી ૨૨ મુહૂર્ત બાદ કરતાં ૧૧૦ મુહૂર્ત રહ્યા હવે ૧ મુહૂર્તના ૬૨ ભાગ કરી તેને ૧૦ ભાગમાં ઉમેરતાં ૭૨ થયા તેમાંથી ૪૬ ભાગ શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ૨૬ ભાગ રહ્યા, અને ૧૦૯ મુહૂર્તમાંથી પુષ્ય શુદ્ધ છે પાછળ ૭૯ રહ્યા તેમાંથી આશ્લેષા - ૧૫ શુદ્ધ છે એટલે ૬૪ તેમાંથી પણ મઘા - ૩૦ શુદ્ધ છે એટલે ૩૪ રહ્યા, તેમાંથી પૂર્વાફાલ્ગુનીના ૩૦ શુદ્ધ છે, પાછળ ૪ રહ્યા, અને ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર સાર્ધક્ષેત્રી છે એટલે ૪૫ મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. અર્થાત્ ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્રના ૪૦ $\frac{૩૫}{૬૨}$ $\frac{૬૫}{૬૭}$ ભાગ શેષ રહેતાં બીજી અમાવસ્યા સમાપ્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

પાંચમી અમાવસ્યાની જિજ્ઞાસામાં તેજ અવધાર્ય રાશિને ૫ થી ગુણતાં ૩૩૦ $\frac{૨૫}{૬૨}$ $\frac{૫}{૬૭}$ મુહૂર્તો થયા. તેમાંથી, ૨૯૫ મુહૂર્તો દ્વારા પુષ્યથી વિશાખા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. પાછળ ૩૮ મુહૂર્તો રહ્યા, તેમાંથી અનુરાધાના-૩૦ મુહૂર્તો શુદ્ધ બાદ કરતાં પાછળ ૮ રહ્યા, તેમાંથી ૧ મુહૂર્તના ૬૨ ભાગ કરવા તેને $\frac{૨૫}{૬૨}$ ભાગમાં ઉમેરતાં ૮૭ થયા તેમાંથી ૪૬ ભાગ શુદ્ધ છે. શેષ ૪૧ રહ્યા, અર્થાત્ પાછળ આવતા જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના ૭ મુહૂર્તો તથા ૧ મુહૂર્તના $\frac{૪૧}{૬૨}$ $\frac{૫}{૬૭}$ ભાગોને ભોગવીને પાંચમી અમાવસ્યા સમાપ્ત થાય છે.

દશમી અમાવસ્યા માટે - ધ્રુવરાશિ ૬૬ $\frac{૫}{૬૨}$ $\frac{૧}{૬૭}$ ને ૧૦ થી ગુણતાં ૬૬૦ $\frac{૫૦}{૬૨}$ $\frac{૧૦}{૬૭}$ એમાંથી ૩૪૩ મુહૂર્તે પુષ્યથી ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રો શુદ્ધ છે, પાછળ ૨૧૮ રહ્યા તથા $\frac{૫૦}{૬૨}$ ભાગોમાંથી $\frac{૪૬}{૬૨}$ શુદ્ધ છે પાછળ $\frac{૪}{૬૨}$ ભાગ રહ્યા. હવે પછી બીજું શોધનક બાદ કરવું - ૨૧૮ માંથી ૧૫૯ દ્વારા અભિજિતથી ઉત્તરાભાદ્રપદા સુધીના શુદ્ધ છે. શેષ ૫૯ વધ્યા તેમાંથી ૩૦ થી રેવતી શુદ્ધ છે. પાછળ ૨૯ રહ્યા $\frac{૪}{૬૨}$ ભાગોથી અભિજિત શોધનક શુદ્ધ નથી તેથી ૨૯ માંથી ૧ મુહૂર્ત લઈને ૬૨ ભાગ કરી ૪માં ઉમેરતાં ૬૬ થયા તેમાંથી ૨૪ ભાગ શુદ્ધ છે શેષ ૪૨ રહ્યા, તેમાંથી ૧ રૂપ લઈને ૬૭ ભાગ કરી એમાં $\frac{૧૦}{૬૭}$ ઉમેરતાં ૭૭ થયા તેમાંથી ૬૬ શુદ્ધ છે. શેષ ૧૧ રહ્યા, અર્થાત્ - પાછળ આવતા અશ્વિની નક્ષત્રના ૨૮ $\frac{૪૧}{૬૨}$ $\frac{૧૧}{૬૭}$ મુહૂર્તોને ભોગવીને દશમી અમાવસ્યા

સમાપ્ત થાય છે. આમ, યુગમાં થનારી સર્વ અમાવસ્યાઓમાં ચંદ્રનક્ષત્ર યોગની ભાવના કરવી. ॥૩૨૪॥

હવે પૌર્ણમાસી વિષયક ચંદ્રનક્ષત્રયોગ જાણવા માટે કરણ બતાવે છે -

इच्छापुण्णिमगुणिओ अवहारो सोत्थ होइ कायव्वो ।
तं चेव य सोहणगं अभिईआइं तु कायव्वं ॥३२५॥

सुद्धंमि य सोहणगे जं सेसं तं हवेज्ज नक्खत्तं ।
तत्थ य करेइ उलुवइ पडिपुण्णो पुण्णिमं विमलं ॥३२६॥

यः पूर्वममावास्याचन्द्रनक्षत्रपरिज्ञानार्थमवधार्यराशिरुक्तः स एवात्रापि-पौर्णमासी-चन्द्रनक्षत्रपरिज्ञानविधौ ईप्सितपौर्णमासीगुगिणितः यां पौर्णमासीं ज्ञातुमिच्छसि तत्संख्यया गुणितः कर्त्तव्यः, गुणिते च सति **'तदेव'** पूर्वोक्तं शोधनकं कर्त्तव्यं, केवलमभिजिदादिकं, नतु पुनर्वसुप्रभृतिकं, शुद्धे च शोधनके यच्छेषमवतिष्ठते तद् भवेन्नक्षत्रं पौर्णमासीयुक्तं, तस्मिंश्च नक्षत्रे करोति **'उडुपतिः'** चन्द्रमाः परिपूर्णः पौर्णमासीं विमलामिति, करणगाथाद्वयाक्षरार्थः । भावना त्वियं-कोऽपि पृच्छति युगस्यादौ प्रथमा पौर्णमासी कस्मिन् चन्द्रनक्षत्रयोगे समाप्तिमुपयाति ? इति, तत्र षट्षष्टिर्मुहूर्त्ताः, एकस्य च मुहूर्त्तस्य पञ्च द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्यैकः सप्तषष्टिभाग इत्येवंरूपोऽवधार्यराशिर्धियेत, स प्रथमायां पौर्णमास्यां किल पृष्टमित्येकेन गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव भवति, ततस्तस्मादभिजितो नव मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्टिः सप्तषष्टिभागा इत्येवंप्रमाणं शोधनकं शोधनीयं, तत्र षट्षष्टेर्नव मुहूर्त्ताः शुद्धाः, स्थिता पश्चात्सप्तपञ्चाशत्, तेभ्य एको मुहूर्त्तो गृहीत्वा द्वाषष्टिभागीकृतः, ते च द्वाषष्टिरपि भागा द्वाषष्टिभागराशौ पञ्चकरूपे प्रक्षिप्यन्ते, जाताः सप्तषष्टिर्द्वाषष्टिभागाः, तेभ्यश्चतुर्विंशतिः शुद्धाः, स्थिता पश्चात्त्रिचत्वारिंशत्, तेभ्य एकं रूपमादाय सप्तषष्टिभागीक्रियते, ते च सप्तषष्टिरपि भागाः सप्तषष्टिभागैकमध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाता अष्टषष्टिः, सप्तषष्टिभागाः, तेभ्यः षट्षष्टिः, शुद्धा, स्थितौ द्वौ पश्चात्सप्तषष्टिभागौ, ततः त्रिंशता मुहूर्त्तैः श्रवणः शुद्धः, स्थिताः पश्चान्मुहूर्त्ताः षड्विंशतिः, तत इदमागतं-धनिष्ठानक्षत्रस्य त्रिषु मुहूर्त्तेषु एकस्य च मुहूर्त्तस्यैकोनविंशतिसंख्येषु द्वाषष्टिभागेषु एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पंचषष्टिसंख्येषु सप्तषष्टिमागेषु शेषेषु प्रथमा पौर्णमासी समाप्तिमियर्त्ति, तथा

चोक्तं सूर्यप्रज्ञप्तौ- [सूत्र ६७] "**ता[1] एएसि णं पंचण्हं संवच्छराणं पढमं पुण्णमासिं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ?, ता धणिट्ठाहिं, धणिट्ठाणं तिन्नि मुहुत्ता एगुणवीसं च बावट्ठिभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छेत्ता पण्णट्ठी चुण्णियाभागा सेसा**" इति । पंचम्यां पौर्णमास्यां जिज्ञासितायां स पूर्वोदितोऽवधार्यराशिः पंचभिर्गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि त्रिंशदधिकानि मुहूर्त्तानां पंचविंशतिर्द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पंच सप्तषष्टिभागाः, तत एतेभ्यस्त्रिषु नवोत्तरेषु शतेषु शोधितेष्वभिजिदादीनि रोहिणीपर्यन्तान्येकादश नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषास्तिष्ठन्त्येकविंशतिमुहूर्त्ताः, पंचविंशतिद्वाषष्टिभागेभ्यश्चतुर्विंशतिरभिजितो द्वाषष्टिभागाः शुद्धाः, शेषः तिष्ठत्येकः, स सप्तषष्टीभागीक्रियते, ते च सप्तषष्टिरपिभागाः सप्तषष्टिभागराशौ पंचकरूपे प्रक्षिप्यन्ते, जाता द्विसप्ततिः सप्तषष्टिभागास्तेभ्यः षट्षष्टिः शुद्धाः, स्थिताः पश्चात् षड्, आगतं मृगशिरसो नक्षत्रस्यैकविंशतिमुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तगतस्य द्वाषष्टिभागस्य, सत्केषु षट् सप्तषष्टिभागान् भुक्त्वा पंचमी पौर्णमासी समाप्तिमुपगच्छति, एवं सर्वास्वपि युगभाविनीषु पौर्णमासीषु भावनीयम् ॥३२५-३२६॥ तदेवमुक्तममावास्यापौर्णमासीषु चन्द्रनक्षत्रपरिज्ञानविषयं करणं, सम्प्रति कति मण्डलानि चन्द्रः सूर्यो वा युगमध्ये चरति ? इत्येतन्निरूपयति-

गाथार्थ : ઈચ્છા પૂર્ણમાસી ગુણિત અવધાર્ય-ધ્રુવરાશિ અહીં કરવો. તે જ શોધનક અભિજિત આદિ કરવું. શોધનક શુદ્ધ થતે છતે જે શેષ છે તે નક્ષત્ર થાય. ત્યાં જ ચંદ્ર પ્રતિપૂર્ણ વિમલ પૂર્ણિમા કરે છે. ॥૩૨૫-૨૬॥

टीकार्थ : પહેલાં જે અમાવસ્યામાં ચંદ્રનક્ષત્ર જાણવા માટે અવધાર્ય રાશિ કહ્યો હતો તે જ અહીં પણ પૌર્ણમાસી ચંદ્રનક્ષત્ર જાણવિધિમાં ઈચ્છિત પૂર્ણિમા જાણવા ઈચ્છે છે તે સંખ્યાથી ગુણિત કરવો. ગુણિત કરતે છતે પૂર્વોક્ત શોધનક કરવું. ફક્ત અભિજિત આદિ. નહિ કે પુનર્વસુ વગેરે, શોધનક શુદ્ધ થતાં જે શેષ રહે તે પોર્ણમાસી યુક્ત નક્ષત્ર થાય. અને તે નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર પરિપૂર્ણ વિમલ પૂર્ણિમા કરે છે, એ રીતે ૨ કરણ ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે.

ભાવના આ રીતે કરવી. - કોઈ પૂછે છે યુગની આદિમાં પ્રથમ પૂર્ણિમા કયા ચન્દ્રનક્ષત્રયોગમાં સમાપ્ત થાય છે ? ત્યાં ૬૬ $\frac{५}{६२}$ $\frac{१}{६७}$ મુહૂર્ત રૂપ અવધાર્યરાશિ ધારવો,

१. "**एतेषां पंचानां संवत्सराणां प्रथमां पौर्णमासीं चंद्रः केन नक्षत्रेण युज्यते ? धनिष्ठाभिः, धनिष्ठानां त्रयो मुहूर्त्ता एकोनविंशतिश्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा छित्वा पञ्चषष्टिश्चूर्णितभागाः शेषाः**" ।

તે પ્રથમ પૂર્ણિમા વિષયમાં પૂછાયું છે એટલે ૧ થી ગુણતાં તે જ રાશિ આવ્યો, તેમાંથી અભિજિતના ૯ $\frac{૨૪}{૬૨}$ $\frac{૬૬}{૬૭}$ મુહૂર્ત શુદ્ધ છે. પાછળ ૫૭ રહ્યા તેમાંથી ૧ મુહૂર્ત લઈને ૬૨ ભાગ કરાયા. તે ૬૨ ભાગો $\frac{૫}{૬૨}$ ભાગમાં ઉમેરવા એટલે $\frac{૬૭}{૬૨}$ થયા. તેમાંથી ૨૪ શુદ્ધ છે. બાકી ૪૩ રહ્યા, તેમાંથી ૧ રૂપ લઈને ૬૭ ભાગ કરવા, તેને $\frac{૧}{૬૭}$ ભાગમાં ઉમેરતાં $\frac{૬૮}{૬૭}$ આવ્યા તેમાંથી ૬૬ ભાગ શુદ્ધ છે, શેષ ૨ ભાગ વધ્યા. તેમાંથી ૩૦ મુહૂર્તોથી શ્રવણનક્ષત્ર શુદ્ધ છે. પાછળ ૨૬ મુહૂર્તો રહ્યા. અર્થાત્ - ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના ૩ $\frac{૧૯}{૬૨}$ $\frac{૬૫}{૬૭}$ ભાગ શેષ રહેતે છતે પ્રથમ પૂર્ણિમા સમાપ્ત થાય છે.

પાંચમી પૂર્ણિમા જાણવા માટે ધ્રુવરાશિને ૫ થી ગુણતાં ૩૩૦ $\frac{૨૫}{૬૨}$ $\frac{૫}{૬૭}$ થયા એમાંથી ૩૦૯ બાદ કરતાં અભિજિતથી રોહિણી સુધીના ૧૧ નક્ષત્રો શુદ્ધ થાય છે. શેષ ૨૧ મુહૂર્તો રહ્યા $\frac{૨૫}{૬૨}$ ભાગમાંથી અભિજિતના $\frac{૨૪}{૬૨}$ ભાગો શુદ્ધ છે શેષ $\frac{૧}{૬૨}$ ભાગ રહ્યો, તેના ૬૭ ભાગ કરતાં ૬૭ આવ્યા તેને $\frac{૫}{૬૭}$માં ઉમેરતાં $\frac{૭૨}{૬૭}$ થયા તેમાંથી અભિજિતના $\frac{૬૬}{૬૭}$ ભાગો શુદ્ધ છે શેષ $\frac{૬}{૬૭}$ રહ્યા, અર્થાત્ તે પછી આવતા મૃગશિર નક્ષત્રના ૨૧ $\frac{૧}{૬૨}$ $\frac{૬}{૬૭}$ ભાગોને ભોગવીને પાંચમી પૂર્ણિમા સમાપ્ત થાય છે. એમ, યુગમાં થનારી સર્વ પૂર્ણિમાઓમાં ભાવના કરવી. ॥ ૩૨૫-૩૨૬ ॥

અમાવસ્યા પૂર્ણિમામાં ચંદ્રનક્ષત્ર પરિજ્ઞાન વિષયક કરણ બતાવ્યું હવે, ચંદ્ર કે સૂર્ય એક યુગમાં કેટલા મંડળો ચરે છે એ બતાવે છે

सत्तरस सए पुण्णे अट्ठट्ठे चेव मंडले चरइ ।
चंदो जुगेण नियमा सूरो अट्ठारस उ तीसे ॥३२७॥

चन्द्रः 'युगेन' चन्द्रचन्द्राभिवर्द्धितचन्द्राभिवर्धितरूपसंवत्सरपंचकात्मकेन नियमान्मण्डलान् 'चरति' भ्रम्या पूरयति सप्तदश शतानि अष्टषष्ट्यधिकानि १७६८, सूर्यः

पुनर्युगेन मण्डलानि चरति अष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३० ॥ ३२७ ॥ सम्प्रति चन्द्रः स्वकीयेनायनेन कियन्ति मण्डलानि चरति ? इत्येतन्निरूपयति-

तेरस य मण्डलाइं तेरस सत्तट्ठि चेव भागा य ।
अयणेण चरइ सोमो नक्खत्तेणऽद्धमासेणं ॥ ३२८ ॥

इह नक्षत्रार्द्धमासप्रमाणं चन्द्रस्यायनं, ततो **'नक्षत्रेण'** नक्षत्रसत्केनार्द्धमासेन यच्चन्द्रस्यायनं तेन स्वकीयेनायनेन चन्द्रस्त्रयोदश मण्डलानि एकस्य च मण्डलस्य सप्तषष्टिभागीकृतस्य त्रयोदश भागान् चरति, कथमेतस्योत्पत्तिः ? इति चेद् उच्यते, चतुर्स्त्रिंशदधिकेनायनशतेन सप्तदश शतान्यष्टषष्टिसहितानि मण्डलानां लभ्यन्ते तत एकेनायनेन किं लभामहे ?, राशित्रयस्थापना १३४-१७६८-१, अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यराशिर्गुण्यते, स च तावानेव जातस्तत आद्येन राशिना चतुर्स्त्रिंशदधिकेन शतरूपेण भागो ह्रियते, लब्धास्त्रयोदश, शेषा तिष्ठति षड्विंशतिः, ततश्छेद्यच्छेदकराश्योर्द्विकेनापवर्त्तना, लब्धास्त्रयोदश सप्तषष्टिभागाः ॥ ३२८ ॥ अधुना यावन्ति मण्डलान्येकेन पर्वणा चन्द्रश्चरति तावन्ति निर्दिदिक्षुराह-

ગાથાર્થ : ચંદ્ર ૧ યુગમાં નિયમા સત્તરસો અડસઠ મંડળો ચરે છે, તથા સૂર્ય પરિપૂર્ણ અઢારસો ત્રીશ મંડળો નિયમા ચરે છે. ॥ ૩૨૭ ॥

ટીકાર્થ : સુગમ છે. ॥

હવે, ચંદ્ર પોતાના અયનથી કેટલા મંડળો ચરે છે ? તે બતાવે છે

ગાથાર્થ : નક્ષત્ર સંબંધિ અર્ધમાસરૂપ અયનમાં ચંદ્ર $૧૩\frac{૧૩}{૬૭}$ ભાગ ચરે છે. ॥ ૩૨૮ ॥

ટીકાર્થ : અહીં નક્ષત્રાર્ધમાસ પ્રમાણ ચંદ્રનું અયન છે તેથી તેવા અયનથી ચંદ્ર $૧૩\frac{૧૩}{૬૭}$ મંડળો ચરે છે, એ કઈ રીતે ? ૧૩૪ અયન દ્વારા ૧૭૬૮ મંડળો આવે તો ૧ અયનથી શું આવે ? ૧૩૪-૧૭૬૮-૧, અંત્યરાશિને મધ્યરાશિથી ગુણતાં ૧૭૬૮ આવ્યા. તેનો ૧૩૪થી ભાગ કરતાં ૧૩ આવ્યા શેષ ૨૬ રહ્યા તેથી, છેદ્ય-છેદકરાશિનો ૨થી છેદ ઉડાડતાં $\frac{૨૬}{૧૩૪}$ $\frac{૧૩}{૬૭}$ રહ્યા. ॥ ૩૨૮ ॥

હવે, જેટલાં મંડળો ૧ પર્વમાં ચંદ્ર ચરે છે તેટલા બતાવે છે.

चोद्दस य मंडलाइं बिसट्ठिभागा य सोलस हवेज्जा ।
मासद्धेण उलुवई एतियमेत्तं चरइ खेत्तं ॥ ३२९ ॥

मासार्द्धेन एकेन पर्वणा '**उडुपतिः**' चन्द्रमाः '**एतावन्मात्रम्**' एतावत्प्रमाणं क्षेत्रं चरति यदुत चतुर्दश मण्डलानि एकस्य च मण्डलस्य षोडश द्वाषष्टिभागाः, तथाहि-यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन सप्तदश शतान्यष्टषष्ट्यधिकानि मण्डलानां लभ्यन्ते तत एकेन पर्वणा किं लभ्यते ? राशित्रयस्थापना १२४-१७६८-१, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशिर्गुण्यते, स च तावानेव जातस्तत्राद्येन राशिना भागहरणं, लब्धाः चतुर्दश, शेषा तिष्ठति द्वात्रिंशत्, तत्र छेद्यच्छेदकराश्योर्द्विकेनापवर्त्तना, लब्धाः षोडश द्वाषष्टिभागाः ॥३२९॥ सम्प्रति पर्वगत-मण्डलेभ्योऽयनगतमण्डलापगमे यच्छेषमवतिष्ठते तन्निरूपयति—

ગાથાર્થ : ચંદ્ર અર્ધમાસ (પર્વ)માં આટલું ક્ષેત્ર ચરે છે $૧૪\frac{૧૬}{૬૨}$ ભાગ. ॥ ૩૨૯ ॥

ટીકાર્થ : એક પર્વથી ચંદ્રમા આટલા પ્રમાણ ક્ષેત્ર ચરે છે - $૧૪\frac{૧૬}{૬૨}$ તે આ રીતે જો ૧૨૪ પર્વથી ૧૭૬૮ મંડળો પ્રાપ્ત થાય તો ૧ પર્વથી શું આવે ? ૧૨૪-૧૭૬૮-૧ અંત્ય × મધ્યરાશિ = ૧૭૬૮ એનો ૧૨૪થી ભાગ કરતાં ૧૪ આવ્યા. શેષ $\frac{૩૨}{૧૨૪}$ રહ્યા તેનો ૨ થી છેદ ઉડાડતાં $\frac{૧૬}{૬૨}$ આવ્યા. ॥ ૩૨૯ ॥

હવે, પર્વગત મંડળોમાંથી અયનગત મંડળો બાદ કરતાં જે શેષ રહે તે બતાવે છે.

एगं च मंडलं मंडलस्स सत्तट्ठिभाग चत्तारि ।
नव चेव चुण्णियाओ इगतीसकएणं छेएण ॥ ३३० ॥

एकं मण्डलं एकस्य च मण्डलस्य सप्तषष्टिभागाश्चत्वारः एकस्य सप्तषष्टि-भागस्यैकत्रिंशत्कृतेन छेदनेन नव चूर्णिकाभागाः, एतावत् पर्वगतक्षेत्रापगमे शेषम्, एतस्यैव-मुत्पत्तिः-यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन सप्तदशशतान्यष्टषष्ट्यधिकानि मण्डलानां लभ्यन्ते तत एकेन पर्वणा किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १२४।१७६८।१, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशिर्गुण्यते, स च तावानेव जातस्तत आद्येन चतुर्विंशत्यधिकेन शतरूपेण

राशिना भागहरणं, छेद्यच्छेदकराश्योश्चतुर्भिरपवर्त्तना, लब्धानि चतुर्दश मण्डलानि अष्टौ चैकत्रिंशद्भागाः, एतस्मादयनक्षेत्रं शोध्यते, तत्र चतुर्दशभ्यस्त्रयोदश मण्डलानि शुद्धानि, एकमवशिष्टं, सम्प्रत्यष्टाभ्य एकत्रिंशद्भागेभ्यस्त्रयोदश सप्तषष्टिभागाः शोध्याः, तत्र सप्तषष्टिरष्टभिर्गुणिता जातानि पंच शतानि षट्त्रिंशदधिकानि ५३६, एकत्रिंशता त्रयोदश गुणिता जातानि चत्वारि शतानि त्र्युत्तराणि ४०३, एतानि पंचभ्यः शतेभ्यः षट्त्रिंशदधिकेभ्यः शोध्यन्ते, स्थितं शेषं त्रयस्त्रिंशदधिकं शतं १३३, तदेतत्सप्तषष्टिभागानयनार्थे सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातानि नवाशीतिशतान्येका-दशाधिकानि ८९११, छेदराशिर्मौल एकत्रिंशत्, सा सप्तषष्ट्या गुण्यते, जाते द्वे सहस्रे सप्तसप्तत्यधिके २०७७, ताभ्यां भागो ह्रियते, लब्धाश्चत्वारः सप्तषष्टिभागाः, शेषं तिष्ठन्ति षट् शतानि त्र्युत्तराणि ६०३, ततः छेद्यच्छेदकराश्योः सप्तषष्ट्याऽपवर्त्तना, जाता उपरि नव अधस्तादेकत्रिंशत्, लब्धा एकस्य सप्तषष्टिभागस्य नव एकत्रिंशच्छेदकृता भागा इति ॥ ३३० ॥ सम्प्रति कस्मिन्नयने कस्मिन् वा मण्डले किं पर्व समाप्तिमुपयातीति तन्निरूपणार्थं करणमाह—

ગાથાર્થ : ૧ મંડળ તથા $\frac{४}{६७}$ $\frac{९}{३१}$ ભાગ આટલું શેષ રહે છે. ॥ ૩૩૦ ॥

ટીકાર્થ : એક મંડળ અને એક મંડળના ચાર સડસઠીયા ભાગ અને એક સડસઠીયા ભાગના $\frac{९}{३१}$ ચૂર્ણિકા ભાગ આટલું પર્વગત ક્ષેત્ર બાદ કરતાં શેષ રહે છે, એ આ રીતે થાય છે - જો ૧૨૪ પર્વથી ૧૭૬૮ મંડળો આવે તો ૧ પર્વથી કેટલા ? ૧૨૪-૧૭૬૮-૧. અંત્ય × મધ્ય રાશિ = ૧૭૬૮ તેનો ૧૨૪થી ભાગ કરતાં $\frac{१७६८}{१२४}$ = ૧૪, ૩૫૨ ૩૨ વધ્યા તે છેદ્ય રાશિ થયો છેદક રાશિ ૧૨૪ છે એટલે કે $\frac{३२}{१२४}$ થયા અને છેદ્ય-છેદક રાશિનો ૪થી છેદ ઉડાડતાં ૧૪$\frac{९}{३१}$ ભાગ આવ્યા. એમાંથી અયન ક્ષેત્ર બાદ કરવું. ત્યાં ૧૪માંથી ૧૩ મંડળો શુદ્ધ છે. તેથી ૧ બચ્યું. હવે $\frac{९}{३१}$ ભાગમાંથી $\frac{१३}{६७}$ ભાગ બાદ કરવાના છે, ત્યાં ૬૭ને ૯થી ગુણતાં ૫૩૬ થયા અને ૩૧ને ૧૩થી ગુણતાં ૪૦૩. એ ૫૩૬માંથી બાદ કરતાં ૧૩૩ આવ્યા. એના ૬૭ ભાગ લાવવા ૬૭થી ગુણતાં ૮૯૧૧ આવ્યા. મૂલ છેદરાશિ ૩૧ છે તે ૬૭થી ગુણતાં ૨૦૭૭ થયા, તેનાથી ભાગ કરતાં $\frac{८९११}{२०७७}$ = $\frac{४}{६७}$ ભાગ આવ્યા. શેષ $\frac{६०३}{२०७७}$ રહ્યા છેદ્ય-છેદકરાશિને ૬૭થી છેદ ઉડાડતાં

૩૫૨ ૯ અને નીચે ૩૧આવ્યા, અર્થાત્ $\frac{1}{६७}$ ભાગના $\frac{९}{३१}$ ભાગ આવ્યા. એટલે કે $१४\frac{४}{६७}\ \frac{९}{३१}$ થયા. ॥ ૩૩૦ ॥

હવે, કયા અયનમાં અથવા કયા મંડળમાં કયું પર્વ સમાપ્ત થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરવા કરણ બતાવે છે.

इच्छपव्वेहिं गुणं अयणं रूवाहियं तु कायव्वं ।
सोज्झं च हवइ एत्तो अयणक्खेत्तं उडुवइस्स ॥ ३३१ ॥

जइ अयणा सुज्झंती तइ पुव्वजुया उ रूवसंजुत्ता ।
नायव्वं तं अयणं नत्थि निरंसं हि रूवजुयं ॥ ३३२ ॥

कसिणंमि होइ रूवं पक्खेवा दो य होंति भिन्नंमि ।
जावइआ तावइव्वे पव्वे ससिमंडला होंति ॥३३३ ॥

ओयंमि उ गुणकारे अब्भिंतरमंडले हवइ आई ।
जुम्मंमि य गुणकारे बाहिरगे मंडले आई ॥ ३३४ ॥

यस्मिन् पर्वण्यनमण्डलादिविषया ज्ञातुमिच्छा तेन गुणितं प्रागुक्तं राशिं एकमयनमेकं मण्डलमेकस्य च मण्डलस्य चत्वारः सप्तषष्टिभागाः एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य नवैकत्रिंशद्भागा इत्येवंरूपं कुर्यात्, तदनन्तरं चायनं रूपाधिकं कर्त्तव्यं, तथा गुणितस्य मण्डलराशेर्यदि चन्द्रमसोऽयनक्षेत्रं परिपूर्णमधिकं वा संभाव्यते तत एतस्मादीप्सित-पर्वसङ्ख्यानगुणितान्मण्डलराशेः '**उडुपतेश्च**' चन्द्रमसोऽयनक्षेत्रं भवति शोध्यं, '**यति च**' यावत्सङ्ख्यानि चायनानि शुद्ध्यन्ति ततिभिर्युक्तानि पूर्वाण्ययानि क्रियन्ते, कृत्वा भूयो रूपसंयुक्तानि विधेयानि, यदि पुनः परिपूर्णानि मण्डलानि शुद्ध्यन्ति राशिश्च पश्चान्निर्लेपो जायते तदा तदयनसङ्ख्यानं निरंशं सत् रूपयुक्तं नास्ति, तत्रायनराशौ रूपं न प्रक्षिप्यत इति भावः, कृत्स्ने-परिपूर्णे राशौ भवत्येकं रूपं मण्डलराशौ प्रक्षेपणीयं, '**भिन्ने**' खण्डे अंशसहिते राशावित्यर्थः द्वे रूपे मण्डलराशौ प्रक्षेपणीये, प्रक्षेपे च कृते सति यावान् मण्डलराशिर्भवति तावन्ति शशिमण्डलानि तावतिथे ईप्सिते पर्वणि भवन्ति, तथा यदीप्सितेन पर्वणा **ओजोरूपेण**-विषमलक्षणेन गुणकारो भवति तत आदिरभ्यन्तरे मण्डले द्रष्टव्यः, '**युग्मे तु**' समे तु गुणकारे आदिर्बाह्ये मण्डलेऽवसेयः, एष करणगाथासमूहाक्षरार्थः, भावना त्वियं-

कोऽपि पृच्छति-युगस्यादौ प्रथमं पर्व कस्मिन्नयने कस्मिन् वा मण्डले समाप्तिमुपयाति ? इति, तत्र प्रथमं पर्व पृष्टमिति वामपार्श्वे पर्वसूचक एकक: स्थाप्यते, ततस्तस्यानुश्रेणि दक्षिणपार्श्वे एकमयनं, तस्य चानुश्रेणि एकं मण्डलं, तस्य च मण्डलस्याधस्ताच्चत्वार: सप्तषष्टिभागा: तेषामधस्तान्नवैकत्रिंशद्भागा:, एष सर्वो-ऽपि राशिर्ध्रुवराशि: स ईप्सितैनैकेन पर्वणा गुण्यते, एकेन च गुणितं तदेव भवतीति जातस्तावानेव राशि:, तत: अयनं रूपाधिकं च कर्त्तव्यमिति वचनादयने रूपं प्रक्षिप्यते, मण्डलराशौ चायनं शुध्यति तत: **'दो य होंति भिन्नंमि'** इति वचनान् मण्डलराशौ द्वे रूपे प्रक्षिप्येते, तत आगतमिदं-प्रथमं पर्व द्वितीयेऽयने तृतीयस्य मण्डलस्य 'ओजंमि य गुणकारे अब्भिंतरमंडले हवइ आई' इति वचनात् अभ्यन्तरवर्त्तिनश्चतुर्षु सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य नवस्वेकत्रिंशद्भागेषु गतेषु समाप्तिमुपयाति । तथा कोऽपि प्रश्नयति-चतुर्दशं पर्व कतिसंख्येष्वयनेषु मण्डलेषु वा समाप्तिं गच्छतीति, स एव प्रागुक्तो ध्रुवराशि: समस्तोऽपि चतुर्दशभिर्गुण्यते, ततो जातान्ययनानि चतुर्दश मण्डलान्यपि चतुर्दश, चत्वार: सप्तषष्टिभागाश्चतुर्दशभिर्गुणिता जाता: षट्पंचाशत् ५६, नवैकत्रिंशद्भागाश्चतुर्दशभिर्गुणिता जातं षड्विंशत्यधिकं शतं १२६, तत्र षड्विंशत्यधिकस्य शतस्यैकत्रिंशता भागो ह्रियते, लब्धाश्चत्वार: सप्तषष्टिभागा:, द्वौ चूर्णिकाभागो तिष्ठत:, चत्वारश्च सप्तषष्टिभागा उपरितने सप्तषष्टिभागराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाता: षष्टि: सप्तषष्टिभागा:, चतुर्दशभ्यश्च मण्डलेभ्यस्त्रयोदश-भिर्मंडलैस्त्रयोदशभिश्च सप्तषष्टिभागैरयनं शुद्धं, तेन पूर्वाणि चतुर्दशसंख्यान्ययानि युतानि क्रियन्ते, ततोऽयनं रूपाधिकं कर्त्तव्यमिति वचनाद् भूयोऽपि तत्रैकरूपं प्रक्षिप्यते, जातानि षोडशायनानि, सप्तषष्टिभागाश्च चतुष्पंचाशत्संख्या मण्डलराशेरुद्धरितास्तिष्ठन्ति, ते सप्तषष्टिभागराशौ षष्टिरूपे प्रक्षिप्यन्ते, जातं चतुर्दशोत्तरं शतं ११४, तस्य सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धमेकं मण्डलं, पश्चादवतिष्ठन्ते सप्तचत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागास्तत: 'दो य होंति भिन्नंमि, इति वचनान्मण्डलराशौ द्वे रूपे प्रक्षिप्येते, जातानि त्रीणि मण्डलानि, चतुर्दशभिश्चात्र गुणनं कृतं, चतुर्दशराशिश्च यद्यपि युग्मरूपस्तथाऽप्यत्र मण्डलराशेरेकमयनमधिकं प्रविष्टमिति त्रीणि मण्डलान्यभ्यन्तरमण्डलादारभ्य द्रष्टव्यानि, तत आगतं-चतुर्दशं पर्व षोडशस्वयनेषु गतेषु बाह्यमण्डलादितस्तृतीयस्य सप्तचत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य द्वयोरेकत्रिंशद्भागयोर्गतयो: समाप्तमिति । तथा द्वाषष्टितमपर्वजिज्ञासायां स पूर्वोक्तो ध्रुवराशिर्द्वाषष्ट्या गुण्यते, जातानि द्वाषष्टिर्मण्डलानि द्वे शते अष्टचत्वारिंशदधिके

सप्तषष्टिभागानां २४८, पंच शतान्यष्टपंचाशदधिकानि एकत्रिंशद्भागानां ५५८, तेषामेकत्रिंशता भागे हृते लब्धाः परिपूर्णा अष्टादश सप्तषष्टिभागास्ते उपरितने सप्तषष्टिभागराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते षट्षष्ट्यधिके २६६, उपरि च द्वाषष्टिर्मण्डलानि, तेभ्यो द्विपंचाशता मण्डलैर्द्विपंचाशता च एकस्य मण्डलस्य सप्तषष्टिभागैश्चत्वार्ययनानि लब्धानि, तान्ययनराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि षट्षष्ट्ययनानि ६६, पश्चादवतिष्ठन्ते नव मण्डलानि पंचदश च सप्तषष्टिभागानां मण्डलस्य, तत्र पंचदश सप्तषष्टिभागाः सप्तषष्टिभागराशिमध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते एकाशीत्यधिके २८१, तयोः सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धानि चत्वारि मण्डलानि, शेषा अवतिष्ठन्ते त्रयोदश सप्तषष्टिभागाः, मण्डलानि च मण्डलराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रयोदश मण्डलानि, त्रयोदशभिश्च मण्डलैस्त्रयोदशभिश्च सप्तषष्टिभागैः परिपूर्णमेकमयनं लब्धमिति तदयनराशौ प्रक्षिप्यते, जातानि सप्तषष्टिरयनानि 'तत्थ निरंसंमि रूवजुय'मिति वचनात् अयनराशौ रूपं न प्रक्षिप्यते, केवलं 'कसिणंमि होइ रूवं पक्खेवो' इति वचनात् मण्डलस्थाने एकं रूपं न्यस्यते द्वाषष्ट्या चात्र गुणाकारः कृतो द्वाषष्टिरूपश्च राशियुग्मः, यान्मपि य चत्वार्ययनानि प्रविष्टानि तान्यपि युग्मरूपाणि, रूपं चात्राधिकमेकं न प्रक्षिप्तमिति पंचममयनं तत्स्थाने द्रष्टव्यमिति बाह्यमण्डलमादि द्रष्टव्यं, तत आगतं-द्वाषष्टितमं पर्व सप्तषष्ट्ययनेषु परिपूर्णेषु जातेषु बाह्ये मण्डले प्रथमरूपे परिसमाप्ते समाप्तिं गतमिति । एवं सर्वाण्यपि पर्वाणि भावनीयानि । केवलं **मूलटीका**यां पर्वायनमण्डल-प्रस्तारोऽक्षरताडितः कृत इत्यस्माभिरपि विनेयजनसुखावबोधाय स क्रियते-प्रथमं पर्व द्वितीयेऽयने तृतीये मण्डले तृतीयस्य मण्डलस्य चतुर्षु सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टि-भागस्य नवस्वेकत्रिंशद्भागेषु गतेषु समाप्तमिति ध्रुवराशिं कृत्वा पर्वानयनमण्डलेषु प्रत्येकमेकैकरूपं प्रक्षिप्तव्यं, भागेषु च तावत्संख्याका भागाः, मण्डलेषु चायनक्षेत्रे परिपूर्णे त्रयोदश मण्डलानि एकस्य च मण्डलस्य त्रयोदश सप्तषष्टिभागा इत्येतावत्प्रमाणं समयक्षेत्रं, ततः शोधयित्वाऽयनमयनराशौ प्रक्षिप्तव्यम्, अनेन क्रमेण वक्ष्यमाणः प्रस्तारः सम्यक् परिभावनीयः, स च प्रस्तारोऽयं-प्रथमं पर्व द्वितीयेऽयने तृतीये मण्डले तृतीयस्य मण्डलस्य चतुर्षु सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य नवस्वेकत्रिंशद्भागेषु गतेषु समाप्तं, द्वितीयं पर्व तृतीयेऽयने चतुर्थमण्डले चतुर्थस्य मण्डलस्याष्टसु सप्तष्टष्टिभागेषु एकस्य सप्तषष्टिभागस्याष्टादशस्वेकत्रिंशद्भागेषु, तृतीयं पर्व चतुर्थेऽयने पञ्चमे मण्डले पंचमस्य मण्डलस्य द्वादशसु सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य सप्तविंशतावेकत्रिंशद्भागेषु, चतुर्थं पर्व पंचमेऽयने षष्ठे मण्डले षष्ठस्य

मण्डलस्य सप्तदशसु सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य पंचसु एकत्रिंशद्भागेषु, पंचमं पर्व षष्ठेऽयने सप्तमे मण्डले सप्तमस्य मण्डलस्यैकविंशतौ सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य चतुर्दशस्वेकत्रिंशद्भागेषु, षष्ठं पर्व सप्तमेऽयनेऽष्टमे मण्डले अष्टमस्य मण्डलस्य पंचविंशतौ सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य त्रयोविंशतावेकत्रिंशद्भागेषु, सप्तमं पर्व अष्टमेऽयने नवमे मण्डले नवमस्य मण्डलस्य त्रिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्यैकस्मिन्नेकत्रिंशद्भागे, अष्टमं पर्व नवमेऽयने दशमे मण्डले दशमस्य मण्डलस्य चतुस्त्रिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य दशस्वेकत्रिंशद्भागेषु, नवमं पर्व दशमेऽयने एकादशे मण्डले एकादशमण्डलस्याष्टात्रिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्यैकोनविंशतावेकत्रिंशद्भागेषु, दशमं पर्व एकादशेऽयने द्वादशे मण्डले द्वादशस्य मण्डलस्य द्वाचत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्याष्टाविंशतावेकत्रिंशद्भागेषु, एकादशं पर्व द्वादशेऽयने त्रयोदशे मण्डले त्रयोदशस्य मण्डलस्य सप्तचत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य षट्स्वेकत्रिंशद्भागेषु, द्वादशं पर्व चतुर्दशेऽयने प्रथमे मण्डले प्रथमस्य मण्डलस्याष्टात्रिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य पंचदशस्वेकत्रिंशद्भागेषु, त्रयोदशं पर्व पंचदशेऽयने द्वितीये मण्डले द्वितीयस्य मण्डलस्य द्वाचत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य चतुर्विंशतावेकत्रिंशद्भागेषु, चतुर्दशं पर्व षोडशेऽयने तृतीये मण्डले तृतीयस्य मण्डलस्य सप्तचत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्य द्वयोरेकत्रिंशद्भागयोः, पंचदशं पर्व सप्तदशेऽयने चतुर्थे मण्डले चतुर्थस्य मण्डलस्यैकपंचाशत्सप्तषष्टिभागेषु एकस्य च सप्तषष्टिभागस्यैकादशस्वेकत्रिंशद्भागेषु, एवं शेषेष्वपि पर्वस्वयनमण्डलादिप्रस्तावो भावनीयो, ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ॥ ३३१-३३४ ॥ सम्प्रति पर्वस्वेव चन्द्रनक्षत्रयोगपरिज्ञानार्थं करणमाह-

ગાથાર્થ : ઇચ્છાપર્વોથી ગુણિત અયનને રૂપાધિક કરવું. એમાંથી ચંદ્રનું અયનક્ષેત્ર બાદ કરવું. જેટલા અયનો બાદ થાય તેટલા પૂર્વયુક્ત અયનો રૂપયુક્ત કરવા ત્યારે તે અયન નિરંશ છતું રૂપયુક્ત નથી એમ જાણવું. પરિપૂર્ણ હોતે છતે બે રૂપ પ્રક્ષેપ હોય તે ભિન્ન રાશિમાં કરવો. જેટલો ગુણકાર થાય તેટલા રાશિમંડળો પર્વમાં થાય છે. ઓ જ ગુણાકારમાં અભ્યંતર મંડળમાં આદિ થાય છે અને યુગ્મ ગુણાકારમાં બાહ્યમંડળમાં આદિ થાય છે. ॥૩૩૧-૩૪॥

ટીકાર્થ : જે પર્વમાં અયન-મંડળાદિ વિષયો જાણવાની ઇચ્છા છે તેનાથી ગુણિત પ્રાગુક્ત રાશિ એક અયન, એક મંડળ અને એક મંડળના $\frac{४}{६७}$ $\frac{९}{३१}$ ભાગો કરવા, ત્યારબાદ અયનને રૂપાધિક કરવું તથા ગણેલ મંડળરાશિના ચંદ્રનું અયનક્ષેત્ર પરિપૂર્ણ અથવા અધિક સંભવે તો એમાંથી ઇચ્છિત પર્વસંખ્યાથી ગુણેલ મંડળ રાશિમાંથી ચંદ્રનું અયન ક્ષેત્ર બાદ કરવાનું હોય છે અને જેટલા અયનો બાદ થાય તેટલાથી યુક્ત પૂર્વ અયનો કરવા, કરીને ફરી રૂપસંયુક્તકરવા અને જો પરિપૂર્ણમંડળો શુદ્ધ થાય અને પછી રાશિ નિર્લેપ થાય તો અયન સંખ્યા નિરંશ હોતે છતે રૂપાધિક થતી નથી અર્થાત્ તો અયન રાશિમાં રૂપ ન ઉમેરવું. પરિપૂર્ણ રાશિ હોય તો મંડલ રાશિમાં ૧ રૂપ ઉમેરવું. તથા ભિન્ન - ખંડ રાશિમાં બે રૂપ મંડળ રાશિમાં ઉમેરવા, પ્રક્ષેપ કર્યા પછી જેટલી મંડળ રાશિ થાય તેટલા ચંદ્રમંડળો તેટલામાં ઇચ્છિત પર્વમાં હોય છે. તથા જો ઇચ્છિત પર્વનો ઓજો - વિષમ રૂપથી ગુણાકાર થાય તો આદિ અભ્યંતરમંડળમાં જાણવો અને સમ ગુણાકાર થાય તો આદિ બાહ્યમંડળમાં જાણવો. આ કરણગાથા સમૂહનો અક્ષરાર્થ છે. ભાવના આ રીતે કરવી - કોઈ પૂછે છે - યુગની આદિમાં પ્રથમ પર્વ કયા અયનમાં અથવા કયા મંડળમાં સમાપ્ત થાય છે ? પ્રથમ પર્વમાં પૂછાયું છે એટલે ડાબી બાજુમાં પૂર્વસૂચક ૧ સ્થાપવો, ત્યારબાદ તેની અનુશ્રેણીમાં જમણીબાજુ એક અયન તેની અનુશ્રેણિમાં ૧ મંડળ અને તે મંડળની નીચે $\frac{४}{६७}$ ભાગો તેની નીચે $\frac{९}{३१}$ ભાગો. આ બધો રાશિ ધ્રુવરાશિ છે, તે ઇચ્છિત ૧ પર્વથી ગુણતાં તે જ રાશિ આવ્યો ત્યારબાદ અયનને રૂપાધિક કરવું. એ વચનથી અયનમાં રૂપ ઉમેરવું. મંડળ રાશિમાં અયન શુદ્ધ થાય છે, તે પછી મંડળરાશિમાં ૨ રૂપ ભેળવવા. તેથી નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે પ્રથમ પર્વ બીજા અયનમાં ત્રીજા મંડળના અભ્યંતર રહેલું ચાર સડસઠીયા ભાગ અને એક સડસઠીયા ભાગના $\frac{९}{३१}$ ભાગ જતાં સમાપ્ત થાય છે.

હવે કોઈ પૂછે છે કે ૧૪મું પર્વ કેટલા અયનો કે મંડળોમાં સમાપ્ત થાય છે ?

પૂર્વોક્ત સમસ્ત ધ્રુવરાશિને ૧૪થી ગુણવો એટલે ૧૪ અયન ૧૪ મંડળ $\frac{५६}{६७}$ $\frac{१२६}{३१}$ ત્યાં ૧૨૬નો ૩૧થી ભાગ કરતાં ૪ આવ્યા. શેષ $\frac{२}{३१}$ વધ્યા ૪ને ઉપરના $\frac{५६}{६७}$ માં ઉમેરતાં $\frac{६०}{६७}$ થયા. ૧૪ મંડળોમાંથી ૧૩$\frac{१३}{६७}$ ભાગોથી અયન શુદ્ધ છે. તેને પૂર્વના ૧૪

અયનોથી યુક્ત કરવા એટલે ૧૫ થયા શેષ $\frac{૫૪}{૬૭}$ ભાગ રહ્યા, અયનોમાં ફરી ૧ રૂપ ઉમેરતાં ૧૬ થયા. મંડળ રાશિમાંથી બચેલા $\frac{૫૪}{૬૭}$ ભાગોને $\frac{૬૦}{૬૭}$ માં ઉમેરતાં ૧૧૪ અને તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં ૧ આવ્યો. પાછળ $\frac{૪૭}{૬૭}$ ભાગ રહ્યા. મંડળરાશિ ૧માં ૨ રૂપ ઉમેરતાં ૩ આવ્યા અને અહીં ૧૪થી ગુણેલ હતું અને ૧૪ રાશિ જો કે યુગ્મરૂપ છે, છતાં પણ અહીં મંડળ રાશિમાં એક અયન વધુ પ્રવેશેલું છે એટલે, અભ્યંતર મંડળથી માંડીને ૩ મંડળો જાણવા અર્થાત્ - ૧૪મું પર્વ ૧૬ અયન ગયા પછી બાહ્યમંડળથી આરંભીને ત્રીજા મંડળના $\frac{૪૭}{૬૭}$ $\frac{૨}{૩૧}$ ભાગ જતે છતે સમાપ્ત થયું.

તથા ૬૨માં પર્વને જાણવા માટે - પૂર્વોક્ત ધ્રુવરાશિને ૬૨થી ગુણવો એટલે ૬૨ મંડળો થયા તથા $\frac{૨૪૮}{૬૭}$, $\frac{૫૫૮}{૩૧}$ ભાગ થયા. ૫૫૮નો ૩૧થી ભાગ કરતાં પરિપૂર્ણ $\frac{૧૮}{૬૭}$ ભાગ આવ્યા, તેને ઉપરના ૨૪૮માં ઉમેરતાં ૨૬૬ થયા અને ઉપર ૬૨ મંડળો છે, તેમાંથી ૫૨$\frac{૫૨}{૬૭}$ દ્વારા ૪ અયન આવ્યા. તે અયનરાશિમાં ઉમેરવા એટલે ૬૨ + ૪ = ૬૬ અયન આવ્યા. પાછળ ૯$\frac{૧૫}{૬૭}$ મંડળો રહ્યા. ત્યાં $\frac{૧૫}{૬૭}$ ભગોને $\frac{૨૬૬}{૬૭}$ માં ઉમેરતાં $\frac{૨૮૧}{૬૭}$ થયા. તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં ૪ મંડળો આવ્યા. શેષ $\frac{૧૩}{૬૭}$ ભાગ રહ્યા. મંડળો મંડળરાશિમાં ઉમેરતાં ૯ + ૪ = ૧૩ મંડળો થયા તથા ૧૩$\frac{૧૩}{૬૭}$ મંડળો દ્વારા એક પરિપૂર્ણ અયન આવ્યું. તે અયનરાશિમાં ઉમેરતાં ૬૬ + ૧ = ૬૭, 'निरंसंमि रुवजुयं नत्थि' એ વચનથી અયનરાશિમાં રૂપ ન ઉમેરવું. ફક્ત 'कसिणंमि' વચનથી મંડળ સ્થાનમાં ૧ રૂપ ઉમેરવું. અહીં ૬૨થી ગુણાકાર કરેલો અને ૬૨એ યુગ્મરૂપ છે. જે ચાર અયનો પ્રવેશેલા તે પણ યુગ્મરૂપ છે. ૧ રૂપ અહીં અધિક નથી ઉમેર્યું એટલે પાંચમું અયન તે સ્થાનમાં જાણવું તેથી બાહ્યમંડળ આદિ જાણવું. અર્થાત્ - ૬૨મું પર્વ ૬૭ અયન પૂર્ણ થતાં પ્રથમરૂપ બાહ્યમંડળમાં સમાપ્ત થયું એમ સર્વ પર્વો ભાવવા.

ફક્ત મૂળ ટીકામાં પર્વ - અયન - મંડળ પ્રસ્તાર અક્ષરથી ગુણેલો છે એટલે અમે પણ શિષ્યજનના સુખ બોધ માટે તે કર્યો છે.

પ્રથમ પર્વ બીજા અયનમાં ત્રીજા મંડળમાં ત્રીજા મંડળના $\frac{૪}{૬૭}$ $\frac{૯}{૩૧}$ ભાગ થતાં સમાપ્ત થયું એટલે ધ્રુવરાશિ કરીને પર્વ-અયન-મંડળોમાં પ્રત્યેક એક-એક રૂપ ઉમેરવું. ભાગોમાં તેટલી સંખ્યારૂપ ભાગો અને મંડળોમાં પરિપૂર્ણ અયનક્ષેત્રમાં ૧૩ મંડળો $\frac{૧૩}{૬૭}$ ભાગ આટલું સમયક્ષેત્ર છે. તેમાંથી બાદ કરીને અયનને અયન રાશિમાં ઉમેરવું. આ ક્રમથી વક્ષ્યમાણ પ્રસ્તાર સારી રીતે ભાવવો અને તે પ્રસ્તાર આ છે - પ્રથમ પર્વ બીજા અયનમાં ત્રીજા મંડલમાં ત્રીજા મંડળના $\frac{૪}{૬૭}$ $\frac{૯}{૩૧}$ ભાગ થતાં સમાપ્ત થયું. બીજું પર્વ ત્રીજા અયનમાં ૪થા મંડળમાં ચોથા મંડળના $\frac{૮}{૬૭}$ $\frac{૧૮}{૩૧}$ ભાગ જતાં સમાપ્ત થયું. ત્રીજું પર્વ ચોથા અયનમાં પમા મંડળમાં પમા મંડળના $\frac{૧૨}{૬૭}$ $\frac{૨૭}{૩૧}$ ભાગ જતાં સમાપ્ત થયું. ચોથું પર્વ પાંચમા અયનમાં ૬ઠ્ઠા મંડળમાં ૬ઠ્ઠામંડળના $\frac{૧૭}{૬૭}$ $\frac{૫}{૩૧}$ ભાગ જતાં સમાપ્ત થયું. પમું પર્વ છઠ્ઠા અયનમાં ૭મા મંડળમાં તેના $\frac{૨૧}{૬૭}$ $\frac{૧૪}{૩૧}$ ભાગ જતા સમાપ્ત થયું. છઠ્ઠું પર્વ ૭મા અયનમાં ૮મા મંડળમાં તેના $\frac{૨૫}{૬૭}$ $\frac{૨૩}{૩૧}$ ભાગ જતાં સમાપ્ત થયું. સાતમું પર્વ ૮મા અયનમાં ૯મા મંડળમાં તેના $\frac{૩૦}{૬૭}$ $\frac{૧}{૩૧}$ ભાગ જતાં સમાપ્ત થયું. આઠમું પર્વ ૯મા અયનમાં ૧૦મા મંડળમાં તેના $\frac{૩૪}{૬૭}$ $\frac{૧૦}{૩૧}$ ભાગો જતાં સમાપ્ત થયું. ૯મું પર્વ ૧૦મા અયનમાં ૧૧મા મંડળમાં તેના $\frac{૩૮}{૬૭}$ $\frac{૧૯}{૩૧}$ ભાગો જતાં સમાપ્ત થયું. ૧૦મું પર્વ ૧૧મા અયનમાં ૧૨મા મંડળમાં તે મંડળના $\frac{૪૨}{૬૭}$ $\frac{૨૮}{૩૧}$ ભાગ જતાં સમાપ્ત થયું. અગિયારમું પર્વ ૧૨મા અયનમાં ૧૩મા મંડલમાં તે મંડળના $\frac{૪૭}{૬૭}$ $\frac{૬}{૩૧}$ ભાગ થતાં સમાપ્ત થયું, ૧૨મું પર્વ ૧૪મા અયનમાં પ્રથમ મંડળમાં તે મંડળના $\frac{૩૮}{૬૭}$ $\frac{૧૫}{૩૧}$ ભાગમાં સમાપ્ત થયું. ૧૩મું પર્વ પંદરમા અયનમાં ૨જા મંડળમાં તે મંડળના $\frac{૨૪}{૬૭}$ $\frac{૨૪}{૩૧}$ ભાગ ગયા પછી પર્ણ થયું. ચૌદમું પર્વ ૧૬મા અયનમાં ત્રીજા મંડળમાં તે મંડળના $\frac{૪૭}{૬૭}$ $\frac{૨}{૩૧}$ ભાગ થતાં સમાપ્ત

થયું. પંદરમું પર્વ ૧૭મા અયનમાં ૪થા મંડળમાં તેના $\frac{૫૧}{૬૭}$ $\frac{૧૧}{૩૧}$ ભાગ થતાં પૂર્ણ થયું. આ પ્રમાણે શેષ પર્વોમાં પણ અયન-મંડળ આદિ પ્રસ્તાવ ભાવવો. ગ્રન્થગૌરવભયથી અહીં લખતા નથી. ॥૩૩૧-૩૩૪ ॥

૧ થી ૧૫ પર્વનું કોષ્ટક

પર્વ	અયન	મંડળ	કેટલા ભાગ ગયા પછી	પર્વ	અયન	મંડળ	કેટલા ભાગ ગયા પછી	પર્વ	અયન	મંડળ	કેટલા ભાગ ગયા પછી
૧	૨	૩	$\frac{૪}{૬૭}$ $\frac{૯}{૩૧}$	૬	૭	૮	$\frac{૨૫}{૬૭}$ $\frac{૨૩}{૩૧}$	૧૧	૧૨	૧૩	$\frac{૪૭}{૬૭}$ $\frac{૬}{૩૧}$
૨	૩	૪	$\frac{૮}{૬૭}$ $\frac{૧૮}{૩૧}$	૭	૮	૯	$\frac{૩૦}{૬૭}$ $\frac{૧}{૩૧}$	૧૨	૧૪	૧	$\frac{૩૮}{૬૭}$ $\frac{૧૫}{૩૧}$
૩	૪	૫	$\frac{૧૨}{૬૭}$ $\frac{૨૭}{૩૧}$	૮	૯	૧૦	$\frac{૩૪}{૬૭}$ $\frac{૧૦}{૩૧}$	૧૩	૧૫	૨	$\frac{૪૨}{૬૭}$ $\frac{૨૪}{૩૧}$
૪	૫	૬	$\frac{૧૭}{૬૭}$ $\frac{૫}{૩૧}$	૯	૧૦	૧૧	$\frac{૩૮}{૬૭}$ $\frac{૧૯}{૩૧}$	૧૪	૧૬	૩	$\frac{૪૭}{૬૭}$ $\frac{૨}{૩૧}$
૫	૬	૭	$\frac{૨૧}{૬૭}$ $\frac{૧૪}{૩૧}$	૧૦	૧૧	૧૨	$\frac{૪૨}{૬૭}$ $\frac{૨૮}{૩૧}$	૧૫	૧૭	૪	$\frac{૫૧}{૬૭}$ $\frac{૧૧}{૩૧}$

હવે, પર્વોમાં જ ચંદ્રનક્ષત્ર યોગ જાણવા માટે કરણ બતાવે છે-

चउवीससयं काऊण पमाणं सत्तसट्ठिमेव फलं ।
इच्छपव्वेहि गुणं काऊणं पज्जया लद्धा ॥ ३३५ ॥

अट्ठारसहि सएहिं तीसेहिं सेसगंमि गुणयंमि ।
तेरस बिउत्तरेहिं सएहिं अभिजिंमि सुद्धंमि ॥ ३३६ ॥

सत्तट्ठि बिसट्ठीणं सव्वग्गेणं ततो वि जं सेसं ।
तं रिक्खं नायव्वं जत्थ समत्तं हवइ पव्वं ॥ ३३७ ॥

त्रैराशिकविधौ चतुर्विंशत्यधिकं शतं प्रमाणं-प्रमाणराशिं कृत्वा सप्तषष्टिरूपं 'फलं' फलराशिं कुर्यात्, कृत्वा चेप्सितैः पर्वभिः गुणं-गुणकारं विदध्यात्, विधाय चाद्येन राशिना चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागे हृते यल्लब्धं ते पर्याया ज्ञातव्याः, यत्पुनः शेषमवतिष्ठते

१. एतद्गाथायाः प्रागधिका गाथा म.वि. संस्करणे वर्त्तते –
'जं हवति तत्थसेसं तावतियं मंडलं वियाणाहि । अवमास पुण्णिमासिं करोति य तहिं तहिं सोमो ॥ ३५८ ॥
(छा.) यद्भवति तत्र शेषं तावन्मण्डलं विश्रानीहि । अमावस्या-पूर्णमासीं करोति च तत्र तत्र सोमः ॥ ३५८ ॥
(છા.) જે ત્યાં શેષ વધે તેટલામું મંડળ જાણવું કે ત્યાં ત્યાં ચંદ્ર અમાવસ્યા-પૂર્ણમાસીને કરે છે.

तदष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः संगुण्यते, संगुणिते च तस्मिन् ततस्त्रयोदशभिः शतैर्द्व्युत्तरैरभिजित् शोधनीयः, अभिजितो भोग्यानामेकविंशतेः सप्तषष्टिभागानां द्वाषष्ट्या गुणने एतावतः शोधनकस्य लभ्यमानत्वात्, ततस्तस्मिन् शोधिते सप्तषष्टिसंख्या या द्वाषष्टयस्तासां सर्वाग्रेण यद्भवति,किमुक्तं भवति ? सप्तषष्ट्या द्वाषष्टौ गुणितायां यद्भवति, तेन भागे हृते यल्लब्धं तावन्ति नक्षत्राणि शुद्धानि द्रष्टव्यानि, यत्पुनः **'ततोऽपि'** भागहरणादपि शेषमवतिष्ठते तत् **'ऋक्षं'** नक्षत्रं ज्ञातव्यं यत्र विवक्षितं पर्व समाप्तमिति । एष करणगाथात्रयाक्षरार्थः, भावना त्वियं-यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन सप्तषष्टिपर्याया लभ्यन्ते तत एकेन पर्वणा किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १२४-६७-१, अत्र चतुर्विंशत्यधिकपर्वशतरूपो राशिः प्रमाणभूतः, सप्तषष्टिरूपः फलं, तत्रान्त्येन राशिना मध्यराशिर्गुण्यते, जातस्तावानेव, तस्याद्येन राशिना चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागहरणं, स च स्तोकत्वाद्भागं न प्रयच्छति, ततो नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टि-भागैर्गुणयिष्याम इति गुणकारच्छेदराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिर्नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, छेदराशिर्द्वाषष्टिः, तत्र सप्तषष्टिर्नवभिः शतैः पंचदशोत्तरैर्गुण्यते, जातानि एकषष्टिसहस्राणि त्रीणि शतानि पंचोत्तराणि ६१३०५, एतस्मादभिजितस्त्रयोदश शतानि द्व्युत्तराणि शुद्धानि, स्थितानि शेषाणि षष्टिसहस्राणि त्र्युत्तराणि ६०००३, तत्र छेदराशिर्द्वाषष्टिरूपः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्येकचत्वारिंशच्छतानि चतुष्पंचाशदधिकानि ४१५४, तैर्भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुर्दश, तेन श्रवणादीनि पुष्यपर्यन्तानि चतुर्दश नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषाणि तिष्ठन्त्यष्टादश शतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि १८४७, एतानि मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिंशता गुण्यंते, जातानि पंचपंचाशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि दशोत्तराणि ५५४१०, तेषां भागे हृते लब्धास्त्रयोदश मुहूर्त्ताः, शेषाणि तिष्ठन्ति चतुर्दश शतानि अष्टोत्तराणि १४०८, एतानि द्वाषष्टिभागानयनार्थं द्वाषष्ट्या गुणयितव्यानि, गुणकारच्छेदराश्योर्द्वाषष्ट्या-ऽपवर्त्तना क्रियते, तत्र गुणकारराशिर्जात एककश्छेदराशिः सप्तषष्टिः एकेन च गुणित उपरितनो राशिर्जातस्तावानेव, ततः सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धा एकविंशतिः २१, पश्चाद-वतिष्ठते एकः सप्तषष्टिभागः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य, आगतं प्रथमं पर्व अश्लेषाया-स्त्रयोदश मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य एकविंशति द्वाषष्टिभागान् एकस्य च द्वाषष्टिभागस्यैकं सप्तषष्टिभागं भुक्त्वा समाप्तमिति । तथा यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन सप्तषष्टिः पर्याया लभ्यन्ते ततो द्वाभ्यां पर्वभ्यां किं लभ्यते ? राशित्रयस्थापना १२४-६७-२, अत्रान्त्येन

राशिना, मध्यराशिर्गुण्यते, जातं चतुस्त्रिंशदधिकं शतं १३४, तत्राद्येन राशिना चतुर्विंशत्यधिकशतरूपेण भागो ह्रियते, लब्ध एको नक्षत्रपर्यायः, स्थितः शेषा दश, तत एतान् नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागैर्गुणयिष्याम इति गुणकार-च्छेदराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिर्नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, छेदराशिर्द्वाषष्टिः तत्र दश नवभिः शतैः पंचदशोत्तरैर्गुण्यते, जातान्येकनवतिशतानि पंचाशदधिकानि ९१५०, तेभ्यस्त्रयोदश शतानि द्व्युत्तराण्यभिजितः शुद्धानि, स्थितानि पञ्चादष्टसप्ततिशतान्यष्ट-चत्वारिंशदधिकानि ७८४८, तत्र द्वाषष्टिरूपश्छेदराशिः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्येक-चत्वारिंशच्छतानि चतुष्पंचाशदधिकानि ४१५४, तैर्भागो ह्रियते, लब्धमेकं श्रवणरूपं नक्षत्रं, शेषाणि तिष्ठन्ति षट्त्रिंशच्छतानि चतुर्नवत्यधिकानि ३६९४, एतानि मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातमेकं लक्षं दश सहस्राण्यष्टौ शतानि विंशत्युत्तराणि ११०८२०, तेषां छेदराशिना भागे ह्रते लब्धाः षड्विंशतिर्मुहूर्त्ताः २६, शेषाणि तिष्ठन्त्यष्टाविंशतिशतानि षोडशोत्तराणि २८१६, एतानि द्वाषष्टिभागानयनार्थं द्वाषष्ट्या गुणयितव्यानि, तत्र गुणकारच्छेदराश्योर्द्वाषष्ट्या-ऽपवर्त्तना, तत्र गुणकारराशिरेककरूपो जातः, छेदराशिः सप्तषष्टिः, तत्रैकेनोपरितनो राशिर्गुणितो जातस्तावानेव, तस्य सप्तषष्ट्या भागे ह्रते लब्धा द्वाचत्वारिंशत् द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वौ सप्तषष्टिभागौ, तत आगतं-द्वितीयं पर्व धनिष्ठानक्षत्रस्य षड्विंशतिं मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य द्वाचत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागान् एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वौ सप्तषष्टिभागौ भुक्त्वा समाप्तिं गच्छतीति, एवं शेषेष्वपि पर्वसु समाप्तिनक्षत्राणि भावनीयानि ॥ ३३५-३३७ ॥ सम्प्रति युगपूर्वार्द्धे तत्संग्राहिकाः पंच गाथाः पठति—

ગાથાર્થ : એકસો ચોવીશને પ્રમાણરાશિ કરીને સડસઠને ફળરાશિ કરવી અને ઈચ્છા પર્વોથી ગુણાકાર કરીને જે પ્રાપ્ત થયું તે પર્યાયો કરવા, જે શેષ વધે તેને અઢારસો ત્રીસથી ગુણવા, તેમાંથી તેરસો બે થી અભિજિત શુદ્ધ છે. એમ છતે સડસઠને બાસઠથી ગુણતાં સર્વાગ્રેણ જે શેષ આવે તે નક્ષત્ર જાણવું કે જ્યાં પર્વ સમાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૩૫-૭ ॥

ટીકાર્થ : ત્રૈરાશિકવિધિમાં ૧૨૪ને પ્રમાણરાશિ કરીને ૬૭ને ફળરાશિ કરવી. એમ કરીને ઈચ્છિત પર્વોથી ગુણાકાર કરવો, ગુણીને આદ્યરાશિ ૧૨૪થી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તે પર્યાયો જાણવા, અને જે શેષ રહે છે તે ૧૮૩૦ થી ગુણવું, અને તે પછી તે ગુણાંકમાંથી ૧૩૦૨ પર્યાયો દ્વારા અભિજિત નક્ષત્ર બાદ કરવું, અભિજિતના ભોગ્ય

એવા $\frac{२१}{६७}$ ભાગોને ६२થી ગુણતાં આટલો શોધનક પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાર બાદ, તે બાદ કરતાં ६७ને ६२થી ગુણાં જે થાય તેનાથી ભાગ કરતાં જે પ્રાપ્ત થયું તેટલાં નક્ષત્રો શુદ્ધ જાણવા અને જે ભાગાકાર કરતાં પણ શેષ બચે તે નક્ષત્ર જાણવું કે જ્યાં વિવક્ષિત પર્વ સમાપ્ત થાય છે. આ કરણપદ્ધતિ છે. ભાવના આ રીતે કરવી-

જો ૧૨૪ પર્વથી ६७ પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તો ૧ પર્વથી શું આવે ? ૧૨૪-६७-૧ ૧ x ६७ = ६७, તેનો આદ્યરાશિ ૧૨૪થી ભાગ કરવો, તે અલ્પ હોવાથી ભાગ થતો નથી માટે તેને ૧૮૩૦ પર્યાયો સાથે ગુણતાં, ગુણાકાર-છેદરાશિને $\frac{१}{२}$થી છેદ ઉડાડતાં ગુણાકાર રાશિ ૯૧૫ અને છેદરાશિ ६२ આવ્યા. ત્યાં ६७ને ૯૧૫થી ગુણતાં ६૧૩૦૫ થયા. તેમાંથી અભિજિતના ૧૩૦૨ પર્યાયો શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ६૦૦૦૩ રહ્યા ત્યાં છેદરાશિ ६२ને ६७થી ગુણતાં ૪૧૫૪ થયા તેનાથી ભાગ કરતાં ૧૪ આવ્યા. તેનાથી શ્રવણથી પુષ્ય સુધીના ૧૪ નક્ષત્રો શુદ્ધ છે. શેષ ૧૮૪૭ રહ્યા એના મુહૂર્ત લાવવા માટે ૩૦થી ગુણતાં ૫૫૪૧૦ થયા. તેનો ૪૧૫૪થી ભાગ કરતાં ૧૩ મુહૂર્ત આવ્યા તથા શેષ ૧૪૦૮ રહ્યા એના ६२ ભાગ લાવવા ६२થી ગુણતાં, ગુણકાર-છેદ રાશિની ६२થી અપવર્તના - છેદ કરવો ત્યાં ગુણાકાર રાશિ ૧ અને છેદરાશિ ६७ આવ્યો. ૧થી ગુણતાં ઉપરનો રાશિ તેટલો જ આવ્યો. તે પછી ६७થી ભાગ કરતાં ૨૧ આવ્યા પાછળ રહ્યો $\frac{१}{६७}$ ભાગ. અર્થાત્ પ્રથમ પર્વ એ પછી આવતા અશ્લેષા નક્ષત્રના ૧૩ મુહૂર્ત $\frac{२१}{६२}, \frac{१}{६७}$ ભાગ ભોગવીને સમાપ્ત થયું. તથા જો ૧૨૪ પર્વથી ६७ પર્યાયો આવે તો ૨ પર્વથી શું આવે ? ૧૨૪-६७-૨ ६७ × ૨ = ૧૩૪ તેનો આદ્યરાશિ ૧૨૪થી ભાગ કરતાં ૧ આવ્યો તે નક્ષત્ર પર્યાય છે. શેષ ૧૦ રહ્યા એના નક્ષત્રો લાવવા માટે ૧૮૩૦થી ગુણીશું. ૧૦ = ૧૮૩૦ = ૧૮૩૦૦ × $\frac{१}{२}$ અથવા ગુણાકાર - છેદ રાશિને $\frac{१}{२}$ થી છેદ કરતાં ઉપર ૯૧૫ આવ્યા. છેદરાશિ ૧૨૪ × $\frac{१}{२}$ = ६२, ૧૦ ને ૯૧૫થી ગુણતાં ૯૧૫૦ આવ્યા. તેમાંથી ૧૩૦૨ પર્યાયો અભિજિત નક્ષત્રના શુદ્ધ છે તે બાદ કરતાં ૭૮૪૮ ત્યાં ६૨ છેદરાશિને ६૭થી ગુણતાં ૪૧૫૪ રહ્યા તેનો ૭૮૪૮થી ભાગ કરતાં ૧ નક્ષત્ર પર્યાય આવ્યો. શેષ ૩६૯૪ રહ્યા એના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણતાં ૧૧૦૮૨૦ થયા. તેનો ૪૧૫૪થી ભાગ કરતાં ૨६ મુહૂર્ત આવ્યા. શેષ ૨૮૧६ વધ્યા

એના ૬૨ ભાગ લાવવા ૬૨થી ગુણતાં, ગુણાકાર - છેદરાશિની ૬૨થી અપવર્ત્તના કરવી ત્યાં ગુણાકાર રાશિ ૧ આવ્યો અને છેદરાશિ ૬૭ ત્યાં ૧ને ઉપરના રાશિથી ગુણતાં તેટલા જ થયા. તેનો ૬૭થી ભાગ કરતાં $\frac{૪૨}{૬૨}\frac{૨}{૬૭}$ ભાગ આવ્યા. અર્થાત્ - બીજું પર્વ આવેલા નક્ષત્ર ધનિષ્ઠાના ૨૬ $\frac{૪૨}{૬૨}\frac{૨}{૬૭}$ મુહૂર્ત ભોગવીને સમાપ્ત થાય છે. એમ શેષ પર્વોમાં પણ સમાપ્તિ નક્ષત્રો ભાવવા - ॥ ૩૩૫-૩૩૭ ॥

હવે, યુગના પૂર્વાર્ધમાં તેની સંગ્રાહિકા પાંચ ગાથા કહે છે.

सप्प१धणिट्ठा२अज्जम३अभिवुड्ढी४चित्त५आस६इंदग्गि७ ॥
रोहिणि८जिट्ठा९मिगसिर१०विस्सा११ऽदितिसवण१३पिउदेवा१४ ॥ ३३८ ॥

अज१५अज्जम१६अभिवुड्ढी१७चित्ता१८आसो१९तहा विसाहाओ२० ।
रोहिणि२१मूलो२२अद्दा२३वीसं२४पुस्सो२५धणिट्ठा२६य ॥ ३३९ ॥

भग२७अज२८अज्जम२९पूसो३०साई३१अग्गी३२य मित्तदेवा३३य ।
रोहिणि३४पुव्वासाढा३५पुणव्वसू३६वीसदेवा३७य ॥ ३४० ॥

अहि३८वसु३९भगा४०भिवुड्ढी४१हत्थ४२ऽस्स४३विसाह४४कत्तिया४५जेट्ठा४६ ।
सोमा४७ऽऽउ४८रवी४९सवणो५०पिउ५१वरुण५२भगा५३भिवुड्ढी५४य ॥ ३४१ ॥

चित्ता५५ऽस५६विसाह५७ऽग्गी५८मूलो५९अद्दा६०य विस्स६१पुस्सो६२य ।
एए जुगपुव्वद्धे विसट्ठिपव्वेसु नक्खत्ता ॥ ३४२ ॥

प्रथमस्य पर्वणः समाप्तौ सर्पः सर्पदेवतोपलक्षितमश्लेषानक्षत्रं १, द्वितीयस्य धनिष्ठा २, तृतीयस्यार्यमा-अर्यमदेवतोपलक्षिता उत्तराफाल्गुन्यः ३, चतुर्थस्याभिवृद्धिः-अभिवृद्धिदेवतोपलक्षिता उत्तरभाद्रपदाः ४, पंचमस्य चित्रा ५, षष्ठस्याश्वः-अश्वदेवतोपलिक्षिताऽश्विनी ६, सप्तमस्य इन्द्राग्निः-इन्द्राग्निदेवतोपलक्षिता विशाखा ७, अष्टमस्य रोहिणी ८, नवमस्य ज्येष्ठा ९, दशमस्य मृगशिरः १०, एकादशस्य विष्वग्देवतोपलक्षिता उत्तराषाढा ११, द्वादशस्यादितिदेवतोपलक्षिता पुनर्वसुः १२, त्रयोदशस्य श्रवणः १३, चतुर्दशस्य पितृदेवा मघा १४, पंचदशस्याजः-अजदेवतोपलक्षिताः पूर्वाभाद्रपदाः १५, षोडशस्यार्यमा-अर्यमदेवतोपलक्षिता उत्तराफाल्गुन्यः १६, सप्तदशस्याभिवृद्धिदेवतोपलक्षिता उत्तरभाद्रपदाः १७, अष्टादशस्य चित्रा १८, एकोनविंशतितमस्याश्वः-अश्वदेवतोपलक्षिताऽश्विनी १९, विंशतितमस्य विशाखा २०, एकविंशतितमस्य रोहिणी २१, द्वाविंशतितमस्य मूलः २२, त्रयोविंशतितमस्यार्द्रा २३,

चतुर्विंशतितमस्य विष्वग्देवतोपलक्षिता उत्तराषाढाः २४, पंचविंशतितमस्य पुष्यः २५, षड्विंशतितमस्य धनिष्ठा २६, सप्तविंशतितमस्य भगो-भगदेवतोपलक्षिता पूर्वफाल्गुनी २७, अष्टाविंशतितमस्याजः-अजदेवतोपलक्षिताः पूर्वभाद्रपदाः २८, एकोनत्रिंशत्तमस्यार्यमा-अर्यमदेवतोपलक्षिता उत्तराफाल्गुन्यः २९, त्रिंशत्तमस्य पूषा-पूषदेवताका रेवती ३०, एकत्रिंशत्तमस्य स्वातिः ३१, द्वात्रिंशत्तमस्याग्निः अग्निदेवतोपलक्षिताः कृत्तिकाः ३२, त्रयस्त्रिंशत्तमस्य मित्रदेवा-मित्रनामा देवो यस्यासौ तथा, अनुराधा इत्यर्थः ३३, चतुस्त्रिंशत्तमस्य रोहिणी ३४, पंचत्रिंशत्तमस्य पूर्वाषाढाः ३५, षट्त्रिंशत्तमस्य पुनर्वसुः ३६, सप्तत्रिंशत्तमस्य विष्वग्देवाः, उत्तराषाढा इत्यर्थः ३७, अष्टात्रिंशत्तमस्याहिः-अहिदेवतोपलक्षिता अश्लेषा ३८, एकोनचत्वारिंशत्तमस्य वसुः-वसुदेवोपलक्षिता धनिष्ठा ३९, चत्वारिंशत्तमस्य भगः-भगदेवोपलक्षिताः पूर्वफाल्गुन्यः ४०, एकचत्वारिंशत्तमस्याभिवृद्धिः- अभिवृद्धिकनामदेवोपलक्षिता उत्तरभाद्रपदाः ४१, द्वाचत्वरिंशत्तमस्य हस्तः ४२, त्रिचत्वारिंशत्तमस्याश्वः-अश्वदेवाऽश्विनी ४३, चतुश्चत्वारिंशत्तमस्य विशाखा ४४, पंचचत्वारिंशत्तमस्य कृत्तिकाः ४५, षट्चत्वारिंशत्तमस्य ज्येष्ठा ४६, सप्तचत्वारिंशत्तमस्य सोमः-सोमदेवोपलक्षितं मृगशिरोनक्षत्रम् ४७, अष्टचत्वारिंशत्तमस्यायुः-आयुर्देवाः पूर्वाषाढाः ४८, एकोनपंचाशत्तमस्य रविः-रविनामकदेवोपलक्षितं पुनर्वसुनक्षत्रं ४९, पंचाशत्तमस्य श्रवणः ५०, एकपंचाशत्तमस्य पिता-पितृदेवा मघाः ५१, द्विपंचाशत्तमस्य वरुणो-वरुणदेवोपलक्षितं शतभिषग्नक्षत्रं ५२, त्रिपंचाशत्तमस्य भगो-भगदेवा उत्तराफाल्गुन्यः[१] ५३, चतुष्पंचशत्तमस्याभिवृद्धिः-अभिवृद्धिदेवा उत्तरभद्रपदाः ५४, पंचपंचाशत्तमस्य चित्राः ५५, षट्पंचाशत्तमस्याश्वः-अश्वदेवाऽश्विनी ५६, सप्तपंचाशत्तमस्य विशाखाः ५७, अष्टपंचाशत्तमस्याग्निः-अग्निदेवोपलक्षिताः कृत्तिकाः ५८, एकोनषष्टितमस्य मूलः ५९, षष्टितमस्यार्द्रा ६० एकषष्टितमस्य विष्वक्, विष्वग्देवा उत्तराषाढाः ६१ द्वाषष्टितमस्य पुष्यः ६२, एतदुपंसहारमाह- **'एए'** त्यादि, एतानि नक्षत्राणि युगस्य पूर्वार्द्धे यानि द्वाषष्टिसंख्यानि पर्वाणि तेषु क्रमेण वेदितव्यानि ॥ एवं प्रागुक्तकरणवशाद्युगस्योत्तरार्द्धेऽपि क्रमेण द्वाषष्टिसंख्येषु पर्वस्ववगन्तव्यानि ॥ ३४०-२ ॥ सम्प्रति कस्मिन् सूर्यमण्डले किं पर्व समाप्तिं गच्छति ? इति निरूपणार्थं करणमाह-

ગાથાર્થ : સર્પ ૧ ધનિષ્ઠા ૨ અર્યમાં ૩ અભિવૃદ્ધિ ૪ ચિત્રા ૫ અશ્વ ૬ ઇન્દ્રાગ્નિ ૭ રોહિણી ૮ જ્યેષ્ઠા ૯ મૃગશિર ૧૦ વિશ્વક્ ૧૧ અદિતિ ૧૨ શ્રવણ ૧૩ પિતૃદેવા

१. सूर्यप्रज्ञप्त्यनुसारं (पत्र १६०-२) अत्र 'पूर्वफाल्गुन्यः' पाठः आवश्यकः गणितानुसारमुपरोक्तः पाठः समीचीनः इति पु.प्र. पार्श्वभागे ॥

૧૪ ॥ ૩૩૮ ॥ અજ ૧૫ અર્યમા ૧૬ અભિવૃદ્ધિ ૧૭ ચિત્રા ૧૮ અશ્વ ૧૯ વિશાખા ૨૦ રોહિણી ૨૧ મૂળ ૨૨ આર્દ્રા ૨૩ વિશ્વકૃ ૨૪ પુષ્ય ૨૫ ધનિષ્ઠા ૨૬ ॥ ૩૩૯ ॥ ભગ ૨૭ અજ ૨૮ અર્યમા ૨૯ પુષ્ય ૩૦ સ્વાતિ ૩૧ અગ્નિ ૩૨ મિત્રદેવા ૩૩ રોહિણી ૩૪ પૂર્વાષાઢા ૩૫ પુનર્વસુ ૩૬ વિશ્વગ્દેવા ૩૭ ॥ ૩૪૦ ॥ અહિ ૩૮ વસુ ૩૯ ભગ ૪૦ અભિવૃદ્ધિ ૪૧ હસ્ત ૪૨ અશ્વ ૪૩ વિશાખા ૪૪ કૃતિકા ૪૫ જ્યેષ્ઠા ૪૬ સોમા ૪૭ આયુ ૪૮ રવી ૪૯ શ્રવણ ૫૦ પિતૃ ૫૧ વરુણ ૫૨ ભગ ૫૩ અભિવૃદ્ધિ ૫૪ ॥ ૩૪૧ ॥ ચિત્રા ૫૫ અશ્વ ૫૬ વિશાખા ૫૭ અગ્નિ ૫૮ મૂળ ૫૯ આર્દ્રા ૬૦ વિશ્વગ્ ૬૧ પુષ્ય ૬૨ આ યુગના પૂર્વાર્ધમાં ૬૨ પર્વોમાં નક્ષત્રો જાણવા. ॥૩૪૨ ॥

ટીકાર્થ : પ્રથમ પર્વની સમાપ્તિમાં સર્પદેવતાથી ઓળખાતું અશ્લેષા નક્ષત્ર ૧ બીજું ધનિષ્ઠા ૨ અર્યમા દેવતાથી ઓળખાતું ઉત્તરાફાલ્ગુની ૩, અભિવૃદ્ધિદેવતાથી ઓળખાતું ઉત્તરાભાદ્રપદા ૪, ચિત્રા ૫, અશ્વદેવતાથી ઓળખાતું અશ્વિની ૬, ઇન્દ્રાગ્નિ દેવતાથી ઉપલક્ષિત વિશાખા ૭, રોહિણી ૮, જ્યેષ્ઠા ૯, મૃગશિર ૧૦, વિશ્વગ્દેવતા ઉપલક્ષિત ઉત્તરાષાઢા ૧૧, અદિતિ દેવતાથી ઉપલક્ષિત પુનર્વસુ ૧૨, શ્રવણ ૧૩, પિતૃદેવા મઘા ૧૪, અજદેવતા - પૂર્વભાદ્રપદા ૧૫, અર્યમા - ઉત્તરાફાલ્ગુની ૧૬, ઉત્તરાભાદ્રપદા ૧૭, ચિત્રા ૧૮, અશ્વિની ૧૯, વિશાખા ૨૦, રોહિણી ૨૧, મૂળ ૨૨, આર્દ્રા ૨૩, ઉત્તરાષાઢા ૨૪, પુષ્ય ૨૫, ધનિષ્ઠા ૨૬, ભગ દેવતા - પૂર્વાફાલ્ગુની ૨૭, પૂર્વભાદ્રપદા ૨૮, ઉત્તરાફાલ્ગુની ૨૯, પૂષદેવતા - રેવતી ૩૦, સ્વાતિ ૩૧, અગ્નિદેવતા - કૃતિકા ૩૨, મિત્રદેવા - અનુરાધા ૩૩, રોહિણી ૩૪, પૂર્વાષઢા ૩૫, પુનર્વસુ ૩૬, ઉત્તરાષાઢા ૩૭, અહિદેવતા - અશ્લેષા ૩૮, ધનિષ્ઠા ૩૯, પૂર્વાફાલ્ગુની ૪૦, ઉત્તરભાદ્રપદા ૪૧, હસ્ત ૪૨, અશ્વિની ૪૩, વિશાખા ૪૪, કૃતિકા ૪૫, જ્યેષ્ઠા ૪૬, સોમદેવ - મૃગશિર ૪૭, આયુદેવતા - પૂર્વાષાઢા ૪૮, રવિદેવપુનર્વસુ ૪૯, શ્રવણ ૫૦, પિતૃદેવા - મઘા ૫૧, વરુણદેવ - શતભિક્ ૫૨, ઉત્તરાફાલ્ગુની ૫૩, ઉત્તરભાદ્રપદા ૫૪, ચિત્રા ૫૫, અશ્વિની ૫૬, વિશાખા ૫૭, કૃતિકા ૫૮, મૂળ ૫૯, આર્દ્રા ૬૦, વિશ્વકૃદેવ - ઉત્તરાષાઢા ૬૧ તથા પુષ્ય ૬૨. આ નક્ષત્રો યુગના પૂર્વાર્ધમાં જે ૬૨ પર્વો છે તેમાં અનુક્રમે જાણવા. એમ, પૂર્વોક્ત કરણથી યુગના ઉત્તરાર્ધમાં પણ અનુક્રમથી ૬૨ પર્વોમાં જાણવા. ॥ ૩૪૦-૨ ॥

હવે, કયા સૂર્યમંડળમાં કયું પર્વ સમાપ્ત થાય છે ? તેનું નિરૂપણ કરે છે.

सूरस्सवि नायव्वो सगेण अयणेण मंडलविभागो ।
अयणंमि उ जे दिवसा रूवहिए मंडले हवइ ॥ ३४३ ॥

सूर्यस्यापि पर्वविषयो मण्डलविभागो ज्ञातव्यः स्वकीयेनायनेन, किमुक्तं भवति ? सूर्यस्य स्वकीयमयनमपेक्ष्य तस्मिन् तस्मिन् मण्डले तस्य तस्य पर्वणः परिसमाप्तिहेतुताऽवधारणीयेति, तत्रायने शोधिते सति ये दिवसा उद्धरिता वर्त्तन्ते तत्सङ्ख्ये रूपाधिके मण्डले तदीप्सितं पर्व परिसमाप्तं भवतीति वेदितव्यम् । एषा करणगाथाऽक्षरघटना, भावार्थस्त्वयम्-इह यत् पर्व कस्मिन् मण्डले समाप्तमिति ज्ञातुमिष्टं तत्सङ्ख्या ध्रियते, धृत्वा च पञ्चदशभिर्गुण्यते, गुणयित्वा च रूपाधिका क्रियते, ततः संभवन्तोऽवमरात्राः पात्यन्ते, ततो यदि त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागः पतति तर्हि भागे हृते यल्लभ्यते तान्ययनानि ज्ञातव्यानि, केवलं या पश्चाद्दिवससङ्ख्याऽवतिष्ठते तदन्तिमे मण्डले विवक्षितं पर्व परिसमाप्तमित्यवसेयम्, उत्तरायणे च वर्त्तमाने बाह्यं मण्डलमादि कर्त्तव्यं, दक्षिणायने च सर्वाभ्यन्तरमिति ॥ सम्प्रति भावना क्रियते, तत्र कोऽपि पृच्छति-कस्मिन् मण्डले स्थितः सूर्यो युगे प्रथमं पर्व समापयतीति, इह प्रथमं पृष्टमित्येकः स्थाप्यते, स पञ्चदशभिर्गुण्यते, जाताः पञ्चदश, अत्रैकोऽप्यवमरात्रौ न सभवतीति न किमपि पात्यते, ते च पञ्चदश रूपाधिकाः क्रियन्ते, जाताः षोडश, युगादौ च प्रथमं पर्व दक्षिणायने, तत आगतं-सर्वाभ्यन्तरमण्डलमादिं कृत्वा षोडशे मण्डले प्रथमं पर्व परिसमाप्तमिति, तथाऽपरः पृच्छति-चतुर्थं पर्व कस्मिन् मण्डले परिसमाप्नोति ? इति, तत्र चतुष्को ध्रियते, धृत्वा च पञ्चदशभिर्गुण्यते, जाता षष्टिः, अत्रैकोऽवमरात्रः संभवतीत्येकः पात्यते, जाता एकोनषष्टिः, सा भूयोऽप्येकरूपयुता क्रियते, जाता षष्टिः, आगतं सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमादिं कृत्वा षष्टितमे मण्डले चतुर्थं पर्व परिसमाप्तमिति । तथा पञ्चविंशतितमपर्वजिज्ञासायां पञ्चविंशतिः स्थाप्यते, सा पञ्चदशभिर्गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ३७५, अत्र षडवमरात्रा जाता इति षट् शोध्यंते, जातानि त्रीणि शतानि एकोनसप्तत्यधिकानि ३६९, तेषां त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धौ द्वौ, पश्चात्तिष्ठन्ति त्रीणि, तानि रूपयुतानि क्रियन्ते, जातानि चत्वारि, यौ च द्वौ लब्धौ ताभ्यां द्वे अयने दक्षिणायनोत्तरायणरूपे शुद्धे, तत आगतं तृतीयेऽयने दक्षिणायनरूपे सर्वाभ्यन्तरमण्डलमादिं कृत्वा चतुर्थे मण्डले पञ्चविंशतितमं पर्व समाप्तमिति । चतुर्विंशत्यधिकशततमपर्वजिज्ञासायां - चतुर्विंशत्यधिकं शतं स्थाप्यते, तत् पंचदशभिर्गुण्यते, जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तानि

रूपयुतानि क्रियन्ते, जातानि अष्टादश शतानि एकत्रिंशदधिकानि १८३१, तेषां त्र्यशीत्यधिकेन शतेन भागहरणं, लब्धानि दशायनानि, पश्चादवतिष्ठते एकः, दशमं चायनं युगपर्यन्ते उत्तरायणं, तत आगतम्-उत्तरायणपर्यन्ते सर्वाभ्यन्तरे मण्डले चतुर्विंशत्यधिकशततमं पर्व समाप्तमिति ॥ ३४३ ॥ सम्प्रति किं पर्व कस्मिन् सूर्यनक्षत्रे समाप्तिमधिगच्छति? इत्येतन्निरूपणार्थं करणमाह-

गाथार्थ : સૂર્યનો પણ પોતાના અયનથી મંડળ વિભાગ જાણવો, અયનમાં જે દિવસો તે રૂપાધિક કરતાં તે મંડળમાં પર્વ સમાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૪૩ ॥

टीकार्थ : સૂર્યનો પણ પર્વવિષયક મંડળ વિભાગ પોતાના અયનથી જાણવો. અર્થાત્ સૂર્યની સ્વકીય અયનને અપેક્ષીને તે તે મંડળમાં તે તે પર્વની પરિસમાપ્તિ હેતુતા જાણવી. ત્યાં અયન બાદ કરતાં જે દિવસો ઉદ્ધૃત હોય છે તે સંખ્યામાં રૂપાધિક મંડળમાં તે ઇચ્છિત પર્વ સમાપ્ત થયું. એ જાણવા તે પર્વ સંખ્યા ધારવી. પછી ૧૫થી ગુણવા ગુણીને રૂપાધિક કરવા ત્યારબાદ સંભવતી અવમરાત્રો બાદ કરવી ત્યારબાદ જો ૧૮૩થી ભાગ થાય તો ભાગ કરતાં જે આવે તે અયનો જાણવા, ફક્ત જે પાછળથી દિવસ સંખ્યા બચે છે તે અંતિમ મંડળમાં, વિવક્ષિતપર્વ પરિસમાપ્ત જાણવું, જો ઉત્તરાયણ ચાલતું હોય તો બાહ્યમંડળને આદિ કરવું અને દક્ષિણાયન હોય તો સર્વાભ્યંતર મંડળને આદિ કરવું. હવે ભાવના કરાય છે - કોઈ પૂછે - કયા મંડળમાં રહેલો સૂર્ય યુગમાં પ્રથમ પર્વ પૂરું કરે છે. અહીં પ્રથમ પર્વ પૂછાયું છે એટલે ૧ ધારવો તેને ૧૫થી ગુણવો એટલે ૧૫ થયા. અહીં એકપણ અવમરાત્ર સંભવતો નથી એટલે કાંઈપણ બાદ ન કરવું, તે ૧૫ને રૂપાધિક કરતાં ૧૬ આવ્યા અને યુગની આદિમાં પ્રથમ પર્વ દક્ષિણાયનમાં છે એટલે કે સર્વાભ્યંતર મંડળને આદિ કરીને ૧૬માં મંડળમાં પ્રથમ પર્વ પરિસમાપ્ત થયું.

બીજો કોઈ પૂછે છે - ૪થું પર્વ કયા મંડળમાં પૂરું થાય છે ? ત્યાં ૪ ધારો એને ૧૫થી ગુણતાં ૬૦ થયા અહીં ૧ અવમરાત્ર સંભવે છે તે બાદ કરતાં ૫૯ આવ્યા. તેને રૂપાધિક કરતાં પાછા ૬૦ થયા એટલે કે સર્વાભ્યંતર મંડળને આદિ કરીને ચોથું પર્વ ૬૦માં મંડળમાં સમાપ્ત થાય છે.

૨૫મું પર્વ જાણવા માટે ૨૫ ધારો તેને ૧૫થી ગુણતાં ૩૭૫ થયા. અહીં ૬ અવમરાત્રો થાય છે તે બાદ કરતાં ૩૬૯ થયા. તેને રૂપાધિક કરતાં ૩૭૦ તેનો

૧૮૩થી ભાગ કરતાં ૨ આવ્યા. પાછળ ૩ વધ્યા તેને રૂપાધિક કરતા ૪ થયા અને જે ૨ આવ્યા તેના દ્વારા ૨ અયન - દક્ષિણ-ઉત્તર રૂપ શુદ્ધ છે તેથી ત્રીજા દક્ષિણાયનમાં સર્વાભ્યંતર મંડળથી ૪થા મંડળમાં ૨૫મું પર્વ સમાપ્ત થયું.

હવે ૧૨૪મું પર્વ જાણવું છે તો ૧૨૪ને ૧૫થી ગુણતાં ૧૮૩૦ તેને રૂપાધિક કરતાં ૧૮૩૧ તેનો ૧૮૩થી ભાગ કરતાં ૧૦ આવ્યા પાછળ ૧ વધ્યો અને ૧૦મું અયન યુગના અંતે ઉત્તરાયણ છે, તેથી ઉત્તરાયણના અંતે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં ૧૨૪મું પર્વ સમાપ્ત થયું. ॥ ૩૪૩ ॥

હવે કયું પર્વ કયા સૂર્યનક્ષત્રમાં સમાપ્ત થાય છે ? તેનું નિરૂપણ માટે કરણ બતાવે છે.

चउवीससयं काऊण पमाणं पज्जए य पंच फलं ।
इच्छपव्वेहिं गुणं काऊणं पज्जया लद्धा ॥ ३४४ ॥

अट्ठारसहि सएहिं तीसेहिं सेसगंमि गुणियंमि ।
सत्तावीससएसुं अट्ठावीसेसु पुस्संमि ॥ ३४५ ॥

सत्तट्ठिबिसट्ठीणं सव्वग्गेणं ततो उ जं सेसं ।
तं रिक्खं सूरस्स उ जत्थ समत्तं हवइ पव्वं ॥ ३४६ ॥

त्रैराशिकविधौ चतुर्विंशत्यधिकं शतं प्रमाणं-प्रमाणराशिं कृत्वा पंच पर्यायान् फलं कुर्यात्, कृत्वा चेप्सितैः पर्वभिः 'गुणं' गुणकारं विदध्यात्, विधाय चाद्येन राशिना चतुर्विंशत्यधिकशतरूपेण भागो हर्त्तव्यो, भागे च हृते यल्लब्धं ते पर्यायाः शुद्धा ज्ञातव्याः, यत्पुनः शेषमवतिष्ठते तदष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्गुण्यते, गुणिते च तस्मिन् सप्तविंशतिशतेष्वष्टाविंशत्यधिकेषु शुद्धेषु पुष्यः शुध्यति, तस्मिन् शुद्धे सप्तषष्टिसंख्या या द्वाषष्टयस्तासां सर्वाग्रेण यद् भवति, किमुक्तं भवति ?-सप्तषष्ट्या द्वाषष्टौ गुणितायां यद्भवति तेन भागे हृते यल्लब्धं तावन्ति नक्षत्राणि शुद्धानि द्रष्टव्यानि, यत्पुनः **'ततोऽपि'** भागहरणादपि शेषमवतिष्ठते तत् ऋक्षं सूर्यस्य सम्बन्धि ज्ञातव्यं यत्र विवक्षितं पर्व समाप्तमिति । एष करणगाथात्रयाक्षरार्थः, भावना त्वियं-यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन पंच सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते तत एकेन पर्वणा किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना- १२४-५-१, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशिर्गुण्यते, जातस्तावानेव पंचकरूपः तत्राद्येन राशिना चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन

भागहरणं, स च स्तोकत्वाद्भागं न प्रयच्छति, ततो नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागैर्गुणयिष्याम इति गुणकारराशच्छेदराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिर्नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, छेदराशिर्द्वाषष्टिःधर, तत्र पंच नवभिः शतैः पंचदशोत्तरैर्गुण्यते, जातानि पंचचत्वारिंशच्छतानि पंचसप्तत्यधिकानि ४५७५, पुष्यस्य चतुश्चत्वारिंशद्भागा द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते, जातानि सप्तविंशतिशतानि अष्टाविंशत्यधिकानि २७२८, एतानि पूर्वराशेः शोध्यन्ते, स्थितानि पञ्चादष्टादश शतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि १८४७, तत्र च्छेदराशिर्द्वाषष्टिरूपः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्येकचत्वारिंशच्छतानि चतुष्पंचाशदधिकानि ४१५४, तैर्भागो ह्रियते, तत्र राशेः स्तोकत्वाद्भागो न लभ्यते, ततो दिवसा आनेतव्याः, तत्र च छेदराशिर्द्वाषष्टिरूपः परिपूर्णनक्षत्रानयनार्थं हि द्वाषष्टिः सप्तषष्ट्या गुणिता, परिपूर्णं च नक्षत्रमिदानीं नायाति ततो मौल एव द्वाषष्टिरूपश्छेदराशिः, केवलं पंचभिः सप्तषष्टिभागैरहोरात्रो भवति, ततो दिवसानयनाय द्वाषष्टिः पंचभिर्गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि दशोत्तराणि, तैर्भागो ह्रियते, लब्धाः पंच दिवसाः ५, शेषं तिष्ठति द्वे शते सप्तनवत्यधिके २९७, ते मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, तत्र गुणकारच्छेदराश्योः शून्येनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिस्त्रिकरूपश्छेदराशिरेकत्रिंशत्, तत्र त्रिकेनोपरितनो राशिर्गुण्यते, जातान्यष्टौ शतान्येकनवत्यधिकानि ८९१, तेषामेकत्रिंशता भागो ह्रियते, लब्धा अष्टाविंशतिर्मुहूर्त्ताः २८ एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिरेकत्रिंशद्भागाः २३।३१, आगतं प्रथमं पर्व अश्लेषानक्षत्रस्य पंच दिवसान् एकस्य च दिवसस्याष्टाविंशतिं मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिमेकत्रिंशद्भागान् भुक्त्वा समाप्तमिति । तथा यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन पंच सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततो द्वाभ्यां पर्वभ्यां किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १२४-५-२, अत्रान्त्येन राशिना द्विकलक्षणेन मध्यराशिः पंचकरूपो गुण्यते, जाता दश १०, तेषामाद्येन राशिना भागहरणं, ते च स्तोकत्वाद्भागं न प्रयच्छंति ततो नक्षत्रानयनार्थमष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागैर्गुणयिष्याम इति गुणाकारच्छेदराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिर्नव शतानि पंचदशोत्तराणि ९१५, छेदराशिर्द्वाषष्टिः, ९२ तत्र नवभिः शतैः पंचदशोत्तरैर्दश गुण्यन्ते, जातान्येकनवतिशतानि पंचाशदधिकानि ९१५०, तेभ्यः सप्तविंशतिशतान्यष्टाविंशत्यधिकानि पुष्यसत्कानि शोध्यन्ते, स्थितानि पञ्चाच्चतुष्षष्टिः शतानि द्वाविंशत्यधिकानि ६४२२, छेदराशिर्द्वाषष्टिरूपः सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातान्येकचत्वारिंशच्छतानि चतुष्पंचाश-

दधिकानि ४१५४, तैर्भागो ह्रियते, लब्धमेकं नक्षत्रं १, शेषाणि तिष्ठन्ति द्वाविंशतिशतान्यष्टषष्ट्यधिकानि २२६८, ततो दिवसानयनार्थं छेदराशिर्द्वाषष्टिरूपः कर्त्तव्यः केवलं पंचभिः सप्तषष्टिभागैरहोरात्रो भवतीति पंचभिर्गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि दशोत्तराणि ३१०, तैर्भागो ह्रियते, लब्धाः सप्त दिवसाः ७, शेषा तिष्ठत्यष्टानवतिः ९८, सा मुहूर्त्तानयनार्थं त्रिंशता गुणयितव्या, तत्र गुणाकारराशिच्छेदराश्योः शून्येनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिस्त्रिंकरूपः छेदराशिरेकत्रिंशत् ३१, तत्र त्रिकेनोपरितनो राशिर्गुण्यते, जाते द्वे शते चतुर्नवत्यधिके २९४, तयोरेकत्रिंशता भागो ह्रियते, लब्धा नव मुहूर्त्ताः ९ एकस्य च मुहूर्त्तस्य पंचदश एकत्रिंशद्भागाः १५।३१, यच्चैकं नक्षत्रं लब्धं तत् किल पुष्यानन्तरभावित्वाद् अश्लेषा, अश्लेषानक्षत्रं चार्धक्षेत्रं ततस्तद्गताः षड् दिवसा द्वादश (एकविंशतिः) मुहूर्त्ता उद्धरंति, ते च यथाक्रमं दिवसराशौ मुहूर्त्तराशौ च प्रक्षिप्यन्ते, जाताः सर्वसंख्यया चतुर्दश दिवसाः, त्रयोदशभिश्च दिवसैर्द्वादशभिर्भुहूर्तैर्मघा शुद्धा, शेषाः तिष्ठन्त्यष्टादश मुहूर्त्ताः, आगतं द्वितीयं पर्व पूर्वाफाल्गुनीनक्षत्रस्याष्टादश मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य पंचदश एकत्रिंशद्भागान् भुक्त्वा समाप्तिं गतमिति । एवं शेषेष्वपि पर्वसु सूर्यनक्षत्राणि भावनीयानि ॥ ३४४-४६ ॥ सम्प्रत्यत्रैवार्थे करणान्तरमभिधित्सुः प्रथमतो ध्रुवराशिमाह—

चोद्दस दिवसा बावीस मुहुत्ता चुण्णिया य तेवीसं ।
एक्कत्तीसइभागा पव्वीकयरिक्खधुवरासी ॥ ३४७ ॥

सर्वेष्वपि पर्वसु '**ऋक्षध्रुवराशिः**' सूर्यनक्षत्रविषयो ध्रुवराशिः '**पर्व्वीकृतः**' एकेन पर्वणा निष्पादितोऽयं, तद्यथा-चतुर्दश दिवसा एकस्य दिवसस्य द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिरेकत्रिंशद्भागा इति, कथमस्योत्पत्तिः ? इति चेदुच्यते, यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन पञ्च सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यंते तत एकेन पर्वणा किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १२४-५-१, अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशिर्गुण्यते, जातः स तावानेव, एकेन गुणितं तदेव भवतीति वचनात्, ततश्चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन भागो ह्रियते, तत्रोपरितनराशेः स्तोकत्वाद्भागो न लभ्यते, लब्धा एकस्य सूर्यनक्षत्रपर्यायस्य पञ्च चतुर्विंशत्यधिकशतभागाः, तत्र नक्षत्राणि कुर्म इत्यष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टिभागैः पञ्च गुणयाम इति गुणकारच्छेदराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिर्नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि ९१५, छेदराशिर्द्वाषष्टिः ६२, नवभिश्च शतैः पञ्चदशोत्तरैः पञ्च गुण्यन्ते, जातानि पंचचत्वारिं-

शच्छतानि पंचसप्तत्यधिकानि ४५७५, पंचभिश्च सप्तषष्टिभागैरहोरात्रो भवति ततोऽहोरात्रानयनार्थं द्वाषष्टिः पंचभिर्गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि दशोत्तराणि ३१०, तैर्भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुर्दशाहोरात्राः, पञ्चात्तिष्ठतो द्वे शते पंचत्रिंशदधिके २३५, ततो मुहूर्त्तानयनार्थमेष राशिस्त्रिंशता गुणयितव्यः, तत्र गुणकारराशिच्छेदराश्योः शून्येनापवर्त्तना, जातो गुणकारराशिस्त्रिकरूपः छेदराशिरेकत्रिंशत् ३१, ततस्त्रिकेणोपरितनो राशिर्गुण्यते, जातानि सप्तशतानि पंचोत्तराणि ७०५, एतेषामेकत्रिंशता भागो ह्रियते, लब्धा द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ताः २२, एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिरेकत्रिंशद्भागाः ॥ ३४७ ॥ एष ध्रुवराशिरत ऊर्ध्वं करणमाह–

इच्छियपव्वगुणाओ धुवरासीओ उ सोहणं कुणसु ।
रविरिक्खकरणविहिणा पूसाईणं जहाकमसो ॥ ३४८ ॥

ईप्सितेन पर्वणा गुणनं यस्य ध्रुवराशेः स तथा तस्मात् '**रविऋक्षकरणविधिना**' अयनप्रस्तावोक्तसूर्यनक्षत्रकरणप्रकारेण पुष्यादीनां '**यथाक्रमशः**' यथाक्रमं शोधनं कुर्यात् ॥ ३४८ ॥ तत्र पुष्यादिशोधनकप्रतिपादनार्थं प्रागभिहिता एव गाथाः सुखप्रतिपत्तये भूयोऽपि पठति–

કરણ નં. ૧

ગાથાર્થ : ૧૨૪ને પ્રમાણરાશિ કરીને ૫ પર્યાયોને ફલરાશિ કરો, તેને ઇચ્છા પર્વોથી ગુણીને જે આવ્યું તે પર્યાયો થયા, તથા જે શેષ રહ્યું તેને ૧૮૩૦થી ગુણી તેમાંથી ૨૭૨૮ અંશોથી પુષ્ય શુદ્ધ થાય છે તે બાદ કરવું તેમ કરતાં જે વધે તેનો ૬૭ × ૬૨ કરતાં જે આવે તેનાથી ભાગ કરવો જે શેષ બચે તે સૂર્યનું નક્ષત્ર છે કે જ્યાં પર્વ સમાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૪૪-૪૬ ॥

ટીકાર્થ : ત્રૈરાશિક વિધિમાં ૧૨૪ને પ્રમાણરાશિ કરીને ૫ પર્યાયોને ફળરાશિ કરવો અને પછી ઇચ્છિત પર્વથી ગુણાકાર કરી ૧૨૪થી ભાગ કરવો, તેમ કરતાં જે આવ્યું તે પર્યાયો શુદ્ધ જાણવા અને જે શેષ વધે તેને ૧૮૩૦થી ગુણવા, તેમાંથી ૨૭૨૮ પર્યાયોથી પુષ્ય નક્ષત્ર શુદ્ધ થાય છે, તે શુદ્ધ થયા પછી ૬૭ × ૬૨ = ૪૧૫૪ જે થાય છે તેનાથી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તેટલા નક્ષત્રો શુદ્ધ જાણવા અને તે ભાગ કરતાં પણ જે શેષ રહે તે નક્ષત્ર સૂર્યસંબંધિ જાણવું કે જ્યાં વિવક્ષિત પર્વ સમાપ્ત થાય છે. આ કરણવિધિ છે હવે ભાવના આ પ્રમાણે - જો ૧૨૪ પર્વથી ૫ પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તો ૧ પર્વથી શું આવે ? ૧૨૪-૫-૧, અંત્ય × મધ્યરાશિ = ૫ તેનો ૧૨૪થી ભાગ કરવો તે

થતો નથી માટે નક્ષત્ર લાવવા માટે $\frac{૧૮૩૦}{૬૭}$થી ગુણશું, $\frac{૧૮૩૦}{૬૭} \times \frac{૧}{૧૨૪}$ ત્યાં ગુણાકાર રાશિ અને છેદરાશિનો $\frac{૧}{૨}$ થી છેદ ઉડાડતાં $\frac{૯૧૫}{૬૨}$ આવ્યા. હવે ૯૧૫ને પથી ગુણતાં ૪૫૭૫, પુષ્યના ૪૪ ભાગોને ૬૨થી ગુણતાં ૨૭૨૮ થયા. તે પૂર્વરાશિમાંથી બાદ કરતાં ૧૮૪૭ થયા ત્યાં છેદરાશિ ૬૨ને ૬૭થી ગુણતાં ૪૧૫૪ થાય છે તેનાથી ભાગ કરવો. અલ્પરાશિ હોવાથી ભાગ થતો નથી, તેથી દિવસો લાવવા. ત્યાં છેદરાશિ ૬૨, ફક્ત $\frac{૫}{૬૭}$ ભાગોથી અહોરાત્ર થાય છે તેથી દિવસ લાવવા ૬૨ને પથી ગુણવા એટલે ૩૧૦ થયા. તેનાથી ભાગ કરતા $\frac{૧૮૪૭}{૩૧૦}$ = ૫ દિવસો આવ્યા તથા ઉપર ૨૯૭ વધ્યા તેના મુહૂર્ત કરવા ૩૦થી ગુણતા ગુણાકાર અને છેદરાશિની શૂન્યથી અપવર્ત્તના કરવી. $\frac{૩૦}{૩૧૦}$ = $\frac{૩}{૩૧}$ થયા ૩થી ૨૯૭ ગુણતા ૮૯૧ થયા. તેનો ૩૧થી ભાગ કરતા ૨૮ મુહૂર્ત આવ્યા શેષ $\frac{૨૩}{૩૧}$ વધ્યા. અર્થાત્ પ્રથમ પર્વ અશ્લેષા નક્ષત્રના ૫ દિવસ તથા ૨૮$\frac{૨૩}{૩૧}$ મુહૂર્ત ભોગવીને પરિસમાપ્ત થયું.

જો ૧૨૪ પર્વથી ૫ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાયો પ્રાપ્ત થાય તો ૨ પર્વથી શું આવે ?

૧૨૪-૫-૨, અંત્ય × મધ્યરાશિ = ૧૦ તેનો પ્રથમ રાશિ ૧૨૪થી ભાગ થતો નથી માટે નક્ષત્ર લાવવા માટે $\frac{૧૮૩૦}{૬૭}$ થી ગુણીશું. ગુણાકાર અને છેદરાશિનો $\frac{૧}{૨}$ થી છેદ કરતાં ગુણાકાર રાશિ ૯૧૫ તથા છેદરાશિ ૬૨ આવ્યો. ૧૦ને ૯૧૫થી ગુણતાં ૯૧૫૦ થયા. તેમાંથી ૨૭૨૮ પુષ્યનક્ષત્ર સંબંધિ પર્યાયો બાદ કરતાં ૬૪૨૨ રહ્યા. જે ૬૨ છેદરાશિ છે તેને ૬૭થી ગુણતાં ૪૧૫૪ આવ્યા. પૂર્વરાશિનો તેનાથી ભાગ કરતા ૧ નક્ષત્ર આવ્યું. શેષ ૨૨૬૮ વધ્યા તેથી દિવસો લાવવા માટે છેદરાશિ ૬૨ રૂપ કરવો. ફક્ત $\frac{૫}{૬૭}$ ભાગોથી અહોરાત્ર થાય છે એટલે પથી ગુણતાં ૩૧૦ થયા તેનાથી પૂર્વશેષ રાશિ ૨૨૬૮ ભાગતાં ૭ દિવસો આવ્યા શેષ ૯૮ રહ્યા. તે મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણવા. ગુણાકાર-છેદરાશિની શૂન્યથી અપવર્ત્તના કરવી $\frac{૩૦}{૩૧૦}$ = $\frac{૩}{૩૧}$ આવ્યા ત્યાં ઉપરનો રાશિ ૯૮ને ૩થી ગુણતાં ૨૯૪ આવ્યો. તેનો ૩૧થી ભાગ કરતાં ૯ મુહૂર્તો

અને ૧ મુહૂર્તના $\frac{૧૫}{૩૧}$ ભાગ આવ્યા અને જે ૧ નક્ષત્ર થયું તે પુષ્ય પછી થનારું અશ્લેષા થયું તે નક્ષત્ર અર્ધક્ષેત્રી છે તેથી તેમાં રહેલા ૬ દિવસ ૧૨(૨૧) મુહૂર્તો ઉદ્ધરે છે તે યથાક્રમ દિવસરાશિ અને મુહૂર્ત રાશિમાં ઉમેરતા સર્વસંખ્યાથી ૧૪ દિવસો થયા. અને ૧૩ દિવસ ૧૨ મુહૂર્તથી મઘા નક્ષત્ર શુદ્ધ છે શેષ ૧૮ મુહૂર્ત રહ્યા. અર્થાત્ બીજું પર્વ મઘા નક્ષત્ર પછી આવતા પૂર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્રના ૧૮$\frac{૧૫}{૩૧}$ મુહૂર્તો ભોગવીને સમાપ્ત થયું. એમ શેષ પર્વોમાં સૂર્યનક્ષત્રોની ભાવના કરવી. ॥ ૩૪૪-૪૬ ॥ હવે એના માટે જ અન્ય કરણ કહેવા પ્રથમ ધ્રુવરાશિ જણાવે છે-

કરણ નં. ૨

ગાથાર્થ : ૧૪ દિવસો ૨૨ મુહૂર્તો અને ચૂર્ણિત $\frac{૨૩}{૩૧}$ ભાગો પર્વ કરેલ નક્ષત્રનો ધ્રુવરાશિ થાય છે. ॥ ૩૪૭ ॥

ટીકાર્થ : સર્વે પર્વોમાં સૂર્યનક્ષત્ર વિષયક એક પર્વથી કરાયેલો ધ્રુવરાશિ આ છે - ૧૪ દિવસો ૨૨ મુહૂર્તો તથા $\frac{૨૩}{૩૧}$ ભાગો, એ કઈ રીતે આવ્યું ? બતાવે છે જો ૧૨૪ પર્વથી ૫ સૂર્ય નક્ષત્ર પર્યાયો આવે તો ૧ પર્વથી શું આવે ? ૧૨૪-૫-૧, અંત્ય × મધ્યરાશિ = ૫ તેનો પ્રથમ રાશિ ૧૨૪થી ભાગ કરવો થતો નથી માટે તેના નક્ષત્રો કરીએ. ૧૮૩૦ને પથી ગુણીએ. ગુણાકાર છેદરાશિની $\frac{૧}{૨}$ થી અપવર્તના $\frac{૯૧૫}{૬૨}$ થાય છે. હવે પને ૯૧૫થી ગુણતાં ૪૫૭૫ થયા. $\frac{૫}{૬૭}$ ભાગથી અહોરાત્ર થાય છે એટલે અહોરાત્ર લાવવા માટે ૬૨ને પથી ગુણતાં ૩૧૦ તેનાથી ભાગ કરતાં ૧૪ અહોરાત્ર આવ્યા. પાછળ ૨૩૫ રહ્યા તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણવા $\frac{૩૦}{૩૧૦}$ શૂન્યથી છેદ ઉડાડતાં $\frac{૩}{૩૧}$ આવ્યા. ૩ને ૨૩૫થી ગુણતાં ૭૦૫ થયા. તેનો ૩૧થી ભાગ કરતા ૨૨ મુહૂર્તો આવ્યા તથા ઉપર $\frac{૨૩}{૩૧}$ ભાગ રહ્યા. ॥ ૩૪૭ ॥

આ ધ્રુવરાશિ થયો ૧૪ દિવસ ૨૨$\frac{૨૩}{૩૧}$ મુહૂર્ત હવે કરણ બતાવે છે.

ગાથાર્થ : ધ્રુવરાશિને ઇચ્છિત પર્વથી ગુણવું. તેમાંથી સૂર્યનક્ષત્ર વિધિથી યથાક્રમથી પુષ્યાદિ નક્ષત્રો બાદ કરવા. ॥૩૪૮॥

टीकार्थ : ઇચ્છિત પર્વને ધ્રુવરાશિથી ગુણવા તેમાંથી અયનના પ્રસ્તાવમાં જણાવેલ સૂર્યનક્ષત્ર કરણના પ્રકારથી પુષ્યાદિ નક્ષત્રોનું યથાક્રમ શોધન કરવું. ॥ ૩૪૮ ॥ ત્યાં પુષ્યાદિના શોધનકને બતાવનારી પૂર્વે કહેલી ગાથાઓ જ સુખબોધ માટે ફરીથી કહે છે—

चउवीसं च मुहुत्ता अट्ठेव य केवला अहोरत्ता ।
पूसविलग्गे एयं एत्तो वोच्छमि सेसाणं ॥ ३४९ ॥

बावट्ठि अहोरत्ता बारस य मुहुत्त उत्तराफग्गू ।
सोलससयं विसाहा वीसुंदेवा य तेसीयं ॥ ३५० ॥

बे चउपण्णा छच्चेव मुहुत्ता उत्तरा य पुट्ठवया ।
तिण्णेव एकवीसा छच्च मुहुत्ता उ रोहिणिया ॥ ३५१ ॥

तिन्नेगट्ठा बारस य मुहुत्ता सोहणं पुणव्वसुणो ।
तिन्नेव उ छवट्ठा पुस्सस्स उ होइ सोहणगं ॥ ३५२ ॥

चतुर्विंशतिर्मुहूर्त्ता अष्टौ च केवलाः-परिपूर्णा अहोरात्राः एतत् **'पुष्यविलग्नं'** संवत्सरादिसत्कपुष्यांशविषयं शोधनकम्, अत ऊर्ध्वं शेषाणां नक्षत्राणां शोधनकं वक्ष्यामि । प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति- **'बावट्ठी'** त्यादि, द्वाषष्टिरहोरात्रा द्वादश च मुहूर्त्ता उत्तराफल्गुन्यः-किमुक्तं भवति ? यदि द्वाषष्टिरहोरात्रा द्वादश मुहूर्त्ताः शोधिमायान्ति ततः पुष्यादी-न्युत्तराफाल्गुनीपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि द्रष्टव्यानि, एवमुत्तरत्रापि भावना भावनीया । तथा **'षोडशं'** षोडशाधिकं शतं चेत् शुध्यति ततो विशाखान्तानि नक्षत्राणि शुध्यन्तीत्यर्थः, तथा **'त्र्यशीतं'** त्र्यशीत्यधिकं शतं विष्वग्देवा-उत्तराषाढा, द्वे शते चतुष्पंचाशदधिके दिनानां षट् मुहुर्त्ता इति **'उत्तराप्रोष्ठपदा'** उत्तराभद्रपदाः, त्रीणि शतान्येकविंशत्यधिकानि दिनानां षट् च मुहूर्त्ता रोहिणी, त्रीणि शतान्येकषष्ट्यधिकानि दिनानां द्वादश च मुहूर्त्ता इति शोधनकं **'पुनर्वसोः'** पुनर्वसुनक्षत्रस्य, त्रीणि शतानि षट्षष्टानि-षट्षष्ट्यधिकानि **'पुष्यस्य'** पुष्यांशपर्यन्तस्य संवत्सरपूरकस्यैकस्य नक्षत्रपर्याय (स्य)शोधनकं ॥ तदेवमुक्तं करणं, सम्प्रति करणभावना क्रियते कोऽपि पृच्छति-द्वितीयं पर्व कस्मिन् सूर्यनक्षत्रे परिसमाप्तमिति ? तत्र ध्रुवराशिश्चतुर्दश दिवसा द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिरेकत्रिंशद्भागा इत्येवंरूपो ध्रियते, धृत्वा च द्वाभ्यां गुण्यते, जाता अष्टाविंशतिर्दिवसाश्चतुश्चत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः षट्चत्वारिंशदेकत्रिंशद्भागाः इत्येवंरूपो ध्रियते, धृत्वा च द्वाभ्यां गुण्यते, जाता अष्टाविंशति-

र्दिवसाश्चतुश्चत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः षट्चत्वारिंशदेकत्रिंशद्भागाः, तत्रैकत्रिंशता मुहूर्त्तो लब्ध इति स मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यते, जाताः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः, स्थिताः पञ्चात्पंचदश एकत्रिंशद्भागास्तत्र पुष्यस्याष्टावहोरात्रा अष्टाविंशतेः शुद्धा, स्थिता पञ्चाद् विंशतिः, पंचचतुश्चत्वारिंशतो मुहूर्त्तेभ्यश्चतुर्विंशतिमुहूर्त्ताः शुद्धाः, स्थिता पञ्चादेकविंशतिः, इहार्द्धक्षेत्रं नक्षत्रं षड्भिरहोरात्रैरेकविंशतिमुहूर्त्तैः शुध्यति, समक्षेत्रं त्रयोदशभिरहोरात्रैर्द्वादशभिर्मुहूर्त्तैः, सार्धक्षेत्रं विंशत्यहोरात्रैस्त्रिभिर्मुहूर्तैः, तत्र विंशतेः षड्भिरहोरात्रैरेकविंशत्या मुहूर्त्तैरश्लेषा शुद्धा, स्थिताः पञ्चादहोरात्राश्चतुर्दश पंचदश चैकत्रिंशद्भागाः, तत्र त्रयोदशभिरहोरात्रैर्द्वादशभिर्मुहूर्तैर्मघा शुद्धा, शेषमवतिष्ठते अष्टादश मुहूर्त्ताः पंचैकत्रिंशद्भागाः आगतं द्वितीयं पर्व पूर्वाफाल्गुनीनक्षत्रस्याष्टादश मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य पंचदशैकत्रिंशद्भागान् भुक्त्वा समाप्तिं गतमिति तथा चतुर्थपर्वजिज्ञासायां ध्रुवराशिश्चतुर्भिर्गुण्यते, जाता अहोरात्राः षट्पंचाशत् अष्टाशीतिर्मुहूर्त्ताः द्विनवतिरेकत्रिंशद्भागाः, तत्र द्विनवतेरेकत्रिंशता भागो ह्रियते, लब्धौ द्वौ मुहूर्त्तौ, शेषास्त्रिंशदेकत्रिंशद्भागाः, लब्धौ च मुहूर्त्तौ मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्येते, जाता नवतिर्मुहूर्त्ताः, षट्पंचाशतश्च दिवसेभ्योऽष्टावहोरात्राः पुष्यस्य शुद्धाः, स्थिताः शेषा अष्टाचत्वारिंशत्, नवतेश्चतुर्विंशतिमुहूर्त्ताः शुद्धाः, शेषास्तिष्ठन्ति षट्षष्टिर्मुहूर्त्ताः, अष्टाचत्वारिंशतश्च षड्भिरहोरात्रैरश्लेषा शुद्धा, स्थिता पञ्चात् द्विचत्वारिंशत्, षट्षष्टेश्च मुहूर्त्तेभ्य एकविंशतिः शुद्धा, स्थिताः पञ्चात्पञ्चचत्वारिंशन्मुहूर्त्ताः, ततो द्विचत्वारिंशतोऽहोरात्रेभ्यस्त्रयोदशभिर्मघा शुद्धा, स्थिता एकोनत्रिंशत्, पञ्चचत्वारिंशतो द्वादश मुहूर्त्ताः शुद्धाः स्थिताः शेषास्त्रयस्त्रिंशत्, तत एकोनत्रिंशतस्त्रयो दशभिरहोरात्रैः शुद्धा फाल्गुनी स्थिताः पञ्चात्षोडश, त्रयस्त्रिंशतो द्वादश मुहूर्त्ताः शुद्धाः, स्थिता पञ्चादेकविंशतिः, आगतं चतुर्थं पर्व उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रस्य षोडशदिवसस्यैकविंशतिमुहूर्त्तान् एकस्य मुहूर्त्तस्य त्रिंशतमेकत्रिंशद्भागान् भुक्त्वा समाप्तिं गतमिति । एवं शेषेष्वपि पर्वसु सूर्यनक्षत्रं परिभावनीयं, नवरं यावदुत्तरफाल्गुनीनक्षत्रं न शुध्यति तावत्पुष्यसत्कं शोधनकं शोधयित्वा पञ्चादेकैकं नक्षत्रं शोधनीयम्, उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रशुद्धौ गाथोक्तं शोधनकं शोधयितव्यम्, एवमन्यदपि द्व्यर्द्धक्षेत्रं यावन्न शुद्ध्यति तावदेकैकं शोध्यं, द्व्यर्द्धक्षेत्रनक्षत्रशुद्धौ च तत्तत्करणगाथोक्तं शोधनकं शोधनीयं, त्रिभिश्च षट्षष्ट्यधिकैः शतैरेकस्मिन् सूर्यनक्षत्रपर्याये शुद्धे भूयः पुष्यादिक्रमेण यथायोगं शोधनकं शोध्यं, ततः सप्तभिः शतैर्द्वात्रिंशदधिकैः द्वितीये सूर्यनक्षत्रपर्याये शुद्धे पुनरपि पुष्यादिकमुक्तक्रमेण यथासम्भवं तावच्छोधनीयं यावदुत्तराषाढानक्षत्रम्, एतावता च युगार्द्धं भवति,

युगार्धे चैकोऽधिकमास इति द्वाषष्टिपर्वाणि समाप्तानि, एवमेव युगस्योत्तरार्द्धेऽपि द्वाषष्टिः पर्वाणि यथाक्रमं करणवशेन सम्यग् यथाऽवस्थितसूर्यनक्षत्रोपेतानि भावनीयानि ॥ ३५२ ॥ तत्र युगपूर्वार्द्धभाविद्वाषष्टिपर्वसूर्यनक्षत्रसूचिका इमा गाथाः—

गाथार्थ : २४ मुहूर्तो तथा परिपूर्ण ८ अहोरात्रो आ पुष्य संबंधि शोधनक छे एना पछी शेष नक्षत्रोनुं शोधनक कहीश. ॥३४९ ॥ ६२ अहोरात्रो तथा १२ मुहूर्तो उत्तरा फाल्गुनीनुं शोधनक, ११६ अहोरात्रो विशाखानुं १८३ विश्वग्देवानुं, २५४ दिवस तथा छ मुहूर्तो उत्तराभाद्रपदानुं ३२१ दिवस अने ६ मुहूर्तो रोहिणीनुं ३६१ दिवस तेमज १२ मुहूर्तो पुनर्वसुनुं शोधनक होय छे ३६६ दिवसो पुष्यनक्षत्रनुं शोधनक होय छे. ॥३५०-३५२ ॥

टीकार्थ : परिपूर्ण ८ दिवसो अने २४ मुहूर्तो आ संवत्सरादि संबंधि पुष्यांशविषयक शोधनक छे अर्थात् आटलाथी पुष्य नक्षत्र शुद्ध थाय छे एना उपर शेष नक्षत्रोनुं शोधनक कहीश. उत्तराफाल्गुनीनुं शोधनक ६२ दिवसो अने १२ मुहूर्त्तो छे. अर्थात् जो ६२ दिवसो तथा १२ मुहूर्तो शुद्धिमां आवे तो पुष्यादिथी उ. फाल्गुनी सुधीना नक्षत्रो शुद्ध जाणवा तथा १८३ दिवसे विष्वग्देवानुं उत्तराषाढा, २५४ दिवसे तथा ६ मुहूर्ते उत्तराभाद्रपदा, ३२१ दिवस अने ६ मुहूर्ते रोहिणी, ३६१ दिवस अने १२ मुहूर्ते पुनर्वसुनुं शोधनक तथा ३६६ दिवसे संवत्सर पूरक एक पुष्यांश सुधीनो नक्षत्र पर्यायनो शोधनक आवे छे. आ रीते करण बताव्युं हवे करणभावना कराय छे - कोई पूछे छे बीजुं पर्व क्या सूर्यनक्षत्रमां समाप्त थाय छे ? त्यां ध्रुवराशि १४ दिवसो. २२$\frac{२३}{३१}$ मुहूर्त छे तेने बमणो करवो एटले २८ दिवसो ४४ मुहूर्तो तथा एक मुहूर्त्तना $\frac{४६}{३१}$ भागो थशे. $\frac{४६}{३१}$ मां ३१थी १ मुहूर्त आव्युं. ते आगळना ४४ मुहूर्तमां उमेरतां $\frac{४५}{६२}$ थया तथा शेष $\frac{१५}{३१}$ रह्या. २८मांथी पुष्यना ८ अहोरात्र शुद्ध छे शेष २० अहोरात्र, ४५ मुहूर्तोमांथी २४ मुहूर्तो शुद्ध छे एटले बाकी २१ रह्या. अहीं अर्धक्षेत्र नक्षत्र ६ अहोरात्र तथा २१ मुहूर्तथी शुद्ध थाय छे अने समक्षेत्र १३ अहोरात्र तथा १२ मुहूर्तोथी अने सार्धक्षेत्र २० अहोरात्र अने ३ मुहूर्तोथी शुद्ध थाय छे. तेमां २०मांथी ६ अहोरात्र २१ मुहूर्तो द्वारा अश्लेषा शुद्ध छे. पाछळ १४ अहोरात्र रह्या तथा $\frac{१५}{३१}$ भाग रह्या. त्यां १३ अहोरात्र तथा १२ मुहूर्तो द्वारा माघा नक्षत्र शुद्ध छे,

શેષ ૧૮ મુહૂર્ત રહ્યા તથા ઉપર $\frac{૫}{૩૧}$ ભાગ રહ્યા. અર્થાત્ - બીજું પર્વ મઘા નક્ષત્ર પછી આવતા પૂર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્રના ૧૮ મુહૂર્ત તથા $\frac{૫}{૩૧}$ ભાગો ભોગવીને સમાપ્ત થયું.

ચોથું પર્વ જાણવા માટે ઉક્ત ધ્રુવરાશિને ૪થી ગુણવો એટલે કે ૧૪,૨૨ × ૪ = ૫૬ અહોરાત્ર, ૨૨ × ૪ = ૮૮ મુહૂર્ત તથા $\frac{૯૨}{૩૧}$ ભાગો ત્યાં ૯૨નો ૩૧થી ભાગ કરતાં ૨ આવ્યા. તેને મુહૂર્ત રાશિમાં ઉમેરતા ૮૮ + ૨ = ૯૦ મુહૂર્ત થયા ઉપર $\frac{૩૦}{૩૧}$ ભાગ શેષ રહ્યા. ૫૬ દિવસોમાંથી ૮ દિવસો પુષ્યના શુદ્ધ છે. શેષ ૪૮ દિવસો રહ્યા તથા ૯૦માંથી ૨૪ મુહૂર્તો શુદ્ધ છે શેષ ૬૬ મુહૂર્તો રહ્યા. ૪૮માંથી ૬ અહોરાત્રો અશ્લેષાના શુદ્ધ છે શેષ ૪૨ દિવસો રહ્યા. અને ૬૬ મુહૂર્તમાંથી ૨૧ મુહૂર્તો શુદ્ધ છે, પાછળ ૪૫ મુહૂર્તો રહ્યા. પછી ૪૨ અહોરાત્રમાંથી ૧૩ દિવસો મઘાના શુદ્ધ છે, પાછળ ૨૯ દિવસો રહ્યા તથા ૪૫ મુહૂર્તમાંથી ૧૨ મુહૂર્તો શુદ્ધ છે શેષ ૩૩ મુહૂર્તો રહ્યા. પછી ૨૯ અહોરાત્રમાંથી ૧૩ દિવસો ફાલ્ગુનીના શુદ્ધ છે. શેષ ૧૬ દિવસો રહ્યા તથા ૩૩ મુહૂર્તમાંથી ૧૨ મુહૂર્તો શુદ્ધ છે. શેષ ૨૧ મુહૂર્ત રહ્યા. હવે પાછળ આવેલા ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રના ૧૬ દિવસ ૨૧ મુહૂર્ત ભોગવીને તથા ૧ મુહૂર્તના $\frac{૩૦}{૩૧}$ ભાગો ભોગવીને ચોથું પર્વ સમાપ્ત થયું.

એમ, શેષ પર્વોમાં પણ સૂર્યનક્ષત્રની ભાવના કરવી પરંતુ, જ્યાં સુધી ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર શુદ્ધ થતું નથી ત્યાં સુધી પુષ્યસંબંધિ શોધનક શોધીને પછી ૧-૧ નક્ષત્ર બાદ કરવું અને ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર શુદ્ધ થતાં ગાથામાં કહેલ શોધનક શોધવું. આ રીતે અન્ય સ્થળે પણ સાર્ધક્ષેત્ર જ્યાં સુધી શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી ૧-૧ શોધવું અને સાર્ધનક્ષત્ર શુદ્ધ થતા તે-તે કરણગાથામાં કહેલું શોધનક શોધવું. ૩૬૬ દિવસે એક સૂર્ય નક્ષત્ર પર્યાય શુદ્ધ થતા ફરીથી પુષ્યાદિક્રમથી યથાયોગ શોધનક શોધવું ત્યારબાદ ૭૩૨ દિવસે બીજા સૂર્યનક્ષત્રપર્યાયના શુદ્ધ થતે ફરીથી પુષ્યાદિક ઉક્ત ક્રમથી યથા સંભવ ત્યાં સુધી શોધવું કે જ્યાં ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર છે આટલા દ્વારા યુગાર્ધ થાય છે અને યુગાર્ધમાં એક અધિક માસ છે એટલે ૬૨ પર્વો સમાપ્ત થયા. આ રીતે જ યુગના ઉત્તરાર્ધમાં ૬૨ પર્વો યથાક્રમ કરણવશથી સમ્યક્ યથાવસ્થિત સૂર્યનક્ષત્રથી યુક્ત ભાવવા. ॥ ૩૫૨ ॥

ત્યાં યુગના પૂર્વાર્દ્ધમાં થનારા ૬૨ પર્વના સૂર્યનક્ષત્રોને સૂચવનારી આ ગાથાઓ છે-

सप्प१भग२अज्जमदुगं३-४हत्थो५चित्ता६विसाह७मित्तो८य ।
जेट्ठाइगं च छक्कं१४अजा१५भिवुड्ढी दु१६-१७पूसा१८आसा१९ ॥ ३५३ ॥
छक्कं च कत्तियाई२५पिइ२६भग२७अज्जमदुगं२९च चिता३०य ।
वायु३१विसाहा३२अणुराह३३जेट्ठ३४चाउं३५च वीसदुगं३६आउं३७ ॥ ३५४ ॥
सवण३८धणिट्ठा३९अजदेव४०अभिवड्ढीदुग४१,४२ऽस्स४३यम४४बहुला४५ ।
रोहिणी४६सोम४७ऽदितिदुगं४९पुस्सो५०पिति५१भग५२ऽज्जमा५३हत्थो५४ ॥ ३५६ ॥
चित्ताई जेट्ठवज्जाणि अभिईअंताणि अट्ठ रिक्खाणि ६२ ।
एए जुगपुव्वद्धे बिसट्ठिपव्वेसु रिक्खाणि ॥ ३५६ ॥

प्रथमस्य पर्वण: परिसमाप्तौ सूर्यनक्षत्रं सर्प:-सर्पदेवतोपलक्षिता अश्लेषा १, द्वितीयस्य भगो-भगदेवतोपलक्षिता: पूर्वफाल्गुन्य: २, ततोऽर्यमद्विकमिति तृतीयस्य पर्वणोऽर्यमा-अर्यमदेवोपलक्षिता उत्तराफाल्गुन्य: ३, चतुर्थस्याप्युत्तरफाल्गुन्य: ४, पञ्चमस्य हस्त: ५, षष्ठस्य चित्रा ६, सप्तमस्य विशाखा ७, अष्टमस्य मित्रो-मित्रदेवोपलक्षिता अनुराधा: ८ तथा ज्येष्ठादिषट्कं क्रमेण वक्तव्यं, तद्यथा-नवमस्य ज्येष्ठा ९ दशमस्य मूल १० एकादशस्य पूर्वाषाढा ११ द्वादशस्योत्तराषाढा १२ त्रयोदशस्य श्रवण: १३ चतुर्दशस्य धनिष्ठा १४ पञ्चदशस्याज:-अजदेवतोपलक्षित पूर्वभाद्रपदा १५, षोडशस्याभिवृद्धि:-अभिवृद्धिदेवतो-पलक्षिता उत्तरभाद्रपदा १६ सप्तदशस्याप्युत्तरभद्रपदा १७ अष्टादशस्य पूषा-पूषदेवोपलक्षिता रेवती १८ एकोनविंशतितमस्याश्व:-अश्वदेवाऽश्विनी १९ षट्कं च कृत्तिकादिकमिति विंशतितमस्य कृत्तिका २० एकविंशतितमस्य रोहिणी २१ द्वाविंशतितमस्य मृगशिर: २२ त्रयोविंशतितमस्यार्द्रा २३ चतुर्विंशतितमस्य पुनर्वसु: २४ पञ्चविंशतितमस्य पुष्य: २५ षड्विंशतितमस्य पिता-पितृदेवोपलक्षिता मघा २६ सप्तविंशतितमस्य भगो-भगदेवा: पूर्वफाल्गुन्य: २७ अष्टाविंशतितमस्यार्यमदेवा उत्तरफाल्गुन्य: २८ एकोनत्रिंशत्तमस्याप्युत्तर-फाल्गुन्या: २९ त्रिंशत्तमस्य चित्रा ३० एकत्रिंशत्तमस्य वायु:-वायुदेवोपलक्षिता स्वाति: ३१ द्वात्रिंशत्तमस्य विशाखा ३२ त्रयस्त्रिंशत्तमस्यानुराधा ३३ चतुस्त्रिंशत्तमस्य जयेष्ठा ३४ पञ्चत्रिंशत्तमस्यायु:-आयुर्देवोपलक्षिता: पूर्वाषाढा: ३५ षट्त्रिंशत्तमस्य विष्वग्देवा उत्तराषाढा ३६ सप्तत्रिंशत्तमस्याप्युत्तराषाढा ३७ अष्टात्रिंशत्तमस्य श्रवण: ३८ एकोनचत्वारिंशत्तमस्य धनिष्ठा ३९ चत्वारिंशत्तमस्य अज: (अजदेवा)-अजदेवोपलक्षिता पूर्वभद्रपदा ४०

एकचत्वारिंशत्तमस्याभिवृद्धिः-अभिवृद्धिदेवा उत्तरभद्रपदा ४१ द्वाचत्वारिंशत्तमस्यापि उत्तरभद्रपदा ४२ त्रिचत्वारिंशत्तमस्याश्वः-अश्वदेवाऽश्विनी ४३ चतुश्चत्वारिंशत्तमस्य यमदेवा भरणी ४४ पंचचत्वारिंशत्तमस्य [बहुला] कृत्तिका ४५ षट्चत्वारिंशत्तमस्य रोहिणी ४६ सप्तचत्वारिंशत्तमस्य सोमः-सोमदेवोपलक्षिता मृगशिरः ४७ अदितिद्विकमिति अष्टाचत्वारिंशत्तमस्य अदितिः-अदितिदेवतोपलक्षितं पुनर्वसुनक्षत्रं ४८ एकोनचत्वारिंशत्तमस्यापि पुनर्वसुनक्षत्रं ४९ पंचाशत्तमस्य पुष्यः ५० एकपंचाशत्तमस्य पिता-पितृदेवता मघा ५१ द्विपंचाशत्तमस्य भगो-भगदेवाः पूर्वफाल्गुन्यः ५२ त्रिपंचाशत्तमस्य अर्यमा अर्यमदेवतोपलक्षिता उत्तरफाल्गुन्यः ५३ चतुष्पंचाशत्तमस्य हस्तः ५४ अत ऊर्ध्वं चित्रादीन्यभिजित्पर्यन्तानि ज्येष्ठावर्जान्यष्टौ नक्षत्राणि क्रमेण वक्तव्यानि, तद्यथा-पंचपंचाशत्तमस्य चित्रा ५५ षट्पंचाशत्तमस्य स्वातिः ५६ सप्तपञ्चाशत्तमस्य विशाखा ५७ अष्टापंचाशत्तमस्यानुराधा ५८ एकोनषष्टितमस्य मूलः ५९ षष्टितमस्य पूर्वाषाढा ६० एकषष्टितमस्योत्तराषाढा ६१ द्वाषष्टितमस्याभिजिदिति ६२ । एतानि नक्षत्राणि युगस्य पूर्वार्द्धे द्वाषष्टिसंख्येषु पर्वसु यथाक्रममुक्तानि, एवं करणवशेन युगस्योत्तरार्द्धेऽपि द्वाषष्टिसंख्येषु पर्वसु ज्ञातव्यानि ॥ अथवा ध्रुवराशेरन्यथा निष्पत्तिः-नव शतानि पंचदशोत्तराणि स्थाप्यन्ते ९१५, तेषां द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुर्दश दिवसाः, शेषा तिष्ठति सप्तचत्वारिंशत्, सा मुहूर्त्तानयनाय त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि चतुर्दश शतानि दशोत्तराणि १४१०, तेषां द्वाषष्ट्या भागे ह्रते लब्धा द्वाविंशति र्मुहूर्ताः, शेषा तिष्ठति षट्चत्वारिंशत् ४६, ततच्छेद्यच्छेदकराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, जातास्त्रयोविंशतिरेकत्रिंशद्भागाः॥ अथवाऽन्यथोत्पत्तिः चन्द्रमास एकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशद्दिवसस्य द्वाषष्टिभागास्तस्यार्द्धं चतुर्दश दिनानि पंचदशमुहूर्ताः, ये च द्वात्रिंशद्द्वाषष्टिभागास्ते मुहूर्तानयनाय त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि-नव शतानि षष्ट्यधिकानि ९६०, तेषां द्वाषष्ट्या भागे ह्रते लब्धाः पंचदश मुहूर्त्ताः शेषा तिष्ठंति त्रिंशत्, पंचदशानामर्द्धे सप्त एकत्रिंशच्च द्वाषष्टिभागाः, मुहूर्त्ता मुहूर्त्तराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाता द्वाविंशतिः, त्रिंशतश्चार्द्धे पंचदश, ततोऽमी पंचदश अनन्तरोक्तश्चैकत्रिंशच्च द्वाषष्टिभागाः, एकत्र मील्यन्ते, जाता षट्चत्वारिंशत्, ततः छेद्यच्छेदकराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, लब्धा त्रयोविंशतिरेकत्रिंशद्भागाः ॥ यदिवेत्थं ध्रुवराशेरुत्पत्तिः- यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेनाष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि दिवसानां लभ्यन्ते तत एकेन पर्वणा किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना १२४-१८३०-१ अन्त्येन राशिना मध्यराशेर्गुणने जातानि तान्येवाष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तेषामाद्येन राशिना

चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाश्चतुर्दश दिवसाः, शेषा तिष्ठति चतुर्नवतिस्ततो मुहूर्त्तानयनार्थमेषा त्रिंशता गुण्यते, जातान्यष्टाविंशतिशतानि विंशत्यधिकानि, तेषां चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धा द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ताः, शेषा तिष्ठति द्वानवतिः ९२, ततश्छेद्यच्छेदकराश्योश्चतुष्केणापवर्त्तना, लब्धास्त्रयोविंशतिरेकत्रिंशद्भागाः ॥ ३५३-५६ ॥

ગાથાર્થ : સર્પ ૧, ભગ ૨, અર્યમદ્વિક ૩-૪, હસ્ત ૫, ચિત્રા ૬, વિશાખા ૭, મિત્રદેવ ૮, જ્યેષ્ઠાદિ છ ૧૪, અજ ૧૫, અભિવૃદ્ધિદ્વિક ૧૬, ૧૭, પૂષ ૧૮, અશ્વ ૧૯, કૃતિકાદિ ષટ્ક ૨૫, પિતૃ ૨૬, ભગ ૨૭, અર્યમદ્વિક ૨૮-૨૯, ચિત્રા ૩૦, વાયુ ૩૧, વિશાખા ૩૨, અનુરાધા ૩૩, જ્યેષ્ઠા ૩૪, આયુ ૩૫, વિશ્વકૃદ્વિક ૩૬-૩૭, શ્રવણ ૩૮, ધનિષ્ઠા ૩૯, યમદેવ ૪૦, અભિવૃદ્ધિદ્વિક ૪૧, ૪૨, અશ્વિની ૪૩, યમ ૪૪, બહુલા ૪૫, રોહિણી ૪૬, સોમ ૪૭, અદિતિ દ્વિક ૪૮-૪૯, પુષ ૫૦, પિતૃ ૫૧, ભગ ૫૨, અર્યમા ૫૩, હસ્ત ૫૪, ચિત્રાદિથી જ્યેષ્ઠા વિનાના અભિજિત સુધીના આઠ નક્ષત્રો ૫૫-૬૨, યુગના પૂર્વાર્ધમાં બાસઠ પર્વોમાં આ નક્ષત્રો છે. ॥ ૩૫૩-૫૬ ॥

ટીકાર્થ : પ્રથમ પર્વની પરિસમાપ્તિમાં સૂર્યનક્ષત્ર સર્પ દેવતાથી ઉપલક્ષિત અશ્લેષા ૧, ભગદેવતા - પૂર્વાફાલ્ગુની ૨, અર્યમા દ્વિક ઉત્તરાફાલ્ગુની ૩-૪, હસ્ત ૫, ચિત્રા ૬, વિશાખા ૭, મિત્રદેવતા-અનુરાધા ૮, જ્યેષ્ઠાદિ ષટ્ક, જ્યેષ્ઠા ૯, મૂળ ૧૦, પૂર્વાષાઢા ૧૧, ઉત્તરાષાઢા ૧૨, શ્રવણ ૧૩, ધનિષ્ઠા ૧૪, અજદેવતા-પૂર્વભાદ્રપદા ૧૫, અભિવૃદ્ધિ - ઉત્તરાભાદ્રપદા ૧૬, ઉત્તરાભાદ્રપદા ૧૭, પૂષ દેવતા-રેવતી ૧૮, અશ્વદેવ - અશ્વિની ૧૯, કૃતિકાદિ ષટ્ક - કૃતિકા ૨૦, રોહિણી ૨૧, મૃગશિર ૨૨, આર્દ્રા ૨૩, પુનર્વસુ ૨૪, પુષ્ય ૨૫, પિતૃદેવતા - મઘા ૨૬, ભગદેવ - પૂર્વા ફાલ્ગુની ૨૭, ઉત્તરાફાલ્ગુની ૨૮, ઉત્તરાફાલ્ગુની ૨૯, ચિત્રા ૩૦, વાયુ દેવતા - સ્વાતિ ૩૧, વિશાખા ૩૨, અનુરાધા ૩૩, જ્યેષ્ઠા ૩૪, આયુદેવતા - પૂર્વાષાઢા ૩૫, વિશ્વગદેવા - ઉત્તરાષાઢા ૩૬, ઉત્તરાષાઢા ૩૭, શ્રવણ ૩૮, ધનિષ્ઠા ૩૯, પૂર્વ ભાદ્રપદા ૪૦, ઉત્તર ભાદ્રપદા ૪૧, ઉત્તર ભાદ્રપદા ૪૨, અશ્વિની ૪૩, યમદેવ - ભરણી ૪૪, કૃતિકા ૪૫, રોહિણી ૪૬, સોમદેવ-મૃગશિર ૪૭, અદિતિ દ્વિક - પુનર્વસુ ૪૮, પુનર્વસુ ૪૯, પુષ્ય ૫૦, મઘા - ૫૧, પૂર્વાફાલ્ગુની ૫૨, ઉત્તરા ફાલ્ગુની ૫૩, હસ્ત ૫૪, ચિત્રા ૫૫, સ્વાતિ ૫૬, વિશાખા ૫૭, અનુરાધા ૫૮, મૂળ ૫૯, પૂર્વાષાઢા ૬૦, ઉત્તરાષાઢા

૬૧, અભિજિત્ ૬૨. આ નક્ષત્રો યુગના પૂર્વાર્દ્ધમાં ૬૨ પર્વોમાં યથાક્રમ કહ્યા છે. આ રીતે કરણ દ્વારા યુગના ઉત્તરાર્ધમાં ૬૨ પર્વોમાં જાણવા.

અથવા ધ્રુવરાશિની બીજી રીતે નિષ્પત્તિઃ ૯૧૫ સ્થાપવા તેનો ૬૨થી ભાગ કરવો ૧૪ દિવસ આવ્યા શેષ ૪૭ રહ્યા. તે મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણતાં ૧૪૧૦ થયા. તેનો ૬૨થી ભાગ કરતા ૨૨ મુહૂર્ત આવ્યા શેષ ૪૬ રહ્યા ત્યારબાદ છેદ્ય-છેદક રાશિની $\frac{૧}{૨}$ થી અપવર્તના કરતા $\frac{૨૩}{૩૧}$ આવ્યા.

અથવા અન્ય રીતે ઉત્પત્તિઃ એક ચંદ્ર માસ ૨૯ દિવસ $\frac{૩૨}{૬૨}$ ભાગ છે તેના અડધા ૧૪ દિવસ ૧૫ મુહૂર્ત અને જે $\frac{૩૨}{૬૨}$ ભાગો છે તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણતાં ૯૬૦ તેનો ૬૨થી ભાગ કરતા ૧૫ મુહૂર્ત આવ્યા શેષ ૩૦ વધ્યા, ૧૫ના અડધા કરતા ૭$\frac{૩૧}{૬૨}$ ભાગ મુહૂર્તો રાશિમાં ઉમેરતાં ૧૫ + ૭ = ૨૨ અને ૩૦ના અડધા ૧૫ તેથી આ ૧૫ અને આગળ કહેલ ૩૧ મેળવતાં ૪૬ થયા $\frac{૪૬}{૬૨}$ પછી $\frac{૧}{૨}$ થી છેદ ઉડાડતાં $\frac{૨૩}{૩૧}$ આવ્યા.

અથવા આ રીતે ધ્રુવરાશિની ઉત્પત્તિ : જો ૧૨૪ પર્વથી ૧૮૩૦ દિવસ મળે તો ૧ પર્વથી શું મળે ? ૧૨૪ - ૧૮૩૦ - ૧, ૧૮૩૦ તેનો ૧૨૪થી ભાગ કરતાં ૧૪ દિવસ આવ્યા. શેષ ૯૪ વધ્યા તેના મુહૂર્ત લાવવા ૩૦થી ગુણતાં ૨૮૨૦ થયા. તેનો ૧૨૪થી ભાગ કરતા ૨૨ મુહૂર્તો આવ્યા શેષ ૯૨ રહ્યા. પછી છેદ્ય-છેદકરાશિની ૪થી અપવર્તના (છેદ) કરતાં $\frac{૨૩}{૩૧}$ આવ્યા. ॥ ૩૫૩-૫૬॥

एते ध्रुवराशेरुत्पत्तावुपायाः कथिताः, सम्प्रति किं पर्व चरमे दिवसे कियत्सु मुहूर्त्तेषु गतेषु समाप्तिं गच्छति ? इत्येतद्विषयं करणमभिधित्सुराह–

चउहिं भइयंमि पव्वे एक्के सेसम्मि होइ कलिओगो ।
बेसु य दावरजुम्मो तिसु तेया चउसु कयजुम्मो ॥ ३५७ ॥

कलिओगे तेणउई पक्खेवो दावरंमि बावट्ठी ।
तेताए एक्कत्तीसा कडजुम्मे नत्थि पक्खेवो ॥ ३५८ ॥

सेसद्धे तीसगुणे बावट्ठीभाइयंमि जं लद्धं ।
जाणे तइसु मुहुत्तेसु अहोरत्तस्स तं पव्वं ॥ ३५९ ॥

'पर्वणि' पर्वराशौ चतुर्भिर्भक्ते सति यद्येकः शेषो भवति तदा स राशिः कल्योजो भण्यते, द्वयोः शेषयोर्द्वापरयुग्मः, त्रिषु शेषेषु त्रेतौजः, चतुर्षु शेषेषु कृतयुग्मः ॥ कल्योजोरूपे राशौ त्रिनवतिः प्रक्षेपः-प्रक्षेपणीयो राशिः, द्वापरयुग्मे द्वाषष्टिः, त्रेतौजस्येकत्रिंशत्, कृतयुग्मे नास्ति प्रक्षेपः । एवं प्रक्षिप्तप्रक्षेपाणां पर्वराशीनां सतां चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, यच्छेषमवतिष्ठते तस्य विधिमाह-प्रक्षिप्तयथोक्तप्रक्षेपाणं पर्वराशीनां चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागे ह्रते यच्छेषमवतिष्ठते तस्यार्द्धं क्रियते, कृत्वा च त्रिंशता गुण्यते, गुणयित्वा च द्वाषष्ट्या भज्यते, भक्ते च सति यल्लब्धं तान् मुहूर्त्तान् जानीहि, लब्धशेषं तु मुहूर्त्तभागान्, तत एवं स्वशिष्येभ्यः प्ररूपयेत्, विवक्षितं पर्व चरमेऽहोरात्रे सूर्योदयात्तावतो मुहूर्त्तान् तावतश्च मुहूर्त्तभागानतिक्रम्य परिसमाप्तमिति । एष करणगाथाक्षरार्थः भावना त्वियं-प्रथमं पर्व चरमेऽहोरात्रे कति मुहूर्त्तानतिक्रम्य समाप्तमिति जिज्ञासायामेको ध्रियते, अयं किल कल्योजोराशिरित्यत्र त्रिनवतिः प्रक्षिप्यते, जाता चतुर्नवतिः, अस्य चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो हर्त्तव्यः, स च भागो न लभ्यते, राशेः स्तोकत्वात्, ततो यथासम्भवं करणलक्षणं कर्त्तव्यं, तत्र चतुर्नवतेरर्द्धं क्रियते, जाताः सप्तचत्वारिंशत् ४७, सा त्रिंशता गुण्यते, जातानि चतुर्दश शतानि दशोत्तराणि १४१०, तेषां द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा द्वाविंशतिः मुहूर्त्ताः २२, शेषा तिष्ठति षट्चत्वारिंशत् ४६, ततश्छेद्यच्छेदकराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, लब्धास्त्रयोविंशतिरेकत्रिंशद्भागाः, आगतं प्रथमं पर्व चरमेऽहोरात्रे द्वाविंशतिं मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रयोविंशतिमेकत्रिंशद्भागानतिक्रम्य समाप्तिं गतमिति । द्वितीयपर्वजिज्ञासायां द्विको ध्रियते, स किल द्वापरयुग्मराशिरिति तत्र द्वाषष्टिः प्रक्षिप्यते, जाता चतुःषष्टिः ६४, सा चतुर्विंशत्यधिकस्य शतस्य भागं न प्रयच्छति ततस्तस्यार्धं क्रियते, जाता द्वात्रिंशत्, सा त्रिंशता गुण्यते, जातानि नव शतानि षष्ट्यधिकानि ९६०, तेषां द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धाः, पञ्चदश मुहूर्त्ताः, पञ्चादवतिष्ठते त्रिंशत्, ततश्छेद्यच्छेदकराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, लब्धाः पञ्चदश एकत्रिंशद्भागाः आगतं द्वितीयं पर्व-चरमेऽहोरात्रे पञ्चदश मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य पञ्चदशैकत्रिंशद्भागानतिक्रम्य द्वितीयं पर्व समाप्तमिति । तृतीयपर्वजिज्ञासायां त्रिको ध्रियते, स किल त्रेतौजोराशिरिति तत्रैकत्रिंशत् प्रक्षिप्यते, जाता चतुस्त्रिंशत् ३४, सा चतुर्विंशत्यधिकशतस्य भागं न प्रयच्छति, ततस्तस्यार्धं क्रियते, जाताः सप्तदश, ते त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि पञ्च शतानि दशोत्तराणि ५१०, तेषां द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा अष्टौ शेषास्तिष्ठन्ति चतुर्दश, ततश्छेद्यच्छेदकराश्योरर्धेनापवर्त्तना, लब्धाः सप्तैकत्रिंशद्भागाः, आगतं तृतीयं पर्व चरमेऽहोरात्रेऽष्टौ मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्य सप्तैकत्रिंशद्भागानतिक्रम्य समाप्तिं

गतमिति ॥ चतुर्थपर्वजिज्ञासायां चतुष्को ध्रियते, स किल [कृत] युग्मराशिरिति न किमपि तत्र प्रक्षिप्यते, चत्वारश्चतुर्विंशत्यधिकशतस्य भागं न प्रयच्छन्ति ततस्तेऽर्द्धीक्रियन्ते, जातौ द्वौ, तौ त्रिंशता गुण्येते, जाता षष्टिः तस्या द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, भागश्च न लभ्यते इति छेद्यच्छेदकराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, जाता त्रिंशद् एक त्रिंशत्, आगतं चतुर्थं पर्व चरमेऽहोरात्रे मुहूर्त्तस्य त्रिंशतमेकत्रिंशद्भागानतिक्रम्य समाप्तिं गच्छतीति । सम्प्रति मूलटीकोपदर्शितमुदाहरणमुपदर्श्यते-त्र्यशीतितमं पर्व चरमेऽहोरात्रे कतिषु मुहूर्त्तेषु गतेषु कतिमुहूर्त्तभागेषु च समाप्तिं गच्छतीति त्र्यशीतिर्ध्रियते, अत्र चतुर्भिर्भागे ह्रियमाणे त्रयः शेषा उद्धरन्ति इति त्रेतौजोराशिस्ततोऽत्रैकत्रिंशत् प्रक्षिप्यन्ते, जातं चतुर्दशोत्तरं शतम् ११४, एतच्चतुर्विंशत्यधिकस्य शतस्य भागं न प्रयच्छतीत्येतस्यार्द्धं क्रियते, जाता सप्तपञ्चाशत्, सा त्रिंशता गुण्यते, जातानि सप्तदश शतानि दशोत्तराणि १७१०, तेषां द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा सप्तविंशतिः, शेषा तिष्ठति षट्त्रिंशत् ३६, ततश्छेद्यच्छेदकराश्योरर्द्धेनापवर्त्तना, लब्धा अष्टादशैकत्रिंशद्भागाः, आगतं-त्र्यशीतितमं पर्व चरमेऽहोरात्रे सप्तविंशतिं मुहूर्त्तान् एकस्य च मुहूर्त्तस्याष्टादशैकत्रिंशद्भागानतिक्रम्य समाप्तिं गतमिति, चतुर्विंशत्यधिकशततमपर्वजिज्ञासायां चतुर्विंशत्यधिकं शतं ध्रियते, तस्य किल चतुर्भिर्भागे हृते न किमपि शेषमवतिष्ठते इति, कृतयुग्मोऽयं राशिस्ततोऽत्र न किमपि प्रक्षिप्यते, ततश्चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, जातो राशिनिर्लेपः, आगतं परिपूर्णं चरमं दिनं भुक्त्वा चतुर्विंशत्यधिकशततमं पर्व समाप्तिं गतमिति ॥ ३५९ ॥ सम्प्रति प्रस्तुतप्राभृतोपसंहारमाह

अवमासपुण्णमासी एवं विविहा मए समक्खाया ।

'एवम्' उक्तेन प्रकारेणामावास्या पौर्णमासी च विविधा-अनेकप्रकारा, तद्यथा-चन्द्रनक्षत्रपरिज्ञानपुरःसरा सूर्यनक्षत्रपरिज्ञानपुरःसरा चरमदिवसमुहूर्त्तमुहूर्त्तभागपरिज्ञानपुरःसरा च, मया समाऽऽख्याता ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां नक्षत्रयोगममावास्यापौर्णमासीप्रतिपादमेकोनविंशतितमं प्राभृतं समाप्तम् ॥

આ ધ્રુવરાશિની ઉત્પત્તિમાં ઉપાયો કહ્યા હવે, કયું પર્વ ચરમ દિવસે કેટલા મુહૂર્ત પસાર થતા સમાપ્ત થાય છે ? એ વિષયનું કરણ બતાવે છે.

ગાથાર્થ : પર્વ રાશિને ૪થી ભાગતાં ૧શેષ રહે તો કલ્યોજ કહેવાય છે, બે શેષ રહે તો દ્વાપર યુગ્મ, ત્રણ રહે તો તેત્રૌજ અને ચાર શેષ રહે તો કૃતયુગ્મ કહેવાય છે.

કલ્યોજમાં ૯૩ ઉમેરવા દ્વાપરમાં ૬૨, તેત્રોજમાં ૩૧ અને કૃતયુગ્મમાં પ્રક્ષેપ નથી. ॥૩૫૭-૩૫૮ ॥ શેષનો અર્ધ કરી ૩૦થી ગુણી ૬૨થી ભાગતાં જે આવ્યું તેટલા દિવસના મુહૂર્તો જતાં તે પર્વ સમાપ્ત જાણવું. ॥૩૫૯॥

ટીકાર્થ : પર્વરાશિને ૪થી ભાગતાં જો ૧ શેષ રહે છે તો તે રાશિ કલ્યોજ કહેવાય છે. બે શેષ રહેતાં દ્વાપર યુગ્મ, ત્રણ શેષ રહેતા તેત્રોજ, ચાર શેષ રહેતાં કૃતયુગ્મ, કલ્યોજ રૂપ રાશિમાં ૯૩ પ્રક્ષેપ રાશિ, દ્વાપર યુગ્મમાં ૬૨, તેત્રોજમાં ૩૧ તથા કૃતયુગ્મમાં પ્રક્ષેપ નથી. આ રીતે પ્રક્ષિપ્ત પ્રક્ષેપ પર્વરાશિઓ હોતે છતે ૧૨૪થી ભાગ કરવો જે શેષ રહે તેનો વિધિ પ્રક્ષિપ્ત-પ્રક્ષેપ પર્વરાશિનો ૧૨૪થી ભાગ કરતાં જે શેષ રહે તેના અડધા કરવા અને કરીને ૩૦થી ગુણવા અને ગુણીને તેનો ૬૨થી ભાગ કરવો, ભાગ કરતાં જે પ્રાપ્ત થયું તે મુહૂર્તો જાણવા અને લબ્ધશેષને મુહૂર્ત ભાગો જાણવા તેથી એ રીતે પોતાના શિષ્યોને પ્રરૂપણા કરવી. વિવક્ષિત પર્વ ચરમ અહોરાત્રમાં સૂર્યોદયથી તેટલા મુહૂર્તો અને તેટલા મુહૂર્ત ભાગોને પસાર કરીને સમાપ્ત થયું. આ કરણગાથા અક્ષરાર્થ છે. ભાવના આ રીતે કરવી - પ્રથમ પર્વ ચરમ અહોરાત્રમાં કેટલા મુહૂર્તો પસાર કરીને સમાપ્ત થયું એ જાણવા ૧ ધારવો. આ કલ્યોજ રાશિ છે એટલે એમાં ૯૩ ઉમેરતાં ૯૪ થયા એનો ૧૨૪થી ભાગ કરવો તે ભાગ થતો નથી. રાશિ અલ્પ છે તેથી યથાસંભવ કરણલક્ષણ કરવું ત્યાં ૯૪ના અડધા કરવા એટલે ૪૭ થયા તેને ૩૦થી ગુણતાં ૧૪૧૦ થયાં. તેનો ૬૨થી ભાગ કરતા ૨૨ મુહૂર્તો આવ્યા. શેષ ૪૬ રહ્યા ત્યારબાદ છેદ્ય-છેદક રાશિને $\frac{૧}{૨}$ થી છેદ કરવો એટલે $\frac{૨૩}{૩૧}$ ભાગ આવ્યા અર્થાત્ પ્રથમ પર્વ ચરમ અહોરાત્રમાં ૨૨ મુહૂર્ત $\frac{૨૩}{૩૧}$ ભાગ પસાર કરીને પૂરું થયું.

હવે બીજું પર્વ જાણવું છે એટલે ૨ ધારવા તે દ્વાપરયુગ્મ છે એટલે એમાં ૬૨ ઉમેરવા એટલે ૬૪ થયા. તેનો ૧૨૪થી ભાગ થતો નથી એટલે અડધા કરવા એટલે ૩૨થયા તેને ૩૦થી ગુણતાં ૯૬૦ તેનો ૬૨થી ભાગ કરતાં ૧૫ આવ્યા પાછળ ૩૦ વધ્યા, છેદ્ય-છેદકને $\frac{૧}{૨}$ થી છેદ કરતાં $\frac{૧૫}{૩૧}$ આવ્યા. અર્થાત્ બીજું પર્વ ચરમ અહોરાત્રમાં ૧૫ મુહૂર્ત $\frac{૧૫}{૩૧}$ ભાગ પસાર કરીને પૂર્ણ થયું.

ત્રીજું પર્વ જાણવા ૩ ધારવા આ તેત્રૌજ છે એટલે એમાં ૩૧ ઉમેરતાં ૩૪ થયા. તેનો ૧૨૪થી ભાગ થતો નથી એટલે અડધા કરતાં ૧૭ થયા તેને ૩૦થી ગુણતાં ૫૧૦ થયા તેનો ૬૨થી ભાગ કરતા ૮ આવ્યા. શેષ ૧૪ રહ્યા છેદ્ય-છેદકને $\frac{૧}{૨}$ થી છેદ કરતાં

$\frac{७}{३१}$ થયા. અર્થાત્ ચરમ અહોરાત્રમાં $८\frac{७}{३१}$ મુહૂર્ત પસાર કરીને ત્રીજું પર્વ સમાપ્ત થયું.

ચોથા પર્વ માટે ૪ ધારવા તે કૃતયુગ્મ હોવાથી કાંઈપણ ઉમેરવાનું રહેતું નથી એટલે તેનો ૧૨૪થી ભાગ કરવો તે થતો નથી એટલે તેના અડધા કરતાં ૨ આવ્યા તેને ૩૦થી ગુણતાં ૬૦ આવ્યા, તેનો ૬૨થી ભાગ થતો નથી એટલે છેદ્ય-છેદકને $\frac{१}{२}$ થી છેદતાં $\frac{३०}{३१}$ આવ્યા. અર્થાત્ ચોથું પર્વ ચરમ અહોરાત્રમાં $\frac{३०}{३१}$ મુહૂર્ત પસાર થયા પછી પૂર્ણ થાય છે.

હવે, મૂળ ટીકામાં બતાવેલ ઉદાહરણ બતાવીએ છીએ - ૮૩મું પર્વ ચરમ અહોરાત્રમાં કેટલા મુહૂર્ત પસાર થતાં પૂર્ણ થાય છે એ જાણવા ૮૩ ધારવા તેનો ૪થી ભાગ કરતાં ૩ શેષ રહે છે એટલે તેત્રૌજ રાશિ છે તેથી ૩૧ ઉમેરતાં ૧૧૪ થયા એનો ૧૨૪થી ભાગ થતો નથી માટે અડધા કરતાં ૫૭ આવ્યા. તેને ૩૦થી ગુણતા ૧૭૧૦ આવ્યા તેનો ૬૨થી ભાગ કરતા ૨૭ થયા. શેષ ૩૬ રહ્યા. છેદ્ય-છેદકનો $\frac{१}{२}$ થી છેદ કરતા $\frac{१८}{३१}$ આવ્યા. અર્થાત્ ૮૩મું પર્વ ચરમ અહોરત્રમાં ૨૭ મુહૂર્ત $\frac{१८}{३१}$ ભાગ પસાર કરીને પૂર્ણ થયું.

૧૨૪મું પર્વ જાણવા ૧૨૪ ધારવા તેનો ૪થી ભાગ કરતાં કાંઈપણ શેષ બચતું નથી, એટલે આ રાશિ કૃતયુગ્મ છે કાંઈપણ ઉમેરવાનું રહેતું નથી ત્યારબાદ ૧૨૪થી ભાગ કરતાં રાશિ નિર્લેપ થયો. અર્થાત્ પરિપૂર્ણ ચરમ દિવસને ભોગવીને ૧૨૪મું પર્વ સમાપ્ત થયું. ॥ ૩૫૯ ॥

હવે, પ્રસ્તુત પ્રાભૃતનો ઉપસંહાર કહે છે-

ગાથાર્થ : અમાવસ્યા પૂર્ણિમા આ રીતે વિવિધ પ્રકારે મેં જણાવી છે.

ટીકાર્થ : આ રીતે અમાવસ્યા અને પૂર્ણિમા વિવિધ પ્રકારે - ચંદ્ર નક્ષત્ર પરિજ્ઞાનપૂર્વક, સૂર્યનક્ષત્ર પરિજ્ઞાનપૂર્વક અને ચરમ દિવસ મુહૂર્ત - મુહૂર્ત ભાગ પરિજ્ઞાનપૂર્વક મારા દ્વારા કહેવાઈ છે.

॥ શ્રીમન્મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં અમાવસ્યા-પૂર્ણિમા પ્રતિપાદક ઓગણીશમું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત થયું. ॥

● ● ●

અધિકાર-૨૦ : પ્રનષ્ટ પર્વ

तदेवमुक्तमेकोनविंशतितमं प्राभृतं, साम्प्रतं विंशतितमं प्राभृतं विवक्षुराह–

एत्तो पणट्ठपव्वं वोच्छमि अहाणुपुव्वीए ॥ ३६० ॥

'इतः' अमावास्यापौर्णमासीप्रतिपादकादेकोनविंशतितमात्प्राभृतादनन्तरं प्रनष्टपर्वप्रतिपादकं विंशतितमं 'यथानुपूर्व्या' क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३६० ॥ प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति–

जइ कोई पुच्छेज्जा सूरे उट्ठितयंमि अभिइस्स ।
एक्ककला पडिवण्णा किं पव्वं का तिही होइ ? ॥ ३६१ ॥[१]

इच्छानक्खत्ताओ[२] अभिजिमुपादाय संखिवे तु कला ।
इच्छाकलूणकाले कयंमि इणमो भवे करणं ॥ ३६२ ॥

कोऽपि शिष्यः पृच्छति–यदि सूर्ये उत्तिष्ठति–उदयमानेऽभिजितो नक्षत्रस्यैका परिपूर्णा कला सप्तषष्टिभागरूपा चन्द्रमसा प्रतिपन्ना–भुक्ता भवति तदा तस्मिन् दिवसे किं पर्व वर्त्तते ? का वा तिथिः ? ॥ एवं शिष्येण प्रश्ने कृते सति सूरिः शेषनक्षत्रदर्शनादिभिर्विवक्षितं नष्टं पर्व जानीयादिति तद्विषयं करणमाह– ईप्सितान्नक्षत्रात्पूर्वमभिजितमुपादाय

---

१. एतद्गाथानन्तरं म.वि. संस्करणंऽधिका गाथा वर्त्तते – Δ'जध अभिजिस्स कलाएवं (? कलेवं) अवसेसाणं पि नाऊमिच्छेज्जा । नट्ठम्मि कोति पव्व सुण करणं एत्थ वोच्छामि ॥ ३८६ ॥' तथैतस्या अपि गाथायाः प्राग् जे० खं० आदर्शयोरेका गाथेमाऽपि दृश्यते – Δ'जति कोयी पुच्छेज्जा सूरे उ ट्ठेंतकम्मि अभियिस्स । अद्धकला पडिपुन्ना किं पव्वं ? को तिही ताहे ? ॥ इति ॥ २. इच्छ नक्खत्ताणं अभिजिमुपादाण संखिवे कालं । इच्छूणगम्मि काले कायम्मि - जे० खं० । Δ(छा.) यथाभिजितः कलेवमवशेषानामपि ज्ञातुमिच्छेत् । नष्टे कति पर्वे शृणु करणमत्र वक्ष्यामि ॥ ३८६ ॥ (छा.) यदि कोऽपि पृच्छेत् सूर्ये उदिते कस्मिन्नभिजितः । अर्द्ध कला प्रतिपूर्णा किं पर्व ? का तिथि स्तदा ?॥

याः कलास्ता एकत्र '**संक्षिपेत्**' मीलयेत्, ततो या ईप्सिताः-विवक्षिताः कलास्ताभिरूने काले सति 'इदं' वक्ष्यमाणं भवति करणम् ॥ ३६१-२ ॥ तदेवाह–

छेत्तूण य छेयं तेरसेहिं तेणउए हिं तु संगुणए ।
अट्ठारसहि सएहिं तीसेहि भइय सेसंमि[१] ॥ ३६३ ॥

एगट्ठीय विभत्ते जे लद्धा ते य होंति पक्खेवा ।
पन्नरसभागलद्धाय पव्वगा अंसगा य तिही ॥ ३६४ ॥[२]

'छित्त्वा' अपनीय '**छेदम्**' ईप्सितकलारूपं यच्छेषं लभ्यते तत्र त्रयोदशभिः शतैस्त्रिनवत्यधिकैः संगुणयेत्, गुणयित्वा चाष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्भजेत्, भक्ते च सति यच्छेषमवतिष्ठते तत् प्रतिराश्यते, प्रतिराश्य च मूलराशौ तस्मिन्नेकषष्ट्या प्रविभक्ते च सति यल्लभ्यते ते '**प्रक्षेपाः**' प्रक्षेपणीया राशयो ज्ञातव्याः, तेषु च प्रक्षेपेषु प्रतिराशौ प्रक्षिप्तेषु तस्य पंचदशभिर्भागे हृते यल्लभ्यते तानि पर्वाणि द्रष्टव्यानि, अंशास्तु तिथयः, एष करणगाथाक्षरार्थः, सम्प्रति भावना क्रियते-तत्र यत्पृष्टम्-उदयति सूर्येऽभिजिति एककला चन्द्रमसा भुक्ता स्यात्तत्तस्मिन् दिवसे किं पर्व वर्त्तते ? का वा तिथिः ? इति, तत्र सा एका कला त्रयोदशभिः शतैस्त्रिनवत्यधिकैर्गुण्यते, जातानि त्रयोदश शतानि त्रिनवत्यधिकानि १३९३, तेषामष्टादशभिः शतैस्त्रिनवत्यधिकैर्भागो न लभ्यत इति शेषः करणविधिर्विधीयते, तत्र त्रयोदश शतानि त्रिनवत्यधिकानि प्रतिराश्यन्ते, प्रतिराश्य च मूलराशेरेकषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धा द्वाविंशतिः २२, सा प्रतिराशौ प्रक्षिप्यते, जातः प्रतिराशिश्चतुर्दश शतानि पंचदशोत्तराणि १४१५, तेषां पंचदशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा चतुर्नवतिः ९४, शेषास्तिष्ठन्ति पञ्च, आगतं चतुर्नवतितमे पर्वणि पञ्चम्यम्याम्मुदयति सूर्येऽभिजित्कला चन्द्रमसा प्रतिपन्ना भवति । तथा कोऽपि पृच्छति-उत्तिष्ठति सूर्ये यदा धनिष्ठाया एका कला चन्द्रमसा प्रतिपन्ना भवति तदा किं पर्व वर्त्तते ? का वा तिथिः ? इति, तत्राभिजितः कला एकविंशतिः श्रवणनक्षत्रस्य सप्तषष्टिः धनिष्ठाया एका कलेति सर्वसङ्कलनेन् जाता एकोननवतिः ८९, इत ईप्सिता कला धनिष्ठासत्का एका शोध्यते, स्थिता पश्चादष्टाशीतिः ८८, एनां राशिं

---

१. अट्ठारस तीसइते पुणो भजे सेसगं रासिं-इति म.वि.गा. ३८८ ॥ २. एतद्गाथानन्तरं म.वि.संस्करणंऽधिका गाथाऽपि वर्त्तते – 'जुगभजितं जं सेसं तं अद्धकलाहि' दोहि नायव्वं । पुव्वकरणं करेज्जो कलाय सत्तट्ठिमो भागो ॥३९०॥ छा. - युगभक्तं यच्छेषं तदर्द्धकलाभ्यां द्वाभ्यां सातव्यमा पूर्वकरणं कुर्यात् कलायाः सप्तषष्टितमो भागः ॥३९०॥

त्रयोदशभिः शतैस्त्रिनवत्यधिकैर्गुणयेत्, जातमेकं लक्षं त्रयोविंशतिसहस्राणि नव शतानि सप्तसप्तत्यधिकानि १२३९७७, तेषामष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैर्भागो ह्रियते, लब्धं त्यज्यते, स्थितानि शेषाणि त्रयोदश शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि १३६७, एतानि प्रतिराश्यन्ते १३६७, तत आदिमस्य राशेरेकषष्ट्या भागहरणं, लब्धा द्वाविंशतिः, सा प्रतिराशौ प्रक्षिप्यते, जातानि त्रयोदश शतानि नवाशीत्यधिकानि १३८९, तेषां पञ्चदशभिर्भागो ह्रियते, लब्धा द्विनवतिः, शेषास्तिष्ठन्ति नव, तत आगतं द्विनवतितमे पर्वणि नवम्यामुदयति सूर्ये धनिष्ठाया एका कला चन्द्रमसा प्रतिपन्नेति, एवं सर्वत्रापि भावना भावनीया ॥ ३६३-३६४ ॥ सम्प्रति प्रनष्टजन्मनक्षत्रपरिज्ञानार्थं करणमाह–

समइच्छिएसु वासेसु कोई पुच्छेज्ज जम्मनक्खत्तं ।
जायस्स वरिससंखं पव्वाणि तिहिं च ठाविज्जा ॥ ३६५ ॥

छित्तूण वरिससंखं पंचसु सेसाणि कुणसु पव्वाणि ।
तत्तो उवट्टमाणं सोहेज्जा एव तिहिरासिं ॥ ३६६ ॥

अवसेसं सोहिंतो संपयकालमिव आणए सव्वं ।
जं जं इच्छसि किंची अणागयं वावि खेवेणं ॥ ३६७ ॥

'समतिच्छितेषु' समतिक्रान्तेषु वर्षेषु कोऽपि स्वकीयं जन्मनक्षत्रं पृच्छेत्, यथा किं मम जन्मकाले नक्षत्रमासीदिति, एवं पृष्ठे सति जातस्य सतस्तस्य या वर्षसङ्ख्या अतिक्रान्तास्ताः पर्वाणि तिथीश्च स्थापयेत्, स्थापयित्वा च वर्षसङ्ख्यां 'पञ्चसु' पंचविषयां छिंद्यात्, किमुक्तं भवति ? पंचवर्षरूपा सङ्ख्या यावच्छेदं सहते तावत् छिंद्यात्, छित्त्वा च शेषाणि यानि वर्षाणि तिष्ठन्ति तानि पर्वाणि कुरु, कृत्वा च पूर्वराशिः समस्तोऽप्येकत्र मील्यते ततो वर्त्तमानपर्वराशिं तिथिराशिं च शोधयेत्, तत्र वर्त्तमानः पर्वराशिः पूर्वपुरुषसम्प्रदायात् चतुरशीतिसंख्यः, वर्त्तमानः तिथिराशिरष्टरूपः, इत्थम्भूतं च वर्त्तमानं पर्वराशिं तिथिराशिं च शोधयित्वा येऽवशेषा अंशाः तेभ्यः साम्प्रतकालमिव यद् यद् इच्छसि किञ्चित् तत् सर्वमानयेत्, यदि पुनरागतं ज्ञातुमिच्छेत् ततस्तस्मिन्ननागते वर्त्तमानं तं पर्वराशिं तिथिराशिं च प्रक्षिपेत्, प्रक्षिप्ताच्चाधिकपर्वराशेर्युगपर्वराशिं शोधयित्वा शेषं पूर्वोपदेशेन कुर्यात्, एष करणगाथाक्षरार्थः, भावना त्वियं-कस्यापि जातस्य नव वर्षाणि त्रयो मासा एकः पक्षः पंच दिवसाः, एष जातस्य कालः, अत्र किं चन्द्रनक्षत्रं सूर्यनक्षत्रं

वा ? अत्र स्थापना-९ व., ३मा., १ प., ५ दि., प्रथमतः सर्वोपरि नव वर्षा ध्रियन्ते, तेषामधस्ताद् त्रयो मासास्तेषां चाधस्तादेकः पक्षः तस्य चाधस्तात्पञ्चमी, अत्र वर्षराशेः पञ्चसञ्ज्ञितेन युगेन भागो ह्रियते, स्थितानि शेषाणि चत्वारि, तानि पर्वाणि कर्त्तव्यानि, तत्र वर्षे चतुर्विंशतिः पर्वाणि, ततश्चत्वारश्चतुर्विंशत्या गुण्यंते, जाता षण्णवतिः, त्रिषु मासेषु षट् पर्वाणि, तान्यपि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, चतुर्षु वर्षेष्वेकोऽधिको मासः संवृत्तस्तत्र च द्वे पर्वणी ते अपि प्रक्षिप्ते, यदपि एकं पर्व तदपि तत्र प्रक्षिप्तं, जातं सर्वसङ्ख्यया पंचोत्तरं पर्वशतम्, अतो वर्त्तमानानि चतुरशीतिपर्वाणि शोध्यन्ते, स्थितानि शेषाण्येकविंशतिपर्वाणि, पंचतोऽष्टौ न शुध्यन्ति तत एकविंशतेरेकं रूपमादाय पंचदशभागाः क्रियन्ते, ते च पंचदश पंचसु मध्ये प्रक्षिप्ता जाता विंशतिस्ततोऽष्टौ शुद्धाः स्थिता द्वादश, आगतं युगादौ विंशतौ पर्वसु गतेषु द्वादश्यां चन्द्रगतं सूर्यगतं वा यन्नक्षत्रं तत्तस्य नक्षत्रमवसेयम्, यथाऽऽगममन्यस्यापि जन्मनक्षत्र-मानेतव्यम्, एवमनागतेऽपि जन्मनक्षत्रमानयतिव्यमिति ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां ज्योतिष्करण्डकटीकायां नष्टपर्वप्रतिपादकं विंशतितमं प्राभृतं समाप्तम् ॥

ગાથાર્થ : એના પછી યથાનુપૂર્વીથી પ્રનષ્ટ પર્વ કહું છું. ॥૩૬૦॥

ટીકાર્થ : અમાવસ્યા - પૂર્ણિમા પ્રતિપાદક ઓગણીશમા પ્રાભૃત પછી પ્રનષ્ટપર્વ પ્રતિપાદક વીશમું પ્રાભૃત અનુક્રમે જણાવીશું. ॥ ૩૬૦ ॥

ગાથાર્થ : જો કોઈ પૂછે સૂર્ય ઉદયથતે છતે અભિજિતની એક કલા પરિપૂર્ણ થતા કયું પર્વ કઈ તિથિ થાય છે ? ॥ ૩૬૧ ॥ ઇચ્છિત નક્ષત્રથી અભિજિતને લઈને જે કળા મળે તેનાથી ઇચ્છિત કલાથી ન્યૂન કાળે આ કરણ થાય છે. ॥ ૩૬૨ ॥

ટીકાર્થ : કોઈ શિષ્ય પૂછે છે - જો સૂર્ય ઉગતે છતે અભિજિત નક્ષત્રની એક પરિપૂર્ણ કલા ૬૭ ભાગરૂપ ચંદ્ર દ્વારા ભોગવેલી થાય ત્યારે કયું પર્વ કે કઈ તિથિ હોય છે ? આવો શિષ્યનો પ્રશ્ન સાંભળી સૂરિ શેષ નક્ષત્ર દર્શનાદિ દ્વારા વિવક્ષિત નષ્ટ પર્વ જાણે એટલે તેના વિષયમાં કરણ બતાવે છે. ઇચ્છિત નક્ષત્રના પહેલા અભિજિતને લઈને જે કળાઓ છે તે એક સ્થાને મેળવવી, ત્યારબાદ જે ઇચ્છિત-વિવક્ષિત કળાઓ છે તેનાથી ન્યૂન કાળ હોય તો આ રીતે કરણ બને છે. ॥ ૩૬૧-૨ ॥

ગાથાર્થ : છેદને છેદીને જે રહ્યું તે ૧૩૯૩થી ગુણવું. ગુણીને ૧૮૩૦થી ભાગતાં જે શેષ રહે તેને પ્રતિરાશિ કરવો તે રાશિને ૬૧થી ભાગતા જે આવે તે પ્રક્ષેપો હોય છે

તેનો ૧૫થી ભાગ કરતાં જે આવે તે પર્વો અને જે અંશો આવે તે તિથિઓ જાણવી. ॥૩૬૩-૪ ॥

ટીકાર્થ : ઇચ્છિત કલારૂપ છેદને છેદીને જે શેષ પ્રાપ્ત થાય તે ૧૩૯૩થી ગુણવું અને ગુણીને ૧૮૩૦થી ભાગ કરવો અને ભાગ કરતે છતે જે શેષ રહે તે પ્રતિરાશિ કરવો, ત્યારબાદ મૂળરાશિને ૬૧થી ભાગતા જે પ્રાપ્ત થાય તે પ્રક્ષેપણીય રાશિઓ જાણવી. તે પ્રક્ષેપોમાં પ્રતિરાશિઓ ઉમેરતાં તેનો ૧૫થી ભાગ કરતાં જે આવે તે પર્વો જાણવા અને જે અંશો રહે તે તિથિઓ જાણવી. આ કરણગાથા અક્ષરાર્થ થયો. હવે ભાવના કરીએ - ત્યાં જે પૂછાયું કે સૂર્ય ઉગતે છતે અભિજિતની ૧ કલા ચંદ્ર દ્વારા ભોગવાઈ હોય તો તે દિવસે કયું પર્વ હોય ? કે કઈ તિથિ હોય ? ત્યાં ૧ કલા ૧૩૯૩થી ગુણતાં ૧૩૯૩ થયા. તેનો ૧૮૩૦થી ભાગ થતો નથી એટલે શેષ કરણવિધિ કરવામાં આવે છે ત્યાં ૧૩૯૩ને પ્રતિરાશિ કરવો, મૂળ રાશિનો ૬૧થી ભાગ કરતાં ૨૨ આવ્યા. તે પ્રતિરાશિમાં ઉમેરતાં ૧૪૧૫ થયા તેનો ૧૫થી ભાગ કરતાં ૯૪ આવ્યા. શેષ ૫ વધ્યા, અર્થાત્ ૯૪મા પર્વમાં પાંચમના દિવસે સૂર્ય ઉદય સમયે અભિજિતની એક કળા ચંદ્ર દ્વારા ભોગવાયેલી થાય છે.

અથવા સૂર્ય ઉદય સમયે જ્યારે ઘનિષ્ઠાની ૧ કલા ચંદ્ર દ્વારા ભોગવાઈ હોય ત્યારે કયું પર્વ, કઈ તિથિ હોય ? ત્યાં અભિજિતની કલા ૨૧, શ્રવણની ૬૭ અને ઘનિષ્ઠાની ૧ કલા કુલ મળીને ૮૯ થઈ એમાંથી ઇચ્છિત ઘનિષ્ઠાની ૧ કળા બાદ કરતાં ૮૮. આ રાશિને ૧૩૯૩થી ગુણતાં ૧૨૩૯૭૭ થયા તેનો ૧૮૩૦થી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તે છોડી દેવું ઉપર જે શેષ ૧૩૬૭ રહ્યા તેને પ્રતિરાશિ કરવો પછી આદિ રાશિનો ૬૧થી ભાગ કરતાં ૨૨ આવ્યા. તે પ્રતિરાશિમાં ઉમેરતા ૧૩૮૯ થયા તેનો ૧૫થી ભાગ કરતા ૯૨ આવ્યા, ૯ બાકી રહ્યા. અર્થાત્ ૯૨મા પર્વમાં નવમીના દિવસે સૂર્યોદય સમયે ચંદ્ર દ્વારા ઘનિષ્ઠા નક્ષત્રની ૧ કલા ભોગવાયેલી હોય છે એમ સર્વત્ર ભાવના કરવી. ॥ ૩૬૩-૪ ॥

પ્રનષ્ટ જન્મ નક્ષત્ર પરિજ્ઞાન માટે કરણ બતાવે છે-

ગાથાર્થ : વર્ષો પસાર થતાં કોઈ પોતાનું જન્મ નક્ષત્ર પૂછે ત્યારે જન્મેલા તેના જેટલા વર્ષો પસાર થયા તે પર્વો તથા તિથિઓ ત્યાં સ્થાપવા, તેમાંથી વર્ષ સંખ્યા પાંચ વિષયા છેદીને શેષનાં પર્વો કરો તે પછી વર્તમાન પર્વરાશિ બાદ કરવો તથા તિથિરાશિ

બાદ કરવો સમગ્ર બાદ કરીને સાંપ્રતકાળની જેમ અનાગતકાળનો પણ પ્રક્ષેપ કરવા દ્વારા જે જે ઈચ્છે તે સર્વ લાવવું. ॥ ૩૬૫-૬૭ ॥

ટીકાર્થ : વર્ષો પસાર થતાં કોઈ પોતાનું જન્મ નક્ષત્ર પૂછે કે મારા જન્મ સમયે કયું નક્ષત્ર હતું એમ પૂછતે છતે જન્મેલા એવા તેના જેટલા વર્ષો પસાર થયા તે પર્વો અને તિથિઓ સ્થાપવી, અને સ્થાપીને પાંચ વર્ષ રૂપી સંખ્યાથી જ્યાં સુધી છેદ આવે ત્યાં સુધી છેદીને શેષ જે વર્ષો રહે તેના પર્વો કરો અને કરીને પૂર્વરાશિ અને વર્તમાન પર્વ રાશિ પૂર્વપુરુષ સંપ્રદાયથી ૮૪ સંખ્યાવાળો, તથા વર્તમાન તિથિરૂપ રાશિ ૮ આ રીતે વર્તમાન પૂર્વરાશિ અને તિથિરાશિ બાદ કરવો ત્યાં જે શેષ અંશો છે તેમાંથી વર્તમાનકાળની જેમ જે જે કાંઈ ઈચ્છે છે તે તે લાવે, અને જો આવેલું જાણવા માંગે તો તે ન આવતાં વર્તમાન પર્વરાશિ અને તિથિ રાશિને ઉમેરવી. ઉમેરાયેલી અધિક પર્વરાશિમાંથી યુગપર્વરાશિને બાદ કરીને શેષ પૂર્વેની જેમ કરવું. આ કરણગાથા અક્ષરાર્થ છે. ભાવના આ રીતે કરવી - કોઈને જન્મ્યાના ૯ વર્ષ ૩ માસ ૧ પક્ષ ૫ દિવસો થયા છે. આ જન્મનો કાળ છે અહીં કયું ચંદ્ર નક્ષત્ર કે સૂર્ય નક્ષત્ર છે ?

સ્થાપના - ૯ વર્ષ, ૩ માસ, ૧ પક્ષ, ૫ દિવસ, પહેલા સર્વ ઉપર ૯ વર્ષો ધારવા, તેની નીચે ૩ માસ તેની નીચે ૧ પક્ષ અને તેની નીચ પાંચમ મૂકવી. અહીં વર્ષરાશિનો ૫ સંજ્ઞાવાળા યુગથી ભાગ કરવો શેષ ૪ રહ્યા. તેના પર્વ કરવા ત્યાં વર્ષમાં ૨૪ પર્વો છે એટલે ૪ને ૨૪થી ગુણતાં ૯૬, ત્રણ માસમાં ૬ પર્વો તે પણ એમાં ઉમેરતાં ૧૦૨, ૪ વર્ષમાં ૧ અધિક માસ થયો તેના ૨ પર્વો તે પણ ઉમેરવા અને જે ૧ પર્વ છે તે પણ ઉમેરતાં કુલ પર્વ સંખ્યા ૧૦૫ થઈ. હવે વર્તમાન ૮૪ પર્વો બાદ કરવા એટલે ૨૧ પર્વ રહ્યા. પાંચથી ૮ શુદ્ધ થતા નથી માટે ૨૧માંથી ૧ રૂપ લઈને તેના ૧૫ ભાગ કરવા અને પમાં ઉમેરવા એટલે ૨૦ થયા એમાંથી ૮ બાદ કરતાં ૧૨ આવ્યા, અર્થાત્ યુગની આદિમાં ૨૦ પર્વો પસાર થયા પછી બારસના દિવસે ચંદ્રગત કે સૂર્યગત જે નક્ષત્ર છે તે તેનું જન્મ નક્ષત્ર છે આમ, આગમાનુસાર અન્યનું પણ જન્મનક્ષત્ર લાવવું. એ રીતે અનાગતકાળમાં પણ જન્મનક્ષત્ર લાવવું. ॥ ૩૬૫-૬૭ ॥

॥ શ્રીમન્મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડક ટીકામાં
નષ્ટ પર્વપ્રતિપાદક વીસમું પ્રાભૃત સાનુવાદ સમાપ્ત થયું. ॥

• • •

અધિકાર-૨૧ : પૌરુષી પરિમાણ

तदेवमुक्तं विंशतितमं प्राभृतं, सम्प्रति पौरुषीपरिमाणप्रतिपादकमेकविंशतितमं प्राभृतं विवक्षुराह–

पव्वे पन्नरसगुणे तिहिसहिए पोरसीए आणयणे ।
छलसीयसयविभत्ते जं लद्धं तं वियाणाहि ॥ ३६८ ॥

जइ होइ विसमलद्धं दक्खिणमयणं हविज्ज नायव्वं ।
अह हवइ समं लद्धं नायव्वं उत्तरं अयणं ॥ ३६९ ॥

अयणगए तिहिरासी चउग्गुणे पव्वपायभइयम्मि ।
जं लद्धमंगुलाणि य खयवुड्ढी पोरसीए उ ॥ ३७० ॥

युगमध्ये यस्मिन् पर्वणि यस्यां तिथौ पौरुषीपरिमाणं ज्ञातुमिष्यते ततः पूर्वं युगादित आरभ्य यानि पर्वाण्यतिक्रान्तानि तानि ध्रियन्ते, धृत्वा च पञ्चदशभिर्गुण्यते, गुणयित्वा च विवक्षितायास्तिथेर्याः प्रागतिक्रान्तास्तिथयस्ताभिः सहितानि क्रियन्ते, कृत्वा च षडशीत्यधिकेन शतेन तेषां भागो ह्रियते, इहैकस्मिन्नयने त्र्यशीत्यधिकमण्डलशतपरिमाणं चन्द्रनिष्पादितानां तिथीनां षडशीत्यधिकं शतं भवति ततस्तेन भागहरणं, ह्रते च भागे यल्लब्धं तद् विजानीहि, सम्यगवधारयेत्यर्थः, ॥ २६८ ॥ तत्र यदि लब्धं विषमं भवति यथा एकक-त्रिकः पञ्चकः सप्तको नवको वा तदा तत्पर्यन्तवर्त्ति दक्षिणमयनं ज्ञातव्यम्, अथ भवति लब्धं समं, तद्यथा–द्विकश्चतुष्को षट्कोऽष्टको दशको वा तदा तत्पर्यन्तवर्त्ति उत्तरायणमवसेयम् ॥ ३६९ ॥ तदेवमुक्तो दक्षिणायनोत्तरायणपरिज्ञानोपायः, सम्प्रति षडशीत्यधिकेन शतेन भागे ह्रते यच्छेषमवतिष्ठते यदिवा भागासम्भवेन यच्छेषं तिष्ठति तद्गतं विधिमाह–

यः पूर्वभागे हृते भागसम्भवेन शेषीभूतोऽयनगतस्तिथिराशिर्वर्त्तते स चतुर्भिर्गुण्यते, गुणयित्वा च पर्वपादेन-युगमध्ये यानि सर्वसङ्ख्यया पर्वाणि चतुर्विंशत्यधिकशतसङ्ख्यानि तेषां पादेन -चतुर्थांशेन एकत्रिंशतेत्यर्थः तया भागे हृते यल्लब्धं तान्यङ्गुलानि अङ्गुलांशाश्च पौरुषीक्षयवृद्ध्योर्ज्ञातव्यानि, दक्षिणायने पदध्रुवराशेरुपरि वृद्धौ ज्ञातव्यानि, उत्तरायणे पदध्रुवराशेः क्षय इत्यर्थः, अथैवंभूतस्य गुणकारस्य भागहारस्य वा कथमुत्पत्तिः ? उच्यते, यदि षडशीत्यधिकेन तिथिशतेन चतुर्विंशतिरङ्गुलानि क्षये वृद्धौ वा प्राप्यन्ते तत् एकस्यां तिथौ का वृद्धिः क्षयो वा ? राशित्रयस्थापना १८६-२४-१ अत्रान्त्येन राशिना एककलक्षणेन मध्यमो राशिश्चतुर्विंशतिरूपो गुण्यते, जातः स तावानेव, तत आद्येन राशिना षडशीत्यधिकशतरूपेण भागो ह्रियते, तत्रोपरितनराशेः स्तोकत्वाद्भागो न लभ्यते, ततश्छेद्यच्छेदकराश्योः षट्केनापवर्त्तना, जात उपरितनो राशिश्चतुष्करूपोऽधस्तन एकत्रिंशत्, लब्धमेकस्यां तिथौ चत्वार एकत्रिंशद्भागाः क्षये वृद्धौ चेति चतुष्को गुणकार उक्त एकत्रिंशद्भागहार इति ॥ ३७० ॥ इह यल्लब्धं तान्यङ्गुलानि क्षये वृद्धौ चेत्युक्तं तत्र कस्मिन्नयने कियत्प्रमाणाया राशेरुपरि वृद्धिः कस्मिन् वाऽयने किंप्रमाणाया राशेः क्षय ? इत्येतन्निरूपणार्थमाह–

दक्खिणवुड्ढी दुपयाउ अंगुलाणं तु होइ नायव्वा ।
उत्तरअयणा हाणी कायव्वा चउहिं पायाहिं ॥ ३७१ ॥

दक्षिणायने द्विपादात् पादद्वयस्योपर्यङ्गुलानां वृद्धिर्ज्ञातव्या, उत्तरायणे चतुर्भ्यः पादेभ्यः सकाशादङ्गुलानां हानिः ॥ तत्र युगमध्ये प्रथमे संवत्सरे दक्षिणायने यतो दिवसादारभ्य वृद्धिस्तं निरूपयति–

વીસમું પ્રાભૃત જણાવ્યું, હવે પૌરુષી પરિમાણ પ્રતિપાદક એકવીશું પ્રાભૃત જણાવે છે.

ગાથાર્થ : પૌરુષી પરિમાણ લાવવા માટે પર્વને પંદરગણું કરવું, તિથિઓ ઉમેરવી પછી ૧૮૬થી ભાગ કરતાં જે આવ્યું તે જાણવું, જો વિષમલબ્ધ હોય તો દક્ષિણ અયન હોય એમ જાણવું અને જો સમલબ્ધ હોય તો ઉત્તરાયણ જાણવું. અયનગત તિથિરાશિ ચાર ગુણો કરવો અને પર્વપાદથી ભાગ કરતાં જે પ્રાપ્ત થયું તે અંગુલો પૌરુષીની ક્ષય-વૃદ્ધિના જાણવા. ॥ ૩૬૮-૭૦ ॥

टीकार्थ : युगमां जे पर्वमां जे तिथिमां पौरुषी परिमाण जाणवानी ईच्छा छे तो पहेलां युगनी आदिथी जेटला पर्वो पसार थया ते धारवा अने धारीने १५ गुणा करवा, गुणीने एमां विवक्षित तिथिओ, पूर्वे पसार थयेली तिथिओ उमेरवी पछी १८६थी तेनो भाग करवो. अहीं १ अयनमां १८३ मंडळ परिमाण छे अने चंद्रथी थती तिथिओ १८६ छे एटले तेनाथी भाग करवो, भाग करता जे आव्युं ते सम्यग् धारण करवुं. जो विषम अंक १, ३, ५ वगेरे आवे तो तेना छेडे रहेलुं दक्षिणायन जाणवुं अने जो सम अंक आवे तो उत्तरायण जाणवुं. ॥३६८-७०॥

ते रीते दक्षिणायन - उत्तरायण जाणवानो उपाय कह्यो. हवे, १८६थी भाग करतां जे शेष रहे अथवा भाग न संभवतां जे शेष रहे ते माटेनो विधि बतावे छे-

जे पूर्वे भाग करतां भाग थतो न होवाथी शेष रहेलो अयनगत राशि छे ते ४थी गुणवो अने गुणीने पर्वोना चोथा भाग ३१थी भाग करतां जे आव्युं तेने अंगुल अने अंगुलांशो पौरुषीना क्षय-वृद्धिना जाणवा, दक्षिणायनमां पदनी ध्रुवराशिना उपर वृद्धिमां जाणवा, उत्तरायणमां पदध्रुवराशिनो क्षय जाणवो. आवा गुणाकार अने भागाकार कई रीते थाय छे ?

जो १८६ तिथिओथी २४ आंगळो क्षय अथवा वृद्धिमां प्राप्त थाय छे तो १ तिथिमां वृद्धि के क्षय शुं होय ? १८६ - २४ -१, अंत्य × मध्यराशि = २४ तेनो १८६थी भाग करतां भाग थतो नथी माटे छेद्य-छेदक राशिनो ६थी छेद उडाडतां उपरनो राशि ४ अने नीचेनो राशि ३१ आवे छे. $\frac{४}{३१}$ अर्थात् अेक तिथिमां $\frac{४}{३१}$ भागो क्षय के वृद्धिमां आवे छे एटले के ४ गुणाकार अने ३१ भागाकार कह्यो छे. अहीं जे आव्युं ते अंगुलो क्षय के वृद्धिमां होय अेम कह्युं त्यां क्या अयनमां केटली राशिना उपर वृद्धि अथवा क्या अयनमां केटली राशिनो क्षय थाय छे ? ॥ ३६८-७० ॥

गाथार्थ : दक्षिणायनवृद्धि २ पाद उपर आंगळोनी थती जाणवी, उत्तरायणमां ४ पादमांथी अंगुलोनी हानि करवी. ॥३७१॥

टीकार्थ : दक्षिणायनमां बे पाद उपर आंगळोनी वृद्धि जाणवी अने उत्तरायणमां ४ पादथी आंगळोनी हानि जाणवी. ॥ ३७१ ॥

ત્યાં યુગમાં પ્રથમ સંવત્સરમાં દક્ષિણાયનમાં જે દિવસથી આરંભી વૃદ્ધિ થાય છે તે જણાવે છે-

सावणबहुलपडिवए दुपया पुण पोरिसी धुवं होइ ।
चत्तारि अंगुलाइं मासेणं वड्ढए तत्तो ॥ ३७२ ॥

एकत्तीसइभागा तिहीए पुण अंगुलस्स चत्तारि ।
दक्खिणअयणे वुड्ढी जाव उ चत्तारि उ पयाइं ॥ ३७३ ॥

युगस्य प्रथमे संवत्सरे श्रावणमासि बहुलपक्षे प्रतिपदि पौरुषी '**द्विपदा**' पदद्वयप्रमाणा ध्रुवराशिर्भवति, ततस्तस्याः प्रतिपद आरभ्य प्रतितिथि क्रमेण तावद्वर्धते यावन्मासेन-सूर्यमासेन सार्द्धत्रिंशदहोरात्रप्रमाणेन चन्द्रमासापेक्षया एकत्रिंशता तिथिभिरित्यर्थः चत्वार्यङ्गुलानि वर्द्धन्ते, कथमेतदवसियते ? यथा मासेन सूर्यमासेन सार्द्धत्रिंशद-होरात्रप्रमाणेन, एकत्रिंशत्तिथ्यात्मकेन, अत आह–'**एकत्तीसे**' इत्यादि, यत एकस्यां तिथौ चत्वार एकत्रिंशद्भागा वर्द्धन्ते, एतच्च प्रागेव भावितं, परिपूर्णे तु दक्षिणायने वृद्धिः परिपूर्णानि चत्वारि पदानि, ततो मासेन-सूर्यमासेन सार्द्धत्रिंशदहोरात्रप्रमाणेन एकत्रिंशत्तिथ्यात्मकेनेत्युक्तम् ॥३७२-३७३॥ तदेवमुक्ता वृद्धिः, सम्प्रति हानिमाह–

ગાથાર્થ : શ્રાવણ કૃષ્ણ પ્રતિપદાએ પૌરુષી ધ્રુવ ૨ પદ હોય છે ત્યારબાદ મહિને-મહિને ૪-૪ આંગળ વધે છે અને દરેક તિથિએ $\frac{૪}{૩૧}$ ભાગો દક્ષિણાયનમાં છેક ૪ પદ સુધી વૃદ્ધિ જાણવી. ॥૩૭૨-૭૩ ॥

ટીકાર્થ : યુગના પ્રથમ સંવત્સરમાં શ્રાવણ માસમાં કૃષ્ણપક્ષમાં એકમના દિવસે પૌરુષી ૨ પદ પ્રમાણ ધ્રુવરાશિ હોય છે ત્યારબાદ તે દિનથી માંડીને પ્રતિતિથિ અનુક્રમે ત્યાં સુધી વધે છે કે ૩૦$\frac{૧}{૨}$ અહોરાત્ર પ્રમાણ માસથી અને ચંદ્રમાસની અપેક્ષાએ ૩૧ તિથિઓથી ૪ આંગળ વધે છે. એ કઈ રીતે જાણી શકાય કે ૩૦$\frac{૧}{૨}$ અહોરાત્ર પ્રમાણ, ૩૧ તિથિ રૂપ ચંદ્રમાસથી વૃદ્ધિ ૪ આંગળ થાય છે ? કારણ એક તિથિમાં $\frac{૪}{૩૧}$ ભાગો વધે છે. એ પહેલાં જ જણાવ્યું છે. પરિપૂર્ણ દક્ષિણાયનમાં પરિપૂર્ણ ૪ પદોની વૃદ્ધિ છે. તેથી એમ કહેવાય કે ૩૦$\frac{૧}{૨}$ અહોરાત્ર પ્રમાણ સૂર્યમાસ કે ૩૧ તિથિ પ્રમાણ ચંદ્ર માસથી વૃદ્ધિ થાય છે. ॥ ૩૭૨-૩૭૩ ॥ વૃદ્ધિ જાણવી હવે હાનિ બતાવે છે.

उत्तरअयणे हाणी चउहिं पायाहिं जाव दो पाया ।

युगस्य प्रथमे संवत्सरे उत्तरायणे माघमासे बहुलपक्षे सप्तम्या आरभ्य चतुर्भ्यः पादेभ्यः सकाशात् प्रतितिथि एकत्रिंशद्भागचतुष्टयहानिस्तावदवसेया यावदुत्तरायणपर्यंते द्वौ पादौ पौरुषीति । एष प्रथमसंवत्सरगते विधिः, द्वितीये संवत्सरे श्रावणे मासि बहुलपक्षे त्रयोदशीमादौ कृत्वा वृद्धिः, माघमासे शुक्लपक्षे चतुर्थीमादिं कृत्वा क्षयः, तृतीये संवत्सरे श्रावणमासे शुक्लपक्षे दशमी वृद्धेरादिः, माघमासे बहुलपक्षे प्रतिपत् क्षयस्यादिः, चतुर्थे संवत्सरे श्रावणमासे बहुलपक्षे सप्तमी वृद्धेरादिः, माघमासे बहुलपक्षे त्रयोदशी क्षयस्यादिः, पंचमे संवत्सरे श्रावणमासे शुक्लपक्षे चतुर्थी वृद्धेरादिः, माघमासि शुक्लपक्षे दशमी क्षयस्यादिः ॥ सम्प्रत्युपसंहारमाह–

ગાથાર્થ : ઉત્તરાયણમાં હાનિ ૪ પદથી માંડીને યાવત્ ૨ પાદ સુધી.

ટીકાર્થ : યુગના પ્રથમ સંવત્સરમાં ઉત્તરાયણમાં માઘમાસમાં કૃષ્ણપક્ષમાં સાતમથી માંડીને ૪ પદોમાંથી પ્રતિતિથિ $\frac{૪}{૩૧}$ ભાગ હાનિ છેક ઉત્તરાયણના અંતે ૨ પાદની પૌરુષી સુધી જાણવી. આ પ્રથમ સંવત્સર ગત વિધિ છે. બીજા સંવત્સરમાં શ્રાવણ માસમાં કૃષ્ણ પક્ષમાં તેરસથી વૃદ્ધિની આદિ થાય છે. મહામાસમાં કૃષ્ણપક્ષમાં ક્ષયની શરૂઆત ચોથથી થાય છે. ત્રીજા સંવત્સરમાં શ્રાવણ માસમાં શુકલ પક્ષમાં દશમ એ વૃદ્ધિની આદિ છે. માઘ માસમાં કૃષ્ણપક્ષમાં એકમ ક્ષયની આદિ છે. ચોથા સંવત્સરમાં શ્રાવણ માસમાં કૃષ્ણપક્ષમાં સાતમ વૃદ્ધિની આદિ છે માઘમાસમાં કૃષ્ણપક્ષમાં તેરસ ક્ષયની આદિ છે. પાંચમા સંવત્સરમાં શ્રાવણ માસમાં શુક્લપક્ષમાં ચોથ વૃદ્ધિની આદિ છે, માઘ માસમાં શુક્લપક્ષમાં દશમ ક્ષયની આદિ છે. ॥

હવે, ઉપસંહાર જણાવે છે-

एवं तु पोरुसीए वुड्ढिखया होंति नायव्वा ॥ ३७४ ॥

'एवम्' उक्तेन प्रकारेण पौरुष्यां – पौरुषीविषयौ वृद्धिक्षयौ यथाक्रमं दक्षिणायनोत्तरायणेषु वेदितव्यौ । तदेवमुक्तं करणं, सम्प्रत्यस्य करणस्य भावना क्रियते–कोऽपि पृच्छति–युगे आदित आरभ्य पंचाशीतितमे पर्वणि पंचम्यां तिथौ कतिपदा पौरुषी भवति ? तत्र चतुरशीतिर्ध्रियते, तस्याश्चाधस्तात् पंचम्यां तिथौ पृष्टमिति पंच, चतुरशीतिश्च पंचदशभिर्गुण्यते, जातानि द्वादश शतानि षष्ट्यधिकानि १२६०, तेषु मध्येऽधस्तनाः पंच

प्रक्षिप्यन्ते, जातानि द्वादश शतानि पंचषष्ट्यधिकानि १२६५, तेषां षडशीत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धाः षड् आगतं षडयनान्यतिक्रान्तानि सप्तममयनं वर्त्तते, तद्गतं च शेषमेकोनपंचाशदधिकं शतं तिष्ठति, तच्चतुर्भिर्गुण्यते, जातानि पंच शतानि षण्णवत्यधिकानि ५९६, तेषामेकत्रिंशता भागहरणे लब्धा एकोनविंशतिः १९, शेषाः तिष्ठंति सप्त, तत्र द्वादशांगुलानि पादः, एकोनविंशतेर्द्वादशभिः पदं लब्धं, शेषाणि तिष्ठन्ति सप्तांगुलानि, षष्ठं चायनमुत्तरायणं तच्च गतं, सप्तमं च दक्षिणायनं वर्त्तते, ततः पदमेकं सप्तांगुलानि पदद्वयप्रमाणे ध्रुवराशौ प्रक्षिप्यंते, जातानि त्रीणि पदानि सप्तांगुलानि, ये च सप्तैकत्रिंशद्भागाः शेषीभूता वर्त्तन्ते तान् यवान् कुर्मः तत्राष्टौ यवा अंगुले इति ते सप्त अष्टभिर्गुण्यते, जाताः षट्पंचाशत् ५६, तस्यैकत्रिंशता भागे ह्रते लब्ध एको यवः, शेषास्तिष्ठन्ति यवस्य पंचविंशतिरेकत्रिंशद्भागाः, आगतं पंचाशीतितमे पर्वणि पंचम्यां त्रीणि पदानि सप्तांगुलान्येको यव एकस्य च यवस्य पंचविंशतिरेकविंशद्भागा इत्येतावती पौरुषीति । तथाऽपरः कोऽपि पृच्छति-सप्तनवतितमे पर्वणि पंचम्यां कतिपदा पौरुषी ? इति, तत्र षण्णवतिर्ध्रियते, तस्याधस्तात्पंचमी षण्णवतिश्च पंचदशभिर्गुण्यते, जातानि चतुर्दश शतानि चत्वारिंशदधिकानि १४४०, तेषां मध्येऽधस्तनाः पंच प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चतुर्दश शतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि १४४५, तेषां च षडशीत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धानि सप्तायनानि, शेषं तिष्ठति त्रिचत्वारिंशदधिकं शतं १४३, तच्चतुर्भिर्गुण्यते, जातानि पंच शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ५७२, तेषामेकत्रिंशता भागो ह्रियते, लब्धान्यष्टादशांगुलानि १८, तेषां मध्ये द्वादशभिरंगुलै पदमिति लब्धमेकं पदं षडंगुलानि उपरि चांशा उद्धरंति चतुर्दश, ते यवानयनार्थमष्टभिर्गुण्यंते, जातं द्वादशोत्तर शतं ११२, तस्यैकत्रिंशता भागे ह्रते लब्धास्त्रयो यवाः, शेषास्तिष्ठंति यवस्यैकोनविंशतिरेकत्रिंशद्भागाः, सप्त चायनान्यतिक्रान्तानि अष्टमं वर्त्तते, अष्टमं चायनमुत्तरायणम्, उत्तरायणे च पदचतुष्करूपाद्ध्रुवराशेर्हानिर्वक्तव्या, तत एकं पदं सप्तांगुलानि त्रयो यवाः एकस्य च यवस्यैकोनविंशतिरेकत्रिंशद्भागा इति पदचतुष्टयात्पात्यते, शेषं तिष्ठति द्वे पदे चत्वार्यंगुलानि त्रयो यवा एकस्य च यवस्य द्वादश एकत्रिंशद्भागाः एतावती युगादितः सप्तनवतितमे पर्वणि पंचम्यां पौरुषीति, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥ ३७४ ॥ सम्प्रति पौरुषीपरिमाणदर्शनतोऽयनगतपरिमाणज्ञापनार्थं करणमाह–

ગાથાર્થ : આ રીતે પૌરુષીમાં વૃદ્ધિ-ક્ષયો થાય છે એમ જાણવા. ॥ ૩૭૪ ॥

ટીકાર્થ : આ રીતે પૌરુષીમાં વૃદ્ધિ-ક્ષય યથાક્રમ દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણમાં જાણવા. કરણ બતાવ્યું હવે ભાવના કરાય છે કોઈ પૂછે છે યુગમાં શરૂઆતથી લઈને ૮૫માં પર્વમાં પાંચમ તિથિએ પૌરુષી કેટલા પદ પ્રમાણ હોય છે ? ત્યાં ૮૪ ધારવા અને તેની નીચે પાંચમ તિથિએ પૂછાયું એટલે ૫ મૂકવા. ૮૪ને ૧૫થી ગુણતાં ૧૨૬૦ થયા તેમાં નીચેના ૫ ઉમેરતાં ૧૨૬૫ થયા તેનો ૧૮૩થી ભાગ કરતા ૬ આવ્યા અર્થાત્ ૬ અયનો પસાર થયા ૭મું ચાલે છે તેમાં શેષ ૧૪૯ છે તેને ૪થી ગુણતાં ૫૯૬ થયા તેનો ૩૧થી ભાગ કરતા ૧૯ આવ્યા શેષ ૭ રહ્યા ત્યાં ૧૨ અંગુલ = ૧ પાદ થાય છે એટલે ૧૯ ÷ ૧૨ કરતાં ૧ પાદ આવ્યું. શેષ ૭ અંગુલ રહ્યા અને છઠ્ઠું અયન ઉત્તરાયણ છે તે ગયું સાતમું દક્ષિણાયન ચાલે છે. તેથી ૧ પદ ૭ આંગુલ ૨ પદ પ્રમાણ ધ્રુવરાશિમાં ઉમેરતાં ૩ પદ ૭ આંગળ થયા. અને જે $\frac{૭}{૩૧}$ ભાગો શેષ રહેલા છે તેના યવો કરીએ ત્યાં ૧ અંગુલ ૮ યવ થાય છે એટલે ૭ ને ૮થી ગુણતાં $\frac{૫૬}{૩૧}$ તેનો ૩૧થી ભાગ કરતાં ૧ યવ આવ્યો. ઉપર $\frac{૨૫}{૩૧}$ ભાગ રહ્યા અર્થાત્ - ૮૫મા પર્વમાં પાંચમના દિવસે ૩ પદ ૭ આંગળ અને ૧ $\frac{૨૫}{૩૧}$ યવ પ્રમાણ પૌરુષી થાય છે.

હવે, બીજો કોઈ પૂછે છે કે સત્તાણુમા પર્વમાં પાંચમના દિવસે પૌરુષી કેટલા પાદ હોય છે ? ૯૬ × ૧૫ કરતાં ૧૪૪૦ તેમાં પાંચમના પૂછાયું એટલે ૫ ઉમેરતાં ૧૪૪૫. તેનો ૧૮૩થી ભાગ કરતા ૭ અયનો આવ્યા શેષ ૧૪૩ રહ્યા તેને ૪ થી ગુણતાં ૫૭૨ થયા તેનો ૩૧થી ભાગ કરતાં ૧૮ અંગુલ આવ્યા. તેમાંથી ૧૨ અંગુલનું ૧ પદ થાય છે એટલે ૧ પદ ૬ અંગુલ આવ્યા. ઉપર ૧૪ અંશો બચે છે તેને યવ લાવવા ૮થી ગુણતાં ૧૧૨ થયા તેનો ૩૧થી ભાગ કરતા ૩ યવો આવ્યા ઉપર $\frac{૧૯}{૩૧}$ બચ્યા. સાત અયનો થઈ ગયા અત્યારે આઠમું વર્તમાન છે તે ઉત્તરાયણ છે અને ઉત્તરાયણમાં ૪પદમાંથી હાનિ કહેવી એટલે ૧ પદ ૭ આંગળ ૩$\frac{૧૯}{૩૧}$ યવો ૪ પદમાંથી બાદ કરતાં ૨ પદ ૪ આંગળ ૩$\frac{૧૨}{૩૧}$ યવો રહે છે. આટલી યુગની આદિથી ૯૭મા પર્વમાં પાંચમના દિવસે પૌરુષી આવે છે. આમ, સર્વત્ર ભાવના કરવી. ॥ ૩૭૪ ॥

હવે પૌરુષી પરિમાણ બતાવવા દ્વારા અયનગત પરિમાણ જણાવવા માટે કરણ બતાવે છે.

वुड्ढी वा हाणी वा जावइया पोरसीए दिट्ठा उ ।
तत्तो दिवसगएणं जं लद्धं तं खु अयणगयं ॥ ३७५ ॥[१]

पौरुष्यां यावती वृद्धिर्हानिर्वा दृष्टा ततः सकाशाद्दिवसगतेन प्रवर्द्धमानेन हीयमानेन वा त्रैराशिककर्मानुसरणतो यल्लब्धं तत् अयनगतम्-अयनस्य तावत्प्रमाणं गतं वेदितव्यम्, एष करणगाथाक्षरार्थः, भावना त्वियं-तत्र दक्षिणायने पदद्वयस्योपरि चत्वार्यंगुण्लानि वृद्धौ दृष्टानि, ततः कोऽपि पृच्छति-कियद्गतं दक्षिणायनस्य ? अत्र त्रैराशिककर्मावतारो-यदि चतुर्भिरंगुलस्यैकत्रिंसद्भागैरेका तिथिर्लभ्यते ततश्चतुर्भिरंगुलैः कति तिथीर्लभामहे ? राशित्रयस्थापना $\frac{४}{३१}$ १-४ अत्रान्त्यो राशिश्चतुरंगुलरूप इत्येकत्रिंशद्भागकरणार्थमेकत्रिंशता गुण्यते, जातं चतुर्विंशत्यधिकं शतं १२४, तेन मध्यो राशिर्गुण्यते जातं तदेव चतुर्विंशत्यदिकं शतम् १२४ तस्य चतुष्करूपेणादिराशिना भागो ह्रियते, लब्धा एकत्रिंशत्तिथयः, आगतं दक्षिणायने एकत्रिंशत्तमायां तिथौ चतुरंगुला पौरुष्यां वृद्धिरिति । तथोत्तरायणे पदचतुष्टयादंगुलाष्टकं हीनं पौरुष्या उपलभ्य कोऽपि पृच्छति-किं गतमुत्तरायणस्य ? अत्रापि त्रैराशिकं-यदि चतुर्भिरंगुलस्यैकत्रिंशद्भागैरेका तिथिर्लभ्यते ततोऽष्टभिरंगुलैः कति तिथयो लभ्यन्ते ? राशित्रयस्थापना $\frac{४}{३१}$-१-८ अत्रान्त्यो राशिरेकत्रिंशद्भागकरणार्थमेकत्रिंशता गुण्यते, जाते द्वे शते अष्टाचत्वारिंशदधिके २४८, ताभ्यां मध्यो राशिरेकरूपो गुण्यते, जाते ते एव द्वे शते अष्टाचत्वारिंशदधिके २४८, तयोराद्येन राशिना चतुष्करूपेणभागहरणं, लब्धा द्वाषष्टिः, आगतमुत्तरायणे द्वाषष्टितमायां तिथावष्टावंगुलानि पौरुष्यां हीनानीति ॥ ३७५ ॥ सम्प्रत्युपसंहारमाह-

कालण्णाणसमासो पुव्वायरिएहि आणिओ एसो ।
दिणकरपण्णत्तीओ सीसजणविबोहणट्ठाए ॥ ३७६ ॥[२]

---

१. एतद्गाथानन्तरं म.वि. संस्करणे उपसंहाररूपं गाथा युगलमेतदपि अस्ति – 'एसो य चंदपव्वे करणविधी ओहिएण कायव्वो । कालन्नाणुद्देसो तस्स निसिद्धो (? तुज्झ मि सिट्ठो) जधुद्दिट्ठो ॥ ४०२ ॥ एवं सोऊण तु सो समणो संजातसमयपत्तट्ठो । इच्छामि त्ति उवगतो वाचकवसभस्स उवदेसं ॥ ४०३ ॥

२. म.वि. संस्करणे ज्योतिष्करण्डके पुण्यविजयजीसंपादिते शिवानंदीकृतसटिप्पनिके ग्रंथे इमा समाप्ति गाथाऽधिका अस्ति । - 'पुव्वायरियकयाणं करणाणं जोतिसम्मि समयम्मि । पालित्तकेण इणमो रइया गाहाहिं परिवाडी ॥ ४०५ ॥

'**एषः**' अनन्तरोदितस्वरूपः '**कालज्ञानसमासः**' कालपरिज्ञानविषयः संक्षेपो दिनकर-प्रज्ञप्तेः सकाशात् शिष्यजनविबोधनार्थं पूर्वाचार्यैरानीतः, एतेन स्वमनीषिकाव्युदास आवेदितो द्रष्टव्यः, तेन परम्परया सर्वविन्मूलत्वादुपादेयमिदमवश्यं प्रेक्षावद्भिः ज्योतिष्करण्डकमिति ॥

यद्गदितमल्पमतिना जिनवचनविरुद्धमत्र टीकायाम् ।
विद्वद्भिस्तत्त्वज्ञैः प्रसादमाधाय तच्छोध्यम् ॥ १ ॥

ज्योतिष्करण्डकमिदं गम्भीरार्थं विवृण्वता कुशलम् ।
यदवापि मलयगिरिणा सिद्धिस्तेनाश्नुतां लोकः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविरचिता ज्योतिष्करण्डकटीका समाप्तेति ॥ ग्रन्थाग्रम् ५००० ॥ श्रीरस्तु ॥

गाथार्थ : પૌરુષીમાં હાનિ અથવા વૃદ્ધિ જેટલી દેખાઈ તેનાથી દિવસ ગતથી જે આવ્યું તે પ્રમાણ અયનગત જાણવું. ॥૩૭૫॥

टीकार्थ : પૌરુષીમાં જેટલી હાનિ કે વૃદ્ધિ દેખાઈ તેનાથી દિવસગત પ્રવર્ધમાન કે હીયમાન દ્વારા ત્રૈરાશિક કર્મના અનુસરણથી જે આવ્યું તે અયનગત - અયનનું તેટલું પ્રમાણ ગયેલું જાણવું. આ કરણ ગાથા અક્ષરાર્થ છે, ભાવના આ પ્રમાણે - ત્યાં દક્ષિણાયનમાં ૨ પદ ઉપર ૪ આંગળ વૃદ્ધિમાં જોયાં તેથી કોઈ પૂછે છે દક્ષિણ અયન કેટલું ગયું ? અહીં ત્રૈરાશિક કર્માવતાર - જો $\frac{४}{३१}$ ભાગે ૧ તિથિ આવે તો ૪ અંગુલ દ્વારા કેટલી તિથિઓ આવે ? $\frac{४}{३१}$ - ૧ - ૪ અંત્યરાશિ ચાર આંગળ રૂપ છે એટલે ૩૧ ભાગ કરવા ૩૧થી ગુણતાં ૧૨૪ થયા. તેનાથી મધ્ય રાશિ ગુણતાં તેજ ૧૨૪ આવ્યા. તેનો ૪થી ભાગ કરતાં ૩૧ તિથિઓ આવી એટલે કે દક્ષિણાયનમાં ૩૧મી તિથિમાં ૪ આંગળ પૌરુષીમાં વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તરાયણમાં ૪ પદમાંથી ૮ આંગળ હીન પૌરુષી પ્રાપ્ત કરીને કોઈ પૂછે છે કે ઉત્તરાયણનું કેટલું ગયુ ? ત્રૈરાશિક - જો $\frac{४}{३१}$ ભાગે ૧ તિથિ આવે તો ૮ અંગુલો દ્વારા કેટલી તિથિઓ આવે, અંત્ય રાશિના ૩૧ ભાગ કરવા ૩૧થી ગુણતાં ૨૪૮ આવ્યા તેનો ૪થી ભાગ કરતાં ૬૨ આવ્યા. અર્થાત્ ઉત્તરાયણમાં ૬૨મી તિથિમાં આઠ આંગળો પૌરુષીમાં હીન છે. ॥ ૩૭૫ ॥

ઉપસંહાર :

ગાથાર્થ : આ કાલજ્ઞાન સમાન પૂર્વાચાર્યોએ શિષ્ય જન વિબોધનાર્થે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાંથી લાવેલો છે. ॥ ૩૭૬ ॥

ટીકાર્થ : આ કાલ પરિજ્ઞાન વિષયક સંક્ષેપ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિમાંથી શિષ્યજનના અવબોધ માટે પૂર્વાચાર્યોએ ઉદ્ધરેલો છે. એનાથી સ્વમનીષિકાનો વ્યુદાસ કરેલો જાણવો. તેનાથી પરંપરાએ સર્વજ્ઞમૂલક હોવાથી આ જ્યોતિષ્કરંડક અવશ્ય ઉપાદેય છે એમ સમજવું.

આ ટીકામાં અલ્પમતિ મારા દ્વારા જિનવચન વિરુદ્ધ જે પણ કાંઈ કહેવાયું હોય તે વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞો મારા પર પ્રસાદ કરીને શોધે. ॥ ૧ ॥ ગંભીર અર્થથી ભરેલા આ જ્યોતિષ્કરંડકનું વિવરણ કરતા એવા મલયગિરિ દ્વારા જે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરાયું તેનાથી લોક સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે. ॥ ૨ ॥

॥ શ્રીમન્મલયગિરિવિરચિત જ્યોતિષ્કરંડકટીકા સાનુવાદ સંપૂર્ણ થઈ ॥ ગ્રંથાગ્ર ૫૦૦૦ ॥

श्रीवीरनिर्वाणात् सहाष्टात्रिंशत्पञ्चविंशतिशततमे संवत्सरे चैत्रमासस्य कृष्णपक्षस्य दशम्यां तिथौ धारगांव-महाराष्ट्रराज्ये श्रीमत्यादलिप्तसूरिणा रचितस्य ज्योतिष्करण्डकग्रंथस्य श्रीमदाचार्य मलयगिरिणा कृताया वृत्त्या गुर्जरभाषायां सरलानुवाद एषः सागरगच्छे स्थितेन मुनिपदधारिणा सागराङ्कितेन **पार्श्वरत्ने**नाल्पमतिना मया स्व-परोपकारार्थे कृतश्चिरं नन्दतु यावच्चंद्र-दिवाकरौ प्रमादस्खलना यत्कापि अत्रोपलभ्यते तद्विद्वद्वर्याः शोधिमातन्वन्तु ॥

॥ शुभं भवतु श्री संघस्य ॥ छ ॥

શ્રી વલ્લભીચાર્ય દ્વારા રચાયેલ જ્યોતિષ્કરંડક ગ્રંથની શ્રીમદાચાર્ય મલયગિરિ સૂરીશ્વરજી મહારાજ દ્વારા રચાયેલ ટીકાનો મારી મતિ અનુસાર મેં સરળ ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન કાલિન અભ્યાસુઓના સુલભ બોધ માટે અનુવાદ કરવા શક્ય પ્રયાસ કર્યો છે તેમ છતાં જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કાંઈપણ મતિદોષથી લખાઈ ગયું હોય તો ત્રિવિધ-ત્રિવિધ મિચ્છામિ દુક્કડમ્

• • •

પરિશિષ્ટ-૧

(૧) પૃષ્ટ સંખ્યા ૬૨ ટિ.૧. સંખ્યા કોષ્ટક જ્યોતિષ્કરંડક ગ્રંથના આધારે.

(૧)	૮૪૦૦૦૦૦ વર્ષ	=	પૂર્વાંગ
(૨)	૮૪૦૦૦૦૦ પૂર્વાંગ	=	૧ પૂર્વ
(૩)	૮૪૦૦૦૦૦ પૂર્વ	=	૧ લતાંગ
(૪)	૮૪૦૦૦૦૦ લતાંગ	=	૧ લતા
(૫)	૮૪૦૦૦૦૦ લતા	=	૧ મહાલતાંગ
(૬)	૮૪૦૦૦૦૦ મહાલતાંગ	=	૧ મહાલતા
(૭)	૮૪૦૦૦૦૦ મહાલતા	=	૧ નલિનાંગ
(૮)	૮૪૦૦૦૦૦ નલિનાંગ	=	૧ નલિન
(૯)	૮૪૦૦૦૦૦ નલિન	=	૧ મહાનલિનાંગ
(૧૦)	૮૪૦૦૦૦૦ મહાનલિનાંગ	=	૧ મહાનલિન
(૧૧)	૮૪૦૦૦૦૦ મહાનલિન	=	૧ પદ્માંગ
(૧૨)	૮૪૦૦૦૦૦ પદ્માંગ	=	૧ પદ્મ
(૧૩)	૮૪૦૦૦૦૦ પદ્મ	=	૧ મહાપદ્માંગ
(૧૪)	૮૪૦૦૦૦૦ મહાપદ્માંગ	=	૧ મહાપદ્મ
(૧૫)	૮૪૦૦૦૦૦ મહાપદ્મ	=	૧ કમલાંગ
(૧૬)	૮૪૦૦૦૦૦ કમલાંગ	=	૧ કમલ
(૧૭)	૮૪૦૦૦૦૦ કમલ	=	૧ મહાકમલાંગ
(૧૮)	૮૪૦૦૦૦૦ મહાકમલાંગ	=	૧ મહાકમલ
(૧૯)	૮૪૦૦૦૦૦ મહાકમલ	=	૧ કુમુદાંગ
(૨૦)	૮૪૦૦૦૦૦ કુમુદાંગ	=	૧ કુમુદ
(૨૧)	૮૪૦૦૦૦૦ કુમુદ	=	૧ મહાકુમુદાંગ

(૨૨) ૮૪૦૦૦૦૦ મહાકુમુદાંગ = ૧ મહાકુમુદ
(૨૩) ૮૪૦૦૦૦૦ મહાકુમુદ = ૧ ત્રુટિતાંગ
(૨૪) ૮૪૦૦૦૦૦ ત્રુટિતાંગ = ૧ ત્રુટિત
(૨૫) ૮૪૦૦૦૦૦ ત્રુટિત = ૧ મહાત્રુટિતાંગ
(૨૬) ૮૪૦૦૦૦૦ મહાત્રુટિતાંગ = ૧ મહાત્રુટિત
(૨૭) ૮૪૦૦૦૦૦ મહાત્રુટિત = ૧ અડડાંગ
(૨૮) ૮૪૦૦૦૦૦ અડડાંગ = ૧ અડડ
(૨૯) ૮૪૦૦૦૦૦ અડડ = ૧ મહાઅડડાંગ
(૩૦) ૮૪૦૦૦૦૦ મહાઅડડાંગ = ૧ મહાઅડડ
(૩૧) ૮૪૦૦૦૦૦ મહાઅડડ = ૧ ઊહાંગ
(૩૨) ૮૪૦૦૦૦૦ ઊહાંગ = ૧ ઊહ
(૩૩) ૮૪૦૦૦૦૦ ઊહ = ૧ મહાઊહાંગ
(૩૪) ૮૪૦૦૦૦૦ મહાઊહાંગ = ૧ મહાઊહ
(૩૫) ૮૪૦૦૦૦૦ મહાઊહ = ૧ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ
(૩૬) ૮૪૦૦૦૦૦ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ = ૧ શીર્ષપ્રહેલિકા

अनुयोगद्वार प्रमाणे अन्य रीते दर्शावायुं छे.

एएणं मुहुत्तपमाणेणं तीसं मुहुत्ता अहोरत्तं, पण्णरस अहोरत्ता पक्खो, दो पक्खो मासो, दो मासा ऊऊ, तिण्णि ऊऊ अयणं, दो अयणाइं संवच्छरे, पंच संवच्छराइं जुगे, वीसं जुगाइं वास सयं, दसवास सयाइं वास सहस्सं, सयं वास सहस्साणं वाससयसहस्सं, चोरासीइ वास सयसहस्साइं से एगे पुव्वंगे, चउरासीइ पुव्वंग सय सहस्साइं से एगे पुव्वे, चउरासीइं पुव्व सयसहस्साइं से एगे तुडिअंगे, चउरासीइं तुडिअंग सयसहस्साइं से एगे तुडिए, चउरासीइं तुडिय सयसहस्साइं से एगे अडडंगे, चोरासीइं अडडंग सयसहस्साइं से एगे अडडे, एवं अववंगे अववे हुहुअंगे हुहुए उप्पभंगे उप्पले पउमंगे पउमे नलिणंगे नलिणे अच्छनिऊरंगे अच्छ निऊरे अउअंगे अउए पउअंगे पउए णउअंगे णउए चूलिअंगे चूलिया सीस पहेलियंगे चउरासीइं सीसपहेलियंग सयसहस्साइं सा एगा सीसपहेलिआ। एयावया चेव गणिए एयावया चेव गणिअस्स विसए, एत्तोऽवरं ओवमिए पवत्तइ (अनु. सू. १३७)

(૨) **પૃ. ૯૧, અનુયોગદ્વાર અનુસારે**

(૧) અનંત વ્યા. પરમાણુઓ = ઉત્શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકા
(૨) ૮ ઉત્શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા = શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા
(૩) ૮ શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા = ઊર્ધ્વરેણુ

(४)	८ ઉર્ધ્વરેણુ	=	ત્રસરેણુ
(૫)	८ ત્રસરેણુ	=	રથરેણુ
(६)	८ રથરેણુ	=	દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વાલાગ્ર
(७)	८ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વાલાગ્ર	=	હરિવર્ષ-રમ્યક્ વાલાગ્ર
(८)	८ હરિવર્ષ-રમ્યક્ વાલાગ્ર	=	હૈમવત-હૈરણ્યવત વાલાગ્ર
(૯)	८ હૈમવત-હૈરણ્યવત વાલાગ્ર	=	પૂર્વાપર વિદેહ વાલાગ્ર
(૧૦)	८ પૂર્વાપર વિદેહ વાલાગ્ર	=	લિખ
(૧૧)	८ લિખ	=	જૂ
(૧૨)	८ જૂ	=	યવમધ્ય
(૧૩)	८ યવમધ્ય	=	અંગુલ
(૧૪)	६ અંગુલ	=	પાદ (६ અંગુલ)
(૧૫)	२ પાદ / ૧૨ અંગુલ	=	વૈંત (૧૨ અંગુલ)
(૧६)	२ વૈંત / २૪ અંગુલ	=	હાથ (२૪ અંગુલ)
(૧૭)	૪ હાથ / ૯६ અંગુલ	=	દંડ/ધનુ/યુગ/નાલિકા/અક્ષ/મુશલ
(૧૮)	२૦૦૦ દંડ/ધનુ	=	૧ ગાઉ/કોશ
(૧૯)	૪ ગાઉ/કોશ	=	૧ યોજન

●●●

परिशिष्ट-२

[६२] (**सू०**) से किं तं उवणिहिआ कालाणुपुव्वी ? २ तिविहा पण्णत्ता, त्तं जहा-पुव्वाणु० पच्छाणु० अणाणु० - से किं त्तं पुव्वाणु० ?, २ समए आवलिआ आण पाणू थोवे लवे मुहुत्ते अहोरत्ते पक्खे मासे उऊ अयणे संवच्छरे जुगे वाससए वास सहस्से वाससयसहस्से पुव्वंगे पुव्वे तुडिअंगे तुडिए अडडंगे अडडे अववंगे अववे हुहुअंगे हुहुए उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे णलिणंगे णलिणे अत्थनिऊरंगे अत्थनिऊरे अउअंगे अउए नउअंगे नउए पउअंगे पउए चूलिअंगे चूलिआ सीसपहेलिअंगे सीसपहेलिआ पलिओवमे सागरोवमे ओसप्पिणी उसप्पिणी पोग्गल परिअट्टे अतीतद्धा अणागतद्धा सव्वद्धा से तं पुव्वाणु० ॥ अनुयोगद्वार ॥ सू० ११४ ॥

(**टि०**) एकः समयः स्थितिर्यस्य द्रव्यविशेषस्य स तथा, एवं यावदसङ्ख्येयाः समयाः स्थितिर्यस्य स तथेति पूर्वानुपूर्वी, शेष भावना त्वत्र पूर्वोक्तानुसारेण सुकरैव । अथ कालविचारस्य प्रस्तुतत्वात्समयादेश्च कालत्वेन प्रसिद्धत्वादनुषङ्गतो विनेयानां समयादिकालपरिज्ञानदर्शनाच्च तद्विषयत्वेनैव प्राकारान्तरेण तमाह-'अहवे' त्यादि, तत्र समयो-वक्ष्यमाण स्वरूपः सर्व-सूक्ष्मः कालांशः, स च सर्वप्रमाणानां प्रभवत्वात्, प्रथमं निर्दिष्टः १, तैरसङ्ख्येयै र्निष्पन्ना आवलिका २, सङ्ख्येया आवलिकाः 'आण' त्ति आणः एक उच्छ्वास इत्यर्थः ३, ता एव सङ्ख्येया निःश्वासः, अयं च सूत्रेऽनुक्तोऽपि द्रष्टव्यः, स्थानान्तरप्रसिद्धत्वादिति ४, द्वयोरपि कालः 'पाणु'त्ति एकः प्राणुरित्यर्थः ५, सप्तभिः प्राणुभिः स्तोकः ६, सप्तभिः स्तोकैर्लवः ७, सप्तसप्तत्या लवानां मुहूर्त्तः ८, त्रिंशता मुहूर्तैरहोरात्रं ९, तैः पञ्चदशभिः पक्षः १०, ताभ्यां द्वाभ्यां मासः, ११, मासद्वयेन ऋतुः १२, ऋतुत्रयमानमयनम् १३, अयनद्वयेन संवत्सरः १४, पञ्चभिस्तैर्युगं १५, विंशत्या युगैर्वर्षशतं १६, तैर्दशभिर्वर्षसहस्रं १७, तेषां शतेन वर्षशतसहस्रं, लक्षमित्यर्थः १८, चतुरशीत्या च लक्षैः पूर्वाङ्गं भवति १९, तदपि चतुरशीत्या लक्षै र्गुणितं पूर्वं भवति २०, तच्च सप्तति कोटिलक्षाणि षट्पञ्चाशच्च कोटिसहस्राणि वर्षाणाम्, उक्तं च-"पुव्वस्स उ परिमाणं सयरी खलु हुंति कोडिलक्खाउ । छप्पण्णं च सहस्सा बोद्धव्वा वासकोडीणं ॥ १ ॥" स्थापना ७०५६०००००००००, इदमपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं त्रुटिताङ्गं भवति २१, एतदपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं त्रुटितं भवति २२, तदपि चतुरशीत्या

लक्षैर्गुणैस्तमटटाङ्गं २३, एतदपि तेनैव गुणकारेण गुणितमटटम् २४, एवं सर्वत्र पूर्वः पूर्वो राशिश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण गुणित उत्तरोत्तरराशिरूपतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तव्यं, ततश्च अववाङ्गं २५, अववं २६, हुहुकाङ्गं २७, हुहुकं २८, उत्पलाङ्गं २९, उत्पलं ३०, पद्माङ्गं ३१, पद्मं ३२, नलिनाङ्गं ३३, नलिनं ३४, अर्थनिपूराङ्गं ३५, अर्थनिपूरं ३६, अयुताङ्गं ३७, अयुतं ३८, नयुताङ्गं ३९, नयुतं ४०, प्रयुताङ्गं ४१, प्रयुतं ४२, चूलिकाङ्गं ४३, चूलिका ४४, शीर्ष प्रहेलिकाङ्गं ४५, एवमेते राशयश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण यथोत्तरं वृद्धा द्रष्टव्यास्तावद् यावदिदमेव शीर्षप्रहेलिकाङ्गं चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं शीर्षप्रहेलिका भवति ४६, अस्याः स्वरूपमङ्कतोऽपि दर्श्यते - ७५८२६३ २५३०७३०१०२४११ ५७९ ७३५ ६९९ ७५ ६९६ ४०६ २१८ ९६६ ८४८०८० १८३२९६ अग्रे च चत्वारिंशं शून्यशतं १४०, तदेवं शीर्षप्रहेलिकायां सर्वाण्यमूनि चतुर्णवत्यधिकशतसङ्ख्यान्यङ्कस्थानानि भवन्ति, अनेन चैतावता कालमानेन केषाञ्चिद् रत्नप्रभानारकाणां भवनपतिव्यन्तरसुराणां सुषमदुष्षमारकसम्भविनां नरतिरश्चां च यथासम्भवमायूंषि मीयन्ते, एतस्माच्च परतोऽपि सङ्ख्येय कालोऽस्ति, किन्त्वनतिशयिनामसंव्यवहार्यत्वात्, सर्षपाद्युपमयाऽत्रैव वक्ष्यमाणत्वाच्च नेहोक्तः ? किं तर्हि ? उपमामात्राप्रतिपाद्यानि पल्योपमादीन्येव, तत्र पल्योपमसागरोपमेअत्रैव वक्ष्यमाणस्वरूपे, दशसागरोपम कोटाकोटिमाना त्ववसर्पिणी, तावन्मानैवोत्सर्पिणी, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः पुद्गलपरावर्तः, अनन्तास्ते अतीताद्धा, तावन्मानैवानागताद्धा, अतीतानगत वर्तमानकालस्वरूपा सर्वाद्धेत्येषा पूर्वानुपूर्वी, शेष भावना तु पूर्वोक्तानुसारतः सुकरैव, यावत् कालानुपूर्वी समाप्ता ॥ ११४ ॥

[६३] "से किं तं परमाणू ?, २ दुविहे पन्नत्ते, तं जहा- सुहुमे अ ववहारिए अ, तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे, तेसि णं अणंताणं सुहुमपोग्गलाणं समुदय समिइसमागमेणं ववहारिए परमाणुपोग्गले निप्फज्जइ" (अनुयोगद्वार सू. १३४)

(टी०) 'से किं तं परमाणू' इत्यादि, परमाणुर्द्विविधः प्रज्ञप्तः-सूक्ष्मो व्यवहारिकश्च, तत्र, सूक्ष्मस्तत्स्वरूपाख्यानं प्रति स्थाप्यः, अनधिकृत इत्यर्थः, 'से किं तं ववहारिए' इत्यादि, ननु कियद्भिः सूक्ष्मैर्नैश्चयिकपरमाणुभिरेको व्यावहारिकः परमाणुर्निष्पद्यते ? अत्रोत्तरम्, 'अणंताण'मित्यादि, अनन्तानां सूक्ष्मपरमाणुपुद्गलानां सम्बन्धिनो ये समुदायाः-द्वयादिसमुदायात्मकानि वृन्दानि तेषां याः समितयो-बहूनि मीलनानि तासां समागमः-संयोग एकीभवनं समुदयसमितिसमागमः तेन व्यावहारिकपरमाणुपुद्गल एको निष्पद्यते, इदमुक्तं भवति - निश्चयनयः -

"कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।
एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥"

इत्यादिलक्षणसिद्धं निर्विभागमेव परमाणुमिच्छति, यस्त्वेतैरनेकैर्जायते तं सांशत्वात् स्कन्धमेव व्यपदिशति, व्यवहारस्तु तदनेकतानिष्पन्नोऽपि यः शस्त्रच्छेदाग्निदाहादिविषयो न भवति तमद्यापि तथाविधस्थूलताऽप्रतिपत्तेः परमाणुत्वेन व्यवहरति, ततोऽसौ निश्चयतः स्कन्धोऽपि व्यवहारनयमतेन व्यावहारिकः परमाणुरुक्तः,

[६४] 'से णं भंते! वावहारिए परमाणू असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहिज्जा ? हंता ओगाहिज्जा, से णं तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा ?, नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ। से णं भंते ! अगणिकायस्स मज्झंमज्झेणं विइवइज्जा ? हंता, विइवइज्जा, से णं तत्थ डज्झिज्जा ? नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ। से णं भंते ! पुक्खलसंवट्टयस्स महामेहस्स मज्झंमज्झेणं विइवइज्जा ? हंता विइवइज्जा, से णं तत्थ उदयल्ले सिया ? नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ, से णं भंते ! गंगाए महानईए पडिसोयं हव्वमागच्छेज्जा ? हंता हव्वे आगच्छेज्जा, से णं तत्थ विनिघायमावज्जेज्जा ? नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ, से णं भंते! उदकावत्ते उदगबिंदुं वा ओगाहेज्जा ? हंता ओगाहेज्जा, से णं तत्थ विकुत्थेज्ज वा परियावज्जेज्ज वा ? नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलुतत्थ सत्थं संकमइ। (अनु. सू. १३४) (गा. १००)

'से णं भंते !' इत्यादि स भदन्त ! व्यावहारिकपरमाणुः कदाचिद् असिःखड्गं तद्धारां वा क्षुरो-नापितोपकरणं तद्धारां वा अवगाहेत-आक्रामेद् ? अत्रोत्तरं - 'हन्तावगाहेतेति' हन्तेति कोमलामन्त्रणे अभ्युपगमद्योतने वा अवगाहेतेति शिष्यपृष्टार्थस्याभ्युपगमवचनं पुनः पृच्छति - स तत्रावगाढः संश्छिद्येत वा द्विधा क्रियेत भिद्येत वा - अनेकधा विदार्येत सूच्यादिना वस्त्रादिवद्वा सच्छिद्रः क्रियेत ? उत्तरमाह - नायमर्थः समर्थः, नैतदेवमिति भावः, अत्रोपपत्तिमाह- न खलु तत्र शस्त्रं क्रामति, इदमुक्तं भवति- यद्यप्यनन्तैः परमाणुभिर्निष्पन्नाः काष्ठादयः शस्त्र च्छेदादि विषया दृष्टास्तथाप्यनन्तकस्याप्यनन्तभेदत्वात् तावत्प्रमाणेनैव परमाण्वनन्तकेन निष्पन्नोऽसौ व्यावहारिकः परमाणुर्ग्राह्यो यावत्प्रमाणेन निष्पन्नोऽद्यापि सूक्ष्मत्वान्न शस्त्रच्छेदादिविषयतामासादयतीति भावः । पुनरप्याह- स भदन्ताग्निकायस्य-वह्नेर्मध्यंमध्येनअन्तरे व्यतिव्रजेद्- गच्छेत् ? हन्तेत्याद्युत्तरं पूर्ववत्, नवरं शस्त्रमिहाग्निशस्त्रं ग्राह्यं, पुनः पृच्छति - 'से णं भंते ! पुक्खले 'त्यादि इदमपि सूत्रं पूर्ववद्भावनीयं, नवरं पुष्कर संवर्तस्य-महामेघस्येयं प्ररूपणा-इहोत्सर्पिण्यामेकविंशतिवर्षसहस्रमाने दुष्षमदुष्षमालक्षणे प्रथमारकेऽतिक्रान्ते द्वितीयस्यादौ सकलजनस्याभ्युदयार्थं क्रमेणामी पञ्च महामेघाः प्रादुर्भविष्यन्ति, तद्यथा-पुष्कलसंवर्तक उदकरसः प्रथमः द्वितीयः क्षीरोदस्तृतीयो धृतोदश्चतुर्थोऽमृतोदः पञ्चमो रसोदः, तत्र पुष्कलसंवर्तोऽस्य भरतक्षेत्रस्य पुष्कलं-पचुरमपि सर्वमशुभानुभावं भूमिरुक्षतादाहादिकं प्रशस्तोदकेन संवर्तयति-नाशयति, एवं शेषमेघव्यापारोऽपि प्रथमानुयोगादवगन्तव्यः, 'उदउल्लेसिय'त्ति उदकेनार्द्रः स्यादित्यर्थः, शस्त्रता चात्रोदकस्यावसेया, 'से णं भंते ! गंगाए' इत्यादि, गङ्गाया महानद्याः प्रतिश्रोतो हव्वं-शीघ्रमागच्छेत्, पूर्वाद्यभिमुखे गङ्गाप्रवाहे वहति सति, पश्चिमाद्यभिमुखः स आगच्छेत् तन्मध्येनेति भावः 'विणिहाय' मित्यादि, विनिघातः-तत्स्रोतसि प्रतिस्खलनं तमापद्येत-प्राप्नुयात्, शेषं पूर्ववत्, 'से णं भंते ! उदगावत्त' मित्यादि, उदकावर्तोदकबिन्दोर्मध्ये अवगाह्य तिष्ठेदित्यर्थः ?, स च तत्रोदकसम्पर्कात् कुथ्येद्वा-पूतिभावं यायात् पर्यापद्येत् वा-जलरुपतया परिणमेदित्यर्थः शेषं तथैव, पूर्वोक्तमेवार्थं संक्षेपतः प्राह'सत्थेण' गाहा गतार्थाः नवरं लक्षणमेवास्येदमभिधीयते, न पुनस्तं कोऽपि छेत्तुं भेत्तुमारभते इत्येतत् किलशब्देन सूचयति ।

[६४] (सू०) अणंताणं वावहारियपरमाणुपोग्गलाणं समुदयसमिइसमागमेणं सा एगा उस्सण्हसण्हिया अट्ठ उस्सण्हसण्हिया एगा सण्हसण्हिया अट्ठ सण्हसण्हियाउ सा एगा उड्ढरेणू अट्ठ उड्ढरेणू सा एगा तस-वालाग्रादि रेणू अट्ठ तसरेणूओ सा एगा रहरेणू अट्ठ रहरेणुओ देवकुरुउत्तरकुरुणं मणुआणं से एगे वालग्गे, अट्ठ देवकुरुउत्तरकुरुणं मणुयाणं वालग्गा एगे हरिवासरम्मगवासाणं मणुआणं से एगे वालग्गे, अट्ठ हरिवस्सरम्मगवासाणं मणुस्साणं वालग्गा हेमवयहेरण्णवयाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे, अट्ठ हेमवयहेरण्णवयाणं मणुयाणं वालग्गा पुव्वविदेह अवर विदेहाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे, अट्ठ पुव्वविदेह अवरविदेहाणं मणुस्साणं वालग्गा भरहएरवयाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे अट्ठ भरहएरवयाणं मणुस्साणं वालग्गा सा एगा लिक्खा, अट्ठ लिक्खाओ सा एगा जूआ, अट्ठ जूआओ से एगे जवमज्झे, अट्ठ जवमज्झे से एगे अंगुले । एएणं अंगुलाण पमाणेणं छ अंगुलाइ पादो बारस अंगुलाइं विहत्थी चउवीसं अंगुलाइं रयणी अडयालीसं अंगुलाइ कुच्छी छन्नवइ अंगुलाइं से एगे दंडे इ वा धणू इ वा जुगे इ वा नालिआ इ वा अक्खे इ वा मुसले इ वा एएणं धणुप्पमाणेणं दो धणुसहस्साइं गाउअं चत्तारि गाउआइं जोअणं ॥ सू. १०१ ॥

(टी०) अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणुपुद्गलानां समुदयसमितिसमागमेन या परमाणुतेति गम्यते, सा एका अतिशयेन श्लक्ष्णा श्लक्ष्णश्लक्ष्णा सैव श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका, उत्तरप्रमाणापेक्षया उत्-प्राबल्येन श्लक्ष्ण श्लक्ष्णिका उत्श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका, इति शब्दः स्वरूप प्रदर्शने, वा शब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये, एवं श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकेति वा इत्यादिष्वपि वाच्यम्, एते चोत्श्लक्ष्ण श्लक्ष्णिकादयो यद्यपि यथोत्तरमष्टगुणत्वेन प्रतिपादयिष्यन्ते तथापि प्रत्येकमनन्तपरमाणु निष्पन्नत्वं साम्यं न व्यभिचरन्त्यतः प्रथमं निर्विशेषितमप्युक्तं 'सा एगा उसण्हसण्हियाइ वा' इत्यादि, प्राक्तनप्रमाणादष्टगुणत्वादूर्ध्वरेण्वपेक्षया त्वष्टभागवर्तित्वात् श्लक्ष्ण श्लक्ष्णिकेत्युच्यते, स्वतः परतो वा ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्चलनधर्मा रेणुरूर्ध्वरेणुः एतानि चोत्श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकादीनि त्रीणि पदानि 'परमाणू तसरेणू' इत्यादि गाथायां अनुक्तन्यायुपलक्षणत्वाद् द्रष्टव्यानि त्रस्यति-पौरस्त्यादि वायुप्रेरितो गच्छति यो रेणुः स त्रसरेणुः, रथगमनोत्खातो रेणू रथरेणुः, नालाग्रभिक्षादयः प्रतीताः, देवकुरूत्तरकुरू हरिवर्ष रम्यकादिनिवासि मानवानां केशस्थूलता क्रमेण क्षेत्रशुभानुभावहानि भावनीया, शेषं निर्णीतार्थमेव ।

[६८] (सू०) से णं पल्ले एगाहियबेहियतेहियाणं उक्कोसेणं सत्तरत्तपरूढाणं सम्मट्ठे सन्निचियभरिए वालग्गकोडीणं, तेणं वालग्गा नो अग्गी डहेज्जा नो वाऊ हरिज्जा नो कुत्थेज्जानो पलिविद्धंसिज्जा णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा ॥ सू. १३८ ॥

(टि०) स पल्यः 'एगाहिय बेयाहिय तेयाहिय' त्ति षष्ठीबहुवचनलोपादेकाहिक-द्व्याहिकत्र्याहिकाणामुत्कर्षतः सप्तरात्रप्ररूढानां भृतो वालाग्रकोटीनामिति सम्बन्धः, तत्र मुण्डिते शिरसि एकेनाह्ना यावत्प्रमाणा वालाग्रकोट्य उत्तिष्ठन्ति ता एकाहिक्यः, द्वाभ्यां तु या उत्तिष्ठन्ति ता द्व्याहिक्यः त्रिभिस्तु त्र्याहिक्यः, कथंभूत इत्याह-'संमृष्ट' आकर्णपूरितः, 'सन्निचितः' प्रचयविशेषान्निबिडीकृतः । किं

बहुना ? एवं भूतोऽसौ भृतो येन तानि वालाग्राहि नाग्निर्दहेत् न वायुरपहरेत्, अतीव निचितत्वादग्निपवनावपि न तत्र क्रमेते इत्यर्थः, 'नो कुहेज्ज' त्ति नो कुथ्येयुः प्रचयविशेषादेव शुषिराभावात् वायोरसम्भवाच्च नासारतां गच्छेयुः, अत एव च 'नो परिविद्धंसेज्ज' त्ति कपितयपरिशाटनमप्यङ्गी कृत्य न परिविध्वंसेरन्नित्यर्थः, अत एव च 'नो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्ज' त्ति न पूतित्वेन कदाचिदप्यागच्छेयुः - न कदाचिद् दुर्गन्धितां प्राप्नुयुरित्यर्थः ।

[६९] (**सू०**) तत्थणं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाई खंडाई किज्जइ, ते णं वालग्गा दिट्ठी उगाहणाओ असंखिज्जइभागमित्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ उ असंखेज्जगुणा । ॥ सू० १३८॥

(**टि०**) 'जाव तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइ' मित्यादि पूर्वं वालाग्राणि सहज्जान्येव गृहीतानि, अत्र त्वेकैकमसङ्ख्येयखण्डीकृतं गृह्यते इति भावः, एवं सत्येकैकखण्डस्य यन्मानं भवति तन्निरूपयितुमाह - 'ते णं वालग्गा दिट्ठी - ओगाहणाओ 'इत्यादि', 'तानि' खण्डीकृतवालाग्राणि प्रत्येकं दृष्टवगाहनातः किम् ? असंख्येयभागमात्राणि, दृष्टिः - चक्षुर्द्वारोत्पन्नदर्शनरूपा साऽवगाहते-परिच्छेद-द्वारेण प्रवर्तते यत्र वस्तुनि तदेव वस्तु दृष्टयवगाहना प्रोच्यते, ततोऽसङ्ख्येय भागवर्तीनि प्रत्येकं वालाग्रखण्डानि मन्तव्यानि, इदमुक्तं भवति - यत् पुद्गलद्रव्यं विशुद्धचक्षुर्दर्शनी छद्मस्थः पश्यति तदसङ्ख्येय भागमात्राण्येकैकशस्तानि भवन्ति ।

[७३] (**सू०**) तेसि णं भंते ! पुप्फफलाणं केरिसे आसाए पन्नत्ते ? गोयमा ! से जहानामाए रन्नो चाउरंत चक्कवट्टिस्स कल्लाणभोयणजाए सयसहस्सनिप्फन्ने वन्नोववेए गंधोववेए रसोववेए आसायणिज्जे विसायणिज्जे देप्पणिज्जे दप्पणिज्ज मयणिज्जे षिंहणिज्जे सव्विंदियगाय पल्हायणिज्जे आसाए, इत्तो इट्ठुत्तरागे चेव पन्नत्ते । (जंबु. प्र.सू. २२)

(**टि०**) 'तेसि णं मित्यादि, तेषां-पुष्पफलानां कल्पद्रुम सम्बन्धिनां कीदृशः-क आस्वादः प्रज्ञप्तो, यानि पूर्वसूत्रे युग्मिनामाहारत्वेन व्याख्यातानीति गम्यं, भगवानाह - गौतम ! तद्यथा नाम राज्ञः, स च राजा लोके कतिपयदेशाधीशोऽपि स्यादत आह-चतुर्ष्वन्तेषु समुद्रत्रयहिमवत्परिच्छिन्नेषु चक्रेण वर्त्तितुं शीलमस्येति चतुरन्त चक्रवर्त्ती, अतः समृद्धयादौ वे (श्रीसि० ८-१-४४) त्य नेन दीर्घत्वं, अनेन वासुदेवतो व्यावृत्तिः कृता, तस्य कल्याणं - एकान्त सुखावहं भोजनजातं - भोजन विशेषः शतसहस्रनिष्पन्नं - लक्षव्ययनिष्पन्नं, वर्णेनातिशायिनेति गम्यते, अन्यथा सामान्य भोजनस्यापि वर्णमात्रवत्ता सम्भवत्येवेति किमाधिक्यवर्णनं ? उपपेतंयुक्तं, यावदतिशायिना स्पर्शनोपयेतं यावत् गन्धेन रसेन चातिशयेनो पतेतं, आस्वादनीयं सामान्ये विस्वादनीयं विशेषतस्तद्रसमधिकृत्य दीपनीयं - अग्निवृद्धिकरं दीपयति जठराग्निमिति दीपनीयं, बाहुल कात्कर्त्तर्यनीयप्रत्ययः, एवं दर्प्पणीयमुत्साह वृद्धिहेतुत्वात्, मदनीयं-मन्मथजनकत्वात् बृंहणीयं धातूपचयकारित्वात् सर्वाणि इन्द्रियाणि गात्रं च प्रह्लादयतीति सर्वेन्द्रिय गात्र प्रह्लादनीयं वैशद्यहेतुत्वा त्तेषां पुष्पफलानामितः चक्रवर्त्तिभोजनादि-ष्टतरकादिरेवास्वादश्चैव प्रज्ञप्तः ।

[८७] (**सू०**) कइविहे णं भंते ! राहू पन्नत्ते ? गोयमा ! दुविहे राहू पन्नत्ते, तं जहा-धुवराहू पव्वराहू य तत्थ णं जे से धुवराहू से णं बहुलवक्खस्स पडिवए आरब्भ पन्नरसइ भागेणं पन्नरसभागमावरे माणे चिट्ठइ, तं जहा-पढमाए पढमं भागे बिइयाए बिइयं भागं जाव पन्नरसीए पन्नरसं भागं, तं चेव सुक्कपक्खे उवदंसेमाणे उवचिट्ठइ, तं जहा-पढमाए पढमाए पढमं भागं बिइयाए बिइयं भागं जाव पन्नरसं भागं । (क्षेत्रसमास)

[४१] (**सू०**) 'पंचसंवच्छरिए णं भंते ! जुगे केवइया अयणा ? केवइया उऊ ? केवइया मासा ? केवइया पक्खा ? केवइया अहोरत्ता? केवइया मुहुत्ता पन्नत्ता ? गोयमा ! पंचसंवच्छरिए णं जुगे दस अयणा तीसं उऊ सट्ठिं मासा एगे वीसुत्तरे पक्खसए अट्ठारस तीसा अहोरत्तसया चउपण्णं मुहुत्तसहस्सा नव सया पन्नत्ता" ।

(**टि०**) 'पंचसंवच्छरिए णं भन्ते ! जुगे' इत्यादि, पञ्च संवत्सरा सौरा मानमस्येति पञ्चसंवत्सरिकं युगं, अनेन नोत्तर सूत्रेण दश अयना इत्यादिकेन विरोधः, चन्द्र संवत्सरोपयोगिनां चन्द्रायणानां तु चतुस्त्रिंशदधिक शतस्य सम्भवात्, तत्र भदन्त ! कत्ययनानि प्रज्ञप्तानि ?, कियन्त ऋतवः, एवमिति सौत्रं पदं एवं सर्वत्र योजना कार्येत्यर्थाभिव्यञ्जकं, तेन कियन्तो मासाः पक्षाः अहोरात्राः कियन्तो मुर्हूता प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह - गौतम ! पञ्च संवत्सरिके युगे दश अयनानि, प्रतिवर्षमयनद्वयसम्भवात्, एवं त्रिंशदृतवः, प्रत्ययनं ऋतुत्रय सम्भवात्, अत्र सूर्य संवत्सरषष्ठांशं एक षष्टि दिनमानः सूर्यतुरिव', न तु ऋतुसंवत्सरषष्ठांशः षष्ठि दिन प्रमाणो लौकिकर्तुः तथा च सति षष्टिर्मासा इत्युत्तर सूत्रं विरुणद्धि, तथा षष्टिर्मासाः सौराः प्रतिऋतु मासद्वय सम्भवात्, एकविंशत्युत्तरं पक्षशतं, प्रतिमासं पक्षद्वयसम्भवात्, अष्टादश शतानि त्रिंशदधिकान्यहोरात्राणां प्रत्ययनं १८३ अहोरात्रा स्ते च दशगुणाः १८३०, मुर्हूर्त्ताश्च चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि नव च शतानि प्रत्यहोरात्रं त्रिंशन्मुहूर्त्ता इति युगाहोरात्राणां १८३० सङ्ख्याङ्कानां त्रिंशता गुणने उक्त संख्यासम्भवात् ॥

[७०] (**सू०**) ।

(**टि०**) एकैकस्य भदन्त ! संवत्सरस्य कति मासाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! द्वादश मासाः प्रज्ञप्ताः, तेषां द्विविधानि नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-लौकिकानि लोकोत्तराणि च, तत्र लोकः - प्रवचनबाह्यो जनस्तेषु प्रसिद्धत्वेन तत्सम्बन्धीनि लौकिकानि लोकः प्रागुक्त एव तस्मात्सम्यग्ज्ञानादिगुणयुक्तत्वेन उत्तराः-प्रधानाः लोकोत्तराः - जैना स्तेषु प्रसिद्धत्वेन तत्सम्बन्धीनि लोकोत्तराणि, अत्र वृद्धि-विधानस्य वैकल्पिकत्वेन यथाश्रुतरुपसिद्धिः, तत्र लौकिकानि नामान्यमूनि तद्यथा-श्रावणो भाद्रपदः यावत्करणात् आश्वयुजः कार्त्तिको मार्गशीर्षः पौषो माधः फाल्गुनश्चैत्रः वैशाखो ज्येष्ट आषाढ इति, लोकोत्तराणि नामान्यमूनि, तद्यथा- प्रथमः श्रावणोऽभिनन्दितो द्वितीयः प्रतिष्ठित स्तृतीयो विजयः चतुर्थः प्रीतिवर्धनः पञ्चमः श्रेयान् षष्ठः शिवः सप्तमः शिशिरोऽष्टमोहिमवान्, सूत्रे च पदपूरणाय सह शब्देन समासः तेन हिमवता सह शिशिर इत्यागतं शिशिरः हिमवांश्चेति नवमो वसन्तमासः दशमः कुसुमसम्भवः एकादशो

निदाधः द्वादशो वनविरोह इति, अत्र सूर्यप्रज्ञप्ति वृत्तौ अभिनन्दितस्थाने अभिनन्दः वनविरोहस्थाने तु बनविरोधी इति ।

[७०] (**सू०**) 'एगमेगस्स णं भंते ! मासस्स कइ पक्खा पन्नत्ता ?, गोयमा ! दुवे पक्खा पन्नत्ता, तंजहा-बहुलपक्खे सुक्कपक्खे य' ।

(**टि०**) 'एगमेगस्स' इत्यादि, एकैकस्य भदन्त ! मासस्य कति पक्षाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! द्वौपक्षौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा-कृष्णपक्षो यत्र ध्रुवराहुः स्वविमानेन चन्द्रविमानमावृणोति तेन योऽन्धकारबहुलः पक्षः स बहुल पक्षः शुक्लपक्षो यत्र स एव चन्द्रविमानमावृत्तं मुञ्चति तेन ज्योत्स्नाधवलिततया शुक्लः पक्षः स शुक्लपक्षः, द्वौ चकारौ तुल्यताद्योतनार्थं तेन द्वावपि पक्षौ सदृशतिथिनामकौ सदृशसङ्ख्याकौ भवति इति ।

[७०] (**सू०**) एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स कइ दिवसा पन्नत्ता ?, गोयमा ! पन्नरस दिवसा पन्नत्ता, तंजहा-पडिवादिवसे बिइयादिवसे जाव पन्नरसिदिवसे । एएसि णं भंते ! पन्नरसण्हं दिवसाणं कइ नामधिज्जा पन्नत्ता ?, गोयमा ! पन्नरस नामधिज्जा पन्नत्ता, तंजहा-पुव्वंगे सिद्धमणोरमे य मणोहरे चेव । जसभद्दे य जसहरे सव्वकामसमिद्धए ॥ १ ॥ इंदमुद्धाभिसित्ते य सोमणस धणंजए य बोद्धव्वे । अत्थसिद्धे अभिजाए अच्चसण सयंजए चेव ॥ २ ॥ अग्गिवेसे उ उवसमे, दिवसाणं नामधिज्जाइं ।

(**टि०**) 'एगमेगस्स ण' मित्यादि, एकैकस्य पक्षस्य कृष्णशुक्लान्यतरस्य भदन्त ! कति दिवसाः प्रज्ञप्ताः ?, यद्यपि दिवसशब्दोऽहोरात्रे रुढस्तथापि सूर्यप्रकाशवतः कालविशेषस्यात्र ग्रहणं, रात्रि विभागप्रश्नसूत्रस्याग्रे विधास्यमानत्वात्, गौतम ! पञ्चदश दिवसाः प्रज्ञप्ताः, एतच्च कर्ममासापेक्षया द्रष्टव्यं, तत्रैव पूर्णानां पञ्चदशानामहोरात्राणां सम्भवात्तद्यथा - प्रतिपदिवसः प्रतिपद्यते पक्षस्याद्यतया इति प्रतिपत् प्रथमो दिवस इत्यर्थः, तथा द्वितीया द्वितीयो दिवसो यावत्करणात् तृतीया तृतीयो दिवस इत्यादिग्रहः, अन्ते पञ्चदशी पञ्चदशो दिवसः, एतेषां भदन्त ! पञ्चदशानां दिवसानां कति ! नामधेयानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्चदश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा- प्रथमः पूर्वांगो द्वितीय सिद्धमनोरमस्तृतीयो मनोहरश्चतुर्थो यशोभद्रः पञ्चमो यशोधरः षष्ठः सर्वकामसमृद्धः सप्तम इन्द्रमूर्द्धाभिषिक्तोऽष्टमः सौमनसो नवमो धनञ्जयः दशमोऽर्थसिद्धः एकादशोऽभिजातो द्वादशोऽत्यशनः त्रयोदशः शतञ्जयः चतुर्दशोऽग्निवेश्मः पञ्चदश उपशम इति दिवसानां भवति नामधेयानि इति ।

[९१] (सू०) एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स कइ राईओ पन्नत्ताओ ?, गोयमा ! पन्नरस्स राईओ पन्नत्ताओ, तंजहा-पडिवा राई बिइया राई तइया राई जाव पन्नरसीराई । एएसि णं भंते ! पन्नरसण्हं राईणं कइ नामधेज्जा पण्णत्ता ? गोयमा! पन्नरस नामधेज्जा पन्नत्ता, तंजहा-उत्तमा य सुनक्खत्ता, एलावच्चा जसोधरा । सोमणसी चेव तहा, सिरिसंभूया य आहिया ॥ १ ॥ विजया य वेजयंती, जयंती अपराइया । इच्छा य समाहारा, तेया तहचेव अइतेया ॥ २ ॥ देवाणंदा राई रयणीणं नामधिज्जांइ ।

(टि०) 'एगमेगस्स' इत्यादि एकैकस्य भदन्त ! पक्षस्यकति रात्रयोऽनन्तरोक्तदिवसानामेव चरमांशरुपाः प्रज्ञप्ताः ?, गौतम ! पञ्चदश रात्रयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-प्रतिपद्रात्रिः यावत्करणाद् द्वितीयादिरात्रिपरिग्रहः, एवं पञ्चदशीरात्रिरिति । एआसिणं मित्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं, उत्तर सूत्रे गौतम ! पञ्चदश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-उत्तमा प्रतिपद्रात्रिः, सुनक्षत्रा द्वितीयारात्रिः, एलापत्या तृतीया यशोधरा चतुर्थी सौमनसा पञ्चमी श्रीसम्भूता षष्ठी विजया सप्तमी, वैजयन्ती अष्टमी जयन्ती नवमी अपराजिता दशमी इच्छा एकादशी समाहारा द्वादशी तेजास्त्रयोदशी अतितेजाश्चतुर्दशी देवानन्दा पञ्चदशी निरत्यपि पंचदश्या नामान्तरं, इमानि रजनीनां नामधेयानि ।

[३१६] (सू.प्र.सू. २५) तीसे णं तावखेत्तंणं केवइयं आयामेणं आहियत्ति वएज्जा ? 'ता अट्ठतरि जोयणसहस्साइं तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए जोयणतिभागे च आयामेण आहएत्ति वएज्जा ।

(टि०) 'ता से णं मित्यादि, ता इति पूर्ववत्, तापक्षेत्रं आयामतः सामस्त्येन दक्षिणोत्तरायततया कियत् - किं प्रमाणमाख्यातमिति वदेत् ? भगवानाह - 'ता अट्ठुत्तर' मित्यादि ता इति पूर्ववत् अष्टसप्ततिः योजनसहस्राणि त्रीणि योजनशतानि त्रयस्त्रिंशानित्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनत्रिभागं च यावदायामेन दक्षिणोत्तरायततया आख्यातमिति वदेत्, तथाहि-सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमानस्य सूर्यस्य तापक्षेत्रं दक्षिणोत्तरायततया मेरोरारभ्य तावद्वर्धते यावल्लवण समुद्रस्य षष्ठो भागः, उक्तं च-

"मेरुस्स मज्झभागा जाव य लवणस्स रुंदछब्भागा ।
तावायामो एसो सगडुद्धीसंठिओ नियमा ॥ १ ॥"

[३१९] (सू.प्र.सू. २५) ता उद्धीमुहकलंबुआ पुष्फसंठिता तावक्खेत्तसंठिती पं. अंतो संकुडा बाहिं वित्थडा अंतो वट्टा बाहिं पिथुला अंतो अंकमुह संठिता बाहिं सत्थिमुह संठिता उभओ पासेणं तीसे दुवे बाहाओ अवट्ठिताओ भवंति पणताभीसं र जोयणसहस्साइं आयामेणं, तीसे दुवे बाहाओ अणवट्ठिताओ भवंति, तं० - सव्वब्भंतरिया चेव बाहा सव्वबाहिरिया चेव बाहा, तत्थ को हेतूत्ति वएज्जा ?, ता अयण्णं जंबुद्दीवे द्दीवे जाव परिक्खेवेणं ता जयाणं सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरति तता णं उद्धीमुह कलंबुआपुष्फसंठिता तावखेत्तसंठिती आहितानिवदेज्जा अंतो संकुडा बाहिं वित्थडा अंतो वट्टा बाहिं पिथुभा अंतो अंकमुह संठिता बाहिं सत्थिमुह संठिआ, दुहतो पासेणं तीसे तथेव जाव सव्वबाहिरिया चेव बाहा, तीसे णं सव्वब्भंतरिया बाहा मंदरपव्वयंतेण णव जोयणसहस्साइं चत्तारि य छलतीसे जोयणसते णव य दसभागे जोयणस्स परिक्खेवेणं आहितानि वदेज्जा, ता से णं परिक्खेवविसेसे कतो आहितानि वदेज्जा ? ता जे णं मंदरस्स पव्वयस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं तिहिं गुणित्ता दसहिं छित्ता दसहिं भागे हीरमाणे एस णं परिक्खेवविसेसे आहितानि वदेज्जा, तीसे णं सव्वबाहिरिया बाहा भवणसमुद्दंतेणं चउणउतिं जोयण सहस्साइं अट्ठ य अट्ठसट्ठे जोयण सते चतारि य दसभागे जोयणस्स परिक्खेवेणं आहितानि वदेज्जा, ता से णं परिक्खेवविसेसे कतो

आहितानि वदेज्जा ? ता जे णं जंबुद्दीवस्स २ परिक्खेवे तं परिक्खेवं तिहि गुणित्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाणे एस णं परिक्खेव विसेसे आहितानि वदेज्जा.

(टि०) तमेव प्रकारमाहं-'उद्धीखे'त्यादि, ऊर्ध्वमुखकलम्बुकपुष्पसंस्थिता-ऊर्ध्वमुखस्य कलम्बुकापुष्पस्येव-नालिकापुष्पस्येव संस्थितं-संस्थानं यस्याः सा तथा, तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रज्ञप्ता, मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, सा कथम्भूतेत्यत आह-अन्तः-मेरुदिशिसङ्कुचा-सङ्कुचिताहिः-लवणदिशि विस्तृता, तथा अन्तर्मेरुदिशि वृत्ता-पूत्तार्द्धवलयाकारा सर्वतोवृत्तमेरुगतान् त्रीन् द्वौ वा दशभागाननव्याप्य तस्या व्यवस्थितत्वात्, बहिर्लवणदिशि पृथुला मुत्कलभावेन विस्तारमुपगता, एतदेव संस्थानकथनेन स्पष्टयति-'**अंतो अंकमुहसंठिया बाहिं सत्थिमुहसंठिय'त्ति** अन्तर्मेरुदिशि अङ्कः-पद्मासनोपविष्टस्योत्सङ्गरूप आसनबन्धः तस्य मुखं-अग्रभागोऽर्द्धवलयाकारस्तस्येव संस्थितं-संस्थानं यस्याः सा तथा बहिर्लवणदिशि स्वस्तिकमुखसंस्थिता-स्वस्तिकः-सुप्रतीतः तस्य मुखं-अग्रभागः तस्येवातिविस्तीर्णतया संस्थितं-संस्थानं यस्याः सा तथा, '**उभओपासेणं**'ति उभयपार्श्वेन मेरुपर्वतस्योभयोः पार्श्वयोस्तस्याः-तापक्षेत्रसंस्थितेः सूर्यभेदेन द्विधाव्यवस्थितायाः प्रत्येकमेकैकभावेन ये द्वे बाहे ते आयामेन-जम्बूद्वीपगतमायाममाश्रित्यावस्थिते भवतः, सा चैकैका आयामतः किंप्रमाणा इत्याहञ्चचत्वारिंशत् २ योजनसहस्राणि ४५०००, तस्यास्तापक्षेत्रसंस्थितेरेकैकस्या द्वे च बाहे अनवस्थिते भवतः, तद्यथा-वाभ्यन्तरा सर्वबाह्या च, तत्र या मेरुसमीपे विष्कम्भमधिकृत्य बाहा सा सर्वाभ्यन्तरा, या तु लवणदिशि जम्बूद्वीप.....न्ते विष्कम्भमधिकृत्य बाहा सा सर्वबाह्या, आयामश्च दक्षिणोत्तरायततया प्रतिपत्तव्यो विष्कम्भः पूर्वापरायततया, वमुक्ते सति भगवान् गौतमः स्वशिष्याणां स्पष्टावबोधनार्थं भूयः पृच्छति-'**तत्थे**'त्यादि, तत्र-तस्यामेवंविधायामनन्तदितायां वस्तुव्यवस्थायां को हेतुः ? - का उपपत्तिरिति भगवान् वदेत् ?, एवमुक्ते भगवानाह-'**ता अयण्ण**'मित्यादि, तत्र जम्बूद्वीपवाक्यं पूर्ववत् परिपूर्णं भावनीयं, '**ता जया ण**'मित्यादि, तत्र यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसङ्क्रम्यचारं चरति तदा 'उद्धमुहकलंबुयापुप्फे'त्यादि, प्राग्वत् व्याख्येयं यावत्सर्वाभ्यन्तरा बाहा सर्वबाह्या च बाहा, '**तीसेण**'मित्यादि, तस्यास्तापक्षेत्रसंस्थितेः सर्वाभ्यन्तरा बाहा मेरुपर्वतान्ते-मेरुपर्वतसमीपे, सा च परिक्षेपेण-मन्दरपरिक्षेपगतया नव योजनसहस्राणि चत्वारि योजनशतानि षडशीत्यधिकानि नव च दशभागा योजनस्य ९४८६ $\frac{९}{१०}$ आख्यातंमया इति वदेत्, एवमुक्ते भगवान् गौतमः प्रश्नयति-'**ता से ण**'मित्यादि, ता इति प्राग्वत्, स तापक्षेत्रसंस्थितपरिक्षेपविशेषो-मंदरपरिरयपरिक्षेपणविशेषः कुतः-कस्मात्कारणादेवंप्रमाण आख्यातो नोनोऽधिको वेति वदेत्, भगवानाह-'**ता तोण**'मित्यादि, ता इति पूर्ववत्, यो णमिति वाक्यालङ्कारे मन्दरस्य-मेरोः पर्वतस्य परिक्षेपः-परिरयगणितप्रसिद्धस्तं रेक्षेपं त्रिभिर्गुणयित्वा तदनन्तरं च दशभिश्छित्त्वा-विभज्य, अथ कस्मादेवं क्रियत इति चेत्, उच्यते, इह सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमानः सूर्यो जम्बूद्वीपगतस्य चक्रावालस्य यत्र तत्र प्रदेशे तत्तच्चक्रवालक्षेत्रप्रमाणानुसारेण त्रीन् दशभागान् प्रकाशयति, एतच्च प्रागेवोक्तं, सम्प्रति च मन्दरसमीपे तापक्षेत्रे चिन्ता क्रियमाणा वर्त्ततेततो मन्दरपरिरयः सुखावबोधार्थं प्रथमतस्त्रिर्गुण्यते गुणयित्वा च

दशभिर्विभज्यत इति, दशभिश्च भागे ह्रियमाणे यथोक्तं मन्दरसमीपे तापक्षेत्रपरिमाणमागच्छति, तथाहि-मन्दरपर्वतस्य विष्कम्भो दश सहस्राणि १०००० तेषां वर्गो दश कोट्यः १००००००००० तासां दशभिर्गुणने टिशतं १००००००००० अस्य वर्गमूलानयने लब्धानि एकत्रिंशत्सहस्राणि षट् शतानि किञ्चिन्न्यूनत्रयोविंशत्यधिकानिनवरं व्यवहारतः परिपूर्णानि विवक्ष्यन्ते ३१६२३, एष राशिस्त्रिभिर्गुण्यते, जातानि चतुर्नवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि कोनसप्तव्यधिकानि ९४८६९, एतेषां दशभिर्भागहारे लब्धानि नव योजनसहस्राणि श्वत्वारि शतानि षडशीत्यधिकानि नव च दशभागा योजनस्य, तत एष एतावान्-अनन्तरोदितप्रमाणः परिक्षेपविशेषो-मन्दरपरिरयपरिक्षेपविशेषस्तापक्षे संत्वितेराख्यात इति वदेत् स्वशिष्येभ्यः, अयं चार्थोऽन्यत्राप्युक्तः-"मन्दरपरिरयरासीतिगुणे दसभाइयंमि जं लद्धं होइ तावखेत्तं अब्भितरमंडले रविणो ॥१॥

[३२१] (सू.प्र.सू. २५) ता जया णं सूरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तया णं किंसंठिया तावखित्तसंठिती आहियत्ति वएज्जा ? ता उड्ढीमुहकलंबुयापुप्फसंठाणसंठिया तावखित्तसंठिई जाव बाहिरिया चेव बाहा, तीसे णं सव्वब्भंतरिया बाहा मंदरपव्वयंतेण छज्जोयण-सहस्साइं तिण्णि य चउवीसे जोयणसए छच्च दसभागे जोयणस्स परिक्खेवेणं आहियत्ति वएज्जा, तीसे णं परिक्खेवविसेसे कओ आहियत्ति वएज्जा ? ता जे णं मंदरस्स पव्वयस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता सेसं तहेव, तीसे णं सव्वबाहिरिया लवणसमुद्दंतेणं तेवट्ठिं जोयणसहस्साइं दोण्णि य पणयाले जोयणसए छच्च दसभागे जोयणस्स य परिक्खेवेणं आहियत्ति वएज्जा, तीसे णं परिक्खेव-विसेसे कओ आहिएत्ति वएज्जा ? ता जे णं जंबूदीवस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागेहिं हीरमाणे एस णं परिक्खेवविसेसे आहियत्ति वएज्जा ।

(टि०) तदेवं सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमाने सूर्ये मन्दरसमीपे तापक्षेत्रसंस्थितेः वाभ्यन्तरबाहाया विष्कम्भपरिमाणमुक्तं, इदानीं लवणसमुद्रदिशि जम्बूद्वीपपर्यन्ते या सर्वबाह्या बाहा तस्या विष्कमपरिमाणमाह-'**तीसे णं**'मित्यादि, तस्याः-तापक्षेत्रसंस्थितेः लवणसमुद्रान्ते-लवणसमुद्रसमीपे सर्वबाह्या बाहा सा परिपेण-जम्बूद्वीपपरिरयपरिक्षेपेण चतुर्नवतियोजनसहस्राणि अष्टौ च अष्टषष्ट्यधिकानि योजनशतानि चतुरश्च दशभागान् योजनस्य ९४८६८ $\frac{४}{१०}$ यावदाख्याता इति वदेत्, अत्रैव स्पष्टावबोधाधानाय प्रश्नं करोति-'**ता से णं**'मित्यादि, ता इति पूर्ववत्, स एतावान् परिक्षेपविशेषस्तापक्षेत्रसंस्थितेः कुतः ? - कस्मात् कारणादाख्यातो नोनोऽधिको वेति वदेत् गवानाह-'**ता जे णं**'मित्यादि, ता इति पूर्ववत् यो जम्बूद्धीपस्य परिक्षेपः-परिरयगणितप्रसिद्धस्तं परिक्षेपं त्रिभिर्गुणयित्वा दनन्तरं च दशभिश्छित्वा-दशभिर्विभज्य अत्रार्थे कारणं प्रागुक्तमेवानुसरणीयं, दशभिर्भागे ह्रियमाणे यथोक्तं जम्बूद्वीपर्यन्ते तापक्षेत्रपरिमाणमागच्छति, तथाहि-जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपस्त्रीणि लक्षाणि षोडश सहस्राणि द्धे शते सप्तविंशत्य.....के ३१६२२७ त्रीणि गव्यूतानि ३ अष्टाविंशं धनुःशतं १२८ त्रयोदश अङ्गुलानि १३ एकमर्द्धाङ्गुलं $\frac{१}{२}$, एतावता च योजनमेकं किल किञ्चिन्न्युनमिति व्यवहारतः

परिपूर्णं विवक्ष्यते, ततो द्वे शते अष्टाविंशत्यधिके वेदितव्ये ३१६२२८, एष त्रिर्भिर्गुण्यते जातानि नव लक्षाणि अष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि षट्शतानि चतुरशीत्यधिकानि ९४८६८४, एतेषां दशभि भागो ह्रियते, लब्धं यशोक्तं जम्बूद्वीपपर्यन्ते सर्वबाह्याया बाह्याया विष्कम्भ परिमाणं ।

[१४६] जे णं दोच्चस्स संवच्छस्स आई से णं पढमस्स चंदसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समए, तं समयं च णं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ? ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं आसाढाणं छव्वीसं मुहुत्ता छव्वीसं च बावट्ठीभागा मुहुत्तस्स बावट्ठिभागं च सत्तट्ठीहा छेत्ता चउपण्णं चुन्निया भागा सेसा, तंसमयं च णं सूरे केणं नक्खत्तेणं जोएइ ? ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स सोलस मुहुत्ता अट्ठ य बावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा छित्ता बीसं चुण्णिया भागा सेसा ।

(टि०) ता जे ण मित्यादि, यो द्वितीयस्य चान्द्रसंवत्सरस्यादिः - आदिसमयस्तस्मादनन्तरो यः पुरस्कृतः - अतीतसमयः स प्रथमचान्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानं-पर्यवसानसमयः, 'तं समयं च णं'मित्यादि तस्मिंश्चान्द्रसंवत्सर पर्यवसानभूते समये चन्द्रः केन नक्षत्रेण सह योगं युनक्ति-करोति ? भगवानाह-'ता उत्तराहि' इत्यादि, इह द्वादशभिः पौर्णमासीभिश्चान्द्रः संवत्सरो भवति, ततो यदेव प्राक् द्वादश्यां पौर्णमास्यां चन्द्रनक्षत्र योग परिमाणं चोक्तं तदेवान्यूनातिरिक्तमत्रापि द्रष्टव्यं, तथैव गणित भावना कर्त्तव्या, एवं शेष संवत्सरगतान्यादिपर्यवसानसूत्राणि भावनीयानि यावत्प्राभृतपरिसमाप्तिः, नवरं गणित भावना क्रियते-तत्र द्वितीयसंवत्सरपरिसमाप्तिश्चतुर्विंशतितम पौर्णमासी परिसमाप्तौ, तत्र ध्रुवराशिः षट्षष्टिर्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य पञ्च द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एक सप्तष्टिभागः ६६/५/१ इत्येवं प्रमाणश्चतुर्विंशत्या गुण्यते, जातानि पञ्चदश शतानि चतुरशीत्यधिकानि मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तगतानां च द्वाषष्टिभागानां विंशत्युत्तरं शतमेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुर्विंशतिः सप्तष्टिभागाः १५८४/१२०/२४ तत एतस्मादष्टभि मुहूर्त्तशतैरेकोनविंशत्यधिकैरेकस्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टि भागस्य षट्षष्टया सप्तष्टिभागैरेकः परिपूर्णो नक्षत्रपर्यायः शुद्धयति, ततः स्थितानि पश्चात्सप्त मुहूर्त्तशतानि पञ्चषष्ट्यधिकानि मुहूर्त्तगतानां च द्वाषष्टिभागानां पञ्चनवतिरेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चविंशतिः सप्तषष्टिभागाः ७६५/९५/२५ ततो 'मूले सत्तेव चोयाला' इत्यादि वचनात् सप्तभिश्चतुश्चत्वारिंशदधिकै र्मूहूर्त्तशतैरेकस्य च मुहूर्त्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च द्वाषष्टि भागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैरभिजिदादीनि मूलपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, ततः स्थिताः पश्चात् द्वाविंशति र्मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्याष्टौ द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाष्टिभागस्य षड्विंशतिः सप्तषष्टिभागाः २२/८/२६ । तत आगतं द्वितीय चान्द्रसंवत्सरस्य पर्यवसानसमये पूर्वाषाढानक्षत्रस्य सप्त मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य त्रिपञ्चाशद् द्वाषष्टिभागा एकस्य द्वाषष्टिभागस्य एक च त्वारिंशत् सप्तषष्टिभागाः शेषाः, तदानीं च सूर्येण युक्तस्य पुनर्वसो र्द्वाचत्वारिंशत् मुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य पञ्चत्रिंशत् द्वाषष्टिभागाः एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्त सप्तषष्टिभागाः शेषाः ।

• • •

પરિશિષ્ટ-૩

[૧] (छा.) कृत्वा नमस्कारं जिनवर वृषभाय वर्द्धमानाय ।
ज्योतिष्करण्डकमिदं लीलापट्टिकेव लोकस्य ॥ १ ॥

कालज्ञानाभिगमं श्रुणुत समासेन प्रकट महार्थम् ।
नक्षत्र - चन्द्र - सूर्या युगे योगं यथोपयान्ति ॥ २ ॥

कश्चिद्वाचकवालभ्यं श्रुतसागरपारगं दृढचरित्रम् ।
अल्पश्रुतः सुविहितं वंदित्वा शिरसा भणति शिष्यः ॥ ३ ॥

स्वाध्याय - ध्यान - योगस्य धीर ! यदि वो न कोऽप्युपरोधः ।
इच्छामि तावच्छ्रोतुं कालज्ञानं समासेन ॥ ४ ॥

अथ भणति एवंभणित उपमा - विज्ञान - ज्ञान संपन्नः ।
स श्रमणगन्धहस्ती प्रतिहस्त्यन्यवादीनाम् ॥ ५ ॥

दैवसिक - रात्रिक - पाक्षिक - चातुर्मासिक तथा च वार्षिकाणां च ।
नियत प्रतिक्रमणानां स्वाध्यायस्यापि च तदर्थान् ॥ ६ ॥

(અનુ.) જિનેશ્વરમાં વૃષભ શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને નમસ્કાર કરીને લોકની લીલાપટ્ટી સમાન આ જ્યોતિષકરંડક પ્રકીર્ણક કાલજ્ઞાનની જાણકારીવાળું સ્પષ્ટપણે ગંભીર અર્થવાળું ટૂંકમાં સાંભળો જેમાં જે રીતે યુગમાં નક્ષત્ર - ચંદ્ર - સૂર્યો યોગ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧-૨ ॥ અલ્પજ્ઞાનવાળો શિષ્ય શ્રુતસાગરને પાર પામેલા, દૃઢ ચારિત્રી, સુવિહિત કોઈક વલ્લભી આચાર્યને મસ્તક નમાવીને કહે છે. ॥ ૩ ॥ હે ધીર પુરુષ ! આપને જો કોઈપણ સ્વાધ્યાય-ધ્યાન કે યોગનો ઉપરોધ ન હોય તો હું ટૂંકમાં કાળજ્ઞાન સાંભળવા માંગું છું. ॥ ૪ ॥ આવી રીતે કહેલ ઉપમા-વિજ્ઞાન-જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ અન્ય વાદીગજો માટે પ્રતિહસ્તી એવા તે શ્રમણ ગંધહસ્તી કહે છે. ॥ ૫ ॥ દૈવસિક-રાત્રિક-પાક્ષિક-ચાતુર્માસિક તેમજ સાંવત્સરિક માટે નિયત પ્રતિક્રમણોના સ્વાધ્યાય માટે પણ તેના અર્થો જણાવે છે. ॥ ૬ ॥

[२] गणिमेन च धरिमेण च मेयेन च वर्णितोऽहोरात्रः ।
इत उर्ध्वं वक्ष्यामि युगे संवत्सर मानम् ॥ ३३ ॥

(अनु.) ગણિમ, ધરિમ અને મેય પ્રમાણથી અહોરાત્રનું વર્ણન કર્યું. હવે, પછી યુગમાં સંવત્સરનું પ્રમાણ જણાવીશ. ॥ ૩૩ ॥

[५७] चतुष्पञ्चाशच्च सहस्राणि नव चैव शतानि भवन्ति प्रतिपूर्णानि ।
एतन्मुहूर्त्तगणितं पञ्चवार्षिकस्य तु युगस्य ॥ ६९ ॥

(अनु.) પંચવાર્ષિક યુગનું મુહૂર્ત્તગણિત ચોપન હજાર નવસો પ્રતિપૂર્ણ મુહૂર્ત્ત, એક લાખ અઠ્ઠાણુસો નાલિકા, ચોપનસો નેવુ ભાર તથા બે લાખ ઓગણીશ હજાર છસો આઢકનું હોય છે.

[५८] सोपयोगाऽपीयं महालताङ्क - महालतासंख्यावेदिका गाथा कस्मिंश्चिदपि ज्योतिष्करण्डकमूल-ग्रन्थादर्शे नोपलभ्यते, न च सटिप्पणेष्वेतद्ग्रन्थादर्शेष्वपीयं गाथा दृश्यते, किञ्च-श्रीमलयगिरिविरचितवृत्तिसहितेष्वादर्शेषु यद्यपि नेयं गाथा वर्त्तते तथापि तद्वृत्तौ एतद्गाथा खण्डितवृत्यंश दर्शनात् तथा श्री जयसोमोपाध्याय शिष्यरत्न श्री गुणविनयवाचक विरचिते सिद्धान्त हुण्डिकारूपे नानाविचाररत्नसङ्ग्रहग्रन्थे कालपरिमाणाधिकारे (पत्र २२७) वाससयसहस्सं पुण० इति सप्ततितमगाथात आरभ्य अशीतितम एतद्गाथाकदम्बकोद्धरणेऽस्याः प्रस्तुत गाथाया उत्तरार्धस्य दर्शनाच्चात्रेयं गाथाऽवश्यमेव भाव्येति अनुसन्धाय इयं गाथा कोष्ठकमध्ये स्थापिताऽस्ति । अपि चात्रेदमपि अवधेयम् यत्-इत आरभ्य अशीतितमगाथापर्यन्तः सङ्ख्यार्थावेदिका गाथाः सर्वेष्वप्यादर्शेषु खण्डिता अव्यवस्थिता अशुद्धाश्चोपलभ्यन्ते केवलं सटीकादर्शेष्वविकृताः प्राप्यन्ते इति सर्वासां प्रतीनामनुसन्धानेन शुद्धः पाठोऽत्र स्थापितोऽस्ति, तथाप्यात्रार्थे गीतार्था एव प्रमाणम् ॥ इति पादलिप्तसूरीणां ज्योतिष्करण्डक पुस्तके टीप्पनकमेतल्लिखितमत्रोद्धरितमस्त्यस्माभिः ।

[५९] पादलिप्तसूरिग्रन्थे ७८-७९-८० लिखिता तिसो गाथा जेटि० खंटि० आदर्शयोर्न विद्यते । श्रीमलयगिरिवृत्तिसहितेषु ज्योतिष्करण्डकप्राचीनादर्शेषुश्री गुणविनय वाचक विरचिते नानाविचाररत्नसङ्ग्रहग्रन्थे च एता गाथा दृश्यन्ते शुद्धा श्चापि वर्तन्ते, श्री सागरानन्दसूरिवर-सम्पादिते सवृत्तिके एतद्ग्रन्थमुद्रितादर्शे पुनरेतद्गथात्रिकस्थाने खण्डित-भ्रष्टाऽव्यवस्थिततां प्राप्ते द्वे गाथे मुद्रिते दृश्यते । तेऽत्र ६९-७० लिखितस्तः किन्तु पादलिप्तसूरिग्रन्थे त्वेवं गाथास्तिस्रो लिखिता दृश्यन्ते । तद्यथा-

तुडिय महातुडियंगं भवति महातुडियतं परं ततो ।
ततो अडडगं पि य परतो य तहा अडडमेव ॥ ७८ ॥

हवति महा अडडंगं तत्तो य भवे महाडडमेव ।
ऊहंगं पिय ऊहं हवति महल्लं च ऊहंगं ॥ ७९ ॥

तत्तो य महाऊहं हवति हु सीसप्पहेलियाअंगं ।
तत्तो परतो सीसपहेलिया हवति नातव्या ॥ ८० ॥

(छा.) त्रुटितं महात्रुटिताङ्गं भवति महात्रुटितं परं ततः ।
ततोऽडडाङ्गमपि च परतश्च तथाऽडडमेव ॥ ७८ ॥

भवति महाऽडडांगं ततश्च भवेन्महाऽडडमेव ।
ऊहाङ्गंमपि चोहं भवति महच्चोहङ्गम् ॥ ७९ ॥

ततश्च महोहं भवति हु शीर्षप्रहेलिकाङ्गम् ।
ततः परतः शीर्षप्रहेलिका भवति ज्ञातव्या ॥ ८० ॥

[७०] (छा.) अवसर्पिणी चोत्सर्पिणी च द्वावपि अनादिनिधनौ ।
नापि भवत्यन्यलोको (? कालो) नापि भविष्यति सर्वसंक्षेपः ॥

(अनु.) अवसर्पिणी કાળ અને ઉત્સર્પિણી કાળ એમ બંને અનાદિ-અનંત છે. એના સિવાય અન્ય કોઈ કાળ નથી કે સર્વસંક્ષેપ કોઈ કાળ હશે પણ નહિ.

[७१] (छा.) अथ दुष्षमायाः कालो वर्षसहस्राणि एकविंशानि तु ।
तावन्तश्चैव भवेत् कालोऽतिदुष्षमाया अपि ।

(अनु.) હવે, દુષમાનો કાળ જણાવે છે તે એકવીશ હજાર વર્ષ પ્રમાણ છે અને અતિદુઃષમાનો કાળ પણ તેટલો જ (એકવીશહજાર વર્ષનો) હોય છે.

[१३६] (छा.) यद्भवति भागलब्धं तत्कर्तव्यं चतुर्गुणं नियमा । सप्तषष्ठया विभक्ते शेषेण युतो भवेद्राशिः ॥ एतस्या राशेः शोधयेन्मण्डलानि पूर्णानि । न्यूने मण्डले तु त्रिंशता गुणेन भवति शोध्यम् ॥

(अनु.) જે પણ ભાગ આવે તેને નિયમા ચાર ગણું કરવું ત્યારબાદ સડસઠથી ભાગ કરતા શેષથી યુક્ત રાશિ કરવો. એ રાશિમાંથી જે પૂર્ણ મંડળો છે તે બાદ કરવા. અને જે ન્યુન મંડળ આવે તેને ત્રીશથી ગુણતાં શોધ્ય મંડળ આવે છે.

[१६४]

(टि०) एतद्गाथानन्तरं जेटि० खंटि० आदर्शयोर्जम्बूद्वीपपरिरयगणितपदावेदिकाः 'जंबुद्दीवपरिरयो' तेरसयअंगुलाइं० सत्तेव य कोडिसया० इति तिस्रो गाथा दृश्यन्ते । जे० खं० आदर्शयोः पुनरेतद्गाथानन्तरं जंबुद्दीप परि० इत्येकैव गाथा वर्त्तते, अन्याश्च गाथाः परिगलिताः सन्ति । अस्मिन्वृत्तौ तु 'सत्तेव य कोडिसया०' एतद्गाथा एवं 'गाउय मेगं पन्नरस०' इत्यैकाधिका गाथाऽपि वृत्तौ उद्धृता दृश्यते । पु० आदर्शे च पुनः परिरय-गणितपदावेदिका एता चतस्रोऽपि गाथा क्रमव्यत्यासेन वर्तन्ते अर्थात् पूर्वं गणितपदावेदकं गाथायुगलम्, तदनन्तरं च परिरयावेदकं गाथायुगलमिति, लेखकप्रमाजनितोऽयं क्रमव्यत्यास इति नाम

किञ्चिद् विचारणीयमिति । अत्र पु० मु० आदर्शयो तथैवेतद्वृत्तौ 'गणितपदं' इति पाठ स्थाने 'साहियं' पाठो वर्त्तते. तदन्नतरं च तैः 'साधिकत्व प्रतिपादिका चेयं गाथा' इति निष्टङ्क्यैषा चतुर्थ्यपि गाथा उद्धृताऽस्ति-यद्यप्येता गाथाः प्राचीनटिप्पनकेऽत्रादर्शेच वर्तन्त एव । तथापि नैता गाथा मूलग्रन्थसम्बन्धिन्यः, किन्तु टिप्पनककृता वृत्तिकृता चोद्धृता एवेति ज्ञायते । यतः प्राग् धनुः पृष्ट-इषु-जीवादीनां करणगाथानन्तरं न तत्र कस्यापि क्षेत्रस्य धनुःपृष्टादि सङ्ख्या प्रमाणावेदिका गाथाः सन्तीति परिरय-गणितपदावेदिका गाथा अपि मूलग्रन्थसम्बन्धिन्यो न भवन्ति । अपि च यद्येता गाथा मूलग्रन्थसम्बन्धिन्यो भवेयुस्तदा गणितपदसंख्यानमंश निर्देशवर्जितं कथं प्ररूप्येत ? इत्यपि विचारणीयमेव । किञ्च-अत्र प्रकरणे एतन्निरुपणम-प्रासङ्गिकमप्याभातीति । श्रीमद्भिः सागरानन्दसूरिचरणैः परिरयगाथे मूल ग्रन्थगाथात्वेन स्थापिते स्तः, गणितपदगाथे च वृत्तिगतगाथात्वेन स्थापिते स्तः, तदसङ्गतमेव प्रतीयतो वस्तुतस्तु एताश्चतस्रोऽपि गाथा टिप्पनकवृत्तिगता एवेति न मया मूलगाथात्वेना ऽऽदृता इति । अत्रार्थे एतद्वस्तुविचारे विशेषज्ञा बहुश्रुता एव प्रमाणमिति ॥

[पुण्य वि संपादित पादलिप्तसूरीय ज्योतिष्करण्डक पृ. ४४ टिप्पनक त उद्धृतः]

[१७१]

(छा०) मूलाग्रविश्लेषार्धवर्ग ईशोश्च वर्गयुक्तस्य यन्मूलम् ।
एष गिरिपार्श्वबाहा, सागरसलिलेऽप्येवमेव ॥ २०१ ॥

(अनु.) मेरुनो मूळ विष्कंभ १०००० छे तथा अग्रनो विष्कंभ १००० छे तेमनो विश्लेष करतां (मोटामांथी नानी संख्या बाद करतां) ९००० रह्यो तेना अडधा करतां ४५०० तेनो वर्ग, तथा ईशु जे ९९००० तेनो वर्ग ते बंनेनुं वर्गमूळ जे आवे ते गिरिनी पासानी बाहा थाय छे. जे ५१० योजन छे ते ८/६१ भागथी न्यून चंद्रनी पण जाणवी.

[२४०]

(टि०) (छा०) विंशतिश्चाहोरात्रान् युक्त्वोत्तराषाढायाः ।
त्रीन्मुहूर्तान् प्रविशति ततोऽभ्यन्तरे सूर्यः ॥ २६५ ॥

(अनु.) सूर्य उत्तराषाढा साथे वीश अहोरात्र अने त्रण मुहूर्त्त पछी योग करीने पछी अंदर प्रवेशे छे.

(छा०) एतान्यादित्यकृतानि नक्षत्राणि येषु भवन्त्यावृत्तयः ।
वक्ष्यामि चन्द्रसहितानि सर्वाण्यावृत्ति नक्षत्राणि ॥

(अनु.) ए सूर्य द्वारा करायेला नक्षत्रो छे जेमां आवृत्तिओ थाय छे. हवे, चंद्र साथेना बधा आवृत्ति नक्षत्रो विशे जणावीश.

[२४१]

(छा०) पंचदशैव मुहूर्त्तान् युक्त्वोत्तराषाढानाम् ।
एकं चाहोरात्रं प्रविशति अभ्यन्तरे चन्द्रः ॥ २६७ ॥

शिवानंदी टीप्पनकम्- दक्खिणायणस्स त्ति उत्तराये आकुट्टीयं जदि चोतीसेण अयणसतेणं १३४ सत्तट्ठी ६७ पज्जया लब्भंति तो एक्केणं दिक्खिणायणेणं किं लब्भामो ? त्ति फले संकंते सत्तट्ठिभागेणोवट्टिते दिट्ठो दुभागो,पुव्वकरणेणं दिट्ठाणि नव सयाणि पण्णाराणि सत्तट्ठिभागाणि $\frac{९१५}{६७}$, एत्तो अभीयिआदिकं उत्तरायणं ति अभीयी एक्कवीसाए जावंतावेहि सुद्धा, सेसस्स सत्तट्ठीय भागो, लद्धा तेरस तेवीसं च सत्तट्ठिभागा पुसस्स १३ $\frac{२३}{६७}$. "पंच दश तेरस" [गा०] त्ति तेरसहिं पुणव्वसू सुद्धो, एवं पूसस्स तेवीसं जावंतावेहि अवगाहितूणं चंदो दक्खिणायणं वच्चति त्ति तेवीसा तीसाए गुणेतूणं सत्तट्ठीए [भाग] लद्धा दस मुहुत्ता वीसं च सत्तट्ठिभागा मु० १० $\frac{२०}{६७}$ ॥ २६७ ॥

[१८२]

(छा०) सूर्यस्यैषा काष्ठाऽष्टभिर्भागैरूना नियमा ।
एकषष्टिभागछेद्या काष्ठा चन्द्रस्येतावती ॥ २१४ ॥

• • •

કાળ-માપ

નિર્વિભાજ્ય કાળ પ્રમાણ = ૧ સમય
૮ સમય = ૧ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત
ચોથા જઘન્ય યુક્ત અસં.ની સંખ્યા = ૧ આવલિકા
૨૫૬ આવલિકા = ૧ ક્ષુલ્લકભવ
૨,૨૨૩ = આવલિકા = ૧ ઉચ્છવાસ વા નિઃશ્વાસ
સાધિક ૧૭ ક્ષુલ્લક ભવ = ૧ પ્રાણ વા શ્વાસોશ્વાસ
૭ પ્રાણ = ૧ સ્તોત
૭ સ્તોક = ૧ લવ
૩૮ $\frac{૧}{૨}$ લવ (૨૪ મિનિટ રૂપ) = ૧ ઘડી
૨ ઘડી = ૧ ચાંદ્ર મુહૂર્ત થાય = (૧ સામાયિક કાળ)
સમય ન્યૂન ૨ ઘડી = ૧ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત...
અન્ય રીતિએ...
નિર્વિભાજ્ય અસંખ્ય સમય = ૧ નિમેષ
૧૮ નિમેષ = ૧ કાષ્ઠા
૨ કાષ્ઠા = ૧ લવ
૧૫ લવ = ૧ કલા
૨ કલા = ૧ લેશ
૧૫ લેશ = ૧ ક્ષણ
૬ ક્ષણ = ૧ ઘટિકા (૨૪ મિનિટ)
૨ ઘટિકા = ૧ મુહૂર્ત
૩૦ મુહૂર્ત = ૧ અહોરાત્ર
૧૫ દિવસ = ૧ પખવાડિયું
૨ પખવાડિયા = ૧ માસ
૨ માસ = ૧ ઋતુ
૩ ઋતુ = ૧ અયન
૨ અયન = ૧ વર્ષ
૫ (સૌર) વર્ષ = ૧ યુગ
૧૦ શત (સૌ) વર્ષ = ૧ સહસ્ત્ર વર્ષ
શત સહસ્ત્ર વર્ષ = ૧ લક્ષ (લાખ) વર્ષ
૮૪ લાખ વર્ષ = ૧ પૂર્વાંગ
૮૪ લાખ પૂર્વાંગ = ૧ પૂર્વ (૭૦ ક્રોડ ૫૬ લાખ ક્રોડ વર્ષ)
૮૪ લાખ પૂર્વ = ૧ ત્રુટિતાંગ (ઋષભદેવનું આયુષ્ય)
૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ = ૧ ત્રુટિત

૮૪ લાખ ત્રુટિત = ૧ અડડાંગ
૮૪ લાખ અડડાંગ = ૧ અડડ
૮૪ લાખ અડડ = ૧ અવવાંગ
૮૪ લાખ અવવાંગ = ૧ અવવ
૮૪ લાખ અવવ = ૧ હુહુકાંગ
૮૪ લાખ હુહુકાંગ = ૧ હુહુક
૮૪ લાખ હુહુક = ૧ ઉત્પલાંગ
૮૪ લાખ ઉત્પલાંગ ૧ ઉત્પલ
૮૪ લાખ ઉત્પલ = ૧ પદ્માંગ
૮૪ લાખ પદ્માંગ = ૧ પદ્મ
૮૪ લાખ પદ્મ = ૧ નલિનાંગ
૮૪ લાખ નલિનાંગ = ૧ નલિન
૮૪ લાખ નલિન = ૧ અર્થનિપુરાંગ
૮૪ લાખ અર્થનિપુરાંગ = ૧ અર્થનિપુર
૮૪ લાખ અર્થનિપુર = ૧ અયુતાંગ
૮૪ લાખ અયુતાંગ = ૧ અયુત
૮૪ લાખ અયુત = ૧ નયુતાંગ
૮૪ લાખ નયુતાંગ = ૧ નયુન
૮૪ લાખ નયુત = ૧ પ્રયુતાંગ
૮૪ લાખ પ્રયુતાંગ = ૧ પ્રયુત
૮૪ લાખ પ્રયુત = ૧ ચુલિકાંગ
૮૪ લાખ ચુલિકાંગ = ૧ ચુલિકા
૮૪ લાખ ચુલિકા = ૧ શિર્ષપ્રહેલિકાંગ
૮૪ લાખ શિર્ષપહેલિકાંગ = ૧ શિર્ષપ્રહેલિકા (સંખ્યાતાવર્ષ)
અસંખ્યાતા વર્ષ = ૧ પલ્યોપમ (છ પ્રકારે) 卐
૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમ = ૧ સાગરોપમ (છ પ્રકારે)
૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ = ૧ ઉત્સર્પિણી વા અવસર્પિણી
૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ = ૧ કાળચક્ર
અનંતા કાળચક્ર = ૧ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ (તે ૪ પ્રકારે છે.)

દિગમ્બરીય માન્યતાનુસારે કાળ સંબંધી માપ આ પ્રમાણે જાણવું.

સમય = કાળનો સહુથી નાનામાં નાનો અંશ...
અસંખ્યાત સમય = ૧ આવલી
સંખ્યાત આવલી = ૧ પ્રાણ (શ્વાસોશ્વાસ)
૭ પ્રાણ = ૧ સ્તોક
૭ સ્તોક = ૧ લવ
૭૭ લવ = ૧ મુહૂર્ત
૩૦ મુહૂર્ત = ૧ અહોરાત્ર
૧૫ અહોરાત્ર = ૧ પક્ષ
૨ પક્ષ = ૧ માસ
૨ માસ = ૧ ઋતુ
૩ ઋતુ = ૧ અયન
૨ અયન = ૧ વર્ષ
૮૪ લાખ વર્ષ = ૧ પૂર્વાંગ
૮૪ લાખ પૂર્વાંગ = ૧ પૂર્વ
૮૪ લાખ પૂર્વ = ૧ પર્વાંગ
૮૪ લાખ પર્વાંગ = ૧ પર્વ
૮૪ લાખ પર્વ = ૧ નયુતાંગ
૮૪ લાખ નયુતાંગ = ૧ નયુત
૮૪ લાખ નયુત = ૧ કુમુદાંગ
૮૪ લાખ કુમુદાંગ = ૧ કુમુદ
૮૪ લાખ કુમુદ = ૧ પદ્માંગ
૮૪ લાખ પદ્માંગ = ૧ પદ્મ
૮૪ લાખ પદ્મ = ૧ નલિનાંગ
૮૪ લાખ નલિનાંગ = ૧ નલિન... ઇત્યાદિ

એ પ્રમાણે આગળ કમલાંગ, કમલ, તુટ્યાંગ - તુટ્ય, અટટાંગ - અટટ, અમમાંગ - અમમ, હુહુઅંગ - હુહુ, લતાંગ - લતા, મહાલતાંગ - મહાતલા, શિરપ્રકમ્પિત, હસ્તપ્રહેલિત અને અચલાત્મકને ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખથી ગુણિત જાણવું... આ દરેક સંખ્યા સંખ્યાત ગણનાની અંદરની જ જાણવી... પલ્યોપમ અને સાગરોપમાદિની ગણના અસંખ્યાતમાં જાણવી અને અસંખ્યાત કરતાં ય ઘણું ઘણું વધારે હોય તે અનંત જાણવી.

●●●

આચાર્યશ્રી ઓંકારસૂરિ જ્ઞાન મંદિર ગ્રંથાવલી

પ્રભુવાણી પ્રસાર સ્થંભ (યોજના-૧,૧૧,૧૧૧)

૧. શ્રી સમસ્ત વાવ પથક શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ-ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા-સ્મૃતિ
૨. શેઠશ્રી ચંદુલાલ કકલચંદ પરીખ પરિવાર, વાવ
૩. શ્રી સિદ્ધગિરિ ચાતુર્માસ આરાધના (સં. ૨૦૫૭) દરમ્યાન થયેલ જ્ઞાનખાતાની આવકમાંથી.
હસ્તે : શેઠશ્રી ધુડાલાલ પુનમચંદભાઈ હેક્કડ પરિવાર, ડીસા, બનાસકાંઠા
૪. શ્રી ધર્મોત્તેજક પાઠશાળા, શ્રી ઝીંઝુવાડા જૈન સંઘ, ઝીંઝુવાડા
૫. શ્રી સુઈગામ જૈન સંઘ, સુઈગામ
૬. શ્રી વાંકડિયા વડગામ જૈન સંઘ, વાંકડિયા વડગામ
૭. શ્રી ગરાંબડી જૈન સંઘ, ગરાંબડી
૮. શ્રી રાંદેરરોડ જૈન સંઘ-અડાજણ પાટીયા, રાંદેરરોડ, સુરત
૯. શ્રી ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ પાર્લા (ઈસ્ટ), મુંબઈ
૧૦. શ્રી આદિનાથ તપાગચ્છ શ્વેતાંબર મૂ.પૂ.જૈન સંઘ, કતારગામ, સુરત
૧૧. શ્રી કૈલાસનગર જૈન સંઘ, કૈલાસનગર, સુરત
૧૨. શ્રી ઉચોસણ જૈન સંઘ, સમુબા શ્રાવિકા આરાધના ભવન, સુરત જ્ઞાનખાતેથી
૧૩. શ્રી વાવ પથક જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, અમદાવાદ
૧૪. શ્રી વાવ જૈન સંઘ, વાવ, બનાસકાંઠા
૧૫. કુ. નેહલબેન કુમુદભાઈ (કટોસણ રોડ)ની દીક્ષા પ્રસંગે થયેલ આવકમાંથી
૧૬. શ્રી આદિનાથ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, નવસારી
૧૭. શ્રી ભીલડીયાજી પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર પેઢી, ભીલડીયાજી
૧૮. શ્રી નવજીવન જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ, મુંબઈ
૧૯. શ્રી જશવંતપુરા જૈન સંઘ - શ્રાવિકા બહેનોના જ્ઞાનદ્રવ્યમાંથી

પ્રભુવાણી પ્રસારક (યોજના-૬૧,૧૧૧)

૧. શ્રી દિપા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, રાંદેરરોડ, સુરત
૨. શ્રી સીમંધરસ્વામી મહિલા મંડળ, પ્રતિષ્ઠા કોમ્પલેક્ષ, સુરત
૩. શ્રી શ્રેણીકપાર્ક જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, ન્યૂ રાંદેરરોડ, સુરત
૪. શ્રી પુણ્યપાવન જૈન સંઘ, ઈશિતા પાર્ક, સુરત
૫. શ્રી શ્રેયસ્કર આદિનાથ જૈન સંઘ, નીઝામપુરા, વડોદરા
૬. શ્રી અમરોલી જૈન સંઘ - અમરોલી, સુરત

પ્રભુવાણી પ્રસાર અનુમોદક (યોજના - ૩૧,૧૧૧)

૧. શ્રી મોરવાડા જૈન સંઘ, મોરવાડા
૨. શ્રી ઉમરા જૈન સંઘ, સુરત
૩. શ્રી શત્રુંજય ટાવર જૈન સંઘ, સુરત

૪. શ્રી ચૌમુખજી પાર્શ્વનાથ જૈન મંદિર ટ્રસ્ટ
શ્રી જૈન શ્વેતાંબર તપાગચ્છ સંઘ ગઢસિવાના (રાજ.)
૫. શ્રીમતી તારાબેન ગગલદાસ વડેચા-ઉચોસણ
૬. શ્રી સુખસાગર અને મલ્હાર એપાર્ટમેન્ટ સુરતની શ્રાવિકાઓ તરફથી
૭. રવિજ્યોત એપાર્ટમેન્ટ, સુરતની શ્રાવિકાઓ તરફથી
૮. અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ, પાંડવબંગલો, સુરત શ્રાવિકાઓ તરફથી
૯. શ્રી આદિનાથ તપાગચ્છ શ્વે.મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, કતારગામ, સુરત
૧૦. શ્રીમતી વર્ષાબેન કર્ણાવત, પાલનપુર
૧૧. શ્રી શાંતિનિકેતન સરદારનગર જૈન સંઘ, સુરત
૧૨. શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ, ન્યુ રામારોડ, વડોદરા
૧૩. પાંડવ બંગલો (અઠવાલાઈન્સ) સુરતની આરાધક બહેનો તરફથી, સુરત

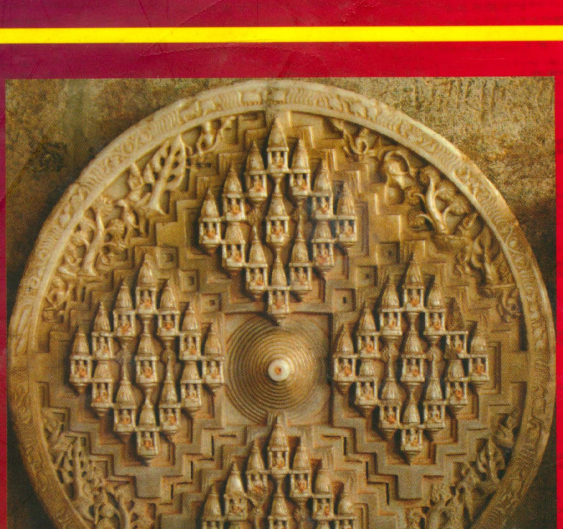
પ્રભુવાણી પ્રસાર ભક્ત (યોજના - ૧૫,૧૧૧)

૧. શ્રી દેસલપુર (કંઠી) શ્રી પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ
૨. શ્રી પ્રાંગધ્રા શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરગચ્છ
૩. શ્રી અઠવાલાઈન્સ જૈન સંઘ, સુરત શ્રાવિકા ઉપાશ્રય

વાવ નગરે પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત ઓંકારસૂરિ મહારાજાની ગુરૂ મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા સ્મૃતિ

૧. રૂા.૨,૧૧,૧૧૧ શ્રી વાવ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ
૨. રૂા.૧,૧૧,૧૧૧ શ્રી વાવ પથક શ્વે. મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ
૩. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી સુઈગામ જૈન સંઘ
૪. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી બેણપ જૈન સંઘ
૫. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી ઉચોસણ જૈન સંઘ
૬. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી ભરડવા જૈન સંઘ
૭. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી અસારા જૈન સંઘ
૮. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી ગરાંબડી જૈન સંઘ
૯. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી માડકા જૈન સંઘ
૧૦. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી તીર્થગામ જૈન સંઘ
૧૧. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી કોરડા જૈન સંઘ
૧૨. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી ઢીમા જૈન સંઘ
૧૩. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી માલસણ જૈન સંઘ
૧૪. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી મોરવાડા જૈન સંઘ
૧૫. રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી વર્ધમાન શ્વે.મૂ.પૂ.જૈન સંઘ, કતારગામ દરવાજા, સુરત
૧૬. રૂા. ૧૧,૧૧૧ શ્રી વાસરડા જૈન સંઘ, સેવંતીલાલ મ. સંઘવી

• • •



KIRIT GRAPHICS - 09898490091